

శ్రీ శ్రీకృష్ణబ్రహ్మతంత్రపరకాలగురుభిరేతావత్పర్యన్తం ప్రణీతానాం

ప్రబన్ధానాం నామాని

చంపూప్రబన్ధాః

౧ శ్రీపరకాలగురువిజయః
౨ ఉత్తరపరకాలగురువిజయః
౩ రామేశ్వరవిజయః
౪ రఘునాథవిజయః
౫ శ్రీనివాసవిలాసః
౬ రంగరాజవిలాసః
౭ నృసింహవిలాసః
౮ కార్తికోత్సవదీపికా
౯ [illegible]త్సవమాలికా

లఘుప్రబన్ధాః

౧౦ ప్రపన్నానన్దస్తవః
౧౧ ప్రపన్నామృతస్తవః
౧౨ ప్రపన్నమకరన్దస్తవః
౧౩ శ్రీరామవేదపాదస్తవః
౧౪ శ్రీనివాసవేదపాదస్తవః
౧౫ దేశికేంద్రవేదపాదస్తవః
౧౬ ఆచార్యవేదపాదస్తవః
౧౭ నవరత్నహారస్తవః
౧౮ చపేటాహతిస్తుతిః
౧౯ శ్రీరామసుప్రభాతం
౨౦ శ్రీహయగ్రీవసుప్రభాతం
౨౧ శ్రీగోపాలసుప్రభాతం
౨౨ శ్రీరంగనాథసుప్రభాతం
౨౩ సూర్యదండకం
౨౪ ఆచార్యగద్యం
౨౫ అలంకారమాలికా
౨౬ మేఘమాలా
౨౭ సమయామృతం
౨౮ సూర్యోపరాగదర్పణం
౨౯ రాజవంశరత్నాకరః
౩౦ కల్యాణగీతమంజరీ
౩౧ ఉత్తరరంగమాహాత్మ్యం
౩౨ మదనగోపాలమాహాత్మ్యం
౩౩ శ్రీరామాయణవైభవం

రూపకాణి

౩౪ సుభద్రాపరిణయః సమగ్రాఙ్గనాటకం
౩౫ విశ్రాంతరాఘవం నామవ్యాయోగస్సాంగః
౩౬ ఉన్మత్తపాండవంనామ ప్రేక్షణికం

వ్యాఖ్యాగ్రన్థాః

౩౭ శ్రీలక్ష్మీసహస్రవ్యాఖ్యా రత్నప్రకాశికా
౩౮ శ్రీహంససన్దేశవ్యాఖ్యారసాస్వాదినీ
౩౯ ఆచార్యవేదపాదస్తవవ్యాఖ్యా
౪౦ నవరత్నహారస్తవవ్యాఖ్యా
౪౧ కావ్యోత్కర్షరక్షా
౪౨ సరస్వతీమూలధనం-సరస్వతీపూజావిషయం
౪౩ శ్రీజయంతీపౌర్వాపర్యనిర్ణయః
౪౪ శిష్టసిద్ధాంతపద్ధతి ర్నామాశౌచనిర్ణయః
౪౫ శూద్రాశౌచనిర్ణయః
౪౬ కర్తృకర్మనిర్ణయః
౪౭ స్వయంవ్యక్తప్రతిష్ఠానిర్ణయః
౪౮ అధికమాసోత్సవనిర్ణయః
౪౯ సోదరకన్యాద్వయవివాహనిర్ణయః
౫౦ అతిక్రాంతశ్రాద్ధకాలనిర్ణయః
౫౧ వివాహకాలనిర్ణయః

ఏతావంతో గ్రన్థా శ్శ్రీకృష్ణబ్రహ్మతంత్రపరకాలైః।
గురుభిరధునా ప్రణీతాః అగ్రే కతిచిత్ప్రణేష్యన్తే ॥

శ్రీః

శ్రీహయవదనలక్ష్మీనారాయణౌ విజయేతేతమామ్.

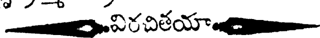
శ్రీమన్నిగమాంత మహాదేశికాయనమః

శ్రీమత్కవితార్కికసింహేత్యాది బిరుదాంకితైః శ్రీమన్ని
గమాంతమహాదేశికైః ప్రణీతం
సకలశాస్త్రార్థగుంభన గంభీరమధురతరం

శ్రీహంససందేశాఖ్యంమహాకావ్యరత్నం

శ్రీమద్వైదికమార్గప్రతిష్ఠాపనాచార్య సర్వతంత్రస్వతంత్రో
భయవేదాంతాచార్యేత్యాద్యనేక బిరుదాంకితైః
శ్రీమద్బ్రహ్మతంత్రపరకాలసంయమీంద్ర మహాస్థాన
మూర్ధాభిషిక్తైః
శ్రీమన్మహీశూర రాజధానీ మధ్యవిద్యోతమాన సర్వతోభ
ద్ర దివ్యరత్నసింహాసనాధీశ్వర శ్రీమద్రాజాధిరాజేత్యా
ది బిరుదాంకితశ్రీమచ్చామరాజేంద్రసంతతిసంతత దేశికైః
నిరర్గళ వినిర్మితానేకరుచిరతమాష్టభాషాప్రబంధైః
సర్వతంత్రార్థసందర్భగర్భితానేక వ్యాఖ్యానరచన
విఖ్యాపిత వైదుష్యవైభవైః
శ్రీశ్రీకృష్ణబ్రహ్మతంత్రపరకాలసంయమి సార్వభౌమైః

విరచితయా

అతిప్రౌఢలలిత మధురసందర్భ గంభీరతయా శ్రీదేశికశ్రీ
సూక్త్యనురూపయా-సర్వసంప్రదాయశుద్ధయా- రసాస్వా
దిన్యాఖ్యయావ్యాఖ్యయాసాకం- తన్నియమనానుసారేణ
శ్రీమత్కర్ణాటదేశాధీశ శ్రీమచ్చామరాజేన్ద్రాశ్రితేన
ధర్మాధికారిచక్రవర్త్యయ్యంగార్యేణ
మహీశూరపురీ మధ్యవిద్యోతమానాయాం విద్యాతరంగి
ణ్యాఖ్యాయాం స్వీయముద్రాక్షరశాలాయాం నందనాబ్ద
కార్తికశుక్లదశమ్యాంముద్రాపితంవిజయతేతమామ్

ఇదానీమేతన్మూల్యం సార్ధరూప్యకద్వయమ్.

శ్రీహయగ్రీవాయనమః.

శ్రీ శ్రీకృష్ణబ్రహ్మతంత్రపరకాలమహాదేశికైః

శ్రీమచ్చామరాజేంద్రసార్వభౌమ విషయే ప్రణీతా

ఆశీర్వరత్నమాలికా

పరకాలసంయమీంద్రైశ్చిరకాలారాధనాముపాత్తవతః।హయవద
నస్యకటాక్షాశ్శ్రియమభిపుష్ణన్తు చామభూపమణేః॥౧॥ హేమా
త్యుజ్జ్వలవజ్రమౌక్తికమణి స్తోమాఢ్యసింహాసనస్థేమాఖణ్డలవైభ
వాతిశయిత శ్రీమానసీయోమహాన్ । సీమాతీతగభీరతోఽతిసుగు
ణస్సామాన్వయాబ్ధేస్సుధా ధామాచామనృపాలఏషజగతాం క్షే
మాయజేజీయతామ్॥౨॥కన్యాభిస్తిసృభిస్త్రిభిశ్చతనుజైర్ధన్యా
త్మభిర్జాయయా సంరాజ్ఞ్యాఽఖిలభూమిపాలమకుటీ సంరాధ్య
మానశ్రియా । చామక్ష్మాపతిరాత్తనాఽష్టమఇహాశ్రీమత్తరో
ఽయంమహీమస్త్వైశ్వర్యసమేధితోఽవతుదిశాస్స్వష్టాసుదీవ్య
ద్యశాః ॥ 3 ॥ సహజానిస్సహరాష్ట్రస్సహపరివారశ్చచామ
భూపాలః । సితకరఇవసనక్షత్రైఃపుత్రైఃపౌత్రైశ్చవర్ధతాంసు
చిరమ్॥౪॥మన్వాదిభిర్నిబద్ధం మహత్తరంధర్మసేతుమనిరుద్ధమ్ ।
అశిథిలయన్నిహజయతాజ్జగతాంక్షేమాయచామరాజేన్ద్రః ॥ ౫॥
కస్యచిదప్యనియోజ్యం సకలమహీపాలమణిమకుటయోజ్యమ్ ।
ప్రథితతరసుగుణపూజ్యం ప్రవర్ధతాంచామభూపసామ్రాజ్యమ్
॥౬॥ కుసుమశరసరూపం చామభూపస్యరూపంసితకరసుకుమా
రా రత్నరమ్యాఃకుమారాః । విభవమముముదారం పశ్యతాం
దృష్టిదోషోనభవతుపరమిత్యాశాస్మహేఽముష్యభద్రమ్॥ ౭ ॥
కర్ణాటక్షితిపాలశేఖరమహాసామ్రాజ్యధౌరంధరీ విభ్రాజిష్ణుయ
శోవిశోభితదిశాధీశాలయప్రాజ్ఞః । భూయాచ్చామనృపాలశే
ఖరమణేరానన్దసంవర్ధనః దీర్ఘాయుర్యువరాజశబ్దమధురశ్శ్రీకృ
ష్ణభూమీపతిః ॥ ౮ ॥ సత్కవికులనుతిపాత్రం సత్యదయాదా
నముఖగుణపవిత్రమ్ । హయవదనకృపాపాత్రంసమేధతాంచామ
భూమిపతిగోత్రమ్ ॥ ౯ ॥కృపయాహయవదనస్య శ్రీకృష్ణబ్ర
హ్మతన్త్రపరకాలీయా । అధికృతచామనృపాఽసావాశీర్వరత్న
మాలికాసఫలాఽస్తు ॥ ౧౦॥******************

శుభమస్తు

శ్రీ హయగ్రీవాయనమః

శ్రీహయవదనలక్ష్మీనారాయణాభ్యాంనమోనమః

శ్రీ శ్రీనివాసపరబ్రహ్మణేనమః

శ్రీరఘునన్దనపరబ్రహ్మణేనమః

శ్రీమతే రామానుజాయనమః

శ్రీమన్నిగమాన్త మహాదేశికాయనమః

శ్రీమాన్వేఙ్కటనాథార్యః కవితార్కికకేసరీ ।
వేదాన్తాచార్యవర్యో మే సన్నిధత్తాం సదాహృది ॥

రసాస్వాదిన్యాఖ్య వ్యాఖ్యాసహిత శ్రీహంససందేశారమ్భః

శ్రీ శ్రీనివాసదేశికేన్ద్ర శ్రీరఙ్గనాథబ్రహ్మతన్త్ర పరకాలమహాదేశికేభ్యోనమోనమః

(వరగుణమణిగణభరితం స్ఫురతుతరాం మనసి మమ శుభదచరితమ్ । ఉరగవరధరణీధరపతిపరిచుమ్బి రమాకుటుమ్బితద్బ్రహ్మ ॥ ౧ ॥ మునిజనమానసహంసం నామ్నా హంసం రమాబ్జినీహంసమ్ । కలయేవర్షీయాంసం తురగం తం సంతతం మహీయాంసమ్ ॥ ౨ ॥ భజతాం కిమపి విధానం జగతామేషాం భవాప్యయనిదానమ్ । లసతాచ్ఛ్రియం దధానం లక్ష్మీనారాయణాభిధనిధానమ్ ॥ 3 ॥ హంసాన్వయావతంసం పరం పుమాంసం శ్రియే పరీయాంసమ్ । సంసారభారహింసాసంపాదననిపుణగుణగరీయాంసమ్ ॥ ౪ ॥ లగతుహృది విమతమూర్ఛితజగదగదంకారసుగుణగణమనఘమ్ । నిగమాన్తదేశికాఖ్యం ప్రగుణితయతిపతిమతం పరం దైవమ్ ॥ ౫ ॥ ఆచార్యకౌపయికసర్వగుణైకధామధామాద్భుతం కిమపి మే హృదయేఽస్తునామ । శ్రీబ్రహ్మతన్త్రకలివైరిపదావతంస శ్రీవాసనామ గతసీమ మహార్ఘభూమ ॥ ౬ ॥ శ్రీబ్రహ్మతన్త్రపరకాలపదాఞ్చల శ్రీశ్రీదేశికేన్ద్రగురువర్యమహార్ఘరత్నమ్ । చిత్తాబ్జసీమని చిరం మమ సన్నిధత్తాం యత్త్వాదృశీం ప్ర

విదధాతిసమృద్ధిమత్తామ్ ॥ ౭ ॥ అనవద్యనిఖిలవిద్యావిహారణశరణంవృణీమహే శరణమ్ । గురుమిహజగదాభరణం రఙ్గేన్ద్రబ్రహ్మతన్త్రకలిహరణమ్ ॥ ౮ ॥ రఙ్గేన్ద్రబ్రహ్మతన్త్రోత్తమగురుకృపయా శ్రీమహీశూరనాథ శ్రీమచ్చామేన్ద్రభూమీపతికులగురుతాం ప్రాప్తవాఞ్లోకమాన్యామ్ । శ్రీకృష్ణబ్రహ్మతన్త్రాదిమపద కలిజిత్సంయమీకావ్యరత్నం వ్యాఖ్యాత్వామ్నాయచూడా గురువరరచితం హంససందేశనామ ॥ ౯ ॥ వక్తాశ్రీనిగమాన్తదేశికమణిర్నేతాతుసీతాపతిః పాత్రధాన్యాదిహవిప్రలమ్భమధురశ్శృఙ్గారనామారసః । సందేశో విషయోఽస్యతస్యచఫలం సీతాసమాశ్వాసనం వ్యాఖ్యేయంతదిదంచిరాదుపనతంభాగ్యంకియత్సాన్న్వమ ॥ ౧౦ ॥ క్వాహం కోమలధీర్గభీరహృదయా క్వాచార్య సూక్తిశ్చసావ్యాఖ్యాకౌశలచాపలం మమకథం స్యాద్వాసతాంపేశలమ్ । యద్యప్యేవమథాపి సాహసవశాత్తత్రప్రవృత్తోఽభవంయత్నోఽయంకృపయైవ దేశికమణేస్సాఫల్యమాపద్యతామ్ ॥౧౧॥ ఆచార్యసూక్తివ్యతిషఙ్గభూమ్నా వ్యాఖ్యామదీయానసనీరసాఽపి । తత్పాదపద్మవ్యతిషఙ్గభూమ్నా మాన్యాభవేద్ధారుమయీవపాదూః ॥ ౧౨ ॥ అనపేక్షితవిస్తీర్ణా మపేక్షితార్థేఽపినాతిసంకుచితామ్ । వ్యాఖ్యాంనవిదగ్ధావయమపితుయథోచితమిమాంనిబధ్నీమః ॥ ౧౩ ॥ యజ్జల్పతిసదసద్వావ్యాఖ్యాతృత్వప్రథామసాకాఙ్క్షః । సోఢవ్యంతత్సర్వంసదయైరావ్యాఖ్యాయగౌరవాత్సద్భిః ॥ ౧౪ ॥ ... ...

మూలమ్ ॥ వంశేజాతస్సవితురనఘే మానయన్స్థానుపత్వం దేవశ్శ్రీమాన్జనకతనయాన్వేషణేజాగరూకః । ప్రత్యాయాతే పవనతనయే నిశ్చితార్థస్సకామీకల్పాకారాంకథమపినిశామావిభాతంవిషేహే ॥

అథ భగవాఞ్ శ్రీకవితార్కికసింహస్సర్వతన్త్రస్వతన్త్ర శ్రీమద్వేఙ్కటనాథార్యనామా వేదాన్తదేశికమణిః "అభిప్రియాణికావ్యానిశాస్త్రాఽఽచక్షాణోఽర్హతి ॥ అదోషంసగుణంకావ్యమలంకారైరలంకృతమ్ । రసాన్వితంకవిఃకుర్వన్కీర్తింప్రీతించ విన్దతి" త్యాదిశ్రుతిస్మృతిభిః "కావ్యంయశసేఽర్థకృతే వ్యవహారవిదేశివేతరక్షతయే" ఇత్యాద్యాలఙ్కారికవాక్యైశ్చ కావ్యస్యసర్వవిధశ్రేయస్సాధనతాం నిర్ధారయఞ్ "తంధీరాసఃకవయఉన్నయన్తి-స్వరూపరూపవిభవగుణకర్మాణి శార్ఙ్గిణః । వ్యాచక్షీతనిబధ్నీయాదచ్ఛలేనయాద్విలి

ఖాత్ప శిల్" ఇతి సతాంకృక రస్యతావిధాయక విశేషవచనదర్శనేన "కా వ్యాలాపాంశ్చవర్జయే" దితి సామాన్యనిషేధస్య సతాంకావ్యవిషయతాంచ ని శ్చిన్వన్ "వయసఃకర్మణో௨ర్థస్య శ్రుతస్యాభిజనస్యచ । వేషవాగ్వృత్తిసారూ ప్యమాచరన్విచరేదిహే" త్యుక్తరీత్యా "అన్యమిన్ద్రం కరిష్యామి లోకోవాస్యాద నిన్ద్రక" ఇత్యుక్తప్రకార ప్రతిజ్ఞాపూర్వక చతుర్ముఖసర్గవిలక్షణ భువనాన్తర సర్జనవిచక్షణ తపోధనధురీణాభిజనజననానురూపాం వృత్తిమాచరన్ చిరంత నానేకవిద్వత్కవినివహప్రణీత ప్రబన్ధవిలక్షణాన్నిర్మిమాణో బహూన్ప్రబ న్ధాం స్తత్రచసకలకవికులావతంస కాళిదాసమహాకవిప్రణీతస్య కల్పితేతి వృ త్తనాయకస్య మేఘసందేశస్యప్రతిద్వన్ద్వితయా కల్పితత్వే௨పీతివృత్తస్య "సాం కేత్యంపారిహాస్యంవాస్తోభంహేళనమేవవా । వైకుణ్ఠనామగ్రహణ మశేషాఘ హరంవిదుః ॥ సవాగ్విసర్గోజనతాఘవిప్లవో యస్మిన్ప్రతిశ్లోకమబద్ధవత్యపి ॥ నామాన్యనన్తస్యయశో௨ఙ్కితాని యచ్ఛృణ్వన్తిగాయన్తిగృణన్తిసాధవ" ఇత్యా ద్యుక్తప్రక్రియాయా నిఖిలదురిత నిశ్శేషనివర్తన పూర్వకనిశ్శ్రేయసపర్యన్త స ర్వవిధశ్రేయోవిధాన నిదానతయా భగవద్విషయత్వమేవ వరమితి ప్రాచేతసా ది మహాకవిమూర్ధన్య ప్రణీతప్రబన్ధ పరమళితవైభవం భగవన్తంశ్రీజానకీజానిమే వాధికృత్య హంససందేశనామ భవ్యం మహాకావ్య మారభమాణో నిరన్తరాయ శ్రీకాన్తానుచిన్తన సంతత సమధిగతాన్తరాయ విరహో௨పి వ్యాఖ్యాతృశ్రోతృ ణాం వ్యాఖ్యానాధ్యయన ప్రచయగమనార్థం "మఙ్గళాదీనిమఙ్గళమధ్యానీ" త్యాది భగవద్భాష్యకారవచనం "ఆశీర్నమస్క్రియావస్తునిర్దేశోవా௨పితన్ము ఖ" మిత్యాశీరాద్యన్యతమస్యప్రబన్ధ ముఖలక్షణత్వ ప్రతిపాదక మాచార్య ద ణ్డివాక్యమపి ప్రమాణయన్పవనతనయ ముఖవచన విదితజనకనన్దినీవృత్తాన్తస్య తస్యైవ శ్రీమతో రఘునన్దనస్య ప్రాణప్రియాసమాగమాత్సుక్య మధురావస్థా నరూపం వస్తునిర్దేశనఙ్గళమాచరతి ✽ పంశఇతి ✽ శ్రీరస్యాస్తీతి శ్రీమాన్—నిత్య యోగేమతుప్ ॥ యదాహుః ॥ "భూమనిన్దాప్రశంసాసు నిత్యయోగే௨తిశా యనే । సంసర్గే௨స్తివివక్షాయాంభవన్తిమతుబాదయ" ఇతి, సః సర్వకారణత్వే న సర్వేశ్వరత్వేనచ నిఖిలనిగమాన్తప్రసిద్ధఇత్యర్థః- అతఏవ,నాస్యయదప్రత్తాపె క్షా । తదుక్తం కావ్యప్రకాశే " ప్రక్రాన్తప్రసిద్ధార్థ విషయస్తచ్ఛబ్దో యచ్ఛ

బ్దోపాదానంనాపేక్షత" ఇతి । దేవః నారాయణ ఇత్యర్థః । క్రీడార్థకాద్దీవ్య తేర్నిష్పన్నోఽయంశబ్దః–దేవశ్శ్రీమానిత్యాభ్యాం పదాభ్యాం "భవాన్నారాయణోదేవశ్శ్రీమాంశ్చక్రాయుధోహరి" రితి యుద్ధకాణ్డే బ్రహ్మస్తుతావుక్తం పదద్వయం ప్రత్యభిజ్ఞాపితం । వక్ష్యమాణసీతావిశ్లేషదీనత్వాదికం సర్వమపి లీలామాత్రమితిచ వ్యఞ్జితమ్ । మనోరపత్యంపుమాన్మానుషః "మనోర్జాతావఞ్యతౌషుక్చ" ఇతి జాతావపత్యేఽర్థేఽఞిషుగాగమః "తద్ధితేష్వచామాదే" రిత్యాదేరచో వృద్ధిః । తస్యభావః మానుషత్వం తత్ మానయతి పూజయతి "మానపూజాయాం" అస్మాచ్చౌరాదికాచ్ఛతా "తేన గన్ధర్వయక్షాణాం దేవదానవ రక్షసామ్ । అవధ్యోఽస్మీతివాగుక్తాతథేత్యుక్తంచ తన్మయా ॥ నాకీర్తయదవజ్ఞానాత్తద్రక్షోమానుషాంస్తదా" ఇత్యుక్తరీత్యా దశగ్రీవోయన్మానుష్యకమవాజానాత్ "దేవ"త్వాం నియోక్ష్యామహేవిష్ణో లోకానాంహితకామ్యయా । రాజ్ఞోదశరథస్యత్వమయోధ్యాధిపతేఃప్రభోః ॥ ధర్మజ్ఞస్యవదాన్యస్య మహర్షిసమతేజసః । తస్యభార్యాసు తిసృషుహ్రీశ్రీకీర్త్యుపమాసుచ । విష్ణోపుత్రత్వమాగచ్ఛకృత్వాఽఽత్మానంచతుర్విధమ్ । తత్రత్వంమానుషోభూత్వా ప్రవృద్ధంలోకకణ్టకమ్। అవధ్యందైవతైర్విష్ణోసమరేజహిరావణ" మిత్యాది త్రిదశప్రార్థనానుగుణం "వత్స్యామిమానుషేలోకే పాలయన్ పృథివీమిమా" మితివరదానపూర్వకం సంభావయన్నితిభావః । అవిద్యమానం అఘందురితాదిదోషోయస్య స తథోక్తః"అనేకమన్యపదార్థే"ఇతిసమాసే"నలోపోనఞః"ఇతినలోపే "నఞోఽస్త్యర్థానాంవోత్తరపదలోపః,,ఇతివిద్యమానశబ్దలోపఃతతోనుట్ "అంహోదుఃఖవ్యసనేష్వఘ"మిత్యమరః । సవితుఃభానోః, వంశే అన్వయే "సైషాతత్రయ్యేవ విద్యాతపతీ" త్యాది శ్రుతత్రయీ మయమూర్తిసవితృసంబన్ధితయా వంశస్యానఘత్వమితి భావః । వంశస్యానఘత్వ విశేషణేన "ఆదివంశవిశుద్ధానాం రాజ్ఞాం పరమధర్మిణామ్ । ఇక్ష్వాకుకులజాతానాం వీరాణాం సత్యవాదినా" మితి బాలకాణ్డోక్తరీత్యా "ఇదంవోయాజ్యానా ముదితముదితం యతుఃలమఘూ" దిత్యనర్ఘరాఘవోక్తరీత్యా చోదితోదితత్వం ద్యోతితమ్ । తేనచ భగవదవతారార్హత్వమత్వం వ్యఞ్జితమ్ । అతఏవోచ్యతే బాలకాణ్డే । "ఏనందత్వావరందేవోదే

వానాం విష్ణురాత్మవాన్ । మానుషె చిన్తయామాస జన్మభూమిమథాత్మనః ॥ తతశ్శప ద్మపలాశాక్షః కృత్వాఽఽత్మానం చతుర్విధమ్ । పితరం రోచయామాస తదా దశరథం నృప " మితి । కేచిత్తు "సవితుర్వంశస్యానఘత్వం రామావతారా" దితి వ్యాచక్షతే । తదస్వరసం ॥ భగవదవతారయోగ్యతాప్రయోజకత్వేనానఘత్వే తదవతారహేతుకత్వ వర్ణనస్యాయుక్తత్వాత్ –జాతః అవతీర్ణః, స దేవో మానుషత్వం మానయన్ జాత ఇత్యనేన "అజాయమానో బహుధా విజాయతే, ఇచ్ఛాగృహీతాభిమతోరుదేహ " ఇత్యాద్యుక్తరీత్యాఽవతారస్స్వేచ్ఛానిబన్ధన ఏవ న తు కర్మ నిమిత్తక ఇతి ద్యోత్యతే అత్ర " సహి దేవైరుదీర్ణస్య రావణస్య వధార్థిభిః । అర్థితో మానుషె లోకే జజ్ఞే విష్ణుస్సనాతన " ఇత్యేతదప్యనుసంధేయమ్॥ కేచిత్తు । సవితుర్వంశే జాతో మానుషత్వం మానయన్నితి యోజయిత్వా "మానయన్ బహుమన్యమానః । అనేన " ఆత్మానం మానుషం మన్యే " ఇతి వచనం స్మారితమితి వ్యాచక్షతే ॥ దేవశ్శ్రీమానిత్యాభ్యాం శరణ్యత్వోపయికం పరత్వం-మానుషత్వం మానయన్నిత్యనేన సౌలభ్యంచ దర్శితమ్ । పరత్వేఽప్యసులభానాం సుమేరుప్రభృతీనాం సౌలభ్యేఽప్యనిష్టానాం లోష్టాదీనాంచానుపాదేయత్వా దుభె అప్యవశ్యాపేక్షితే । ఏతేహ్యాశ్రిత రక్షణోపయుక్తేషు గుణేషు మూర్ధన్యౌ గుణౌ ॥ జనకతనయాయాః " రాఘవత్వేఽభవత్సీతే " త్యుక్తప్రకారేణ సీతాత్వేనావతీర్ణాయాశ్శ్రియ ఇత్యర్థః । అన్వేషణా గవేషణా, అనుపూర్వకాదేషతేర్ణ్యాసేల్యుట్ " అన్వేషణా చ గవేషణా " త్యమరః । యాతుధానాధినాథేన తస్యాం ప్రముషితాయామితి భావః । జాగరూకః నిర్నిద్రః । బద్ధాదర ఇతి యావత్ " జాగరూక " ఇతి సూత్రేణ జాగర్తేః కర్త్ర్యూకప్రత్యయో నిపాతితః " జాగరూకో జాగరితే " త్యమరః । జనకశబ్దేన " జనకో హ వైదేహ ఆసాంచక్రే " ఇతి శ్రుతి ప్రత్యభిజ్ఞాపకేన తస్య బ్రహ్మవిదగ్రేసరతాం ద్యోతయతా సీతాయా విశుద్ధాభిజనజనితత్వం వ్యఞ్జితమ్ । తేన " అచిన్త్యాన్యప్రమేయాని కులాని నరపుఙ్గవ । ఇక్ష్వాకూణాం విదేహానాం నైషాం తుల్యోఽస్తి కశ్చనే " త్యాద్యుక్తరీత్యా అన్యోన్యసదృశవంశోదితతయా " తుల్యాభిజనలక్షణా " మిత్యుక్తపరస్పరాభిజనాద్యానురూప్యం ద్యోతితమ్ ॥ తేనచ " యది రామస్సముద్రాన్తాం మేదినీం పరివర్తయేత్ । అస్యాః కృతే జగచ్చాపి

యు క్తమిత్యేవమేవమతి " రిత్యు క్తరీత్యా రామస్య తదర్థే జగదధరోత్తరీకరణ స్యాపి యు క్తత్వే తదన్వేషణైకాగ్రత్వం కిమాశ్చర్యమితి ద్యోత్యతే ॥ పవనత నయే హనూమతి ప్రత్యాయాతే లఙ్కాయాం పెల్యోపలభ్య సీతాప్రవృత్తిం ప్రత్యావృత్తేసతీత్యర్థః । అనేన "మారుతస్యౌరసః పుత్రో గమనేచాపితత్సమ" ఇత్యు క్తరీత్యా మారుతస్యేవాస్యాపిగతిశైఘ్ర్యం " వాయుర్యథైకో భువనంప్ర విష్టః, వాయుస్సర్వత్రగామహాన్" ఇత్యాద్యు క్తరీత్యా దుర్గతమేఽపి ప్రదేశే ప్రవేశక్షమత్వంచ ద్యోతయతాలఙ్కాయాం తస్మిన్దుర్గజనకతనయాన్వేషణ జాగరూ కతాకూలంకషతే ద్యోతితే- అత్ర "ఉత్పతన్నిపతంశ్చాపి తిష్ఠన్గచ్ఛన్పునఃపు నః। అపావృణ్వంశ్చ ద్వారాణి కవాటాన్యవఘాటయన్ ॥ ప్రవిశన్నిష్పతం శ్చాపి ప్రపతన్నుత్పతన్నపి । సర్వమప్యవకాశంచ విచచారమహాకపిః ॥ చతు రఙ్గులమాత్రోఽపినావకాశస్సవిద్యతే । రావణాన్తఃపురే తస్మిన్యంకపిర్న జ గామసః ॥ ప్రాకారాన్తరరథ్యాశ్చ వేదికాశ్చైత్యసంశ్రయాః । శ్వభ్రాశ్చ పుష్కరిణ్యశ్చ సర్వంతేనావలోకిత" మిత్యాదికం స్మర్తవ్యమ్ । అతఏవతస్మిన్ ప్రత్యాయాతేసతి, నిశ్చితః నిర్ణీతః, అర్థః సీతాప్రత్యానయనార్థక ర్తవ్యవిషయో యేన స తథో క్తః " అర్థః ప్రకారే విషయేవ్యవహారే ప్రయోజన " ఇతిరత్న మాలా । అతఏవ, కామీ,సీతావిషయేఽతిశయితకామః అతిశాయనేమత్వర్థీయ ఇనిః, యద్యపి " సకామినందీనమదీనసత్వ" ఇత్యాద్యు క్తేః హనూమత్ప్ర త్యాగమనాత్పూర్వమపి కామిత్వం సిద్ధమేవ। తథాపి ప్రేయసీప్రవృత్త్యుపల మ్భేన తల్లాభస్య ప్రత్యాసన్నతయాభావనాత్సఏవకామోఽతిభూమింగతఇతి ప్రకృతేతదు క్తిరితిధ్యేయమ్ । అనుభూయతేహి సర్వైరప్యభీప్సిత వస్తులాభదవీ యసి కించిన్నన్తరోఽప్యభిలాష స్తస్మిన్నేవనేదీయసి "ఆయాతేదయితేమనోరథశ తైర్నీత్వాకథంచిద్దివే " త్యు క్తరీత్యా కాతర్యవశాత్తీవ్రతమః । కామీత్యనేన రామస్యసీతైకచిన్తనవ్యాసక్తత్వం ద్యోతితమ్ । యథోచ్యతే హనుమతా । " నిత్యంధ్యానపరోరామో నిత్యంశోకపరాయణః । నాన్యచ్చిన్తయతేకించి త్స తుకామవశంగత " ఇతి-అనేనైవ సీతావిషయకకామాతిశయసూచకేన తస్యా అత్యన్తప్రియత్వమపి ధ్వనితం। తదప్యుచ్యతే తేనైవ। "ఇయంసాయత్కృతేరా మ శ్చతుర్భిఃపరితప్యతే । కారుణ్యానానృశంస్యేన శోకేనమదనేనచ ॥ స్త్రీప్ర

ణష్టేతికారుణ్యాదాశ్రితత్వాన్నృశంస్యతః । పక్షినష్టేతిశోకేనప్రియేతి పదనేన చోక్తి- కల్పస్సంవర్తః "సంవర్తః ప్రళయః కల్ప" ఇత్యమరః । తస్యాకారశ వాకారో యస్యాః- స్తాం తథోక్తాం ప్రళయసమయవత్సుదుస్సహామితిభావః॥ యద్వా ॥ కల్పొ దైవయుగసహస్రాత్మకబ్రాహ్మదినమ్ "దైవే యుగసహస్రే ద్వే బ్రాహ్మః కల్పౌ తు తౌ నృణా" మిత్యమరః । "కల్పశ్శాస్త్రే విధౌ న్యాయే సంవర్తే బ్రహ్మణోదిన" ఇతి కోశాన్తరంచ । తదాకారాంతత్సదృశీం "త్రుటి యుగాయతేత్వామపశ్యతా" మిత్యాద్యుక్తరీత్యాసుదుస్సహ విశ్లేషవేదనాతి భూమ్నా ఽతితరాం ద్రాఘీయసీమితిభావః । తదేతదుక్తమరణ్యకాణ్డే రామచన్ద్రేణైవ " జ్ఞాతిపక్షవిహీనస్య రాజపుత్రీమపశ్యతః । మన్యేదీర్ఘా భవిష్యన్తి రాత్రయో మమ జాగ్రత" ఇతి । యద్వా । ఉపలబ్ధాయాం ప్రేయసీప్రవృత్తౌ "కదాను రాక్షసేన్ద్రస్య నిధాయోరసి సాయకాన్ । సీతాం ప్రత్యాహరిష్యామి శోకముత్సృజ్య మానసమ్ ॥ కదానుఖలు మాం సాధ్వీ సీతా సురసుతోపమా । సోత్కణ్ఠా కణ్ఠమాలమ్బ్య మోక్ష్యత్యానన్దజం పయః ॥ కదాశోకమిమం ఘోరం మైథిలీవిప్రయోగజమ్ । సహసావిప్రమోక్ష్యామి వాసశ్శుక్లేతరం యథా" ఇత్యుక్త్వౌత్సుక్యాతిరేకేణ త్రింశద్ఘటికాత్మికామపి కల్పకల్పతయా సంవృత్తామితిభావః ॥ నిశాం హనూమదాగమనదినయామినీమిత్యర్థః । ఆ విభాతాత్ ఆవిభాతమ్ ॥ "ఆఙ్మర్యాదావచన" ఇతి పఞ్చమీ । "ఆఙ్మర్యాదాభివిధ్యో" రిత్యవ్యయీభావే "నావ్యయీభావాదతో ఽమ్త్వపఞ్చమ్యాః" ఇత్యమాదేశః । ప్రభాతపర్యన్తమిత్యర్థః ॥ విభాతశబ్దః ప్రభాతవాచీ "భ్రమరఇవ విభాతే కున్దమన్తస్తుషార" మిత్యాదికాళిదాసాదిప్రయోగాత్ । కథమపి మహతా ప్రయత్నే నేత్యర్థః "జ్ఞాతహేతువివక్షాయా మప్యాదికథమవ్యయమ్ । కథమాదితథాఽప్యన్తం యత్న గౌరవబాధయో" రిత్యుత్పలమాలాయామ్ । విషేహే విశేషేణ మర్షితవాన్ । నహ్యల్పీయసా సహనేనేదం రాత్రియాపనం సుకరమితి భావః । "షహ మర్షణే" అస్మాద్విపూర్వకాత్పరోక్షే లిటి ప్రథమపురుషైక వచనమ్ "అతఏకహల్మధ్యేఽనాదేశాదే ర్లిటి" త్యేత్వాభ్యాసలోపౌ । "షరినివిభ్యస్సేవ సితసయసివుసహసుట్స్తుస్వఞ్జా" మితిషత్వమ్ । అత్రానఘత్వ రూపవంశవిశేషణస్యోక్తరీత్యా ఉదితోదితత్వభగవదవతారార్హత్వాభిప్రా

యగర్భత్వేనపరికరాలఙ్కారః “ అలఙ్కారఃపరికరస్సాభిప్రాయేవిశేషణే” ఇతి లక్షణాత్ । దేవఇతి విశేష్యస్యాక్రరీత్యా సీతావిశ్లేషదీనత్వాదేర్లిఙ్గైకప్రయోజనకత్వాభిప్రాయగర్భత్వాత్పరికరాఙ్కురః । “ సాభిప్రాయేవిశేష్యే తు భవేత్పరికరాఙ్కురః” ఇతి లక్షణాత్ । పవనతనయప్రత్యాగమనస్య నిశ్చితార్థతాం ప్రతి హేతుత్వాత్కావ్యలిఙ్గం “ సమర్థనీయస్యార్థస్య కావ్యలిఙ్గం సమర్థనమ్” ఇతి లక్షణాత్ ॥ నిశ్చితార్థత్వస్యాతిశయితకామత్వంప్రతివిశేషణగత్యా హేతుత్వాత్పదార్థ హేతుక మన్యత్కావ్యలిఙ్గమ్ ॥ కామిత్వస్య నిశాకల్పాకారత్వం ప్రతిహేతుత్వాదితఃకావ్యలిఙ్గమ్ । కల్పాకారామిత్యత్ర దుస్సహత్వదీర్ఘత్వాదిధర్మస్య ఇవాదివాచకస్య ఉపమానభూతాకారశబ్దస్యచ లోపాద్ధర్మవాచకోపమానలుప్తోపమా ॥ అత్ర ధర్మవాచకయోర్గమ్యమానత్వాల్లుప్తత్వమ్ । ఉపమానస్యతువార్తికాత్ ॥ తథాహి ॥ “ సప్తమ్యుపమానపూర్వపదస్య బహువ్రీహిర్వాచ్య ఉత్తరపదలోపశ్చ” ఇతి వార్తికమ్ ॥ అస్యార్థః ॥ సప్తమ్యన్తంతావదాస్తామ్ । ఉపమానంపూర్వపదం యస్యసమాసస్య తస్యశబ్దాన్తరేణ బహువ్రీహిః ॥ పూర్వసమాసావయవస్యోత్తరపదస్య లోపశ్చేతి । ఏతేనేదం ఫలితమ్ ॥ అత్రోపమానశబ్దేన ముఖ్యోపమానభూతస్యకల్పాకారస్యాశ్రయః కల్పోలక్ష్యతే అతఏవ “ఉష్ట్రముఖమివముఖమస్యఉష్ట్రముఖ” ఇతి ప్రకృతవార్తికోదాహరణభాష్యప్రతీకమాదాయ “అవయవధర్మేణసముదాయస్య వ్యపదేశాదుష్ట్రస్యోపమానతేత్యుపమానపూర్వ ఉష్ట్రముఖశబ్ద” ఇతి కైయటేనవివృతమ్ - తత్పూర్వపదస్య కల్పాకారఇత్యస్య సమాసస్యోపమేయవాచినా ఆకారశబ్దేన బహువ్రీహిః । కల్పాకారఇవ దుస్సహోద్రాఘీయానావ ఆకారోయస్యాఇతి । తతఃపూర్వసమాసావయవస్యోత్తరపదస్యముఖ్యోపమానాకారశబ్దస్య లోపఇతి । తేన ధర్మవాచకోపమానానాం లోపాత్త్రిలోపవతీసమాసగాసేయమితి ॥ ప్రథమకావ్యలిఙ్గప్రభృత్యేతావత్పర్యన్తమలంకారాణాం క్రమేణాఙ్గాఙ్గిభావసంకరః । పరికరపరికరాఙ్కురయోరేతేషాంచ సంసృష్టిః, తకార మకారాదీనాం వ్యఞ్జనానాం పునరుక్తేర్వృత్త్యనుప్రాసశ్శబ్దాలంకారః “ఏకద్విప్రభృతీనాంతువ్యఞ్జనానాం యదాభవేత్ । పునరుక్తిస్సానామవృత్త్యనుప్రాసఇష్యతే” ఇతి తల్లక్షణమ్ ॥ ఉక్తార్థాలంకారాణామస్యచ యథాయో

గమేకవాచకానుప్రవేశసంకరః । శబ్దార్థాలంకారయోరేకవాచకానుప్రవేశస ద్భావవిచారస్తవ స్తత్ప్రణీతాయాం లక్ష్మీసహస్రరత్నప్రకాశికాయాం ద్రష్టవ్యః ॥ కించ ॥ సవితురనఘేవంశేజాత, ఇత్యనేన కావ్యనేతుశ్శ్రీమతోదాశరథేర్మహాకులీనత్వం సూచితమ్ “కులేమహతిసంభూతిఃకులీనత్వ ముదాహృత,, మితి లక్షణాత్ ॥ అనేనైవ తేజస్విత్వ శుచిత్వేఽపి వ్యజ్యేతే ॥ మానుషత్వంమానయన్నిత్యనేనావికత్థనత్వం, వినీతత్వంచ, ద్యోతితమ్। దేవశ్శ్రీమానిత్యనేన,మహాభాగ్యవత్త్వావ్యజ్యతా “సర్వాతిశాయిభాగ్యత్వం మహాభాగ్యముదాహృత,, మితి లక్షణాత్ ॥ అనేనైవౌజ్జ్వల్యమపి ద్యోతితమ్ “ఔజ్జ్వల్యంనయనానన్దకారిత్వంకథ్యతేబుధైః,, రితిలక్షణాత్। జనకతనయాన్వేషణేజాగరూక ఇత్యనేన దృఢవ్రతత్వ దయాళుత్వేవ్యజ్యేతే। నిశ్చితార్థఇత్యనేన, నయజ్ఞత్వం ద్యోత్యతే। “సామాద్యుపాయచాతుర్యం నయజ్ఞత్వముదాహృత,, మితి తల్లక్షణమ్॥ కథమపి నిశాం విషేహే ఇత్యనేన సర్వాత్మనాతితిక్షుత్వం సూచితమ్ ॥ ఏతైశ్చ గుణైరనుక్తగుణాన్తరోపలక్షకైః “తత్రనాయకోగుణవాన్పుమాన్ । తద్గుణాస్తుమహాభాగ్య మౌదార్యంస్థైర్యదక్షతే ॥ ఔజ్జ్వల్యంధార్మికత్వంచ కులీనత్వంచవాగ్మితా । కృతజ్ఞత్వంనయజ్ఞత్వం శుచితామానశాలితా ॥ తేజస్వితాకలావత్త్వం ప్రజారఞ్జకతాదయః । ఏతేసాధారణాఃప్రోక్తానాయకస్య గుణాబుధైః,,రిత్యుక్తరీత్యా ఉత్తమనాయకత్వమ్ । తత్రాపి “దయావానతిగమ్భీరో వినీతస్సత్వసారవాన్ । దృఢవ్రతస్తితిక్షావానాత్మశ్లాఘాపరాఙ్ముఖః ॥ నిగూఢాహం కృతిర్ధీరో ధీరోదాత్తఉదాహృత,, ఇత్యుక్తలక్షణ ధీరోదాత్తత్వంచ వ్యజ్యతఇతి వస్తునా వస్తుధ్వనిః। అనేనైవ మేఘసందేశ కావ్యప్రతిపాద్య ప్రసిద్ధ నాయకాపేక్షయాఽస్యనాయకస్య వైలక్షణ్యప్రతీతేస్తేనైవ తతాఽవ్యాపేక్షయై తతాఽవ్యస్య వైశిష్ట్యాభివ్యక్తేశ్చ వస్తునావ్యతిరేకాలంకారధ్వనిః “వ్యతిరేకోవిశేషశ్చేదుపమానోపమేయయో,, రితి తల్లక్షణమ్ ॥ నాయకస్య నాయికాయాశ్చ సవిత్రువంశజత్వ జనక కులీనత్వవర్ణనే నానురూపవస్తువర్ణనాత్మక సమాలంకారోవ్యజ్యతఇత్యన్యోఽపివస్తునాఽలంకారధ్వనిః “సమంస్యాద్వర్ణనంయత్ర ద్వయోరప్యనురూపయో,, రితిలక్షణాత్ । వంశేజాతఇత్యత్ర వంశశబ్దప్రయోగ మహిమ్నా శ్రీరామస్య మాక్తి

కమణి సాధర్మ్యప్రతీతేరుపమాలంకారో వ్యజ్యత ఇత్యపరోఽపి వస్తునాఽలంకారధ్వనిః ॥ తేన తస్య లావణ్యాదికం ద్యోత్యతే ॥ శ్రీమాన్ జనకతనయాన్వేషణే జాగరూక ఇత్యనేన శ్రియా నిత్యయోగేఽపి తదన్వేషణ ప్రవృత్తత్వ రూప విరోధప్రతీతేర్విరోధాభాసో వ్యజ్యత ఇత్యపి వస్తునాఽలంకారధ్వనిః “ఆభాసత్వే విరోధస్య విరోధాభాస ఇష్యత„ ఇతి లక్షణాత్ ॥ కించాత్ర విప్రలమ్భావశ్యంభావినీషు “దృఙ్మనస్సఙ్గసంకల్పా జాగరః కృశతాఽరతిః । హ్రీత్యాగోన్మాద మూర్ఛాన్తా ఇత్యనఙ్గదశా దశ„ త్యుక్తాసు దశసు మన్మథావస్థాసు, జనకతనయాన్వేషణే జాగరూకః - నిశ్చితార్థ, ఇత్యాభ్యాం మనస్సఙ్గసంకల్పౌ । కల్పాకారామిత్యాదినా జాగరశ్చ, త్యేతదవస్థాత్రయం ద్యోత్యతే ॥ “మనస్సఙ్గస్తు మనసస్తదేకాయత్తతా సదే„తి। “సతతం తద్గతాం చిన్తాం సంకల్పం సంప్రచక్షత„ ఇతి “ప్రజాగరస్తు చిన్తాభిర్నిద్రాక్షతిరహర్నిశ” మితి చ తల్లక్షణాని ॥ కల్పాకారాం కథమపి నిశామిత్యాదినా ఔత్సుక్యం చిన్తా వా సంచారీ వ్యజ్యతే॥ “కాలాక్షమత్వమౌత్సుక్యమభిలాషాదిహేతుభి„రితి “ఇష్టానిష్టాగమాద్ధ్యానం చిన్తా శూన్యత్వతాపకృ„దితి చ తల్లక్షణే॥ అత్ర విశ్లిష్టజానకీరూపాలమ్బనేన శరత్సమయ విజనస్థానావస్థానాదిభిః ప్రస్తుతై రుద్దీపనైశ్చ విభావితః నయ్యాపరివర్తనాదిభిర్గమ్యమానైరనుభావితః చిన్తౌత్సుక్యాభ్యాం సంచారితః రోమాఞ్చస్వేదవైవర్ణ్యాదిభిస్సాత్త్వికైర్భావితః-శ్రీరామచన్ద్రగతో రతిర్నామ స్థాయీ భావః పరిపోషిత ఇతి శృఙ్గారరసో వ్యజ్యతే స చ విప్రలమ్భ ఇతి ధ్యేయమ్॥ తథా చోక్తం రసార్ణవసుధాకరే ॥ “విభావైరనుభావైశ్చ సాత్త్వికైర్వ్యభిచారిభిః। నీతాసదస్యరస్యత్వం రతిశ్శృఙ్గార ఉచ్యతే ॥ స విప్రలమ్భస్సంభోగ ఇతి ద్వేధాని గద్యతే। అయుక్తయోస్తరుణయోర్యోఽనురాగః పరస్పరమ్ । అభీష్టాలిఙ్గనాదీనామనవాప్తౌ ప్రకృష్యతే ॥ స విప్రలమ్భో విజ్ఞేయస్స చతుర్ధా నిగద్యతే పూర్వానురాగమానౌ చ ప్రవాసకరుణావితీ ” తి ॥ అయం చ విప్రలమ్భః ప్రవాససంజ్ఞకః పూర్వసంగతయోరేవ సీతారామయోర్దేశాంతర వ్యవధానేన ప్రవృత్తత్వాత్ ।తదప్యుక్తం తత్రైవ।పూర్వసంగతయోరేవయూనోర్దేశాన్తరాదిభిః రమణవ్యవధానం చేత్స ప్రవాస ఇతీరితః । తజ్జన్యో విప్రలమ్భోఽపి ప్రవాసత్వేన సంమతః।గర్వహర్షమదవ్రీడావర్జయిత్వా సమీరితాః। శృఙ్గారయోగ్యాస్సర్వేఽపి

ప్రవాసేవ్యభిచారిణి" ఇతి॥ సరస్వతీకణ్ఠాభరణేచ॥ "చిన్తాతీ-ణ్ఠాదిభిశ్చేతోభ్ర
శంవాసయతీహాయః । ప్రవాసయతివాయూన స్సప్రవాసోనిరుచ్యత " ఇతి ॥
అస్మిన్ కావ్యేఽయమేవముఖ్యోరస ఇత్యవోచామ । ఏవంవస్త్వలంకారరస
భేదేన త్రిధాధ్వని రితిధ్వనిప్రస్థాననిష్ణాతానాం సంభ్రమః । ఇదంచకావ్యం
వాచ్యాతిశాయివ్యఙ్గ్యత్వాదుత్తమమ్ । తదుక్తంకావ్యప్రకాశే ॥ "ఇదముత్త
మమతిశయినివ్యఙ్గ్యేవాచ్యాద్ధ్వనిర్బుధైఃకథిత,, ఇతి ॥ అత్రశ్లోకే పదానాం
ప్రసిద్ధార్థత్వాత్ప్రసాదోనామగుణః । తల్లక్షణముక్తం సరస్వతీకణ్ఠాభరణే ॥
"ప్రసిద్ధార్థపదత్వం యత్సప్రసాదోనిగద్యతే,, ఇతి పాఠకాలేఽపి వాక్య
పృథక్పదత్వస్య ప్రతీతేర్మాధుర్యం నామగుణః "యాపృథక్పదతావాక్యేమాధు
ర్యంతన్నిగద్యతే,, ఇతి లక్షణాత్ । రామాయణకథాయాస్సంక్షిప్తత్వాత్సంక్షే
పోనామగుణః "సమాసేనాభిధానం యత్ససంక్షేపఉదాహృత,, ఇతి లక్షణమ్
ఏవమన్యేఽపి గుణాయథాసంభవ మూహనీయాబుద్ధిమద్భిః ॥ ఏతాదృశగుణవ
త్తాయామేవ కావ్యస్య శ్రావ్యతా-నాన్యథాసాలఙ్కారత్వేఽపి ॥ తదపితత్రై
వోక్తమ్ ॥ అలఙ్కృతమపి శ్రావ్యం న కావ్యం గుణవర్జితమ్ । గుణయోగస్త
యోర్ముఖ్యో గుణాలఙ్కారయోగయో,, రితి ॥ వృత్తిస్తుమధ్యమకైశికీ॥ సుకుమా
రార్థేఽసతిప్రౌఢబన్ధత్వాత్ । "మృద్వర్థేఽప్యనతిప్రౌఢబన్ధామధ్యమకైశికీ,,
తి సాలక్ష్యతే ॥ నచాస్యాః "అత్యన్తసుకుమారా ద్వావ్యశృఙ్గారకరుణామ
తా,, విత్యుక్తేః ప్రకృతవర్ణనీయ శృఙ్గారరసనిరుద్ధతేతి శఙ్క్యమ్ ॥ శృఙ్గారక
రుణయోరతిప్రౌఢసన్దర్భస్యైవ దుష్టత్వేనాల్పప్రౌఢ సన్దర్భస్యాదోషాత్ । అ
తఏవేయం సర్వరస సాధారణీత్యుచ్యతే "మధ్యమారభటీత్వన్యా తథామధ్య
మకైశికీ । వృత్తీఇమే ఉభే సర్వ రససాధారణేమతే ,, ఇతి । ఏవం రీత్యాద
యోఽప్యున్నేయాః ॥ అస్మిన్కావ్యే సర్వత్రమన్దాక్రాన్తావృత్తమ్ । "మన్దా
క్రాన్తాజలధిషడగైర్మ్భౌనతౌతాద్గురూచే ,, దితి లక్షణాత్ । మగణోపక్రమా
ద్గణశుద్ధిః-వకారోపక్రమాత్తత్రాపి సానుస్వారత్వేన వకారస్యామృతబీజత్వా
చ్చ వర్ణశుద్ధిశ్చ నిర్వివాదైవ । "మోభూమిస్త్రిగురుశ్శ్రియంవితనుతే ,, ఇతి
రత్నాకరోక్తేః- "వకారస్తువాగారోగ్యాయుషాంఖని,, రితి లక్షణదీపికాద్యు
క్తేశ్చ । అత్ర ప్రసిద్ధమపీతి వృత్తమంశే కల్పితత్వాత్సంకీర్ణమిత్యవగన్తవ్యమ్

తదుక్తం రసార్ణవసుధాకరే। “ఇతివృత్తకథావస్తుశబ్దాః పర్యాయవాచకాః। ఇతి వృత్తం ప్రబన్ధస్య శరీరం త్రివిధంహితత్ । ఖ్యాతం కల్ప్యంచ సంకీర్ణం ఖ్యాతం రామాయణాదికమ్ । కవిబుద్ధికృతంకల్ప్యం మాధవాది విచేష్టితమ్ । సంకీర్ణముభయాయత్తం నళరాఘవచేష్టిత,, మితి ॥ నచ రూపకేష్వేవ కల్పిత మిశ్రేతి వృత్తకత్వం నకావ్యేష్వితి భ్రమితవ్యం । మేఘసందేశ కిరాతార్జునీయాదౌ తత్ప్రసిద్ధేరితి విస్తరభయాదుపరమ్యతే॥ అత్ర తత్ర తత్రనగరార్ణవ శైలర్త్వాద్యానాదీనాం లేశతో వర్ణనాన్మహాకావ్యత్వ మక్షతమిత్యవగన్తవ్యమ్ ॥ తల్లక్షణన్తు ప్రాస్తావసరే ప్రదర్శయిష్యామః ॥ ౧ ॥

మూ॥ కాల్యే సేనాం కపికులపతేస్తూర్ణముద్యోజయిష్యన్దారీభావా
జ్జనకదుహితుర్ధ్యాయమానాన్తరాత్మా । క్రీడాశైలం కమలసరసీకాప్యపి
కాలాపయాతం రాకాచన్ద్రద్యుతిసహచరం రాజహంసం దదర్శ ॥ ౨ ॥

వ్యా॥ ఏవం నిశ్చితార్థస్య శ్రీరఘునన్దనస్యౌత్సుక్యభూమ్నా కథమపి నిశానయన మభిధాయ “నాస్తిక్యమనృతం క్రోధం ప్రమాదందీర్ఘసూత్రతామ్ । అదర్శనం జ్ఞానవతా మాలస్యం పఞ్చవృత్తితామ్ ॥ ఏకచిన్తనమర్థానా మనర్థజ్ఞైశ్చమన్త్రణమ్ । నిశ్చితానామనారమ్భం మన్త్రస్యా పరిరక్షణమ్ । మఙ్గళాద్యప్రయోగంచ ప్రత్యుత్థానంచ సర్వశః ॥ కచ్చిత్త్వం వర్జయస్యేతా (న్రా)జదోషాంశ్చతుర్దశే ,, తి దీర్ఘసూత్రతా నిశ్చితార్థానారమ్భయో స్స్వస్యైవ రాజదోషతా కథనాన్నిశ్చిత సీతాప్రత్యానయనార్థ కర్తవ్యకార్యస్యా కరణవిలమ్బాభ్యాం స్వస్యైవ దోషోమాప్రసాఙ్క్షీదితి తదర్థం సద్యోవాహినీముద్యోజయిష్యత స్తస్యైవ వక్ష్యమాణ సీతా సమాశ్వాసనార్థ సందేశో పోద్ఘాతరూప మపరేద్యురుషసి క్వచిత్సరసి రాజహంసదర్శన వృత్తాన్తం తావదాహ * కాల్యఇతి * అత్ర స ఇత్యధ్యాహార్యమ్ । సః రఘునన్దనః । కాల్యే అన్యేద్యురుషసి- “ప్రత్యూషోఽహర్ముఖంకాల్య,, మిత్యమరః। యద్యపి “ప్రత్యూషోఽహర్ముఖంకల్య,, మిత్యేవ పాఠః “కల్యంప్రభాతే క్లీబంస్యాత్రిల్లోవాక్ప్రతివర్జితే । సజ్జనీరోగదక్షేషు కల్యాణవచనేఽపిచే,, తి మేదిన్యాదికోశేష్వపిత్థైవదర్శనాత్ । తథాఽపి “కలయతిచేష్టామితికల్యం “అఘ్న్యాదయశ్చేతి,, కలేర్యక్ ।తతఃప్రజ్ఞాద్యణికాల్యమపీ,,తి సుధాయాం

వ్యాఖ్యాతత్వా తాత్పర్యమిత్యపి పారోదృశ్యతఇతి బోధ్యమ్ । కపీనాం-కుల స్యయూథస్య "సజాతీయైఃకుల,, మిత్యమరః । పతిర్నాథః తస్య-"పతిస్సమా సఏవే,, తి ఘిసంజ్ఞాయాం "ఘేర్ఙితి,, తి గుణః । అనేన " మహేన్ద్రహిమవ ద్విన్ధ్య కైలాసశిఖరేషుచ । మన్దరేపాణ్డుశిఖరె పఞ్చశైలేషుయేస్థితా,, ఇత్యా దినా "పృథివ్యాంవానరాస్సర్వే శాసనాదుపయాన్తిత,, ఇత్యన్తేన " ఖ్యాత కర్మాపదానాశ్చ బలవన్తో జితక్లమాః । పరాక్రమేషువిఖ్యాతా వ్యవసాయేషు చోత్తమాః ॥ పృథివ్యమ్బుచరారామ నానానగనివాసినః । కోట్యగ్రశఇమే ప్రాప్తావానరా స్తవకింకరాః॥నిదేశవర్తినస్సర్వేసర్వేగురుహితేరతా,, ఇతిచోక్త ప్రకారేణ నకశ్చిదపి ప్లవఙ్గమేషు తచ్ఛాసనాతివర్తీ వర్తతఇతి ద్యోత్యతే । సేనాం చమూమ్-తూర్ణంశీఘ్రం, నతుమన్దం"కచ్చిదర్థంవినిశ్చిత్యలఘుమూలం మహోదయమ్ । క్షిప్రమారభసేకచ్చిన్నదీర్ఘయసిరాఘవే,, తి భగతం ప్రత్యుప దేష్టా నహిస్వయం నిశ్చితేఽర్థేవిలమ్బేతేతిభావః । ఉద్యోజయిష్యే " ఏతద్ధి కృత్యంఘోరంనోవిక్రమేణప్రయుజ్యతామ్ । సాగరౌఘనిభంభీమ మగ్రానీ కంమహాబలాః ॥ కపిసింహాఃప్రకర్షన్తు శతశోఽథసహస్రశ,, ఇత్యాద్యుక్తప్ర కారేణ లఙ్కాం నిరోద్ధుం పర్యాభిధానణవ్యూహనాదిభి రుద్యుక్తాం కరిష్యే। ఉత్పూర్వకాద్ణ్యన్తాద్యుజే " ణ్యుటన్సుద్వే,, తి శతా ॥ ఏతేన సర్వాభిసా రేణాభిషేణయిష్యామ్యహ్యతె । జనకదుహితుః - సీతాయాః, దూరీభావాత్ - దూరశబ్దస్సత్వవచనత్వాద్విశేష్యనిఘ్నః । అతఏవ " స్యాద్దూరంవిప్రకృష్టక,, మితి విశేష్యనిఘ్నేష్వమరః । అదూరాయా దూరాయాస్సంపద్యమానా యాభావో దూరీభావః తస్మాత్ ప్రకృతాద్విప్రకర్షాదిత్యర్థః ॥ "కృభ్వస్తియో గే సంపద్యకర్తరిచ్విః । అభూతతద్భావఇతి వక్తవ్య,, మితి చ్విప్రత్యయే "అ స్యచ్వౌ,, విత్యకారస్యఈచాదేశః । దూయమానఃపరితప్య-అన్తరాత్మాయ స్య స తథోక్తస్సః " దూఙ్ పరితాపే,, అస్మాద్దైవాదికాత్కర్తరిశానచ్ ॥ అన్తరాత్మశబ్దోఽత్రమనోవాచీ నత్వన్తర్యామివాచీ॥ "అన్తరాత్మాహిమే శు ద్ధ,,ఇత్యాది ప్రయోగాత్-సర్వాన్తరాత్మనోఽన్తర్యామ్యన్తరా సంభవాచ్చ॥ అయంభావః ॥ యద్యప్యహం రిపువిజయపూర్వకం జానకీప్రత్యానయనాయతూ ర్ణమేవోద్యోజయిష్యామి వానరవాహినీమ్-తథాఽపి విపులతరవనగిరినదీనదీ

శాదివ్యవధాన భూయస్త్వేనదవీయస్త్వాన్మార్గస్య " ఇదంబ్రూయాశ్చమేనా థం శూరంరామంపునఃపునః । జీవితంధారయిష్యామి మాసందశరథాత్మజ ।ఊర్ధ్వంమాసాన్నజీవేయం సత్యేనాహం బ్రవీమితే,, ఇతి ప్రియసీప్రతిజ్ఞాత జీవితధారణ సమయానుల్లఙ్ఘనేన తత్సంనికర్షగమనం ఘటేతవానవా- తావత్తదాశ్వాసనం కథమివ సంపద్యేతేతి వితర్కేణ పరితపదన్తర్గఇతి॥ క్వాపి కస్మింశ్చిదిత్యర్థః ॥ కమలానాంసరఃకమలసరః-తస్మిన్, కాలే పరితాపతుల్యకాలేఇత్యర్థః ॥ యద్వా ॥ కాలే శరత్కాలే - ఉపయాతంమానసాదుపాగతం - శరత్సమయోహి హంసానాం వైజననసదృశః । యద్యపి ఫాల్గునశుక్ల సప్తమ్యాం లఙ్కాం ప్రతిసేనాప్రస్థాపనమితి వ్యాఖ్యాతృభిః కాలస్య నిర్ణీతత్వేన తదా శరత్కాలో నసంభవత్యేవ । తథాపీతి వృత్తస్య మిశ్రత్వేన శరత్కాలఏవ తదుద్యోజనమితి కల్పనే న కశ్చిద్దోషః। ఖేలతీతి ఖేలః, ఖేలతేశ్చలనార్థకాత్పచాదికాత్పచాద్యచ్ । క్రీడయాఖేలః-క్రీడాఖేలః, తేఽ తథోక్తం- స విలాసమన్దగమన మిత్యర్థః ॥ లీలాసుభగమితి కేచిత్- రాకా,సమగ్ర కలాపరిపూర్ణచన్ద్రమణ్డలవతీపూర్ణిమా "పౌర్ణమాసీతుపూర్ణిమా । కలాహీనేసాఽనుమతిఃపూర్ణే రాకానిశాకర,, ఇత్యమరః ॥ తస్యాం-యశ్చన్ద్రః - తస్య ద్యుతేః కాన్తేః-చన్ద్రికాయాఇత్యర్థః ॥సహచరంతద్వద్ధవళమితియావత్ ॥అనేనవిరహోద్దీపకత్వంద్యోతితమ్ । హంసానాం రాజారాజహంసఃహంసవిశేషః-తమ్। రాజదన్తాదిత్వాద్ధంసశబ్దస్య పరనిపాతఇత్యమరసుధాయామ్ ॥ "రాజహంసాస్తుతేచఞ్చుచరణైర్లోహితైస్సితా,, ఇత్యమరః ॥ "రాజహంసస్తుకాదమ్బే కలహంసేనృపోత్తమ,, ఇతి మేదినీచ ॥ దదర్శఆలులోకే ॥ "దృశిర్ప్రేక్షణే,, ॥ లిట్-అత్ర కకారాదీనాం వ్యఞ్జనానాం పునరుక్తేర్వృత్త్యనుప్రాసశ్శబ్దాలఙ్కారః ॥ రాకాచన్ద్రద్యుతిసహచరమిత్యత్ర రాజహంసస్యోపమేయస్య రాకాచన్ద్రద్యుతే రుపమానస్య, సహచరమితి వాచకస్యచోపాదానాద్ధర్మస్య ధావళ్యాదేరనుపాదానాచ్చ ధర్మలుప్తోపమాసమాసగాఆర్థీ ॥ సాక్షాత్సాదృశ్యప్రతిపాదక యథేవాదిశబ్దానాం ప్రయోగేశ్రౌతీ । ధర్మివ్యవధానేన సాదృశ్యప్రతిపాదకానాం సదృశసంకాశాదిశబ్దానాం ప్రయోగే ఆర్థీతి విభాగః ॥ కించ ॥ తూర్ణంసేనాముద్యోజయిష్యన్నిత్యనేనౌత్సుక్యమావేగో హర్షామర్షౌచ సంచారిణోవ్యజ్యన్తే ॥

ఔత్సుక్యలక్షణమవోచామ ॥ ఆవేగలక్షణంతురసార్ణవసుధాకరే॥ “ చిత్తస్య సంభ్రమోయస్స్యాదావేగోఽయంసచాష్టధా । ఉత్పాతవాతవర్షాగ్ని మత్తకుఞ్జరదర్శనాత్ ॥ ప్రియాప్రియశ్రుతేశ్చాపి శాత్రవవ్యసనాదపీ,, తి ॥ అయం చావేగశ్శాత్రవవ్యసనజః ॥ తదనుభావాఅపి తత్రైవోక్తాః ॥ “శస్త్రాస్త్రశాత్రవావేగే వర్మశస్త్రాదిధారణమ్ । రథవాజిగజారోహ సహసాపక్రమాదయ,, ఇతి । “మనఃప్రసాదోహర్షస్స్యాదత్రనేత్రాస్యఫుల్లతా । ప్రియాభాషణమాలాపః పులకానాం ప్రరోహణమ్ ॥ స్వేదోద్గమశ్చహస్తేన హస్తసన్తాడనాదయ,, ఇతి ॥ “అధిక్షేపావమానాద్యైః క్రోధోఽమర్షఇతీరితః । అత్ర స్వేదశిరఃకమ్పావాధోముఖ్యవిచిన్తనే ॥ ఉపాయాన్వేషణోపాయవ్యవసాయాదయః క్రియా,, ఇతిచ ॥ దూరీభావాదిత్యాదినా దూయమానాన్తరఙ్గ ఇత్యన్తేన - శఙ్కా-చిన్తాస్మృతివిషాదాస్సంచారిణోవ్యజ్యన్తే ॥ “అనిష్టాభ్యాగమోత్ప్రేక్షాశఙ్కా-లజ్జాదిసంభవే,, తి ॥ “ఇష్టానభిగమాద్ధ్యానం చిన్తాశూన్యత్వతాపకృ,, దితి ॥ “స్మృతిఃపూర్వానుభూతార్థ విషయంజ్ఞానముచ్యతే,, ఇతి ॥ “విషాదశ్చేతసోభఙ్గ ఉపాయాపాయచిన్తనై,, రితి చక్రమాత్తేషాం లక్షణాని ॥ అత్ర వీరరససంచారిణామౌత్సుక్యావేగహర్షామర్షాణాం విప్రలమ్భశృఙ్గార సంచారిణాం శఙ్కా-చిన్తాస్మృతి విషాదానాంచ తుల్యబలానామన్యోన్యానుపమర్దనసంభూయవ్యఙ్గ్యత్వాచ్ఛావసన్ధిః ॥ తల్లక్షణంతుకావ్యదర్పణే ॥ “భావసన్ధిస్తు భావానాంతుల్యానాంవ్యఙ్గ్యతాయదీ,, తి అత్ర-ఔత్సుక్యాదీనాం వీరరససంచారిణాం- శఙ్కాదీనాం విప్రలమ్భశృఙ్గారసంచారిణాంచ ప్రత్యేకమేకవ్యఞ్జకానుప్రవేశేన భావసంకరాఖ్యోఽపరోపి ప్రకారస్సంభవతీతి ధ్యేయం- నన్వత్ర ముఖ్యయోర్వీర శృఙ్గారాఖ్యయో రసయోరపివ్యఙ్గ్యత్వసంభవాత్కథంభావమాత్రస్య ప్రాధాన్యేన వ్యఙ్గ్యత్వమితి చేత్ - ముఖ్యత్వేఽపి రసయోర్భావానా మేవాత్ర చమత్కారాతిశయ హేతుత్వాదిత్యవధేహి ॥ ఉక్తంచ కావ్యదర్పణే ॥ “ ముఖ్యేరసేఽపితేఽఙ్గిత్వం ప్రాప్నువన్తికదాచన । యథైవరాజానుగతాభృత్యాఃపరిణయోన్ముఖా,, ఇతి ॥ అస్యార్థః ॥ “తేభావాశాస్త్వాదయోరసేముఖ్యేఽప్యఙ్గిత్వం ప్రాధాన్యం ప్రాప్నువన్తికదాచనతాదృశచమత్కారే లబ్ధే- నతు సర్వదా ॥ నచ కథమిదముచ్యతే ॥ ర

సోఽపిముఖ్యోభావశాన్త్యాదయోఽప్యఙ్గేనఇతి - యస్మాదేకతరగప్రాధాన్యమన్యతర గుణీభావవ్యాప్తమితి వాచ్యమ్ ॥ యథారాజానుగతావివాహప్రవృత్తాభృత్యారాజనిముఖ్యేఽపికదాచిత్ప్రాధాన్యమవలమ్బన్తే- తద్వదవిరోధాత్ ॥ తతశ్చ విభావాదిసంవలనాత్పూర్వం భావశాన్త్యాదీనాం (ప్రా)ధాన్యమ్ - తత్సంవలనేతురసస్యైవేతి తాత్పర్య మిత్యనవద్య,, మితి ॥ అత్రచ విభావాద్యసంవలితతయైవ చమత్కారకారితయాభావసన్ధేః ప్రాధాన్యమితి సావధానం సహృదయైర్విభావనీయమితి సంక్షేపః ॥ ౨ ॥

మూ ॥ తస్మిన్సీతాగతిమనుగతేతద్దుకూలాఙ్కమూర్తౌ తన్మఞ్జీరప్రతిమ
నినదేన్యస్తనిస్పన్దదృష్టిః । వీరశ్చేతోవిలయమగమత్తన్మయాత్మాము
హూర్తంశఙ్కేతీవ్రం భవతిసమయేశాసనం మీనకేతోః ॥ ౩ ॥

వ్యా॥ అథ రాజహంసదర్శన సమనన్తరభావినీం రఘునన్దనస్యావస్థామాహ ॥ * తస్మిన్నితి * వీరః దాశరథిః-సీతాయాః గతిం గమనం-అనుగతే అనుసృతే-జానకీగమనానుసారిణితత్సదృశసవిలాససఞ్చారఇత్యర్థః॥అనుగతఇత్యత్ర“గత్యర్థాకర్మకశ్లిషశీఙ్స్థాఽఽసవసజనరుహజీర్యతిభ్యశ్చ,,తికర్తరిక్తః।తస్యాస్సీతాయాః-దుకూలంక్షౌమమ్,అఙ్కః సమీపవర్తియస్యాస్సా,తద్దుకూలాఙ్కా,తద్దుకూలానుచరీ,తత్సదృశీ,తద్వద్ధవళేతియావత్।తాదృశీమూర్తిర్యస్య,తస్మిన్“క్షౌమందుకూల,,మిత్యమరః । “అఙ్కోరూపకభేదాఙ్కచిహ్నరేఖాఙ్కభూషణే।రూపకాంశాన్తికోత్సఙ్గస్థానేఽఙ్కంపాపదుఃఖయోః,,రితి మేదినీ॥అథవా॥తద్దుకూలస్య అఙ్కః చిహ్నభూతోభూషణభూతోవా, తద్దుకూలాఙ్కభూతో హంసఇతి యావత్ । తస్యమూర్తిరివ మూర్తిర్యస్యసః- తథోక్తేతస్మిన్ - తత్కౌశేయస్య సౌవర్ణతన్తువ్యతిస్యూత రాజహంస ప్రతిమాచిత్రితత్వాదితి భావః ॥ వక్ష్యతేచాత్రైవ ప్రబన్ధే హంసంప్రతిదాశరథినా ॥ “అభితస్త్వత్ప్రియారూప చిహ్నం చారువాసోవసానా,, మితి ॥ “సప్తమ్యుపమానే,, త్యాదినా సమాసఉత్తరపదలోపశ్చ॥“తద్దుకూలస్యాఙ్కమూర్త్యాచిహ్నభూత శరీరవతీ,,తివ్యాఖ్యానంతు నాతీవ స్వరసమ్ । పూర్వోత్తరవిశేషణ గతవక్ష్యమాణాలఙ్కారస్యాత్ర విశేషణ వైధుర్యప్రసఙ్గేన క్రమభ్రంశ దోషాపాతాత్ ॥ తస్యాః మఞ్జీరోనూపురః, ప్రతిమా ఉపమా యస్య సః- తాదృశోనినదోయస్య తస్మింస్తథోక్తే ఇతి

బహువ్రీహిగర్భితబహువ్రీహిః ॥ "మఞ్జీరో నూపురోఽస్త్రియామ్। ప్రతిమా ప్రతియాతనాప్రతిచ్ఛాయే,,తి చామరః ॥ తస్మిన్ పూర్వం యదృచ్ఛయా దృష్టే రాజహంసే। స్పన్దః కించిచ్చలనం "స్పది కించిచ్చలనే,, ఘఞ్, నివృత్తస్స్పన్దో యస్యాస్సా నిస్పన్దా-న్యస్తా నిక్షిప్తా-నిస్పన్దా అత్యన్తనిశ్చలా దృష్టిర్యేన స తథోక్తస్సన్। ప్రాణప్రేయసీస్మారకత్వాదితి భావః ॥ నిష్పన్దేతి షత్వసహితః పాఠస్తు లేఖకప్రమాదకృతః అపాపదత్వేన షత్వాప్రాప్తేః షత్వవిధాయకేషు "ఉపసర్గాత్సునోతీ,,త్యాదిషు సూత్రేషు స్పన్దతేః క్వాప్యపరిగణనాచ్చ। అథ యది షత్వసహితపాఠ ఏవ ప్రామాణిక ఇత్యభిమానః - తదా సుషామాదేరాకృతిగణత్వేన కథంచిన్నిర్వాహ్యః। వస్తుతస్త్వత్ర నాద్రియన్తే షత్వం ప్రామాణికాః ॥ తథా చ వామనః "నిష్పన్ద ఇతి షత్వం చిన్త్యం లక్షణాదర్శనా,,దితి ॥ లక్షణం శాస్త్రం తదదర్శనాదితి తదర్థః ॥ అత ఏవ- తన్మయస్తత్ప్రచురః ఆత్మా మనో యస్య స తథోక్తస్సన్ తదేకాయత్తచిత్తస్సన్నిత్యర్థః ॥ "ఆత్మా యత్నధృతిస్వాన్తస్వభావపరమాత్మసు। జీవబుద్ధిశరీరేష్వి,,తి రత్నమాలా ॥ ముహూర్తం ఘటికాద్వయాత్మకం అల్పపరిమాణం వా కాలం "ముహూర్తమల్పకాలే స్యాద్ఘటికాద్వితయేఽపి చేతి,, శబ్దార్ణవే ॥ "కాలాధ్వనోరత్యన్తసంయోగ,, ఇతి ద్వితీయా। చేతసః చిత్తస్య- విలయం "మూర్ఛా తత్త్వాభ్యన్తరేఽవృత్తిర్బాహ్యేన్ద్రియనిమీలనా,,దితి లక్షణలక్షితాం మూర్ఛామిత్యర్థః ॥ "బాహ్యేన్ద్రియాణాం చక్షురాదీనాం నిమీలనం స్వస్వవిషయగ్రహణాభావః- అత ఏవాభ్యన్తరే అవృత్తిః శూన్యాన్తఃకరణత్వమిత్యర్థ,, ఇతి రత్నాపణే। అగమత్। "గమ్లృ గతా,, విత్యస్మాద్ధాతోర్లృదిత్త్వాత్ "పుషాదిద్యుతాద్యౢదితః పరస్మైపదేష్వితి,, చ్లేరఙ్ ॥ ఏషా చ "దృఙ్మనస్సఙ్గ,, ఇత్యాద్యుక్తాసు మాన్మథీష్వవస్థాసు మూర్ఛానామావస్థా ॥ కథమీదృశీ పీడాస్యాప్యవస్థేత్యత్రాహ ॥ శఙ్క ఇతి ॥ శఙ్కే ఇత్యేతత్ జానే మన్యే ఇతివదవ్యయోపన్యాసేఽవ్యయమిత్యేకే ॥ వక్ష్యమాణవాక్యార్థకర్మకమాఖ్యాతమేవేత్యన్యే ॥ ప్రథమపక్షే శఙ్కే ఇత్యస్య తథాహీత్యర్థః ॥ సమయే ॥ ప్రాప్తేఽవసర ఇత్యర్థః ॥ మీనకేతోః కన్దర్పస్య- "ప్రద్యుమ్నో మీనకేతన,, ఇత్యమరః ॥ శాసనం ఆజ్ఞా నిగ్రహో వా। "శాసనం రాజదత్తోర్వ్యాం లేఖాజ్ఞాశాస్త్రశాస్తిషు,, ఇతి మేదినీ ॥

“శాసనంనిషు-గగ్రామే నిగ్రహేవేదశా స్త్రయోః । వాజ్ఞియో గేపరిహరణ స్యాల్లెఖక క్షవాక్యయో,, రితి రత్నమాలాచ॥ తీవ్రందారుణం భవతి అప్రతీకా రం భవతీతి యావత్ “ సమయఏవకరోతి బలాబల,, మితి న్యాయేన వీరస్యా పి దాశరథే స్సీతావిశ్లేషవిక్లబత్వేన కుసుమాయుధస్యైవ బలీయ స్తయా విజృ మ్భణాదీదృగవస్థాప్రాప్తేతిభావః । “ తీవ్రకటుభృశో స్థయో ,, రితి రత్నమా లా ॥ ద్వితీయపక్షేతు సమయే మీనకేతో శ్శాసనం తీవ్రంభవతీతి శబ్దా-ఇతి యోజనా- శబ్దో-సంభావయే ఇత్యర్థః ॥ అత్ర సీతాగత్యాదీన్ప్రతి ప్రసిద్ధో పమానానాం హంసగమనాదీనా ముపమేయభావకల్పనేన ప్రతీపాలంకారత్ర యంమాలారూపమ్ ॥ “ ప్రతీపముపమానస్యాపమేయత్వప్రకల్పన,, మితి లక్ష ణాత్ ॥ తత్ర సీతాగతి మనుగతఇత్యత్రాను క్తమాన్ద్యాదిధర్మావాక్యగా ఽర్థీ తద్గుకూలాజు- మూర్తావిత్యత్రాను క్తధర్మాఽర్థీ సమాసగా । ప్రాథమిక వ్యాఖ్యాపక్షే- ద్వితీయవ్యాఖ్యానపక్షేతు- అను క్త ధర్మవాచకోపమానా సమా సగా । తన్మజ్జీరప్రతిమనినదేత్యత్రానుపాత్తరామణీయకాది ధర్మాఽర్థీ స మాసగోపమేతి వైలక్షణ్యంబోధ్యమ్ ॥ ఏతేషాం త్రయాణామన్యోన్యనైరపే క్ష్యేణ స్ఫుటావగమ్యమానభేదత్వాత్సజాతీయసంసృష్టిః ॥ తల్లక్షణము క్తం వి ద్యానాథేన “ తిలతణ్డులసంశ్లేష న్యాయాద్యత్రపరస్పరమ్ । సంశ్లిష్యేయుర లంకారా స్సాసంసృష్టిర్నిగద్యత,, ఇతి ॥ సీతాగత్యనుగతత్వాదీనాం విశేష ణగత్యా నిష్పన్దదృష్టిన్యసన లక్షణపదార్థం ప్రతిహేతుత్వాతా-వ్యలిఙ్గభేదః “ హేతో ర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలిఙ్గమలజుృతి,, రితి లక్షణాత్ । తస్య త న్మయాత్మత్వం ప్రతి-తస్యచ చేతోవిలయప్రాప్తిం ప్రత్యు క్తరీత్యా హేతుత్వాద పరేద్వే కావ్యలిఙ్గే ॥ చేతోవిలయరూప విశేషస్య శజు-ఇత్యాది సామాన్యే న సమర్థనాదర్థా న్తరన్యాసాలంకారః “ ఉ క్తిరర్థాన్తరన్యాసస్స్యాత్సామాన్య విశేషయో,, రితి లక్షణాత్ । తత్ర ప్రాథమిక కావ్యలిఙ్గస్య నిరు క్తసంసృష్ట ప్రతీపముఖాపెక్షితయా విజాతీయాఙ్గాఙ్గిభావసంకరః । అన్యయోః కావ్యలిఙ్గ యోస్తుక్రమేణ పూర్వపూర్వసాపెక్షత్వా త్సజాతీయాఙ్గాఙ్గిభావసంకరఇతి ది క్ ॥ సంకరలక్షణంతు ॥ “క్షీరనీరనయాద్యత్ర సంబన్ధస్స్యాత్పరస్పరమ్ । అలం కృతీనామేతాసాం సంకరస్సఉదాహృత,, ఇతి ॥ ప్రతీపాలంకారత్రయేణ సీ

తాసంబన్ధిగత్యాది స్మరణ పూర్వకం తత్ స్మరణప్రతీతేః స్మరణాలంకారో వ్యజ్య తఇత్యలంకారైరలంకారధ్వనిః । "సదృశానుభవాదన్యస్మృతిః స్మరణముచ్యతే" ఇతి లక్షణాత్ । ఉక్తేన వాక్యార్థేన దాశరథేర్జానకీవిషయకః ప్రేమానిరవధిక ఇతి ప్రతీతే ర్వస్తునావస్తుధ్వనిః ॥ కించ ॥ సీతాగమనాది తుల్యగమనాదికే రాజహంసే నిష్పన్దదృష్టిన్యసనేన చేతోవిలయగమనేన చానుభావేన స్తమ్భప్రళయాఖ్యా సాత్త్వికభావా వ్యజ్యేతే ॥ "స్తమ్భో రాగాదిసంభూతం నిష్క్రియాఙ్గత్వముచ్యతే । ప్రళయస్సుఖదుఃఖాద్యైర గ్తరిన్ద్రియమూర్ఛన" మితి తల్లక్షణే ॥ అభ్యామేవస్మృత్యాలస్యమోహజాడ్యాఖ్యాస్సంచారిణో౽పి వ్యజ్యన్తే "స్మృతిః పూర్వానుభూతార్థవిషయం జ్ఞానముచ్యతే । క్రియాసుమాన్ద్యమాలస్యం సుఖదుఃఖమదాదిభిః ॥ మోహస్తుమూర్ఛనంభీతి దుఃఖావేశాదిచిన్తనైః । జాడ్యమప్రతిపత్తిస్స్యా దిష్టానిష్టాగమాదిభి" రితి క్రమాత్తల్లక్షణాని ॥ ఏతైస్సీతావిషయక రామవన్నిగతరతిభావస్య స్థాయినః పరిపోషణాదసంలక్ష్యక్రమోవిప్రలమ్భ శృఙ్గారరసోవ్యజ్యతే ॥ అసంలక్ష్యక్రమవ్యఙ్గ్యస్తు రసాదిధ్వనిర్భవతి ॥ తదుక్తం శృఙ్గారతిలకే ॥ "రసభావతదాభాస భావశాన్త్యాదిరక్రమః । భిన్నో రసాద్యలంకారా దలంకార్యతయాస్థిత" ఇతి ఏవమత్రావస్త్వలంకారరసభేదభిన్నస్త్రివిధో ధ్వనిరవ్యనుసన్ధేయస్సహృదయశిరోమణిభి రిత్యలం బహునా ॥ 3 ॥ ... ...

మూ॥ లబ్ధాశ్వాసఃకథమపితదాలక్ష్మణస్యాగ్రజన్మా సందేశేన ప్రణయ
మహతా మైథిలీం జీవయిష్యన్ । చక్రే తస్మైసరసిజదళైస్సోపచారాం
సపర్యాం కాన్తాశ్లేషాదధికసుభగః కామినాం దూతలాభః ॥ 4 ॥

వ్యా॥ అథ కథంచిత్స్వస్యవస్థాపితాత్మనస్తావత్సన్దేశేన జానకీం జీవయిష్యతో దాశరథేస్సందేశహరత్వేనాభిమతం రాజహంసముద్దిశ్య సపర్యాచర్యామాహ * లబ్ధేతి * తదాతస్మిన్కాలే, లక్ష్మీరస్యాస్తీతి లక్ష్మణః- పామాదిగణపఠితేన "లక్ష్మ్యాఅచ్చే" త్యనేన మత్వర్థీయేనప్రత్యయే లక్ష్మీశబ్దేకారస్య- అత్ "అటుకుప్వాఙ్నుమ్వ్యవాయే౽పీ" తి ణత్వమ్ । అనేన "అహంసర్వంకరిష్యామి జాగ్రతస్స్వపతశ్చతే" ఇత్యాద్యుక్తప్రకారేణ సర్వదేశ సర్వకాల సర్వావస్థోచితాశేష శేషత్వైకరతిరూపలక్ష్మీవత్త్వముక్తమ్ ॥ అతఏవోచ్యతే ॥ "ల

క్ష్మణోలక్ష్మీసంపన్న,, ఇతి ॥ తస్య సౌమిత్రేరిత్యర్థః, అగ్రేజన్మయస్యసః అగ్రే
జన్మా “ సప్తమీవిశేషణేబహువ్రీహౌ,, విత్యనుశాసనేన బహువ్రీహౌ సప్తమ్య
న్తపదస్యపూర్వ నిపాతః ॥ ఏతేనవ్యధికరణ బహువ్రీహి దోషసంధానసాయా
సావకాశః । వామనేనాపి సూత్రితం “ అవర్జ్యోబహువ్రీహిర్వ్యధికరణో జ
న్మాద్యుత్తరపదే ,, ఇతి ॥ కథమపి మహీయసాప్రయత్నేనేత్యర్థః । లబ్ధః ప్రా
ప్తః ఆశ్వాసః చిత్తసమాధానం యేనసః - తథాభూతస్సన్ లక్ష్మణస్యాగ్రజన్మా
లబ్ధాశ్వాసఇత్యనేన “నష్టాయామపివైదేహ్యాంహృతాయామపిచానఘ। శోచి
తుంనార్హసేవీరయథాఽన్యః ప్రాకృతస్తథా ॥ త్వద్విధానహిశోచన్తి సతతం స
మదర్శనాః । సుమహత్స్వపి కృచ్ఛ్రేషు రామనిర్విణ్ణదర్శనాః ॥ తత్త్వతో
హినరశ్రేష్ఠబుద్ధ్యాసమనుచిన్తయ । బుద్ధ్యాయుక్తామహాప్రాజ్ఞ విజానన్తి శు
భాశుభే ॥ మామేవహిపురారామ త్వమేవబహుశోఽన్వశాః । అనుశిష్యాద్ధి
కోనుత్వామపిసాక్షాద్బృహస్పతిః ॥ బుద్ధిశ్చతేమహాప్రాజ్ఞ దేవైరపి దుర
న్వయా । శోకేనాభిప్రసుప్తంతే జ్ఞానంసంబోధయామ్యహం,, మిత్యాద్యుక్తరీ
త్యా బహుధాపూర్వం లక్ష్మణేన సమాశ్వాసితత్వం ద్యోత్యతయతా ఇదానీమపి
తదాశ్వాసితత్వంవా,తయైవ వాసనయా స్వయమేవకథంచిదధిగతాశ్వాసత్వం
వా,ద్యోత్యతే। ప్రణయేన ప్రేమ్ణా-మహతాపూజ్యేనబహుమాననీయేనేత్యర్థః
మహ్యతే పూజ్యతఇతి మహాన్ । “ వర్తమానేపృషన్మహద్బృహజ్జగచ్ఛతృవ
చ్చే,, తి నిపాతనాత్సాధుః । నహిప్రణయవిధురస్సందేశో గరీయానపి రోచత
ప్రేయసీచేతసే నిర్వ్యాజేన ఇవ స్వాదీయానపోదన ఇతిభావః ॥తదేతదుక్తమ్॥
“ప్రేమపూర్వంతువాక్యాత్ర మపితాంబహుమన్యతే । అన్యథానైవరాజ్యంవాల
లనాగప్రేమజీవితా,, ఇతి “ ప్రణయస్స్యాత్పరిచయేవిస్రమ్భే ప్రేమయాచ్ఞ
యో ,, రితి రత్నమాలా । సందేశేన స్వవార్తాప్రేషణేన - అయంచ “ భా
వంమనోగతంసాక్షాత్స్వహేతుంవ్యఞ్జయన్తియే । తేఽనుభావాఇతిఖ్యాతాభ్రూ
విక్షేపస్మితాదయః । తేచతుర్ధాచిత్తగాత్రవాగ్బుద్ధ్యారమ్భసంభవా ,, ఇతిక ।
థితేషుచతుర్విధేష్వనుభావేషు “ ఆలాపశ్చవిలాపశ్చ సల్లాపశ్చప్రలాపకః ।
అనులాపాపలాపౌచ సందేశశ్చాతిదేశకః । నిర్దేశశ్చోపదేశశ్చ పదేశోవ్యప
దేశకః । ఏవంద్వాదశధాప్రోక్తా వాగారమ్భావిచక్షణైః,, రీత్యుక్తస్య ద్వాద

శఘదభిదురస్య వాగారమ్భానుభావస్యావాన్తరవిశేష ఇతి ధ్యేయమ్ ॥ తల్లక్షణం తు "సందేశస్తు ప్రోషితస్య స్వవార్తాప్రేషణం భవే" దితి ॥ అత ఏవాస్య ప్రబన్ధస్య సందేశసంజ్ఞేత్యగ్రే వక్ష్యతే ॥ మైథిలస్యాపత్యం స్త్రీ మైథిలీ- తస్యాపత్యమిత్యర్థః- అత ఇఞ్ "ఇతో మనుష్యజాతే" రితి జీష్ ॥ జీవయిష్యన్ ప్రాణయిష్యన్ ॥ అయంభావః ॥ సర్వావస్థానుగతేన "భావజ్ఞేన కృతజ్ఞేన ధర్మజ్ఞేన మహాత్మనా । త్వయా లక్షణనాథేన నసంవృత్తః పితా మమే" త్యాదినా పితృతుల్యయోగక్షేమతయా స్వేనైవ బహుధా ప్రశస్తేన ప్రాణేభ్యోఽపి గరీయసా భ్రాత్రా "సంస్తమ్భ రామభద్రం తే మా శుచః పురుషోత్తమ । నేదృశానాం మతిర్మన్దా భవత్యకలుషాత్మనామ్ ॥ స్మృత్వా వియోగజం దుఃఖం త్యజ స్నేహం ప్రియే జనే । అతిస్నేహపరిష్వఙ్గాద్వర్తిరార్ద్రాఽపి దహ్యతే ॥ స్వాస్థ్యం భద్రం భజత్వార్య త్యజ్యతాం కృపణా మతిః । అర్థో హి నష్టకార్యార్థై ర్నాయత్నేనాధిగమ్యతే ॥ ఉత్సాహో బలవానార్య నాస్త్యుత్సాహాత్పరం బలమ్ । సోత్సాహస్యాస్తి లోకేఽస్మిన్న కించిదపి దుర్లభమ్ ॥ ఉత్సాహవన్తః పురుషా నావసీదన్తి కర్మసు । ఉత్సాహమాత్రమాశ్రిత్య ప్రతిలప్స్యామ జానకీమ్ ॥ త్యజ్యతాం కామవృత్తత్వం శోకం సంన్యస్య పృష్ఠతః । మహాత్మానం కృతాత్మానమాత్మానం కిం న బుధ్యసే" ఇత్యాది సాన్త్వవచనైస్సమాశ్వాసితస్యాప్యనుపదం మమైవ గతిరీదృశీ-సా తు నిసర్గతో భీరురపశ్యన్తీ కమపి సన్నిహితం ప్రియం జనం ప్రత్యుత నిసర్గనిష్ఠురాభిర్నిశాచరీభిరనునిమిషమపి "ఇమాం హరిణలోలాక్షీం త్రాసోత్కమ్పిపయోధరామ్ । రావణేన హృతాం దృష్ట్వా దౌహృదో మే మహానభూత్ ॥ యకృత్ప్లీహమథోత్పీడం హృదయం చ సబన్ధనమ్ । అన్త్రాణ్యపి చ శీర్షం చ ఖాదేయమితి మే మతిః ॥ కణ్ఠమస్యా నృశంసాయాః పీడయామ కిమాస్యతే" ఇత్యాదిభిర్ఘోరతమైర్వచనైస్సంభర్త్స్యమానా స్వగణేన హీనా స్వగణాభివృతేవ మృగీ త్రాసోత్ఫుల్లలోచనా "గతేహి హరిశార్దూల పునరాగమనాయ తు । ప్రాణానామపి సందేహో మమ స్యాన్నాత్ర సంశయః" ఇతి హనూమత్ప్రత్యావర్తనావసర ఏవ నివేదితవతీ స్వామవస్థాం ఇదానీం పునర్మత్ప్రవృత్త్యపరిజ్ఞానే నజానే కాంను నామ భజేత వాఽవస్థాం-యా హి "తావత్త్వహం వీర జీవిష్యే యావత్ప్రవృత్తిం శృణుయాం ప్రియస్యే" తి మదుదన్తానుపలమ్భే నజీవిష్యామ్యేవేతి సందిదేశ హనుమన్ముఖేన ।

తదవశ్యమప్రమాదేనైవ తావత్సందేశేన జీవనీయేతి తదర్థముద్యుక్తానఇతి ॥
అతఏవ- తస్మైరాజహంసాయ, సరసిజదళైః కమలపలాశైః- తస్య తత్ప్రియ
త్వాదితిభావః ॥ ఉపచారైస్సహవర్తత ఇతిసోపచారా తాంతథోక్తాం- "తేనస
హేతి తుల్యయోగే" ఇత్యనేన బహువ్రీహిః "వోపసర్జనస్య" ఇతి సహశబ్ద
స్య స భావః । యథాస్పృహం సాదరసత్కార ఉపచారః । సపర్యాం పూ
జాం "పూజానమస్యాఽపచితిస్సపర్యార్చార్హణాస్సమాః" ఇత్యమరః ॥ చ
క్రేవిదధే ॥ అనేన రాజహంసేన ప్రేయసీం ప్రతిసందేశః ప్రాపణీయఇత్యభి
ప్రాయేణ తం పురస్కరోతీ త్యర్థః । నను "వాసోఽఙ్గరాగాభరణ మాలా
శయ్యాసనాదిషు । యత్రయత్రస్పృహాతత్ర తద్దేశకాలానురూపతః । అత్యాదరే
ణ సత్కారఉపచారఇతీర్యతే" ఇత్యుక్తలక్షణోపచార సహితా "పితృభిర్భ్రా
తృభిశ్చైతాః పతిభిర్దేవరైస్తథా । పూజ్యాలాలయితవ్యాశ్చ బహుకల్యాణ మీ
ప్సుభిః" రితిమనూక్తప్రకారాపూజాప్రేయసీవిషయోచితాకథమివకస్మింశ్చిత్పత
త్రిమాత్రే ప్రయుక్తేత్యత్రాహ ॥ కాన్తేతి ॥ కామినాం అతిశయిత కామా
నాం- దూతస్యసందేశహరస్య - లాభః ప్రాప్తిః "స్యాత్సందేశహరోదూతః"
ఇత్యమరః । కాన్తాయాః కమనీయాయాః నతు స్త్రీమాత్రస్యేతిభావః "విశేషా
స్త్వఙ్గనాభీరుః" రిత్యుపక్రమ్య "ప్రమదామానినీకాన్తా" ఇతిస్త్రీవిశేషవాచిష్వమ
రః ఆశ్లేషాత్ పరిరమ్భాత్ "ఆలిఙ్గనముపగూహనమాహుః పరిరమ్భణంపరిష్వఙ్గం
ఆశ్లేషమఙ్కపాలీంక్రోడీకరణంచతుల్యార్థం" మితి హలాయుధః ॥ అధికసుభగః
అధికసౌభాగ్యవాన్ఖలు । నిరతిశయానన్దావహ ఇతిభావః । అధికంసుభగోఽధి
కసుభగఇతి సమాసః । అధికమిత్యస్య సుభగత్వవిశేషణతయా విస్పష్టపటురి
త్యాదావివావయవద్వారకం సామర్థ్యంబోధ్యం- అత్రచ "విస్పష్టాదీనిగుణ
వచనేషు" ఇత్యేతద్గమకమ్ ॥ తత్రహి "విస్పష్టమిత్యాదిపటుత్వాది విశేషణం"
మితి కైయటే స్పష్టమ్ । మహాకవిర్మహోదార ఇత్యాదయః ప్రయోగా ఏవమే
వశబ్దవిద్భిర్నిర్వ్యాఖ్యాతాః । ఆశ్లేషాదిత్యత్ర "యస్మాదధిక" మితి సూత్రనిర్దే
శేనాధికశబ్దయోగాత్పఞ్చమీ ॥ అత్యుద్వేలకామానాం సందేశహరస్య యస్య
కస్యచిల్లాభోఽపి నిరన్తరకాన్తాసంభోగవృత్తాన్తామృతాస్వాదమేదురీకరణై
కతానతయాఽతివేలసంమోహావహత్వేన "తద్యథా ప్రియయాస్త్రియాపరిష్వక్తో

నబాహ్యంకించనవేదనాన్తరం,,మితి విగళితవేద్యాన్తరానన్దావహతయా శ్రూ
యమాణాత్సాక్షాత్కాన్తాపరిష్వఙ్గాదప్యతిశయితం సౌభాగ్యం పుష్ణాతీత్యతో
దూతత్వేన నియోక్ష్యమాణే తిర్యగ్జాత్వేఽపి తస్మిన్ సోపచారాయుక్తైవసప
ర్యేతిభావః ॥ అత్రలక్ష్మణస్యాగ్రజన్మేత్యస్య విశేష్యస్య బహుధాతదాశ్వాసిత
త్వాద్యభిప్రాయగర్భత్వాత్పరికరాఙ్కురః “ సాభిప్రాయేవిశేష్యేతు భవే
త్పరికరాఙ్కురః,, ఇతి లక్షణాత్ । మైథిలీంజీవయిష్యన్నిత్యస్య హంసాభ్యర్థ
నం ప్రతిహేతుత్వా కావ్యలిఙ్గమిత్యేతే సంసృజ్యేతే ॥ హంసాభ్యర్థనరూ
పవిశేషస్య కాన్తాశ్లేషాదిత్యాదిసామాన్యేన సమర్థనాదర్థాన్తరన్యాసశ్చ ॥ కిం
చ ॥ సందేశప్రవృత్త్యాదిభిరనుభావైస్తదభివ్యఙ్గ్యైశ్శఙ్కాత్రాసావేగాది
భిస్సంచారిభిశ్చ పరిపోషితత్వేన రసతయా పరిణమమానాయా రామగతా
యాస్సీతావిషయకరతేస్స్థాయిభావస్య తద్గతరాజహంస విషయకభావం ప్రత్య
ఙ్గత్వాత్ “ అగూఢమపరస్యాఙ్గంవాచ్యసిద్ధ్యఙ్గమస్ఫుటమ్ । సందిగ్ధతుల్య
ప్రాధాన్యే కాకాక్షిప్తమసున్దరమ్ । వ్యఙ్గ్యమేవంగుణీభూతవ్యఙ్గ్యస్యాష్టా
భిధాస్స్మృతా,, ఇత్యుక్తేషు గుణీభూతవ్యఙ్గ్యేషురసవన్నామాపరాఙ్గవ్యఙ్గ్యభే
దః “ రసేరసాఙ్గేభావాఙ్గేఽప్యేషుస్యాద్రసవద్విధే,, తి లక్షణాత్ । ఇమమే
వరసవదలఙ్కార ఇత్యాచక్షతే ॥ అతఏవేదంపద్యంమధ్యమకావ్యమ్ ॥ తదు
క్తం కావ్యదర్పణే ॥ “కావ్యంతుమధ్యమంవ్యఙ్గ్యే వాచ్యాదనతిశాయిని । ఏత
దేవగుణీభూత వ్యఙ్గ్యమిత్యుచ్యతేబుధై,, రితి ॥ అత్ర సపర్యాచర్యాదిభిరను
భావైరభివ్యజ్యమానా రామచన్ద్రగతారతి రేవభావ ఇత్యుచ్యతే । మధ్యేకేచిద్వ
యమిహసఖేఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్సుగ్రీవాదివన్మిత్రతయా సంభావితం హంసంవి
షయీకృత్య ప్రవృత్తత్వాత్ ॥ తథాచోక్తం కావ్యదర్పణే ॥ “రతిర్దేవాదివిష
యే వ్యఞ్జితాభావఉచ్యత ,, ఇతి ॥ “ ఆదిశబ్దేన మునిపుత్రగురుమిత్రాదయో
గృహ్యన్తే,, ఇతి తద్వ్యాఖ్యానమ్ ॥ యద్వా ॥ ఉన్మాదవశేన తిర్యగ్విషయత
యాఽనౌచిత్యప్రవృత్తత్వాదయంభావాభాసః ॥ తదప్యుక్తం తత్రైవ ॥ భా
వాభాసస్తుభావానా మనౌచిత్యప్రవర్తన,, ఇతి ॥ నచాస్మిన్పక్షే విప్రలమ్భశృ
ఙ్గారస్య భావాభాసాఙ్గతయా ఊర్జస్వినామాపరాఙ్గవ్యఙ్గ్యం స్యాదితి భ్రమి
తవ్యమ్ । రసాభాసభావాభాసాన్యతరస్య భావాఙ్గతాయామేవహితదవతారః-న

తు రసభావయోర్భావాభాసాఙ్గతాయామపి ॥ తదప్యుక్తం తత్రైవ ॥ " రసా
భాసోఽథవా భావాభాసో భావాఙ్గతాం యది । అశ్నువీత తదోర్జస్వి సాహసాస్వాద
పరాఙ్గక " మిత్యలం ప్రపఞ్చేన ॥౪॥ ... ...

మూ॥ కృత్వా తస్మిన్బహుమతిమసౌ భూయసీమాఞ్జనేయాద్గాఢోన్మాదః
ప్రణయఘటవీం ప్రాప వార్తానభిజ్ఞే । విశ్లేషేణ క్షుభితమనసాం మేఘశై
లద్రుమాదౌ యాచ్ఞాదైన్యం భవతి కిముత క్వాపి సంవేదనార్హే ॥ ౫ ॥

వ్యా॥ అథ రాజహంసవిషయే రామస్య యాచ్ఞాప్రవృత్తిప్రకారమాహ ॥ * కృత్వేతి * అసౌ శ్రీరఘునన్దనః- గాఢః తీవ్రః ఉన్మత్తక ఇతియావత్ । ఉన్మాదశ్చిత్తవిభ్రమో యస్య స తథోక్తస్సన్ "తీవ్రైకాన్తనితాన్తాని గాఢబాఢదృఢాని చ । క్లీబే శీఘ్రాద్యసత్త్వే స్యాత్ త్రిష్వేషాం భేద్యగామి యత్ ॥ ఉన్మాదశ్చిత్తవిభ్రమ " ఇతి చామరః। అనేన "దృఙ్మనస్సఙ్గ" ఇత్యాద్యుక్తాసు మన్మథావస్థాసూన్మాదాఖ్యావస్థోక్తా ॥ తల్లక్షణముక్తం విద్యానాథేన "ఉన్మాదస్తుల్యవృత్తిత్వం చేతనాచేతనేష్వపీ" తి ॥ "భయసంనిపాతేష్టవియోగధననాశాదిభిశ్చిత్తవిభ్రాన్తిరున్మాద ఇత్యర్థ " ఇతి రత్నాపణకృత్ ॥ యద్వా ॥ వియోగజ ఉన్మాదాఖ్య స్సంచారిభావప్రవాయం సాక్షాన్నిర్దిశ్యతే ॥ తల్లక్షణం తూక్తం భూపాలేన ॥ "ఉన్మాదశ్చిత్తవిభ్రాన్తి ర్వియోగాదిష్టనాశతః । వియోగజే తు చేష్టాస్స్యుర్ధావనం పరిదేవనమ్ ॥ అసంబద్ధప్రలపనం శయనం సహసోత్థితిః । అచేతనైస్సహాలాపో నిర్నిమిత్తస్మితాదయ " ఇతి ॥ నను కథమున్మాదస్యావస్థాత్వం సంచారిత్వం చేతి చేత్- స్థాయిభావసహకారిత్వనోపాధినా సంచారిత్వం-రసాస్వాదనిమిత్తేనోపాధినాఽవస్థాత్వం చేతి ధ్యేయమ్ ॥ ఏతచ్చ రత్నాపణే స్పష్టమ్ ॥ అత ఏవ అభిజానాతీత్యభిజ్ఞః ॥ "ఆతశ్చోపసర్గే" ఇతి కః - తతో నఞ్ తత్పురుషే అనభిజ్ఞః - వార్తాయా అనభిజ్ఞో వార్తానభిజ్ఞస్తథోక్తే "దూతం చైవ ప్రకుర్వీత సర్వశాస్త్రవిశారద " మిత్యాద్యుక్తసర్వశాస్త్రాభిజ్ఞత్వాదికం తావదాస్తాం దూరతః - సత్వాబాలగోపాలసాధారణం లోకవృత్తాన్తమపి వక్తుం జ్ఞాతుం వా సమర్థ ఇతి భావః ॥ తస్మిన్ రాజహంసే ॥ అఞ్జనాయా అపత్యం ఆఞ్జనేయః, తస్మాత్ తదపేక్షయేత్యర్థః ॥ భూయసీం అతిశయేన బహ్వీం బహుశబ్దాదీయసుని "బహోర్లోపో భూ చ బహోః" రితి బహుశబ్దస్య భూ ఇత్యాదేశః ॥ "ఉగిత

శ్చేతి,, జేప్ । బహుమతిం సమ్మాననాం హనూమతియాదృశీసమ్మాననా తద
పేక్షయాఽతిమాత్రమతిశయితామితి భావః కృత్వావిధాయ ప్రణయపద
వీం యాచ్ఞాసరణిం " ప్రణయస్స్యాత్పరిచయే విస్రమ్భే ప్రేమయాచ్ఞయో,,రి
తి రత్నమాలా ॥ ప్రణయః ప్రశ్రయే ప్రేమ్ణి యాచ్ఞావిస్రమ్భయోరపీ,,తి మే
దినీచ ॥ ప్రియస్యేంప్రతిస్వవార్తాప్రాపణాయయాచితుం ప్రవృత్తఇత్యర్థః॥ "ప్ర
ణయపదవీం ప్రేమసరణింప్రాపే,, తి వ్యాఖ్యానంతు వక్ష్యమాణార్థాన్తర
న్యాసానసుగుణత్వాదసున్దరమ్ ॥ ఇదం ఖలూన్నాద సౌభాగ్యసామ్రాజ్యమ్ ॥
యదిహ " అభిభాషస్వసౌమిత్రే సుగ్రీవసచివంకపిమ్ । వాక్యజ్ఞంమధురై
ర్వాక్యైస్స్నేహయుక్తమరిందమ॥ నానృగ్వేదవినీతస్య నాయజుర్వేదభాషిణః
నాసామవేదవిదుష శక్యమేవంప్రభాషితుమ్ ॥ నూనంవ్యాకరణంకృత్స్నమనే
నబహుధాశ్రుతమ్ । బహువ్యాహరతాఽనేనసకించిదపశబ్దితమ్ ॥ నముఖేనేత్ర
యోర్వాఽపి లలాటేచభ్రువోస్తథా । అన్యేష్వపిచసర్వేషు దోషస్సంవిదితః
క్వచిత్ ॥ అవిస్తరమసందిగ్ధమవిలమ్బితమద్రుతమ్ । ఉరస్థంకణ్ఠగంవాక్యం వ
ర్తతే మధ్యమేస్వరే । సంస్కారక్రమసంపన్నా మద్రుతామవిలమ్బితామ్ ॥
ఉచ్చారయతికల్యాణీం వాచంహృదయహారిణీమ్ । అనయాచిత్రయావాచా త్రి
స్థానవ్యఞ్జనస్థయా ॥ కస్యనారాధ్యతేచిత్త ముద్యతాసేరరేరపి । ఏవంవిధోయ
స్యదూతో నభవేత్పార్థివస్యతు । సిధ్యన్తిహికథంతస్య కార్యాణాంగతయోఽన
ఘ ॥ ఏవంగుణగణైర్యుక్తా యస్యస్యుఃకార్యసాధకాః । తస్యసిద్ధ్యన్తిసర్వా
ర్థా దూతవాక్యప్రచోదితాః,, ॥ ఇత్యాది భూయసా స్వేనైవ శ్లాఘితే హ
నూమతి స్వసందేశమాదాయ లఙ్కాంప్రతిప్రస్థితే " తంసమీక్ష్యమహాతేజా
వ్యవసాయోత్తరంహరిమ్ । కృతార్థఇవసంవృత్తః ప్రహృష్టేన్ద్రియమానస,, ఇ
త్యుక్తరీత్యాఽభినన్దనమాత్రం-ప్రవృత్తిముపలభ్య ప్రత్యాయాతేఽపితస్మిన్ "ప్రీ
త్యాచరమమాణోఽథరాఘవఃపరవీరహా । బహుమానేనమహతా హనూమన్త
మవైక్షత,, తి । " ఏషసర్వస్వభూతోఽస్యపరిష్వఙ్గోహనూమతః । మయా
కాలమిమంప్రాప్య దత్తస్తస్య మహాత్మనః ॥ ఇత్యుక్త్వాప్రీతిహృష్టాఙ్గో రా
మస్తంపరిషస్వజే । హనూమన్తంమహాత్మానం కృతకార్యముపాగత,, మితిచో
క్తరీత్యా సుహృజ్జనసాధారణసబహుమానాపలోకనా లిఙ్గనదానంచైత్యేతా

వస్థాత్రమేవ నిర్వర్తితమ్ - అస్మింస్తు పామరవార్తామాత్రస్యాప్య నభిజ్ఞేఽత్య లసగమనే అప్రాప్తసంవాసే అవిజ్ఞాతశీలే అనిష్పాదితకార్య నిర్వహణోచిత ప్రత్యయేఽగృహీతస్వహృదయేఽనభ్యుపగత దూత్యే అజ్ఞాతనామని యతోజా తేపతత్రిణి ప్రియసీజనతుల్య కక్ష్యతయాఽనితరసాధారణసోపచారసపర్యాకర ణ పూర్వకం స్వవార్తా ప్రాపణాయయాచితు మపి ప్రవృత్తిరితి ॥ నఖల్వేతద వ్యపేయుషీపరమాం కాష్ఠాముస్మాదదౌర్గల్యేవిస్మయస్థానమిత్యాహ ॥ విశ్లే షణేతి ॥ విశ్లేషణకాన్తావిప్రయోగేణ - క్షుభితంసంచలితం అనవస్థితమిత్యర్థః "క్షుభసంచలనే,,కర్తరి క్తః,తాదృశంమనోయేషాంతే- తథోక్తానాంజనానాం- మేఘశైలద్రుమాదా జలధర మహీధర మహీరుహాదా-సంవేదనాకథానభిజ్ఞఇ తిభావః । యాచ్ఞయా అర్థనయా దైన్యం దీనతా "తృతీయాతత్కృతార్థేనగుణ వచనేనే,, తి సమాసః ॥ " యాచ్ఞాభిక్షార్థనార్దనే ,, త్యమరః ॥ భవతి-యథా యక్షస్యమేఘే " ధూమజ్యోతిస్సలిలమరుతాం సంనిపాతఃక్వమేఘ స్సందే శార్థాఃక్వపటుకరణైఃప్రాణిభిఃప్రాపణీయాః । ఇత్యౌత్సుక్యాదపరిగణయన్గు హ్యకస్తం యయాచేకామార్తాహిప్రకృతి కృపణాశ్చేతనా చేతనేష్వి ,, త్యా దౌ । యథాచ శైలద్రుమాదౌ తస్యైవ దాశరథేః "కచ్చిత్క్షితిభృతాంనాథ దృ ష్టాసర్వాఙ్గసున్దరీ । రామారమ్యేవనోద్దేశే మయావిరహితాత్వయా ॥ యదితా లతర్వయాదృష్టాపక్వతాళఫలస్తనీ । కథయస్వవరారోహాం కారుణ్యంయదితేమ య్యి,, త్యాదౌ ॥ ద్రుమాదావిత్యత్రాది శబ్దేన లతానద్యాదీనాం గ్రహణం । సంవేదనాయాస్సుఖదుఃఖానుభవస్య- అవ్హాయో గ్యే " సంవేదోవేదనానవే ,, త్యమరః । క్వాపియథాకథంచిచ్చేతనమాత్రఇత్యర్థః । కిముత- యాచ్ఞాదైన్యం భవతీతి కిముత కర్వ్య మిత్యర్థః । విరహవిహ్వలతయాఽత్యారూఢోన్మాదానా మచేతనేష్వపి యాచ్ఞాదైన్య ప్రకాశనస్యా విస్మయావహత్వే యత్ర క్వచి చ్చేతన మాత్రే తత్ప్రదర్శనం నతరాం విస్మయనీయమితి భావః । అత్రగాఢో న్మాద ఇత్యస్య పదార్థస్య సమర్థనపూర్వక హంసవిషయక యాచ్ఞాప్రవృత్తి రూపవాక్యార్థం ప్రతి హేతుతయా కావ్యలిఙ్గభేదః । ఈదృశవిశేషస్య కైము త్యన్యాయ గర్భేణ సామాన్యేన సమర్థనా తాఽవ్యార్థాప త్తిగర్భితోఽర్థాన్త ర న్యాసఇతి సంకరః ॥ "కైముత్యేనార్థసంసిద్ధిః కావ్యార్థాపత్తిరిష్యత,, ఇతి

శ్చావ్యార్థాపత్తిలక్షణమ్॥ పూర్వశ్లోకవదేవ గసవన్నామాపరాజ్ఞవ్యజ్ఞ్యంచద్ర
ష్టవ్యమ్ ॥ ౫ ॥ ... ...

మూ॥ వేదోదన్వద్విభజనవిదో వంశజం విశ్వమూర్తే రాహుస్సిద్ధాః కమ
లవసతే రౌపవాహ్యం భవన్తమ్ । లబ్ధం యేన ప్రగుణగతినా తత్ప్రియా
యాస్సకాశాత్ తత్సావర్ణ్యం శ్రవణరసనాస్వాదయోగ్యా సుధా చ ॥౬॥

వ్యా॥ నను కథం వార్తానభిజ్ఞస్య మమ సందేశహరణయోగ్యతేతి హంసస్య
తత్పరాఙ్ముఖతాం సంభావ్య దూత్యమభ్యుపగమయితుం "దూతం చైవ ప్రకు
ర్వీత సర్వశాస్త్రవిశారదమ్ । ఇఙ్గితాకారచేష్టజ్ఞం శుచిం దక్షం కులోద్గతమ్, అను
రక్తశ్శుచిర్దక్షః స్మృతిమాన్దేశకాలవిత్ । వపుష్మాన్వీతభీర్వాగ్మీ దూతో రాజ్ఞః ప్ర
శస్యతే" ఇతి మనూక్తమాత గుణవత్తామారోప్య దాశరథినా కృతాం తత్ప్ర
శంసామాహ * వేదేతి * సిద్ధాః- యోగినః, దేవయోనివిశేషా వా- "సిద్ధో
నావ్యాసాదౌ భేదే యోగస్య దేవయోనేశ్చ" ఇతి మేదినీ ॥ వేదః ఉదన్వాని
వేత్యుపమిత సమాసః - నతు వేద ఏవోదన్వానితి మయూరవ్యంసకాది సమా
సః । తథాసతి తస్యోత్తరపదార్థ ప్రధానతయా ఉదన్వత ఏవ విభజనకర్తృతా స్యా
త్ - నతు వేదస్య- తథాసతి వివక్షిత హానిస్స్యాత్ - న హ్యత్రోదన్వతో విభ
జనం వివక్షితం- కింతు వేదస్యైవ - ఏతేన "వేద ఏవ- ఉదన్వాని"తి సమాసప్ర
దర్శనేన వ్యాఖ్యానమనుచితమేవేతి ధ్యేయమ్ । "ఉదన్వానుదధౌ చే"తి నిపా
తనాత్సాధుః । తస్య- విభజనం విభాగః తం వేత్తి- చతుర్ముఖాయ వేదయతీతి వా
వేదోదన్వద్విభజనవిత్ -తస్య, విదేః- వేదయతేర్వా, క్విప్ "క్ఙితిచే"తి గుణనిషే
ధః- నచ ణిలోపస్య స్థానివద్భావేన క్విప్పరకత్వాయోగాద్గుణనిషేధః కథమితి వా
చ్యం "క్వౌ లుప్తం న స్థానివ"దితి తన్నిషేధాత్ -అత ఏవ గోమత్యతేః క్విపి గోమాని
త్యాదౌ నుమ్ సిద్ధ్యతి॥ విశ్వం సర్వం మూర్తిశ్శరీరం యస్య స విశ్వమూర్తిర్నా
రాయణః తస్య "యస్య పృథివీ శరీర"మిత్యాద్యన్తర్యామి బ్రాహ్మణం "స
ర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మే"త్యాదిశ్రుతయః "జగత్సర్వం శరీరం తే" ఇత్యాదిస్మృ
తయశ్చేహానుసంధేయాః । ఇహ వేదోదన్వద్విభజనవిద ఇతి విశేషణమఖిలవే
దవిభజనస్య క్షీరనీరవిభజనతౌల్యం ద్యోతయత్ భగవతో హంసరూపత్వమభిప్రై
తి ॥ అత్ర "తస్మింశ్చతుర్ముఖో బ్రహ్మా సంకల్పాత్పరమాత్మనః । సమష్టిస్సర్గ

లోకానా మాసీల్లోకపితామహః ॥ సజాతమాత్రస్తత్రైవ నాస్యకించిదప్యపై
క్షత । ఏకాకీసభయావిష్టోనకించిత్ప్రత్యపద్యత । తతస్సం బ్రహ్మాన మానం స
తుహంసంహిరణ్మయమ్ । ఆదిత్యవర్చసం దేవం ప్రేరకంపరమాద్భుతమ్ ॥ వరే
ణ్యంభర్గసంజ్ఞంచ ధీతత్త్వస్యప్రచోదకమ్। అపశ్యదతి తేజిష్ఠమావిర్భూతంయదృ
చ్ఛయే,, త్యుపక్రమ్య - "స హంసరూపీ భగవానో మిత్యక్షౌ వతిరోదధ,, ఇ
త్యాది బ్రహ్మాణపురాణోక్తాహంసావతారకథా - ఏతదుపబృంహితా " తతో
హజజ్ఞేభువనస్యగోపాః- హిరణ్మయశ్శకునిర్బ్రహ్మనామ । యేన సూర్యస్తపతి
తేజసేద్ధః పితాపుత్రేణపితిమాన్యోనియోనౌ । నావేదవిన్మనుతేతంబృహన్తంస
ర్వానుభుమాత్మానం సాంపరాయే ,, ఇత్యాదిశ్రుతిశ్చానుసంధేయా ॥ వంశే
జాయతఇతి వంశజః "సప్తమ్యాంజనేర్డ,, ఇతి డప్రత్యయః "ఉపపదమతిఙ్,,
తి సమాసః ॥ అత్ర వంశశబ్దస్య నిత్యసాపేక్షత్వాన్నసమాసానుపపత్తిః । త
దుక్తంహరిణా ॥ "సంబన్ధిశబ్దస్సాపేక్షోనిత్యంసర్వస్సమస్యతే । వాక్యవత్సా
వ్యపేక్షాహివృత్తావపినహీయత,,ఇతివిశ్వమూర్తైర్వంశజమిత్యనేన - ఉదాహృ
త స్మృత్యుక్తేషు దూతగుణేషు హంసస్య కులీనత్వంసూచితమ్ । వేదోదన్వద్వి
భజనవిదఇతికూటస్థవిశ్వమూర్తివిశేషణేన వివేచకత్వాపరపర్యాయం దేశకాల
విభాగవిత్త్వం సర్వశాస్త్రవిశారదత్వంచ వ్యఞ్జితమ్ । అనుక్తన్యేహికార్యే
షు కారణగుణాః । భవన్తంత్వాం-కమలంవసతిః ఉత్పత్తిస్థానం యస్యసః "వ
సతీ రాత్రివేశ్మనో,, రిత్యమరః । అనేన చతుర్ముఖస్య భగవన్నాభిపద్మజస్య
త్వముక్తం "పద్మేదివ్యేఽర్కసంకాశే నాభ్యాముత్పాద్యమామపి । ప్రాజా
పత్యంత్వయాకర్మ సర్వంమయినివేశిత,, మిత్యుత్తరశ్రీరామాయణే బ్రహ్మో
క్తేః॥"అత్రప్రజాపతిఃపుష్కరపర్ణేసమభవత్,,"తస్యసుప్తస్యమెదేవినాభౌ
పద్మంవ్యజాయతే,, తి శ్రుతిస్మృతిశతాన్యనుసంధేయాని ॥ తస్యచతుర్ముఖస్య
నతు యస్యకస్యచిదజ్ఞాతనామధేయస్యేతి భావః । ఔపవాహ్యం రాజవాహ్య
యానమితియావత్ "రాజవాహ్యస్త్వౌపవాహ్య,, ఇతి గజనామానుశాసన
ప్రకరణేఽమరః । నతుసామాన్యం యానమితిభావః । అహంఃబ్రువన్ని । "బ్రు
వఃపఞ్చానామాదితఆహోబ్రువ,, ఇతి బ్రూఞోలటఆహాదేశే ణలాదౌ చ ముఖ
రుస్ । భగవతఇవ గరుత్మన్తం బ్రహ్మణోభవన్తమౌపవాహ్యంవదన్నితిభావః ।

అనేన క్వచిత్సతుఃలీనస్యాప్యసత్సంసర్గకృతమాలిన్యమపి కస్యచిత్స్యాన్న త్వతు
హంసరూపిణో భగవతో వంశజస్య తత్సూనుచతుర్ముఖవాహనతావాప్త్యా కు
లానురూపసత్సఙ్గత్వాది వృత్తాన్తచరణమప్యస్తీతిద్యోతితమ్ । అత్ర "వ
యసఃకర్ణో ఽర్ధస్యే" త్యాదిమనువచనం స్మర్తవ్యమ్ । తేన "సత్సఙ్గాచ్చ్యవి
తామియా" దిత్యుక్తరీత్యా శుచిత్వం వ్యఞ్జితమ్ । కించ కమలవసతౌ రాఘవా
ప్యామిత్యనేన వివిధభువనసర్జనసామ్రాజ్యవ్యగ్రచతుర్ముఖాజస్రసాంనిధ్యాది
శీతాకారచేష్టజ్ఞత్వదక్షత్వాదికం ద్యోత్యతే । పునస్తమేవవిశినష్టి, లబ్ధమిత్యాది.
నా. ప్రకృష్టో గుణో మార్దవరామణీయకాదిర్యస్యాః సా తథోక్తా - ఋజ్వీ వా
గతిర్గమనం యస్య తథోక్తేన. "ఋజావజిహ్మప్రగుణా" విత్యమరః ॥ పక్షే-
ప్రకృష్టో గుణః ప్రగుణః - "ప్రాదయో గతాద్యర్థే ప్రథమయే" తి సమా
సః ॥ గమ్యత ఇతి గతిః ప్రగుణో గతిర్గమ్యో యస్య సః ప్రగుణగతిః ప్రగు
ణగతిః ప్రాప్తిర్యస్యేతి వా తథోక్తేన ఉత్కృష్టపరగతగుణగ్రహణ శాలినేత్య
ర్థః అనేనాస్యవక్ష్యమాణ సరస్వతీవర్ణగ్రహణ యోగ్యత్వం ద్యోతితం. ప్రగు
ణా- గతిః జ్ఞానం యస్యేత్యప్యర్థో గమ్యతే- అనేన వక్ష్యమాణమధురవచన గ్ర
హణక్షమత్వం ద్యోతితమ్ - "గతిర్మార్గదశాయాంచ జ్ఞానేయాత్రాభ్యుపాయ
యో" రితి విశ్వః. యేన రాజహంసేన - తస్యబ్రహ్మణః - ప్రియాయాః దయి
తాయాస్సరస్వత్యాః "యాకున్దేన్దుతుషారహారధవళే" త్యాద్యుక్తరీత్యా ప్రస
న్నవిశదవర్ణాయా వాచామధిదేవతాయాస్స్వనానవరతముపాసితాయాశ్చేతి
భావః । సకాశాత్ సాంనిధ్యాత్ - సమానో వర్ణో యస్య సః- సవర్ణః "జ్యోతి
ర్జనపదరాత్రినాభినామగోత్ర రూపస్థానవర్ణవయోవచనబన్ధుషు" తి సమా
సశబ్దస్య స భావః।తస్యభావస్సావర్ణ్యం,తస్యాస్సరస్వత్యాః,సావర్ణ్యంతుల్యవ
ర్ణతా - ధవళత్వేత్యర్థః । శ్రవణంశ్రోత్రమేవరసనాజిహ్వా "రసజ్ఞారసనాజి
హ్వా" త్యమరః । ఆస్వాదస్యపానస్య యోగ్యాఅర్హా - శ్రవణరసనాయా ఆ
స్వాదయోగ్యా-సుధా అమృతత్వేనాధ్యవసితో మధురధ్వనిశ్చ - లబ్ధంప్రాప్తం।
లబ్ధంచలబ్ధాచేతి విగ్రహే "నపుంసకమనపుంసకేనైకవచ్చాస్యాన్యతరస్యా"
మితి నపుంసకైకశేషైకవద్భావౌ । అనేన యథాక్రతున్యాయేన తద్గుణలాభ
స్సూచితః । తత్సావర్ణ్యంలబ్ధమిత్యనేన "సత్సంనికర్షేపరివర్తితవ్యం విద్యాభి

కాశ్యాపి నిషేవణీయాః । సవర్ణతాం గచ్ఛతి సన్నికర్షాన్నీలాశ్మగో మేరుమివా
శ్రయన్నేవ,, ఇతి భారతోక్తరీత్యా తుల్యవర్ణతావాప్తి కథనేన వపుష్మత్త్వం
ద్యోత్యతే । నహి శ్లాఘ్యవర్ణత్వం వినా ప్రశస్తవపుష్ట్వం సంభవతి ॥ తేనో
పాదేయవదనత్వం వ్యఞ్జితమ్ ॥ శ్రవణరసనాస్వాదయోగ్యసుధాలబ్ధేత్యనేన
వాగ్మిత్వం ద్యోత్యతే । వాగ్మిత్వం చ ప్రశస్తవాక్త్వం । తేన చ సంస్కృతాద్యు
క్తిక్షమత్వం వ్యజ్యతే ॥ కించ ॥ వాచస్సుధాత్వేనాధ్యవసానాత్ “సంస్కార
క్రమసంపన్నాం మధురామవిలమ్బితామ్ । ఉచ్చారయతి కల్యాణీం వాచం హృ
దయహారిణీం,, మిత్యాద్యుక్తరీత్యా రామణీయకాతిశయద్యోతనేన “అనయా
చిత్రయా వాచా త్రిస్థానవ్యఞ్జనస్థయా । కస్య నారాధ్యతే చిత్తముద్యతాసేరరే
రపి,, త్యుక్తప్రకారేణ ప్రత్యర్థిహృదయానామపి ద్రావకరణే నిపుణత్వం ద్యో
తితమ్ । సత్యామపి పూర్వోక్తగుణసామగ్ర్యం వాఙ్మాధుర్యవైధుర్యే సు
హృదామప్యప్రియతైవ స్యాదితి ముతదుర్హృదామ్ । తదుక్తం “ప్రియో
ఽపి భవతి ద్వేష్యః పరుషాం గిరమీరయన్ । మధురాం త్వీరయన్ వాచమపి శత్రుః
ప్రియో భవే,, దితి ॥ “వాఙ్మాధుర్యాత్సర్వలోకప్రియత్వం వాక్పారుష్యాత్స
ర్వలోకాప్రియత్వమ్ । కో వా లోకే కోకిలస్యోపకారః కో వా లోకే గర్దభస్యాప
కార,, ఇత్యాదికమపీహ భావ్యమ్ । అనేనైవ వాచస్సుధాత్వాధ్యవసానేన సర్వ
విశ్లేషపరితప్తజానకీసంజీవనత్వమపి ద్యోతితమ్ । అత స్త్వయ్యేవ జాగరూక
త్వాత్సర్వేషాం దూతగుణానాం త్వమేవ సందేశహరణాయార్హత్తమ ఇతి భా
వః । అత్ర ప్రథమే పాదే వేదోదన్వదిత్యత్ర అనుక్తధర్మవాచకా సమాసగోప
మా. వేదోదన్వద్విభజనవిధ ఇత్యస్య భగవతో హంసావతారత్వాభిప్రాయగ
ర్భవిశేషణతాయాం చేత్సంరమ్భస్తదా పరికరాలంకారవిశ్రాన్తిః । యది గమ్యస్య
హంసావతారత్వస్య భఙ్గ్యన్తరేణ వర్ణనాయాం తదా పర్యాయోక్తే విశ్రాన్తిరి
త్యుభయథాఽపి సంభావనీయత్వాదనయోస్సందేహసంకరః “పర్యాయోక్తం
తు గమ్యస్య వచోభఙ్గ్యన్తరాశ్రయ,, మితి లక్షణాత్ ॥ పూర్వోక్తోపమాలం
కారస్యాస్య చైకవాచకానుప్రవేశలక్షణస్సంకరః । అభిన్నపదబోధ్యనానా
లంకారఘటితత్వాత్ । హంసస్యైవంవిధభగవదంశజత్వాసంబన్ధేఽపి తత్సంబ
న్ధోక్తేరతిశయోక్తివిశేషః “సంబన్ధాతిశయోక్తిస్స్యాదయోగే యోగకల్పన,,

మితి లక్షణాత్ । ఉక్తానాం సంకీర్ణాలంకారాణామస్యాశ్చ స్ఫుటావగవ్యమా నభేదత్వాత్సంసృష్టిః ॥ ద్వితీయపాదేతు ॥ అస్య హంసస్య సాక్షాచ్చతుర్ముఖోపవాహ్యత్వాయోగేఽపి తద్యోగకల్పనే చేత్తాత్పర్యం తదాపూర్వోక్తాతిశయోక్తిః ॥ అథ విషయస్య రాజహంసస్య విషయిభూతచతుర్ముఖోపవాహ్యభేదపర్యవసానే- తదా "అయంహిధూర్జటిస్సాక్షాత్ । సత్వంతత్త్వంకథయభవతాకోఽహతస్తత్పూర్వ" మిత్యాదావివానుభయాభేదరూపక మిత్యనధ్యవసాయాదనయోస్సందేహసంకరః ॥ ఉత్తరార్ధే ప్రగుణగతినేతి విశేషణస్య సరస్వతీసావర్ణ్యాద్యుత్తమగుణలాభయోగ్యతాభిప్రాయ గర్భితత్వాత్సాభిప్రాయ విశేషణలక్షణ పరికరాలంకారః । సచ పూర్వోక్తప్రగుణగతిశబ్దవాచ్యానేకార్థశ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయ మూలకాతిశయోక్త్యనుప్రాణిత ఇత్యేతేషాం క్రమేణాఙ్గాఙ్గిభావసంకరః ॥ హంసస్య విశదవర్ణత్వ సుధాత్వాధ్యవసితమధురవదనయోస్సరస్వతీసకాశాల్లబ్ధత్వా సంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధోక్తేరతిశయోక్తివిశేషః సరస్వతీ సావర్ణ్యసుధాత్వాధ్యవసిత మధురవచనయోర్వర్ణ్యయోరేవ లాభరూపధర్మైక్యాత్తుల్యయోగితా "వర్ణ్యానామితరేషాంవా ధర్మైక్యం తుల్యయోగితే" తి లక్షణాత్ ॥ ఏషాచోక్తాతిశయోక్త్యుత్థిత్యేత్యనయోరఙ్గాఙ్గిభావసంకరః । ధ్వనిరూపం విషయంనిగీర్యతస్య సుధేతి విషయివాచకపదేనోల్లేఖనాద్రూపకాతిశయోక్తిః "రూపకాతిశయోక్తిస్స్యాన్నిగీర్యాధ్యవసానత" ఇతి లక్షణాత్ ॥ అనయాచ రూపకాతిశయోక్త్యాశ్రవణరసనాత్వారోపరూప రూపకముత్థాప్యత ఇత్యనయోరఙ్గాఙ్గిభావసంకరః । అయంచ సంకర ఉక్తతుల్యయోగితయా సంసృజ్యతే ॥ కించ ॥ సరస్వతీసకాశలబ్ధతత్సావర్ణ్యాదికస్య హంసస్య వృత్తాన్తేప్రస్తుతే - ఆచార్యసకాశాధిగతవిద్యమేధావిచ్ఛాత్రవృత్తాన్తస్యాప్రస్తుతస్య ప్రతీతేస్సమాసోక్తిః - ఇయంచ ప్రగుణగతినేత్యాదిపూర్వోక్తపరికరాదిభిరేకవాచకానుప్రవిష్టతయాసంకీర్యతే ॥ ప్రథమపాదోక్తసందేహైకవాచకానుప్రవేశసంకరాతిశయోక్తిసంసృష్టేః - ద్వితీయపాదోక్తసందేహసంకరస్య - ఉత్తరార్ధోక్తాఙ్గాఙ్గిభావ సంకరతుల్యయోగితాసంసృష్ట్యేకవాచకానుప్రవేశ సంకరాణాం పునస్సంసృష్టిరితి నరసింహాకారేషు పఞ్చస్వలంకారేషుచత్వారోభేదాస్తత్సంకరసంసృష్టయశ్చ యథాయో

గం నిరూపితా ఇతి సూక్ష్మయాదృశా సావధానం విభావనీయ మలంకారమార్గని ష్ణాతై రిత్యలంబహునా ॥ ఏతైరలంకారైః స్మృత్యుక్తమాత గుణాభివ్యక్తిర్ధ్వ న్యుక్తః । అస్య హంసస్యలోకసిద్ధహంస వైలక్షణ్యాప్రతీతేర్వ్యతిరేకాలంకా రధ్వనిః । తత్సాదృశ్యం లబ్ధమిత్యనేన తద్గుణాలంకారధ్వనిశ్చ ॥ శ్రీరామచ న్ద్రగతస్య హంస విషయకస్య భావస్య భావాభాసస్యవా వ్యఙ్గ్యత్వాత్తదన్య తరధ్వనిరిత్యేవం త్రివిధోఽపి ధ్వనిర్ద్రష్టవ్యో రసికశిరోమణిభిః ॥ ౬ ॥

{మూ॥ మధ్యే కేచిద్వయమిహ సఖే కేవలం మానుషాణాం వ్యక్తో లోకోత్తర మహతి భువనే వ్యోమగానాంపతిస్త్వమ్। స్థానే మా(దా)దృశ్యంతదపి భవతస్సం శ్రితత్రాణహేతోర్విశ్వస్రష్టా విధిరపి యతస్సారథిత్వేన తస్థౌ ॥ ౭ ॥}

వ్యా॥ ఏవం రాజహంసం ప్రశస్య స్వవిషయం ప్రదర్శయన్వివక్షితదూత్యక రణం తమభ్యర్థయతే దాశరథిః * మధ్య ఇతి * హే సఖే రాజహంస - అ నేన “ దుఃఖితస్సుఖితోవాఽపి సఖ్యుర్నిత్యం సఖా గతిః । ఆఢ్యోవాఽపిదరి ద్రోవా దుఃఖితస్సుఖితోఽపివా ॥ నిర్దోషోవాసదోషోవా వయస్యః పరమా గతిః ,, రిత్యాద్యుక్తరీత్యా త్వమేవాస్మాకం శరణమితి ద్యోతితమ్ ॥ తేనచ వ క్ష్యమాణ దూత్యకరణ ప్రార్థనమప్రత్యాఖ్యేయమేవేత్యభివ్యజ్యతే ॥ ఇహ- భూమౌ - వయం - కేవలం మానుషాణాం శౌర్య ధైర్య సాహసాది విధురతయా మనుష్యాకారమాత్రభాజామితి భావః । మధ్యే అన్తరే కేచిత్ - అభవామేతి శేషః లేశ ప్రప్రసిద్ధా ఇతి భావః । యద్వా। మానుషాణాం మధ్యే కేవలం కేచి దితి యోజనా। మానుషాణాం మధ్యఏవాప్రసిద్ధావయం కావా దేవాదీనాం మ ధ్యేఽస్మాక మస్తిప్రశస్తిరితిభావః ॥ కేచితే కేవలమితివా యోజనా ॥ తథా అ ప్రసిద్ధా ఇతి నిర్గలితమేవేత్యర్థః ॥ “ నిర్ణీతే కేవలమితి త్రిలిఙ్గం త్వేకకృత్స్నయో ,, రిత్యమరః ॥ నచ వయమిత్యత్ర “ అస్మదోద్వయో శ్చ ,, త్యేకత్వ వివ క్షాయామేవ వైకల్పికం బహువచనమితి భ్రమితవ్యమ్ । కేచిదితి విశేషణ స ద్భావేన “ సవిశేషణస్య ప్రతిషేధ ,, ఇతి తన్నిషేధాత్ । కింతు “ త్వాంరా జావయమప్యుపాసితగురుప్రజ్ఞాభిమానోన్నతా ,, ఇత్యాదావివస్వ ఘటితే ఉ త్పాతాపయవభేదే సముదాయే లక్షణేతి ధ్యేయమ్ । ఏతచ్చ లక్ష్మీసహస్రరత్న ప్రకాశికాయాం “ వియాతాగ్రఘ్నమ్ ,, ఇత్యత్ర విస్తరేణ నిరూపిత మస్మాభిః॥

త్వంతు వ్యోమ్ని గచ్ఛన్తీతి వ్యోమగాః - సుకృతాతి భూమ్నా దేవభూయం గ
తా మహాత్మానః - తేషాం పతిః రక్షకః పాతేర్డతిః- నతు మానుషేషు వయమివ
త్వం తేష్వప్రసిద్ధ ఇతి భావః । పతత్రిణాం శ్రేష్ఠ ఇతి వా స్తవార్థః । అతఏవ,
మహతి విశాలే "విశాలం పృథులం మహ" దిత్యమరః । భువనే లోకే - నతు
యత్రక్వచిత్ స్థానే, యద్యపి భువనశబ్దో "భూసూధూభ్రస్జిభ్యశ్ఛన్దసీ" తిచ్ఛ
న్దసి క్యున్ప్రత్యయాన్తత్వేన వ్యుత్పాదితః - తథాఽపి బాహులకత్వా ద్భాషాయామపీతి
వ్యాఖ్యాతత్వాల్లోకేఽపి సాధురేవేతి బోధ్యమ్ । అతఏవ "త్రిభువనవిధా
తుశ్చ కలహః - త్రిభువనపురశ్శిల్పీ - అఖిలభువనజన్మే" త్యాదయో లౌకికాః
ప్రామాణికప్రయోగాశ్చ సంగచ్ఛన్తే ॥ వ్యక్తః స్ఫుటః- నతు సితాసితః - ఉత్కర్షః
ప్రభావో యస్య - తథాభూతః "స్ఫుటం ప్రవ్యక్తముల్బణ" మిత్యమరః । అ
నేనోత్కర్షస్య సర్వస్మిన్నపి దేశే తత్రాప్యాగోపాలావిపాలమితరోపదేశనై
రపేక్ష్యేణ ప్రఖ్యాతత్వం సూచితమ్ । కించ । క్వామీ వయం భూమిష్ఠా మానుషాః,
యేభ్యోఽతితరాం జుగుప్సన్తే త్రిదశపాశా అపి- క్వ భవాన్ దివిష్ఠానామపి వరి
ష్ఠః, స్పృహయన్తే యస్మై మహాన్తోఽపి వసన్తో భువి మానుషా ఇతి ధ్వన్యతే । అతఏ
వ విషమాలంకారో వ్యజ్యతే "విషమం వర్ణ్యతే యత్ర ఘటనాఽననురూపయో"
రితి లక్షణాత్ ॥ కించ ॥ వయమితి బహువచనేన త్వమిత్యేకవచనేన చ సుల
భాః ఖల్వస్మాదృశా భూయాంసో మానుషేషు వ్యోమచరేష్వపి త్వత్సదృశ స్త్వ
మేవేతి వ్యజ్యతే ॥ నను త్వాదృశం మాం కథమివ నియోజయసి నిహీనే దూ
తకర్మణీత్యత్ర యద్యప్యస్మదుక్తమేతత్సత్యమేవేత్యఙ్గీకృత్యాహ ॥ స్థాన ఇతి ॥
తదపి తథాఽపి- అస్మాకం తపదసత్వ్యప్యన్తరే మహతీత్యర్థః । సంశ్రితానాం శర
ణాగతానాం సఖీనాం-త్రాణహేతోః త్రాణమేవ హేతుః-తస్మాత్ హేతురిహ ఫ
లమితి ధ్యేయం రక్షణార్థమిత్యర్థః "నిమిత్తపర్యాయప్రయోగే సర్వాసాం ప్రా
యదర్శన" మితి హేతుశబ్దాత్పఞ్చమీ-షష్ఠీ వా- ప్రాయగ్రహణాదసర్వనామ్నః
ప్రథమాద్వితీయయోరేవ నిషేధాత్పఞ్చమ్యా షష్ఠ్యా వా నానుపపత్తిరితి ధ్యేయం,
భవతః తవ-దూతస్య భావః కర్మ వా దూత్యం- "దూతవణిగ్భ్యాం చే" తి యప్రత్య
యః, దౌత్యమిత్యపి క్వచిత్పాఠో దృశ్యతే ॥ తదా బ్రాహ్మణాదేరాకృతిగణత్వాత్
ష్యఞ్ బోధ్యః ॥ అతఏవ "దూత్యం తద్భావకర్మణో" రిత్యత్ర బ్రాహ్మణాదిత్వా

త్ షష్ఠీదౌత్యమపీతి వ్యాఖ్యాసుధాయాం భానూక్తం సంగచ్ఛతే । నచ మూలే వణిక్ఛబ్దస్యేవ దూతశబ్దస్యాపి బ్రాహ్మణాదిత్వానుక్తేర్యప్రత్యయఏవ యుక్తో నతు షష్ఠీతి వాచ్యమ్ । తస్యోపలక్షణతయాఽప్యుపపత్తేః । సతిచద్వయోరపి ప్రయోగప్రాచుర్యతౌల్యే బ్రాహ్మణాది పాఠకల్పనావశ్యకతాయామేకత్రైవ పక్షపాతస్య నిర్నిబన్ధనత్వాత్ । వస్తుతస్తు "దూతవణిగ్భ్యాం చ" ఇత్యస్య భాష్యానారూఢత్వాదుక్తరీత్యా ష్యఞేవోచితః ॥ నను తర్హి దూత్యవణిజ్యాశబ్దౌ ప్రచురప్రయోగగోచరౌ కథమివ నిరుహ్యేయాతామితి చేదిత్థం- తత్ర దూతశబ్దాత్ "దూతస్యభాగకర్మణీ" ఇత్యనేనయతి, దూత్యమితి, సిద్ధ్యతి॥ అతఏవ "కేచిత్తుదూత్యం తద్భాగకర్మణీ" ఇతిపాఠంమన్యన్తే- తత్ర దూతస్య భాగకర్మణీ ఇత్యనేన య, దితి సుధాయాముక్తం సంగచ్ఛతే । యద్యప్యయం ఛాన్దసః। తథాఽపి అగ్ర్యగ్రియాగ్రీయాదిశబ్దవల్లోకేఽపి ప్రచురప్రయోగపదవీమధ్యాస్త ఇత్యదోషః "అగ్రాద్యత్ । ఘఛౌ చ" ఇత్యగ్రశబ్దాద్యదాదయశ్ఛన్దసిహివిధీయన్తే । వణిజ్యాశబ్దస్తు "తత్ర సాధు" రితియతానిర్వాహ్యః ॥ కర్మణోఽపి వణిక్షుసాధుత్వాత్తదర్థరూపార్థలాభః స్త్రీత్వం లోకాదేవ । అతఏవ । "భవేన్నృత్తంచనృత్యంచదూత్యందౌత్యంతథైవచ" తి శ్రీహర్షద్విరూపకోశోక్తిః వాణిజ్యంతువణిజ్యాస్యాదిత్యమరసింహోక్తిశ్చసంగచ్ఛతే ॥ స్థానేయుక్తం- ఏదన్తమవ్యయమ్ । "యుక్తేద్వేసాంప్రతంస్థానే" ఇత్యవ్యయేష్వమరః "శ్రితార్థముజ్ఝన్తిఘనానస్వగౌరవ" మిత్యాద్యుక్తరీత్యాస్వమహత్తరత్వమాశ్రితాపరిణతామప్య వధీర్యనిహీనమపి కర్మ తద్రక్షణాయతదేకవ్రతిభిఃకార్యమేవేతిభావః ॥ కథమాశ్రితత్రాణార్థమపి మహద్భిర్నిహీనం కర్మకర్తవ్యమిత్యత్ర తత్స్వామినో హంసవాహనస్యైవాచారంప్రమాణయతి ॥ విశ్వేతి ॥ యతఃయస్మాత్ ఆశ్రితత్రాణహేతోరిత్యర్థః "పఞ్చమ్యాస్తసిల్" విశ్వస్యసర్వసృష్టిప్రపఞ్చస్య - స్రష్టానిర్మాతా "త్రిభువనవిధాతృ" రిత్యత్రైవశైషికషష్ఠ్యాసమాసః । అన్యథా "తృజకాభ్యాంకర్తరి" తి నిషేధః ప్రసజేత్। విధిఃచతుర్ముఖోఽపివిశ్వస్రష్టేత్యనేన రుద్రస్యాపి తత్సృష్టత్వం సూచితమ్ ॥ తథాచోక్తం వైష్ణవేపురాణే ॥ "కల్పాదావాత్మనస్తుల్యం సుతంప్రధ్యాయతస్తతః । ప్రాదురాసీత్ప్రభోరఙ్కే కుమారోనీలలోహిత" ఇత్యాది - తేన రుద్రాదప్యస్య

వైశిష్ట్యం ద్యోతితమ్ ॥ ఏతచ్చానుపదమేవోదాహరిష్యమాణ మహాభారతవ చనైః స్ఫుటీభవిష్యతి ॥ విశ్వస్రష్టేతి పదంచ తద్వచనగతం లోకస్రష్టేతిప దం ప్రత్యభిజ్ఞాపయతి ॥ సారథిత్వేన సూతత్వేన - త్రిపురవిజయావసరే రుద్ర స్య స్వాపేక్షయా న్యూనస్యాపీతిభావః ॥ తస్థౌస్థితవాన్ ॥ తిష్ఠతేర్లిటిప్రథమ పురుషైకవచనమ్ ॥ "ఆతఔణలః" ఇతి ణలఔత్వం- యస్మాదాశ్రితత్రాణ హే తోర్విధిస్సారథితయాఽవతస్థే- తస్మాదేవాశ్రితత్రాణహేతోస్తవాపిదౌత్యంయు క్తమేవేత్యర్థఃఅతస్సంశ్రితరక్షణాయమహద్భిఃకృతేఽపినిహీనేకర్మణి నకించిదపి స్యాల్లాఘవం - ప్రత్యుతప్రకాశితం భవతిసౌశీల్యమేవేతి నసందేగ్ధవ్యం భవతా దూత్యమభ్యుపగన్తుమితిభావః ॥ అత్ర "హసన్నివాబ్రవీద్దేవస్సారథిఃకోభవి ష్యతి । తమబ్రువన్దేవగణాయంభవాంత్సంనియోక్ష్యతే॥ సభవిష్యతిదేవేశసా రథిస్తేనసంశయః । తానబ్రవీత్పునర్దేవో మత్తశ్శ్రేష్ఠతరోహియః । తంసారథిం కురుధ్వంమే స్వయంసంచిన్త్యమాచిరమ్" ఇత్యుపక్రమ్య - "తతస్సభగవాన్ దేవో లోకస్రష్టాపితామహః । సారథ్యేకల్పితోదేవై రీశానస్యమహాత్మనః ॥ ఆరుహ్యభగవాన్దేవో దీప్యమానస్స్వతేజసా । అభీశూన్హిప్రతోదంచ సంజ గ్రాహపితామహః" ఇతి కర్ణపర్వోక్తాత్రిపురవిజయకథాఽనుసంధేయా॥ అత్ర ఆశ్రితత్రాణహేతుకవిధిసారథ్యావస్థానరూప వాక్యార్థేన తథావిధదౌత్యకర ణౌచిత్యరూపవాక్యార్థస్య సమర్థనాత్కావ్యలిఙ్గం " యతఃయస్మాత్ - విధిస్సా రథిత్వేనతస్థౌ- అతోయుక్త" మితి దూత్యకరణౌచిత్యం ప్రతిహేతుతయాయ తఇత్యేతద్వ్యాచక్షాణానాంపక్షేతు - హేతోశ్శాబ్దతయా "భయానకత్వాత్ప రివర్జనీయోమదయాశ్రయత్వాదసిదేవసేవ్యః" ఇత్యాదావివకావ్యలిఙ్గం సంభవ తి- గమ్యమానహేతుతాకస్యైవ హేతోస్సన్దర్భత్వేనాలంకారికైః కావ్యలిఙ్గ తాభ్యుపగమాత్ । అస్మద్వ్యాఖ్యానేతు - దూత్యౌచిత్యహేతోర్విధిసారథ్యా వస్థానస్య గమ్యమానహేతుతాకత్వేనోక్తాలంకారోనిరర్గళఏవేతిదిక్ ॥ భావశ్చ నిఃపూర్వపదేవ ॥ ౭ ॥ ... ...

{మూ ॥ ఇచ్ఛామాత్రాజ్జగదపరథాసంవిధాతుంక్షమాణో మిష్టావికాణాం ప్రకృతిమహతామీదృశంపెక్ష్యవేళామ్ । లఙ్కాలక్ష్యేజలధిపయసాల బ్ధసంస్థాం త్రికూటాలఙ్కారంగన్తుంతవసముచితంరాక్షసీంరాజధానీమ్॥౮}

వ్యా ॥ నను "సర్వాపూర్వమియంయేషా మాసీత్కృత్స్నా వసుంధరా ॥ ప్రజాపతిముపాదాయ నృపాణాంజయశాలినామ్ ॥ ఇక్ష్వాకుకులజాతానాం వీ రాణాంసత్యవాదినా,, మిత్యాది ప్రఖ్యాతప్రభావానా మిక్ష్వాకూణామపి కిమీదృశందైన్యం - యేన మాదృశానపి సాహ్యమభ్యర్థయన్త ఇత్యతఆహ ॥ * ఇచ్ఛేతి * ఇచ్ఛైవఇచ్ఛామాత్రం మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః । తస్మాత్ కాఙ్క్షామాత్రాత్ - నతు ప్రయత్నభూయస్త్వాత్ । జగత్ భువనం - న తుయత్కిఞ్చిత్ప్రదేశం - అపరథావిద్యమానప్రకారాదన్యేన ప్రకారేణ ॥ "ప్రకారవచనేథాల్,, సంవిధాతుంసమ్యఙ్నిర్మాతుం నతు యథాకథంచిదన్య థాకరయితుం క్షమాణాం శక్తానాం,నతు మనోరథమాత్రపర్యవసాయికార్యా ణామితిభావః ॥ "యుక్తేక్షమంశక్తేహితేత్రిషు,, త్యమరః ॥ అతఏవ - ప్రకృ త్యా స్వభావేనైవ మహతాం పూజ్యానాం - అభ్యుక్షఇత్యాదావివావధారణ గర్భస్సమాసః "సంసిద్ధిప్రకృతీఇమే । స్వరూపంచస్వభావశ్చ ,, త్యమరః । అ నాథేయాతిశయోహిమహతాంమహిమేతిభావః । ఇక్ష్వాకోరపత్యా నిపుమాంస ఇ క్ష్వాకవః ॥ "జనపదశబ్దాత్క్షత్రియాదఞ్ ,, త్యపత్యేఽర్థేఅఞ్ "తేతద్రా జః,, ఇతి తద్రాజసంజ్ఞాయాం "తద్రాజస్యబహుషు తేనైవాస్త్రియాం ,, మి త్యపత్యప్రత్యయస్య బహుషులుక్ ॥ యద్యపిజగదపరథాకరణక్షమత్వం "పి శాచాన్దానవాన్యక్షాన్పృథివ్యాంచైవరాక్షసాన్ । అఙ్గుల్యగ్రేణతాన్హన్యామి చ్ఛన్హరిగణేశ్వర ॥ సదేవగన్ధర్వమనుష్యపన్నగం జగత్సశైలం పరివర్తయా మ్యహం,, మితి వదతో భగవతో రామచన్ద్రస్యైకస్యైవసిద్ధమ్ ప్రశంసన్తేచ యః ప్రతిపక్షైరపి "అసాధ్యః కుపితోరామోవిక్రమేణ మహాయశాః,, ఇత్యు పక్రమ్య "సంహృత్యహిపునర్లోకా న్విక్రమేణమహాయశాః । శక్తస్సపురు షవ్యాఘ్ర స్స్రష్టుంపునరపిప్రజాః,, ఇత్యాదినా - నతు సర్వేషామపీక్ష్వాకూ ణామ।తథాఽపిచ్ఛత్రిన్యాయేన సర్వేషామపి తదస్తీత్యనుసంధాయోక్తం - ఇ దంచానవసరే స్వేనైవ స్వమాహాత్మ్యస్య వర్ణనం జుగుప్సితమితి స్వకులీన మ హారాజప్రశంసమైవార్థాత్తదావిష్కరణ మిత్యవధేయమ్ । "మహాసత్త్వోఽ తిగమ్భీరఃకృపావానవికత్థన ,, ఇత్యాద్యుక్తధీరోదాత్తగుణోత్తరోహ్యయం దాశరథిః । ఇయమివపశ్యతీతీదృశీ,తాంతథోక్తాం"త్యదాదిషుదృశోఽనాలోచ

నేకషే చ,, ఈదం శబ్ద ఉపపదేఽజ్ఞానార్థకాద్దృశేః కఞ్ "ఇదంకిమోరీశ్కీ",, ఇతీ
దంశబ్దస్య ఈశాదేశః "టిడ్ఢాణఞ్,, త్యాదినా ఙీప్ "త్యాదృశాదయస్తు రూఢశబ్ద
త్వాదసతాఽప్యవయవార్థేన వ్యుత్పాద్యన్తే - అతఏవాజ్ఞానార్థకాద్దృశేరితి సంగ
చ్ఛతే। భాష్యే తు కర్తృకర్తరి వ్యుత్పత్తిర్దర్శితా। తమివేమం పశ్యన్తి జనాస్స ఇవాయం ప
శ్యతి జ్ఞానవిషయో భవతీత్యర్థాత్ - తత్ర దృశేర్జ్ఞానవిషయత్వాపత్తిమాత్రవిషయ
త్వేఽపి విషయీకరణాన్వృత్తిత్వాదజ్ఞానార్థాదితి సంగచ్ఛత,, ఇతి మనోరమాయాం
స్థితమ్॥ ఈదృశీమిత్యయం సాభినయనిర్దేశః। అనేన "ఈదృశీయం మమాలక్ష్మీః శజే-
ప్రాప్తవ్యమీదృశ,, మిత్యాదావివదుర్వచదురవస్థాభూయస్త్వం ద్యోత్యతే॥
వెలాం సమయం "అబ్ధ్యమ్బువికృతౌ వేలా కాలమర్యాదయోరపీ,, త్యమరః। "శూ
రాశ్చ బలవన్తశ్చ కృతాస్త్రాశ్చ రణాజిరే। కాలాభిపన్నాస్సీదన్తి యథా వాలుకసేతవః
కాలో హి దురతిక్రమ", ఇత్యాద్యుక్తరీత్యా నిసర్గతో మహాత్మనామపీక్ష్వాకూ
ణాం సమయవశాదీదృశం దైన్యమితి భావః। ప్రేక్ష్య వ్రికర్ణాలోచ్య - దూరం
విమృశ్య - నత్వా వాతతోఽపగమ్య - తథాసతి మహదమహత్తారతమ్యవిమ
ర్శదౌర్లభ్యాత్ప్రత్యాఖ్యాతుమస్తదభ్యర్థనాం క్వచిత్ప్రవర్తథా అపీతి భావః। జ
లధి పయసా సాగరామ్భసా నిరన్తరతరఙ్గనమనోన్నమనదన్తురేణేతి భావః - ల
క్ష్యశ్చాసౌ పలక్ష్యశ్చ లక్ష్యాలక్ష్యః తథోక్తే తరఙ్గావనాహోన్నాహోవసరయో
ర్దూరస్థైర్దృశ్యాదృశ్య ఇతి భావః - అనేన "ధనుర్దుర్గం మహీదుర్గమబ్దుర్గం వార్క్ష
మేవవా। నృదుర్గం గిరిదుర్గం వా సమాశ్రిత్య వసేత్పుర,, మితి మనూక్తదుర్గవిశే
షేషు లఙ్కాయా జలదుర్గమధ్యస్థత్వం సూచితమ్। త్రీణి కూటాని యస్య స త్రికూటః
తన్నామా గిరిః - తస్మిన్ అనేన గిరిదుర్గస్థత్వమపి సూచితమ్। స్మర్యతే హి గిరిదు
ర్గం విశిష్టం సర్వేభ్యో దుర్గేభ్యో మనునైవ॥ "సర్వేణాపి ప్రయత్నేన గిరిదు
ర్గం సమాశ్రయేత్। ఏషాం హి బాహుగుణ్యేన గిరిదుర్గం విశిష్యత,, ఇతి। లబ్ధా
ప్రాప్తా సంస్థా స్థితిర్యయా తథోక్తాం - లఙ్కాం తన్నామ్నీం - లబ్ధసంస్థాం త్రి
కూటే లఙ్కామిత్యేతైః పదైః "త్రికూటశిఖరే లఙ్కాం స్థితాం స్వస్థో దదర్శ
హ,, త్యేతత్ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే "శిఖరం తత్త్రికూటస్య ప్రాంశు చైకం దివిస్పృశం,,
ఇత్యుపక్రమ్య "శ్లక్ష్ణం శ్రీమన్మహచ్చైవ దుష్ప్రాపం శకునైరపి। మనసాఽపి
దురారోహం కిం పునః కర్మణా జనైః। నివిష్టా తత్ర శిఖరే లఙ్కా రావణపాలి

తే,, త్యుక్తరీత్యాఽతిశ్లక్ష్ణతయా త్రికూటశిఖరస్య మనుజై ర్మనసాఽపి దురారో
హత్వేన తత్రనివిష్టాయాం లఙ్కాయాం దుష్ప్రవేశత్వం కిం పునర్న్యాయసిద్ధమి
తి ద్యోత్యతే। రక్షసామియం రాక్షసీ - అణ్ణన్తలక్షణో ఙీప్। రాజానో ధీయన్తే
ఽస్యామితి రాజధానీ - తాం "కరణాధికరణయోశ్చ,, ఇతి ల్యుట్ టిత్త్వలక్ష
ణో ఙీప్। రాజధానీహి లఙ్కా - నతు యా కాచిదాభీరభిల్లాదీనాం పల్లీ, తథా సతి
వా యథాకథంచిద్యేన కేనాపి వా భవత్ప్రవేష్టుం శక్యా - తత్రాపీయం రాక్ష
సీ "నహ్యస్యావిదితం కించిద్రాక్షసానాం బలీయసామ్। వాయురప్యత్ర నజ్ఞా
తశ్చరేదితి మతిర్మమే,, త్యుక్తప్రకారేణ సర్వతోముఖమవహితతయా రక్షద్భి
ర్రక్షోభిరభిలక్షితతయా దుష్కరా ప్రవేష్టుం - తేనాత్యవహితేన విదితరాజనయస
ర్వస్వేనేఙ్గితాకారచేష్టాద్యభిజ్ఞేన బుద్ధిమత్తరేణైవ ప్రవేష్టవ్యా నతు యేన కేనచి
త్పృథగ్జనేనేతి ధ్వన్యతే। గన్తుం యాతుం, తవ - జలచరతయా ఖగతయా చ సలిలప్ర
వేశ వైహాయసోడ్డయనాభ్యాం గన్తుం సమర్థస్య చతుర్ముఖోపవాహ్యతయా వి
హఙ్గాన్తరవిలక్షణస్య పూర్వోక్తగుణశాలినస్తవైవ - సముచితం సమ్యగర్హం,
నత్వన్యస్య మానుషాదేః "హితం వయస్యభావేన బ్రూమి నోపదిశామి తే। కామం
న త్వం సమాధేయః పురందరరథోచితః। యుయుత్సురహమేకాగ్రస్త్వాం స్మరయే
త్వాం న శిక్షయే ,, ఇత్యుక్తరీత్యా హంసరూపభగవదంశజస్య సర్వస్రష్టృచతు
ర్ముఖోపవాహ్యస్య మహాప్రాజ్ఞస్య భవతో జ్ఞాపనమాత్రమేవేదం - నత్వాజ్ఞాప
నమితి భావః॥ అనేనైవ త్రికూటశిఖరస్య సామాన్యపతత్రిదుష్ప్రాపత్వేఽపి త్వ
యా దుష్ప్రాపత్వశఙ్కా న కార్యేతి చ వ్యజ్యతే॥ అత్ర సర్వేషామపీక్ష్వాకూ
ణామిచ్ఛామాత్రాజ్జగదపరథానిర్మాణక్షమత్వాయోగేఽపి తద్యోగోక్తేరతిశయో
క్తి విశేషః, ఇక్ష్వాకూణాం దురవస్థాభూయిష్ఠసమయదర్శనస్య హేతోర్లఙ్కాగ
మనౌచిత్యరూపహేతుమత్తాసహావస్థానాద్ధేత్వలంకారః - జలధిపయసేతి విశే
షస్య త్రికూటలక్ష్యలక్ష్యత్వోపయికతరఙ్గజనమనోన్నమనదస్తరత్వాభిప్రా
యగర్భత్వాత్ "ఫణీన్ద్రస్తేగుణాన్వక్తు,, మిత్యాదావివపరికరాఙ్కురః తథే
త్యస్య విశేష్యస్యోక్తవిధలఙ్కాగమనసామర్థ్యాభిప్రాయగర్భత్వాదన్యోఽపి
పరికరాఙ్కురశ్చేత్యేతేషాం సంసృష్టిరితి దిక్॥ ౮॥ ... ...

మూ॥ స్థానైర్దివ్యైరుపచితగుణాం చన్దనారణ్యరమ్యాం ముక్తాహారాంమల యమరుతాంమాతరందక్షిణాశామ్। అస్మత్ప్రీత్యై జనకతనయాజీవితార్థంచ గచ్ఛన్నేకంరక్షఃపదమితిసఖ దోషలేశం సహేథాః ॥ ౯ ॥

వ్యా॥ నను ప్రకృత్యైవ సౌకుమార్యాద్యుత్తమగుణమహీయాం సంమాంక థం దోషభూయిష్ఠరాక్షసరాజధానీగమనాయ నియోజయసి-కావాదిగ్గన్తవ్యా। సాపి బహుదోషదూషితైవస్యాత్।యామధ్యాస్తేరాక్షస రాజధానీ,కింవాతా దృశం ప్రయోజనం యేనదోషోఽప్యవశ్యం సోఢవ్యఇత్యతఆహ * స్థానైరితి* దివ్యైః స్థానైః స్వయంప్రతిష్ఠితైః శ్రీరఙ్గాదిక్షేత్రైః ॥ తదేతదుక్తంశ్రీమతి గారుడేపురాణే ॥ "స్వయంప్రతిష్ఠితందివ్యం తథాసిద్ధప్రతిష్ఠితమ్। పౌరుషం చేతిత్రివిధాం ప్రతిష్ఠాంబ్రహ్మణోవిదుః ॥ తత్సంనిధానవైషమ్యాత్పూర్వంపూ ర్వంతుపూజితం,, మితి ॥ "దేవప్రతిష్ఠాత్రివిధామునిభిఃపరికీర్తితా। స్వయం సిద్ధప్రతిష్ఠానం తృతీయం మానుషంస్మృతమ్ ॥ యత్రయత్రచదేవేశో రమతేచ స్వయంహరిః। తత్తద్దివ్యమధిష్ఠానమితివిద్ధిసనాతనమ్ ॥ యథాక్షీరార్ణవేతద్వ త్స్వయంశ్రీరఙ్గధామని। దివ్యప్రతిష్ఠావిషయో మయాతేపరికీర్తితః। సిద్ధమా నుషయోరేవ బిమ్బకల్పిస్త థేష్యతే। స్వయంప్రతిష్ఠితేతావ త్స్వస్వరూపేణ సంస్థితః। ఏవంసంస్థానభేదేన త్రివిధేనజనార్దనః। తత్రతత్రచవిశ్వాత్మాపూజిత స్సచసంస్థితః। ప్రయచ్ఛత్యఖిలాన్కామాంత్సర్వేభ్యోరాజసత్తమే ,, తిచ॥ ఉపచితాః అభివృద్ధాః గుణాః పావనత్వసమృద్ధ్యాదయోయస్యాం తథాభూ తాం"యత్రైకమపివాక్షేత్రం హరేరభిమతంభవేత్।సర్వాస్తత్రభవిష్యన్తిదే శేగుణస(సంపత్స)మృద్ధయః,,ఇతిభగవచ్ఛాస్త్రోక్తేరేకైక భగవత్క్షేత్రసద్భావమ పదేశస్య గుణసమృద్ధిమత్త్వాయామనేకదివ్యక్షేత్రసద్భావేగుణసమృద్ధై రుపచ యః కైముతికన్యాయసిద్ధఇతి భావః। యద్వా।స్వతస్సిద్ధాఏవ వక్ష్యమాణాగు ణాదివ్యక్షేత్రసంబన్ధవశాదభివర్ధితాఇతిభావః। అనేన నకేవలంమదుద్దిష్టదిగ్గమ నేన మదభీప్సితసాధనమాత్రమ్।అపితుభగవదభిమతోద్దేశ నిర్వర్ణనేనతవాపి మహతీశ్రేయస్సిద్ధిరితి వ్యజ్యతే। చన్దనారణ్యైఃశ్రీగన్ధవనైః। రమ్యాం రమణీ యాం - మలయగిరినివాసభూమిత్వాదితి భావః। అనేన గన్తవ్యదిశశ్ఛాయా తరుశీతలత్వేన వియతిసుదూరముడ్డీయమానస్యక్వచిద్దినకరకరవ్యతికరవశాత్తాప

సంభవేఽపి, తదపనోదనాయ తత్ర తత్ర చ్ఛాయాసు విశ్రమ్య విశ్రమ్య గన్తుమపి శక్యమితి ధ్వన్యతే । ముక్తానాం మౌక్తికానాం - సూతిం ప్రసవస్థానం - తామ్రపర్ణీసనాథత్వాదితి భావః । తస్యాం హి షణ్మాసమౌక్తికాని జాయన్త ఇతి రత్నశాస్త్రప్రసిద్ధిః । ఏతచ్చాగ్రే తామ్రపర్ణీ వర్ణనావసరే వ్యక్తీభవిష్యతి ॥ అనేన చక్షురానన్దసన్దాయిప్రశస్తవస్తుభూయిష్ఠతయా రాక్షసరాజధానీసాంనిధ్యప్రయుక్తాఽచక్షుష్యతాసంభావనా నకార్యేతి వ్యఞ్జితమ్ । మలయమరుతాం మలయాద్రిసంబన్ధినాం మారుతానాం- అనేనచన్దనానుబన్ధిమలయసంబన్ధవత్త్వేన మరుతాం శైత్యసౌరభ్యవ్యజ్యతే । వదన్తిహి "సుగన్ధిశీతలంతిక్త,, మితి చన్దనగుణపాఠే ప్యాయుర్వేదవిదః । మాతరం జనిస్థానమితి యావత్ । మాతృపదసమభివ్యాహృతేన మరుతామితి పదేన తేషాం శిశుత్వం ద్యోతయతా మార్దవమపి ధ్వన్యతే । తేన వక్ష్యమాణా యాదిశస్సుదూరవ్యాయామోన్మిషితఖేదనిరాకరణధురీణతా వ్యఞ్జితా । మలయమరుతాం మాతరమిత్యనేన సుశీతలస్వభావానేకాపత్యజననీత్వేన దయాభూయిష్ఠతావ్యఞ్జనేన నిత్యసౌమ్యత్వసూచనాత్స్వవిషయముపాగతాంస్త్వాదృశానపి పుత్రవదేవ లాలయేత్ । యాతుధానరాజధానీసంబన్ధనిబన్ధనఘోరత్వశఙ్కాఽపి నాతిమాత్రం కార్యేతి వ్యజ్యతే । దక్షిణాశాం దక్షిణాం దిశం - సంసిద్ధిసరళతయా సర్వానుకూలైషా దిక్ - నతు వామస్వభావేతి భావః । "దక్షిణస్సరళే యామ్యే దిక్స్థేచ్ఛన్దానువర్తిని । అపసవ్యే త్రిష్వయంతు దేయభేదే దిశి స్త్రియాం,, మితి రత్నమాలా ॥ ఏవం గన్తవ్యదిశో గుణసమృద్ధిరుక్తా ॥ అథ గమనప్రయోజనం నిర్దిశతి ॥ అస్మదితి ॥ అస్మాకం ప్రీతిరస్మత్ప్రీతిః- తస్యై తదర్థం - ప్రీతిం సంపాదయితుమిత్యర్థః "క్రియార్థోపపదస్య చ కర్మణిస్థానినః,, ఇతి చతుర్థీ । నకేవలం మమైకస్యైవ ప్రీతిః-అపి త్విక్ష్వాకుకులీనానాం సర్వేషామపి ప్రీతిర్భవిష్యతీతి భావః । నకేవలమేతావదేవేత్యాహ ॥ జనకేతి ॥ జనకతనయాయాః సకలభువనవిదితమహామహిమ్నో బ్రహ్మవిదామగ్రేసరస్య మహారాజస్య జనకస్య దుహితుః, నతు యస్యాః కస్యాశ్చిత్ - జనకతనయాశబ్దేన "మిథిలాధిపతిర్వీరో జనకో నామ ధర్మవిత్,, ఇత్యుపక్రమ్య "అనపత్యేన చ స్నేహాదఙ్కమారోప్య చ స్వయమ్ । మమేయం తనయేత్యుక్త్వా స్నేహో మయి నిపాతిత,, ఇత్యయోధ్యాకా

క్తే "అపచేతనజనకానాన్ముత్పత్తిర్వసుధాతలాత్,, దితి యుద్ధకాణ్డోక్తరీత్యా జనకతనయాత్వమప్యస్యావ్యాజమాత్రా దేవ,నతుసాక్షాదితిధ్వన్యతే॥ జీవితార్థం ప్రాణధారణార్థంచ "ఉజ్జీవయతియత్నేన యస్సుకృతప్రగతాంసతీమ్ । తస్యపుణ్యఫలంవక్తుం నాహంశక్నోనరాధిపే,, త్యుక్తరీత్యా సామాన్యతో యస్యాఃకస్యాశ్చిత్సాధ్వ్యాః ప్రాణత్రాణస్యైవాపరిమిత ఫలత్వే ఈదృశజనకతనయోజ్జీవనేకియతీస్యాద్వాసుకృతసమృద్ధిరితిభావః। గచ్ఛ। సఖ,రక్షసాంపదంస్థానమిత్యేకం-దోషస్య,లేశంకణం-నత్వయమపిపర్యాప్తోదోషఇతిభావః "సహేథాఃక్షమేథాః।షహమర్షణే,, ప్రార్థనాయాంలిఙ్ - మధ్యమపురుషైకవచనమ్ "ఏకోహిదోషోగుణసంనిపాతేనిమజ్జతీన్దోఃకిరణేష్వివాఙ్కః,, ఇత్యుక్తరీత్యా గుణానాంభూయస్త్వేసమగ్రఏకోఽపిదోషోనానుజ్జతికింపునస్తల్లేశః యద్వా - "ఏకోగుణఃఖలునిహన్తిసమస్తదోషా,, నిత్యుక్తరీత్యా ఏకస్యాపిగుణస్య సర్వదోషక్షపణనిపుణత్వేభూయస్సుగుణేషుజాగ్రత్సు - కథమేకోదోషఉన్నమయితుం శక్నుయాన్మూర్ధానమ్ - అథ కథంచిల్లేశతోమన్దరముదఞ్చితోఽపిసోఢవ్యస్త్వయేతిభావః ॥ కించ ॥ "భూయాంసోఽపిచసోఢవ్యాదోషాస్సత్ఫలలిప్సుభిః । కింపునర్లేశమాత్రాస్తునాక్లేశాల్లభ్యలేఫల,, మిత్యాద్యుక్తరీత్యా అస్మత్ప్రీతిసంపాదనజనకతనయోజ్జీవనలక్షణమహత్తరఫలలాభావశ్యంభావేనాల్పీయానయందోషః క్షన్తుముచితఏవేతిభావః । నను కథమిమమసుఖావహతయాదుస్సహందోషలేశమపిసహేయే త్యతస్సంబోధయతి॥ సఖేఇతి ॥సఖిత్వాదస్మదర్థం మహత్యపి కృచ్ఛ్రేసోఢవ్యే కిమేతావద్దోష లేశమర్షణందుష్కరంస్యాదితిభావః । యథోచ్యతేశ్రుమతికిష్కిన్ధాకాణ్డే "ధనత్యాగస్సుఖత్యాగో దేహత్యాగోఽపివాపునః । వయస్యార్థేప్రవర్తన్తే స్నేహందృష్ట్వాతథాగత,, మితి॥ అత్ర స్థానైర్ద్విషైరుపచితగుణామిత్యాదివిశేషణానాముక్తరీత్యా రాక్షసరాజధాన్యాశ్రయత్వ ప్రియుక్తదుర్గమతాత్వదిశఙ్కాపరిహారపూర్వక మనసాకార్యాభిప్రాయ గర్భత్వాత్పరికరాలంకారః । కించ హంసగమనస్యహేతోరిష్టావకుటులీనప్రీతి సీతోజ్జీవనరూపహేతుమత్సాహిత్యేన వర్ణనాద్ధేత్వలంకారః "హేతోర్హేతుమతాసార్ధం వర్ణనంహేతురుచ్యతే,, ఇతి లక్షణాత్ ॥౯॥

{ వాచాలానామివజడధియాంసతు-వాదూరయాతే కైలాసాయత్వయిగతవ
తికీబతామాశ్రితానామ్ । సంమోదస్తే పథిపరిణమేచ్ఛన్దవృత్తైరుజ్ఝితా
నాం మేఘాపాయేవిపినశిఖినాం వీక్ష్యవాచంయమత్వమ్ ॥ ౧౦ ॥ }

వ్యా ॥ అథ “ ప్రయాణోపక్రమేహర్షో మార్గసర్వత్ర సౌఖ్యదః । మనః ప్రసాదః ప్రథమం ప్రస్థానే సిద్ధికారణ ,, మిత్యాద్యుక్తరీత్యా ప్రస్థితస్య త వసుఖోదర్కస్సిద్ధిసూచకః ప్రహర్షః ప్రథమమేవసంభవిష్యతీత్యాహ రామ భద్రః ✱ వాచాలానామితి ✱ సత్ప్రశస్తఃకవిస్సతు-విః - అదోషసగుణ సాలంకారోత్తమకావ్యనిరర్గళనిబన్ధన ధురంధరః - తస్మిన్- దూరం వృత్తాన్తశ్ర వణస్యాప్యనర్హం ప్రదేశం - యాతెగతేసతి- యతిరంచిద్దూరస్థేఽపిపునఃపున స్తదుదన్తశ్రవణేనతత్స్మరణ సాంతత్యాద్భయోన్మేషస్య దుర్వారత్వాత్ “ నిశ్వా సోఽపిననిర్యాతిబాణాహృదయవర్తిని । కిం పునః ప్రకటాటోపపదబన్ధాసర స్వతీ,, త్యుక్తరీత్యా వక్ష్యమాణపృథగ్జనానా మసంబద్ధాఽపి వాణీముఖాన్న నిస్సరేదితిభావః ॥ జడాస్తబ్ధా,ధీః బుద్ధిః,యేషాంతెజడధియః । మూర్ఖాః-తే షామివ- ధీరేవజడా - క్వసునామసతు-విరుత్తైకార్హం ప్రతిభాప్రభావవిజృ మ్భితం - వినాయేన నైవోన్మిషితు-వితా - ఉన్మిషితాఽపిహాసాస్పదమేవ భ వేదితిభావః । ఏవంధీజాడ్యేత్రిచతురపదకసందర్భేఽపి దుశ్శకః కిముతబహు జన్మసంతతి సంతతసుకృతపరిణతిరూప సరసకవనకథాస్మరణమపినామేతి ద్యో తితమ్ ॥ యదాహుః ॥ “ ద్వేవర్త్మనీగిరాందేవ్యాశ్శాస్త్రంచకవివర్త్మచ । ప్ర జ్ఞోపజ్ఞంతయోరాద్యం ప్రతిభోద్భవమన్తిమమ్ ॥ స్మృతిర్వ్యతీతవిషయా మ తిరాగామిగోచరా । బుద్ధిస్తాతాత్కాలికీజ్ఞేయాప్రజ్ఞాత్రైకాలకీమతా ॥ ప్రజ్ఞాంన వనవోన్మేష శాలినీంప్రతిభాంవిదుః । తదనుప్రాణనాజ్జీవె ద్వర్ణనానిపుణఃకవిః॥ సతివక్తరిసత్యర్థసతిశబ్దానుశాసనె । అస్తితన్నవినాయేన పరిస్రవతివాఙ్మధు ॥శ క్తిఃకవిత్వబీజంహి ప్రాక్తనీకాపిసంస్క్రియా । యయావినానప్రసరేతాత్-వ్యం శిక్షావతామపి ॥ వ్యుత్పత్తిగౌరవబలాద్యదికించితు-థంచన । ప్రసారితంపరంత చ్ఛ హాస్యమేవనసంశయ ,, ఇతి)॥ సతు-వావిత్యేతద్ధంసస్య విశేషణమపి భ వితుమర్హతి । తదా- సత్ప్రశస్తః కవిర్జలచరఖగః - తథోక్తఇత్యర్థః “ కంశి రోఽమ్బునోః- వివిష్కి-రపతత్రియు,, ఇతి చామరః॥ త్వయి- కైలాసాయ కై

లాసాద్రిమిత్యర్థః । కైలాసస్య గత్యర్థకర్మత్వాత్ ॥ " గత్యర్థకర్మణిద్వితీయాచ తుర్థ్యౌచేష్టాయామనధ్వని,, త్యనేన వైకల్పికీచతుర్థీ - గతవతిసతి " సంప్రస్థితామానసవాసలుబ్ధా,, ఇత్యుక్తరీత్యామానససరోనివాసార్థం గతేసతీత్యర్థః ॥ గచ్ఛతేః క్తవతుః ॥ కైలాసేహిమానససరస్థ్సితిః ॥ తదుక్తంబాలకాండే ॥ " కైలాసపర్వతేరామ మనసానిర్మితంసరః । బ్రహ్మణానరశార్దూల తేనేదంమానసం సర,, ఇతి ॥ వాచాలానాం స్వేచ్ఛయావికృతంనదతామితి యావత్ -జడధీపక్షే తు - కుత్సితబహుభాషిణామిత్యర్థః వాగేషామస్తీతి వాచాలాః " వాచోగ్మిని,,రిత్యతో వాచఇత్యనువృత్తౌ" ఆలజాటచౌ బహుభాషిణి ॥ కుత్సితఇతి వక్తవ్య,,మితి కుత్సితబహుభాషణార్థమత్వర్థీయఆలచ్-అపదత్వాన్నకుత్వం- "స్యాజ్జల్పాకస్తువాచాలో వాచాటో బహుగర్హ్యవాక్,, గిత్యమరః । జడధిత్వేన కథంచిదపికావ్యాభాసమాత్రస్యాపిగ్రథనేఽక్షమతయాకేవలవాక్ఛలకలేన పామరజనవ్యామోహనాయ ప్రాగల్భ్యంప్రథయతామితిభావః ॥ కించ। క్షీబతాం ఘనాగమవశాన్మత్తతాం " మత్తేశౌండోత్కటక్షీబా,, ఇత్యమరః । ఆశ్రితానాం ప్రాప్తానాం - పక్షే తావన్మాత్రేణైవా సదృశమ్మన్యతయానిమీలితాక్షాణామితి భావః । మేఘాపాయే జలధరవిగమేసతి- శరత్కాలఇతియావత్ । ఇదానీంత్వయ్యాగతేసతీతి భావః । మేఘాపాయాదితిపాఠే - మేఘవిగమాద్ధేతో రిత్యర్థః చన్ద్రకైః మేచకైః "సమౌచన్ద్రకమేచకౌ,, విత్యమరః ॥ బర్హైరితివ్యాఖ్యానం తుమన్దం " పిఞ్ఛబర్హేనపుంసకే,, ఇతి బర్హనామ్నశ్చన్ద్రికాపేక్షయా పృథగనుశాసనాత్ ॥ ఉజ్ఝితానాం త్యక్తానాం "త్యక్త్వా వరాణ్యత్ర విభూషణానిబర్హాణితీరోపగతానదీనామ్ । నిర్భర్త్స్యమానాఇవ సారసౌఘైః ప్రయాన్తిదీనావిమదామయూరా,, ఇత్యుక్తావస్థాం ప్రాప్తానామితిభావః । విపినశిఖినాంవనమయూరాణాం- వాచంయమత్వం "నభస్సుమీక్ష్యామ్బుధరైర్విముక్తం విముక్తబర్హాభరణావనేషు । ప్రియాస్వసక్తావినివృత్తశోభాగతోత్సవాధ్యానపరామయూరా,, ఇత్యుక్తరీత్యా మౌనవ్రతవత్త్వం " వాచియమోవ్రత,, ఇతిఖచ్। "వాచంయమపురందరౌచే,, తి నిపాతనాద్వాక్ఛబ్దస్యామన్తత్వం - నిష్కాలజత్వమితియావత్ ।(వీక్ష్యవిశేషేణదృష్ట్వా - యావతాహర్షః పర్యాప్తిమాపద్యేత తావద్దృష్ట్వేతిభావః । గచ్ఛతఇత్యధ్యాహారేణ వీక్షణగమనయోరేక క

ర్తృకత్వలాభా త్పూర్వకాలికాద్ధ్రుశేఃక్త్వా ప్రత్యయో నిర్బాధప్యః । అన్యథాప రిణమిపిత్యోరేక కర్తృకత్వదౌర్ఘట్యాత్ క్త్వాప్రత్యయానుపపత్తేః ॥ “ స మానకర్తృకయోఃపూర్వకాలే,, ఇతిహిస్మర్యతే అతఏవ “త్రికూటశైలశిఖరం దృష్ట్వా పునర్జన్మనవిద్యత,, ఇత్యాదౌ సమానకర్తృకతానిర్వాహార్థం స్థితస్యేత్యాది య థాసంభవమధ్యాహార్య ,, మితి మనోరమాగ్రన్థశ్చ సంగచ్ఛతే॥ తే- తవ- ప థిమార్గే సంమోదః అతిశయితో హర్షః పరిణమేత్ పరిపక్వో భవేత్ । పరి పూర్వాన్నమతేస్సంభావనాయాంలిఙ్ “ ఉపసర్గాదసమాసేఽపిణోపదేశ స్య,, తి ణత్వం- స్వప్రత్యాగమనమాత్రేణ నిర్వ్యగ్రతయాఽవస్థితానాం జడధి యాం మానముద్రాం వీక్ష్య మహాకవేరివ విముక్తబర్హాభరణగతోత్సవధ్యాన ప రమయూరదర్శనేన తవమహాన్ప్రమోదః పరిణమేదితిభావః । అత్రోపమానా దీనాం చతుర్ణామప్యుపాదానా చ్ఛ్రౌతీపూర్ణోపమా । హంససంమోదప రిణతేర్మయూరమానదర్శన హేతుకత్వాత్తాదృశ్యలిఙ్గంచేత్యలఙ్కారస్సృజ్యతే ॥౧౮॥

మూ॥ ఆరక్తానాంనవమధుశనైరాపిబన్పద్మినీనాం కాలోన్నిద్రోత్పల యవనేఘూర్ణమానస్సలీలమ్ । స్వైస్సాన్ద్రైర్వపినకరిణాం సౌమ్య సే విష్యతేత్వామామోదానామహమహమికామాదిశన్గన్ధవాహః ॥ ౧౯ ॥

వ్యా ॥ నను నాహంసామాన్యః ఖగః కింతు రాజహంసో రాజోపచారా ర్హః కథం పథిగచ్ఛన్నేకాకీశ్రమం సహేయేతి హంసాభిప్రాయం సంభావ్యాగ చ్ఛత స్తవపథిసర్వోఽప్యుపచారో రాజార్హ ఏవ సంభవిష్యన్తీతి వదన్నాదౌ గన్ధవాహసేవాం భావినీంసంభావయన్నాహ * ఆరక్తానామితి * హేసౌ మ్య అనేన సేవనార్హత్వోపయిక ప్రసన్నతాదిగుణసమృద్ధిస్సూచితా । చణ్డ త్వేతు దురారాధత్వైవహిభవతి యదుచ్యతే “ తీక్ష్ణాదుద్విజతేలోక,, ఇతి ॥ “సర్వేచణ్డస్యబిభ్యతి,, తిచ । గన్ధంవహతీతి గన్ధవాహః “ కర్మణ్యణ్ మారు తః గన్ధద్రవ్యవానఙ్కిత్పుమాంశ్చేతివ్యజ్యతే ॥ “ గన్ధో గన్ధక ఆమోదే లేశే సంబన్ధగర్వయోః । సఏవద్రవ్యవచనో బహుత్వే పుంసిచస్మృత,, ఇతి నైఘణ్టు కాః ఆరక్తానాం సమన్తాదరవిన్దబన్ధురతయా రక్తవర్ణానాం అనురాగవతీనాం మదిరామదరాగశాలినీనామితిచ వ్యజ్యతే । పద్మాన్యాస్సుసన్తీతి పద్మిన్యస్తామ రసలతాః తాసాం “ నళిన్యాంతుబిసినీపద్మినీముఖా ,, ఇత్యమరః ॥ “ కమల

ముకుళమృద్వీ ఫుల్లరాజీవగన్ధిరిత్యాదివక్ష్యమాణ లక్షణపద్మినీజాతిలలనానామితిచ వ్యజ్యతే। “ పద్మినీపద్మసంఘాతే స్త్రీవిశేషే సరోరుహే,, ఇతి మేదినీ “పద్మినీ స్త్రీవిశేషేస్యాత్సరస్యామమ్బుజేఽపిచే,, తి విశ్వశ్చ తత్సంబన్ధీత్యర్థః నవంప్రత్యగ్రం మధుమకరన్దం నూతనమాసవంచ “మధుమాధ్వీకమద్యయో,, రిత్యమరః। మధునోనవత్వవిశేషణేన రుచ్యతిశయోమాదకతాతిశయశ్చ వ్యజ్యతే। శనైః అద్రుతం - “ అద్రుతేశనై,, రిత్యమరః। ఆపిబన్ ఆచూషయన్నిత్యర్థః। మారుతప్రసారేహిద్రవద్రవ్యం శనైశ్శోషముపైతి। పక్షే, యావత్పర్యాప్త్యాస్వాదయన్నిత్యర్థః। మాధుర్యాతిశయేన సహసాపాతుమశక్యతయా శనైరాపిబన్నిత్యుక్తం - మధుపాయినశ్శనైరేవ మధుపిబన్తీతిహిప్రసిద్ధిః॥ పద్మినీమధుసంబద్ధత్వేన మారుతస్య శైత్యసౌరభ్యేవ్యఞ్జితే- శనైరిత్యనేనమాన్ద్యముక్తం- కాలేనిశాసమయే- ఉన్నిద్రేఉత్ఫుల్లే - కువలయవనే సితాసితాదిభేదభిన్నోత్పలవనే - రాత్రివికాసస్య సర్వసాధారణ్యాత్। “ స్యాదుత్పలం, కువలయ,, మిత్యుత్పలసామాన్యవాచితయా కువలయశబ్దోఽమరేణానుశిష్టః॥ సలీలంలీలావిశిష్టంయథాస్యాత్తథా - ఘూర్ణమానః మణ్డలాకారంభ్రమన్,ఘూర్ణతేర్భ్రమణార్థకాద్భ్వాదికాత్కర్తరిశానచ్। అనేన మధుపాననిమిత్తకమదాఘూర్ణితత్వంద్యోత్యతే। అత్రాపి కువలయవన ఇత్యనేన మారుతస్యశైత్యసౌరభ్యే,ఘూర్ణమాన ఇత్యనేన మాన్ద్యంచ ద్యోత్యన్తే- ఏవం శ్లోకపాదద్వయేన క్రమేణాహ్నిరాత్రౌచ జలాశయప్రాన్తగమనావసరేషు మారుతేన కరిష్యమాణం సేవనముక్తం అథ వనేషు గచ్ఛతస్తస్య తత్కరిష్యమాణం సేవనమాహ॥ స్విన్నఇతి॥ విపినకరిణాం వనగజానాం దానైః మదోదకైః “మదోదాన,, మిత్యమరః॥ ఉభయత్ర బహువచనేన మదస్యనిరవధికత్వం ద్యోతితం స్విన్నః స్వేదయుక్తః ఆర్ద్రీకృతఇతియావత్ స్విద్యతేరనిట్కారికాసుపఠితాన్నిష్ఠాయాం “రదాభ్యాంనిష్ఠాతోనః పూర్వస్యచద,, ఇతి నిష్ఠాతకారతత్పూర్వదకారయోర్నత్వమ్। పక్షే మధుపానమదప్రయుక్తస్వేదవత్త్వంసూచితమ్। అత్రాపి విపినగజానువృత్త్యామరుతో మాన్ద్యం దానస్విన్నతోక్త్యా శైత్యసౌరభ్యేచ వ్యఞ్జితాని- అతఏవ- ఆమోదానాం అతిదూరవ్యాపినాం విమర్దోత్థజనమనోహరగన్ధానాం “ విమర్దోత్థేపరిమళో గన్ధేజనమనోహరే। ఆ

మోదస్సోఽతినిర్హారీ,, త్యమరః । అతినిర్హారి అతిదూరగామీత్యర్థః అనేన “ఆమోదానాం సమీపవర్తివ్యతిశయగన్ధానా,, మితి వ్యాఖ్యానమపాస్తమ్ ॥ అహమహమికాం అన్యోన్యాపేక్షయా స్వస్వోత్కర్షప్రకాశనమ్ । అహమహమితి శబ్దోఽస్యామస్తీత్యహమహమికా పరస్పరాహంకారప్రకాశికాక్రియా అహంకారవాచినోఽహమిత్యవ్యయస్య వీప్సాయాం ద్విత్వే వ్రీహ్యాదిత్వాన్మత్వర్థీయష్ఠన్ బహిష్టిలోపవిధానసామర్థ్యాదవ్యయానాం భమాత్రేటిలోపోఽనిత్య ఇతి ధ్యేయమ్ ॥ “అహమహమికా తు సా స్యాత్పరస్పరం యో భవత్యహంకార,, ఇత్యమరః । ఆదిశన్ ఆజ్ఞాపయన్ ప్రతిపాదయన్ సన్నిత్యర్థః ॥ త్వాం సేవిష్యతే భజిష్యతే । “సిషేవే చ తదా వాయూ రామకార్యార్థసిద్ధయే ,, ఇత్యుక్తరీత్యా మదర్థం ప్రస్థితం హనూమన్తమివ త్వామప్యవశ్యం పరిచరిష్యతీతి భావః । అతస్తవ వ్యాయామఖేదలేశోఽపి న సంభవిష్యతీతి ద్యోత్యతే ॥ అత్ర ప్రస్తుతే మారుతవృత్తాన్తే అప్రస్తుతమధుపానమత్తదక్షిణనాయకవృత్తాన్తప్రతీతేస్సమాసోక్తిరలంకారః ॥ “సమాసోక్తిః పరిస్ఫూర్తిః ప్రస్తుతేఽప్రస్తుతస్య చే ,, దితి లక్షణాత్ ॥ ౧౧ ॥

మూ ॥ పర్యాప్తం తే పవనచలితైరగ్రరాగం పరాగైస్థానే కుర్యుస్సమసముదయాద్బన్ధవో బన్ధుజీవాః । యేనాన్వి(న్వే)ష్యస్యచలతనయాపాదలాన్ఛనం చూడాచన్ద్రం పురవిజయినస్సవర్ణదీర్ఘేన పూర్ణమ్ ॥ ౧౨ ॥

వ్యా ॥ న కేవలం మన్దమారుతస్స్వయమేవ త్వాముపచరిష్యతి కింత్వన్యానపి తవోపచారే ప్రేరయిష్యతీతి వదిష్యన్ ప్రథమం తత్ప్రేరితైర్బన్ధూకతరుభిః కరిష్యమాణముపచారం సంభావ్యాహ ✱ పర్యాప్తమితి ✱ సమసముదయాత్ తుల్యకాలోన్మిషితత్వాత్ తవేవ తేషామపి శరదాగతత్వాదితి భావః ॥ బన్ధవః స్వజనభూతాః “సగోత్రబాన్ధవజ్ఞాతిబన్ధుస్వస్వజనాస్సమా,, ఇత్యమరః ॥ బన్ధుజీవాః బన్ధూకకుసుమాని “బన్ధూకో బన్ధుజీవక ,, ఇత్యమరః ॥ బన్ధుజీవానాం వికారోఽవయవో వా బన్ధుజీవాః “ అవయవే చ ప్రాణ్యోషధివృక్షేభ్య,, ఇతి విహితస్య వైకారికాణః “ పుష్పమూలేషు బహుల ,, మిత్యనేన లుపి “లుపియుక్తవద్వ్యక్తివచనే,, ఇతి ప్రకృతివల్లింగవచనే-బన్ధూన్ జీవయన్తి బన్ధుషు విషయే జీవోఽసుధారణం యేషామితి వా వ్యుత్పత్త్యా తేషాం త్వాదృశ

బన్ధుషు నిరతిశయ ప్రీతిమత్తా నైసర్గికీతి ద్యోత్యతే ॥ “ జీవోఽసుధారణ,,మి త్యమరః ॥ స్థానేస్వస్య నివాసప్రదేశే పవనచలితైః మారుతనున్నైః పరాగైః రజోభిః “ పరాగస్సుమనోరజ,, ఇత్యమరః ॥ తే పథిగచ్ఛతస్తవ పర్యాప్తంప రిపూర్ణం సత్వప్రీతమనస్కతయా వికలమితిభావః । రజ్యతేఽనేనేతిరాగః కరణేఘఞ్ అఙ్గస్యరాగః అఙ్గరాగః అనులేపనం తం కుర్యుః రచయేయుః ॥ “ పూజయేయుర్గృహస్థాస్తుబాన్ధవాన్గృహమాగతా,, నిత్యుక్తరీత్యాత్వామవశ్య ముపచరేయురితిభావః ॥ యద్వా ॥ పర్యాప్తమిత్యేతత్క్రియావిశేషణం స్థా నేఇత్యేతదేదన్తమవ్యయం తదా పర్యాప్తంయథాస్యాత్తథా అఙ్గరాగంకు ర్యురితిస్థానేఇతి యోజనా-ఉక్తరీత్యా తేషాంబన్ధుత్వాద్బన్ధుజీవత్వాచ్చైవం జా తీయకోపచారకరణం యుక్తమిత్యర్థః “యుక్తేద్వేసాంప్రతంస్థానే,, ఇత్యమరః, అతఏవ సమాలంకారః । బన్ధుజీవకకరిష్యమాణాఙ్గరాగోపచార సమన్తరభావి నీం హంసస్య విలక్షణ శోభాసంపదం సంభావయన్నఙ్గరాగంవిశినష్టి॥యేనేతి॥ యేనాఙ్గరాగేణ అచలతనయాయాః పార్వత్యాః పాదయోర్లాక్షయాఽలక్తకర సేనేతి యావత్ అనుషక్తం రఞ్జితమితియావత్ । మానాపనోదనార్థ ప్రణా మావసరేషు చన్ద్రశేఖరశిరసః పార్వతీచరణస్పర్శేన తత్రత్యచన్ద్రమసస్తల్లా క్షారస సంసర్గసంభవాదితిభావః । పురవిజయినః పినాకినః చూడాచన్ద్రం శేఖరభూతం బాలచన్ద్రం అన్విష్యసి అనుసరిష్యసి । తులయిష్యసీతి యావ త్ । గత్యర్థకాదిష్యతేర్దైవాదికాద్భవిష్యదర్థే “ వర్తమానసామీప్యే వర్తమా నవద్వే,, తి లట్ । యద్యప్యనుపూర్వకస్యేష్యతేః “ అన్వేషణంగవేషణ,, మిత్యాదికోశైః “ ఏష్యన్త్యన్వేషకాస్తస్యాః - ఇయేషపదమన్వేష్టుం-అన్వి ష్యరాక్షసాంలఙ్కాం,,ఇత్యాదిప్రయోగైశ్చగవేషణార్థకత్వమేవ ప్రసిధ్యతి, నతూపమానార్థకత్వం, తథాఽపికథంచిదుపమానార్థకత్వం నిర్వాహ్యం అన్వే ష్యసీతి పాఠస్తు స్వచ్ఛః । అనుపూర్వకస్యేణస్సాదృశ్యార్థకత్వస్య “ యదిన్ద్రో రన్వేతి వ్యసనముదయంవా,, త్యాదిప్రయోగైః “ తమన్వేత్యనుబధ్నాతితచ్ఛీ లంతన్నిషేధతి । తస్యవాఽనుకరోతీతిశబ్దాస్సాధర్మ్యవాచకా ,, ఇతి దణ్డివచ నేనచ నిర్బాధత్వాత్ లృడన్తత్వేన వివక్షితభవిష్యదర్థస్యాక్లేశేనైవలాభాచ్చ, నను రాజహంసస్య పూర్ణేన్దుసాధర్మ్యముచితం “ సుప్తైకహంసంకుముదైః కు

పేతంమహాప్రదస్థం సలిలంవిభాతి ॥ ఘనైర్విముక్తంనిశిపూర్ణచన్ద్రం తారాగణాకీర్ణమివాన్తరిక్ష,,మిత్యాదౌ తథైవవర్ణితత్వాత్, తతఃకథమిహబాలచన్ద్రసాధర్మ్య ముచ్యతఇత్యతఆహ॥స్వర్ణదీతి॥స్వర్ణద్యాః శివశిరస్థితాయాగఙ్గాయాః "గిరినద్యాదీనాం వే,, తిణత్వం ఫేనేనడిణ్డీరేణ(డిణ్డీరోఽబ్ధికఫః ఫేన,, ఇత్యమరః॥ పూర్ణంపూర్ణమణ్డలమితియావత్ చూడాచన్ద్రమన్వేష్యసీత్యన్వయః।అత్రపూర్వార్ధే విశేషణవిశేష్యయోర్బన్ధుబన్ధుజీవశబ్దయోరఙ్గరాగార్పణోపచారకరణాచిత్యాభిప్రాయగర్భత్వాత్పరికర పరికరాఙ్కురౌ సంకీర్యేతే తదుత్తమ్భితశ్చసమాలంకారః తత్ర పరికరాఙ్కురస్యోక్తరీత్యా శ్లేషోజ్జీవితత్వం విశేషః । ఉత్తరార్ధేతు బన్ధుజీవకార్పితపరాగాఙ్గరాగరఞ్జితస్య రాజహంసస్య పార్వతీపాదలాక్షారసాసిక్తస్వర్ణదీఫేన పరిపూర్ణహరశిరశ్చన్ద్రసాదృశ్య వర్ణనాదుపమాలంకారః సచ చన్ద్రస్య పార్వతీపాదలాక్షారసానుషఙ్గాసంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధకల్పనాత్మకాతిశయోక్త్యా హంసస్య తాదృశాఙ్గరాగ రంజితత్వాసంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధవర్ణనాత్మకాతిశయోక్త్యాచోత్తమ్భితేన తయోస్స్వశుక్లగుణత్యాగపూర్వకలాక్షారసాఙ్గరాగారుణ్యగుణగ్రహణవర్ణనాత్ "తద్గుణస్స్వగుణత్యాగా దన్యదీయగుణగ్రహ,, ఇతి లక్షితేన తద్గుణాలంకారేణ చన్ద్రస్య స్వర్ణదీఫేన పూర్ణత్వాసంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధకల్పన రూపాతిశయోక్త్యాచాసాదితవైభవఇతి సంకరః । అనుషక్తమిత్యస్య సర్వావయవపరంజితత్వార్థేఽభిసంధౌతు నతద్గుణాలంకారోత్తమ్భితత్వ ముపమాయాఇతి ధ్యేయమ్ । ఇమామభూతోపమేతి కేచిద్వ్యవహరన్తి తథాచ దణ్డీ "సర్వపద్మప్రభాసారస్సమాహృతఇవక్వచిత్ । త్వదాననంవిభాతీతి తామభూతోపమాంవిదు,, రితి ॥ ఇయమపి హంసస్య చన్ద్రసాధర్మ్యోక్త్యా యేనేతి హేతూపన్యాసార్థా హేతూపమారూపా॥ తల్లక్షణం చోక్తం తేనైవ "కాన్త్యా చన్ద్రమసంధామ్నాసూర్యంధైర్యేణ చార్ణవమ్ । రాజన్ననుకరోషీతి సైషాహేతూపమామతే,,తి ॥ పూర్వోత్తరార్ధోక్తయోరలంకారయోస్సంసృష్టిః-కిం చ-రాగం పరాగైః సమసముదయాత్ ఇత్యత్రద్వయోర్ద్వయోర్వ్యఞ్జనయోరావృత్త్యా వర్ణాన్తరవ్యవధానావ్యవధాన సాధారణ్యేన వ్యఞ్జనద్వయద్వయావృత్తావపిచ్ఛేకానుప్రాసమభ్యుపగచ్ఛతాం కావ్యప్రకాశకృదాదీనాం మతేచ్ఛేకానుప్రాసః "ద్వయోర్ద్వయోర్వ్యఞ్జనయోర్వ్యస్త

ర్యోర్యానిరన్తరా । ఆవృత్తిస్సా క్రియతే సోఽయం ఛేకానుప్రాస ఇష్యతే,, ఇతి వర్ణాన్తరనైరన్తర్యేణ వ్యఞ్జనద్వయద్వయావృత్తిమేవ తమలంకారం లక్షయతాం తథైవోదాహరతాం ధర్మసూరివిద్యానాథాదీనాం మతే తు వృత్త్యనుప్రాస ఏవ ॥ ఏతత్సర్వం లక్ష్మీసహస్రరత్నప్రకాశికాయాం ప్రారమ్భస్తబకే “ అధూమి స్తవద్భ్రామే ,, తి శ్లోకవ్యాఖ్యానావసరే విస్తరేణ నిరూపితమస్మాభిః ॥ ౧౨

మూ॥ సూక్ష్మాకారైర్దినకరకరైః కల్పితా న్తశ్శలాకా
శ్శారోపాన్తాశ్శతమఖధను శ్శేషచిత్రాంశుకేన ।
ఊఢాగ్రపశ్చాదుచితగతినా వాయునా రాజహంస
చ్ఛత్రాయేరన్నభసి భవతశ్శారదా వారివాహాః ॥ ౧౩ ॥

వ్యా॥ అథ మారుతప్రేరితైశ్శారదనీరదైః కరిష్యమాణ ముపచారమాహ ॥ * సూక్ష్మేతి * హే రాజహంస - హంసానాం రాజా రాజహంసః, తస్య సంబుద్ధిః రాజదన్తాదిత్వాత్పరనిపాత ఇత్యవోచామ । అనేనాత్ర వక్ష్యమాణచ్ఛత్రోపచారార్హత్వం ద్యోత్యతే - శరది భవాః శారదాః “ కాలాట్ఠఞ్,, ఇతి భవార్థే ప్రాప్తఠఞోఽపవాద “ సన్ధివేలాద్యృతునక్షత్రేభ్యోఽణ్,, ఇతి విహితఋత్వణ్ - అనేన జలాపాయ విపాణ్డురత్వం ద్యోతితం - వారీణి వహన్తీతి వారివాహాః - కర్మణ్యణ్ - భూయిష్ఠవర్షావశిష్టజలలవవత్త్వద్యోతకేనానేన శీతలత్వం- తేన తాపాపనోదనోపయికత్వం చ ద్యోత్యతే - సూక్ష్మః శ్లక్ష్ణః ఆకారో యేషాం తథోక్తైః “ స్తోకాల్పక్షుల్లకాస్సూక్ష్మం శ్లక్ష్ణం దభ్రం కృశం తను,, ఇత్యమరః ॥ దినకరకరైర్భానుకిరణైః - విషయభూతదినకరకరాణాం సూక్ష్మాకారతావిశేషణాద్విషయిభూతశలాకానామపి సూక్ష్మాకారత్వం సూచితమ్ । తేన రాజార్హశిల్పనైపుణం ద్యోత్యతే ॥ యథోచ్యతే ॥ శ్రీరామాయణే “ యత్రైతదిన్దుప్రతిమం విభాతి చ్ఛత్రం సితం సూక్ష్మశలాకమగ్ర్యమ్ ,, మితి । దినకరకరాణాం శలాకాత్వరూపణాచ్ఛలాకానాం భూయస్త్వం సూచితమ్- తేనాపి రాజోచితత్వం ద్యోతితమ్ ॥ తదప్యుచ్యతే తత్రైవ ॥ “ న తేన శతశలాకేన జలఫేన నిభేన చ । ఆవృతం వదనం వల్గు చ్ఛత్రేణాతి విరాజత ,, ఇతి తేన మేఘాతపత్రాణామతివిశంకటత్వద్యోతనాత్తత్రాపి బహువచనేనానన్త్యద్యోతనాద సూర్యం పశ్యతమైవ త్వయా మహారాజేనేవ గన్తుం శక్యమితి ధ్వన్యతే । కల్పితాః విరచితాః

అన్తశ్శలాకాః విశాసోత్తమ్భనార్థశలాకాః యేషాం తేతథోక్తాః దినకరకరేషు శలాకాత్వరూపణాత్తాసాం శలాకానాంహిరణ్మయత్వం ద్యోత్యతే । శతమఖధనుషః ఇన్ద్రచాపస్య శేషః అవశిష్టాంశఏవ చిత్రాంశుకం నానావర్ణామ్బరం-తేన-అత్ర శేషశబ్దేన ఘనానాంవర్షాసమయవ్యపాయేన విరళతయా విముక్తావశిష్టయతి–చిత్సలిల లేశగర్భతయాచ రవికరణ ప్రతిబిమ్బసామగ్ర్యవశాదిన్ద్రధనుషోఽసమ్మూర్ఛితత్వేన ఖండతయా తత్ర తత్ర ప్రకాశనం ద్యోతితం । శారః చిత్రవర్ణః ఉపాన్తః ప్రాన్తోయేషాంతే - తథోక్తాః "శారో వాయౌసతు త్రిషు । కర్బురే" ఇత్యమరః । పశ్చాత్ ఉచితాఅనుకూలా గతిర్గమనం యస్య తథోక్తేన యథాసోవాహ్యమానమేఘాతపత్రావస్థానవైషమ్యేణ తవ దినకరకర వ్యతికరలేశోఽపినసంభవేత్తథాఽవహితగమనేనేతిభావః । వాయునామారుతేన - అనేన "అనుకూలోవవౌవాయు" రిత్యుక్తరీత్యా ప్రయాణమాఙ్గల్య నిమిత్తమానుకూల్యమపిద్యోతితం- ఊఢాః ప్రేరితాః ధృతాశ్చసన్తః - వహతేర్నిష్ఠాయాం "వచిస్వపియజాదీనాంకితి" ఇతి సంప్రసారణే ఢత్వధత్వష్టుత్వఢలోపదీర్ఘాః - భవతః తవ నభసిఅన్తరిక్షే - ఛత్రాయేరన్ శ్వేతచ్ఛత్రాణీవాచరేయుః - శారదనీరదానాం ధవళత్వాదితిభావః । ఛత్రశబ్దాదాచారార్థే "కర్తుఃక్యఙ్సలోపశ్చ" ఇతి క్యఙి "సనాద్యన్తాధాతవ" ఇతి ధాతుత్వేఙిత్త్వాదాత్మనేపదం "అకృత్సార్వధాతుకయో" రితి దీర్ఘః సంభావనాయాంలిఙ్ - అత్ర దినకరకరాదేశ్శలాకాదిత్వేన రూపణాద్రూపకాలంకారః ॥ సచానుభయతాద్రూప్యరూపః "నద్వ్యాశేఖరిణేద్యకౌతిలకినే" ఇత్యాదావివవైయధికరణ్యేనోక్తః । తదుజ్జ్వలితాశారదనీరదేషుచ్ఛత్రోపమానతా వర్ణనాదుపమా, సాచ ధావళ్యాదిధర్మస్య ఇవాద్యుపమానవాచకస్యచానుక్తత్వాదనుక్తధర్మవాచిః కర్తృక్యఙాలుప్తేతిధ్యేయమ్ ॥ వృత్త్యనుప్రాసేనచేయమేకవాచకానుప్రవిష్టేన సంకీర్యతే ॥ ౧౩ ॥ ... ...

మూ॥ ద్రక్ష్యస్యేవంప్రియసఖసుఖంలఙ్ఘితాధ్వాస
ఖంతేసీతాంక్షేత్రే జనకనృపతేరుత్థితాంసీరకృష్టే ।
గోపాయన్తీతనుమపినిజాం యాకథంచిన్నదర్శంభూ
మాలోకేవహతిమహతీమేకపత్నీసమాఖ్యామ్॥౧౪

వ్యా॥ ఏవం రాజోపచార వైభవానుభవసుఖనైవయాపితమార్గ స్సీతాం ద్ర
క్ష్యసీతి గమనస్య ప్రధానం ప్రయోజనమాహ ॥ * ద్రక్ష్యసీతి * ప్రియ
శ్చాసౌసఖాచప్రియసఖః తస్యసంబుద్ధిః హేప్రియసఖ "రాజాహస్సఖిభ్య ,,
ఇతి టచ్ అస్యాశ్చసంబుద్ధిః " అచ్ఛలంమిత్రభావేనసతాందారావలోకన ,,
మిత్యుక్తరీత్యా ప్రియసఖత్వాత్త్వం సీతామపి ద్రష్టుమర్హ ఇత్యభిప్రాయః । ఏ
వం పూర్వోక్తరీత్యా సోపచారమితిభావః - సుఖః యథాస్యాత్తథా నత్వల్పో
ఽపిక్లేశస్సంభవేదితిభావః లక్షితఃఏకోత్పతనేనైవయాపితఃఅధ్వామార్గోయేనత
థోక్తస్సఃసుదూరోఽపిమార్గస్సుఖవశాదల్పీయానివతవప్రతిభాయాదితిభావః,,
తే పూర్వోక్తగుణవత్తయా మత్ప్రియసఖస్యతవ సఖీం త్వత్సఖత్వా న్మమ మ
త్ప్రియాఽపితవసఖీభవితుమర్హతీతిభావః "సఖ్యశిశ్వీతిభాషాయా ,, మితి
నిపాతనాత్సఖీశబ్దస్సాధుః । అర్హతిచేయం విశుద్ధాభిజనాదిమత్తవసఖ్యతోఽపి
సఖ్యమితి ద్యోతయంస్తాం విశినష్టి ॥ క్షేత్రఇతి ॥ సీరేణహలేన కృష్టే కర్షణం
ప్రాపితే జనకనృపతేః మైథిలస్య యాగభూమిం శోధయతఇతిభావః । క్షేత్రే
యజ్ఞియక్షేత్రే - ఉత్థితాం స్వయమేవావిర్భూతామిత్యర్థః । అనేనాయోనిజ
త్వముక్తమ్ । సీతాం లాఙ్గలపద్ధతిజన్యత్వాత్సీతానామ్నీమిత్యర్థః ॥ "సీతాలాఙ్గ
లపద్ధతిః,, రిత్యమరః ॥ అనేన సీతామిత్యాదిశ్లోకపాదేన " ఇయంసాధర్మశీలస్య
మైథిలస్యమహాత్మనః । సుతాజనకరాజస్య సీతాభర్తృదృఢవ్రతా ॥ ఉత్థితామేది
నీంభిత్వా క్షేత్రేహలముఖక్షతే । పద్మరేణునిభైఃకీర్ణాశుభైఃకేదారపాంసుభి,,
రిత్యేతత్ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే । ద్రక్ష్యసివిలోకిష్యసే । " గఙ్గాపతివ్రతాచేతిద్వ
యంపరమపావనమ్ । యదేతత్తనుతే శ్రేయో దర్శనస్మరణాదిభి,, రిత్యాద్యుక్తరీ
త్యా తద్దర్శనేన తవ శ్రేయోఽపి భవిష్యతీత్యభిప్రాయన్పునస్తాం విశినష్టి ॥ గో
పాయన్తీతి ॥ యాసీతా - నిజాంస్వకీయాం తనుంమూర్తిమపి నతు మదీయాం త
థాసతివామదర్థః రక్షణముచితంభవేదితి భావః ॥ యద్వా ॥ " అపిసర్వస్వ
ముత్సృజ్యరక్షేదాత్మానమాత్మనే,, త్యుక్తరీత్యా స్వార్థమేవావశ్య రక్షణీయా
మాత్మీయాం మూర్తిమపీతి భావః । మదర్థం " అహంకారంవిహాయాథ కామ
క్రోధౌచసర్వదా । మనసారఞ్జనంపత్యుః కార్యమన్యస్యవర్జన ,, మితి పతివ్ర
తాధర్మేషు వ్యాసోక్తరీత్యా మత్ప్రీత్యర్థమేవ- నతు స్వప్రయోజనం కించిదప్య

పి త్యర్థిభావః । అనేన పారతన్త్ర్య పరాకాష్ఠా సూచితా । కథంచిత్ మహాదపి కృచ్ఛ్రాత్ సోఢ్వా । గోపాయన్తీ ధారయన్తీ సతీ - భూమాలోకే భూలోకే - మహతీం పూజ్యాం ఏకపత్నీ పతివ్రతేతి సమాఖ్యాం కీర్తిమ్ “ఏకః పతిర్యస్యాస్సా ఏకపత్నీ “నిత్యం సపత్న్యాదిషు„ ఇతి పతిశబ్దస్య నకి “ఋన్నేభ్యః„ ఇతి జీప్ “యశః కీర్తిస్సమాఖ్యా చే„ త్యమరః ॥ “సమ్యక్ ఖ్యాయత ఇతి సమాఖ్యా„ ఇతి టీకాసర్వస్వకృత్ వహతి ప్రాప్నోతి - వహతేర్భ్వాదికాత్స్వరితేతః కర్తరి లట్ - అనేన పాతివ్రత్య ప్రథావహన ఫలస్యాపి భర్తృగామిత్వ సూచనాత్పారతన్త్ర్య పరాకాష్ఠైవ ద్యోతితా “వాసోఽఙ్గరాగాభరణం శరీరమపి వాసవకమ్ । భర్త్రర్థం ధారయేద్యా తు సా స్త్రీ జ్ఞేయా పతివ్రతే„ త్యాద్యుక్తం పాతివ్రత్యలక్షణంచ సూచితమ్ ॥ యద్వా ॥ తనుశబ్దమావర్త్య తనుమపి నిజాం తనుమితి యోజనీయమ్ । తదా - తనుమపి కృశామపీత్యర్థః ॥ అనేన “సా ప్రకృత్యైవ తన్వఙ్గీ త్వద్వియోగాచ్చ కర్శితా । ప్రతిపత్పాఠశీలస్య విద్యేవ తనుతాం గతే„ త్యుక్తః కార్శ్యాతిశయో వివక్షితః । నిజాం తనుం - మత్ప్రాణేశ ప్రాప్త్యాశయేతి యావత్ - కథంచిత్ కథమపి - గోపాయన్తీ రక్షన్తీ “గుపూ రక్షణ„ ఇతి ధాతోర్భ్వాదికాత్ ॥ “గుపూధూపవిచ్ఛిపణిపనిభ్య ఆయ„ ఇత్యాయప్రత్యయే “సనాద్యన్తా ధాతవ„ ఇతి ధాతుత్వే శపి లటశ్శతరి ఉగిల్లక్షణ జీపి “శప్శ్యనోర్నిత్య„ మితి నుమ్ । “ఏష నిర్యాతి తచ్ఛ్రీమాన్ యాతి వారి సంభవః ॥ ఏతం దృష్ట్వా ప్రమోదిష్యే వ్యసనేత్వామివానఘ । అతః పరం న శక్ష్యామి జీవితుం శోకలాలసా ॥ అసహ్యాని చ దుఃఖాని వాచశ్చ హృదయచ్ఛిదః । రాక్షసీనాం సుఘోరాణాం త్వత్కృతే మర్షయామ్యహమ్ । ధారయిష్యామి మాసం తు జీవితం శత్రుసూదన । మాసాదూర్ధ్వం న జీవిష్యే త్వయా హీనా నృపాత్మజ ॥ ఘోరో రాక్షసరాజోఽయం దృష్టిశ్చ న సుఖా మయి ॥ త్వాం చ శ్రుత్వా విపద్యన్తం న జీవేయమహం క్షణమ్ ॥ కామభోగైః పరిత్యక్తా హీనా బన్ధుజనేన చ । ధారయత్యాత్మనో దేహం తత్సమాగమకాఙ్క్షిణీ ॥ తత్ర దృష్టా మయా సీతా రావణాన్తఃపురే సతీ । విన్యస్య త్వయి జీవన్తీ రామా రామ మనోరథ„ మిత్యాద్యుక్తరీత్యా దుర్వచ దుఃఖసహస్రోపచలితాఽపి కథంచిన్మత్ప్రాప్త్యాశయైవ ధ్యానోపవాసాదినా తనీయసీమపి తనుం రక్షన్తీతి భావః । భూమాలోకే అస్మిఁల్లోకే ఏతదత్యాశ్చర్యమితి భావః

మహతీం సర్వలోకైః పూజ్యమానాం "వర్తమానే పృషన్మహద్బృహజ్జగచ్ఛతృవచ్చ,, ఇతి మహోఃక ర్తర్యతి ప్రత్యయాన్త స్వైవ నిపాతితాన్మహచ్ఛబ్దాచ్ఛతృవద్భావా దిదేశేనఉగిత్త్వా "ఉగితశ్చ,, ఇతి జీప్। నచ శతృవద్భావాతిదేశేన "శప్శ్యనో ర్నిత్యం,, మితి నుమా భావ్యమితి భ్రమితవ్యం-అతి ప్రత్యయస్యార్ధధాతుకత్వాభ్యుపగమేన సార్వధాతుకపరకత్వాభావాచ్చ బభావేన శప్ప్రత్యయసంబన్ధ్యవర్ణాత్పరత్వాలాభాన్నుమప్రాప్తేరితిదిక్ ॥ ఏకపత్నీసమాఖ్యాం వహతి॥ అన్యత్సర్వంపూర్వవత్ ॥ అత్రభర్తృర్థనిజలనూగోపనస్య పతివ్రతాసమాఖ్యావహనం ప్రతిహేతుత్వాత్కావ్యలిఙ్గం, ఛేకానుప్రాసశ్చాలంకారః; వృత్త్యనుప్రాసస్యాప్యభ్యుచ్చయః॥కించ॥ సీతయాఅలమ్బనేన తదీయాయోనిజత్వప్రాతివ్రత్యాదినోద్దీపనేనచవిభావిత,స్తదనుస్మరణజనితనయనవికాసాదిభిరనుభావిత,స్తదనుమిత్తైర్హర్షాదిభిర్వ్యభిచారితో,రామగతో,విస్మయాఖ్యస్థాయి పరిపోష్య తఇత్యద్భుతరసోప్యభివ్యజ్యతే ॥ "యత్రస్థాయీవిస్మయస్స్యాదద్భుతాఖ్యోరసస్తుస,, ఇతిలక్షణాత్ ॥ "అపూర్వదర్శనాచ్చిత్తవిస్తారోవిస్మయోమత,, ఇతి విస్మయలక్షణమ్ ॥ ౧౪ ॥

మా॥ ప్రక్షీణాంత్వద్విరహసమయేజాతహర్షామిదానీం
ప్రత్యాయాసద్యన్నునయవచనైర్గపద్మినీంస్వాదువాచా।
సాతేతస్త్రీస్సవనసుభగయా సాద్యదతీభ్యనుజ్ఞాంమ
న్యేకుర్యాన్నఘుకరగిరా మైథిలీసాహ్వాదేన ॥ ౧౫ ॥

వ్యా ॥ ఏవం "ఇష్టంహివిదుషాంలోకె సమాసవ్యాసధారణం,, మిత్యుక్తరీత్యాప్రథమంసంక్షేపతో రాజహంసం ప్రతిసుఖేన మార్గగతవత స్తవసీతాదర్శనంభవిష్యతీత్యభిధాయ తదేతద్విస్తరేణ వక్తుముపక్రమతె ॥ తత్ర ॥ నన్వేతావన్తం కాలంమానసం ప్రతి ప్రస్థితేమయిఘద్విశ్లేషవేదనాతురతయా క్షపయిత్వాకథంచిద్వర్షాసమయమిదానీమేవ మత్ప్రత్యాగమనవశాదానన్దం విన్దన్తీయంపద్మినీ త్వదభ్యర్థనేన కృతలజ్జాగమనసంకల్పంమామభ్యనుజానీయాద్వాపనవేతి హంసాభిప్రాయమానజాత్యహం రామచన్ద్రః ॥ * ప్రక్షీణామితి * త్వద్విరహస్సమయేత్వద్విశ్లేషవేళాయాం - ప్రక్షీణాంక్షయంప్రాప్తాం - ప్రశబ్దేన క్షీణత్వాయా అతిమాత్రప్రవృత్తతాద్యోత్యతే - ఉపవాసేన శోకేనధ్యానేనచ ॥

మేనచ। పరిక్షీణాంకృశాం దీనామల్పాహారాం తపోధనా ,, మిత్యుక్తరీత్యా మ
ద్విశ్లేషావసరే సంప్రతి సీతామివేతి భావః। ప్రపూర్వకాత్ క్షియతేః కర్తరిని
ష్ఠా “ నిష్ఠాయామణ్యదర్థే,, ఇతి క్షియోదీర్ఘః “క్షియోదీర్ఘాత్,, దితినిష్ఠాతస్య
నత్వం “ అటుకుప్వాఙ్,, త్యాదినాణత్వంచ। ఇదానీంసాంప్రతం త్వదాగమ
నావసరే ఇతిభావః। జాతఃఉత్పన్నః హర్షోయస్యాస్తాం తథాభూతాం। జాతశ
బ్దస్య “ ఆదికర్మణి క్తః కర్తరిచే,, తి నిష్ఠాన్తతయా హర్షస్యాచిరోదితత్వం ద్యో
తితం- అధునైవ జాయమానానన్దామితిభావః ॥అనేన “ ఆర్తార్తేముదితేహృష్టా
ప్రోషితేమలినాకృశా। మృతేమ్రియేతయానారీ సాస్త్రీజ్ఞేయాపతివ్రతే ,,త్యు
క్తపాతివ్రత్యలక్షణవత్తాఽపిసూచితా॥తేన సర్వాత్మనాఽనుపేక్ష్యత్వం ద్యోతి
తం। పద్మినీం కమలినీం- ప్రత్యాయాస్యన్ ప్రత్యాగమిష్యన్ సన్ ప్రత్యాగమ
న మద్యతనభావ్యేవ నివేదయన్నితిభావః। ప్రత్యాఙ్పూర్వకాద్యాతేర్లృడన్తా
త్ “లృటస్సద్వా,, తి శతా-లృట్ప్రయోగేణప్రత్యాగమనస్యాద్యతనభావిత్వం
గమ్యతే। అనద్యతభావిత్వమేవచ దవివక్షితవ్య ల్లుటమేవప్రాయోక్ష్యత॥ శతృ
ప్రత్యయశ్చాయంహేత్వర్థే “ లక్షణహేత్వోఃక్రియాయా,, ఇత్యనుశాసనాత్
హేతురిహఫలం - అద్యతనభావి ప్రత్యాగమనఫలకమనునయంకుర్వితిభావః ॥
“ప్రత్యాయాస్యన్ ప్రత్యాగన్తుమిచ్ఛ,,న్నితివ్యాఖ్యానంతు మన్దమ్। సన్నదర్శ
నాత్। నహిసన్ప్రత్యయప్రైభ్యోరుక్తార్థస్సంభవేత్। స్వాదవ్యామధురయా,
హృదయావిసంవాదితయాప్రవృత్త్యేనామృతవచా స్వాదనీయయేతి భావః।
వాచాగిరా నతు “ అగఃప్రమార్జనాయైవ చాటవోయేనశిక్షితాః ,, ఇత్యుక్త
రీత్యా అహృదయకేవలవాచేతిభావః। శనైఃమన్దం - చిరకాలవిచ్ఛిన్నస్యత్వ
దనుభావానన్దస్యేదానీమేవ పునరున్మిషత్తయాసహసా ప్రస్థాననివేదనేభావదేవో
ద్వేజనమ్- తదనుచితమితి శనైరిత్యుక్తం- అనునయసాన్త్వయ। అన్యథా “ అ
హంగమిష్యామిమహావనంప్రియే ,, ఇతి బహుకాలవిశ్లేషదీక్షనేన మద్వచనే
నసీతేవ చిరవిశ్లేషసంభావనయావ్యగ్రీభూయ నాభ్యనుజానీయాదితిభావః॥ సా,
త్వయాఽనునీతావద్విన్యపి,తన్త్రీస్వనః వీణాతన్త్రీధ్వనిః సఇవసుభగయాసాభా
గ్యయుక్తయా తద్వన్మధురయేతి యావత్। మధుకరగీరేవగీః - తయా- మధుప్ర
రధ్వనిరూపయావాచా - మధుకరశబ్దేన తద్గతమాధుర్యాతిశయోన్నైసర్గిక ఇతి

ద్యోతితమ్ । తస్త్రిసవనసుభగయేతి విశేషణేన తద్గిరౌ-ఽన్తస్తాపవిశేషాన్నిషిత త్వంద్యోతితమ్ - నహ్యన్తస్తాపవైధుర్యేఈదృశోధ్వనిరుద్ధిషదితిభావః। స్యాత్ - ఏవమేవభవత్విత్తి తేతవ ఇహ సీతోద్దేశ్యకమత్సందేశహరణపూర్వకలకాలాగమనే మహతికృత్యే, అభ్యనుజ్ఞాం అభిముఖీభూయానుమతిం - నతూదాసీనతయా పరాఙ్ముఖత్వేనేతిభావః । అనేన తస్యా అప్యస్మిన్కార్యే భవేదౌత్సుక్యమేవేతి ద్యోత్యతె । కుర్యాత్ రచయేత్ ఇతి మన్యేసంభావయే-కృత్యాన్తరే చెదభ్యనుజానీయాద్వా నవా నజానే। అస్మింస్తుప్రస్తుతేకార్యేఽవశ్యమభ్యనుజానీయాదితి వితర్కయఇతిభావః ॥ నన్వస్మిన్నపి కార్యకేననిమిత్తేనాభ్యనుజానీయా త్ప్రియతమప్రస్థాన మిత్యతఆహ ॥ మైథిలీతి ॥ మైథిల్యాం వైదేహ్యాం సౌహృదేన ప్రేమ్ణా సఖ్యేనేత్యర్థః । అభ్యనుజ్ఞాంకుర్యాదిత్యన్వయః ॥ యదా ఆవయోస్సఖ్యంసంవృత్తం తదా మైథిలీ పద్మిన్యోశ్చాస్త ప్రియయోస్సఖ్యంసిద్ధమేవేతి "ఆత్మానంపీడయిత్వాఽపి సుహృత్కార్యపరాయణా ,, ఇత్యుక్తరీత్యా సఖీనిమిత్తం కంచిత్కాలం త్వద్విశ్లేషక్లేశమభ్యుపగమ్యాప్యనుమన్యేతైవ తవప్రస్థానమితిభావః ॥ యథోచ్యతే సీతాంప్రతిసరమయా "తవహేతోర్విశాలాక్షి నహిమేజీవితంప్రియ,, మితి ॥ "ధనత్యాగస్సుఖత్యాగో దేహత్యాగోఽపివాపునః । వయస్యార్థేప్రవర్తన్తే స్నేహందృష్ట్వాతథావిధ,, మిత్యేతదప్యత్రానుసంధేయమ్ ॥ సౌహృదేనేత్యత్ర శోభనచిత్తవాచినస్సుహృదయశబ్దాద్భావార్థే యువాదిపాఠాత్ "హాయనాన్తయువాదిభ్యోఽణ్,, త్యణి "తద్ధితేష్వచామాదే ,, రిత్యాదివృద్ధౌ "హృదయస్యహృల్లేఖయదణ్ లాసేషి,, త్యనేన హృదాదేశః । నను "హృద్భగసిన్ధ్వన్తేపూర్వపదస్యచె,, త్యుభయపదవృద్ధ్యాభవితవ్యేకథమాదివృద్ధిరితిచే దవహితమనాశ్శృణు - ఉక్తోభయపదవృద్ధిః "సుహృద్దుర్హృదౌమిత్రామిత్రయో,, రితి నిపాతితయో స్సుహృద్దుర్హృచ్ఛబ్దయోః ప్రతిపదోక్తయోరేవ ప్రవర్తతె- నతుసుహృదయ దుర్హృదయశబ్దయో రణిహృద్భావమాపన్నయోః - తయోర్హృదన్తత్వస్య లాక్షణికత్వా ల్లక్షణప్రతిపదోక్తయోః ప్రతిపదోక్తస్యైవ గ్రహణాత్ ॥ యద్వా ॥ "హల్ఙ్యాబ్భ్య ,, ఇత్యాదిసూత్రే సుతిసీత్యత్ర తిసూసాహచర్యాత్సిపఏవ "ఓతోఽమ్శసో,, రిత్యత్ర శసాసాహచర్యాత్సుపఏవామ్గ్రహ

చ "హృద్భగసిన్ధ్వే,, తి సూత్రే భగసిన్ధుశబ్దసాహచర్యాదనాదేశనిష్పన్న హృదయశబ్దపర్యాయహృచ్ఛబ్దస్యైవ గ్రహణా త్తాదృశహృచ్ఛబ్దాన్తాజ్ఞప్యు భయపదవృద్ధిప్రవృత్తేః "సుహృద్దుర్హృదౌ-హృదయస్యహృ,,దిత్యాదినా హృదయశబ్దస్థానాదిష్టహృచ్ఛబ్దాన్తాదజ్ఞాదణ్యాదివృద్ధావుక్తరీత్యా సౌహృదమిత్యేవ సిధ్యతి ॥ అస్మింశ్చ పక్షే శోభనచిత్తవాచిహృదయపర్యాయ హృదన్తసుహృచ్ఛబ్దాదేవోభయపదవృద్ధిః ॥ "సుహృద్దుర్హృదౌ,, విత్యాదిసూత్రనిష్పన్నహృదన్తశబ్దేభ్యస్త్వాదివృద్ధిరేవేతి మిత్రవాచిసుహృచ్ఛబ్దాత్ సౌహృదమిత్యేవేతి పూర్వస్మాద్విశేషః । నన్వేవం పక్షద్వయేఽపి "వాశోకష్యఞ్రోగేషు,, ఇతి సూత్రే సౌహార్ద్యమిత్యుదాహరణమసంగతం స్యాత్ - తత్ర చ సుహృచ్ఛబ్దస్యోక్తరీత్యా లాక్షణికత్వేన వా ఆదేశనిష్పన్నహృచ్ఛబ్దాన్తత్వేన వా ఉభయపదవృద్ధివిషయత్వాద్యోగేఽపి తద్ఘటితతయైవ దర్శనాదితి చేన్న । తస్య ప్రౌఢిమాత్రదత్తత్వేనానాదర్తవ్యత్వాత్ । సౌహృద్యమితి హ్యుదాహర్తుముచితం, హృద్భావమాత్రోదాహరణస్య ప్రకృతత్వేనోభయపదవృద్ధిమత్తాయా అనావశ్యకత్వాత్ - సౌహార్ద్యమితి ప్రామాణికప్రయోగసద్భావే తు శోభనం హార్దం యస్య సుహార్ద ఇతి విగృహ్య తస్మాద్వా - ఉక్తరీత్యా "సుహృద్దుర్హృదౌ,, వితి ప్రతిపదోక్తసుహృచ్ఛబ్దాద్వా - అనాదేశనిష్పన్న హృదన్తసుహృచ్ఛబ్దాద్వా "గుణవచనబ్రాహ్మణాదిభ్యశ్చ,, ఇతి ష్యఞి ఆదివృద్ధౌ తద్రూపమపి సిధ్యతి । "వాశోకష్య,, ఇతి సూత్రే ష్యఞుదాహరణం తు సౌహృద్యమిత్యేవయుక్తమ్ ॥ యద్వా - సుహృదయశబ్దాదేవోక్తరీత్యా అణి - ఆదివృద్ధిహృద్భావయో రౌపగవ ఇత్యాదౌ స్వహృదయశబ్దాత్ శ్వహృదయశబ్దాద్వా భవార్థేఽణి "ద్వారాదీనాం చ,, ఇత్యైజాగమే సౌవహృదం శౌవహృదమిత్యాదౌ చ లబ్ధలక్ష్యయోః ప్రాప్తౌ పరత్వాద్వృద్ధావేవ ప్రథమం ప్రవర్తమానాయాం తదానీమఙ్గస్య హృదన్తత్వాభావాన్న "హృద్భగసిన్ధ్వే,, త్యుభయపదవృద్ధిః ప్రవర్తితుం క్షమతే ॥ నచ ద్వారాదౌ స్వశ్వశబ్దయోః కేవలయోరేవ పాఠాత్తదన్తతదాదిగ్రహణే నైచః ప్రవృత్తిరితి శఙ్క్యం "న్యగ్రోధస్య చ కేవలస్య,, త్యనన్తరసూత్రే కేవలగ్రహణేన పూర్వసూత్రే తదాదిగ్రహణస్య జ్ఞాపితత్వాత్ ॥ అథవా ॥ వ్యాఘ్రహృదయే వ్యాఘ్రహృదయో వా [illegible]

వైయాసహృద మిత్యాదౌ ॥ " నయ్యాభ్యాం పదాన్తాభ్యాంపూర్వౌతుతాభ్యా మైజ్,, త్యైచిహృద్భావస్యచారితార్థ్యం ద్రష్టవ్యం-ఆదివృద్ధిప్రవృత్త్యనన్తరం హృదయశబ్దస్య హృద్భావే సౌహృదమితినిష్పద్యతే॥ నను" పరనిత్యాన్తరఙ్గ ప్రతిపద విధయోవిరోధసన్నిపాతే తేషాంమిథః ప్రసక్తౌపరబలీయస్త్వ ,, మితి న్యాయేన స్వామ్పిత్యత్ర పరాన్నిత్యాదపినుమః "అత్త ఉపధాయా,, తిప్రతిపదోక్తో పధాదీర్ఘ స్యైవాత్రాపిపరిభూతవృద్ధ్యపేక్షయాప్రతిపదోక్తస్యహృదాదేశస్యై వ బలీయస్త్వేన వృద్ధిబాధనేన తస్యైవప్రవృత్తిఃకుతోనస్యాదితిచేన్న । నిరవ కాశత్వ రూపప్రతిపదోక్తస్యైవ బాధకతా ప్రయోజకత్వేన ప్రకృతేఉక్తరీ త్యా హృదాదేశస్యాన్యత్రలబ్ధావకాశతయా వృద్ధిబాధనాక్షమత్వాత్ ॥ ఏతచ్చ "ఉగవాదిభ్యోయ,, దితి సూత్రే భాష్యేస్పష్టం ॥ " ఛదిరుపధిబలేర్ఢఞ్,, తి సూత్రే మనోరమాయా మప్యుపన్యస్తమ్ । తథాచ తత్సూత్రమనోరమాగ్ర న్థః ॥ " ఛాదిషేయాణీతి - యదాతుచర్మవికారశ్ఛదిః - తదాపరత్వాత్ ' చ ర్మణోఽఞ్,, త్యఞ్ ప్రాప్నోతి - పూర్వవిప్రతిషేధేన ఢఞేవేష్యతే - ఛాది షేయంచర్మ - ఆహచ ॥ "యఞ్ఞ్యావఞః పూర్వవిప్రతిషిద్ధమ్ ॥ ఢఞ్చే,,తి॥ ఏవం నిరవకాశత్వే సత్యేవప్రతిపదవిధిత్వం బలీయస్త్వేప్రయోజకమ్ । నతు సావకాశత్వే,ఇతి మునిమతేలభ్యతే । తేన స్వమ్పితటాకానీత్యేవయుక్తం- ప రత్వాన్నుమ్ప్రవృత్తేః। ప్రతిపదోక్తత్వాద్దీర్ఘమాశ్రిత్య స్వామ్పితటాకానీతిమ తంతు దుర్బలమితిదిక్ ,, ఇతి ॥ " శేషాద్విభాషే ,, తి సూత్రేచ - " శేష గ్రహణమనర్థకం- యేప్రతిపదం విధీయన్తేతేబాధకాభవిష్యన్తి,, త్యాశఙ్క్య " అనవకాశాహివిధయోబాధకాభవన్తి - సమాసాన్తాశ్చకబభావేసావకాశా,, ఇత్యభాషి- తస్మాత్ప్రతిపదోక్తస్యాపి హృదాదేశస్యోక్తరీత్యాఽన్యత్రలబ్ధావ కాశత్వేనోపక్షీణశక్తితయా వృద్ధిబాధనాసామర్థ్యాదాదావేవాదివృద్ధౌ తతో హృదాదేశే సౌహృదమిత్యేవ సిధ్యతీతి సుష్ఠూక్తమ్ ॥ నను " సకృద్గతౌవిప్ర తిషేధే యద్బాధితం తద్బాధితమేవే,, తి న్యాయేన విప్రతిషేధ బాధితస్య హృదాదేశస్య కథంపునః ప్రవృత్తిరితిచేత్ "పునఃప్రసఙ్గవిజ్ఞానాత్సిద్ధ,, మితి న్యాయేన భిన్నకీత్యత్రపరత్వాద్ధిభావేకృతేఽప్యకచప్రవృత్తివత్పూర్వస్యాపినిమి త్తసద్భావాత్తదపిప్రవర్తతఏవేత్యదోషః-నన్వేవమపి హృద్భావానన్తరం హృ

దన్తత్వేనోభయపదవృద్ధిరనివార్యైవేతి చేన్న “ అజ్గవృత్తేపునర్వృత్తావవిధి ,,రితి న్యాయేనైకస్మిన్నజ్గవృత్తవృద్ధిశాస్త్రేప్రవృత్తే పునరన్యస్యాజ్గవృత్తవృద్ధిశాస్త్రస్య ప్రవృత్త్యయోగాత్ ॥ నన్వేవం హార్దమితి రూపాసిద్ధిః । తత్రహృదయశబ్దాదణిత్వదుక్తరీత్యా పరత్వాద్వృద్ధౌ హార్దయేత్యవస్థానే ఏకదేశవికృతన్యాయేన స్థానివద్భావేనవా తస్యైవహృదయశబ్దత్వా దణ్నిమిత్తకహృదాదేశస్యానేకాల్త్వాత్సర్వాదేశే హృదమిత్యేవసిద్ధేః ॥ నచ హృదాదేశోత్తరం పునర్వృద్ధౌ హార్దమితిస్యాదేవేతివాచ్యం- లక్ష్యేలక్షణస్య సకృదేవప్రవృత్తే రితి చేన్న । యద్యపి నిరవకాశత్వ రూపప్రతిపదోక్తస్య బాధకతా ప్రయోజకత్వం- తథాఽపిప్రకృతే తదభావేన హృదాదేశస్య వృద్ధ్యబాధకత్వేఽపి ప్రతిపదవిధిత్వేన శీఘ్రోపస్థితికతయాపూర్వం ప్రవృత్తౌ నియామకత్వేబాధకాభావేన పూర్వం హృదాదేశః స్వామ్విత్యత్రదీర్ఘవత్ - తతోవృద్ధిః - ఇతి ప్రామాణికప్రయోగానురోధాద్దుర్బలమపి పక్షమాశ్రిత్య సమాధాతుంశక్యత్వాత్ । ఏతచ్చస్వామ్విత్యత్ర శేఖరేస్పష్టమ్ ॥ యద్వా ॥ హృదయశబ్దాత్ప్రజ్ఞాదిత్వాత్స్వార్థేఅణి ఉక్తరీత్యావృద్ధిహృదాదేశయోఃక్రమేణకృతయోర్హార్దమితిసిద్ధౌ తతస్తస్యేదమిత్యణి హార్దమితి సిధ్యత్యేవ । లక్ష్యభేదాన్నలక్ష్యేలక్షణన్యాయస్యాప్యవకాశః । హృదయస్యేదంహార్దమితి మూలోక్తమప్యేతదభిప్రాయకతయైవనేయమ్ । అతఏవ “ సౌహృదదౌర్హృదావణిహృద్భావా,, దితి వామనసూత్రం “సుహృదయదుర్హృదయ శబ్దాభ్యాం యువాదిపాఠాదణికృతే హృదయస్యహృద్భావేసౌహృదదౌర్హృదశబ్దౌ భవతః । సుహృద్దుర్హృచ్ఛబ్దాభ్యాంతు యువాదిపాఠాదణికృతే హృద్భగసిన్ధ్వన్త ఇత్యాదినోభయపదవృద్ధౌ సౌహార్దందౌర్హార్దంచభవతీ,,తి తద్వృత్తిశ్చసంగచ్ఛతే ॥ యద్వా ॥ శోభనంచతత్ హృచ్చేతి హృదయశబ్ద పర్యాయహృచ్ఛబ్దేన కర్మధారయే అర్శఆదిత్వాన్మత్వర్థీయేఅచినిష్పన్నాత్సుహృదశబ్దాదదన్తాద్యువాదౌ రాకృతిగణత్వాద్భావే అణిసౌహృదమితి నిష్పద్యతే ॥ నచైవమపిసుహృదశబ్దాదణి “యస్యేతిచే,,త్యలోపేహృదన్తత్వతాదవస్థ్యాన్నఫలేగ్రహిస్సాన్యత్ప్రయాస ఇతిభ్రమితవ్యం, పరయావృద్ధ్యాయస్యేతిలోపస్యబాధాత్ “ అచఃపరస్మిన్నిత్యలోపస్య స్థానివద్భావేన హృదన్తతాదౌర్లభ్యాద్వేతి సర్వథాఽపి సౌహృదమిత్యేతత్సిద్ధ్యవేతి

నసంకటం కించిత్ , అతఏవ "యశోదయాసౌహృదాదీనా,, మితి శ్రీవత్సా
ఙ్కమిశ్రీయయమకరత్నాకరాది ప్రయోగాశ్చోపపన్నతరాః- అప్పయ్యదీక్షి
తాస్తు- శ్రీయాదవాభ్యుదయ తృతీయసర్గే "సురభికైరవసౌహృదవాసిత,, ఇ
త్యత్ర సౌహృదశబ్దోపపత్తిమిత్థమభివర్ణయన్తి ॥ తథాహి తద్గ్రన్థః ॥ "సుహృ
దయశబ్దస్య యువాదిత్వాద్భావేఽణ్ప్రత్యయేహృదయస్య హృల్లేఖయదణ్లా
సేష్వితి హృద్భావే ఆదివృద్ధౌచ సౌహృదశబ్దః। నను కథం"హృద్భగసిన్ధ్వన్తే
పూర్వపదస్యచే,,తినోభయపదవృద్ధిః ॥ ఇత్థం ॥ అణిపరతో హృదాదేశ వృద్ధిశా
స్త్రయో రన్యత్ర సావకాశయోః పరత్వాద్వృద్ధిశాస్త్రం ప్రథమం ప్రవర్తతే త
త్ప్రవృత్తికాలే హృదన్తత్వాభావాన్నోభయపదవృద్ధిరిత్యాదివృద్ధిః - తతో హృ
దాదేశః। తదనన్తరంతు హృదన్తత్వోపజీవనేననోభయపదవృద్ధిః। ఆకృతిపదా
ర్థపక్షే వృద్ధేరేకత్వాత్తస్యాశ్చైకస్మిన్పదే సకృత్ప్రవృత్తాయా స్తత్రైవపునఃప్ర
వృత్త్యభావాత్ ॥ యద్వా ॥ హృద్భగసిన్ధ్వన్త ఇత్యత్రాన్తగ్రహణ సామర్థ్యా
దిదం విజ్ఞాయతే। హృదన్తాదేవాణాదయోయేవిహితాస్తేషు పరతఉభయపదవృ
ద్ధిః ॥ నతుహృదయాన్తాదణాద్యుత్పత్త్యనన్తరం హృదాదేశే భవతీతి। తేనశో
భనహృదయార్థక సుహృదయశబ్దప్రకృతికం సౌహృదమితిభవతి। సౌహార్దమితి
తుమిత్రవాచి సుహృచ్ఛబ్దప్రకృతికమితి నకశ్చిద్దోషః ॥ కేచిదాహుః ॥ యు
వాదిషు సుహృత్సుహృదయశబ్దౌ ద్వావపిపఠ్యేతే - తత్రసుహృచ్ఛబ్దస్యాపి
సుహృదయశబ్దప్రకృతికస్య ఏకదేశవికృతన్యాయేన సుహృదయశబ్దపాఠాదే
వాణిసిద్ధేపునః పాఠోఽన్యత్రసుహృదయశబ్దే యద్భవతి తత్సుహృచ్ఛబ్దేనా
స్తీతి జ్ఞాపనార్థం ॥ తేన సుహృదయశబ్దాదణిహృదాదేశే భవత్యుభయ పదవృ
ద్ధిః సుహృచ్ఛబ్దాదణితునోభయపదవృద్ధిరితి ॥ అపరేతు॥ "సంజ్ఞాపూర్వకోవిధి
రనిత్య,, ఇతి క్వచిదుత్తరపదవృద్ధ్యభావమాహురితీ,, తి ॥ అత్రపద్మినీశబ్దస్త్రీ
లిఙ్గస్వారస్యాత్ ప్రత్యాయ్యాస్య న్నితి పుల్లిఙ్గస్వారస్యా ద్విరహాసమయప్రక్షీ
ణత్వాది విశేషణసామ్యాచ్చ పద్మినీహంసయోరనురక్తతరదంపతీ వ్యవహారసమా
రోపరూపాసమాసోక్తిః - తయాచోత్తభ్యమానా పద్మినీకర్తృకహంసప్రార్థనా
భ్యనుజ్ఞోత్ప్రేక్షా మధుకరగిరేతి రూపకగర్భోత్తభ్యతే ఉక్తసమాసోక్తేరు
భయోపకారకత్వాత్ ॥ అత ఉత్ప్రేక్షారూపకయోరైకకాలికత్వేన పరస్ప

రాపేక్షయాచారుతాన్వేషతాల్యేనచ వినిగమనావిరహాత్సమప్రాధాన్యసంకరః । పద్మినీశబ్దేన స్త్రీవిశేషరూపార్థస్యాపి కోడీకారాభిసంధాపద్మిన్యేవపద్మినీత్యాది రూపకోజ్జీవితాప్రస్థానాభ్యనుజ్ఞోత్ప్రేక్షేత్యనయోరఙ్గాఙ్గిభావసంకరః ఏవం సమాసోక్తిరూపకయోరేకత్రైవాచార్యాణామభిసంధేర్నిర్ణేతు మశక్యతయా సందేహసంకరః ॥ తన్వీప్రస్వనసుభగయేత్యత్ర, ఇవశబ్దలోపాద్వాచకలుప్తోపమాసమాసగా - మధుకరగిరేత్యత్ర, రూపకానుప్రాసయోః - తన్వీప్రస్వనసుభగయేత్యత్రోపమానుప్రాసయోశ్చైక వాచకానుప్రవేశసంకరః । ఉక్తోపమారూపకయోః - ద్వితీయపాదోక్తనకారపునరావృత్తిలక్షణానుప్రాసస్య - చతుర్థపాదాభిహిత మకారావృత్తిరూపానుప్రాసాదేశ్చాన్యోన్యనైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిశ్చేతి నరసింహాకారాః పఞ్చాప్యలంకారావిభావనీయాసావధానంసహృదయైరాలంకారికశిరోమణిభిరిత్యలంపల్లవితేన ॥ ౧౫ ॥

మూ॥ సార్థం కాన్తైర్నిబరసుదృశామద్రికుఞ్జేషు రాగా
దాసీనానాం క్షణమసమయే దృశ్య చన్ద్రోదయశ్రీః ।
ఉడ్డీయేథాస్సరసిజవనాద్దక్షిణాశానుసారీ పశ్యన్దూరా
త్ప్రబలగరుతాం పక్షిణాందత్తవర్త్మా ॥ ౧౬ ॥

వ్యా ॥ ఏవమనునీతాయాః పద్మిన్యా అభ్యనుజ్ఞాం ప్రాప్యాస్మాత్కమలవనాదుడ్డీయస్వేత్యభ్యర్థయతే * సార్థమితి * కాన్తైః సార్థం సాకం "సార్థంతు సాకం సత్రా సమం సహ ,, ఇత్యమరః । కాన్తైరిత్యనేన కమనీయత్వకామయితృత్వోక్త్యా తేషాం సంభోగాపయికమానురూప్యం వ్యఞ్జితమ్ । అద్రీణాం కుఞ్జాః లతాగృహాః తేషు "నికుఞ్జకుంజౌవాక్లీబె లతాదిపిహితోదర,, ఇత్యమరః ॥ రాగాత్ అనురాగాద్ధేతోః ఆసీనానాం ఉపవిశన్తీనాం "ఆసఉపవేశన,, ఇత్యస్మాదాదాదికాద్ధాతోః కర్తరిశానచి । "ఈదాస,, ఇత్యాసః పరస్యానసంబన్ధ్యాకారస్య ఈదాదేశః, యథాఽన్యోన్యమూరుబాహ్వం సాదిసంమర్దసాపేక్షత్థోపవిశన్తీనామితిభావః । అనేనసంభోగౌత్సుక్యాతిశయోవ్యఞ్జితః । శోభనేదృశౌ యాసాంతాః సుదృశః- అనేన "అఙ్గప్రత్యఙ్గకానాం యస్సన్నివేశోయథోచితమ్। సుస్నిగ్ధసన్ధిబన్ధస్యాత్తత్సౌన్దర్యమితీర్యతే ,, ఇతి లక్షితసౌన్దర్యాతిశయాభివ్యఞ్జకేన కామనీయత్వ సంభోగానురూప్యాదికంధ్వ

న్యతే । శబర్యశ్చతాః సుదృశశ్చశబరసుదృశః మ్లేచ్ఛజాతి విశేషలలనాః “భి
దాఃకిరాతశబరపుళిన్దామ్లేచ్ఛజాతయ„ ఇత్యమరః॥ శబరశబ్దాజ్జాతిలక్షణఙీషి
“పుంవత్కర్మధారయే„ త్యాదినాపుంవద్భావః । దృశ్యేతికృత్యప్రత్యయాన్త
శబ్దయోగాత్ “కృత్యానాంకర్తరివే„ తి కర్తరిషష్ఠీ,అసమయే అహ్నిత,త్రా
పి చన్ద్రోదయానర్హసమయఇత్యర్థః । క్షణంత్రింశత్కలాత్మకంకాలం అత్యల్ప
కాలమితియావత్ । “లఘ్వక్షరోచ్చారమాత్రో నిమేషః పరికీర్తితః । అష్టాద
శనిమేషాస్తు కాష్ఠాత్రింశత్తుతాఃకలా ॥ తాస్తుత్రింశత్క్షణ„ ఇత్యమరః । “కా
లాధ్వనోరత్యన్తసంయోగ„ ఇతి ద్వితీయా- దృశ్యా, విశదావభాసత్వరామణీ
యకాదిభిర్దర్శనయోగ్యా- చన్ద్రోదయస్య శ్రీ గ్యస్మింస్తథాభూతస్య “నేయ
ఙువఙ్ స్థానావస్త్రీ„ తి నదీసంజ్ఞానిషేధాన్న “నద్యృతశ్చే„తి కప్ । శబ
రయువతీనాం తత్రైవనిషణ్ణతయా తవశీఘ్రంప్రదేశాన్తరగమనాచ్చ క్షణదృశ్య
త్వం-సన్నప్యహ్నిచన్ద్రోదయోనాసమయభావీ - నచ ప్రభాకరప్రభానికరప్ర
సరైర్దృశ్యః, కథంచిదవిశదదర్శనేఽపినక్షణికః - త్వంతుతద్విలక్షణతయా దృ
శ్యసఇతి లోకవిలక్షణ చన్ద్రోదయ భ్రమస్తాసాం భవిష్యతీతి భావః ॥ అత్రశ
బరసుదృశామిత్యస్యదృశ్యపదేన సమాసైకదేశేనాన్వయేఽప్యదోషః । అస్య
కృద్యోగవిహితకర్తృషష్ఠ్యన్తత్వేన కారకత్వాత్ ॥ తథాచోక్తం ॥ “ప్రతి
యోగిపదాదన్యద్యదన్యత్కారకాదపి । వృత్తశబ్దైకదేశేన వతస్యాన్వయఇష్య
త„ ఇతి ॥ దక్షిణాం ఆశాందిశం అనుసరతీతి తథోక్తస్య తదనుసరణశీలస్య
న్నిత్యర్థః ॥“సుప్యజాతౌణినిస్తాచ్ఛీల్య„ ఇతిణినిః ॥ యద్వా ॥ అనుసరతీత్యను
సారీ- సృధాతోః “ఆవశ్యకాధమర్ణ్యయోర్ణిని „ రిత్యావశ్యకార్థేణినిః- దక్షి
ణాశాం అనుసారీదక్షిణాశానుసారీ “అకేనోర్భవిష్యదాధమర్ణ్యయో „ రితి
కృద్యోగలక్షణ షష్ఠీనిషేధాద్దక్షిణాశామితి కర్మణిద్వితీయా ॥ యద్యపిసూత్రే
ఆధమర్ణ్యార్థకణినియోగఏవ షష్ఠీనిషిధ్యతే- తథాప్యావశ్యకార్థక ణినియోగేఽ
ప్యయంనిషేధోభవత్యేవ ॥ సూత్రేఆధమర్ణ్యపదేన తత్సూత్రోక్తార్థోపలక్ష
ణాత్ । అతఏవ “అంశంహారీ„ తి నిర్దేశస్సంగచ్ఛతే । తత్రహ్యావశ్యకేణినిరి
తి ప్రకృతసూత్రశబ్దేన్దు శేఖరేవిస్తరః- తతః “శ్రితాదిషుగమిగామ్యాదీనాము
పసంఖ్యాన „ మితి భాష్యవార్తికస్థాదిపదస్య ప్రకారార్థకత్వేన వ్యాఖ్యా

నాదన్నబుభుక్షు రిత్యాదావివద్వితీయాసమాసః - విస్తరస్తు భాష్యప్రదీపో ద్యోతాదౌ ॥ అథ గమనత్వరావశాన్నానవహితేన భవితవ్యమిత్యాహ ॥ పశ్యన్నితి ॥ దూరాత్ దూరమిత్యర్థః “దూరాన్తికార్థేభ్యోద్వితీయాచే,, తి చకారాత్పఞ్చమీ ప్రాతిపదికార్థమాత్రే- యద్వా “దూరాన్తికార్థేభ్య,, ఇతి సూత్రస్య “సప్తమ్యధికరణేచే,, త్యుత్తరసూత్రేఽప్యనువర్తనాదధికరణార్థే పఞ్చమీ ॥ దూరేఇత్యర్థః తథాచ ప్రయుజ్యతే “దూరాదావసథాన్మూత్రం దూరాత్పాదావసేచన,, మితి- ఇదంచ మనువచనం దూరాన్తికేతి సూత్రభాష్యే ఉదాహృతం “ఆవసథస్య దూరేఇత్యర్థ,, ఇతి కైయటేన వివృతంచ॥ పశ్యన్ “మార్గమాలోకయన్దూరాదూర్ధ్వం ప్రణిహితేక్షణ,, ఇత్యుక్తరీత్యా గతిప్రతిఘాతి సత్వదూరపరిహరణాయ “అస్మాకమపి సౌపర్ణం దివ్యంచక్షుర్బలంతథా । తస్మాదాహారవీర్యేణ నిసర్గేణచవానరాః । ఆయోజనశతాత్సాగ్రాద్వయంపశ్యామనిత్యశ,, ఇతి సంపాత్యుక్తప్రక్రియయా త్వమపియావచ్చక్షుః ప్రసరేత్తావద్దూరం మార్గం విలోకయన్నితిభావః ॥ ఏవంసావధానతాయాః ఫలమాహ ॥ ప్రబలేతి॥ప్రకృష్టం బలంస్థౌల్యం సామర్థ్యంశక్తిర్వా యేషాంతేప్రబలాః “ప్రాదిభ్యోధాతుజస్యవాచ్యోవాచోత్తరపదలోప,, ఇతి సమాసఉత్తరపదలోపశ్చ-ప్రబలాః గరుతఃపక్షాఃయేషాం తే- తేషాంతథోక్తానామితిబహువ్రీహిగర్భబహువ్రీహిః ॥ “స్థౌల్యసామర్థ్యయోశ్శక్తౌబలంనాకాకసీరిణోః । గరుత్పక్షచ్ఛదా,, ఇతి చామరః । పక్షిణాంభేరుణ్డాదీనాం - ప్రబలగరుతామిత్యనేన బలాతిశయోన్మత్తత్వ ద్యోతకేన తన్నివారణస్య దుశ్శకత్వం ద్యోత్యతే । సుశకత్వేఽపిభూయిష్ఠప్రయత్నాది సాధ్యత్వేన తత్ప్రసఙ్గే తవ గమనప్రత్యూహోఽపి క్వచిత్సంభవేత్సమాభూదిత్యాహ ॥ దత్తేతి ॥ దత్తంవితీర్ణం వర్త్మమార్గోయేన తథాభూతస్సన్ “రాజ్ఞః పన్థాబ్రాహ్మణేనాసమేత్యసమేత్యతుబ్రాహ్మణస్యైవ పన్థాః । యానస్యభారాభిహతస్యాతురస్యస్త్రియా ఇతిసర్వైర్దాతవ్యో వర్ణజ్యాయసాంచేతరైర్వర్ణైరవశిష్ట పతితమత్తోన్మత్తానామాత్మస్వస్త్యయనార్థేన సర్వైరేవదాతవ్య,, ఇత్యాపస్తమ్బోక్తరీత్యా ఆత్మస్వస్త్యయనార్థం తేషాంనిష్ప్రత్యూహ సంచరణాయ స్వయమేవ వితీర్ణావకాశఇత్యర్థః। అన్యథా తవతేభ్యః కిమప్యభద్రం సంభవేదపీతిభావః॥ యద్యపి “ఆద్యః పన్థాః

కుళిఙ్గానాం యేచాన్యే ధాన్యజీవినః । ద్వితీయోబలిభోజనాం యేచవృక్షఫలాశినః ॥ భాసాస్తృతీయంగచ్ఛన్తి క్రౌఞ్చాశ్చకురరైస్సహ । శ్యేనాశ్చతుర్థంగచ్ఛన్తి గృధ్రాగచ్ఛన్తి పఞ్చమమ్ । బలవీర్యోపపన్నానాం రూపయౌవనశాలినామ్ ॥ షష్ఠస్తుపన్థాహంసానాం వైనతేయగతిః పరా ,, ఇత్యుక్తరీత్యా బలవీర్యాదిగుణసమృద్ధిమతో రాజహంసస్యాధ్వనిశకున్తాన్తరచఙ్క్రమస్యైవ దుర్లభతయోక్త విధశఙ్కాయా ఏవనావకాశః - యేనాశాస్యేతమఙ్గళం తథాఽప్యర్వాగేవస్వ పథప్రాప్తేః కదాచిత్తత్సంఘర్షస్సంభవేదిత్యస్థానభయసంభ్రాన్తతయా రామభద్రస్యైవ మాశాసనమితి జ్ఞేయమ్ - వదన్తిహి “ అతిస్నేహః పాపశఙ్కీ ,, తి-యద్వా- హంసపథాదపి పరత్వాద్వైనతేయగతేః “ వైనతేయగతిః పరా - వైనతేయాచ్ఛనోజన్మే ,, తి సంపాత్యుక్తప్రకారేణ సౌపర్ణానాం పతత్రిణాం హంసాధ్వన్యపి క్వచిత్సంచారసంభవాన్మాననీయానాం తేషాంమార్గప్రదానం తవస్వస్త్యయనాయేత్యభిప్రాయేణానుశాసనమిత్యవగన్తవ్యమ్ । అస్మాత్ సరసిజవనాత్ కమలవనాత్ ఉడ్డీయేథాః ఉద్గత్యవిహాయసాగచ్ఛేః । ఉత్పూర్వకాత్ “ డీఙ్ విహాయసాగతౌ ,, విత్యస్మాద్దైవాదికాత్ప్రార్థనాయాంలిఙ్ ॥ అత్ర చన్ద్రోదయశ్రియోఽన్యధర్మస్యాన్యత్ర హంసేఽసంభవేనౌపమ్యేపర్యవసానాదసంభవద్వస్తు సంబన్ధనిదర్శనేతి ప్రాచాంవ్యవహారః - చన్ద్రోదయశ్రీరూపధర్మస్య హంసే వర్ణనాత్పదార్థవృత్తి నిదర్శనేత్యర్వాచాం వ్యవహారః ॥ “ పదార్థవృత్తిమప్యేకే వదన్త్యన్యాంనిదర్శనామ్। త్వన్నేత్రయుగళంధత్తేలీలాంనీలామ్బుజన్మనో ,, రితి లక్ష్యలక్షణసంగ్రాహకోక్తేః- అనేనచ శబరయువతీనాం చన్ద్రోదయభ్రాన్తిద్యోతనాద్భ్రాన్తి మదలఙ్కారో ధ్వన్యత ఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిః । హంసస్యాతిక్షిప్రగామిత్వ ప్రసన్నవిశదమనోహరవర్ణత్వాదిద్యోతనాదలంకారేణ వస్తుధ్వనిః ॥ కించ ॥ కాన్తైస్సుదృశామిత్యాభ్యాం ॥ “యౌవనంరూపలావణ్యే సౌన్దర్యమభిరూపతా । మార్దవంసౌకుమార్యంచేత్యాలమ్బనగతాగుణా ,, ఇత్యుక్తాలమ్బనగతగుణసమృద్ధిరూపోద్దీపనవిభావసంపత్తిః । అద్రికుఞ్జాపీత్యనేన “ కోకిలాలాపమాకన్ద మన్దమారుతషట్పదాః । లతామణ్డపభూగేహ దీర్ఘికాజలదారవాః । ప్రాసాదగర్భసంగీత క్రీడాద్రిసరిదాదయః । ఏవమూహ్యాయథాకాల ముపభోగ్యా

ప్రయోగిన,, ఇత్యుక్తతటస్థోద్దీపన విభావసామగ్రీ సార్ధమాసీనానా మిత్యనేన "భావంమనోగతంసాక్షాత్స్వహేతుంవ్యఞ్జయన్తియే। తేఽనుభావాఇతిఖ్యాతా భ్రూవిక్షేపస్మితాదయః । తేచతుర్ధాచిత్తగాత్ర వాగ్బుద్ధ్యారమ్భసంభవా,, ఇత్యాద్యుక్తానుభావసామగ్రీ- హర్షౌత్సుక్యాదిసంచారి భావసామగ్రీ రోమాఞ్చప్రభృతిసాత్వికభావ సౌభాగ్యంచ యథాసంభవంగ్రాహ్యాణి- ఏభిశ్శబరమిథునరూపాలమ్బన విభావగతా రతిః పరిపోష్యతఇతి శృఙ్గారరసోవ్యజ్యతే ॥ సచ సంభోగలక్షణః ॥ తల్లక్షణముక్తమ్ ॥ " అనుకూలౌనిషెవెతే యత్రాన్యోన్యంవిలాసినౌ । దర్శనస్పర్శనాదీని ససంభోగఉదాహృత ,, ఇతి ॥ తత్రచ రాగాదితిపదేన శృఙ్గారావస్థావిశేషఉక్తః ॥ తదప్యుక్తమ్ ॥ " ప్రేమాఽభిలాషోరాగశ్చ స్నేహః ప్రేమరతిస్తథా । శృఙ్గారశ్చేతిసంభోగ స్సప్తావస్థః ప్రకీర్తిత,, ఇతి ॥ వివృతంచైతద్రసాకరే ॥ " ప్రేమాదిదృక్షారమ్యేషు తచ్చిన్తాత్వభిలాషకః । రాగస్తత్సఙ్గబుద్ధిస్స్యాత్ స్నేహస్తత్ప్రవణక్రియా । తద్వియోగాసహంప్రేమ రతిస్తత్సహవర్తనమ్ । శృఙ్గారస్తన్సమక్రీడా సమ్భోగస్సప్తధాక్రిమ ,, ఇతి ॥ అత్ర శృఙ్గారస్య మ్లేచ్ఛజాతివిశేష శబరవిషయతయా రసాభాసత్వం కేషాంచిన్మతే ॥ తదుక్తమ్ ॥ ఏకత్రైవానురాగశ్చే త్తిర్యఙ్మ్లేచ్ఛగతోఽపివా । యోషితోబహుసక్తిశ్చే ద్రసాభాసస్త్రిధామత ,, ఇతి "మ్లేచ్ఛాస్తిరశ్చామనాఘ్రాతవైదగ్ధ్యగన్ధానామననుభూత విభావానుభావానామభివదన వ్యాపారమాత్ర విలక్షణాస్సహోదరాః । అతస్తేషాంద్వయానామపిసమానయోగక్షేమత్వాత్సహోపాదాన,, మితి రత్నాపణకృత్ ॥ అతస్తేషువిభావాది పూర్త్యభావాత్తత్ర రసస్యాభాసత్వమ్ ॥ యత్ర విభావాదిపరిపూర్తిస్తత్రైవముఖ్యోరసః ॥ తదుక్తంలోచనే ॥ " రసస్తుసఏవ యోయత్ర విభావానుభావవ్యభిచారిసంయోజనోచితస్థాయిప్రతిపత్తికస్య ప్రతిపత్తుఃస్థాయ్యంశే చర్వణప్రయుక్తఏవాస్వాదప్రకర్ష ,, ఇతి ॥ ఈదృశస్థలే రసఏవాయంనాభాస ఇత్యన్యే- తదుక్తం విద్యాధరేణ " విభావాది సంభవోహి రసంప్రతిప్రయోజకో నవిభావాదిజ్ఞానం తతశ్చతిరశ్చామప్యస్త్యేవరస,, ఇతి ॥ ఏతేనతిరశ్చామపి రససద్భావవర్ణనేన మ్లేచ్ఛానామపి రససద్భావః కైముతికన్యాయసిద్ధఇతి విభావనీయమ్ ।విభావాదిసామగ్రీపరిపోషసద్భావాత్ । అ

యమేవపక్షోవరమిత్యుత్ప్రశ్యామః । కించ । క్షణమసమయేదృశ్యచన్ద్రోదయశ్రీ రిత్యత్రహంసేనాలమ్బనేనానుమీయమానై ర్నయన విస్ఫారణాదిభిరనుభావై ర్హర్షాదిభిర్వ్యభిచారిభిశ్చ శబరమిథునగతస్య విస్మయాఖ్యస్యస్థాయినః పరిపోషణాదద్భుతరసోవ్యజ్యతే । అత్ర తుల్యకాల బలోత్పత్త్యోఃరతివిస్మయయోఃస్థాయినోర్విభావాదిభిర్గసతయా పరిణమమానయో ర్భోజరాజాదిమతే సంకరః ॥ తథాచోక్తం సరస్వతీకణ్ఠాభరణే ॥ “ తుల్యకాలబలోత్పత్తిహేతో ర్భావాన్తరోదయే । సంసర్గస్తస్యయస్తేన సంకరస్సనిగద్యత,, ఇతి ॥ రసార్ణవసుధాకరకారస్త్వేవద్విశస్థలేసంకరంనేచ్ఛతి । తథాచతద్గ్రన్థః ॥ కేచిత్సమానబలయో రసయోస్సంకరంవిదుః । నపరీక్షాక్షమమిదం మతంప్రేక్షావతాంభవేత్ ॥ తుల్యత్వేపూర్వజస్స్వాదః కతరస్యేత్యనిశ్చయాత్ । స్వర్గాపవర్గయోస్తుల్య మనుస్వాదప్రసజ్యతః ॥ తయోరన్యతరస్యైవ ప్రాధాన్యేనాస్వాదనాదపి । యుగపద్రసనీయత్వం నోభయోరుపపద్యతే । తులాభృతత్వ ముభయో ర్నస్యాత్ప్రకరణాదినా । కవితాత్పర్యవిశ్రాన్తె రేకత్రైవావిలోకనా ,, దిత్యనపేక్షితవిస్తీర్ణామితి ప్రతిజ్ఞాభఙ్గభయాదుపరమ్యతే ॥ ౧౬ ॥ ... ...

మా॥ అఙ్గీకుర్వన్నమృతరుచిరాముత్పతిష్ణోస్సలీలం
ఛాయామన్తస్తవమణిమయో మాల్యవానేష శైలః ।
శోభాంవక్ష్యత్యధికలలితాం శోభమానా మతీన్ద్రో
ర్దేవస్యాదేరుపజనయితా మానసాదిన్దుబిమ్బమ్॥౧౭

వ్యా॥ అథ రాజహంసప్రోత్సాహనాయ తదుడ్డయనసమనన్తరభావినీం మాల్యవతశ్శోభాం సంభావయన్నాహ * అఙ్గీకుర్వన్నితి * మణిమయః రత్నప్రచురః ॥ “ తత్ప్రకృతవచనేమయ ,, డితి మయట్ ॥ మణిశబ్దేనాత్రేన్ద్రనీలానాం గ్రహణం - వక్ష్యమాణభగవన్నిదర్శనాల్లిఙ్గాత్ ॥ మాల్యవానితి ప్రసిద్ధః - ఏషః అత్యన్తాసన్నః “ సమీపతరవృత్తిచైతదోరూప,, మిత్యుక్తేః ॥ శైలః అద్రిః- మణిమయఇతి విశేషణంప్రతిబిమ్బగ్రహణయోగ్యతా సూచనాయ। లీలయాసహవర్తతే యస్మిన్కర్మణితద్యథాస్యాత్తథాసలీలం - నహిదాక్షిణ్యక్లేశాదినేదముత్పతనమితిభావః ॥ ఉత్పతిష్ణోః సాధూత్పతనకారిణఇత్యర్థః । ఉత్పూర్వకాత్పతేః “ అలంకృఞ్నిరాకృఞ్ప్రజనోత్పచోత్పతో న్మదరుచ్యపత్రపవృ

తువృధుసహచరఇష్ణుజి ,, తీష్ణుచ్ ॥ సచ తత్సాధుకార్యర్థే " ఆక్వేస్తచ్ఛీలతద్ధ ర్మతత్సాధుకారిషి వ ,, త్యనుశాసనాత్ ॥ "ఉత్పతిష్ణుస్తూత్పతితే ,, త్యమరః అనేనోత్పతనే సౌష్ఠవ వైకల్యం మాత్రయాఽపినాస్తీతి ద్యోతితమ్ । ఇన్దుమ తికాన్తోఽతీన్దుః - తథో క్తస్య " అత్యాదయఃకాన్తాద్యర్థేద్వితీయయే ,, తి సమాసః । చన్ద్రాతిశాయిసుషమస్యేత్యర్థః ॥ " ఊర్ధ్వగమనాదతీన్దో ,, రితి వ్యాఖ్యానంతు నాతీవప్రకృతోపయోగి- తవ- అమృతంసుధా- తదివ రుచిరాం మనోహరామ్ । తద్వద్విశదతమామితియావత్ ॥ ఇదంచ వక్ష్యమాణనిదర్శ నానుకూలం - " సుందరంరుచిరంచారు ,, త్యమరః ॥ ఛాయాంప్రతిబిమ్బం " ఛాయాసూర్యప్రియాకాన్తిః ప్రతిబిమ్బమనాతప ,, ఇత్యమరః ॥ అన్తఃమ ధ్యప్రదేశే - అఙ్గీకుర్వ్ణ స్వీకుర్వ్ణ -మానసాత్ మనసః - ఇన్దుబిమ్బంచన్ద్ర మణ్డలం - ఉపజనయతః సృజతః " చన్ద్రమామనసోజాత,, ఇతి శ్రుతేః । వర్త మాననిర్దేశేనచన్ద్రమసో బహిర్నిర్గమోన్ముఖతయాఽన్తరవస్థానం సూచ్యతే ॥ ఆదేఃజగతాంకారణస్య । దేవస్యపరమపురుషస్య - అధికలలితాం అత్యన్తరమణీ యాం- అధికంలలితాఅధికలలితేతివిస్పష్టపటువత్సమాసః । నిరూపితంచైతదథ స్తాచ్చతుర్థశ్లోకేఽధికసుభగఇత్యత్ర , సూత్రితంచ వామనేన " ఆమూలలో లాదిషువృత్తిర్విస్పష్ట పటువన్మయూరవ్యంసకాదిత్వా ,, దితి ॥ శోభమానాం దీవ్యమానాం - శోభాంశ్రియం వక్ష్యసి ప్రాప్స్యసి ॥ వహతేర్భవిష్యతి ల్ప టిస్య ప్రత్యయే " హోఢ ,, ఇతి ఢత్వే " షఢోఃకస్సి ,, తి కత్వే " ఆదేశ ప్రత్యయయోరితి కవర్గాత్పరీభూత సకారస్యషత్వమ్ ॥ అత్ర మణిమయ ఇతి మాల్యవద్విశేషణస్య చ్ఛాయాగ్రహణౌర్హ్యతాభిప్రాయ గర్భత్వాత్, అమృ తరుచిరాం అతీన్దోః ఇతి శోభా హంసవిశేషణయో రుపమాగర్భయోశ్చన్ద్రబి మ్బ నిదర్శనానుగుణ్యాభిప్రాయ గర్భత్వాచ్చత్రయఃపరికరాః।మాల్యవతఈ దృశ మణిమయత్వేన చ్ఛాయాగ్రహణాసంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధోక్తేరతిశయోక్తి విశేషశ్చైతైర్జైరుపజీవితా మానసాచ్చన్ద్రబిమ్బం జనయితుర్దేవస్య శ్రియోఽ న్యధర్మస్యాన్యత్ర మాల్యవద్గిరావసంభవాదసంభవద్వస్తు సంబన్ధనిదర్శనాఖ్యా మాం పదార్థ వృత్తినిదర్శనేతినవ్యాః - లక్షణంత్వవోచామ శ్లోకేపూర్వస్మిన్ ॥ కించ ॥ మాల్యవద్విషయకం ఉరామచన్ద్రగతంభావం ప్రతిరాజహంస విషయ

కస్తద్భావోఽఙ్గమితి ప్రియోఽపరాఙ్గవ్యఙ్గ్యమ్ । " ప్రియోఽపరాఙ్గంభా
వస్య యదిభావరసాఙ్గతే ,, తి లక్షణాత్ ॥ ౧౭ ॥

{ మార్గౌ సమ్యఙ్మహనుమతాపర్ణితౌ ద్వౌ తయోస్తే
సహ్యాసన్నోఽప్యనఘ (తి) సుభగః పశ్చిమో నిత్యవర్షః।
{ ప్రాచీనేషు (తు) ప్రతిజనపదం సంహతావద్భుతానాం
మగ్నా దృష్టిః కథమపి సఖ మత్ప్రాతే తేనివార్యా ॥౧౮

వ్యా॥ అథ ప్రస్థాతు ముద్యుక్తాయాయ రాజహంసాయ సుఖదాయినం ప
న్థానముపదిశతి రఘునన్దనః ॥ * మార్గావితి * హనురస్యాస్తీతి హనుమాఞ్
ప్రశంసాయాంమతుప్ । ప్రాశస్త్యంచహనోరిన్ద్ర వజ్రక్షతిజనితవిరకిణాఙ్కిత
త్వాత్ । తథాచేన్ద్రేణోక్తముత్తరకాణ్డే " మత్కరోత్సృష్టవజ్రేణ హనుస్త
స్యతదాక్షతః । నామ్నైషహరిశార్దూలో భవితాహనుమానితి ,, తి ॥ " అన్యే
షామపిదృశ్యత ,, ఇత్యత్ర దృశిగ్రహణేన దీర్ఘస్యపాక్షికత్వాదిహహనుశబ్దస్య
నదీర్ఘః ॥ యథాదృశ్యతే తథాసాధ్వితి తదర్థాత్ "శ్వాసవృస్నిహే ,, త్యా
ద్యుణాది సూత్రవ్యాఖ్యానావసరే " హనూమానిత్యత్ర అన్యేషామపి దృశ్య
త ఇతి పాక్షికోదీర్ఘ ,, ఇతి మనోరమాతత్త్వబోధిన్యోః "రామోఽవోచద్ధ
నూమన్త ,, ,, మిత్యత్ర ఘణ్టాపథేచ నిరూపితమ్ । అతఏవ శరాదిషు హనుశ
బ్దపాఠోఽప్యప్రామాణిక ఇత్యేవాస్థేయం అన్యథా " శరాదీనాంచే ,, తి దీర్ఘ
స్యనిత్యత్వాద్ధనుమానితి రూపాసిద్ధేరుదాహృతమనోరమాదిగ్రన్థవిరోధ స్స్వ
ష్టఏవ ॥ శరాదిషు హనుశబ్దపాఠస్య ప్రామాణికత్వేఽపి "పృషోదరాదీని ,,
త్యతో " యథోపదిష్ట ,, మిత్యస్య "సఙ్కే ,, ఇతి సూత్రే శేఖరకృతాఽనువ
ర్తితత్వాత్తదుత్తరసూత్రే " శరాదీనాంచే ,, త్యత్రాప్యనువర్తనేబాధకాభా
వాన్నతుపిపరే హనుశబ్దస్య దీర్ఘోవైకల్పిక ఇతి బ్రూమః । ఉభయథాఽపిశిష్టై
రుపదిష్టత్వాత్ ॥ అతఏవ " సంపాతీరేహనుమతా - హనుమన్నీదృశంసఖ్యం
హనూమాన్మారుతాత్మజః తతోహనూమాన్దశకణ్ఠనీతా ,, మిత్యాదయ ఉభయ
థాపి ప్రయోగానిర్వివాదాః ॥ వస్తుతస్తు యథాకశేరూశబ్దస్య " కృషేర
చ్చాచ్చే ,, త్యుణాది సూత్రేణ ఊప్రత్యయాన్తత్వేఽపిబాహులకాదుప్రత్య
యాన్తత్వమప్యభ్యుపగతం తథా "శ్వాసవృస్నిహేత్యృప్యసివసిహనీ ,,త్యాద్యా

ణాదిక సూత్రేణ హనుశబ్దస్య ఉప్రత్యయాన్తత్వేఽపి బాహులకాదూప్రత్య
యాన్తత్వస్యాప్యభ్యుపగమే విరోధాభావేన హనుమాన్ హనూమానితి సర్వ
సంప్రతిపన్నస్య రూపద్వయస్యాపి నిష్పత్తేర్దృశిగ్రహణేన పాక్షికదీర్ఘకల్పన
క్లేశః "శరాదీనాం చే" త్యత్ర హనుశబ్దపాఠః యథోపదిష్టమిత్యస్యానువ
ర్తనక్లేశోఽపి నాశ్రయణీయః । నచ ఊప్రత్యయకల్పనమపి క్లేశ ఏవేతి వాచ్యం
వృత్త్యవిషయేఽపి హనూరితి ప్రామాణిక ప్రయోగదర్శనేన సంప్రతిపన్నో
ణాది బాహులకత్వ మూలకస్య ఊప్రత్యయ కల్పనస్యావశ్యా భ్యుపేత్యత్వా
త్ ॥ అన్యథా కేరుశబ్దేఽపి క్లేశ ఏవాభ్యుపగన్తవ్యస్స్యాత్ ॥ ఉణాదిబాహులక
త్వా ద్వ్యాశ్రయణమపీదృశ ప్రామాణిక ప్రయోగ నిర్వాహాయైవ ॥ అత ఏవ
"ఈదృశానాం ప్రయోగాణా మబహిష్కారసిద్ధయే । బహుధా బహుళాదీనా
మష్టాధ్యాయ్యాముపక్రమః ॥ నానావ్యాకరణాభిజ్ఞ బహువిద్వత్పరిగ్రహే ॥ శ
బ్దాసాధుత్వమాహుర్యే శాబ్దికాంస్తాన్నమ స్తహే" ఇతి తత్త్వటీకాయామా
చార్యపాదైరనుగృహీతం సంగచ్ఛతే ॥ అత ఏవ చ ॥ "హనుశ్చాపి హనూశ్చ
స్యాత్ - హనుర్హనూ స్తనుశ్చైవ" మిత్యాదయశ్శ్రీహర్షాది ద్విరూపకో
శాశ్చోపపన్నాః- నన్వేవం బాహుళకత్వేనైవ హనూరితి రూపసిద్ధౌ "అ
ప్రాణిజాతేశ్చే" తి సూత్రే ఊఙ్విధౌ "అరజ్జ్వాదీనా" మితి హనుశబ్ద వ
ర్యుదాసో వ్యర్థః । తత్ర హి హనుశబ్దః పఠ్యత ఇతి చేన్న ॥ ఊఙి సతి "నోఙ్
ధాత్వో" రితి విభక్త్యుదాత్తత్వప్రతిషేధస్స్యాదితి తద్వారణేన సార్థక్యా
త్ ॥ తస్మాద్రూపద్వయమపి నిష్కణ్టకమేవేతి నసంకటం కించిత్ । విస్తరస్తు-
అస్మదీయాయాం లక్ష్మీసహస్రరత్నప్రకాశికాయాం ప్రాగమ్భస్తబకే దూరం
హనూమన్నక్షైరిత్యత్ర ద్రష్టవ్యః ॥ హనుమతా మారుతినా- మమ- ద్వౌ ప్రతీచీ
న ప్రాచీనౌ ద్వౌ, మార్గౌ-సమ్యక్ సమఞ్జసం యథాస్యాత్తథా వివిచ్యేత్యర్థః
వర్ణితౌ కథితౌ ॥ తయోర్మధ్యే పశ్చాద్భవః పశ్చిమః । ప్రతీచీనో-మార్గః "అ
గ్రాదిపశ్చాడ్డిమచ్" ఇతి పశ్చాచ్ఛబ్దాద్భవార్థే డిమచ్ ॥ "టే" రితి టిలోపః,
అవిద్యమానం అఘం దోషో యస్మింస్తథాభూతః - న కేవలమేతావదేవ ॥ కింతు
శోభనో భగో గుణ సమృద్ధిర్యస్మింస్తథాభూతశ్చ- భవతి "భగశ్శ్రీకామమా
హాత్మ్యవీర్య యత్నార్క కీర్తిషు" ఇత్యమరః ॥ అనఘశ్చాసౌ సుభగశ్చేతి ఖఞ్జ

కుబ్జాదివత్సమాసః । హన్తతర్హి తేనైవ పథాగన్తవ్యం మయేత్యత్రాహ ॥ తేఇ త్యాదినా ॥ సః-హి-ఆసన్నః ఇతిచ్ఛేదః । ఆసన్నోఽపిసంనికృష్టోఽపి ॥ "సమీపేనికటాసన్న సంనికృష్టసనీడవ ,, దిత్యమరః। మాల్యవతుఙ్గటుమ్బన స్తవలజాలం ప్రతిగన్తుం పశ్చిమపవాధ్వాప్రత్యాసన్నోఽపీతిభావః ॥ సః ప శ్చిమోమార్గః నిత్యంసంతతం వర్షంవృష్టిర్యస్మింస్తథోక్తో హి । హిఃప్రతిపాది తార్థస్య లోకప్రసిద్ధిద్యోతకః । యద్యపినిర్దోషస్సగుణస్తవప్రత్యాసన్నశ్చప్ర తీచీనః పన్థాః తథాఽపి తత్రనిత్యవర్షత్వమేకో మహాన్ దోషః పాన్థసామా న్యస్య - విశేషతశ్చ భవతో మేఘాడమ్బరనిసర్గభీరోః । యదనారతవర్షధారా సారనిపాతాభిఘాతావశ్యం భావేనక్లిన్న పక్షతయోత్పతన లాఘవమపిసర్వాత్మ నా సంభావ్యతే దుర్లభం - తద్గన్తుమనర్హ ఏవేతిభావః ॥ యద్వా ॥సహ్యాసన్న ఇతి సమస్తంపదమ్ । సహ్యాసన్నోఽపిసహ్యాచలోపకణ్ఠగతోఽపి పశ్చిమో మార్గః - అనఘసుభగఏవ। అపిశబ్దేనాత్రానఘసుభగతాయా అర్థాఙ్గీ కృతిర్ద్యో త్యతే ॥ తామేవ వివృణ్వంస్తత్రహేతుమభిప్రయన్నాహ ॥ నిత్యవర్షఇతి ॥ కిం తుసంతత వర్షఇతిభావః ॥ సహ్యాసన్నోఽప్యనతిసుభగఇతిపాఠేఽపి-సః హి ,, ఆసన్న,,ఇత్యేవచ్ఛిత్వా - పశ్చిమోమార్గః - తేతవ ఆసన్నోఽపి- అనతిసుభ గః నాతిసుభగం కరణః - హియస్మాత్ "హిహేతావవధారణే,, ఇత్యమరః ॥ సపశ్చిమోమార్గః, నిత్యవర్షః అశ్రాన్తవర్షాకుల ఇతి యోజనాకార్యా - ఆస న్నత్వలక్షణగుణ సద్భావేఽపి నిత్యవర్షత్వ రూపదోషస్యాపి సద్భావాన్నా తివ రమణీయః ప్రతీచీనో మార్గఇతిభావః ॥ యద్వా ॥ సః ప్రసిద్ధః ॥ పశ్చిమో మార్గః తే ఆసన్నోహి- హిశబ్దోఽవధారణే । అపిశబ్దస్య యద్యపీత్యర్థః। య ద్యప్యాసన్నఏవ । తథాఽప్యనతిసుభగః । నహ్యాసన్నతామాత్రేణానతిసుభగం భావుకేఽపిపథిసహసాగన్తుముచితం ప్రాయేణక్లేశావశ్యంభావాదితిభావః । అ నతిసుభగత్వమేవదర్శయతి ॥ నిత్యవర్షఇతి ॥ హేతుగర్భమిదం - నిత్యవర్షత్వా దనతిసుభగ ఇత్యర్థః॥ అయమేవపాఠస్సాధీయాన్-అథపారిశేష్యాత్ప్రాచ్యేనై వపథాగన్తవ్యమిత్యభిప్రాయేణ తత్రాపిగతిశైఘ్ర్య ప్రతిబన్ధసంభవం సంభా వ్య స మాప్రసాక్షీత్తవేత్యభ్యర్థయతే॥ప్రాచీనేష్వితి॥ ప్రాచీనశబ్దోఽత్ర ప్రా గ్దేశవాచీ ॥" దిక్శబ్దేభ్యస్సప్తమీపఞ్చమీప్రథమాభ్యో దిగ్దేశకాలేష్వస్తాతిః,,

రితి “దిగ్దేశకాలే పూర్వాదౌ ప్రాగుదక్ప్రత్యగాదయః” ఇతిచ ప్రాగాదిశ
బ్దానాం దేశవాచిత్వస్యాప్యనుశాసనాత్ । ప్రాఞ్చ ఏవ ప్రాచీనాః । ప్రాక్శబ్దా
త్ “విభాషాఞ్చేరదిక్స్త్రియామ్” ఇతి స్వార్థికః ఖప్రత్యయః॥ లేషు ప్రాగ్దే
శమార్గేష్వితి యావత్ ॥ ప్రాచీనేత్వితిపాఠస్స్వచ్ఛః ॥ ద్వౌమార్గౌ వర్ణితా
విత్యుపక్రమ్య పశ్చిమోనిత్యవర్ణ్య ఇత్యుక్తత్వాత్పూర్వమార్గాపేక్షయాఽస్యవై
లక్షణ్య కథనావశ్యంభావాచ్చ ॥ తుశబ్దోఽత్రపూర్వాపేక్షయా విలక్షణక్రి
ప్రగతి ప్రతిబన్ధసద్భావం ద్యోతయతి॥ప్రాచీనేతు, ప్రాగ్దేశమార్గేతు-ప్రతిజన
పదం “జనః పదంవస్తుయస్మిన్ సజనపదః” ఇత్యమరసుధాయాంభానుః “జనాః ప
ద్యన్తేఽస్మిన్నితి” జనపదఇతిటీకాసర్వస్వకృత్ । వస్తుతస్తు జనానాంపదం జన
పదఇతి విగ్రహోయుక్తః । “నాద్యుపజనోపపదానిప్రణాఙ్గపదానీ”తి పుల్లి
ఙ్గేష్వనుశాసనాత్-జనపదేజనపదేప్రతిజనపదం- వీప్సాయామవ్యయీభావః ప్ర
తిగ్రామ సమూహమిత్యర్థః । “నీవృజ్జనపదౌ” విత్యమరః ॥ అద్భుతానాం వి
చిత్రవస్త్రాణాం - సంహతౌ సముదయే “స్త్రియాంతుసంహతిర్బృన్దౌ” మిత్య
మరః ॥ మగ్నా “యద్యత్పశ్యామితేగాత్రం శీతాంశుసదృశాననే । తస్మింస్త
స్మిన్ పృథుశ్రోణి చక్షుర్మమనిబధ్యత” ఇత్యుక్తరీత్యా తత్రతత్రైవవిలగ్నేత్య
ర్థః ॥ యద్వా ॥ మగ్నామజ్జనోన్ముఖీత్యర్థః । “టుమస్జోశుద్ధౌ” వితి ధాతో
స్తౌదాదికాత్ “ఆదికర్మణిక్తః కర్తరిచే”తి కర్తరి క్తః । జశ్త్వే “చోఃకు” రి
తి కుత్వే సంయోగాదిలోపే “ఓదితశ్చే”తి నిష్ఠాతకారస్య నత్వం - మజ్జ
నారమ్భఏవ నివారణంసుకరం నతు సుతరాం మగ్నస్యేతిభావః ॥ దృష్టిఃలోచ
నం - ప్రతిజనపద మద్భుతానాం సంహతావిత్యాభ్యా మనుక్షణమపి మజ్జన
ప్రసక్తిసద్భావోఽభివ్యఞ్జితః ॥ తేనైకత్ర మగ్నాయా ఉద్ధరణేఽపి పునఃపు
నస్తత్ప్రసక్తేరవశ్యంభావాత్తన్నివారణ మతిదుష్కరమితి ధ్వన్యతే । మత్కృ
తేమదర్థమ్ । అత్యుత్సుకతయా విలమ్బమసహమానస్య మమార్థేఇత్యర్థః । “అ
ర్థేకృతేచశబ్దౌ ద్వౌ తాదర్థ్యేఽవ్యయసంజ్ఞితా” వితి నైఘణ్టుకాః । నివార్యా
నితరాం వారణీయా । యత్కిఞ్చిత్ప్రసఙ్గేఽపి విలమ్బఏవ సంభవేదితిభావః ॥
నిపూర్వకాద్వృఞ్ధాతోః “ఋహలోర్ణ్య” దితి ణ్యత్ । మత్ప్రయోజనా
ర్థమద్భుత విలగ్నాఽపిదృష్టిరాకర్షణీయేతిభావః॥ నన్వేకస్మింశ్చేదద్భుతేనిమ

జ్జేల్లోచనం తతః కథంచి త్తద్వాక్యప్రవృత - ప్రతిజనపద మప్యద్భుతసంహతా వనుక్షణ నిమగ్నా కథం నివారణీయేత్యత ఆహ ॥ కథమపీతి ॥ గరీయసా ప్రయత్నే నేత్యర్థః । “ కథమాదితథాఽప్యస్తం యత్నగౌరవబాధయో ,, రిత్యుత్పలమాలా - నహిశక్యం త్వోదీయసా ప్రయత్నే నేదం వారణమితిభావః ॥ నను కుతఈదృశో గరీయానపి ప్రయత్నో మయా కరణీయ ఇత్యత ఆహ ॥ సఖాఇతి ॥ ఇదంచ “ త్వంవయస్యోఽసి మేహృద్యో హ్యేకం దుఃఖంసుఖంచనౌ ,, ఇత్యుక్తరీత్యా సమానసుఖదుఃఖతాం ద్యోతయితుమ్ । తేనాద్భుతవిమగ్నదృష్టితయా సంభవతి తవ గమనవిలమ్బే భవే న్మమమహానేవ క్లేశస్సతవాపి క్లేశఏవభవిష్యతీత్యతస్తద్వారణాయావశ్యం యత్నగౌరవ మాశ్రయణీయమితిభావః । అత్ర పూర్వార్ధే నిత్యవర్షఇతి విశేషణస్య ప్రతీచీనమార్గ పరిత్యజనాభిప్రాయగర్భత్వాత్పరికరః । అనతిసుభగఇతి పాఠే - నిత్యవర్షఇత్యస్య విశేషణగత్యా ప్రతీచ్యమార్గా నతిసుభగత్వ హేతుతయా కావ్యలిఙ్గభేదః ॥ ఉత్తరార్ధే ప్రాచ్యేన పథాసత్వరంగన్తవ్య మిత్యర్థస్య భఙ్గ్యన్తరేణ వర్ణనాత్పర్యాయోక్తమ్ । సఖఇతి విశేష్యస్యా ప్యుక్తరీత్యాఽభిప్రాయగర్భత్వా త్పరికరాఙ్కుర ఇత్యేతేషాం సంసృష్టిః ॥ ౧౮ ॥

మూ॥ శ్రుత్వాశబ్దం శ్రవణసుభగం తావకం పామరీణాం
ప్రత్యాసన్నా త్సపదిభవనా త్సాదరం నిర్గతానామ్ ।
అభ్రూభఙ్గేఽప్యధిక సుభగై ర్నిశ్చితాఙ్గైః కటాక్షై
ర్దేశానేతాన్వనగిరినదీ సంవిభక్తానవ్యతీయాః ॥ ౧౯ ॥

వ్యా॥ అథ క్రమేణ తత్తద్దేశాతిక్రమణ మాదిశం స్తావ దాదావభ్యర్ణ దేశోల్లఙ్ఘన మనుజానీతె రామభద్రః ॥ * శ్రుత్వేతి * శ్రవణయోః శ్రోత్రయోః మధురంప్రియం “ స్వాదుప్రియౌతుమధురౌ ,, విత్యమరః ॥ అమృతవదాస్వాదనీయమితి భావః । తవాయంతావకః “ తస్యేద,, మిత్యణి “ తవకమమకావేకవచన,, ఇతి యుష్మచ్ఛబ్దస్య తవకాదేశః । తం త్వదీయం శబ్దం నినదం శ్రుత్వా ప్రత్యాసన్నాత్ అదూరవర్త్యాత్ భవనాత్ స్వస్వనికేతనాత్ - సపది తత్క్షణమేవ “ సద్యస్సపదితత్క్షణ,, ఇత్యమరః ॥ స్వస్వభవనానా మత్యభ్యగ్రతయానినాదశ్రవణ నిర్గమనయోరవ్యవధానమ్ । ఆదరేణ సహవర్తతే యస్మిన్కర్

ర్షణి తద్వ్యథాభవతి తథాసాదరం “తేనసహే„ తి సమాసే “వోపసర్జన
స్యేతి సహశబ్దస్య సభావః ॥ నిర్గతానాం కిమయమీదృశో మధురధ్వని
రితి సందిహ్య తన్నిర్ణినీషయా బహిరాగతానామితిభావః ॥ సాదరమిత్యనేన త
న్నిర్ణయే ఔత్సుక్యాతిశయోవ్యజ్యతే। పామరీణాం ప్రాకృతీనాం అజ్ఞతమా
నాం లలనానాం - “వివర్ణః పామరోనీచః ప్రాకృతశ్చ పృథగ్జన„ ఇత్యమరః।
పిప్పల్యాదేరాకృతి గణత్వాన్ఙీష్ । పామరాణాంస్త్రియఇతి పుంయోగలక్షణో
వా । తేనాతి పామరత్వం సూచితమ్ ॥ నాగరికాశ్చేల్లలనా నినాదశ్రవణమా
త్రాదేవాదసీయ ఏవాయంధ్వనిరితి బహిరనిర్గత్యైవ నిశ్చినుయురితిభావః। భ్రు
వోఃభఙ్గః విక్షేపః - తతోనఞ్సమాసే అభ్రూభఙ్గః తస్మిన్ భ్రూభఙ్గాభావే-
పీత్యర్థః ॥ భ్రూవికారానభిజ్ఞత్వే-పీతియావత్ ।నచాయమర్థాభావే-వ్యయీ
భావేన తత్పురుషోబాధ్యతఇతి భ్రమితవ్యమ్ ॥ “రక్షోహాగమలఘ్వసందేహాః
ప్రయోజనం- అద్రుతాయామసంహిత„ మితిచ భాష్యవార్తికప్రయోగాభ్యా
మవ్యయీభావేన సహస్యమూలఏవ వికల్పకణ్ఠోక్తేః ॥ అధికం సుభగాఃఅ
ధికసుభగాః తథోక్తైః ॥ విస్పష్టపటురితి వత్సమాసఇత్యసకృదవోచామ ।
భ్రూభఙ్గాద్యనుభావపౌష్కల్యం హిసౌభాగ్యాతిశయహేతుః । తదభావే-
ప్యధికసౌభాగ్యోక్త్యాతత్సౌన్దర్యస్య నిసర్గమధురస్యేయత్తాభావస్సూచితః । క
టాక్షైః అపాఙ్గదర్శనైః “కటాక్షోఽపాఙ్గదర్శన„ ఇత్యమరః ॥ నిశ్చితంనిర్ణీ
తం అఙ్గంగాత్రం యస్య తథోక్తస్సన్ అసావుడ్డీయమానో వియతిరాజహం
సో యస్యాస్మాభి శ్శ్రుతశ్శ్రుతిమధురో ధ్వనిరితి హంసనిశ్చయపూర్వకంధ్వనే
స్తదీయత్వ నిర్ణయస్తాభిః కృతఇతి భావః । వనానిచగిరయశ్చ నద్యశ్చ వనగిరిన
ద్యఇతీతరేతరద్వన్ద్వః- నను “జాతిరప్రాణినా„మితి నియమాత్సమాహార
ద్వంద్వైకవద్భావేనైవాత్ర భవితవ్యే కథమితరేతరద్వన్ద్వః। అతఏవ మనో
రమాయాం “గఞ్జితానువివిధాస్తరుశైలా„ ఇతి భారవిప్రయోగమాశఙ్క్య
తరుసహితాశ్శైలాస్తరుశైలాఇతి సమాహితమితిచేన్న । సకలతరుశైలరఞ్జనంహి
తత్ర వివక్షితం నతు కేషాంచిదేవ తరుశైలవిశేషాణామితిజాతిప్రాధాన్యా
దేకవద్భావ మాశఙ్క్య తథాసమాహితం, అతఏవ “వ్యక్తిప్రాధాన్యవివక్షయా
ననిర్వాహః ॥ సకలతరుశైల రఞ్జనస్య వివక్షితత్వా„ దితిప్రాకృతమాత్రశబ్ద ర

త్సంగ్రన్థసంగతిః। ఇహతుకతిపయవనగిరి నదీవిశేషాణామేవ తత్తద్దేశ సంవిభాగసీమాత్వేన వివక్షితతయా సకలవనగిరినదీనామవివక్షితత్వేన జాతిప్రాధాన్యాభావాన్నైకవద్భావావశ్యంభావః। అతఏవ "జాతిప్రాధాన్యఏవాయమేకవద్భావః,ద్రవ్యవిశేషవివక్షాయాంతుబదరామలకానీ,,తి మూలఏవస్పష్టముక్తం "ప్రాధాన్యంచతజ్జాత్యాశ్రయ సకలవ్యక్తిబోధనరూపమ్। ద్రవ్యవిశేష త్యస్యనియతద్రవ్యవిశేషేత్యర్థః।ఇదంచ"తస్యాదిత,,ఇత్యత్రకైయటే,,ఇతిశబ్దేన్దుశేఖరకృత్। ఏవంచ జాతిప్రాధాన్యే ఏకవద్భావఏవ ద్రవ్యప్రాధాన్యేత్విత రేతరయోగోఽపీతిబోధ్యమ్। "క్షీరోదకేసంస్పృష్టే,, ఇత్యస్తాదివచ్చే,,తి సూత్రభాష్యప్రయోగోఽత్రమానమ్। వనగిరినదీభిస్సంవిభక్తాః ఏతద్వనావధికోఽయందేశ ఏతద్గిరిపర్యన్త ఏతద్దేశ ఇత్యేవంక్రమేణ సమ్యక్కౢప్తసీమావిభాగానిత్యర్థః॥ ఏతాః సమీపవర్తినో దేశాన్విషయాః - వ్యతీయాః వ్యతీత్యగచ్ఛేః - వి - అతి - ఇత్యుపసర్గపూర్వాదేతేః కర్తరిప్రార్థనాయాంలిఙ్। అత్రసాదరబహిర్నిర్గమస్య హంసనినాదశ్రవణహేతుకత్వాత్కావ్యలిఙ్గమ్। భ్రూభఙ్గరూపకారణాభావేఽప్యధికసౌభాగ్య రూపకార్యోదయాద్విభావనా- "విభావనావినాఽపిస్యాత్కారణం కార్యజన్మచేది ,, తి లక్షణాత్॥ అనయోరన్యోన్యనైరపేక్ష్యా త్సంసృష్టిః॥ ఉక్తాలంకారద్వయం స్వభావోక్త్యైక వాచకానుప్రవేశ సంకీర్ణమ్ - కించ॥ అకస్మాచ్ఛ్రుతంశ్రవణమధురం హంసనినాదం కిమీయోఽయమితిసందిహ్య బహిరాగత్య పామరీభిర్హంసనిశ్చయపూర్వకం తదీయత్వేన తస్యనిశ్చితత్వాన్నిశ్చితాన్త సందేహాలంకారో వ్యజ్యతఇతివస్తునాఽలంకారధ్వనిః॥ సాదరబహిర్నిర్గమనోత్తానదర్శనాదిభి రనుభావైర్హర్షౌత్సుక్యాదిభిస్సంచారిభిశ్చ హంసనినాదవిషయకస్యపామరస్త్రీగతవిస్మయాఖ్యస్థాయినః పరిపోషాదద్భుత రసోవ్యజ్యతఇతి సంక్షేపః॥ ౧౯॥

మూ॥ ఇక్షుచ్ఛాయేకిసలయమయంతల్పమాతస్థుషీణాం
సల్లాపైస్తైరుదితమనసాం శాలిసంరక్షికాణామ్। కర్ణా
టాన్ధ్రవ్యతికరవశాతర్కు రేగీతిభేదే నుహ్యన్తీనాం
మదన కలుషం మాధ్వ్యమాస్వాదయేథాః॥ ౨౦॥

వ్యా॥ అథ గమనావసరే కర్ణాటాన్ధ్రసంభేద సీమావస్థితశాలిగోపికా

మాధ్ర్యమనుభూయతామిత్యాహ ॥ * ఇక్షి ప్వతి * ఇక్షూణాంఛాయాఇక్షు చ్ఛాయం - తస్మిన్ “ ఛాయాబాహుళ్యే ,, ఇతి చ్ఛాయాశబ్దస్య తత్పురుషేక్లీ బత్వమ్ । కిసలయానాం వికారః కిసలయమయం “ మయడ్వైతయోర్భాషా యామభక్ష్యాచ్ఛాదనయోః ,, రితి వైకారికో మయట్ ॥ యద్వా॥ప్రకృతం కిస లయం కిసలయమయం “ తత్ప్రకృతవచనే మయడి ,, తి ప్రాచుర్యార్థేమయ ట్ ॥ అథవాస్వార్థికః - కిసలయఏవ కిసలయమయం - తథోక్తం - నచ స్వా ర్థికో మయట్ప్రత్యయోనానుశిష్టఇతి వాచ్యం “ తత్ప్రకృతవచన,, ఇత్యత్ర త ద్గ్రహణం వాక్యభేదేనప్రాచుర్యాభావేఽప్యత్యస్తస్వార్థికమయడర్థం- తేనచి న్మయం బ్రహ్మేతిసిద్ధ,, మితి శబ్దేన్దుశేఖరోక్తే స్తల్పాభాత్ - తల్పంశయ్యాం “తల్పంశయ్యాట్టదారేష్వి ,, త్యమరః ॥ ఆతస్థుషీణాం ఆస్థితవతీనాం స్థాధా తో ర్భూతసామాన్యేలిటః “ క్వసుశ్చే,,తి సూత్రేణక్వసుః॥తత “ఉగితశ్చే,, తి జీపి “ వసోస్సంప్రసారణ,, మితి సంప్రసారణే “ ఇణ్కోః,, రితి షత్వం యద్యపి క్వసోశ్ఛాన్దసత్వాత్ “ తంతస్థివాంసంనగరోపకణ్ఠే - శ్రేయాంసి స ర్వాణ్యధిజగ్ముషస్తే ,, ఇత్యాదయోలౌకికాః ప్రయోగాగతానుగతికా ఏవేతి మూలే మనోరమాతత్త్వబోధిన్యోశ్చవ్యక్తం - తథాఽపి “ విభాషాపూ ర్వాహ్ణాపరాహ్ణాభ్యా ,, మితి సూత్రభాష్యే “ పపుషఇదం పపివదూత్ప్ర,,మి తి ప్రయోగాల్లోకేఽపి క్వచిత్క్వసోస్సాధుత్వ మస్తీతి సూచితం - ఇదంచ “ క్వసోశ్చే ,, తి సూత్రశేఖరేస్పష్టం - నచ “ భాషాయాం సదవసశ్రువ,, ఇతి సూత్రవైయర్థ్యం - సదాదిభ్యోఽప్యకర్తర్యేవ భాషాయామపి క్వసు సిద్ధేరితి వాచ్యమ్ - అన్యత్ర క్వచిదేవ క్వసురితి జ్ఞాపనార్థత్వాదస్య - ఏతచ్చ ప్రకృతసూత్రశబ్దరత్నే స్ఫుటం - లైః- లజ్జామన్థసంభేద సుభగతయా వ చస్సీమాతిశాయివైభవైరితిభావః । సల్లాపైః “ ఉక్తిప్రత్యుక్తిమద్వాక్యం సల్లా పఇతికీర్తిత ,, మితి లక్షణలక్షితైర్వాక్యైః “ సల్లాపోభాషణంమిథ ,, ఇత్య మరః ॥ ముదితంప్రీతం మనోయేషాం తథోక్తానాం - కర్ణాటానాం అన్ధ్రా ణాంచ నివాసోజనపదః కర్ణాటాః అన్ధ్రాః “ తస్యనివాస ,, ఇతి చాతురర్థి కాణః “ జనపదేలుబి ,, తిలుపి “ లుపియుక్తవద్వ్యక్తివచనే ,, ఇతి ప్రకృ తివల్లిఙ్గవచనే - కర్ణాటాశ్చాన్ధ్రాశ్చ కర్ణాటాన్ధ్రాః కర్ణాటదేశః అన్ధ్రదేశ

శ్చేత్యర్థః - తద్గతగీతాలాప ప్రకారాఇతి యావత్ - తేషాం వ్యతికరవశాత్ అన్యోన్యసాంకర్యవశాత్ - కర్బురేశబలే దేశద్వయసీమాసంభేదవశాదుభయ దేశీయ గీతాలాప ప్రకారమేళనేన మధువ్యతికరితదుగ్ధవద్విజాతీయాస్వా దదాయినీతిభావః । భిద్యన్తేహిప్రతిదేశం గీతాలాపప్రకారాః । గీతిభేదేవిల క్షణగీతవిశేషే- ముహ్యన్తీనాం ఉక్త విధకర్ణాటాన్ధ్రగీతిభేదం వివిచ్యగ్రహీ తు మక్షమతయా వ్యామోహమశ్నువతీనాం- యద్వా - విలక్షణగీతరసాస్వా దేన విగళిత వేద్యాన్తరమానన్దమనుభవన్తీనామిత్యర్థః ॥ శాలీనాం వ్రీహీణాం సంరక్షికాః పాలికాఃస్త్రియః తాసాం - రక్షతేస్సంపూర్వకాత్కర్తరి ణ్వులి టాపి "ప్రత్యయస్థా,, దితీత్వం - తతశ్శేషషష్ఠ్యాసమాసః । అన్యథా "తృజ కాభ్యాం కర్తరీ,, తి నిషేధః ప్రసజేత్ ॥ "గుణివిశేషక,, ఇతి భాష్యప్రతీ కముపాదాయ "బహుష్వి,, తి సూత్రోక్తయత్నేనైవం సమాహితం "ప్ర త్యాసత్త్యాకారకషష్ఠ్యైవ తన్నిషేధ,, ఇతి "తృజకాభ్యా,, మితి సూత్రశే ఖరే నిరూపితమ్ । కేచిత్తు "తత్ప్రయోజకో హేతుశ్చే,, తి నిర్దేశాదనిత్యో ఽయంసమాసనిషేధఇత్యాహుః॥తన్మన్దం- శేషషష్ఠీసమాసేనైవోక్త నిర్దేశోపప త్తేః ॥ యద్వా - శాలీః సంరక్షన్తీతి శాలిసంరక్ష్యః - కర్మణ్యణ్ - తతోఽ ణ్ణన్తలక్షణఙీపి - స్వార్థికకని - "కేణ,, ఇతి హ్రస్వః మదనేన మన్మథో ద్దీపనాతిశయేనేతి యావత్ । కలుషం ఆవిలం మన్దీభవితుమున్ముఖమితియావత్ మౌగ్ధ్యంముగ్ధత్వం ముగ్ధావస్థామిత్యర్థః । ఆస్వాదయేథాః సర్వాత్మనాఽనుభ వేః । స్వదేర్ణిజన్తాల్లిఙిమధ్యమ పురుషైకవచనమ్ । ముగ్ధాహిలోకేలజ్జావిజితమ న్మథాభవన్తి ఏతాస్తుముగ్ధాఅప్యుద్దీపనసామగ్రీ పౌష్కల్యభూమజనిత పారవ శ్యేన మన్దీభవనోన్ముఖవ్రీడాఇతి తన్మౌగ్ధ్యమపి ప్రౌఢిసంభేదవశాత్తద్గీతవల్లో క విలక్షణాస్వాదసంపాదక మితిభావః ॥ అత్రకర్ణాటాన్ధ్రవ్యతికరవశా తక- ర్బురేఇతి గీతిభేదవిశేషణస్య శాలిగోపీమోహహేతుత్వాత్పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్ - ప్రస్తుతే రాజహంసే అప్రస్తుతదక్షిణనాయక వృత్తాన్తప్రతీతే స్సమాసోక్తిశ్చేత్యనయోస్సంసృష్టిః ॥ కించ ఇక్షుచ్ఛాయాకిసలయతల్పాదిభి స్తటస్థోద్దీపన విభావై స్తదనుమితై రోమాఞ్చాదిభిస్సాత్త్వికై ర్హర్షాదిభిర్వ్య భిచారిభిశ్చశాలిగోప్త్రీలక్షణాలమ్బనగతరతే స్తత్ప్రియతమవిషయికాయాః

పరిపోషణాచ్ఛృఙ్గారరసోఽభివ్యజ్యతఇతి సంక్షేపః ॥ ౨౦ ॥

మూ॥ విష్ణోర్వాసాదవనివహనాద్బద్ధరత్నైశ్శిరోభి
శ్శేషస్సాక్షాదయమితిజనై స్సమ్యగున్నీయమానః ।
అత్రై ర్వ్యక్తో లఘుభిరచిరా న్మృక్తనిర్మోక కల్పై
ర గ్రేభావీతదనునయనే రఞ్జయన్నఞ్జనాద్రిః ॥ ౨౧ ॥

వ్యా॥ తత ఉడ్డీయమానస్య భవతో వేంకటాద్రిర్నయనపదవీ మధిరోక్ష్యతీ త్యాహ ॥ * విష్ణోరితి * తదను - కర్ణాటాన్ధ్ర దేశసీమాసంభేద వ్యతివర్త నానన్తరం - విష్ణోఃభగవతశ్శ్రీనివాసస్య - వాసాత్ అవస్థానాత్ అవనేఃభూ మేః - వహనాద్ధారణాత్ - బద్ధానిసంబానితాని - రత్నానిమణయో యేషు తైః శిరోభిః శిఖరైశ్శిరోభిశ్చ - అయంపరిదృశ్యమానో గిరిః - సాక్షాత్ ప్ర త్యక్షం - శేషః అనన్తఇతి - సమ్యక్ సోపపత్తికం నతు గతానుగతికలోకవా ర్తాశ్రవణమాత్రాత్ - ఉక్తహేతూనాముభయ సాధారణ్యాదితిభావః ॥ జనైః వితర్కకుశలైః ఉన్నీయమానః ఊహ్యమానః - అవనివహనాదిత్యత్రాయం వా రాహపురాణీకథాఽనుసంధేయా ॥ తథాహి తత్ర ధరణీం ప్రతివరాహః ॥ " త్వాంనివేశ్యమహీదేవి శేషశీర్షసుఖావహే । లోకంత్వయినివేశ్యైవ త్వ త్సహాయాన్ధరాధరాన్ ॥ ఇహాగతోఽస్మ్యహందేవి కిమర్థంత్వమిహాగతా ॥ పృ థివీ ॥ మాంసముద్ధృత్యపాతాళా త్సహస్రఫణశోభితె ।రత్నపీఠఇవోత్తుఙ్గేసర్వే శ్లేఽనన్తమూర్ధని । కృత్వామాంసుస్థిరాందేవధరాంశ్చాపిన్యవేశయః।మద్ధా రణక్షమాన్పుణ్యాంస్త్వన్నయాన్ పురుషోత్తమ ॥ లేషుముఖ్యాన్ మహాబాహో మదాధారాన్వదస్వమే॥ శ్రీవరాహః ॥ సుమేరుర్హిమవాన్విన్ధ్యోమన్దరోగన్ధ మాదనః । సాలగ్రామశ్చిత్రకూటో మాల్యవాన్పారియాత్రకః ॥ మహేన్ద్రో మలయస్సహ్యస్సింహాద్రిరపిరైవతః । మేరుపుత్రోఽఞ్జనోనామ శైలస్సర్వే మయోమహాన్ ॥ ఏతేశైలవరాస్సర్వే త్వదాధారావసున్ధరే ,, ఇత్యాదిః॥ అ ఞ్జనోనామ శైలో వేంకటాద్రిరేవ ॥ అగ్రే " శ్రీవెంకటాచలోనామ వాసు దేవాలయోమహాన్,, నితి తస్యైవసుంధరాధారెషు గిరిషూత్తమత్వ వర్ణనాత్ । శేషరూపత్వంచాస్యగిరెరుక్తం బ్రహ్మాణ్డపురాణే " శేషాగతమదఃపశ్చా ,, ది త్యుపక్రమ్య " ఉత్తరేశేఖరెతత్ర సాంనిధ్యార్థంజగత్పతేః । తపస్తేపెమహా

ఘోరం దివ్యంవర్షసహస్రకమ్ ॥ తపసాతోషితోదేవః ప్రత్యక్షస్సమజాయత । వరంవరయభద్రేతి తేనోక్తశ్శేషఆహతమ్ । యదిప్రసన్నో భగవన్నిదంమేదేహిభోవరమ్ । యథాశేషమదఙ్గత్వం వైకుణ్ఠేభువనోత్తమే । శైలాకారేచమద్దేహేనిత్యమత్రవసప్రభో ,, ఇత్యాదినా ॥ అతఏవ - లఘుభిః విగళితజలధారాసారసర్వస్వతయా లఘిమానముపాగతైః - అనేన పర్వతాదుత్పతనోన్ముఖత్వం ద్యోతితమ్ । తేన వక్ష్యమాణాచిరాన్ముక్త నిర్మోకసంభావనోపష్టమ్భః - అలఘుభిరితివాచ్ఛేదః ॥ అలఘుభిర్మహద్భిః - అనేన కఞ్చుకత్వేన సంభావ్యమానానామభ్రాణామద్రిరూపశేషభోగానురూపమహత్త్వం క్షిప్రం తతఉత్పతనాక్షమత్వంచ ద్యోత్యతే । ఏతేనాపివక్ష్యమాణా చిరాన్ముక్తనిర్మోక సంభావనోత్తమ్భనం - అచిరాత్ తదానీమేవ - ముక్తాఃవిసృష్టాః - ఆదికర్మణి క్తః ముచ్యమానాఇత్యర్థః ॥ అచిరాదిత్యేతదవ్యయం “చిరాయచిరరాత్రాయచిరస్యాద్యాశ్చిరార్థకా ,, ఇత్యనుశాసనాత్ । తస్య ముక్తశబ్దేన సుప్సుపేతిసమాసః ॥ అచిరాన్ముక్తాః యేనిర్మోకాః కఞ్చుకాః ఈషదసమాప్తాః అచిరాన్ముక్తనిర్మోకాః అచిరాన్ముక్తనిర్మోకకల్పానితైః అభినవవిసృష్టకఞ్చుక సధర్మభిరిత్యర్థః ॥ తాదృశకఞ్చుకత్వేనోత్ప్రేక్షావిషయైరితి యావత్ ॥ యద్యపి కల్పబాదిప్రత్యయానాముపమాపర్యవసాయిత్వమేవ ప్రసిధ్యతి । తథాపీహాద్రిస్నాతశ్చాచ్ఛషత్వోపన్యసనాభిప్రాయుక్తత్వ వర్ణనానుగుణ్యేనాభ్రేష్వచిరాత్తన్ముక్తనిర్మోకత్వోత్ప్రేక్షాయాఏవ స్వారసికత్వాత్సంభావనాపర్యవసాయిత్వ మేవోచితమ్ । నహ్యురగాన్తరనిర్ముక్తనిర్మోకసాధర్మ్యవర్ణనేభవేదేవం సౌన్దర్యమితీదం సహృదయహృదయైకసాక్షికమ్ । ఏవమేవ యాదవాభ్యుదయే ద్వితీయసర్గే “ప్రియోదయస్ఫీతరుచోరగజన్యాస్సంతోషనిశ్వాసనిభస్సమీర ,, ఇత్యత్ర “నిశ్వాసనిభఇత్యుత్ప్రేక్షే,,తి వ్యాఖ్యాయ “యద్యపినిభశబ్ద ఉపమాయా ఏవ వాచకః - తథాఽపిరజన్యానిశ్వాససంభావనాయాం నిమిత్తోపన్యాసాద్రజనీనిశ్వాసతాదాత్మ్యోత్ప్రేక్షేతి నిభశబ్దస్య తత్రైవ పర్యవసానాదుపమోపక్రమోత్ప్రేక్షేయ మిత్యప్పయ్యదీక్షితాంవ్యాచఖ్యుః ॥ తద్వదిహాప్యుపమోపక్రమోత్ప్రేక్షేతిధ్యేయమ్ ॥ వస్తుతస్తుకల్పబాదయోఽపిక్వచిదుత్ప్రేక్షావాచకాఏవ । “కల్పదేశీయదేశ్యాద్యాస్స్యుర్ధిప్రతిభటాదయః । నిభవద్వాద

యశ్చాపి క్వచిత్సంభావనాపరా,, ఇతి కావ్యకల్పతరుకృదుక్తేః ॥ ప్రయుక్తా శ్చక్వచిన్నహాకవిభి రుత్ప్రేక్షాయామిమేశబ్దాః ॥ తథాచ మురారిమిశ్రైః ప్రాయుజ్త “ కించామీశలభాయి న్తస్తిమిరముభయతో నిర్భరాహ స్తమిస్రాసంఘట్టో త్థిప్తసంధ్యానలకణనికరస్పర్ధినో భా న్తిదీపా,, ఇతి “స్పర్ధతేహ్వయతి ద్వేష్టి ,, త్యుపమావాచకేషు దణ్డినాపరిగణితం స్పర్ధిశబ్దముత్ప్రేక్షాయామ్ ॥ “ వలయంధూమరేఖాయావర్తనిద్యుసదాంబభౌ । భావినశ్శరకూటస్య పరితోమాన సూత్రవత్ ,, ॥ ఇతి వచ్ఛబ్దముపమాయామేవప్రసిద్ధముత్ప్రేక్షాయామనన్తభట్టః ॥ ఏవం“సంచారిజామ్బూనదబిమ్బకల్పే,,త్యాదయశ్చ ద్రష్టవ్యాః అతఏవ “సేనాధిపారఘుపతేస్సితరక్తనీలా స్తస్థుః ప్లవఙ్గపతయఃపరివార్యలఙ్కామ్ । వ్యాలోలవారినిధివీచితటోపనీతఫేన ప్రవాళదళశైవలరాశికల్పా ,, ఇత్యుపమోత్ప్రేక్షా సందేహసంకరోదాహరణం సాహిత్యగత్నాకరకృతస్సంగచ్ఛతే॥ కల్పపఉత్ప్రేక్షావాచకత్వాభావే తదసంగతిస్స్పష్టైవ ॥ అచిరాస్థుక్తేతి నిర్మోకవిశేషణేన తేషాం నిశ్శేషశేషభోగానిర్ముక్తత్వం ద్యోతితమ్॥ అతఏవ వక్ష్యమాణ మభ్రైర్ముక్తమిత్యేతత్సంగచ్ఛతే ॥ నిర్మోకత్వేన సంభావ్యమానైరభ్రైర్నిశ్శేషవినిర్ముక్తత్వే శేషత్వేనోన్నీయమానస్యాద్రేస్తద్యుక్తత్వ వర్ణన మసంగతంస్యాత్ ॥ అభ్రైఃజలదైః “ అభ్రం మేఘోవారివాహ,, ఇత్యమరః ॥ యుక్తఃసంబద్ధః ॥ తత్రతత్రలగ్నైశ్శారదవారిదాశ్శ్నేషత్వేన సంభావ్యమానస్యాద్రేః కుఞ్చుకాఇవాభాన్తీతిభావః ॥ అఞ్జనాద్రిఃవెంకటగిరిః – అఞ్జనాయాస్తత్రపుత్రలాభాయ తపసిస్థితత్వాదద్రేస్తన్నామ ॥ తదేతదుక్తం బ్రహ్మాండపురాణె తీర్థఖణ్డెబ్రహ్మణా ॥ “ అఞ్జనేత్వంహి శేషాద్రౌతపస్తప్త్వాసుదారుణమ్॥ పుత్రంసూతవతీయస్మాల్లోకత్రయహితాయవై । ప్రసిద్ధింయాతుశైలోఽయమఞ్జనేతవనామతః । అఞ్జనాచలఇత్యేవ నాత్రకార్యావిచారణా,, తి ॥ నయనేలోచనే – గఞ్జయేత్ ఆనన్దయేత్ అగ్రేభావీపురస్తాద్భవితా ॥ వేఙ్కటాద్రింద్రక్ష్యసీతి యావత్ ॥ అత్రవిష్ణునివాసత్వాదిభిర్హేతుభిర్గిరేశ్శేషత్వేనానుమానాదనుమానాలంకారః ॥ ప్రయోగస్తు – అయంగిరిశ్శేషశ్చేషః విష్ణునివాసత్వా దవనివాహిత్వాద్బద్ధరత్నశీర్షత్వాచ్చేతి ॥ ఏతదుజ్జీవితా అభ్రైషవచిరాస్థుక్తనిర్మోకతాదాత్మ్యోత్ప్రేక్షేతిసంకరః ॥ నయనరఞ్జనస్య పూర్వవాక్యార్థ.హే-

తుకత్వాతాఽవ్యలిఙ్గభేదశ్చోక్త సంకరేణోజ్జీవ్యత ఇతి సంకరః ॥ అనుప్రా
సస్యాప్యభ్యుచ్చయః ॥ ౨౧ ॥ ... ...

{మూ ॥ తత్రారూఢైర్మహతిమనుజైస్సవర్గిభిశ్చావతీర్ణై
{స్సత్వోన్మేషాద్వ్యపగతమిథస్తారతమ్యాదిభేదైః ।
{సాధారణ్యాత్ఫలపరిణతేస్సంఘశో బధ్యమానాం
{శక్త్యాకామంమధువిజయినస్త్వంచకుర్యాస్సపర్యామ్॥

వ్యా॥ అథ "అసంసేవ్యహరింసాక్షాద్దివ్యక్షేత్రాతివర్తన,, మితి భగవ చ్ఛాస్త్రేవామన్తరేణ భగవదభివ్యక్తిక్షేత్రాతిపతనస్యాపచారేషు పరిగణనాత్ప్రియసఖేన రాజహంసేన తత్ పరిహారయితుం తత్ర శ్రీనివాసస్య త్వయాఽపి కార్యా సపర్యా యథాశక్తీత్యాహ ॥ * తత్రేతి * మహతి పూజ్యే - తత్ర అఞ్జనాద్రౌ - ఇదంచ మధువిజయినస్సపర్యాంకుర్యా ఇత్యత్రాన్వేతి ॥ ఆరూఢైః ఆరోహణంకృతవద్భిః - అర్థాదద్రౌ సేవకర్తృత్వం - మనుజైః-మానవైః, అవతీర్ణైః-అవరోహణంకృతవద్భిః, స్వర్గిభిః-దేవైశ్చ, స్వర్గిభిశ్చావతీర్ణై రిత్యాభ్యాంపదాభ్యాం "యన్నదుఃఖేన సంభిన్నం నచగ్రస్తమనన్తరమ్ ।అభిలాషోపనీతంయత్తత్సుఖంస్వఃపదాస్పద,, మిత్యుక్తనిరతిశయ సుఖమయప్రదేశనిత్యసంసర్గవతామప్యత్రావతీర్ణత్వ వర్ణనాదస్యాఞ్జనాద్రేస్తతోఽప్యతిశయితతమనిత్యసుఖప్రదానధోరంధర్యంవ్యజ్యతే ॥ఆరూఢైరవతీర్ణైరిత్యుభయత్రాపి "ఆరూఢమద్రీనుదధీన్వితీర్ణ,, మిత్యాదావివ "గత్యర్థాకర్మక ,, త్యాదినా కర్తరి క్తః ॥ సత్వస్యసత్వగుణస్య - ఉన్మేషాత్ రజస్తమోఽనభిభూతతయా వికాసాత్ - క్షేత్రమహిమ్నేతిభావః ॥ యత్ప్రశస్యతే పౌరాణికైః "శుద్ధసత్వమయోఽవ్యేష సాక్షాచ్ఛేషాత్మకోగిరి,, రితి ॥ వ్యపగతః విశేషేణాపగళితః-వ్యపేత్యుపసర్గాభ్యాం కర్తరిప్రత్యయేనచ తారతమ్యాదిభేదస్యాపునస్స్మరణంప్రయత్నాన్తరనైరపేక్ష్యేణ స్వయమేవవిగతత్వం ద్యోత్యతే॥ మిథః అన్యోన్యం "మిథోఽన్యోన్యంరహస్యపీ,, త్యమరః ॥ తారతమ్యంన్యూనాధికభావః ॥మిథః తారతమ్యంమిథస్తారతమ్యమ్ "సుప్సుపే,, తి సమాసః । తరతమశబ్దౌ నిత్యసమస్తౌ స్వభావాదావ్యసజ్య వృత్త్యాన్యూనాధిక రూపార్థేరూఢౌ సుబన్తౌ - నతు ప్రత్యయరూపౌ - తథాసతి "నకేవలాప్రకృతిః ప్రయోక్తవ్యానా

పి కేవలఃప్రత్యయః,, ఇతి తయోర్వినా ప్రకృతిం ప్రయోగస్తాదృశప్రత్యయసము దాయాద్భావార్థక ప్రత్యయోత్పత్తిశ్చాయుక్తాస్యాతాం - తతోభావార్థబ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ - తరతమయోర్భావస్తారతమ్యం- తదేవ-ఆదిర్యస్యసః, తథావిధోభేదోవ్యపగతో యేషాంతే- ఇతి బహువ్రీహిగర్భబహువ్రీహిః ॥ ఆదిశబ్దేనదేవత్వ మనుష్యత్వాదేర్గ్రహణమ్ ॥ గుణాన్తరానభిభూతతయోన్నిషితేన సత్త్వేన న్యూనాధికభావ దేవత్వమనుష్యత్వాది ప్రయుక్తవైషమ్య బుద్ధిస్తేషాం విగళితేతిభావః। రజస్తమఃకార్యంహి తారతమ్యాదిగణనకార్పణ్యం-ఫలపరిణతేః ఫలపరిపాకస్య సాధారణ్యాత్ సామాన్యత్వాత్ "సాధారణంతు సామాన్య,, మిత్యమరః । సర్వేషాంభగవత్సపర్యాప్రసక్తానాం మోక్షరూపఫల పరిణామస్య సమానత్వాదిత్యర్థః ॥ ననుచ యథాధికారం న్యాసోపాసన రూపౌ ద్వావమోక్షోపాయౌ నిర్ణీతౌశాస్త్రే - తత్తదంగసపర్యాయాఅపి తత్సాధనత్వోక్తిరితి చేత్- ఇత్థం- యద్యసావాకించన్యాదిలాభాత్ప్రపత్త్యధికారిణః పురుషస్యభగవత్ప్రసాదనార్థాఽవతిష్ఠతే । తదాతదుపలక్షితాయాః ప్రపత్తేరుక్తఫలసాధనత్వరూపప్రభావ ప్రతిపాదనేతాత్పర్యాన్నవిరోధః । యదాత్వియంభక్త్యఙ్గకర్మవిశేషః- తదా " నేహాభిక్రమనాశోఽస్తీతిన్యాయాత్తల్లేశ నిబర్హణ సమ్యజ్ఞానభక్త్యాదిపరం పరయామోక్షసాధనమితి నిష్కృష్టకోఽయంఘుణ్టాపథ ఇతిస్పష్టంరహస్యరక్షాద్యాచార్యగ్రన్థపరిశీలన నిపుణానామ్-ఫలపరిణతేరిత్యాదేరేవంవాఽర్థః ॥ ఫలపరిణతేః తత్తద్వివక్షిత ఫలపరిణామస్య సాధారణ్యాత్ తుల్యత్వాత్ - నహ్యేకస్యచిదపి స్వస్వవివక్షితమైహికమాముష్మికంవాఫలం వ్యభిచరతీతి భావః ॥ సంఘశః సంఘీభూతైరితియావత్ ॥ సంఘశబ్దస్య " అసమాగమ్యకృత్స్నశ,, ఇత్యాదావివకథంచిద్బహ్వర్థకత్వాత్ " బహ్వల్పార్థాచ్ఛస్కారకాదన్యతరస్యాం,, మితి స్వార్థికశ్శస్ప్రత్యయః ఏతాదృశైశ్చసద్భిః - బధ్యమానాం క్రియమాణామితియావత్ । అసాధారణ్యే ఫలపరిణతేస్తదర్హాః కేచిదేవప్రవర్తేరన్ సపర్యాయామ్- నసర్వేఽపి సంఘీభూతాఇతిభావః ॥ మధువిజయినః శ్రీనివాసస్య - మధుశబ్దోఽత్రకైటభస్యాప్యుపలక్షకః - తేన మూర్తరజస్తమస్త్వేన భగవచ్ఛాస్త్రప్రసిద్ధమధుకైటభ హననతయాఽస్యరజస్తమోఽభిభవేనసత్త్వ ప్రవర్తకత్వం ద్యోత్యతే ॥ శూ్రయతే

హి " మహాన్ప్రభుర్వైపురుషస్సత్వస్యైషప్రవర్తక,, ఇతి ॥ స్మర్యతేచ ॥ "య
త్సత్వంసహరిర్దేవో యోహరి స్తత్పరంపద,, మితి ॥ ఇదంచ పూర్వోక్తసత్వో
న్మేషాత్తేజకమితి ధ్యేయమ్ ॥ సపర్యాంపూజాం " పూజానమస్యాఽపచితిస్స
పర్యార్చార్హణాసమా,, ఇత్యమరః ॥ త్వంచత్వమపి - కుర్యాఃరచయేః- త్వం
చేత్యస్యాత్మనితిర్యక్త్వ ప్రయుక్త నిహీనతాబుద్ధ్యానకథంచిదపి తతోనివర్తి
థాః తత్ర సత్వోన్మేషాతిరేకాత్తవాపి జాతిగుణాదిప్రయుక్తతారతమ్యస్య నివ
ర్తిష్యమాణత్వాత్,కింతు సురనరసముదయేషుతత్ర మిళితేషుత్వమప్యేకతమో
భూత్వాసపర్యామవశ్యం కుర్యాఇతిభావః ॥ కథమహం దేవాదిభి రప్యశక్యాం
తత్సపర్యాంతిర్యజ్జాత్రిఃకుర్యామిత్యతఆహ ॥ శక్త్యేతి ॥ శక్త్యాయథాశక్తిత్య
ర్థః ॥ "నభఃపతన్త్యాత్మసమంపతత్త్రిణ ,, ఇత్యుక్తరీత్యాశక్త్యనుగుణమేవ - న
త్వతిశక్తి- నహ్యశక్యం శాస్తిశాస్త్రం - లేఽపికుర్వన్తి యథాశక్త్యేవ ॥ యదే
వం ప్రార్థ్యతే బ్రహ్మణాఽపి " గృహాణపూజాంగోవిన్దయథాశక్తి మయా
కృతా ,, మితి ॥ నహిసర్వేశ్వరస్య తస్యారాధనేకస్యచిదపి సమస్తిశక్తి రవి
కలా ॥ మనకశ్చిదేవాతిశయీత ॥ అతః " కోమజ్జతోరణుకులాచలయోర్విశే
ష,, ఇతి న్యాయేన సర్వేఽపి తుల్యకక్ష్యాఏవ తదర్హణాయామితి నదేవాద్య
పేక్షయాఽత్మనిశక్తిమాన్ద్యసంభావనేనాపినివర్తేథాఇతిభావః ॥ శక్త్యాఽపి కింవి
ధం కైంకర్యం కార్య మిత్యత్రాహ ॥ కామమితి ॥ కామంయథేప్సితం - న
తు నిర్బన్ధోఽత్రాస్తీతిభావః ॥ " కామంప్రకామంపర్యాప్తం నికామమేష్టంయ
థేప్సిత,, మిత్యమరః ॥ అత్ర సురాణాం నరాణాంచ సత్వోన్మేషవత్త్వతౌల్యే
న విశేషానుపలమ్భస్య వర్ణితత్వాత్సామాన్యాలంకారః ॥ " సామాన్యంయది
సాదృశ్యా ద్విశేషానోపలక్ష్యత,, ఇతి లక్షణాత్ ॥ కించ సురనరతుల్య కక్ష్య
తయాహంస సపర్యాకరణే ప్రస్తుతవృత్తాన్తే వర్ణ్యమానే సత్వోన్మేషాద్వ్యవ
గతమిథస్తారతమ్యాదిభేదే రిత్యాదివిశేషణబలాద్దేశ విశేషవిశిష్ట పరమపురుష
కైంకర్యం నిత్యముక్తాది క్రియమాణం దాయధనక్రమేణ సదాచార్యకటాక్షా
యత్తభగవత్కృపావిషయార్వాక్తనముక్తపురుషస్యాపి సులభమిత్య ప్రస్తుత వృ
త్తాన్తప్రతీతే స్సమాసోక్తిః " సమాసోక్తిఃపరిస్ఫూర్తిః ప్రస్తుతేఽప్రస్తుతస్య
చేదితిలక్షణాత్ ॥ తేనాజ్ఞానాదేర్నిత్యవిభూతితౌల్యద్యోతనాదుపమాలంకారా

రౌవ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిః ॥ ౨౨॥

{మూ॥ స్తోకోన్మగ్నస్ఫురితపులినాంత్వన్నివాసేచ్ఛయేవ}
{దృక్ష్యసా ప్యరాత్కనకముఖరాం(రీం) దక్షిణామజ్ఞనా}
{ద్రేఃఆసన్నానాంవనవిటపినాంవీచిహస్తైః ప్రసూనా}
{న్యర్ఘ్యహేతో రుపహరతియానూనమర్ధ్యమాలైః ॥}

వ్యా ॥ అథాఞ్జనాద్రేర్దక్షిణతోగచ్ఛత స్తవకనకముఖరాఖ్యానదీనయన ప చపి మధిరోక్ష్యతీత్యాహ ॥ *స్తోకేతి* తవ- నివాసే విశ్రమార్థస్థితౌ- ఇ చ్ఛయాస్పృహయైవ - స్తోకంస్వల్పం- ఉన్మగ్నంఉన్మజ్జనం ప్రాప్నువత్ ॥ ఆది కర్తణిక్తః - అతఏవ స్ఫురితం అనతిచిరజలోన్మజ్జనేన విశదతయా ప్రకాశమా నంచ - పులినంతోయోత్థితద్వీపం -యస్యాస్తథాభూతాం - "ద్వీపోఽస్త్రియా మన్తరీపంయదన్తర్వారిణస్తటమ్ । తోయోత్థితంతత్పులిన,, మిత్యమరః ॥ శరదా గమప్రవృత్తిప్రయుక్తప్రవాహాపచయోపక్రమవశాత్ "దర్శయన్తిశరన్నద్యః పు లినానిశనైశ్శనైః । నవసంగమసవ్రీడాజఘనానీవయోషిత ,, ఇత్యుక్తరీత్యా శ నైశ్శనైర్వ్యజ్యమానపులినామితిభావః ॥ అఞ్జనాద్రేః వేంకటాచలాత్ - ఆ రాత్ సమీపే "ఆరాద్దూరసమీపయో,, రిత్యమరః ॥ దక్షిణాందక్షిణదిశిప ద్యమానామిత్యర్థః - అఞ్జనాద్రేరిత్యత్ర "అన్యారాదితరర్తేదిక్ఛబ్దాఞ్చూత్త రపదాజాహియుక్త,, ఇతి పఞ్చమీ ॥ కనకముఖరాంసువర్ణముఖరాఖ్యాంనదీం కనకముఖరీమిత్యపి పాఠః క్వచిద్దృశ్యతే ॥ అయమేవయుక్తః పాఠఇతి ప్రతి భాతి "సువర్ణమివలోకానాంభాగధేయాదియంనదీ । నీతాభువమగస్త్యేన మ ఖరీకృతదిఙ్ముఖా ॥ తస్మాద్వ్యాస్యతివిఖ్యాతిం సర్వలోకాభినన్దితామ్ । సువర్ణ ముఖరీనామ్నా ధామ్నాకైవల్యసంపదః ॥ ఏషాసువర్ణముఖరీ సరిత్సుసకలాస్వ పి । విశిష్టాసేవనీయాచ బ్రహ్మణోవచనంత్విద,, మిత్యాదిస్కాన్దాదిపురాణే షు బహుశోఙ్యన్తతయైవ పాఠదర్శనాత్ - ఆబన్తతయాఽపి పాఠదర్శనే భ తుతథైవ ననామ్నివిప్రతిపత్తిః - ద్రక్ష్యసివిలోకిష్యసే ॥ తామేవవిశినష్టి ॥ఆ సన్నానామితి ॥ యాసువర్ణముఖరా - ఆసన్నానాం సవిధవర్తినాం - అనేన వక్ష్యమాణప్రసూనాపచయస్య సౌకర్యంద్యోత్యతె ॥ వనవిటపినాం విపినశా ఖినాం నతు రాజాదినిష్కుటస్థానాం అనేన ప్రతిబన్ధలేశ విధురతయా కుసు

మానాం సుగ్రాహత్వం ద్యోతితం - కించ - వనవిటపినా మాసన్నత్వ విశేష
ణేన నిజసలిలసేకపరిపోషితత్వం ద్యోతయతా కుసుమానాం స్వప్రయత్నకృత
త్వం ద్యోత్యతే ॥ తేన తేషాం సపర్యాకరణే ప్రశస్తతమత్వం వ్యజ్యతే ॥ య
దుచ్యతే "ప్రాతరుత్థాయచిన్వీయా త్స్వారామాత్స్వయమేవహి ॥ పూజా
ర్థమప్రమత్తేన పుష్పాదీన్యత్నతః పథి । యాయాదరణ్యమథవా నిర్బాధం
హితదార్జన,, మిత్యాదినా "స్వప్రయత్నకృతంశస్తం మధ్యమంవన్యముచ్యతే।
అధమంతుక్రయక్రీతం యాచితంత్వధమాధమ,, మితి॥ ప్రసూనానికుసుమానిఅ
ర్ధద్రుమాళైః రుద్రస్య-అర్ధశ్చాసౌవిద్రుమశ్చఅర్ధద్రుమరితికర్మధారయః "సముదాయే
దృష్టాశ్శబ్దా అవయవేవర్తన్తే" ఇతి న్యాయాత్ నచ "అర్ధంనపుంసక,, మిత్యను
శాసనాదేకదేశిసమాసేనైవ భావ్యమితిభ్రమితవ్యం- హరశిరోధృతస్య చన్ద్ర
మస శ్శకలరూపతయా తత్రార్ధశబ్దస్య సమాంశవాచిత్వా యోగాత్సమాంశవా
చినఏవ తస్య తాదృశసమాసానుశాసనాత్ - నచార్ధశబ్దస్య శకలవాచిత్వే వివ
దితవ్యం "భిత్తంశకలఖణ్డేవా పుంస్యర్ధో౽ర్ధంసమే౽ంశక,,ఇత్యనుశాసనాత్ -
అతఏవ సమప్రవిభాగాదన్యత్రదృశ్యమానాః అర్ధోక్తమర్ధవిలోకిత మిత్యాద
యఃప్రయోగాశ్చసంగచ్ఛన్తే ॥ వస్తుతస్త్వర్ధశబ్దస్య సమాంశవాచితాయామపి
నైకదేశిసమాసనిర్బన్ధః ॥ "అర్ధంనపుంసక,, మితి సూత్రస్య "పరవల్లిఙ్గ,,
మిత్యత్రభాష్యే ప్రత్యాఖ్యాతత్వాత్ ॥ తథాచ పరవల్లిఙ్గసూత్రేభాష్యం "ఏ
కదేశిసమాసోనారభ్యతే, కథమర్ధపిప్పలీతి - సమానాధికరణో భవిష్యతి ॥ అ
ర్ధంచసాపిప్పలీచ అర్ధపిప్పలీతి ॥ నసిధ్యతి ॥ పరత్వాత్ షష్ఠీసమాసః ప్రా
ప్నోతి । అథ పునరయమేకదేశిసమాస ఆరభ్యమాణష్షష్ఠీసమాసం బాధతే
ఇష్యతేచ షష్ఠీసమాసో౽పి । తద్యథా అపూపార్ధంమయాభక్షితం గ్రామార్ధం
మయాలబ్ధమితి ॥ ఏవం పిప్పల్యర్ధమిత్యపి భవితవ్యమ్ । కథమర్ధపిప్పలీతి ॥
సమానాధికరణో భవిష్యతీ,, తి పరత్వాదిత్యస్యాయమర్థః ॥ "నతేప్రయో
నాదిష్టం ముఖ్యశబ్దార్థలుప్సన" మితి భేదాశ్రయణమేవపరంముఖ్యంప్రధాన
తతశ్చ షష్ఠీసమాసఏవ ప్రాప్నోతి- భిన్నవిషయత్వాత్తుశాస్త్రాపేక్షం పరత్వ
మత్రనవివక్షితమితి । ఇదంచకైయటే ॥ అతఏవ "శరీరార్ధంస్మృతాజాయా పు
ణ్యాపుణ్యఫలేసమా । యస్యనోపరతాభార్యా దేహార్ధంతస్యజీవతి॥ జీవత్యర్ధశ

శరీరేతు కథమన్యస్స్వమాప్నుయాత్ । ప్రీణ్యాశరీరార్ధహరాహరస్య ,, ఇత్యాదయఉభయథాఽపి ప్రయోగానిర్విచికిత్సా ఇత్యలంప్రసక్తానుప్రసక్తికౌతూహలేన॥ అర్ధేన్దుర్బాలచన్ద్రో మౌళౌ జటాజూటే యస్యసః -గడ్వాదేరాకృతిగణత్వాత్సప్తమ్యాః పరనిపాతః ॥ అర్ధేన్దుః మౌళిశ్శేఖరంయస్యేతివా విగ్రహః “చూడాకిరీటంకేశాశ్చ సంయతామౌళయస్త్రయ,, ఇత్యమరః ॥ అర్చాహేతోఃచన్ద్రశేఖరకర్తృకస్వకర్తృకారాధనార్థంతాదృశాన్యకర్తృకారాధనార్థంవేత్యర్థః ॥ నిమిత్తపర్యాయప్రయోగేసర్వాసాంప్రాయదర్శన,,మితిషష్ఠీ॥తథా చ తత్తీరే చన్ద్రశేఖరస్థిత్యాదిక ముచ్యతే సాఽన్దై సువర్ణముఖరీ ప్రభావవర్ణనావసరే “అత్రాస్తిభగవానీశః ఖ్యాతోఽగస్త్యేశసంజ్ఞయా ॥ స్థాపితోఽగస్త్యమునినా లోకానన్దవిధాయినా ॥ స్నాత్వాతస్యాం మహానద్యాం తల్లిఙ్గంపూజయన్తియే । దశానామశ్వమేధానాం ఫలంసంప్రాప్నువన్తితే ,, ఇతి ॥ యద్వా - రుద్రకర్తృకభగవదారాధనార్థమిత్యర్థః ॥ తథాచోచ్యతే వామనపురాణే శ్రీవేంకటాచలమాహాత్మ్యే ॥ “కింమాంనభాషసేదేవత్వత్సమీపమిహాగతమ్ । కోవాధ్యేయస్త్వయాదేవఃకోఽస్మిన్నివసత్యహో ,, ఇత్యగస్త్యప్రష్టేన శేషాద్రేర్దక్షిణభాగేతపస్యతాశంకరేణ “ పరావరపతిర్దేవో విశ్వయోనిర్జనార్దనః । మయాచాన్యైశ్చవిశ్వాత్మా ధ్యేయోనారాయణోహరిః । నాన్యోధ్యేయఃపుమాంల్లోకే పూజ్యోవానచవిద్యతే ॥ తమృతేజగతాంనాథం సర్వవ్యాపినమీశ్వరమ్ । నారాయణగిరావస్మిన్వసత్యేష సనాతనః ॥ నారాయణోజగద్యోని ర్భగవాన్పురుషోత్తమః । అస్మిన్న్యస్తంమనోయస్మాన్మయాసర్వేశ్వరేహరౌ । తస్మాత్సమాగతంత్వాంహినాభిభాషేనచాన్యథా,, ఇత్యాదినా ॥ స్వస్య శ్రీనివాసధ్యానారాధనాది నిరతత్వమ్ ॥ వీచయస్తరఙ్గాఏవహస్తాః - తైః - ఉపహరతినూనం- ఉపదాత్వేనార్పయతీవేత్యర్థః ॥ యథాశుశ్రూషమాణా పుత్రికాదిః పిత్రాదేర్భగవత్సపర్యార్థం కుసుమాదీన్యుపహరతి తథేతిభావః । ఉపపూర్వకస్యహరతేరుపదార్థకత్వంతు “ఉపహారస్తథోపదే ,, త్యనుశాసనేన సిద్ధమ్ ॥ అత్రహంసనివాసేచ్ఛాయాః స్తోకోన్మగ్నస్ఫురితపులినతాం ప్రత్యహేతోర్హేతుత్వేన సంభావనాద్ధేతూత్ప్రేక్షా - సువర్ణముఖరాయాస్తాదృశేచ్ఛాయాగగన కుసుమాయమానతయా అసిద్ధవిషయా ॥ సాచవీచిహస్తైరితిరూపకో

జీవితచన్ద్రశేఖరసపర్యార్థకుసుమోపహారక్రియోత్ప్రేక్షయా అనుక్త విషయయా సంసృజ్యతే ॥ నదీకర్తృకనిజసలిలనిపతితతటవిటపికుసుమోత్క్షేపణ రూపవిషయస్యానుపాదానాదనుక్తవిషయేతి ధ్యేయమ్ ॥ కించ ప్రస్తుతేనదీవృత్తాంతేస్తోకోన్మగ్నస్ఫురితపులినా మిత్యాదినా అప్రస్తుతప్రియతమ నవసంగమాభిలాషినవ్రీడముగ్ధలలనా వృత్తాన్త ప్రతీతేః "పురాయత్రస్రోతః పులినమధునా తత్రసరితా,, మిత్యాదావివసారూప్య నిబన్ధనాసమాసోక్తి రుక్తాలంకారైస్సంకీర్యతఇతి సంక్షేపః ॥ ౫౩ ॥

మూ॥ నిర్విశ్యైనాంనిభృతమనభివ్యక్త మఞ్జుప్రణాదో
మన్దాధూతఃపులినపవనైర్వఞ్జులామోదగర్భైః । అ
వ్యాసఙ్గస్సపదిపదవీంసంశ్రయాస్త్వైరలఙ్ఘ్యో(ఙ్ఘ్యాం)
బన్ధీకుర్యుస్తటవసతయోమాభవన్తంకిరాతాః ॥ ౫౪ ॥

వ్యా॥ అథసుమారోత్పతనఖేదవ్యపధూననాయస్తోకం తత్ర విశ్రమ్య ప్రస్థాతవ్యం పురస్తాదిత్యాహ ॥ * నిర్విశ్యేతి * ఏనాం సువర్ణముఖరీం - నిభృతం నిస్పన్దం యథాస్యాత్తథా - వివిక్తంయథాతథేతి యావత్ నిర్విశ్యఉపభుజ్య "నిర్వేశఉపభోగస్స్యాత్,, దిత్యమరః ॥ యథాఽన్యోస్తోకమపి నవిదుస్తథోపభుజ్యేతిభావః ॥ తత్ర విశ్రమ్యేతి యావత్ ॥ వఞ్జులానాం వికారాః పుష్పాణివఞ్జులాః వానీరకుసుమాని " తస్యవికార,, ఇతి వైకారికాణః " పుష్పమూలేషుబహులమ్,, మితిలుపి "లుపియుక్తవద్వ్యక్తివచనే,, ఇతి యుక్తవద్భావాత్ప్రకృతివల్లిఙ్గవచనే ॥ " రథాభ్రపుష్పవిదలశీతవానీరవఞ్జులాః,,ఇత్యమరః ॥ తేషాం-ఆమోదః సుదూరవిసర్పి విమర్దజనితజనమనోహరగన్ధవిశేషః, సఏవగర్భో యేషాం తథాభూతైః గర్భాదేరాకృతి గణత్వాత్సప్తమ్యాః పరనిపాతః "విమర్దోత్థేపరిమళోగన్ధేజనమనోహరే।ఆమోదస్సోఽతినిర్హారీ,,త్యమరః। అనేన సౌరభ్యం ప్రకాశితమ్ । పులినానాంతోయోద్గత సైకతానాం - పవనైః మారుతైః - అనేన శైత్యం సూచితమ్ । మన్దంయథాస్యాత్తథా - ఆధూతః కృతవీజనోపచారస్సన్నితియావత్। అనేనమారుతస్యమాన్ద్యంసూచితమ్।అవిద్యమానఃవ్యాసఙ్గస్తత్రైవాత్యాసక్తిర్యస్యతథోక్తస్సన్ మానసాదప్యతిశయితలోకోత్తరరామణీయకయుక్తాం వివిక్తముపభుక్తామిమాం కథంనుసహసాత్యజేయమితి

లోభాతిరేకాత్తత్రైవ విలమ్బమకుర్వన్నితి భావః॥ యాహిసువర్ణముఖరీవర్ణ్య శ్రీ శైలేనోక్తం " యదీయస్సైకతావాస విశ్రాన్తామానససంసరః ॥ న స్మరన్తి నిజావాసం మరాళా విహగోత్తమా ,, ఇతి ॥ అనభివ్యక్తః అస్ఫుటః మఞ్జుర్మనోహారః ప్రణాదో యస్య తథాభూతస్సన్ - సపది తత్క్షణమేవ - అన్యైః పృథగ్జనైస్తత్రత్యైః అలక్ష్యైః అపరిభావ్యస్సన్ అలక్ష్యమితి పాఠే పదవీవిశేషణం "బలవీర్యోపపన్నానాం రూపయౌవనశాలినాం - షష్ఠస్తు పన్థా హంసానా ,, మిత్యుక్తరీత్యా వియత్యతిదవీయస్యాపి తత్రైవ దుష్ప్రాపామిత్యర్థః ॥ పదవీం సరణిం " పదవీ సృతి ,, రిత్యమరః ॥ సంశ్రయ సమ్యగాశ్రయ । సంపూర్వకాచ్ఛ్రిఞో లోణ్మధ్యమపురుషైకవచనమ్ ॥ ఏవమవిలమ్బేనోత్పతనస్య ఫలమాహ ॥ బన్దీతి ॥ తటవసతయః కనకముఖరీతీరనివాసినః॥ కిరాతాః-వ్యాధాః, భవన్తం ఏవంవివిక్తప్రదేశే నదీముపభుజ్య మూకీభూయ క్షిప్రం వియత్పథం ప్రత్యుత్పతన్తమితి భావః ॥ మా బన్దీకుర్యుః న ప్రగ్రహీకర్తుం శక్నుయుః- అన్యథా తత్రైవ విలమ్బశ్చేర్వాకస్స్వపథప్రాప్తైరుదఞ్చయేశ్చేత్కించిదపి మధురతరం నినాదమవశ్యం త్వాం బన్దీకుర్యురితి భావః ॥ మాస్తు మాభవిష్యతీత్యాదావివాయం మాశబ్దః- న తు మాఙ్ - అత ఏవ " మాఙి లుఙ్ ,, తి న లుఙిత్యాహుః - అబన్దీం బన్దీం సంపద్యమానాం కుర్యుః బన్దీకుర్యుః " ప్రగ్రహోపగ్రహౌ బన్ద్యా ,, మిత్యనుశాసనాద్బన్దీశబ్దస్స్వభావాన్నిత్యస్త్రీలిఙ్గః ॥ తతోఽభూతతద్భావే చ్విప్రత్యయే కృఞో లిఙ్ ॥ కారాగారనిగృహీతం న విదధ్యురిత్యర్థః ॥ అత్ర వర్ణనీయే రాజహంసే వివిక్తోద్దేశలబ్ధపరకీయ ముగ్ధలలనా సంభోగసౌభాగ్యస్య మాన్దానిలాన్దోళన విధూతఖేదస్య ఏవం విధదుర్దాన్తతాఽసహిష్ణు తల్లలనానుబన్ధి నిష్ఠురతర పరిజనబృన్దాస్కన్దనసాధ్వసాత్త్వరితతరమన్యతోఽపసరతో ధూర్తస్య వృత్తాన్తః ప్రతీయత ఇతి సమాసోక్తిః పూర్వశ్లోకవత్సారూప్య నిబన్ధనా ॥ కిరాతకర్తృకహంసకర్తృకబన్దీకరణ దుష్కరత్వస్య పూర్వవాక్యార్థేన సమర్థితత్వాత్కావ్యలిఙ్గం చేత్యనయోరేకవాచకానుప్రవేశసంకరః ॥ ౨౮ ॥

మా॥ తుణ్డీరాఖ్యం తదనుమహితం మణ్డలం వీక్షమాణః
క్షేత్రం యాయాః క్షపితదురితం తత్రసత్యవ్రతాఖ్యమ్ ।
పత్యౌ రోషాత్సలిలవపుషా యత్ర వాగ్దేవతాయా
స్సేతుర్జజ్ఞే సకలజగతామేకసేతుస్స దేవః ॥ ౨౯ ॥

వ్యా॥ అథైకాదశభిశ్లోకై స్తుణ్డీరమణ్డలవైభవం వర్ణయిష్యం స్తత్రాదౌ సత్య
వ్రతక్షేత్రం యాహీత్యాహ ॥ * తుణ్డీరేతి * తదనుసువర్ణముఖరాప్రదేశాతి
లఙ్ఘనానన్తరం - మహితం పూజితం " మతిబుద్ధిపూజార్థేభ్యశ్చే„ తి వర్తమానే
క్తః - అనౌపాధికనిర్దేశాదసంకోచేన సర్వజగతాం మాన్యత్వంసూచితమ్ ॥ ఉ
క్తంచ ॥ "అనౌపాధికనిర్దేశే హ్యసంకోచోమనీషిభిః । సిద్ధశబ్దార్థసంబన్ధ ఇ
తిన్యాయేన కల్ప్యత„ ఇతి ॥ వార్తమానకాలికప్రత్యయేన తత్పూజ్యత్వస్య
సార్వకాలికత్వం ద్యోతితమ్ । తుణ్డీరఇత్యాఖ్యాయస్యతత్తుణీరాఖ్యం- మణ్డలం
దేశం " మణ్డలంపరిఘౌకోష్ఠే దేశే ద్వాదశరాజస్వి„ తి మేదినీ ॥ వీక్షమాణ
స్సన్ తత్రమణ్డలే - క్షపితంనిరస్తం దురితంపాపం యేనతత్తథోక్తం అఖిలకలు
ష కులవిమూలనధురీణమిత్యర్థః ॥ తథాచోక్తం హస్తిగిరిమాహాత్మ్యే ॥ " య
త్తుసత్యవ్రతంనామ క్షేత్రంపాపప్రణాశన „ మితి ॥ సత్యంఅవ్యభిచరిత ఫలం
వ్రతంజనైః కృతొవిగుణోఽపి నియమోయస్మిం స్తత్సత్యవ్రతం - సత్యవ్రతమి
త్యాఖ్యాయస్య తత్తథోక్తం - అన్వర్థాచేయం సమాఖ్యా- యథోచ్యతేహస్తిగి
రిమాహాత్మ్యే " యానివ్రతానితత్రైవ కృతానివిగుణాన్యపి । తానిసత్యవ్రతాని
స్యురితి సత్యవ్రతం స్మృత „ మితి ॥ క్షేత్రం భగవదభివ్యక్తిస్థానం " క్షేత్రం
శరీరే కేదారే సిద్ధస్థానశరీరయో„ రితి ప్రతాపః-యాయాఃగచ్ఛేః " యాప్రా
పణే„ లిఙ్ ॥ ప్రాపణమిహగతిః ॥ క్షేత్రంవిశినష్టి ॥ పత్యావితి ॥ యత్రక్షేత్రే
సకలజగతాం అఖిలభువనానాం - ఏకఃనిష్ప్రతిద్వంద్వః -సేతుః సేతువదసం
కరకరఇత్యర్థః॥ఏషసర్వేశ్వర " ఏషభూతాధిపతిరేషభూతపాలఏష సేతుర్విధరణ
ఏషాంలోకానామసంభేదాయే „ తి సేతుసామాన్యేనసర్వలోకాసంకరకరత్వ
శ్రుతేః॥అతఏవ"పరమతస్సేతి„త్యధికరణే"సామాన్యాత్తి„ వతిసూత్రితమ్ ॥
యద్వా॥సినోతిబధ్నాతిస్వస్మిన్ సర్వంచిదచిద్వస్తుజాతమసంకీర్ణ మితి సేతురిత్య
వయవార్థేనాప్యసంకరకరత్వముచ్యతఇతిప్రకృతసూత్రశ్రీభాష్యశ్రుత ప్రకాశి
కయోస్స్పష్టమ్ ॥ " సితనిగమి„ త్యాదినా సినోతేర్బన్ధనార్థకాద్ధౌణాదికస్తు
న్ప్రత్యయః ॥ అథవా "ద్యుభ్వాద్యాయతన„ మిత్యధికరణ శ్రీభాష్యరీత్యా
ఉక్తప్రకారేణైవ సినోతేర్బన్ధనార్థత్వాత్సేతుః ॥ అమృతస్యప్రాపక ఇత్యర్థః ॥
"అమృతస్యైషసేతు„ రితి శ్రుతేః ॥ సాయయతిసంబన్ధయతి చేతనానమృతే

వేశ సినీవాల్యేర్ణ వ్యస్తాత్తున్న ప్రత్యయఇతి విశేషః ॥ సేతురివవాసేతుః - నద్యాది షు సేతుర్హి కూలస్య ప్రతిలమ్భకః సంసారార్ణవపారభూతస్యామృతస్యైష ప్రతిలమ్భక ఇత్యర్థః - సః సర్వేశ్వరత్వ భూతపాలత్వ భూతాధిపతిత్వాదిభిః ప్రసిద్ధః - దేవః "ఏకోదేవస్సర్వభూతేషుగూఢః - అధ్యాత్మయోగాధిగమేనదేవం - సహస్రశీర్షందేవ,, మిత్యాదిశ్రుత్యా ప్రత్యాయితద్యోతనాదిస్వభావో నారాయణః - పత్యౌభర్తరి చతుర్ముఖే "పతిస్సమాసఏవే,, తి ఘిసంజ్ఞానియమాన్నాత్రతత్ప్రయుక్తం "అచ్చఘేః,, రితి సూత్రకార్యం - రోషాత్ క్రోధవిశేషాత్ ॥ తదుక్తంరసార్ణవసుధాకరే " వధావజ్ఞాదిభిశ్చిత్తజ్వలనంక్రోధ ఈరితః ॥ ఏషద్వేధాభవేత్క్రోధః కోపరోషప్రభేదత,, ఇత్యుపక్రమ్య-మిథ స్త్రీపుంసయోరేవ రోషః స్త్రీగోచరఃపునః । ప్రత్యయావధిరత్ర స్యుర్వికారాః కుటిలేక్షణమ్ । అధరస్ఫురణాపాఙ్గరాగనిశ్వసితాదయ,, ఇతి ॥ అయంచ రోషః పత్యావిత్యుక్తేః పురుషవిషయఇతి వ్యక్తమేవ॥ నచరోషః "ద్వేధానిగదితః స్త్రీణాంరోషఃపురుషగోచరః।సపత్నీహేతురాద్యస్స్యాదన్యస్స్యాదన్యహేతుక,,ఇత్యుక్తప్రకారద్వయభిదురేతస్మిన్నసపత్నీహేతుకః- కింత్వన్యనిమిత్తకః, స్వావజ్ఞానాదేవ బ్రహ్మణాక్రతౌరుపక్రాన్తత్వేనతన్మూలకతయా ప్రవృత్తత్వాత్। సలిలం వపుశ్శరీరం యస్యాస్తథోక్తాయాః విధాతృసవనవిధ్వంస నాయావలమ్బిత వేగవత్యాఖ్య నదీరూపాయాఇత్యర్థః - వాగ్దేవతాయాః సరస్వత్యాః, సేతుఃజలనిరోధకసన్నివేశ విశేషః ॥ "సేతురాలౌస్త్రియాంపుమా,, నిత్యమరః ॥ స్త్రియాంవర్తమానాయామాలౌసేతుః పుమానితికోశార్థః ॥ సినోతిజలం సీయతేవామృత్పాషాణాదిభిరితి సేతుః "షిఞ్బన్ధనే,, జ్ఞైప్రాదుర్భావ "జనీప్రాదుర్భావే,, అస్మాద్దైవాదికాల్లిటి"లిటస్తఝయోరేశిరేజ్,, త్యేశాదేశే "అసంయోగాల్లిట్కి,, దితి కిత్త్వే "గమహనజనఖనఘసాంలోపఃక్ఙిత్యనఙీ త్యుపధాలోపశ్చత్వంచ ॥ ఆశ్చర్యమిదంయదఖిలజగత్సాధారణస్సేతుర్భగవానస్యాఅసాధారణస్సేతురాసీదితీతి భావః ॥ అత్ర "ఇదానీంసామయికుద్ధా మయాపూర్వంవిమానితా । దురారాధ్యాత్వయాతస్మాదనునీయాహ్వయస్వతాం" ఇత్యాదిః " ధర్మపత్నీంవిహాయత్వాం ధాతాయష్టుంప్రచక్రమే । సావిత్రీమాత్మనఃపత్నీం కల్పయిత్వామహర్షిభిః॥ఋత్విగ్భిర్దీక్షితోబ్రహ్మా హ్యభీష్టఫలసిద్ధయే।

తందృష్ట్వైవ వయంక్రుద్ధాః ప్రతీకారచికీర్షవః ॥ నివేదయితుకామాస్తే త్వత్సమీ
పమిహాగతాః । ప్రమాణమత్ర దేవిత్వం కర్తవ్యంయదనన్తరమ్ ॥ మఖభఙ్గస్తవ
యాకార్య ఇత్యేవంప్రతిభాషిణః । అపకారప్రతీకార స్సతాంసర్వత్రసమ్మతః ॥
అపకారఃకృతస్తేన విధాత్రాత్వయిమానిని । ఇత్యుక్తాదానవైర్దేవీ తథేత్యాహస
రస్వతీ ॥ అనుజ్ఞాతాస్తయాదేవ్యా ప్రయయుస్సురశత్రవః ॥ అథవిధిమఖభఙ్గనా
యధాతుర్వదనసరోరుహషణ్డరాజహంసీ । కృతమతిరతిరంహసానదీసాభవితు
మభిప్రయయావాశుసహ్యశైల,, మిత్యన్తా " తతస్సాసహ్యశైలస్య నిర్గత్యోత్తర
భాగతః । అస్తాయాతిమహావేగం యయాసత్యవ్రతంప్రతి,, త్యాదిః " మాం
నిరోద్ధుమయం శేతే భగవాన్భక్తవత్సలః । విధాతుర్యజ్ఞరక్షార్థం స్వయమేవ
మమాగ్రతః । సర్వేషామపిభూతానాం గురురేషసనాతనః ॥ సర్వభూతాన్తరా
త్మాన మశక్యమతివర్తితుమ్ ॥ ఇత్థంవిచిన్తయన్తీసా తత్సమీపంశనైర్యయౌ । నశ
శాకతతోగన్తుంని రుద్ధావిష్ణుసేతునే ,, త్యన్తాచ పౌరాణికీ హస్తిగిరిమాహా
త్మ్యకథాఽనుసన్ధేయా ॥ అత్ర వర్ణనీయస్య సత్యవ్రతక్షేత్రస్య సేతూభవన
రూప మహాపురుష చరిత్రమఙ్గతయా వర్ణితమిత్యుదాత్తాలంకారో ద్వైతీయీ
కః ॥ తథాచసూత్రమ్ ॥ " సమృద్ధిమద్వస్తువర్ణనముదాత్తమ్ । అఙ్గభూతమహా
పురుషచరితంచే,, తి ॥ లక్ష్యలక్షణసంగ్రహకృదప్యాహ ॥ " ఉదాత్తమృద్ధే
శ్చరితంశ్లాఘ్యంచాన్యోపలక్షణమ్ ॥ సానోయస్యాభవద్యుద్ధంత ధూర్జటికిరీటి
నో,, రితి ॥ ఉపలక్షణం అఙ్గమిత్యర్థః ॥ రుద్రటస్తు - కావ్యాలంకారేఽ
ముమవసరనామ్నా వ్యవాహార్షీత్ ॥ తథాచ తదీయంలక్షణమ్ ॥ " అర్థాన్తరము
త్కృష్టం సరసంయదివోపలక్షణంక్రియతే ॥ అర్థస్య తదభిధానప్రసఙ్గతోయ
త్రసోఽవసర,, ఇతి ॥ ఉత్కృష్టంమహాపురుషచరిత్రాదికమర్థాన్తరం శృఙ్గా
రాదిరసవదర్థాన్తరంవా యత్రాన్యస్యార్థస్యోత్కృష్టాభిధానప్రసఙ్గేనఉపలక్షణ
మఙ్గంక్రియతే - సోఽవసరనామాఽలంకారఇత్యర్థః ॥ ఆద్యస్య తదీయముదా
హరణమ్ ॥ " తదిదమరణ్యంయస్మిన్దశరథవచనానుపాలనవ్యసనీ । నివసన్బా
హుసహాయశ్చకారరక్షః క్షయంరామ,, ఇతి ॥ ద్వితీయస్యోదాహరణమ్ ॥
" సాసిప్రానామనదీయస్యాం మజ్జన్త్యోవిశీర్యన్తే । మజ్జన్మాలవలలనాకుచరు
మ్భాస్ఫాలనవ్యసనా ,, ఇతిత్యలంవిస్తరేణ ॥ ౨౫ ॥ ... ...

మూ॥ నానారత్నైరుపచితగుణాం నిత్యసంగీతనాదాం
భూమేర్ద్రక్ష్యస్యుచితవిభవం భూషణం తత్ర కాఞ్చీమ్।
యస్యాం నిత్యం నిహితనయనో హస్తిశైలాధివాసీద్వం
ద్వారీతస్సఖలుపురుషో దృశ్యతే సత్యకామః॥ ౬౬ ॥

వ్యా॥ అథ సత్యవ్రతక్షేత్రే కాఞ్చీనామ్నీం నగరీం ద్రక్ష్యసీత్యాహ ॥ * నానేతి * నానావిధాని - రత్నాని “ గజవాజిరథాస్త్రీషు నిధిమాలామ్బరద్రుమాః । శక్తిపాశమణిచ్ఛత్ర విమానానిచతుర్దశ ,, ఇతి మార్కణ్డేయపురాణోక్తాని రత్నాని స్వస్వజాతిశ్రేష్ఠవస్తూని “రత్నం స్వజాతిశ్రేష్ఠేఽపీ,, త్యమరః। ఏకైకస్మిన్నపి రత్నేఽవాన్తరభేదవివక్షయా నానాశబ్దః తైః- ఉపచితాః-అభివర్ధితాః గుణాః రామణీయకసమృద్ధ్యాదయో యస్యాః - తాం తథావిధాం- పక్షే నానావిధైః రత్నైర్మణిభిః ఉపచితాః ప్రత్యుప్తాః గుణాస్స్వర్ణతన్తవో యస్యాః తథాభూతాం- ఉపచితశబ్దస్య దృశార్థకత్వం తు “హేమ్నోపచితో మణి,, రిత్యాదౌ ప్రసిద్ధం- నిత్యస్సార్వకాలికః - సంగీతస్య నాదో యస్యాం తథావిధాం- నిత్యస్సంగీతస్య నాద ఇవ నాదో యస్యాం తథావిధాం చ సంగీతం చ “ తౌర్యత్రికం నృత్తగీత వాద్యం నాట్యమిదం త్రయ ,, మిత్యుక్తతౌర్యత్రిక నాట్యాపరపర్యాయం “ నృత్తం గీతం చ వాద్యం చ త్రయం సంగీతముచ్యత ,, ఇత్యుక్తేః “ సమ్యగ్గీతే తు సంగీతం న్యాయారమ్భే ప్రసిద్ధకే। తూర్యాణాం త్రితయే చాపీ,, తి శబ్దార్ణవోక్తేశ్చ॥ భూమేః-భూదేవ్యాః, ఉచితః అనురూపః-విభవ ఐశ్వర్యం, యస్య తత్తథాభూతం - నానారత్నోపచితగుణత్వాద్రత్నగర్భాయా వసుమత్యాస్తస్యా అనురూపవైభవమితి భావః ॥ సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్సమాసః। నచ చైత్రస్య గురుకులమిత్యత్రేవ నిత్యసాపేక్షత్వాదేవ సదోష ఇతి వాచ్యం- నిత్యసాపేక్షత్వాభావేఽపి “కిమోదనశ్శాలీనాం-సక్తావపణమాఢకీయానా,, మిత్యాదౌ సమాసదర్శనేన గమకత్వస్యైవ ప్రయోజకత్వాత్। గమకత్వం చ విగ్రహవాక్యజన్య శాబ్దబోధ సమానప్రకారక శాబ్దబోధప్రయోజకత్వమేవ- యథాహ్యుచ్యతే। “యస్య విగ్రహవాక్యేన సమానార్థకతా భవేత్।అసౌ సమాసో గమకస్సాపేక్షత్వేఽపి సమ్మత,, ఇతి॥ అయమర్థస్సమర్థసూత్రభాష్యే వ్యక్తః॥ ఏవం విధం - భూషణం ఆభరణం ఉచితవిభవాభరణభూతామిత్యర్థః॥

" పరిష్కారో విభూషణ,, మిత్యమరః ॥ కాఞ్చీంకాఞ్చీనామ్నీంనగరీం - బ్రహ్మణాత్ర హరే రఞ్చితత్వాత్తస్యాః కాఞ్చీతినామ- తదేతన్నిరుక్తం హస్తి గిరిమాహాత్మ్యే " క ఇతిబ్రహ్మణో నామ తేనతత్రాఞ్చితో హరిః । అతఃకాఞ్చీ తివిఖ్యాతా పురీపుణ్యవివర్ధనీ,, తి॥ పక్షే- కాఞ్చీం మేఖలాం " కాఞ్చీస్యాన్మే ఖలాదామ్నిప్రభేదే నగరస్యచే,, త్యభయత్రాపి మేదినీ ॥ తామేపవిశినష్టి॥ యస్యామితి ॥ ద్వంద్వమతీతో ద్వంద్వాతీతః - అశనాయాపిపాసే శోకమో హౌ జరామృత్యూ సుకృతదుష్కృతే- ఇత్యాదిద్వంద్వాన్యతీతః - తథాచ శ్రూయతేబృహదారణ్యకే కహోళప్రశ్నే- " కతమోయాజ్ఞవల్క్యసర్వాన్త రోయోఽశనాయాపిపాసేశోకంమోహంజరాంమృత్యు మత్యేతీ,, తి॥ ఛాన్దో గ్యే దహరవిద్యాయాంచ " నైనగ్ం సేతుమహోరాత్రే తరతో నజరానమృ త్యుర్నశోకో నసుకృతం నదుష్కృతం సర్వేపాప్మానోఽతో నివర్తన్తే ,, ఇతి ॥ అనేనాఖిలహేయ ప్రత్యనీకత్వం సూచితం- ద్వంద్వమిత్యత్ర " ద్వంద్వంర హస్య మర్యాదావచన వ్యుత్క్రమణ యజ్ఞపాత్రప్రయోగా భివ్యక్తిషు ,, తి సూత్రేణాభివ్యక్త్యర్థే స్వార్థేద్విశబ్దస్య ద్విర్వచనం పూర్వపదస్యామ్భావో ఉత్వంచోత్తర పదస్య నపుంసకత్వ మేకవద్భావశ్చ నిపాత్యతే । అత్యన్త స హచరితత్వేన లోకవిజ్ఞానమత్రాభివ్యక్తిః ॥ " అత్యన్తసహచరితే లోకవిజ్ఞా తే ద్వంద్వమిత్యుపసంఖ్యాన,,మితి వార్తికాత్ । అతఏవ"అభివ్యక్తౌసాహచ ర్యేణ,,త్యుక్తం మూలే "తేన ద్వంద్వం సంకర్షణవాసుదేవా విత్యత్రేవభ్రా యుధిష్ఠిరార్జునావిత్యత్ర నభవతి। ద్వంద్వంన్యఞ్చిత్యత్ర వీప్సయాంద్విత్వం, అన్యత్ర స్వార్థే- సహచరితత్వంచాత్రశబ్దప్రయోగ బోధ్య,,మితిశబ్దేన్దుశేఖ రకృత్ । ఏతచ్చ లక్ష్మీసహస్రరత్నప్రకాశికాయాం ప్రారమ్భస్తబకే చరణ ద్వంద్వైకసంసర్గత ఇత్యత్ర ప్రపఞ్చిత మస్మాభిః- అశనాయాపిపాసాదీనా మత్యన్తసహచరితత్వేన శబ్దప్రయోగస్తు " ఉభేతీర్త్వా అశనాయాపిపాసే-త త్రకామోహః కశ్శోకః- జరామృత్యూ లేపునరేవాపియన్తి- తత్సుకృతదుష్కృ తేభూనుత,, ఇత్యాదిశ్రుతిషు ద్రష్టవ్యః ॥ అతఏవ కౌషీతకి బ్రాహ్మణే " ఏవ మహోరాత్రేపశ్యవేక్షతఏవంసుకృతదుష్కృతేసర్వాణిచద్వంద్వానీ,,తిసు కృత దుష్కృతాదీనాం ద్వంద్వశబ్దేననిర్దేశశ్చసంగచ్ఛతే ॥ ద్వంద్వాతీత ఇత్య

త్రి “ ద్వితీయాశ్రితాతీతే,, త్యాదినా ద్వితీయాసమాసః ॥ కామ్యన్తఇతి కామాః కల్యాణగుణాః “ సోఽశ్నుతేసర్వాన్కామా,, నిత్యత్ర “ యఇహాత్మానమను విద్యవ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్కామా,, నిత్యత్రచ తథైనవ్యాఖ్యాతత్వాత్ । సత్యాః నిత్యాః- కామాః కల్యాణగుణాః- యస్య తథాభూతః । అనేనాసన్తక ల్యాణగుణాకరత్వముక్తం - పురసంజ్ఞెశరీరే శేతఇతిపురుషః “ పురసంజ్ఞెశరీరేఽ స్మిఙ్ఛయనాత్పురుషోహరిః । శకారస్యషకారోఽయంవ్యత్యాసేన ప్రయు జ్యతఇతి నిరుక్తేః - షకారస్యత్యయఉకారస్యత్యయస్యాప్యుపలక్షణార్థఇతి పు రుషసూక్తభాష్యేఽస్మదాచార్యాః - అనేన “ యఃపృథివ్యాంతిష్ఠన్ పృథివ్యా అన్తరోయంపృథివీనవేదయస్యపృథివీశరీరం - యఆత్మనితిష్ఠన్నాత్మనోఽన్తరోయ మాత్మానవేదయస్యాత్మాశరీర,, మితి శ్రుత్యుక్తరీత్యాఽస్యపరమాత్మన స్సర్వా న్తర్యామిత్వం సర్వస్యచిదచిదాత్మక ప్రపఞ్చస్య తచ్ఛరీరత్వఞ్చోక్తం- పు రుషశ్చాత్రనారాయణఏవ । “ భగవానితి శబ్దోఽయంతథాపురుషఇత్యపి । ని రుపాధీచవర్తేతే వాసుదేవేసనాతన,, ఇతి స్మరణాత్ । సఇతి సర్వనామ్నా పు రుషస్యావిశేషితత్వాత్ “ విశ్వమేవేదంపురుష,, ఇత్యాదౌ శరీరాత్మభావ నిబ న్ధన సర్వవస్తుసామానాధికరణ్యాన్వితయా “ తంత్వౌపనిషదంపురుష,, మిత్యా దౌ శాస్త్రైకసమధిగమ్యతయా “ యత్తదద్రేశ్యమగ్రాహ్యమగోత్రమవర్ణ మచక్షుశ్శ్రోత్రం తదపాణిపాద,, మిత్యుపక్రమ్య “ తేనేదం పూర్ణంపురు షేణసర్వ,, మిత్యన్తశ్రుతౌ అదృశ్యత్వాదిగుణకతయాచ ప్రసిద్ధిస్సూచ్యతే ॥ ద్వంద్వాతీతః సత్యకామః పురుష ఇతిపదైః నిరస్తనిఖిలదోషత్వ కల్యాణ గుణాకరత్వరూపోభయలిఙ్గవత్త్వాత్పరస్య బ్రహ్మణస్సర్వేషుశరీరేషు వన్తర్యా మితయాఽవస్థితస్యాపి తద్గతదోషాస్పర్శిత్వం సూచితంభవతి ॥ తదేతద్బ్రహ్మ మీమాంసాయాం “ నస్థానతోఽపి పరస్యోభయలిఙ్గం సర్వత్రహి ,, త్యధిక రణే, కింజీవస్యేవ తదన్తర్యామిణః పరస్యబ్రహ్మణోఽపి జాగరాది స్థానప్ర యుక్తదోషాస్సంభవన్త్యుతనేతి సంశయ్య “యఃపృథివ్యాంతిష్ఠన్-యఆత్మనితి ష్ఠన్ - యశ్చక్షుషితిష్ఠన్, యోరేతసితిష్ఠ ,, న్నిత్యాదినాజీవస్యేవ సర్వావ స్థాస్వవస్థితి వచనాత్ ఛన్దతోఽపి పూయశోణితాదిమజ్జన మపురుషార్థ ఏవేతి సర్వేదోషా స్సంభవన్తీతి పూర్వపక్షం ప్రాపయ్య । “ అపహ

తహాష్ఠావిజరః - నిరవద్యం నిరఞ్జనం సత్యకామస్సత్యసంకల్పః - య
స్సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్ । యోమామజమనాదించ వేత్తిలోకమహేశ్వరం పరఃప
ణాం సకలానయత్ర క్లేశాదయస్సన్తిపరావరేశే,, ఇత్యాదిశ్రుతి స్మృతిభ్యో వి
నిరస్త నిఖిలదోషగన్ధత్వ సర్వజ్ఞత్వసత్యసంకల్పత్వా ద్యుభయలక్షణ స్వరూ
పావగతేః పరస్యబ్రహ్మణ స్సర్వత్రా న్తర్యామి తయాఽవస్థితస్యాపి న
దోషగన్ధస్సంభవతి - అపితు సర్వనియమనరూపలీలాఽనుభవేతి సిద్ధాన్తి
తమ్ ॥ సత్యకామో ద్వంద్వాతీత ఇత్యాభ్యాం సగుణనిర్గుణశ్రుత్యో ర్వి
షయభేదశ్చ ప్రదర్శితః ॥ యద్వా ॥ ద్వంద్వాతీత ఇత్యనేన “ అపహతపా
ప్మే,, త్యాది “అపిపాస,, ఇత్యన్తేనోక్త స్స్వలీలోపకరణ భూతత్రిగుణ ప్రకృ
తి ప్రాకృత తత్సంసృష్ట పురుషగత సర్వహేయ స్వభావప్రతిషేధః । “ సత్య
కామ,, ఇత్యనేనోక్తా స్వభోగ్యభోగోపకరణజాతస్యసర్వస్యనిత్యతా చో
క్తా- “సత్యాః కామాఃయస్యాసౌసత్యకామః - కామ్యన్తఇతి కామాః- తేనప
రేణ బ్రహ్మణాస్వభోగ్య తదుపకరణాదయ స్స్వాభిమతాఽపేక్ష్యన్తే- తే స
త్యాః నిత్యాఇత్యర్థః-అన్యస్య లీలోపకరణస్యాపి వస్తునః ప్రమాణసంబన్ధయో
గ్యత్వే సత్యపి వికారాస్పదత్వేనాస్థిరత్వా త్తద్విపరీతం స్థిరత్వమేషాం సత్య
పదేనోచ్యత,,ఇతివేదార్థసంగ్రహేఽన్వగా హి-అత్ర“సత్యత్వంద్వివిధం,ప్ర
మాణసంబన్ధార్హత్వ మవికారిత్వంచ - తచ్చసత్యత్వం ప్రపఞ్చస్యనాస్తీతి తద
త్రాభిప్రేత,, మితి వ్యాసార్యాః-ఈదృశోఽపి పురుషః-హస్తిశైలాధివాసీ-
హస్తీతి శైలోహస్తిశైలః- దిగ్గజేనత్ప్రపూర్వం భగవతోఽర్చితత్వేన హస్తిసంబ
న్ధాద్ధస్తీతి శైలవిశేషస్యసంజ్ఞా శ్యేనసాదృశ్యరూపశ్యేనసంబన్ధాద్యాగవిశే
ష శ్యేన శబ్దవత్ । అతఏవ శైలాదిపద సమభివ్యాహారమన్తరేణాపి “ హస్తిశ
సర్వవచసామవసానసీమే,,త్యాది తత్రత్రాచార్యైః ప్రయుజ్యతే । తత్రనా
మ్నైకదేశేనామగ్రహణంచె దృష్ట్యుపగమ్యతే- తదా - హస్తినాం శైలోహస్తిశైల
ఇతి షష్ఠీసమాసోఽపిసంభవత్యేవ । తదుక్తం హస్తిగిరిమాహాత్మ్యే “ దిజ్నాగై
రర్చితస్తస్మి న్పురానారాయణఃప్రభుః । తతోహస్తిగిరిర్నామ ఖ్యాతిరాసీన్మహా
గిరే ,, రితి । హస్తిశైలమధివసతీతి హస్తిశైలాధివాసీసన్ -యస్యాంకాఞ్చ్యాం
నిత్యంసర్వదా-నిహితే తదేకాగ్రతయావిన్యస్తే నయనేయేన సతథోక్తస్సన్

కాఞ్చ్యాంనిత్యంకటాక్షవిషయీకుర్వన్నిత్యర్థః। దృశ్యతే- అర్చారూపేణచక్షు ర్గోచరీక్రియతే జనైరితి శేషః ॥ దృశేః కర్మణిలట్ । ఖల్వితిప్రసిద్ధిద్యోతనా ర్థః ॥ హస్తిశైలాధివాసీ దృశ్యతఇత్యాభ్యాం "హస్తిశైలఇతిఖ్యాత స్తత్రశైలప రోమహాన్। దృశ్యతేతస్య శిఖరే పూజనీయస్త్వయాహరి,, రిత్యేతత్ప్రత్యభి జ్ఞాప్యతే। దృశ్యతఇతి లటా కృతయుగముఖె విధాతృవితానవేద్యా మావి ర్భూత స్తద్దేవనాన్తర్హితః- కింతు -" వేగవత్యుత్తరేతీరే పుణ్యకోట్యాం హరి స్స్వయమ్। వరదస్సర్వభూతానా మద్యాపిపరిదృశ్యత,, ఇత్యుక్తరీత్యాఽధు నాఽపి సకలభువనజననయన విషయోభవతీతి ద్యోతితమ్ - స్వోచితవివిధవిచి త్రానన్తభోగ్య భోగోపకరణసమృద్ధానన్త మహైశ్వర్యనిత్యవిభవోఽపి స ర్వాన్తర్యామితయా "దృశ్యతేత్వగ్ర్యయాబుద్ధ్యా సూక్ష్మయాసూక్ష్మదర్శిభి,, రిత్యాద్యుక్తప్రకారేణ విశుద్ధమనోమాత్రగ్రాహ్యతయా విద్యమానోఽపి లీ లావిభూతిగతప్రాకృత హస్తిగిరినివాస శీలస్సకలలోకలోచనగోచరో రోచతఇ త్యాశ్చర్యమేతదితిభావః ॥ మేఖలాపక్షేత్వేవమన్వయః ॥ హస్తిశైలాధివాసీ ద్వంద్వాతీత స్సపురుషో,యస్యాం నిత్యంనిహితనయనస్సన్ సత్యకామోదృశ్యత ఇతి ॥ హస్తిశైలాధివాసీ భగవదనుగ్రహసంపిపాదయిషయా దివ్యక్షేత్రరూ ప మహాశైలవాసీత్యర్థః। అనేన వివిక్తదేశ సేవిత్వముపరతత్వంచ ద్యోత్యతే। ద్వంద్వాతీతః "నిర్ద్వంద్వోనిత్యసత్వస్థ,,ఇత్యత్రేవ ద్వంద్వశబ్ద ఇహపుణ్యాపు ణ్యమూలసాంసారికస్వభావ వర్గద్వయపరః। ద్వంద్వమతీతోద్వంద్వాతీతః- ఏ తేన తితిక్షుత్వదాన్తత్వ శాన్తత్వాదికం వ్యజ్యతే। సః "కశ్చిద్ధీరః ప్రత్యగా త్మానమైక్షదావృత్తచక్షురమృతత్వమిచ్ఛ,, న్నిత్యాద్యుక్తరీత్యా లోకోత్తరత యా ప్రసిద్ధఇత్యర్థః॥ అనేన సమాహితత్వం సూచ్యతే - అత్ర " శాన్తోదా న్తఉపరతస్తితిక్షుస్సమాహితో భూత్వాఽఽత్మన్యేవాత్మానంపశ్యే,, దితి శ్రుత్య ర్థోఽనుసంధేయః - పురుషః ఈదృశఃపుమానపి-యస్యాంమేఖలాయాం నిత్యం నిహితనయనః సార్వకాలికతన్నిర్వర్ణనైకవ్యసనీ - అతఏవ - సత్యఃనిత్యః కా మోవిషయాభిలాషో యస్య తథోక్తశ్చసన్-దృశ్యతే సర్వైరపివిలోక్యతే ఖ లు-నివృత్తనిఖిలసంసారసంగోయోగినామీశ్వరోఽపియాంపశ్యన్నిత్యకాముకో దృశ్యతే తస్యాస్సౌన్దర్యం కియదితి వర్ణనీయమితిభావః॥ యద్వా ॥ ఈదృశః

పురుషోఽపి సత్యకామస్సన్ యస్యాంనిత్యంనిహితనయనో దృశ్యతఇతి యో జనా - తదా "నపాణిపాదచపలోన నేత్రచపలోఽనృజు,, రిత్యాద్యుక్తరీత్యా సకలచాపలనివృత్తోఽపి నిరన్తర పరబ్రహ్మధ్యాన పథానాద్భుతాన్తరఙ్గోఽపి మహాయోగీకుసుమచాపచాపలవివశోయన్నిధ్యానబద్ధాదరో దృశ్యతేఽస్యాస్సౌన్దర్యాదికంవాఙ్మనసావిషయఇతి భావః ॥ అథవా ॥ ద్వంద్వాతీతః- యావత్సాధన సమాప్త్యవర్జనీయ శీతోష్ణాదిసహః - అనేన "ద్వంద్వాతీతోవిమత్సర,, ఇత్యేతత్ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే - తేనచ వివక్షితస్య పురుషస్యస్థితప్రజ్ఞతాద్యోత్యతే - సాచ శాస్త్రజన్యాత్మజ్ఞానపూర్వక కర్మయోగాపాద్యజ్ఞాననిష్ఠాయోగాఖ్యాత్మావలోకనసాధనం - ఏషాచద్వితీయాధ్యాయే భగవతాగీతాచతుర్భిశ్లోకైః ॥ "ప్రజహాతియదా కామాన్ సర్వాన్పార్థమనోగతాన్ ।ఆత్మన్యేవాత్మనాతుష్టస్స్థితప్రజ్ఞస్తదోచ్యతే ॥ దుఃఖేష్వనుద్విగ్నమనాస్సుఖేషువిగతస్పృహః । వీతరాగభయక్రోధస్స్థితధీర్మునిరుచ్యతే ॥ యస్సర్వత్రానభిస్నేహ స్తత్తత్ప్రాప్యశుభాశుభమ్ । నాభినన్దతిన ద్వేష్టి తస్యప్రజ్ఞాప్రతిష్ఠితా ॥ యదాసంహరతేచాయం కూర్మోఽఙ్గానీవసర్వశః । ఇన్ద్రియాణీన్ద్రియార్థేభ్యస్తస్యప్రజ్ఞాప్రతిష్ఠితే,, తి ॥ ఏవం స్థితప్రజ్ఞవిషయం శ్లోకచతుష్టయం క్రమేణ వశీకారై కేన్ద్రియ వ్యతిరేక యతమానాఖ్య తదవస్థాచతుష్టయవిషయం- తత్రపూర్వపూర్వావస్థా ఉత్తరోత్తరావస్థానిష్పాద్యేత్యనుసంధేయం-తథాహి-"తత్రప్రథమం బాహ్యేన్ద్రియాణివిషయేభ్యః ప్రతిసంహృత్య మనఆత్మని వ్యవస్థాపయితుం యతేత- ఇయంయతమానసంజ్ఞా- అథబలాత్సంహృతాన్యపిబాహ్యేన్ద్రియాణి సావశేష రాగద్వేషాదిదోషకలుషితంమనఃపునః పునరవసరే ప్రేరయేత్ - స్వయంచాత్మనిష్ఠాతుం నశక్నుయాత్ । అతః పక్వావశిష్టరాగద్వేషాదీనాందాసీన్యానభినన్దనాదిక్రమేణ పచేత్ ॥ ఇయంవ్యతిరేకసంజ్ఞా- తతఃపక్వేఽపి దోషశేషే అనాదివిషయానుభవభావితవాసనామాత్రమాత్మానమనుబుభూషన్తీంశేముషీం ప్రతిహన్యాత్-తత్ర నిరతిశయానన్దరూపమాత్మానం పురుషద్వేషిణ్యాయోషితఇవయువానంప్రదర్శ్యప్రదర్శ్యక్రమాదాత్మనితోషం సముత్పాద్యతేనతోషవిశేషేణదవీయసాచస్మృతివిధురేణ కాలేనబాహ్యవిషయవాసనాజాలమున్మూలయితుమీహేత । సేయమేకేన్ద్రియసంజ్ఞా-యాపునస్సమస్తవాసనావిలయాదాత్మ

కృత్యమాత్రస్యాప్యసంభవేన పరమవైరాగ్యదశా వశీకారసంజ్ఞా జ్ఞాననిష్ఠా కాష్ఠా యోగాఖ్యమాత్మావలోకనం సాధయతి- తచ్చావలోకనం పరంపరయాని రతిశయ పురుషార్థభూతామృతత్వాయకల్పత,, ఇతి శ్రీమత్తాత్పర్యచన్ద్రికాయా మనుగృహీతమాచార్యైః । అత్ర చ ద్వంద్వాతీత ఇత్యనేన సంకోచకాభావా దైహికాముష్మిక సకలఫలవిరక్తత్వద్యోతకేన పర్వక్రమప్రాప్తా చతుర్థీజ్ఞాననిష్ఠా కాష్ఠావశీకారావస్థైవ సూచ్యతే । ఉక్తంచ హైరణ్యగర్భైః ॥ “దృష్టానుశ్రావికవితృష్ణస్యవశీకారసంజ్ఞావైరాగ్య,, మితి ॥ ఐహికాముష్మికసకలఫలవిముఖస్యయస్తేషు ఫలేషుసవాసనరాగత్యాగ స్స వశీకారసంజ్ఞేత్యుచ్యతఇతి తదర్థః అతఏవ వివక్షిత పురుషస్య- స ఇతి సర్వనామ్నాప్రసిద్ధ పరామర్శినానిర్దేశః-సత్యకామత్వోక్తిశ్చ - అత్ర సత్య శబ్దః “ సత్తియమిత్యేతానివా ఏతాని త్రీణ్యక్షరాణ్యథయత్స త్తదమృతమథయత్తితన్మర్త్యమథయద్యం తేనోభేయచ్ఛతి,, తిద హరవిద్యాశ్రుతనిర్వచనాన్మర్త్యామృతనియన్తృవాచితయా “ యస్మాత్క్షరమతీతోఽహమక్షరాదపిచోత్తమః । అతోఽస్మిలోకేవేదేచప్రథితఃపురుషోత్తమ,, ఇతి గీతానిరుచ్యమాన పురుషోత్తమశబ్ద సమానార్థకత్వేన పరబ్రహ్మవాచకః- అతఏవ “సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మ- యేనాక్షరంపురుషంవేదసత్య,, మిత్యాదౌ బ్రహ్మసత్యశబ్దేన నిర్దిశ్యతే-సత్యం పరంబ్రహ్మ కామయత ఇతి సత్యకామః-పరబ్రహ్మప్రాప్తీచ్ఛుః - జ్ఞాననిష్ఠాకాష్ఠామాసాద్యపరమాత్మోపాసన నిరతఇతి భావః “ శిలికామిభిక్షాచరిభ్యోణ,, ఇతి కర్తర్యణోఽపవాదోణప్రత్యయః॥ ఈదృశోఽపి యస్యాం మేఖలాయాం - నిహితనయనోదృశ్యతఇతి ॥ అనేనవాఙ్మనసా గోచరః కాఞ్చీభూషణస్య మనోనయనహారిరామణీయకవైభవ ఇతి ద్యోత్యతే ॥ అత్ర ప్రస్తుతాప్రస్తుతయోః కాఞ్చీనగరీమేఖలయోర్యాగపద్యేన వర్ణనాత్ప్రకృతాప్రకృతగోచర శ్లేషాలంకారః ॥ “ నానార్థసంశ్రయశ్లేషోవర్ణ్యావర్ణ్యోభయాశ్రయ,, ఇతి లక్షణాత్ ॥ సచ నానారత్నైరుపచితగుణా మిత్యాదిశబ్దేషు పరస్పరవిలక్షణ పదభఙ్గానపేక్షమేవానేకార్థ క్రోడీకరణాదభఙ్గశ్లేషః ॥ యదీదృశప్రకృతాప్రకృతశ్లేషస్థలే శబ్దశక్తిమూలధ్వనిమిచ్ఛన్తి ప్రాఞ్చః-తత్ప్రకృతాప్రకృతాభిధాన మూలకస్యోపమాదేరలంకారస్యవ్యఙ్గ్యత్వాభిప్రాయమ్ ॥ అప్రకృతార్థస్యాపి శబ్దశక్త్యా ప్రతిపాద్యస్యాభిధే

యత్వావశ్యం భావేనవ్యక్త్యనపేక్షణాత్ ॥ యద్యపి ప్రకృతార్థే ప్రకరణ బ లాజ్ఝడితి బుద్ధిస్థే సత్యేవపశ్చాన్మేఖలాదివాచికాఙ్క్షాబ్ధది పదానామన్యోన్య సాంనిధ్య బలాత్తద్విషయక శక్త్యన్తరోన్మేషపూర్వకమప్రకృతార్థస్స్ఫురేత్ నైతావతాతస్య వ్యఙ్గ్యత్వం - శక్త్యాప్రతిపాద్యమానె సర్వథైవ వ్యక్త్యనపే క్షణాత్ । పర్యవసితే ప్రకృతార్థాభిధానె పశ్చాత్ స్ఫురతీతి చేతాదృశంభవ తుగూఢశ్లేషః ॥ సభఙ్గశ్లేషశ్శబ్దాలంకారః । అభఙ్గశ్లేషస్త్వర్థాలంకారఇతి కా వ్యప్రకాశకృదాదయః । ఉభయమపి శబ్దాలంకారఇత్యన్యే - ఉభయమప్య ర్థాలంకార ఇతి దీక్షితాః - ఏతత్ప్రపఞ్చస్తు తదీయగ్రన్థేషు ద్రష్టవ్యః ॥ కా ఞ్చ్యేవకాఞ్చీత్యభిసన్ధౌశ్లిష్టరూపక ముక్తశ్లేషానుప్రాణిత మిత్యనయోరేక త్రైవాచార్యసంరమ్భస్య నియన్తుమశక్యతయా సందేహసంకరః ॥ కించ ॥ నగ రీపక్షే- నానారత్నైరిత్యాదినా సమృద్ధిమద్వస్తు వర్ణనాత్ప్రథమికముదా త్తం - ప్రణతార్తిహరస్య పరస్యబ్రహ్మణో నిత్యసాంనిధ్య రూపచరితం కా ఞ్చ్యుపలక్షణతయా నిబద్ధమితి ద్వైతీయీకముదాత్తమితి సజాతీయయోరన యోస్సంసృష్టిః ॥ " ఉదాత్తమృద్ధెశ్చరితంశ్లాఘ్యంచాన్యోపలక్షక,, మిత్యు భయోరపి లక్షణం - మేఖలాపక్షేప్యేవమేవోదాత్తద్వయంవిభావనీయం - ని రుక్తోదాత్తద్వయ ద్వికస్యచైకవాచకానుప్రవేశసంకరః ॥ అపిచ ॥ నగరీపక్షే, భూమేరుచితవిభవం భూషణమితి తస్యాం భూషణత్వా రోపాద్రూపకం - త చ్చ నిరవయవం - మేఖలాపక్షే- నిత్యసంగీతనాదామిత్యత్ర లుప్తోపమాభేదః పక్షద్వయేపి- భూమేరుచితవిభవమిత్యనురూపవస్తువర్ణనాత్మక స్సమాలంకార ఇత్యేతేషాం సంసృష్టిః ॥ ఇయంచ నిరూపితశ్లేషేణ సమృద్ధిమద్వస్తువర్ణనాత్మక ప్రాథమికోదాత్తే నచైకవాచకాను ప్రవేశసంకీర్ణా- నగరీపక్షేసపురుష ఇత్య దృశ్యతయా ప్రసిద్ధస్య శాస్త్రైకసమధిగమ్యస్య సర్వాన్తరాత్మనఃపురుషస్య దృశ్యతఇతిచక్షుర్విషయత్వ వర్ణనాదేకోవిరోధాభాసః ॥ " ఆభాసత్వేవిరోధ స్య విరోధాభాసఇష్యత,, ఇతి లక్షణాత్ । అచక్షుశ్శ్రోత్రతయా శ్రుతిప్ర సిద్ధోఽపియస్యాంనిత్యంనిహితనయనఇత్యపరోవిరోధాభాసః।ఇమౌచ విరోధా భాసౌ భగవతఆశ్రిత పరిత్రాణాయేచ్ఛాపరిగృహీతాభిమతార్చారూప దివ్య మఙ్గళవిగ్రహత్వాత్పరిహార్యౌ " నతేరూపంనచాకారోనాయుధాని నచాస్ప

దమ్ । తథాఽపి పురుషాకారోభక్తానాం త్వం ప్రకాశస,, ఇత్యాద్యాగమా త్ * సర్వశరీరకోఽప్యఖిలహేయప్రత్యనీకోఽనన్తకల్యాణ గుణనిధిరిత్యపరో వి రోధాభాసః । అయంచోక్తరీత్యా ఉభయలిఙ్గశ్రుత్యాపరిహార్యః - ఏతేషా మ న్యోన్యనైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిః । అస్యాశ్చోక్తశ్లేషేణద్వితీయోకోదాత్తేనచైక వాచకానుప్రవేశసంకరఇతిదిక్ ॥ ద్వంద్వాతీతోఽపిసత్యకామోఽపియస్యాం నిత్యం నిహితనయన ఇత్యనేన, కిముత కామరక్తఇతి ద్యోతనాతార్థాపత్త్యలంకారోవ్యజ్యతఇతి సంక్షేపః ॥ ౨౬ ॥ ... ...

{ మూ॥ తామాసీదన్వ్రణమనగరీం భక్తినమ్రేణమూర్ధ్నా
జాతామాదౌ కృతయుగముఖే ధాతురిచ్ఛావశేన ।
{ యదీవ్యథీనాం కరిగిరిపతే ర్వాహవేగానధూతాన్గన్యా
న్రై(రే)ణూం స్త్రిదశపతయోధారయన్త్యుత్తమాంగైః॥ }

వ్యా ॥ అథ కాఞ్చీదర్శనమాత్రేణ నతూష్ణీమవస్థాతవ్యం కింతు సమీప మేత్యావశ్యంప్రణన్తవ్యం - "దృష్ట్వైవ దేవాయతనం మూర్ధ్నిబద్ధాఞ్జలిర్భ వేత్ । సమీపమేత్యతస్యాథ ప్రణమేత్ప్రీతివిహ్వలఇతిస్మరణాత్ ॥- అన్య థా "విష్ణోరాయతనం దృష్ట్వాసమీపేన నమేత్తుయః । తస్యపృచ్ఛన్తిమూర్ధా నం శతధాయమకింకరా,, ఇతి స్మృతేః ప్రత్యవేయాపవత్యభిప్రయన్నాహ దాశరథిః ॥ * తామితి * ఆదౌపురా - కృతయుగస్య- ముఖప్రారమ్భే "ముఖంప్రధానేప్రారమ్భ,, ఇతి మేదినీ ॥ అనేన "సృష్ట్వైతదఖిలం బ్రహ్మాజ గత్స్థావరజఙ్గమమ్ । ఆదౌకృతయుగేవిష్ణుం ద్రష్టుకామోబభూవహే,, తి హ స్తిగిరిమాహాత్మ్యోక్తం స్మారితం - ధాతుః చతుర్ముఖస్య - ఇచ్ఛావశేన సంకల్పా ధీనతయా-సంకల్పమాత్రేణైవ- నతుమణికనకరజతాదిబాహ్యసామగ్రీ సంయో జనాది ప్రయాసేనేతి భావః "త్రిష్వధీనేవశోవాఞ్ఛా ప్రభుత్వాధీనతాసు చే,, తి రత్నమాలా- జాతాంఉత్పన్నాం- యద్యపిబ్రహ్మాజ్ఞాపరతన్త్రేణ విశ్వక ర్మణామనసా నిర్మితాకాఞ్చీ "త్రైలోక్యాన్తర్గతాస్సర్వేశతశోఽథసహస్రశః। అత్రైవాద్యాగమిష్యన్తి మమయజ్ఞదిదృక్షవః । త్వంతేషామపి సర్వేషాం ని ర్మిమీథాఃపురంమహత్,, ఇత్యుపక్రమ్య "ఇతితద్వచనంశ్రుత్వా ప్రణిపత్య కృతాఞ్జలిః । తదాజ్ఞాం ప్రతిజగ్రాహ విశ్వకర్మామహామనాః ॥ నిర్మమేమన

న్సైవాథపురం దేవపురంయథే,, తి హస్తిగిరిమాహాత్మ్యోక్తేః। తథాఽపితత్రాపిధాతు రిచ్ఛాయాఏవప్రయోజకత్వాత్తథానిర్దేశః॥ ఇచ్ఛామాత్రనిదానకత్వాదేవజాతా మితి కర్తరిప్రత్యయేన నిర్దేశశ్చ॥ అనేన "తదప్రమేయాప్రతికారకృత్రిమం కృతంస్వయంసాధ్వితి విశ్వకర్మణా,, త్యుక్తరీత్యా విశ్వకర్మనిర్మితాత్పుష్పకాదపి "అనేక సంస్థానవిశేష నిర్మితం తతస్తతస్తుల్యవిశేషదర్శన ,, మిత్యాద్యుక్తమ స్యాస్తత్తచ్ఛిల్పవైచిత్ర్య మతిభూమిమితి వ్యజ్యతే। నహిమనః కల్పనీయే వైచిత్ర్యేఽస్తినామకాచిదర్గళా - ఈదృశవైచిత్ర్యాతిశయాభివ్యఞ్జనాయైవాన్యత్రాపి "మనసేవకృతాంలఙ్కాం,, మిత్యాద్యుత్ప్రేక్ష్యతే త్వదావాహ్యాచ తుర్ముఖేచ్ఛాజాతతయాతవాత్యన్తమాననీయామితిభావః। తాం పూర్వోద్దిష్టాం- నగరీం కాఞ్చీనామ్నీంపురీం - ఆసీదన్ ప్రాప్నువన్ సన్ - ఆజ్ పూర్వకా త్సదేర్నతరి "పాథఃప్రస్థామ్నా దానీ దృశ్యే రసనికదసదాంపిబజిఘ్రధమ తిష్ఠమనయచ్ఛపశ్యర్ఛధౌశీయసీదా,, ఇతి సీదాదేశః - భక్త్యా - మహనీయ విషయకప్రీతిర్భక్తిః - తయా- నచైషా "స్నేహపూర్వమనుధ్యానం భక్తిరిత్య భిధీయత ,, ఇత్యాద్యుక్త విజాతీయప్రత్యయా వ్యవహితానసనత్భాన నాత్తి కాభక్తిః - హంసస్య తిర్యక్త్వేన తత్రానధికారాత్। "హృద్యపేక్షయాతు మనుష్యాధికారత్వా ,, దిత్యాదౌ బ్రహ్మమీమాంసాయాం మనుష్యాద్యధికా రికత్వస్య స్థాపితత్వాద్విద్యాయాః - కింతు "శుద్ధభావంగతో భక్త్యా శాస్త్రా ద్వేద్మిజనార్దన,, మిత్యాద్యుక్తా పరమాత్మగుణవిగ్రహాదిష్వనుకూలతాబుద్ధిరూ పా- "భజఇత్యేషధాతుర్వై సేవాయాంపరికీర్తితః। సేవాతుప్రోచ్యతేసద్భి ర్భక్తిశబ్దేనభూయసీ॥ సేవాచాత్యన్తనీచత్వ వృత్తిర్హిస్వామినంప్రతి,,త్యుక్తా- స్వామినంప్రతినైచ్యవృత్తిరూపావా- తయా- నమ్రేణస్వయమేవ ప్రహ్వేణ నతు బలాన్నమితేన "నమికమ్పిస్మ్యజసక మహింసదీపోర,, ఇతి నమతేః కర్తరిరప్రత్యయః॥ అనేన భక్తేరుద్వేలత్వం ద్యోతితం - మూర్ధ్నాశిరసా- నకే వలం వాఙ్మాత్రేణ- నచ మనసా-నాపి "నమస్త్రిష్కప్రణామస్స్యాదఞ్జలిం మస్తకేన్యసేత్। ప్రణామస్సంపుటస్స్యాద్ధృదయేఽఞ్జలిమర్పయేత్। ప్రహ్వ జస్సంపుటంకుర్యాత్సాప్రహ్వజనమస్క్రియే ,, త్యుక్తమస్త్రిష్కసంపుటాది మాత్రేణేతిభావః॥ సమస్కారప్రకరణాచ "తద్యథాపుసంయంజానుభ్యాం పా

ణిభ్యాం శిరసా చ,, త్యారభ్య "ఇత్యేవం న మతి సన్ సర్వైః కరణైర్నమతి,, ఇత్యు
క్తం - తాదృశప్రణామశ్చైవం ప్రశస్యతే । "సర్వైః కరణైర్నమస్యన్ సమ
గ్రో భవతి సమగ్రో భవన్నాప్తకారీ భవత్యాప్తకారీ భగవన్తం ప్రాప్నోతీ,,తి ॥
ప్రణమ- స్వాపకర్షబోధకేన ప్రహ్వీభావేన భజస్వేత్యర్థః ॥ ఉత్కృష్టవిషయ
స్వనిష్ఠాపకర్షబోధానుకూలవ్యాపారో హి నమస్కారః ॥ "ణము ప్రహ్వత్వే,,
ఇతి భ్వాదికాద్ధాతోర్లోణ్మధ్యమపురుషైకవచనమ్ । "ఉపసర్గాదసమాసేఽ
పిణోపదేశస్య,, తి ణత్వం - మూర్ధ్నా ప్రణమేత్యనేన "పాదాఙ్గుళి
భ్యాం జానుభ్యాం శిరసా చావనిం స్పృశన్ । బద్ధాఞ్జలిర్నమస్కుర్యాత్స ప
ఞ్చాఙ్గ ఇతీరిత,, ఇతి శ్రీవైఖానసీయాద్యుక్తచతుర్విధమూర్ధప్రణామేషు యం
కంచిత్స్వశక్త్యం ప్రణామమాచరేతి సూచ్యతే ॥ యద్వా ॥ హంసస్యాఞ్జల్యా
దిరచనానుకూలకరాద్యవయవాభావాన్మూర్ధ్నేత్యేతావదేవోక్తం - తావతైవ
"యథాతథా వాఽపి సకృత్కృతోఽఞ్జలి,,రితి న్యాయేన తత్కర్తృకప్రణామసా
ఫల్యసంభవాచ్ఛక్యస్యైవ విధాతుముచితత్వాచ్చ - శాస్త్రమపి నహీనామ
శాస్త్యశక్యం - నను కథం చతుర్ముఖాపవాహ్యేన మయాభూమిష్ఠేషా నగరీ నమ
స్కార్యేత్యత్రాహ ॥యదితి॥ తృతీయాయౌవనాఖ్యా దశైవ సదా యేషామి
తి త్రిదశాః "రూపం బిభర్తి సౌమిత్రే పఞ్చవింశతివార్షిక,,మితి శ్రీరామా
యణాద్యుక్తేఽస్మదాదావపి తేషాం యౌవనావస్థైవేతి ధ్యేయం - వృత్తివిషయే
ఽత్ర పూరణప్రత్యయస్య లోపో ద్రష్టవ్యః - తృతీయభాగావిశిష్టేత్యర్థే త్రి
భాగశేషా రజనీత్యాది ప్రయోగదర్శనాత్ ॥ ఉత్పత్తిస్థితివినాశాఖ్యాస్తిస్రః
వదశావయోఽవస్థా యేషాం త ఇతి వా త్రిదశాః - తేషాం పతయః సృష్ట్యాద్యధికృ
తతయా మహీయాంసశ్చతుర్ముఖాదయోఽపి - నతు తేష్వపి యః కశ్చిదితి భా
వః । కరిగిరిపతేః హస్తిశైలనేతుర్భగవతో దేవాధిరాజస్య - వాహస్తురఙ్గః వా
హనం గరుత్మానితి వా - తదుత్సవవైభవస్యైవ తత్ర సర్వాతిశాయిత్వప్రసిద్ధేః,
తస్య - వేగేనావధూతాన్ కమ్పితాన్ నతు భగవచ్చరణారవిన్దవ్యతికరం త
ద్వాహ చరణావమర్శం వా ప్రాప్తాన్ - కింతు తద్వాహనవేగేన దూరతో ని
రస్తానితి భావః ॥ అత ఏవ ధన్యాన్ మహాభాగ్యవత ఇత్యర్థః "కృతకార్యమిదం దు
ర్గం వనం వ్యాళనిషేవితమ్ । యదధ్యాస్తే మహాబాహూ రామస్సత్రభృతాం వరః

ఆపగాఃకృతపుణ్యాస్తాః పక్షిణశ్చ సరాంసిచ । యేషుస్నాస్యతికాకుత్స్థో విగాహ్యసలిలంశుచి,, త్యాదౌ రామసంసర్గ ప్రయుక్తం దుర్గాదీనాం భాగ్యవత్త్వమివ “ ధన్యాఅహోఅమీఆళ్యో గోవిన్దాఙ్ఘ్ర్యబ్జరేణవః । యాన్బ్రహ్మేశాదయోదేవా దధుర్మూర్ధ్న్యఘనుత్తయే,, ఇతి శ్రీకృష్ణచరణారవిన్ద వ్యతికర ప్రయుక్తం బృన్దావనరేణూనాం భాగ్యవత్త్వమివచ యద్వీథీరేణూనాం దేవాధిరాజవాహనావధూతత్వేన భాగ్యవత్త్వమితిభావః ॥ ధన్యాఇతి ప్రథమాన్తపాఠే- త్రిదశపతయ ఇత్యస్య విశేషణం - తదా “ధన్యాఃపశ్యన్తిమేనాథం కృతజ్ఞంప్రియవాదినమ్ । ధన్యాద్రక్ష్యన్తిరామస్య తారాధిపనిభంముఖ ,, మిత్యాదావివ తాదృశ రేణు శిరోధారణౌపయిక మహాభాగ్యభాజఇతిభావః । ధనంలబ్ధారోధన్యాః “ధనగణంలబ్ధే,, తి యత్ ॥ భావినీంధన్యతామభిసంధాయవాధన్యాఇత్యుక్తిః । యస్యాఃకాఞ్చ్యాః- వీథ్యాః పదవ్యాః ప్రతోళ్యాఇతియావత్ “ వీథీపఙ్క్త్యాం గృహాఙ్గేచ రూపకాన్తరవర్త్మనో,, రితి మేదినీ । “వీథీపఙ్క్తావశ్వగతౌనాట్యభదేగృహాఙ్గకే,, ఇత్యమరశేషః ॥ “ వీథీగృహాఙ్గేపఙ్క్తౌచ నాట్యరూపకవర్త్మనో,,రితివిశ్వః॥“వీథీపదవ్యపీ,,త్యమరశ్చ-తవర్గద్వితీయాన్తోయం నతు తచ్చతుర్థాన్తఃకోశేషు తవర్గద్వితీయాన్తేష్వేవపాఠాత్ ॥ అతఏవ“విథ్యలేఽనయా-“విథృయాచనే,,ఘఞ్-వృషాదరాదిర్గౌరాదిశ్చే,,త్యమరసుధాగ్రన్థశ్చసంగచ్ఛతే॥రేణూన్ పాంసూన్।నతుపటవాసకాదికమితిభావః।అనేనాతిశ్లోదీయస్త్వంసూచితం“రేణుర్ద్వయోః స్త్రియాంధూళి,,రిత్యమరః॥ఉత్తమాఙ్గైఃశిరోభిః నతు తతోఽధస్తనైరంసాదిభిరఙ్గైః “ ఉత్తమాఙ్గంశిరశ్శీర్షం,, మిత్యమరః ॥ ధారయన్తివహన్తి । “ ధృఙ్ధారణే ,, ఇత్యస్మాద్ధాతోర్భ్వాదికాత్స్వార్థేణిచ్ ॥ స్వమహీయస్త్వంరేణూనాం లఘీయస్త్వంచానాలోచ్యదేవాధిరాజవాహవేగవిధూనన(ప్రా)ప్తధన్యతాతిశయసత్త్వయా తాన్ స్వయమపి ధన్యా బుభూషవోభక్త్యతిశయేన శేషపటాదివచ్ఛేఖరీకుర్వన్తీతిభావః ॥ వర్తమాననిర్దేశేన నకదాచిదప్యనాదరేణతానవధూనయన్తీతి ద్యోత్యతే । తస్మాత్తస్యాసాఽవశ్యంప్రణన్తవ్యా- తేన “తస్యయజ్ఞవరాహస్య విష్ణోరమితతేజసః । ప్రణామంయేఽపికుర్వన్తి తేషామపినమోనమ,, ఇత్యుక్తక్రమేణ తవాపిసర్వజనవన్దనీయత్వంస్యాదితిభావః ॥ అత్రధన్యానిత్యస్య ధన్యాఇత్యస్యవా విశేషణ

గత్యా రేణూనాముత్తమాఙ్గధారణ హేతుత్వాదేకం కావ్యలిఙ్గం- త్రిదశపతి కర్తృకభగవద్వాహవేగావధూతకాఞ్చీనగరవీథీరేణు శిరోధారణ రూపవాక్యార్థేన తన్నగరకర్తృక మూర్ధప్రణామానుశాసనరూపవాక్యార్థస్య సమర్థితత్వా దన్యచ్చ కావ్యలిఙ్గ ముక్తకావ్యలిఙ్గోజ్జీవితమితి సంకరః॥ఉక్తవిధరేణుశిరోధారణ రూపమహాపురుషచరితస్య వర్ణనీయకాఞ్చీనగరోపలక్షకత్వా దుదాత్తభేద ఇత్యనయో రేకవాచకానుప్రవేశసంకరః ॥ కాఞ్చీనగరవిషయక త్రిదశపతిగతభావస్య శ్రీరామగత తన్నగరీవిషయకభావం ప్రత్యఙ్గత్వాత్ప్రేయోఽపరాఙ్గవ్యఙ్గ్యం-రామగత తాదృశభావస్యచాచార్యగతతాదృశభావం ప్రత్యఙ్గత్వాదన్యచ్చాపరాఙ్గవ్యఙ్గ్యమితి సంక్షేపః ॥ ౨౭ ॥ ...

మూ॥ మన్దాధూతాత్తదను మహితో నిస్సృతశ్చూతషణ్డా
త్పార్శ్వే తస్యాః పశుపతిశిరశ్చన్ద్రనీహారవాహీ । దూ
రాత్ప్రాప్తం ప్రియసఖమివ త్వాముపైష్య త్యవశ్యం
కమ్పాపాథఃకమలవనికా కాముకో గన్ధవాహః ॥ ౨౮॥

వ్యా॥ అథ “శివస్సర్వేషుకాలేషు కాననేభ్యోవినిస్సృతః । రాఘవంయుక్తశీతోష్ణస్సేవిష్యతి సుఖోఽనిల” ఇత్యుక్తరీత్యా మామివమత్ప్రియసఖం కాఞ్చీనగరప్రణామ మహాభాగ్యలాభధన్యం త్వామపి తత్ర గతం పరిచరిష్యతి మన్దానిలస్తత్రత్య ఇత్యాహ ॥ * మన్దేతి * తదను కాఞ్చీప్రణమనానన్తరం తస్యాః కాఞ్చ్యాః పార్శ్వేపక్షభాగే మన్దంశనైః ఆధూతాత్ ఈషత్కమ్పితాత్ చూతానాం ఆమ్రతరూణాం “ఆమ్రశ్చూత” ఇత్యమరః ॥ షణ్డం కదమ్బం - తస్మాత్ “అబ్జాదికదమ్బే షణ్డమస్త్రియా” మిత్యమరః ॥ నిస్సృతః నిర్గతః అనేన మారుతస్యమాన్ద్యం సూచితమ్॥ పశుపతేః తత్రత్యస్యైకామ్రేశ్వరస్య- శిరసి యశ్చన్ద్రః తస్య నీహారోఽవశ్యాయః “అవశ్యాయస్తునీహార” ఇత్యమరః ॥ తంవహతీతి నీహారవాహీ- తాచ్ఛీల్యేణినిః “బహులమాభీక్ష్ణ్యే” ఇతి వాణినిః-తదా అసకృత్పశుపతిశిరశ్చన్ద్రనీహారవాహీత్యర్థః అనేన శైత్యాతిశయస్సూచితః। కమ్పా కమ్పాఖ్యా సప్తధాభూతాయా వేగవత్యాఅవాన్తరఝరీ ఏతచ్చాగ్రిమశ్లోకే వ్యక్తీభవిష్యతి॥తస్యాః పాథః అమ్బుః “కబన్ధముదకంపాథ” ఇత్యమరః ॥ తస్మిన్ యా కమలవనికా పద్మవనీ తస్యాః

కాముకః తదనుబధ్నీతియావత్ ॥ కమలవనికాయాః పాథస్సంబన్ధకథనోక్త్యా స్తద్గ తానాం కమలానామమ్లానత్వ సౌరభ్యనిర్భరత్వ భోగ్యత్వాదికం వ్యజ్యతే । న హిసలిలాదుద్ధృతానాం పద్మానా మమ్లానతాదికం సలిలగతానామివ సులభం భవతి ॥ కాముకశబ్దసమభివ్యాహారవశాత్కమలవనికాయాము త్తమనాయికా త్వం ప్రతీయతే ॥ అనేన మారుతస్య సౌరభ్యం సూచితం-అతఏవ గన్ధవాహఇ తి విశేష్యనిర్దేశోఽపి స్వారసికః-మహితః ఏవంవిధమాన్ద్యశైత్య సౌరభ్య ని ర్భరతయాఽనారతమఖిల జగదభినన్దనీయఇతి భావః ॥ "మతిబుద్ధీ„ త్యాది నా వర్తమానేక్తః-గన్ధంవహతీతి గన్ధవాహః మారుతః-కర్తర్యణ్-దూరాత్ వి ప్రకృష్టప్రదేశాత్ ప్రాప్తంసమీపముపనతం దూరాత్ప్రాప్తమిత్యనేన ఆ సన్నవర్తినిసఖ్యౌకదాచిదాదరో మన్దరోఽపినాతీవదోషాయ పునఃపునస్త స్యాద్రియమాణత్వాత్ విప్రకృష్టదేశవర్తినితు కార్యవశాత్ప్రత్యాసన్నే క థంచిదప్యాదాస్యంతదాదరపౌనః పున్యాసంభవేనాప్రతిసమాధేయంవైరస్య మావహతీత్యతస్తస్మిన్నకదాచిదప్యనాదరః కార్యఇతి వ్యజ్యతే ॥ ప్రియశ్చా సౌసఖాచప్రియసఖః "రాజాహస్సఖిభ్య„ ఇతి సమాసాన్తష్టచ్ । తమివ న తు యంకంచిత్సఖిబ్రువమివ కింతు పరమప్రేమాస్పదం సఖాయమివేతిభావః అపశ్యసతాఽర్యత్వే సఖిత్వమేకమేవ పర్యాప్తంనిమిత్తం తత్రాపి తస్య ప్రి యత్వేకిమువక్తవ్యం తత్రాపి దూరాత్ప్రాప్తత్వే కిముతరా మితిభావః । త్వాం దూరాత్ప్రాప్తంత్వాం-అపశ్యముపైష్యతి నియమేనసమీపమేత్య స భాజయిష్యతి ॥ "కాననంవాఽపి శైలంవాయంరామోఽభిగమిష్యతి । ప్రి యాతిథిమివ ప్రాప్తంనైనం శక్ష్యన్త్యనర్చితు„మిత్యుక్తరీత్యా కాననాదయో మామివ తత్ప్రత్యామారుతస్త్వామపి మమహితె ప్రవృత్తమభ్యాగతమనభ్య ర్చ్యావస్థాతుం నక్షమేతేతిభావః॥ అత్ర వర్ణనీయే గన్ధవాహే చూతషణ్డాన్ని స్సృతః పశుపతిశిరశ్చన్ద్రనీహారవాహీ కమ్ప్రపాథఃకమలవనికాకాముకః మ హిత ఇతి విశేషణైః క్రమేణ దూరాదభ్యాగతప్రియసఖసచ్ఛికీర్షాసక్తత యాసభవనాత్ప్రత్యుద్గతస్య సజ్జీకృతార్ఘ్యపాద్యాచమనీయాద్యర్హణ సాధన స్య సకళత్రస్య సర్వలోకమాననీయస్య కస్యచితుఽటుమ్బినో వృత్తాన్తః ప్ర తీయతఇతి సారూప్యనిబన్ధనాసమాసోక్తిః ప్రియసఖమివేత్యుపమోపస్కృతే

తిసంకరః ॥ తకారవకారాదివ్యఞ్జనపునరుక్త్యా వృత్త్యనుప్రాస శ్చైత్యనయో రే కవాచకానుప్రవేశసంకరః ॥ అనేన కాఞ్చ్యాః ప్రదేశస్యాతిభోగ్యతారూప వస్తువ్యజ్యతే ॥ ౨౮ ॥

మూ ॥ వర్గస్తోమైరివపరిణతాస ప్తభేదైర్మహాఘై
ర్గాన్త్యామధ్యేనగర మభితస్స్రవితా దేవతాభిః ।
స్వచ్ఛస్వాదుప్రసరసుభగా స్వామినీవఃకవీనాం
వేగాసంజ్ఞాంవహతిమహతీం వల్లభాపద్మయోనేః ॥ ౨౯

వ్యా ॥ నకేవలంచతుర్ముఖేచ్ఛావశేన జాతత్వాదేవ తవమాననీయా కాఞ్చీ కింతు తత్ర తత్ప్రియసీనిత్యసంనిధానాదపీత్యాహ ॥ * వర్గేతి * కవీనాం జలచరవిహగానాం "కంవారిణిచమూర్ధని-విమషిః-రవత్రయే" ఇతిచామరః కావ్యకృతాంచ-స్వామినీ-ఈశిత్రీ "స్వామిన్నైశ్వర్యే" ఇతి నిపాతనాత్స్వశ బ్దాన్మత్వర్థీయ ఆమినచ్-నాన్తలక్షణోఙీప్ । నదీరూపేణ పరిణతత్వేన వాగ ధిదేవతాత్వేనచ జలచరశకున్తానాం కావ్యకృతాంచేశిత్రీత్యర్థః ॥ పద్మయోనేః బ్రహ్మణః వల్లభాదయితా సరస్వతీత్యర్థః ॥ వర్గాణాం అకారాదీనాం స్తోమైస్స మూహైరివ-సప్త భేదాఃప్రకారాః-యేషాంతథోక్తైఃఅకారమారభ్య అః,ఇత్య న్త మేకస్తోమః, కచటతపవర్గాః పఞ్చస్తోమాః యకారాదిళకారాన్తఏకస్తోమ ఇతి వర్గాణాంస్తోమాస్సప్తసాఙ్కలౌకికాః॥ ఏవంసప్తాకారైః మహాఘైః మహాప్రవాహైః "ఓఘోబృన్దోఽమ్భసాంరయే" ఇత్యమరః ॥ సరస్వతీప్ర వాహాణాం సప్తప్రకారత్వంతుశుక్తికాదిరూపేణ-తదుక్తంహస్తిగిరిమాహాత్మ్యే "తతోవికీర్ణాబహుధాప్రియయాసాగరంప్రతి। దక్షిణోత్తరభాగాచ్చపూర్వభా గాత్తతోహరేః । విష్ణోరుత్తరభాగేన ప్రియయాసాగరంప్రతి । శుక్తికాకన కాస్సప్రాకమ్రాపెయాద మఞ్జులా । చణ్డవేగేతిసప్తైతాః కీర్తితాస్సప్తనా మభిః ॥ విష్ణోర్దక్షిణభాగేన ప్రియయాసాగరంప్రతి ॥ తస్యావేగవతీత్యాఖ్యా బభూవభువనత్రయే" ఇతి ॥ పరిణతాపరిణామం ప్రాప్తా రూపాన్తరంప్రా ప్తేత్యర్థః ॥ యథావాగధిదేవతాత్వావస్థాయాం వర్గస్తోమైస్సప్తభేదైః పరిణ తా తథానదీత్వావస్థాయామపి సప్తభేదైః ప్రవాహైః పరిణతేతిభావః ॥ నగ రస్యమధ్యేమధ్యేనగరం "పారేమధ్యేషష్ఠ్యావె" త్యవ్యయీభావః ॥ కాఞ్చ్యా

నగరమధ్యఇత్యర్థః ॥ మాన్యామాననీయా అనుపాధికనిర్దేశేన సర్వలోకమాన్యే తి ధ్వన్యతే ॥ అభితః ఉభయతః పార్శ్వద్వయేఽపీత్యర్థః ॥ అభిశబ్దాత్ "పర్యభిభ్యాంచే,, తి తసిల్ - సచ "సర్వోభయార్థాభ్యామేవే,, తి నియమాదుభయార్థకాదేవాభిశబ్దాదితి ధ్యేయమ్- దేవతాభిః అర్చాత్మనాఽవిర్భూతాభిః పరదేవతాభిః-సేవితాఆశ్రితా "వేగవత్యుత్తరేతీరే పుణ్యకోట్యాం హరిస్స్వయమ్ । వరదస్సర్వభూతానా మద్యాపి పరిదృశ్యతే ॥ శ్రుతీనా ముత్తరంభాగం వేగవత్యాశ్చదక్షిణమ్ । కామాదధివసన్జీయా త్కశ్చిదద్భుతకేసరీ,, త్యాద్యుక్తరీత్యా పార్శ్వద్వయ్యామపి భగవదర్చాభిస్సేవితేతిభావః । యద్వా- మాన్యా-మధ్యేనగరమభితోదేవతాభిస్సేవితే తి యోజనా "అభితః-దేవతాభిర్బ్రహ్మాదిదేవతాభిస్సేవితే,,తి వ్యాఖ్యానంతు నాతివహృద్యం- స్వచ్ఛః నిర్మలః స్వాదుఃరుచ్యశ్చ ప్రసరః ప్రవాహః- తేన సుభగామనోహరాచ సతీ అనేన "స్వచ్ఛంలఘుచరుచ్యంచ పథ్యమాహుర్జలంబుధా,, ఇత్యుక్తరీత్యా తదీయజలగుణసమృద్ధిస్సూచ్యతే- మురారిమిశ్రోఽప్యాహ "జడస్వచ్ఛస్వాదుప్రకృతి రుపహూతేన్ద్రియగణో గుణోయద్యప్యాసామయమయుతసిద్ధో విజయత,, ఇతి ॥ మహతీంపూజ్యాం-వేగావేగవతీతి సంజ్ఞాం ఆఖ్యాం వహతి ప్రాప్నోతి - ఉపమానుప్రాసౌ సంసృజ్యేతే ॥ ౨౯ ॥ ... ...

మూ ॥ తీర్థేపుంసాంశమితకలుషే తత్రసారస్వతాఖ్యే
స్నాత్వాసార్ధం మునిభిరనఘై స్సమ్యగుల్లాసితాఙ్గః ।
విశ్వంచిత్తే విగతరజసి వ్యఞ్జయన్తీ మశేషం వక్ష్య
స్యన్తర్బహిరపిపరాం శుద్ధిమక్షేపణీయామ్ ॥ ౩౦ ॥

వ్యా॥ అథతత్ర స్నానాదినా పరాంశుద్ధిం ప్రాప్స్యసీత్యాహ *తీర్థఇతి* తత్ర వేగవత్యాం- పుంసాం ఆప్లవతాంపురుషాణాం - శమితంపరాస్తం కలుషంవృజినం యేన తస్మింస్తథోక్తే- గమకత్వాత్సమాసఇత్యవోచామ-పుంసామితిసామాన్యతో నిర్దేశేన వర్ణాశ్రమాది విభాగానాదరేణ సర్వేషాంపావనత్వం ద్యోత్యతే - సరస్వత్యాఇదం సారస్వతం- సారస్వతమిత్యాఖ్యాయస్య- తథోక్తే- తీర్థేఋషి జుష్టజలే "నిపానాగమయోస్తీర్థ మృషిజుష్టజలేగురౌ,, విత్యమరః ॥ అత్ర "తతస్తస్యాగ్రతోవిష్ణో ర్యత్రోత్తస్థౌసరస్వతీ । విశుద్ధగాత్రీ

తన్వఙ్గీ యోషిదుత్ప్రాయయశస్వినీ । తత్రస్థిత్వాజగన్నాథం ప్రణిపత్యసరస్వతీ ॥
సంస్తుత్యవివిధైస్తోత్రై స్స్వయమన్తర్దధేపునః । తత్తీర్థమభవత్పుణ్యం మ
హాపాతకనాశనమ్ । కుణ్డతీర్థమితిఖ్యాతం పావనంకేశవప్రియమ్ ॥ తత్రకుర్వ
న్తియేస్నానం నతేయాన్తిపునర్భవ,, మిత్యేతదనుసంధేయం- అత్ర కుణ్డతీర్థమి
తి సారస్వతతీర్థస్యైవ నామాన్తరమిత్యాహుః - అనఘైః నిర్దోషైః మునిభిఃని
దిధ్యాసా రూపవిద్యావాప్తయే పరబ్రహ్మ మననశీలైః “ మనేరుచ్చ,, త్యౌ
ణాదిక ఇన్ప్రత్యయః కిల్ తత్రత్యైః ఋషిభిః “ మననంచోపాసనా
లమ్బనస్య పునఃపునస్సంశీలన ,, మితి సహకార్యన్తర విధ్యధికరణే“బా
ల్యంచపాణ్డిత్యంచ నిర్విద్యాథమునిః,, రిత్యత్రభాషితం - సార్ధంసాకం - స్నా
త్వా ఆప్లుత్య- మునిభిస్సహస్నాత్వేత్యనేన “సేవ్యాశ్శ్రియోఽర్థిభిస్సన్తఃపు
ణ్యతీర్థఫలోపమాః । క్షణోపాసనయోగోఽపి నతేషాం నిష్ఫలోభవేత్ ।సా
ధూనాందర్శనంపుణ్యం తీర్థభూతాహిసాధవః । కాలేనఫలతేతీర్థం సద్యస్సాధుస
మాగమః,, ఇత్యుక్తరీత్యా తథావిధతీర్థస్నానస్య పావనత్వమామ్రేడిత మితి
ద్యోత్యతే “ భవద్విధాభాగవతాస్తీర్థభూతాస్స్వయంప్రభో । తీర్థీకుర్వన్తితీ
ర్థాని స్వాన్తస్థేన గదాభృతే,,త్యాదిక మపీహానుసంధేయం “ సద్భిరేవసహాసీ
త సద్భిఃకుర్వీతసంగమమ్ । సద్భిర్వివాదంమైత్రీంచ నాసద్భిఃకించిదాచరే,,ది
త్యాద్యుక్తరీత్యా సర్వసమృద్ధినిదాన భూతస్సత్సఙ్గస్తత్రావశ్యం త్వయాకర్తవ్య
ఇత్యపి వ్యజ్యతే ॥ సమ్యక్ । ఉల్లాసితాఙ్గః - తీర్థస్నానేనోల్లాసం ప్రాపితా
న్యఙ్గాని యస్యసతథోక్తః ॥ యద్వా ॥ మునిభిరిత్యేత న్మధ్యమణిన్యాయా దు
త్తరత్రాప్యన్వేతి ॥ మునిభిః త్వయా సహస్నాతైస్తైరేవమునిభిః - సమ్యక్ సా
ధుయథాతథా- ఉల్లాసితాని సాదరపరిమార్జనాదినా ప్రహర్షితాని వికలుషితాని
చాఙ్గానియస్య సతథోక్తః ॥ “సంభాషాదర్శనంస్పర్శ స్స్మరణంకీర్తనంనతిః ।
పావనానికిలైతాని సాధూనామితిశుశ్రుమే ,, తి చ్యవననహుషసంవాదోక్తరీ
త్యా మహామునికరస్పర్శాదివిధూతపాప్మేతిభావః । విగతం- రజః రజోగుణోయ
స్మాత్తథోక్తే రజస్తమోగన్ధవిధురఇతి యావత్ । చిత్తేమనసి అశేషంకృత్స్నం-వి
శ్వంప్రపఞ్చం వ్యఞ్జయన్తీం ప్రకాశయన్తీం “ సత్త్వాత్సంజాయతేజ్ఞాన,, మి
త్యుక్తరీత్యా సర్వవిషయసాక్షాత్కారకారణజ్ఞాన సంపాదయిత్రీమిత్యర్థః । ప

రాం నిరతిశయాం- అక్షేపణీయాం నిమిత్తాన్తరేణానభిభవనీయాం శుద్ధిం నైర్మల్యం "తత్రసత్త్వంనిర్మలత్వాత్ ప్రకాశకమనామయమిత్యుక్త సత్త్వగుణ సమృద్ధిసంపాదితం వైశద్యమితి యావత్ । అన్తః - బహిరపి-వక్ష్యసి ప్రాప్స్యసి- బహిశ్శుద్ధిస్తు నిర్మలతీర్థావగాహన విరజీకృతాఙ్గత్వం "వహప్రాపణే,, లృటిస్య ప్రత్యయే "హోఢః,, ఇతి ఢత్వే "షఢోఃకస్సీతి కత్వే, ఇణ్కోః,, రితి షత్వం -తీర్థస్నానమునికరస్పర్శాదిభిస్తవలోకోత్తరజ్ఞాననైర్మల్య సంపత్తిర్భవిష్యతీత్యభిప్రాయః ॥ అత్ర శమితకలుషే ఇతి తీర్థవిశేషణస్యోక్తవిధశుద్ధిప్రాప్త్యభిప్రాయ గర్భత్వాత్పరికరః । ఏవంవిధతీర్థే మునిజనైస్స్నానకం స్నానస్య తదుల్లాసితాఙ్గత్వస్య చోక్తవిధశుద్ధిప్రాప్తిహేతుత్వా తాఽవ్యలిఙ్గభేదః । అనివృత్తైకర్మకృత దేహబన్ధే అశేషప్రపఞ్చసాక్షాత్కార కారణశుద్ధేస్సంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధోక్తేరతిశయోక్తిః- సకారాదివ్యఞ్జన పునరావృత్తేర్వృత్త్యనుప్రాసశ్చ ।కించ ॥ శమితకలుషేతీర్థేస్నాత్వేత్యనేన "సఆగచ్ఛతివిరజాంతాంమనసాఽత్యేతి తత్సుకృతదుష్కృతే ధూనుత,, ఇతి శ్రుత్యుక్తరీత్యా విరజానదీస్నానపూర్వక సర్వపాపావధూననస్య - మునిభిస్సార్ధమిత్యనేన తత్రముక్తాన్తర సమాగమస్య- సమ్యగుల్లాసితాఙ్గ ఇత్యనేన అమానవకరస్పర్శాపధూతనిఖిలవాసనత్వస్య "తం పఞ్చశతాన్యప్సరసాం ప్రతిధావన్తి శతంమాలా హస్తాశ్శతమాఞ్జనహస్తాశ్శతం చూర్ణహస్తాశ్శతంవాసోహస్తాశ్శతంఫణహస్తాస్తం బ్రహ్మాలంకారేణాలంకుర్వన్తి సబ్రహ్మాలంకారేణాలంకృతో బ్రహ్మవిద్వాన్బ్రహ్మైవాభిప్రైతి,, తి కౌషీతకి శ్రుత్యుక్తరీత్యా బ్రహ్మాలంకారాలంకృతత్వస్యచ విగతరజసిచిత్తే అశేషం విశ్వం వ్యఞ్జయన్తీమన్తర్బహిరప్యక్షేపణీయాంపరాంశుద్ధిం వక్ష్యసీత్యనేన "మనస్తైతాన్కామాన్పశ్యన్రమతేయఏతేబ్రహ్మలోకే । మనోఽస్యదివ్యంచక్షుః - సర్వగ్ంహపశ్యః పశ్యతిసర్వమాప్నోతిసర్వశః - సచానన్త్యాయకల్పత,, ఇతిశ్రుతి ప్రతిపన్నసర్వవిషయసాక్షాత్కారోపయిక సకలసాంసారికకర్మసంబన్ధనిబన్ధననిఖిలసంకోచ నివృత్తిరూపాయాః "అపహతపాప్మావిజరోవిమృత్యు,,రిత్యాది ప్రజాపతివాక్యోదితాపహతపాప్మత్వాదిరూపాయాశ్చాన్తశ్శుద్ధేరనితరాసాఽన్దనీయాయాః - దివ్యదేహస్యాప్రాకృత శుద్ధసత్త్వమయత్వేన బహిశ్శుద్ధేశ్చ ప్రతీతైశ్వర్యనీయో రాజహంసవృత్తాన్తే సారూప్యాన్ముక్తపురుషవృత్తాన్తః ప్రతీయత

ఇతి సమాసోక్తిరితి సర్వేషామేకవాచకానుప్రవేశసంకరః ॥ అత్ర “ తతోఽ
మానవమాసాద్యే,, త్యాది ప్రమాణసిద్ధవైద్యుతవ్యతిరిక్త విరజాతీర వర్త్యమాన
వకరస్పర్శాదారభ్యప్రకృతి సంబన్ధరూప ప్రతిబన్ధకనివృత్తిః ॥ నతువైద్యుత పు
రుషాత్మకామానవకరస్పర్శాదితి మంతవ్యమ్ “ గత్వాఽథో విరజాం విముఞ్చ
తితనుంసూక్ష్మాం తతోఽమానవ స్పర్శాత్తాళితవాసనా స్సుకృతినోగచ్ఛన్తివి
ష్ణోఃపదం,, మిత్యభియుక్తోక్తేరితిహి కేచిదాహుః॥ కేచిత్తు అమానవద్వయసద్భా
వే ప్రమాణాభావాదాతివాహికస్యైవామానవస్య విరజాతరణానన్తర భావిపవి
త్రకరస్పర్శాద్వాసనానిరసనమిత్యాహుః । స్పష్టంచెదం న్యాయసిద్ధాఞ్జన
వ్యాఖ్యానాదౌ ॥ ఉక్తసమాసోక్త్యా సారస్వతతీర్థస్య విరజౌపమ్యం ప్రతీయ
త ఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిః ॥ “ తత్రకుర్వన్తియేస్నానం నతేయాన్తిపున
ర్భవ,, మిత్యుదాహృత ప్రమాణానురోధేన తత్తీర్థమహిమాతిశయమాత్ర వర్ణ
నాభిసంధౌతు పరంపరయా తత్తీర్థస్నానస్యాపి మోక్షకారణత్వాత్త్వమపి తత్ర
స్నానేన ముక్తైశ్వర్యం ప్రాప్స్యసీత్యర్థోఽనుసంధేయః - అస్మిన్పక్షేయథాశ్రు
తార్థవర్ణనమాత్ర పర్యవసితత్వాన్నసమాసోక్తిరితి విశేషః - ఇతోఽపి సమా
సోక్తివర్ణనమేవస్వారసికం-నన్వేతదయుక్తం- యన్ముక్తస్యాప్రాకృతశుద్ధసత్వమ
యవిగ్రహవత్త్వవర్ణనం “ నహవైసశరీరస్య సతఃప్రియాప్రియయోరపహతిర
స్త్యశరీరంవావసన్తం నప్రియాప్రియేస్పృశత,, ఇతి శరీరసంబన్ధే దుఃఖస్యావ
ర్జనీయత్వమభిధాయ “ అస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయపరంజ్యోతి రుపసంపద్యస్వే
న రూపేణాభినిష్పద్యత,,ఇతి ముక్తస్యాశరీరత్వశ్రవణాదితిచేత్ -ఇదంతావదన
ధిగత శారీరకశాస్త్రస్య తావన్మాత్రవేదాన్తవాక్యం శ్రుతవతశ్చోద్యమ్- ముక్తా
నామైచ్ఛికదివ్యశరీరసద్భావస్య తత్ర ఫలలక్షణే అభావాధికరణే స్థాపితత్వా
త్ - తత్రహి కిం ముక్తస్య శరీరేన్ద్రియాదికమస్తి - ఉతన- అథ యథాసంక
ల్పమస్తిచనేతిచేతి సంశయ్య “ అభావంబాదరిరాహహ్యేవ,, మితి సూత్రేణ
శరీరస్య దుఃఖహేతుత్వాన్ముక్తస్యశరీరంనేతి బాదరిమతమనూద్య “ భావంజై
మినిర్వికల్పామననా,, దితి సూత్రేణ “ సఏకధాభవతీ,, త్యాదిషుముక్తస్యా
నేకధా భావశ్రవణాదచ్ఛేద్యస్య నిరవయవస్య శరీరేణవినాఽనేకీభావానుపప
త్తేః కర్మకృతశరీరస్యైవ దుఃఖహేతుత్వాచ్చ సశరీరఏవాయమితి జైమినిః మ

తేన ప్రతిక్షిప్య “ ద్వాదశాహవదుభయ విధంబాదరాయణో౽తః,, ఇతి సూత్రేణ సత్యసంకల్పత్వ శ్రుత్యా ఇచ్ఛానురోధేన కదాచిత్సశరీరః అశరీరశ్చ కదాచిదితి స్వమతోపన్యాస పూర్వకం భగవతా బాదరాయణేన సిద్ధాన్తితం- విస్తరస్తు శ్రీమద్భాష్యే - తస్మాన్ముక్తస్యాపి దివ్యశరీరేన్ద్రియసద్భావే నకాప్యనుపపత్తిః ॥ ౩౦ ॥ ... ...

మం॥ తస్యాస్తీరే సరసిజభువస్సౌమ్య వైతానవేది
ర్దివ్యం కుర్వన్ ద్రమిడవిషయం దృశ్యతే హస్తిశైలః ।
యస్యాసాన్నైకృతవసతయో యాపయిత్వా శరీరం
వర్తిష్యన్తే వితమసిపదే వాసుదేవస్య ధన్యాః ॥ ౩౧

వ్యా॥ నను న కేవలం చతుర్ముఖేచ్ఛాసిద్ధత్వ సరస్వతీసాంనిధ్యాభ్యామేవ తస్యాః పూజనీయత్వం కింతు తత్ర భగవదాపరోక్ష్యచిక్కీర్షుణా బ్రహ్మణా౽శ్వమేధస్యానుష్ఠితత్వేనాపీత్యభిప్రాయస్సన్నాహ ॥ * తస్యా ఇతి * హే సౌమ్య మనోహరదర్శన “ సౌమ్యోజ్ఞేనాతిప్రియవసుగే మనోజ్ఞేసోమదైవతే ,, ఇతి మేదినీ- ఏతచ్చ సంబోధనం సత్యామపి గమనత్వరాయాం తత్ర దివ్యత్వాద్ధస్తిశైలసంనివేశస్య తత్సేవనే సావధానేనైవ భావ్యం - అతస్తత్ర కించిత్త్వరాశైథిల్యం భవిష్యతీతి మావ్యగ్రీభూరితి సాన్త్వనాయ- తస్యాః వేగవత్యాః తీరే ఉత్తరతీరే - “ వేగవత్యుత్తరే తీరే,, ఇత్యుక్తేః సరసిజాయత ఇతి సరసిజం “సప్తమ్యాంజనేర్డః,, ఇతి డప్రత్యయః ॥ “ హలదన్తాత్సప్తమ్యాః - తత్పురుషే కృతిబహులం,, మితివా అలుక్ । సరసి జే భవతీతి సరసిజభూః - తస్య- బ్రహ్మణ ఇత్యర్థః ॥ వితానో౽ధ్వరః - తస్యేయం వైతానీ - వైతానీ చ సా వేదిశ్చ వైతానవేదిః “ పుంవత్కర్మధారయే,,తి పుంవద్భావః “క్రతువిస్తారయోరస్త్రీ వితానం త్రిషు తుచ్ఛకే- వేదిః పరిష్కృతా భూమి,, రితి చామరః - “ నాగాద్రిం పరిసంత్యజ్య నిమ్నోన్నత వివర్జితమ్ । తచ్ఛృఙ్గం చ సమీకృత్య చకారోత్తరవేదికా,, మిత్యుక్తేర్బ్రహ్మాధ్వరవేదీభూత ఇత్యర్థః ॥ హస్తిశైలః కరిగిరిః ద్రమిడ ఇతి విషయో దేశః । తం “ దేశవిషయౌతూపవర్తన,, మిత్యమరః ॥ దివ్యం కుర్వన్ - దివిభవో దివ్యః “ద్యుప్రాగపాగుదక్ప్రతీచో యత్,, దితి భవార్థే యత్ప్రత్యయః । పరమవ్యోమప్రదేశతుల్యం వితన్వన్నితి యావత్ ॥ “ యత్రాభివ్యక్తిమాపన్నో భగవా

న్ఖ్యాతభావః ॥ దివ్యోదేశస్సవిజ్ఞేయో నాత్ర కార్యావిచారణా,, తి భగవ
చ్ఛాస్త్రోక్తరీత్యా స్వస్య భగవదభివ్యక్తి స్థానభూతత్వేనదివ్యత్వాత్తాన్నశ్రితం
ద్రమిడదేశమపి దివ్యంకుర్వన్నితిభావః ॥ దృశ్యతేచక్షుర్గ్రాహ్యోభవతి ॥ తం
విశినష్టి ॥ యస్యేతి ॥ యస్య హస్తిగిరేః ఉపాన్తేఅన్తికే నతు హస్తిగిరౌ కృతవ
సతయః కదాచిత్ రచితనికేతాఅపి కౢప్తనివాసా అపివా - వసన్త్యస్యామితివస
తిర్వేశ్మ “ వసనివాసే,, “అమేరతి,,రిత్యతో౽తిరిత్యనువర్తమానే“వహివస్య
ర్తిభ్యశ్చ,,త్యౌణాదికో౽తి ప్రత్యయః॥యద్వా భావే అతిప్రత్యయః-నతు క్తిః
తథాసతి వ్యుష్టిరితి రూపంస్యాత్ ॥ అతఏవ “ వసతిస్స్యాత్ స్త్రియాంవాసే
యామిన్యాంచ నికేతనే ॥ వసతిస్స్యాదవస్థానే యామిన్యాంచనికేతనే । వస
తిఃస్థాననిశయో ర్జ్ఞవేశ్మనివేశ్మనీ ,, తి మేదినీవిశ్వరత్నమాలా కోశాస్సం
గచ్ఛన్తే ॥ ఏతేన “ వసతీరాత్రివేశ్మనో,, రిత్యేతావన్మాత్ర కోశావలోకనే
న వసతిశబ్దస్య వాసార్థకత్వం నైవేతి కేషాంచిదభినివేశో నిరాలమ్బ
నఇతి ధ్యేయమ్ ॥ ధన్యాః కృతార్థాః “ శ్రీరఙ్గోపవనతటీషువర్తిషీయే ,,
త్యాద్యుక్తరీత్యా తత్సదేశనివాస ఏవాలంధన్యత్వలాభాయేతిభావః ॥ వి
శేష్యానిర్దేశాన్న కేవలంసుకృతిన ఏవ వక్ష్యమాణాతిశయభాజః - కింతు యా
దృశా స్తాదృశావాభవన్తు తే౽పి తన్నివాసమాత్రేణ తాదృశాతిశయభాజో భ
వన్త్యేవేతి వ్యజ్యతే॥ శరీరంవపుః - యాపయిత్వాక్షపయిత్వా - వితమసి విగ
తం తమో యస్మాద్యస్మి న్నితివావితమః - తథోక్తే“యదేకమవ్యక్తమనన్త రూ
పం విశ్వంపురాణంతమసఃపరస్తాత్ ।ఆదిత్యవర్ణంతమసఃపరస్తా,,దిత్యాదిశ్రుతేః
తమశ్శబ్దో౽త్ర మూలప్రకృతిపరః ॥ “ క్షయన్తమస్యరజసఃపరాకే,, ఇత్యనే
న తుల్యార్థకత్వాత్ । తమోగుణకత్వాత్తమశ్శబ్దేన నిర్దేశః ॥ ప్రకృతిప్రాకృత
సంబన్ధగన్ధవిధురఇత్యర్థః ॥ తదేతదనుగృహీతం వేదార్థసంగ్రహే భగవద్భాష్య
కారైః ॥ “ క్షయన్తమస్యరజసఃపరాక,, ఇతి రజశ్శబ్దేనాత్ర త్రిగుణాత్మికా ప్ర
కృతి రుచ్యతే । కేవలంరజసో౽నవస్థానాత్ । ఇమాంత్రిగుణాత్మికాం ప్రకృతి
మతిక్రమ్య స్థితేస్థానేవసన్తమిత్యర్థః ॥ అనేన త్రిగుణాత్మకాత్క్షేత్రజ్ఞభోగ్య
భూతాద్వస్తునః పరస్తాద్విష్ణోస్స్థానమితిగమ్యతే॥ “వేదాహమేతంపురుషం మ
హాన్తం- ఆదిత్యవర్ణంతమసఃపరస్తా,, దిత్యత్రాపి తమశ్శబ్దేనైవప్రకృతి రు

చ్యతే ॥ కేవలస్య తమసోఽనవస్థానాదేవ - రజసఃపరాకాక్షయ న్తమిత్యనేనైక వాక్యత్వాల్ । తమసః పరస్తాద్వసన్తంమహాన్తమాదిత్యవర్ణంపురుషమహంవే దేత్యయమర్థోఽవగమ్యత,, ఇతి ॥ ముక్తగతా “ శీర్షకపాలంభినత్త్వర్ణం భిన త్త్యక్షరం భినత్తితమోభినత్తి,, త్యాదివాక్యమపి ప్రకృతేఽపరత్వే ప్రమాణమ పగన్తవ్యమ్- వాసుదేవస్య సర్వత్రాసౌవసతివసత్యస్మిన్ సర్వమితివా వాసుః । వసతేర్బాహుళకాదౌణాదిక ఉణ్ప్రత్యయః । దీవ్యతీతి దేవః - వాసుశ్చా సౌదేవశ్చవాసుదేవఇతి కర్మధారయః ॥ “ సర్వత్రాసౌసమస్తంచ వసత్యత్రేతి వైయతః । తతస్సవాసుదేవేతి విద్వద్భిః పరికీర్త్యత,, ఇతి నిర్వచనాల్ । స ర్వాన్తర్యామిణ స్సర్వాధారస్య నిరతిశయదీప్తిమతో భగవతో నారాయణస్యే త్యర్థః ॥ పదేస్థానే “ తద్విష్ణోఃపరమంపదగ్ంసదాపశ్యన్తిసూరయ,, ఇత్యాది శ్రుతిభిస్సిద్ధే పరమేవ్యోమ్నే వ్యేవ - నతు చతుర్ముఖాదిలోకే నాపి యత్ర క్వచిల్ పరమపదోపాన్తే-హస్తిగిరేః ప్రాన్తేకదాచిన్నివసన్తోఽపి దేహావసా నే పరమపద మధ్యఏవ వసన్తి- కిముతసర్వదాఽపి తత్రైవ వసన్తఇతి భావః॥ అత్ర “ లోకంవైకుణ్ఠనామానం దివ్యంషాడ్గుణ్యసంయుతమ్ । అవైష్ణవానా మప్రాప్యం గుణత్రయవివర్జితమ్ ॥ నిత్యసిద్ధైస్సమాకీర్ణం తన్మయైఃపాఞ్చకాలి కైః । సభాప్రాసాదసంయుక్తం వనైశ్చోపవనైర్యుతమ్ ॥ వాపీకూపతటాకై శ్చ వృక్షషణ్డైశ్చమణ్డితమ్ । అప్రాకృతంసురైర్వన్ద్యమయుతార్కసమప్రభమ్ ప్రకృష్టసత్వరాశింతం కదాద్రక్ష్యామిచక్షుషే,, త్యాదిక మనుసంధేయం- వ శిష్యన్తేహాస్యాన్తే- “ అత్రైవవద్రష్టుకామాయే సమాగచ్ఛన్తిమానవాః । సర్వ పాపవినిర్ముక్తాస్తేయాన్తుపరమంపద,, మితి బ్రహ్మణాప్రార్థితేనవరదేన “ ఏక రాత్రంత్రిరాత్రంవా సప్తరాత్రమథాఽపివా । నివసేద్యస్సనహసా ముచ్య తేసర్వకిల్బిషైః ॥ జాతోవాఽత్రమృతోవాఽపి పాపానామతిపాపకృల్ । మ మలోకమవాప్నోతి నపునర్భవమృచ్ఛతీ,, తి బ్రహ్మణంప్రతివరస్య ప్రదానా ల్- అత్ర కాదాచిత్కనివాసవతాం పాతకినామపి ముక్తైశ్వర్యలాభవర్ణనస్య నిత్యనివాసినాం సుకృతినాం కిమువక్తవ్యమితి క్షేత్రప్రభావాతిశయప్రతి పాదనేతాత్పర్యం - అన్యథా ఏతావతైవ నిశ్శ్రేయసలాభే ఉపాయానుష్ఠాన నైరపేక్ష్యమేవ ప్రసజేల్ ॥ యద్వా ॥ “ దుష్టేన్ద్రియపశాచ్చిత్తంన్నృణాం

యత్కలుషైర్వృతమ్ । తదన్తకాలే సంశుద్ధిం యాతి నారాయణాలయే,, ఇత్యా
ద్యుక్తరీత్యా శాస్త్రవిరుద్ధశబ్దాదివిషయశ్రవణాద్యాదిదోషదుష్టస్యాపి చిత్తస్య
తత్ర శరీరవియోగసమయే దివ్యదేశవాసమహిమ్నా భగవత్సాక్షాత్కారార్హ
శుద్ధిసంభవాన్ముక్తాభవిష్యన్తీతి భావః ॥ నహ్యత్ర భగవత్ప్రద్వేషివద్భగవ
ద్భాగవతద్రోహాపచారాదిభిః కాలంక్షపయతామననుష్ఠితోపాయానామపి త
త్రనివాసమాత్రేణ మోక్షాతిశయస్సంభవతి ॥ కింతు “ కుర్వాణశ్చసదావృ
త్తిం విష్ణోరాయతనేవసేత్ । ఉద్యాచ్చవివిధాన్భోగాననురూపాన్తనోర
మాన్ ॥ యత్కించిదపికుర్వాణో విష్ణోరాయతనేవసేత్ । నకించిదపికుర్వా
ణో విష్ణోరాయతనేవసేత్,, అపాయాద్విరతశ్శశ్వన్మాంచైవశరణంగతః । త
న్మాకృత్వాఖిలంపాపం మామాప్నోతినరశ్శనైః,, ఇత్యాద్యుక్తరీత్యా విహితేషు
కాయికవాచికమానసికకైంకర్యేషు శక్యంయత్కించిత్కుర్వాణానాం తదసం
భవే నిషిద్ధమపచారం యత్కించిదప్యకుర్వాణానామనుష్ఠితోపాయానామేవే
తినాతిప్రసఙ్గఇతిస్పష్టమిదం సత్సంప్రదాయ పరిశీలన నిష్ణాతానాం-వక్త
వ్యాన్తరంతు “ తత్రత్రారూఢైరఖిలమనుజైః,, రితి శ్లోకవ్యాఖ్యావసరే నిరూపి
త మధస్తాత్ “ అయోధ్యామధురామాయా కాశీకాఞ్చీహ్యవన్తికా । పురీ
ద్వారవతీచైవ సప్తైతామోక్షదాయికాః,, ఇత్యేతదప్యత్రానుసంధేయమ్ । య
ద్వా ॥ ధన్యాః - యస్యోపాన్తేకృతవసతయ ఇతి యోజనా ॥ తదా ఏవమర్థః॥
ధన్యాః ప్రపదనధనలాభమహాభాగ్యవన్తః యస్య ఉపాన్తే కృతవసతయస్స
న్తః । “ హరేరాశ్రితవాత్సల్యాత్తత్తత్స్థానాభినన్దినః ॥ అసాధారణభావేనత
త్ర తత్రైవవా వసేత్ ॥ యత్రనారాయణో దేవః పరమాత్మా సనాతనః । తత్పు
ణ్యంపరమం బ్రహ్మతత్తీర్థం తత్తపోవనమ్ ॥ తత్ర దేవర్షయస్సిద్ధాస్సర్వేచైవత
పోధనాః ॥ గోమన్తః పర్వతో రాజన్ సుమహాన్ సర్వధాతుమాన్ । వసతే భగ
వాన్యత్ర శ్రీమాన్కమలలోచనః । మోక్షిభిస్సంస్తుతోనిత్యం ప్రభుర్నారా
యణో హరిః ॥ సుభగశ్చిత్రకూటోఽసౌ గిరిరాజోపమో గిరిః । యస్మిన్వసతి
కాకుత్స్థః కుబేర ఇవ నన్దనే,, ఇత్యాద్యుక్తప్రక్రియయా భగవదభివ్యక్తిక్షేత్రత
యా హస్తిగిరిప్రాన్తస్య ప్రపన్ననివాసస్థానత్వాత్ ॥ శరీరంయాపయిత్వా వా
సుదేవస్య విలమసివదేవన్త్రిష్యన్తి “ అశ్వఇవరోమాణి విధూయపాపంచన్ద్ర ఇ

వ రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య । ధూత్వాశరీరమకృతం కృతాత్మాబ్రహ్మలోకమభి
సంభవామి- ఏషసంప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయపరంజ్యోతిరుపసంపద్య
స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతే- తస్యతావదేవచిరంయావన్నవిమోక్ష్యేఽథసంప
త్స్యేస,, ఇత్యాదిశ్రుత్యుక్తరీత్యా- స్థూలంశరీరం బ్రహ్మప్రాప్తిపర్యన్తంవిద్యా
మాహాత్మ్యస్థాపితం సూక్ష్మంచశరీరంవిధూయ పరిపూర్ణబ్రహ్మానన్దానుభవ సా
మ్రాజ్యవన్తః పరమేవ్యోమ్నినివత్స్యన్తీత్యర్థః ॥ లృట్ప్రయోగస్తు "అథసం
పత్స్యేస,, ఇతి శ్రుత్యనురోధేన "ఏతేన ప్రతిపద్యమానాఇమం మానవమావ
ర్తంనావర్తన్తే- మాముపేత్యతుకౌన్తేయపునర్జన్మనవిద్యతే ॥ అనావృత్తిశ్శబ్దాద
నావృత్తిశ్శబ్దా,, దితి శ్రుతి స్మృతి సూత్రోక్తరీత్యా సర్వదాఽపి తత్రైవ వ
ర్తిష్యన్తే నతుకదాచిదపిపునరావర్తన్తఇతిభావః । నను శరీరపాతానన్తరంకథం
సూక్ష్మశరీరమప్యారమ్భక కర్మవినా శేఽవతిష్ఠతఇతిచే ద్విద్యామాహాత్మ్యాదిత్య
వధేహి ॥ "విద్యాహిస్వయంసూక్ష్మ శరీరస్యానారమ్భికాఽపిప్రాకృత సుఖ
దుఃఖోపభోగసాధన స్థూలశరీరస్య సర్వకర్మణాంచ నిరవశేషక్షయేఽపి స్వఫల
భూత బ్రహ్మప్రాప్తిప్రదానాయ దేవయానేనపథైనంగమయితుం సూక్ష్మశరీ
రంస్థాపయతి- యథాలోకే సస్యాదిసమృద్ధ్యర్థమారబ్ధే తటాకే తద్ధేతుషు త
దిచ్ఛాదిషు నష్టేష్వపి తదేవతటాకాదిక మశిథిలం కుర్వన్తస్తత్రపానీయపా
నాదికుర్వన్తితద్వ,, దితి సాంపరాయాధికరణే "ఉపపన్నస్తల్లక్షణార్థోపలబ్ధే
ర్లోకవ,, దితి సూత్రే భాషితం భగవద్భాష్యకారైః అత్ర శరీరయాపనాన
న్తరమేవ పరమపదప్రాప్తివర్ణనాత్ "విభవార్చనాద్వ్యూహం ప్రాప్యవ్యూ
హార్చనాత్పరం బ్రహ్మవాసుదేవాఖ్యం సూక్ష్మంప్రాప్యత,, ఇతి శ్రీపఞ్చరా
త్రాధికరణోక్తాక్రమముక్తిర్వ్యావర్త్యతే । తత్తదుపాసనాధికారిభేద నియత
త్వేన తత్తద్గతీనాం విలమ్బసహిష్ణుప్రపన్నవిషయత్వాయోగాత్ । స్పష్టంచే
దం శ్రీరహస్యత్రయసారపరిశీలనమహాభాగ్యవతాంఅత్రద్రమిడవిషయందివ్యం
కుర్వన్నితి విరోధస్యాభాసాద్విరోధాభాసః - కృతవసతయ ఇత్యనేన విశేషణ
గత్యా వితమః పదవర్తనస్య సమర్థనాత్కావ్యలిఙ్గభేదః । పరమవ్యోమప్రాప్తి
హేతుభూత తత్ప్రదేశనివాస రూపప్రపన్న జనచరితస్య హస్తిగిరే రుపలక్ష
ణతయా నిబద్ధత్వాదుదాత్తభేదశ్చ - ఉక్తవిరోధాభాసకావ్యలిఙ్గయోస్సంసృష్టిః

కావ్యలిఙ్గోదాత్తయోరేకవాచకానుప్రవేశసంకరః ॥ సకారాదివ్యఞ్జనపున రావృత్తేర్వృత్త్యనుప్రాసశ్చాప్యభ్యుచ్చీయతే ॥ ౩౧ ॥ ....

{మా॥ సంచిన్వానాతరుణతులసీదామభిస్స్వామభిఖ్యాం
తస్యాంవేద్యామనువిదధతీశ్యామ(శీత)లంహవ్యవాహమ్।
భోగైశ్వర్యప్రియసహచరైః కాపిలక్ష్మీకటాక్షై
ర్భూయశ్శ్యామా భువనజననీ దేవతాసంనిధత్తే ॥ ౩౨ ॥}

వ్యా॥ కుతో హస్తిగిరేరీదృశో మహిమాతిశయ ఇత్యత్రాహ ॥ * సంచిన్వానేతి * తస్యాం పూర్వోక్తాయాం హస్తిగిరిరూపాయాం - వేద్యాంఉత్తరవేద్యాం- తరుణాయావనస్థా-యా- తులసీ- తరుణేత్యనేన శ్యామలత్వకోమలత్వాతిశయోవ్యజ్యతే ॥ తస్యాః - దామభిఃమాల్యైః- స్వాం నైసర్గికీం అభిఖ్యాం- శ్యామలంహవ్యవాహమనువిదధతీతి - భూయశ్శ్యామేతిచ వక్ష్యమాణత్వాచ్ఛ్యామలాంశోభామిత్యర్థః ॥ " అభిఖ్యానామశోభయోః,, రిత్యమరః సంచిన్వానాఉపచిన్వతీ- సంపూర్వకాచ్చినోతేశ్శానచ్ ॥ సంచినోతేరీదృశార్థకత్వంతు " ధర్మంశనైస్సంచినుయాద్వల్మీకమివపుత్తికా ,, ఇత్యాదౌ దృష్టం- అతఏవ - శ్యామలంమేచకం- అనేన ప్రసిద్ధాగ్నిర్వ్యావర్తతే । హవ్యంవహతీతి హవ్యవాహః- తం- పావకం - కర్మణ్యణ్ అనువిదధతీ అనుకుర్వాణా యద్యగ్నిః కదాచిచ్ఛ్యామలోఽపిస్యాత్తదాతమనువిదధానేతి భావః ॥ యద్వా - శ్యామలం హవ్యవాహమనువిదధతీశ్యామలహవ్యవాహఇవ భాసమానా- అయమపరశ్శ్యామలోహవ్యవాహః కిమవతీర్ణ ఇతి సంభావనాయా విషయఇతి యావత్ ॥ యథాప్రసిద్ధేన హవ్యవాహనేన ప్రత్యక్షతోహవిర్గృహ్యతే, తద్వదనయాఽపి పరదేవతయా సర్వదేవతాన్తర్యామితయా సర్వయజ్ఞహవిర్భోక్త్ర్యాత్రోత్తరవేద్యాం సాక్షాదావిర్భూయహవిషాఙ్గృహీతత్వా ద్దేదీప్యమాన దివ్యవిగ్రహత్వాచ్చ హవ్యవాహత్వేన సంభావనా- అతఏవహవ్యవాహశబ్దేన నిర్దేశశ్చ స్వారసికః - అతఏవచేయం " అగ్నేర్ముక్తోలఘుభిరచిరాన్మక్తనిర్మోకకల్పై,,రిత్యత్రోపమోపక్రమోత్ప్రేక్షేతిధ్యేయం-ఏతచ్చవిస్తరం తద్వ్యాఖ్యానావసరే నిరూపితమధస్తాత్ ॥ శీతలమితిపాఠే" శీతోభవహనూమతః,, ఇత్యాదివన్నిమిత్తేన కేనచిద్యదిస్యాచ్ఛీతలోఽగ్నిస్తదా తత్స

దృశీత్యర్థః ॥ ఏతేనాగ్నివద్దేదీప్యమానత్వేఽప్యనుష్ణత్వేన సకలలోకాప్యాయకత్వాత్తతో వైలక్షణ్యం ద్యోతితమ్ । అయంపాఠస్తు నాతీవస్వరసః - భూయశ్శ్యామాదేవతేతి వక్ష్యమాణతయా శ్యామలహవ్యవాహ సాధర్మ్యస్యైవావశ్యవక్తవ్యత్వేన శీతలాగ్ని సాధర్మ్యవర్ణనస్యేహానుపయోగాత్ ॥ "ద్విరదశిఖరిసీమ్నాస ద్భవాన్ప ద్మయోనేస్తురగసవనవేద్యాంశ్యామలోహవ్యవాహ" ఇతి వరదరాజస్తవేతత్థైవాచార్యైర్వర్ణితత్వాచ్చ- యద్యపి ప్రాచీనేషు మూలశ్రీకోశేషు శీతలంహవ్యవాహమిత్యేవ పాఠః ప్రాయేణదృశ్యతే । తథాపి ప్రాచీనవ్యాఖ్యాయామేతచ్ఛ్లోకస్య వివరణావసరే "ఉత్తరవేద్యాంశ్యామపావకరూపేణ నారాయణోభాసత ఇత్యాహ" త్యవతారితత్వాచ్ఛ్యామలమిత్యేవ పాఠఇతి నిశ్చీయతే ॥ యత్తు తత్రైవ శీతలమితి పదముపాదాయ - అనుష్ణమితి వివరణం తదపి వర్ణభ్రమ నిబన్ధన లేఖకస్ఖలన కృతమేవస్యాత్ ॥ శ్యామలమిత్యస్య కృష్ణమితి వివరణ శ్యామలంకృష్ణమితి వర్ణానుపూర్వ్యాం శీతలమనుష్ణమితి వర్ణానుపూర్వీభ్రమస్యాపి ద్రామిడలిపిషు కించిద్రేఖా సామ్యేన కదాచిత్సంభవాత్ । అన్యథాతదవతరణికాయావివిరోధాపత్తేః ॥ భోగశ్చైశ్వర్యంచ - ప్రియాశ్చ సహచరాశ్చేత్యుభయత్రాపి ద్వన్ద్వః । భోగైశ్వర్యయోర్విషయే ప్రియసహచరాః - తథోక్తైః । భోగావస్థాయాం ప్రియైః ఐశ్వర్యావస్థాయాం సహచరైరిత్యర్థః । భోగోనామశుద్ధసత్వ విభూత్యనుభవజన్యరసః - ఐశ్వర్యం లీలావిభూతినియమనమ్ - యద్యపి లీలావిభూత్యనుభవేనాపి రసస్సంభవతి - తథాఽపి శుద్ధసత్వ విభూత్యనుభవజన్య రసస్య నిగ్రహజన్యరసాసంవలితతయా భోగరసత్వేనవ్యవహారః । భోగావస్థాయాంనిగ్రహానుషాద్భోగవిభూతి నియమనసమయే ప్రియైః-ప్రీతివిషయైః ప్రీతిపూర్వకైరితియావత్ । లీలావిభూతి నియమనేతు కేవలం సహచరైః-తత్కార్యభూత నిగ్రహపర్యవసాయిత్వేఽపి తద్విషయేఽపి కథంచిదనుగ్రహరూపతాసంపాదనేన ప్రవర్తమానైరితి యావత్ ॥ అథవా ॥ ప్రియసహచరైరితి కర్మధారయఏవ । విభూతిద్వయ నియమనసమయేఽపి ప్రియరూపతయైవ సహచరైః అనుగ్రహపూర్వక తయైవ సహచారిభిరిత్యర్థః । ప్రియత్వంచ కటాక్షవిషయం ప్రతీతి వివక్షితం- తచ్చానుగ్రహ పూర్వకత్వఏవ పర్యవస్యతి । సర్వావస్థాయామపి స్థ

హావ ర్తమానైరితితు నిష్కృష్టః । తత్తద్గుణాశ్రయవస్తు సాహచర్యాత్తత్తద్గుణాసం
క్రమణస్య లోకసిద్ధత్వాత్సహచరైరిత్యుక్తిః - యద్వా - భోగః జగత్సృ
ష్ట్యాది లీలానుభవః । ఐశ్వర్యం అఖిలజగదీశితృత్వం - ప్రశాసితృత్వమిత్యర్థః ॥
తయోర్విషయే - ప్రియసహచరైః - అత్యన్తానుకూలైః సామరస్యం ప్రాప్తైరితి
యావత్ । లక్ష్మ్యాః-శ్రీదేవ్యాః, కటాక్షైః అపాఙ్గవీక్షణైః "కటాక్షోఽపాఙ్గ
దర్శనే" ఇత్యమరః ॥ అత్ర "అపాఙ్గా భూయాంసో యదుపరి పరం బ్రహ్మ తద
భూత్ - స్వస్తిశ్రీర్దిశతాదశేష జగతాం సర్గోపసర్గస్థితీస్స్వర్గం దుర్గతిమాపవర్గిక
పదం సర్వంచ కుర్వన్హరిః । యస్యా వీక్ష్య ముఖం తదిఙ్గితపరాధీనో విధత్తేఽఖిలం
క్రీడేయం ఖలు నాన్యథాఽస్య రసదా స్యాదైకరస్యాత్తయా" ఇత్యాద్యుక్తప్రక్రి
యయా ఉక్తవిధ భగవద్భోగైశ్వర్యయోస్తదధీనత్వాద్భోగైశ్వర్యప్రియ సహచ
రైరితి విశేషణం । "నమశ్శ్రీరఙ్గనాయక్యై యద్భ్రూవిభ్రమభేదతః । ఈశేశి
తవ్య వైషమ్య నిమ్నోన్నతమిదం జగత్ ॥ యద్భ్రూభఙ్గాః ప్రమాణం స్థిరచరర
చనా తారతమ్యే మురారేః । ప్రళయసమయసుప్తం స్వాంశరీరైకదేశం వరదచిద
చిదాఖ్యం స్వేచ్ఛయా విస్తృణానః ॥ ఖచితమివ కలాపం చిత్రమాతత్య భూయస్సన్న
నుశిఖినిశిఖీవ క్రీడసి శ్రీసమక్షమ్ ॥ శ్రియై సమస్తచిదచిద్విధానవ్యసనం హరేః । అ
ఙ్గీకారిభిరాలోకైస్సార్థయన్త్యై కృతోఽఞ్జలి" ఇత్యాదిక మప్యత్రైవాను
కూలమ్ । భూయః అతిశయేన బహు యథా స్యాత్తథా- శ్యామాశ్యామలా - బ
హుశబ్దాదీయసుని "బహోర్లోపో భూ చ బహోః" ఇతి బహుశబ్దాత్పరీభూతేయ
సున్నవ యవేకారలోపో బహుశబ్దస్య భూ ఇత్యాదేశశ్చ - భూయశ్శ్యా
మేత్యేతత్సమస్తం వ్యస్తం వా - అనేన నిరంతర లక్ష్మీకటాక్ష విషయత్వవర్ణనే
న సర్వలోకాతిశయిరూపలావణ్య సౌన్దర్యసౌభాగ్య సీమాయా రమాయా అ
ప్యాసేచనకతాం ద్యోతయతా రూపౌదార్యగుణైః పుంసాం దృష్టిచిత్తాపహారిణం
సాక్షాన్మన్మథమన్మథ" ఇత్యుక్తరీత్యాఽస్యా వరదాభిధాయాః పరదేవతాయా
స్స్వేతరసమస్త విలక్షణరూప లావణ్యాదిమత్త్వాద్ద్యోత్యతే । ఈదృశలక్ష్మీకటా
క్షవిషయత్వాదేవ- భువనానాం లోకానాం - జననీ జనయిత్రీ స్రష్ట్రీత్యర్థః ।
భువనశబ్దశ్ఛాన్దసోఽపి ప్రచురప్రయోగదర్శనాల్లోకేఽపి సాధురితి "మధ్యేకై
లైదివ్యయమిహే" తి శ్లోకే మహతి భువన ఇత్యత్రావోచామ । క్వాఽపి "న

తత్ర చక్షుర్గచ్ఛతి నవాగ్గచ్ఛతి నో మనః । నవిద్మో నవిజానీమో యథైతదనుశిష్యాత్ । యద్వాచాఽనభ్యుదితం - యన్మనసానమనుతే యేనాహుర్మనో మతమ్ ॥ తదేవబ్రహ్మత్వంవిద్ధి- యతో వాచో నివర్తన్తే అప్రాప్యమనసాసహ, త్యాద్యుక్తరీత్యా వాఙ్మనసాపరిచ్ఛేద్య మహామహిమశాలినీ - దేవతా - "సేయం దేవతైక్షతహన్తాహమిమాస్తిస్రో దేవతా అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య, నామరూపే వ్యాకరవాణీ,, త్యాది శ్రుతిభిరఖిల జగత్కారణతయోద్ఘుష్యమాణా-సచాత్మపరబ్రహ్మపురుషోత్తమనారాయణాదిశబ్దాభిలపనీయా పరదేవతేత్యర్థః। సంచిన్వానాతరుణతులసీదామభిరిత్యాద్యేతావత్పర్యన్తేనగ్రన్థేన పరత్వం దర్శితం - అత్ర " వక్షస్థల్యాంతులసికమలాకౌస్తుభైర్వైజయన్తీ సర్వైశ్వర్యం కథయతితరాం రఙ్గధామ్నస్తదాస్తాం,, మిత్యాదికమనుసంధేయమ్ ।।సంనిధత్తే భక్తానుజిఘృక్షయా స్వయమేవావిర్భూయసాం నిధ్యంకురుతే। తస్యాంవేద్యాం సంనిధత్త ఇత్యనేన సౌలభ్యంప్రకాశితం తదేతదుక్తమీశ్వరసంహితాయాం స్వయంవ్యక్తాధ్యాయే "క్షేత్రేషుపుష్కరాద్యేషు వాసుదేవో జగత్పతిః ॥ స్వయంవ్యక్తిం సమభ్యేత్య భక్తానాంహితకామ్యయా ।। స్థితస్సంనిహితో దేవ స్స్వయంవ్యక్తో మునీశ్వరా ,, ఇతి ॥ అత్ర భువనజననీతి కారణత్వాభిధాయినా పదేన కారణత్వ సమనియతం ధ్యేయత్వమప్యస్యా ఏవ దేవతాయా ఇతి వ్యజ్యతే " కశ్చధ్యేయ,, ఇత్యుపక్రమ్య "కారణంతుధ్యేయ,, ఇతి కారణమనూద్య ధ్యేయత్వ విధానాత్ ॥ శ్యామేత్యనేన "శ్యామాచ్ఛబలంప్రపద్యే శబలాచ్ఛ్యామంప్రపద్యే,, ఇతి చ్ఛాన్దోగ్యశ్రుతిగతం శ్యామపదం ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే।అస్యాశ్శ్రుతేరర్థస్తుశ్రీరఙ్గరామానుజమునిభిరేవమభివర్ణితః"పరమాత్మనోహి త్రివిధముపాసనముక్తముపాసాత్రైవిధ్యా,,దిత్యత్ర-చిచ్ఛబలతయాఽచిచ్ఛబలతయాస్వరూపేణచ-తత్ర స్వరూపేణానుసన్ధానేజ్ఞానాదిగుణవద్దివ్యవిగ్రహయోగితాఽప్యనుసంధేయా - తత్సిద్ధ్యర్థమేవహి పుణ్డరీకాక్ష, మప్రాకృతం వపురభిధీయతే ।" సయశ్చాయంపురుషే - యశ్చాసావాదిత్యే - సఏక,, ఇతి తత్ర ॥ "సయశ్చాయంపురుష,, ఇత్యానన్దమయమనూద్య "యశ్చాసావాదిత్యే,, ఇతి దివ్యవిగ్రహాతిదేశఇతి వ్యాసార్యైరుపాసాత్రైవిధ్యాదిత్యత్రోక్తమ్। వేదార్థసంగ్రహేచ భగవతాభాష్యకృతా - " యఏషాఽన్తరాదిత్యేహిరణ్మ

యః పురుషః - సర్వేనిమేషాజజ్ఞిరే విద్యుతః పురుషాదధి,, విద్యుద్వర్ణాత్పురు
షాదిత్యర్థః । "నీలతోయదమధ్యస్థా విద్యుల్లేఖేవ భాస్వరా,, మధ్యస్థనీలతో
యదా విద్యుల్లేఖేవ సేయం దహరపుణ్డరీక మధ్యస్థాకాశవర్తినీ వహ్నిశిఖా స్వా
న్తర్నిహిత నీలతోయదాభపరమాత్మస్వరూపా స్వాన్తర్నిహితనీలతోయదా వి
ద్యుదివాభాతీత్యర్థ ఇత్యుక్తం - అతో విగ్రహవైశిష్ట్యం సిద్ధం- అత ఏవ హి "శ్యా
మాపకరూపాభవన్త్యేవమివ హి ప్రజాపతిస్సమృద్ధ్యై,, ఇతి ప్రజాపతిశబ్దితస్య
భగవతశ్శ్యామరూపత్వముక్తం- తస్మాచ్ఛ్యామ ఇతి విగ్రహవిశిష్టం స్వరూప
ముచ్యతే । తతశ్చ శ్యామాదితి ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ - శ్యామవిగ్రహవిశిష్టం స్వ
రూపం ప్రపద్య స్వరూప ముపాస్య- శబలం చిదచిద్విశిష్టం ప్రపద్యే ఉపాసే -
శబలముపాస్య శ్యామముపాస ఇత్యర్థః ॥ తతశ్చ నిరన్తరం త్రైవిద్యోపాస ఇ
త్యర్థ ,, ఇతి ॥కించ॥ ఉత్తరశ్లోకే ॥ "మరకతశిలా మేచకం మేఘ,, మిత్యస్యా
ఏవ దేవతాయా నీలమేఘత్వాధ్యవసానేన "నీలతోయదమధ్యస్థా విద్యుల్లేఖే
వ భాస్వరే,, తి నారాయణానువాకస్థ శ్రుత్యర్థస్మారకేణ లిఙ్గభూయస్త్వాధికర
ణోక్తం సర్వపరవిద్యావేద్యత్వ మస్యా ఏవేతి ద్యోత్యతే ॥ తత్ర హి "దహ్రం
విపాప్మం పరవేశ్మభూత,, మిత్యాదినా పూర్వప్రస్తుతదహర విద్యామాత్ర
స్య వేద్యనిర్ధారణార్థమేవ ప్రవృత్తో నారాయణానువాకః ప్రకరణస్య తన్మా
త్రవిశ్రాన్తత్వాదితి పూర్వపక్షం ప్రాపయ్య "నారాయణః పరం బ్రహ్మ తత్త్వం
నారాయణః పరః,, ఇత్యాదినా పరబ్రహ్మ పరతత్త్వ పరజ్యోతిః పరాత్మబ్రహ్మశివే
న్ద్రాక్షరాది శబ్దైస్సర్వపరవిద్యోపాస్యానూద్య చిహ్నభూతవాక్యేన నారా
యణత్వ విధానభూయస్త్వాత్సర్వపరవిద్యా వేద్యనిర్ధారణార్థ ఏవ నారాయ
ణానువాకః వాక్యస్య ప్రకరణాపేక్షయా బలీయస్త్వాత్ - తచ్చ పూర్వమీ
మాంసాయాం "శ్రుతిలిఙ్గవాక్యప్రకరణస్థాన సమాఖ్యానాం సమవాయే పా
రదౌర్బల్యమర్థవిప్రకర్షా,, దితి సూత్రేణోక్తం- తస్మాన్నారాయణ ఏవ సర్వ
పరవిద్యా వేద్య ఇతి సిద్ధాన్తితం - ఆచార్యైరప్యేతదేవ స్ఫుటీకృతం వరదరా
జస్తవే ॥ "నాగాచలేశనిఖిలోపనిషన్మనీషా మఞ్జూషికామరకతం పరిచిన్వ
తాం త్వామ్ । తన్వీ హృది స్ఫురతి కాఽపి శిఖా మునీనాం సౌదామనీవ నిభృతా నవ
మేఘగర్భే,, తి ॥ నన్వేవం సర్వపరవిద్యా వేద్యస్వరూపస్య నీలనీరదశ్యామ

లత్వే నిర్ధారితే కథమన్తరాదిత్య విద్యాయాం "య ఏషో న్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుష,, ఇతి । ముణ్డకేచ॥ "యదాపశ్యః పశ్యతే రుక్మవర్ణ,, మితి - మానవేచ "రుక్మాభంస్వప్నధీగమ్యం తంవిద్యాత్పురుషంపర,, మితిచ హిరణ్యవర్ణస్య ధ్యేయత్వం శ్రూయత ఇతిచేదుచ్యతే ॥ నహి తత్ర హిరణ్మయరుక్మాభ శబ్దౌ హిరణ్యవర్ణత్వార్థకౌ - కింత్వౌజ్జ్వల్యపరౌ "హిరణ్మయ ఇతిరూప సామాన్యాచ్చన్ద్రముఖవ,, దితి ద్రమిడభాష్యకారైరౌజ్జ్వల్యపరతయా హిరణ్మయ శబ్దస్య వ్యాఖ్యాతత్వాత్ "నీలతోయదమధ్యస్థే,, తి శ్రుత్యనురోధాయహి హిరణ్మయశబ్దస్తైరేవం వ్యాఖ్యాతః ॥ నను నీలతోయదసామ్యముపాసన విశేషాపాస్యస్య భగవతః - ఉపాసనాన్తరోపాస్య స్వరూపం హిరణ్యవర్ణమితి హిరణ్యశబ్దో నౌజ్జ్వల్యపర ఇతిచేన్న "పద్మకోశప్రతీకాశం హృదయంచాప్యధోముఖ,, మితి ప్రకృత్య "నీలతోయదమధ్యస్థే,, తి "య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిన్నయంపురుషో మనోమయః అమృతో హిరణ్మయ,, ఇతిచ హృదయగుహాయామేవ నీలతోయదసాధర్మ్య హిరణ్మయత్వయోశ్శ్రవణాత్ - నచైవమపి "ఆదిత్యవర్ణంతమసఃపరస్తా,, దిత్యాదిత్యవర్ణత్వవర్ణనం కథమితిశఙ్కనీయం - ఆదిత్యవర్ణంరుక్మవర్ణమిత్యేక ఏవవర్ణః ప్రతియోగిభేదాధీన ప్రాతికూల్యానుకూల్యాభ్యాం ముఖభేదేన నిర్దిశ్యతే । అతఏవ "రుక్మాభః ఆదిత్యవర్ణ,, ఇతి వేదార్థసంగ్రహగ్రన్థస్య వ్యాఖ్యానావసరే "రుక్మాభమితివ్యాఖ్యేయంపదం - తద్వ్యాచష్టే ఆదిత్యవర్ణ ఇతి ,, "యదాపశ్యః పశ్యతే రుక్మవర్ణం - ఆదిత్యవర్ణంతమసఃపరస్తా,, దితి వాక్యయోర్ధురాధర్షత్వ భోగ్యత్వాభిప్రాయేణాదిత్యవర్ణత్వం రుక్మవర్ణత్వంచోక్త మిత్యభిప్రాయేణాదిత్యవర్ణ ఇతి వ్యాచష్ట ,, ఇతి వ్యాసార్యైరనుగ్రాహి - తత్రైవ "అత్రైవంవర్ణయన్తి కేచిదాచార్యాః - ఆదిత్యవర్ణంరుక్మవర్ణ మితి వర్ణశబ్దస్వారస్యాన్న కేవలం హిరణ్మయ శబ్ద ఔజ్జ్వల్యమాత్రపరః ॥ అపితు వర్ణపరఏవ, కథం తర్హి నీలతోయదసామ్యశ్రుత్య విరోధ ఇతిచేన్నీలతోయదవర్ణస్యైవ హేతువిశేషేణ స్వర్ణవర్ణత్వోపపత్తేరిత్యవధేహి - తథాసతి భగవద్విగ్రహో బాలాతపానులిప్త మరకతగిరినిభో విభాతి - తథాచ శ్రీరామాయణే "కచ్చిన్నలతర్ద్ధేమసమానవర్ణ,, మితి నీలతోయదవర్ణస్య భగవతో హిరణ్యవర్ణత్వే హేతుస్సంప్రదాయైక గమ్యమధిగ

మ్య ఇతి నాత్రలిఖ్యత,, ఇతిచాన్వగృహ్యత । ఆచార్యైస్తుపూర్వోక్తరీత్యా
హిరణ్మయశబ్దస్యౌజ్జ్వల్యపరత్వమభివర్ణ్య - మయట్చా - హిరణ్యవికారత్వవ్యవ
చ్ఛేదార్థం ద్రమిడభాష్యం - తత్ర “ మయూరకణ్ఠాచ్ఛవిశుద్ధహేమే,, తి శి
ల్పశాస్త్రానుసారాచ్ఛాయమత్వసిద్ధి,, రితి “ అజోఽపిసన్నవ్యయాత్మే ,, తి
శ్లోకతాత్పర్యచన్ద్రికాయామనుజగృహ ఇత్యాస్తాంతావత్ప్రసక్తానుప్రసక్తికా-
ప్రకృతమనుసరామః - పూర్వంసఖలుపురుషఇతి పుల్లిఙ్గేన అత్రదేవతేతి స్త్రీ
లిఙ్గేన - ఉత్తరత్రదివ్యంతేజఇతి నపుంసకలిఙ్గేనచ నిర్దేశః “ ఏకోహవైనారా
యణఆసీత్ - ఆత్మావాఇదమేక ఏవాగ్రఆసీత్ ,, ఇత్యాదౌ క్వచిత్పుల్లిఙ్గేన-
సేయందేవతైక్షత,, త్యాదౌ క్వచిత్ స్త్రీలిఙ్గేన-సదేవసోమ్యేదం - బ్రహ్మ
వాఇదమగ్ర,, ఇత్యాదౌ క్వచిన్నపుంసకలిఙ్గేనచ నిర్దిశ్యమానంపరతత్త్వమేక
మేవేతి వ్యఞ్జయితుం - ఏవంభిన్నలిఙ్గనిర్దేశానామప్యేకవిషయత్వం జ్ఞాపయి
తుమేవ భగవతాసూత్రకృతాఽపి “ ఆనన్దమయోఽభ్యాసా ,, దిత్యాదౌ పు
ల్లిఙ్గేన “సర్వోపేతాచతద్దర్శనాత్ - సైవహిసత్యాదయ,,ఇత్యాదౌ స్త్రీలిఙ్గేన
“జ్యోతిశ్చరణాభిధానాత్ - అరూపవదేవహితత్ప్రధానత్వాత్ ,, ఇత్యాదౌన
పుంసకలిఙ్గేనచనిర్దేశఃకృతః తేన లిఙ్గభేదాన్నపరతత్త్వభేద శఙ్కావకాశ ఇతి సి
ద్ధం - కించ ॥ పూర్వంసఖలుపురుష ఇతి నిర్దిష్టస్యాస్మిన్నుత్తరస్మింశ్చశ్లోకే లక్ష్మీ
విశిష్టతోక్త్యా “ హ్రీశ్చతేలక్ష్మీశ్చపత్న్యా,, వితి శ్రుతిప్రత్యభిజ్ఞాపనాదన
న్యథాసిద్ధేనశ్రియః పతిత్వలిఙ్గేన పురుషసూక్తస్థపురుషశబ్దస్యనారాయణ పర
త్వం నిర్ధారితం - తేనైవ “ మహాన్ప్రభుర్వై పురుషస్సత్త్వస్యైష ప్రవర్తక ,,
ఇత్యాది శ్వేతాశ్వతరశ్రుతిగతః పురుషశబ్దోఽపితత్పరఏవేత్యవధారితం “వే
దాహమేతంపురుషంమహాన్త,, మిత్యాదిపురుషసూక్తవాక్యస్య తత్ర ప్రత్యభి
జ్ఞానాత్ ॥ కించ ॥ పూర్వం పురుషశబ్దనిర్దిష్టస్యైవాత్రోత్తరశ్లోకేచ శ్యామల
త్వోక్తేః “ నీలతోయదమధ్యస్థే,, తి నారాయణానువాకస్థ శ్రుత్యర్థస్య స్మా
రితత్వాత్పురుషనారాయణశబ్దయోరేక విషయత్వంచద్యోతితం - అతఏవ “ స
హస్రశీర్షందేవ,, మిత్యారభ్య “ విశ్వమేవేదంపురుష,, ఇతి నారాయణాను
వాకోక్తేః సుబాలోపనిషది “ చక్షుశ్చద్రష్టవ్యంచనారాయణ ,, ఇత్యాదిభి
ర్నారాయణస్య సర్వాత్మకత్వం ప్రతిపాద్య “ పురుషఏవేదగ్ంసర్వ,, మితి ॥

పురుషసూక్తేన నిగమనఞ్చ సంగచ్ఛత ఇతి ప్రాచామాచార్యాణాం ప్రబన్ధేషు విస్తరః॥ అత్ర శీతలం హవ్యవాహమనువిదధతీత్యత్ర యద్యగ్నిశ్శ్యామలస్సన్నత్ర దాతమనువిదధతీత్యభిసన్ధా అగ్నేశ్శ్యామలిమాసమ్బన్ధేఽపి తత్సమ్బన్ధోక్తైరతిశయోక్తిః - తదుజ్జీవితోపమేతి కేషాఞ్చిన్మతే ॥ తథాచ మల్లినాథః “ ఉదయాద్రిసీమ్ని యుగపచ్ఛకాసతోర్దిననాథపూర్ణశశినోరివశ్రియ ,, మిత్యాదావతిశయోక్త్యుత్థాపితోపమేతి వ్యాచఖ్యౌ - ప్రాచాం మతే త్వభూతోపమా - తథాచదణ్డీ “ సర్వపద్మప్రభాసారస్సమాహృత ఇవ క్వచిత్ । త్వదాననం విభాతీత్యభూతోపమాం విదు,, రితి ॥ పూర్వోక్తరీత్యా శ్యామలహవ్యవాహత్వేన సమ్భావనాయామభిసన్ధా ఉపమోపక్రమోత్ప్రేక్షేత్యుభయథాఽపి సమ్భవాదనయోస్సన్దేహసఙ్కరః ॥ స్వతస్సిద్ధస్య భగవచ్ఛ్యామలిమ్నస్తులసీదామలక్ష్మీకటాక్ష సాన్నిధ్యప్రయుక్తోత్కర్షవర్ణనా దనుగుణోనామాలంకారః ॥ తదుక్తం లక్ష్యలక్షణసంగ్రహే ॥ “ ప్రాక్సిద్ధస్వగుణోత్కర్షోఽనుగుణః పరసన్నిధేః । నీలోత్పలానిదధతే కటాక్షైరతినీలతా ,, మితి ॥ ప్రాగుక్తోపమాలఙ్కారేణ సమ్భావనాలఙ్కారో వ్యజ్యత ఇత్యలఙ్కారేణాలఙ్కారధ్వనిః ॥ “ సమ్భావనా యదీత్థం స్యాదిత్యూహోఽన్యస్య సిద్ధయే,, ఇతి లక్షణాత్ ॥ అనుప్రాసశ్చాత్ర ద్రష్టవ్యః ॥ 3౨ ॥ ... ...

మూ॥ లక్ష్మీవిద్యుల్లలితవపుషం తత్ర కారుణ్యపూర్ణం
మా భైషీస్త్వం మరకతశిలామేచకం వీక్ష్య మేఘమ్ ।
శుద్ధైర్నిత్యం పరిచిత పదస్త్వాదృశైర్దేవహంసై
ర్హంసీభూతస్స ఖలు భవతామస్వవాయాగ్రజన్మా ॥ ॥ 33 ॥

వ్యా॥ పూర్వశ్లోకోక్తం భగవన్తం ప్రణతార్తిహరం పరం పురుషం నీలమేఘత్వేనాధ్యవస్య వర్ణయంస్తదవలోకనాత్త్వం మాభైషీరితి రాజహంసం సాన్త్వయతి దాశరథిః ॥ * లక్ష్మీతి * తత్ర - ఉత్తరవేద్యాం లక్ష్మీరేవ విద్యుత్, “ ఆదిత్యవర్ణే తపసోఽధిజాతః, సూర్యాం హిరణ్మయీం లక్ష్మీం - జ్వలన్తీం తృప్తా,, మిత్యాదిశ్రుత్యుక్తరీత్యా ఆదిత్యాదివద్దేదీప్యమాన దివ్యమఙ్గళవిగ్రహతయా శ్రియో విద్యుత్త్వేన రూపణం - తయా లలితం రుచిరం - వపుః శరీరం యస్య తం తథోక్తం “ హారభే దేవిలాసే చ లలితం చారుణి త్రిషు,, ఇతి రత్నమాలా । అ

నేనలక్ష్మీదివ్యవిగ్రహశోభాసంవలనేన మరకతశిలామేచకస్య భగవద్దివ్యమఙ్గళవిగ్రహస్య కృష్ణపిఙ్గళతయా మయూరగ్రీవాసవర్ణత్వం ద్యోత్యతే ॥ తథాచ శ్రూయతే నారాయణానువాకే "పురుషంకృష్ణపిఙ్గళ,, మితి ॥ "లక్ష్మీశోభాసంప్రయుక్తతయా కృష్ణపిఙ్గళ,, మితి శ్రీమద్రఙ్గరామానుజమునయః-యుక్తంచైతత్ ॥ "పిఙ్గళాంహేమమాలినీ,, మితి లక్ష్మ్యాః పిఙ్గళవర్ణత్వశ్రవణాత్ । ఇదమేవహిరూపం "హిరణ్మయఃపురుష ,, ఇత్యాదిభిశ్శ్రూయమాణమితిరహస్యం "మయూరకణ్ఠచ్ఛవిశుద్ధహేమే,, తి శిల్పశాస్త్రే శుద్ధసువర్ణస్య మయూరగ్రీవాసవర్ణతాయాః ప్రతిపాదనాత్ । వక్తవ్యాన్తరంత్వవాదిష్మపూర్వస్మిన్నేవశ్లోకే ॥ కరుణైవకారుణ్యం - చతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థేష్యఞ్ - తచ్చానభిసంహితస్వప్రయోజనాపరదుఃఖనిరాకరణేచ్ఛా - యేతుపరదుఃఖదుఃఖిత్వం దయేతినిర్వదయన్తి - తన్మతే నిఖిలహేయ ప్రత్యనీకతయా నిరూపిత స్వరూపస్య భగవతో దుఃఖప్రసక్త్యభావేనదయా స్వరూపమేవోచ్ఛిద్యేత "వ్యసనేషుమనుష్యాణాం భృశంభవతిదుఃఖిత,, ఇత్యాదికంతు సమాశ్రితానాం స్వస్మిన్ననురాగవిశేషసిద్ధయేదుఃఖిత్వాభినయమాత్ర మిత్యాచార్యాణాం సర్వేషాం నిర్వాహః "దయాఽన్యేషాందుఃఖాప్రసహన,, మిత్యాదికమప్యత్రైవ సంవాది- కారుణ్యేన పూర్ణం-పూరితం పూరయతేః కర్మణి క్తః "వాదాన్తశాన్తపూర్ణదస్తస్పష్టచ్ఛన్నజ్ఞప్తా,, ఇతి నిపాతనాత్సాధుః "తవానన్తగుణస్యాపి షడేవప్రథమేగుణాః । యైస్త్వయేవజగత్కుక్షావన్యేఽప్యన్తర్నివేశితా ,, ఇతి సర్వగుణమూర్ధన్యతయాప్రసిద్ధేషు జాగ్రత్స్వపి జ్ఞానశక్త్యాదికల్యాణగుణేషు కారుణ్యేన పూర్ణత్వోక్తి రేతస్యైవ స్వసంబన్ధేన గుణాన్తరాణామపి స్వరూపసత్తాసంపాదకత్వేన గుణశిరోమణిత్వాత్ ॥ ఏతద్వినాభావే జ్ఞానశక్త్యాదీనాం గుణానామపిసతాం దోషత్వైవ ॥ యదన్వగృహ్యతాచార్యైరేవ ॥ "వృషగిరిగృహమేధిగుణాబోధబలైశ్వర్యవీర్యశక్తిముఖాః । దోషాభవేయురేతే యదినామ దయేత్వయావినాభూతా ,, ఇతి ఏతద్వినాభూతైర్గుణాన్తరైర్నపూర్ణతా - కింత్వనేనైవేతిభావః । కారుణ్యపూర్ణతాయాంచ లక్ష్మీవిశిష్టత్వం హేతుః-సాహి సుదుస్సహాపరాధశతపరిపూరితేషు చేతనేషుక్వచిత్పితృత్వ ప్రయుక్తహిత ప్రవర్తన నిబన్ధనక్రోధోష్మళతయా "క్షమాప్యజస్రమశుభా

నాసురీషు ఏవయోనిషు, నక్షమామివసుంధరె,, ఇత్యాద్యుక్తరీత్యా క్వచిదున్మిషితమపి భగవతో నిగ్రహసంకల్పం “ సదాఽనుగ్రహసంపన్నా - అనుగ్రహపరామృద్ధిం - కరుణాంవేదమాతరం - నిత్యమజ్ఞాతనిగ్రహా ,, మిత్యాద్యుక్తరీత్యా నిగ్రహసమానాధికరణానుగ్రహైకనిధిర్భర్తృత్వప్రియుక్త ప్రియప్రవర్తనైకతానశీలా తదనపాయినీ సర్వలోకజననీ తత్తదుచితైరుపాయైర్విస్తారో ద్వేలయతి తస్య కరుణాజలధిమ్. ॥ యథాఽఽహురభియుక్తాః “పితేవత్వత్ప్రేయాన్ జననిపరిపూర్ణాగసిజనే హితస్రోతో వృత్త్యా భవతిచ కదాచిత్కలుషధీః ॥ కిమేతన్నిర్దోషః క ఇహ జగతీతి త్వముచితైరుపాయైర్విస్మార్యస్వజనయసి మాతాతదసినః ,, ఇతి ॥ కించ ॥ కారుణ్యపూర్ణ మిత్యనేన సర్వాత్మనా నిగ్రహప్రవేశానవకాశోద్యోత్యతే । అపూర్ణ ఏవహిపూరకాన్తరప్రవేశాయ దిశేదన్తరం - యద్వా- మహాన్తోఽప్యపరాధాశ్చేతనానాంత్రసరేణువదేతత్కృపాసుధాజలధౌ నిమజ్జన్తి కులాచలాఇవమహోదధావితివ్యజ్యతే ॥ లక్ష్మ్యాంవిద్యుత్త్వరూపణాల్లిఙ్గాదరూషితమపి కారుణ్యే సలిలత్వం ప్రతీయతే - యథాహ్యుచ్యతే - “లక్ష్మీవిద్యుల్లసిత ,, మిత్యారభ్య “ కారుణ్యాపన్త్రిదశపరిషత్తాపమేఘం దదర్శ,, తి ॥ మేఘపక్షేతు విద్యుల్లసితత్వం సలిలపూర్ణత్వే జ్ఞాపకమితి ద్రష్టవ్యం - మరకతశిలామేచకంగారుత్మత రత్నవచ్ఛ్యామలం - యద్యపి గారుత్మతం హరితవర్ణతయైవ ప్రసిధ్యతి- అతఏవ హరిన్మణిరిత్యేవ వ్యవహ్రియతే నతు నీలమణిరితి - తథాఽపిగుణవత్తరస్య తస్య శ్యామలిమాంశభూయస్త్వనిబన్ధనం రత్నతత్త్వవిదాం నీలవర్ణతావ్యవహారమవలమ్బ్య భగవతో మరకతశిలామేచకత్వోక్తిరితి న విరోధః ॥ తథాచ సారస్వతే రత్నపరీక్షాధ్యాయే ॥ “ గాఢందూర్వాదళశ్యామం తులసీదళసప్రభమ్ । కలమాగ్రదళప్రఖ్యం ప్రోక్తంమరకతంత్వితి ॥ సగుణాచసదోషాచ జాతిరస్యద్విధామతా । సగుణాయాశ్ఛజాతేస్తు ప్రభేదాఃపరికీర్త్యతే ॥ గాఢముల్లసితంచైవ పేశలంపిత్తలంతథా । ముగ్ధంచపృథుకంచేతి లక్షణంపృథగుచ్యతే ॥ గాఢందూర్వాదళనిభం స్నిగ్ధముల్లసితంస్మృతమ్ । పేశలంకలమాగ్రాభం పిత్తంశుకగరుత్ప్రభమ్ ॥ ముగ్ధంతుతులసీశ్యామం పృథుకంపద్మపత్రవత్ । సగుణాష్షడ్విధాఃప్రోక్తా,, ఇతి ॥ అతఏవ “ఘనశ్యామాన్మరకతమణేరున్మయూఖప్రరోహాత్-శుకాబ్జనీలోత్పలనిర్మితా

సా ,, మిత్యాద్యుక్తయస్సంగచ్ఛన్తే ॥ మేఘం ఘనాఘనం మేఘత్వేనాధ్యవ
సితం భగవన్తం వరదమిత్యర్థః ॥ లక్ష్మీవిద్యుల్లసితం మేఘమిత్యాభ్యాం “ సేవ్యా
మానశ్శ్రియా పార్శ్వే శాతకుమ్భనిభశ్రియా । నీలజీమూతసంకాశః స్థిరవిద్యు
త్ప్రకాశయే,, తి హస్తిగిరిమాహాత్మ్యోక్తం స్మారితమ్ ॥ మేఘత్వాధ్యవసానే
న విద్యుత్త్వరూపణేన చ క్రమేణ భగవతి సుక్షితిత్వ సుభూతిత్వ భద్రకృత్త్వాది
కం - లక్ష్మ్యాం రోచిష్ణుతాదికం - ఉభయోరపి బ్రహ్మక్షత్రోపలక్షిత సర్వజగ
త్పాతృత్వం చ ద్యోత్యతే ॥ తథా చ శ్రూయతే ॥ “ సుక్షితిస్సుభూతిర్భద్రకృ
త్సువర్వాన్పర్జన్యో గన్ధర్వస్తస్య విద్యుతోఽప్సరసో రుచో నామే,, తి ॥ తత్రై
వానుషజ్యతే “ స ఇదం బ్రహ్మక్షత్రం పాతు తా ఇదం బ్రహ్మక్షత్రం పాన్త్వి,, తి -
తత్ర సుక్షితిత్వం వసుంధరాప్యాయకత్వం - సుభూతిత్వం సకలజగత్సంపన్నిదా
నత్వం - భద్రకృత్త్వం సర్వమఙ్గళప్రదాతృత్వం - వీక్ష్య విశేషేణ దృష్ట్వా ఏ-
త్వం - మా భైషీః మా విత్రసీః - భీ ధాతోర్లోఙ్ మాఙ్యోగాత్ - త్యాదికాల్లుఙి - ల్లైసిచి “ సి
చివృద్ధి,, శ్చ తత్వం చ ॥ “ న మాఙ్యోగ,, ఇత్యట్ప్రతిషేధః - త్వం మా భైషీరిత్యస్యా
విజ్ఞాతతత్స్వరూప స్వభావాభిజ్ఞతయా మాన్యే హంసాః త్వం తు మా స్మ బిభే
రితి భావః । అహం తు పరతో న బిభియాం నిసర్గతోఽస్తు తు లవి ద్వేషిణో ఘనా
ఘనస్యావలోకనేనేత్యత్ర ప్రసిద్ధఘనాపేక్షయాఽస్య వైలక్షణ్య ప్రదర్శనేన
స్వోక్త మభయప్రదానవచనం సమర్థయతే ॥ శుద్ధైరితి ॥ సః పూర్వోక్తమే
ఘః - భగవానితి తు తత్త్వం - శుద్ధైః స్వచ్ఛైః ధవళైరితి యావత్ । పక్షే -జ్ఞా
నప్రతిఘాతుక కర్మసంబన్ధ ప్రయుక్తక్లేశగన్ధవిధురైరిత్యర్థః - శుద్ధైరిత్యనుపా
ధిక నిర్దేశేన స్వభావత ఏవ నిరస్తనిఖిలక్లేశత్వం గమ్యతే ॥ యథోక్తం “ హా
తాఖిలక్లేశమలైస్స్వభావత,, ఇతి - అప్రతిబుద్ధాస్సర్వే క్లేశాక్రాన్తాః, ప్ర
తిబుద్ధాస్సుకతిపయక్లేశరహితాః । ఉపాయైర్నివృత్తనిఖిలక్లేశాస్తు ముక్తాః - ని
త్యాస్తు వనాదినిర్ధూతనిఖిలక్లేశా ఇత్యభిప్రాయః । అత ఏవ - త్వాదృశైః -త్వమి
వ పశ్యన్తీతి త్వాదృశాస్తథోక్తైః “ త్యదాదిషు దృశోఽనాలోచనే కఞ్చ,, ఇతి
యుష్మచ్ఛబ్దోపపదాద్దృశేః కఞ్ “ ప్రత్యయోత్తరపదయోశ్చే,, తి యుష్మ
చ్ఛబ్దస్య మపర్యన్తస్య త్వాదేశే “ ఆ సర్వనామ్న,, ఇత్యాత్వం - హంసస్యాపి
శుద్ధత్వాత్త్వాదృశైరిత్యుక్తం - దేవహంసైః దేవలోకస్థితైర్మరాళైరిత్య

ష్ఠః । అన్యత్ర దేవహంసైః దేవశ్రేష్ఠైః - దేవానాం హంసాఇవ శ్రే
ష్ఠాః దేవహంసాః నాగోత్తమాదిషచ్ఛైషిక షష్ఠ్యాస స్సమాసః - నచ
నిర్ధారణేషష్ఠీయమితి భ్రమితవ్యం- యేన "ననిర్ధారణే,, ఇతి సమాసనిషేధః ప్రస
జేత్ - నిర్ధారణహేతుతదవధినిర్ధార్యమాణరూప త్రితయసన్నిధానమేవ తదవ
తారః తత్ర చ త్రితయసన్నిధాన వైధుర్యాదితి లక్ష్మీసహస్రరత్నప్రకాశికాయాం
" దాతుంత్వాంపురుషోత్తమాయేత్యత్ర విస్తరః - యద్వా- దేవాః హంసాఇ
వ దేవహంసా ఇత్యుపమితసమాసః " స్యురుత్తరపదే వ్యాఘ్ర ,, త్యారభ్య
"సింహశార్దూలనాగాద్యాః పుంసిశ్రేష్ఠార్థగోచరా,, ఇత్యనుశాసనాదుత్తరప
దీభూతహంసశబ్దస్య శ్రేష్ఠార్థవాచకత్వం - ఆద్యపదేన తస్యాపి గృహీతుము
చితత్వాత్ - అథవా - దేవాశ్చతేహంసాశ్చేతి కర్మధారయః - దేవాః " య
త్ర పూర్వేసాధ్యాస్సన్తిదేవా,, ఇతి శ్రుత్యుక్తరీత్యా అసంకుచితజ్ఞాన ప్రసరత
యా దేదీప్యమానా ఇత్యర్థః - హంసాః జీవాః - తైః సర్వథాఽపి నిత్యసూరిభి
రిత్యర్థః ॥ "హంసస్సూర్యేఖగే విష్ణా యతౌ నిర్లేపభూభుజి॥ జీవేఽరేఽశ్వే శ్వేత
వృషే స్యాన్మన్త్రపరమాత్మనో ,, రితి రత్నమాలా - నిత్యంసదా- పరిచితేపరిచ
రితే పదేపాదౌ యస్య స తథోక్తః - యద్వా-పరిచితంపరిశీలితం పదంవ్యవ
సాయోయస్యస తథోక్తఇత్యర్థః । "పదంవ్యవసితత్రాణస్థానలక్ష్మాఙ్ఘ్రివస్తుష్వి
త్యమరః ॥ శుద్ధైర్హంసైః పరిశీలితవ్యవసాయ ఇత్యనేన - నాయంహంసహింస
నార్థగూఢవ్యవసాయో యేన తత్ప్రత్యాయనాయ కైతవేనావలమ్బితతత్సజాతీయ శ
రీరః- కింతు స్వభావత స్సకలహంసకులసమృద్ధివిశ్రాణనాయైవేతి నిసర్గశుద్ధై
స్స్వాదృశైరేవ హంసైర్నిశ్చితస్వాభిప్రాయ ఇతి గమ్యతే-అన్యత్రతు - పరిచి
తేపరిచరితే పరిపూజితే- పదే చరణే - యస్య స తథోక్తః అత్ర " స్వచ్ఛ
న్దానువృత్తస్వరూప స్థితిప్రవృత్తిభేదాశేష శేషతైక రూపనిత్యనిరవద్య నిరతిశ
యజ్ఞానక్రియైశ్వర్యాద్యనంత గుణగణశేష శేషాశన గరుడప్రముఖనానావిధాన
న్త పరిజనపరిచారికా పరిచరిత చరణయుగళే ,, తి పృథుగద్యోక్తమనుసంధే
యం - " తద్విష్ణోఃపరమంపదగ్ం సదాపశ్యన్తిసూరయః । దివీవచక్షురాత
తం తద్విప్రాసోవిపన్యవోజాగృవాగ్ంసస్సమిన్ధతే విష్ణోర్యత్పరమంపద,, మి
తి శ్రుత్యా ఈదృశనిత్యసూరిసిద్ధిః ॥ ఏతేన ప్రకృతార్థే మేఘస్యహంసకులాను

కూలత్వ ముక్తం- న కేవలమేతావదేవ, కింతు స్వయమపి కదాచిద్ధంసీబభూవే
త్యాహ ॥ హంసీభూతేతి ॥ భగవత్పక్షేతు వేదోద్ధరణాయపరిగృహీత హం
సావతారఇత్యర్థః ॥ అత్రవక్తవ్యంసర్వమపి “ వేదోదన్వద్విభజనవిద,, ఇతిశ్లో
కవ్యాఖ్యానావసరే ప్రపఞ్చితమ్ । “ రఙ్గధేత్రిమిరఘుస్తరశీతస్వచ్ఛహంసతను
రిన్దురివోద్యన్ । వేదభాభిరనుజగ్రహీథార్తాన్ జ్ఞానయజ్ఞసుధయైవసమృద్ధ్య,,
న్నిత్యభియుక్తోక్తిరిహానుసంధేయా- అతఏవ - భవతాం యుష్మాకం హంసానా
మిత్యర్థః ॥ సజాతీయసముదాయ సాహిత్యవివక్షయా బహువచనమ్, అన్వవా
యోవంశః “ వంశోఽన్వవాయస్సంతాన,, ఇత్యమరః । అగ్రజన్మయస్యస ఇ
తివ్యధికరణ పదోబహువ్రీహిః - “ అవర్జ్యోబహువ్రీహిర్వ్యధికరణోజన్మాద్యు
త్తరపదే,, ఇతి వామనః - అన్వవాయస్యాగ్రజన్మాకులకూటస్థఇత్యర్థః । “ వే
దోదన్వద్విభజనవిదోవంశజంవిశ్వమూర్తే,, రితి పూర్వం స్వేనైవాస్య రాజహం
సస్య హంసాత్మనాఽవతీర్ణ భగవద్వంశజత్వేనవర్ణనాత్తస్యైతత్కులకూటస్థత్వ
మిత్యభిప్రాయేణ తథోక్తమ్- ఖల్విత్యనునయే “ నిషేధవాక్యాలంకార జిజ్ఞా
సానునయేఖల్వి,,త్యమరః । అయంభావః - నన్వేతన్నజానాసినామ త్వంసఖే
వస్తుతత్త్వమ్- యదయం శుద్ధహంసకులానుకూలస్స్వయంహంసాత్మనాఽవతీర్ణత
యాభవత్కులకూటస్థశ్చ కాలమేఘః- నతు ప్రసిద్ధమేఘవన్నిసర్గతో హంసహిం
సకః ఆవలమ్బితహంసరూపశ్చేత్యతో మా భైషీః - నహిస్వకులశ్రేయోవి
ధానసావధానః కులకూటస్థఏవ వ్యాపాదయితుముద్యుఙ్క్షీత జాతునామస్వకులీ
నమ్- కిన్తు త్వమపి దేవహంసాన్తరవత్తత్పదపరిచరణ మహాభాగ్యేన విన్దస్వా
నన్దమితి॥ నన్వత్ర తద్విష్ణోరితి మన్త్రేణసదాపశ్యన్నిత్యసూరిసిద్ధిరిత్యుక్తమ్-
పూర్వమ్ ।“ ఏతమసిపదేవానుదేవస్యే,, త్యత్రాన్యైనేవమన్త్రేణ ప్రాకృతస్థా
నసిద్ధిరితి- కథముభయోరప్యనేనైవ సిద్ధిరితిచేదుచ్యతే । తద్విష్ణోరిత్యాదిస్థాన
విధి స్సూరివిధి స్సదాదర్శనవిధిశ్చ- తథాహి-విష్ణోఃపరస్యబ్రహ్మణః పరమం
పదంసూరయస్సదాపశ్యన్తీతి వచనాత్సర్వకాలదర్శనవన్తఃపరిపూర్ణజ్ఞానాః కే
చనసన్తీతి జ్ఞాయతే- యేసూరయస్తే సదాపశ్యన్తీతి వచనవ్యక్తిః - యేసదాప
శ్యన్తితేసూరయఇతివా - అత్ర యచ్ఛబ్దాన్వయో వచనవ్యక్తికృతః । నాత్ర
ద్వైశ్యం కిమప్యస్తి సర్వస్యార్థస్య ప్రాప్తత్వాత్, తస్మాదియంవచనవ్యక్తిరో

ద్వైశ్యోపాదేయవిభాగవతీ - ఉభయపక్షేఽప్యనేకవిధానం నసంభవతి వాక్యభేద ప్రసఙ్గాదితిచేన్న - అప్రాప్తత్వాత్సర్వస్య సదాపశ్యదనేకదృష్టృవిశిష్టం పరమంస్థానంవిధీయతే - అగత్యాచవిశిష్టవిధిః - నతు మానాన్తరసిద్ధ భగవల్లోకానువాదేన సదాపశ్యన్తీతి గుణమాత్రవిధిః - యథోక్తమ్ "తద్గుణాస్తువిధీయేరన్నవిభాగాద్విధానార్థే నచేదన్యేనశిష్టాః" ఇతి ॥ యథా "యదాగ్నేయోఽష్టాకపాల" ఇత్యాది కర్మవిధౌ కర్మణో గుణానాంచాప్రాప్తత్వేన సర్వగుణవిశిష్టం కర్మవిధీయతే - తథాఽత్రాపి సూరిభిస్సదాదృశ్యత్వేన విష్ణోఃపరంస్థానమప్రాప్తం ప్రతిపాదయతీతి నకశ్చిద్విరోధఇతి వేదార్థసంగ్రహ తచ్ఛ్రుతప్రకాశికా న్యాయసిద్ధాఞ్జనాదౌ విస్తరః । తస్మాత్తద్విష్ణోరితిమన్త్రేణ నిత్యసూరిసిద్ధిరిత్యుక్తిరపిసాధీయస్యేవ । అత్రవిషయస్య భగవతస్స్వశబ్దేనోల్లేఖనంవినా విషయివాచకేన మేఘపదేనోపాదానాద్విషయనిగిరణమ్ - తత్పూర్వకం విషయస్య విషయిరూపతయాఽధ్యవసానాద్రూపకాతిశయోక్తిః "రూపకాతిశయోక్తిస్స్యాన్నిగీర్యాధ్యవసానత" ఇతి లక్షణాత్ - సాచ శుద్ధైరిత్యాదినా హంసీభూతఇత్యన్తేన ప్రసిద్ధమేఘాద్భేదస్య తతఉత్కర్షస్యచగర్భితత్వాత్ "అనాకాశేకోఽయంగళితహరిణశ్శీతకిరణః" ఇత్యత్రేవాధికాభేదరూపా- అత్రాతిశయోక్తౌరూపకవిశేషణం రూపకేదర్శితానాం విధానామత్రాపి సంభవోఽస్తీత్యతిదేశప్రదర్శనార్థమ్ - తేనాత్రాప్యభేదాతిశయోక్తిస్తాద్రూప్యాతిశయోక్తిరితి ద్వైవిధ్యమ్- తత్రాప్యధిక్య న్యూనతావిభాగశ్చేతి సర్వమనుసంధేయ మితి కువలయానన్దేస్పష్టమ్ - ఇయంచరూపకాతిశయోక్తిః లక్ష్మీవిద్యుల్లలితవపుష మిత్యేకదేశవివర్తిరూపకేణ- మరకతశిలామేచకమితిలుప్తోపమయా - శుద్ధైరిత్యాదిశబ్దవాచ్యార్థద్వయశ్లేష భిత్తికాభేదాధ్యవసాయమూలకాతిశయోక్త్యాచానుప్రాణితా- కించ - లక్ష్మీవిద్యుల్లలితవపుష్ట్వాది విశిష్టనీలమేఘదర్శనజనిష్యమాణ భయనివారణ రూపవాక్యార్థస్య ప్రసిద్ధమేఘవైలక్షణ్యప్రదర్శకోత్తరార్ధవాక్యార్థసమర్థితతయాకావ్యలిఙ్గమిత్యనయోరేకవాచకానుప్రవేశసంకరః- ద్వితీయపాదే మకారపునరావృత్తిరూపవృత్త్యనుప్రాసేనోక్తలుప్తోపమాయా ఏకవాచకానుప్రవేశసంకరః - ఉక్తరూపకాదీనాం మిథస్సంసృష్టిరితి విభావనీయమ్ - అనయాచ రూపకాతిశయోక్త్యావ్యతిరేకోవ్యజ్యతే

ఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిః ॥ 33 ॥ ... ...

మూ ॥ సారాస్వాదీ సవనహవిషాం స్వామినస్తే స దేవ
శ్శుద్ధం చక్షుశ్శ్రుతిపరిషదాం చక్షుషాం భాగధేయమ్ ।
అఙ్గీకుర్యాద్వినతమమృతాసారసంవాదిభిస్త్వా
మావిర్భూతైరభిమతవరస్థూలలక్షైః కటాక్షైః ॥ 34 ॥

వ్యా ॥ ఏవమ్ - "ఉపేత్యాయతనం విష్ణోః ప్రణిపత్య తతస్తత" ఇతి భరద్వాజసంహితోక్తరీత్యా "తామాసీదన్ప్రణమన్నగరీ" మితి కాఞ్చీనగరీప్రణామకరణమనుశాస్య - తత్ర హస్తిశైలే ప్రణతార్తిహరస్య భగవతో వరదస్య సాంనిధ్యమభిధాయ "పరీత్య దేవదేవేశం ప్రణమ్యాత్మానమర్పయే" దిత్యుక్తరీత్యా ప్రణమన్తం త్వామపి "కరుణాపూర్ణదృష్టిభ్యాం వీక్షమాణశ్చతుర్ముఖ" మితి హస్తిగిరిమాహాత్మ్యోక్తరీత్యా తవ స్వామినం చతుర్ముఖమివావశ్యమనుగృహ్ణీయాదుదఞ్చితదయాతరఙ్గైరపాఙ్గైస్స భగవానిత్యాహ ॥ * సారేతి * తే తవ - స్వామినః ఈశితుః చతుర్ముఖస్యేత్యర్థః - సవనహవిషాం యజ్ఞీయపశ్వాదిహవిషాం, సారమాస్వాదయతీతి సారాస్వాదీ - తాచ్ఛీల్యే - ఆభీక్ష్ణ్యే వా ణినిః - సవనసారశబ్దయోర్నిత్యసాపేక్షత్వాత్సమాసః - అనేన "తతస్సర్వేషు పశుషు హూయమానేషు పద్మభూః । యజ్ఞం యజ్ఞేశ్వరం విష్ణుం వరదం భక్తవత్సలమ్ ॥ అగ్నిమధ్యస్థితం ధ్యాత్వా తస్మై సర్వం న్యవేదయత్ । యజ్ఞమూర్తిరనన్తాత్మా వైకుణ్ఠః ప్రీయతామితి ॥ తత్సర్వం ప్రతిజగ్రాహ బ్రహ్మణా వినివేదితమ్ । సర్వలోకగురుస్సాక్షాద్వరదో హవ్యకవ్యభుక్ ॥" ఇత్యాదినా "తతో వసిష్ఠోథర్త్విక్త్వా వహ్నిమధ్యే విధూమకే । మన్త్రైర్జుహావాంచ క్రే వపాం పరమపావనామ్ ॥ యజమానశ్చ తాం భక్త్యా పద్మయోనిస్సమాహితః । తస్మై నివేదయామాస విష్ణవే పరమాత్మనే ॥ సర్వలోకేశ్వరో దేవః ప్రణతార్తిహరో హరిః । అనయా వపయా సాక్షాద్గురుర్మే ప్రీయతామితీ" త్యాదినా "తత ఉత్తరవేద్యన్తః ప్రభామణ్డలమణ్డితమ్ పశ్చిమాభిముఖం విష్ణుం దదృశుస్తే దివౌకసః ॥ తం దృష్ట్వా విస్మితాస్సర్వే కృతాఞ్జలిపుటాస్సురాః । సహస్రాదిత్యసంకాశే విమానే గిరిమూర్ధని ॥ తిష్ఠన్తం హవిరశ్నన్తం దదృశుస్తే దివౌకస" ఇత్యాదినా చ హస్తిగిరిమాహాత్మ్యకథానుసంహితా । శ్రుతిపరిషదాం వేదసదసామ్ "సమజ్యా పరిషద్గోష్ఠీ సభా" నమితి

సంసద,, ఇత్యమరః॥ స్త్రీలిఙ్గస్యారస్యాద్రమణీత్వం ప్రతీయతే । శుద్ధం అస్పృష్టతిమిరాదిదోషగన్ధమ్- వ్యవధాయకా ప్రతిబద్ధప్రసరం వా - చక్షుః చక్షురిన్ద్రియమ్ " వేదైఃపశ్యన్తిబ్రాహ్మణాః - పితృదేవమనుష్యాణాం వేదశ్చక్షుస్సనాతనమ్ । శ్రుతిస్మృతీతువిప్రాణాం చక్షుషీ ద్వేవినిర్మితే ,, ఇతి బ్రహ్మాదిసకలజగచ్చక్షుష్ట్వేన ప్రసిద్ధానాంశ్రుతిపరిషదామపి చక్షుర్భూతః తదధీనప్రవృత్తికత్వాద్దేవానాం- శ్రుతిపరిషత్కర్తృకస్వవిషయక సాక్షాత్కారస్యాపి స్వయమేవహేతుభూతత్వాద్వాచక్షుష్ట్వేనరూపణమ్-అయంభావః"తతోహృతేషువేదేషుబ్రహ్మాకశ్మలమావిశత్ ।తతోవచనమీశానం ప్రాహ వేదైర్వినాకృతః॥ వేదామేపరమంచక్షుర్వేదామేపరమంధనమ్। వేదామేపరమంధామవేదామేబ్రహ్మచోత్తమమ్ । మమవేదాహృతాస్సర్వే దానవాభ్యాంబలాదితః । అన్ధకారాహిమేలోకా జాతావేదైర్వివర్జితాః ॥ వేదేహృతేఽహంకింకుర్యాం లోకాన్వైస్రష్టుముద్యతః ,, ఇత్యాదినా " త్వయావినిర్మితోహంవై వేదచక్షుర్వయోఽతిగ । తేమేవేదాహృతాశ్చక్షుర్గన్ధోజాతోఽస్మిజాగృహి,, త్యన్తశాన్తిపర్వహయశిరఉపాఖ్యానోక్తరీత్యా వేదాభావేబ్రహ్మణోఽప్యన్ధీభావవత్ " ఏతస్మిన్నన్తరేరాజన్ దేవోహయశిరోధరః । జగ్రాహవేదానఖిలాన్రసాతలగతాన్ప్రభు,, రిత్యుక్తరీత్యాదైత్యాపహృతాస్తాయదిభగవాన్నోద్ధరిష్యత్తదాతాసామప్యన్ధతైవా భవిష్యదితి । నచ శ్రుతీనామచేతనతయా తచ్చక్షుష్ట్వేన భగవతోరూపణమయుక్తమితివాచ్యమ్-తాసాం విగ్రహవత్త్వస్య తత్పూర్వగ్రన్థఏవ కణ్ఠరవేణోక్తేః- తథాహి-"తావశ్వధావతాంశ్రేష్ఠౌతమోరజోగుణాన్వితౌ। బలవన్తౌగదాహస్తౌ పద్మనాభానుసారిణౌ ॥ దదృశాతేఽరవిన్దస్థం బ్రహ్మాణమమితప్రభమ్ । సృజన్తంప్రథమంవేదాం శ్చతురశ్చారువిగ్రహాన్ ॥ తతోవిగ్రహిణాస్తాంస్తు వేదాన్దృష్ట్వాఽసురోత్తమౌ । సహసాజగృహతుర్వేదాన్బ్రహ్మణః పశ్యతస్తదా॥ అథతౌదానవశ్రేష్ఠౌవేదాన్గృహ్యసనాతనాన్ । రసాంవివిశతుస్తూర్ణముదక్పూర్వేమహోదధౌ,,ఇతి॥వస్తుతస్తుశ్రుతిపరిషదాంస్త్రీత్వేనరూపణస్యగమ్యమానతయాఽఽక్తచోద్యస్యైవనావకాశఇతిధ్యేయం।నకేవలమయంశ్రుతిపరిషదాంచక్షుర్మాత్రం-కింతు-సర్వలోకచక్షుషాంభాగ్యమపీత్యాహ॥చక్షుషామితి॥చక్షుషాంఅబ్రహ్మపిపీలికంపశ్యతాం నయనానామిత్యర్థః-భాగధేయంభా

గ్యం "దైవందిష్టంభాగధేయంభాగ్యంస్త్రీనియతిర్విధిః" రిత్యమరః ॥ "భాగరూపనామభ్యోధేయ" ఇతి భాగశబ్దాద్భాగ్యార్థకాత్స్వార్థేధేయప్రత్యయః । పరిణతంసకలలోక చక్షుర్భాగధేయమేవేత్యర్థః । అత్ర - సాదరాస్వాదీసవనహవిషామిత్యనేన రసనేన్ద్రియత్వంప్రతీయతే- తథాఽపిచక్షూరూప ఇత్యాశ్చర్యం చక్షుషోహిరూపం విషయోనతురసః - శ్రుతిపరిషదామిత్యత్ర శ్రుతిశబ్దేన శ్రోత్రరూపార్థస్యాపి క్రోడీకారాచ్ఛ్రోత్ర సమూహానాంచక్షురిత్యన్యదప్యాశ్చర్యమ్- ఇన్ద్రియాణిహిసర్వాణ్యపిచేతనోపకరణాన్యేవ నత్వన్యోన్యోపకరణాని -చక్షుశ్చక్షుషాంభాగధేయమిత్యాశ్చర్యాన్తరంచ- నహిచక్షుశ్చక్షుషామేవభాగ్యంభవితుమర్హతి - కింతు చక్షురిన్ద్రియ విధురాణామ్ - సః పూర్వం లక్ష్మీపతిత్వాదినా వర్ణితః - దేవః భగవాన్ - అత్ర దేవఇత్యనేన "కేనేషితంపతతిప్రేషితంమనః కేనప్రాణఃప్రథమఃప్రైతియుక్తః - కేనేషితాంవాచమిమాంవదన్తిచక్షుశ్శ్రోత్రంకఉదేవోయునక్తి" తి శ్రుతిగతోదేవశబ్దఃప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే- తేనచ తత్రచక్షుశ్శ్రోత్రప్రేరకః క ఇతిప్రశ్నే "శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం మనసో మనోయద్వాచోహవాచం సఉప్రాణస్యప్రాణః । చక్షుషశ్చక్షురతిముచ్యధీరాఃప్రేత్యాస్మాల్లోకాదమృతాభవన్తి" తి ప్రతివచనస్య విషయభూతస్సర్వేన్ద్రియ ప్రేరకతయాచక్షుషోఽపిచక్షుర్భూతోఽయందేవ ఇతి ద్యోత్యతే । తేన పితృదేవర్షివిప్రాదిసర్వలోకచక్షుర్భూత శ్రుతిపరిషచ్చక్షుష్ట్వేన వర్ణనమస్యయుక్తమేవేత్యపిగమ్యతే । వినతం ప్రణతమ్ - కరణత్రయపరికలితనమస్క్రియమిత్యర్థః - త్వాం - పూర్వోక్తప్రక్రియయా సనసహవింష్యాత్మనేసాక్షాదాస్వాదనీయతయాసమర్పితవత శ్చతుర్ముఖస్యాపవాహ్యమితిభావః - ఆవిర్భూతైః ఆవిర్భవదానన్దైః - దయారసనిర్భరైరితి యావత్ ।

అతఏవ -అమృతాసారైఃసుధాధారాసంపాతైః- సంవదన్తి సంవాదమైకకణ్ఠ్యం కుర్వన్తీత్యమృతాసారసంవాదినః - తైః స్తథోక్తైః - తత్సదృశైరితియావత్ "ధారాసంపాతఆసార" ఇత్యమరః - తాచ్ఛీల్యేణినిః - అనేన భోగ్యత్వ జగదుజ్జీవకత్వ శీతలత్వసామ్యత్వాదికం వ్యజ్యతే- అతఏవ - అభిమతవరస్థూలలక్షైః- అభీప్సితవరదానశౌండైః- పాత్రలాఘవ ప్రదేయ గౌరవాది విమర్శకార్పణ్యావధీరణేన యథాభీష్టం ముక్తానుభావ్య నిత్యకైంకర్యపర్యన్త సర్వైశ్వర్యని

రతిశయాదార్ద్ర ధుర్యైరిత్యర్థః ॥ "స్యుర్వదాన్యస్థూలలక్ష దానశౌణ్డా బహుప్రదే,,ఇత్యమరః॥ అనేనచ కటాక్షవిశేషణేనాస్య పరదైవస్య వరదఇతినామేతి సూచ్యతే- కటాక్షైః అపాఙ్గదర్శనైః- అఙ్గీకుర్యాత్ పరిజనావిశేష శేషతయా స్వీకుర్యాన్మాత్రాసందేగ్ధవ్యమితిభావః। అత్ర భగవతశ్శ్రితపరిషచ్చక్షుష్ట్వేన చక్షుర్భాగధేయత్వేనచ రూపణాదుత్ప్రేక్షాలంకారద్వయం- అమృతాసారస్యోపమానస్య - కటాక్షైరిత్యుపమేయస్య, సంవాదిభిరిత్యుపమావాచకస్య చ త్రయాణామేవోపాదానాద్ధర్మలుప్తోపమా - నచ సంవాదిభిరిత్యస్యోపమావాచకత్వం కథమితి శఙ్కనీయమ్ - "ఇవవద్వాయథాశబ్దా,, ఇత్యుపక్రమ్య "సదృక్సదృశసంవాదిసజాతీయానువాదిన,, ఇత్యుపమావాచకేషు దణ్డినాఽస్య పరిగణితత్వాత్ - కటాక్షైరఙ్గీకారస్య ప్రీణితిహేతుకత్వాత్కావ్యలిఙ్గంచేత్యేతానిసంసృజ్యన్తే- ఉక్తరీత్యావిరోధాభాసాశ్చ వ్యజ్యన్తే ॥ ౩౮ ॥ ... ...

మూ॥ మధ్వాస(సి)క్తంసరసిజమివస్విన్నమాలమ్బ
మానో దేవ్యాహస్తంతదితరకరన్యస్తలీలారవిన్దః।
దేవశ్శ్రీమాన్సయదివిహరేత్తైస్స్వరమారామభూ
మావృక్తోవాలవ్యజనవపుషా వీజయేస్తంత్వమేవ॥

వ్యా॥ అథ "ప్రీతిసంహృష్టసర్వాఙ్గః స్తుత్వాచాపివిలోకయన్ । కృతప్రసాదస్సేవేత నియతాత్మాయథోచిత,, మితి భరద్వాజసంహితోక్తరీత్యా భగవత్ప్రసాద ఫలభూతాంతత్సేవాంచ కుర్విథా ఇత్యాహ ॥ * మధ్వితి * సః- అఖిలజగజ్జన్మస్థితిక్షపణాదిలీలతయా శ్రుతిశతప్రథితః - శ్రీరస్యాస్తీతి శ్రీమాన్ - నిత్యయోగేమతుప్ । లక్ష్మీనిత్యసంబద్ధనాన్ - దేవః భగవాన్ దేవరాజః - స్విన్నం స్వేదయుక్తం - స్విదేరనిట్కాన్నిష్ఠాయాం "రదాభ్యా,, మితి నత్వం- అనేన ప్రియతమస్వకరస్పర్శసౌభాగ్యవశాల్లక్ష్మ్యాస్సాత్త్వికోద్భేద ఉక్తః "స్తమ్భః ప్రళయరోమాఞ్చాస్స్వేద,, ఇతి సాత్త్వికేషు స్వేదస్య పరిగణనాత్ - అతఏవ మధునామకరన్దేన - ఆసక్తంసంబద్ధం, ఆసిక్తమితిపాఠే- ఆర్ద్రీకృతమిత్యర్థః. "మధుమద్యేపుష్పరసే,, ఇత్యమరః ॥ సరసిజంపద్మమివస్థితమ్ - దేవ్యాః మహాదేవ్యాఖ్యాయాః శ్రియః -దీవ్యతేరిగుపధలక్షణేకప్రత్యయేప్రాప్తేతదపవాదత్వేన పచాద్యచ్ - పచాదౌ దేవడితి టిత్త్వేనపాఠాత్ "టిడ్ఢా,, ణ్యాదినా ఙీప్ । హస్తం

స్తం ఔచిత్యాద్దక్షిణంపాణిం - ఆలమ్బమానః వామకరేణగృహ్ణానః - అత్రదే వఇత్యనేన “ రాజాధిరాజస్సర్వేషాం విష్ణుర్బ్రహ్మమయోమహాన్,, నిత్యుక్తం రాజాధిరాజత్వం - దేవ్యాఇత్యనేన కృతాభిషేక దివ్యమహిషీత్వంచ ద్యోత్యతే “రాజాభట్టారకోదేవః- దేవీకృతాభిషేకాయామితి చామరః - ఆభ్యాం ప దాభ్యాం “సహస్రశీర్షందేవం - విశ్వంనారాయణందేవం - మహాదేవ్యైచవి ద్మహే - శ్రియందేవీముపహ్వయే శ్రీర్మాదేవీజుషతా ,, మిత్యాదిశ్రుతయః ప్ర త్యభిజ్ఞాప్యన్తే- ఉభయోరపి దివ్యదంపత్యోర్లావణ్యరూపద్యుతిమత్త్వంక్రీడా కాన్తిమోదవత్త్వంచ- తేన “తుల్యశీలవయోవృత్తాంతుల్యాభిజనలక్షణామ్।రా ఘవోఽర్హతి వైదేహీం తంచేయమసితేక్షణా,, త్యుక్తప్రక్రియయా పరస్పరా నురూప్యం లీలాయాం సామరస్యంచద్యోత్యతే ॥ “ దివుక్రీడావిజిగీషా వ్యవ హారద్యుతిస్తుతిమోదమదస్వప్నకాన్తిగతిషు,,తి హిధాతుః- కాన్తిరిచ్ఛా-తదిత రస్మిన్ తస్మాత్ ఆలమ్బితలక్ష్మీకరకమలాత్ - ఇతరస్మిన్ అన్యస్మిన్ స్వస్యదక్షిణే ఆలమ్బితస్వహస్తాదన్యస్మిన్ లక్ష్మ్యావామేచేతి భావః - కరేహస్తే - న్యస్తం ని హితం, లీలారవిన్దం విలాసార్థపద్మం యేన సతథోక్తస్సన్ లీలాయాఅరవిన్దమి త్యశ్వఘాసాదివత్తాదర్థ్యే షష్ఠ్యాస్సమాసః, నతుతాదర్థ్యచతుర్థ్యాః,తస్య“చ తుర్థీతదర్థే,, త్యత్ర బలిరక్షితగ్రహణేన జ్ఞాపకేన ప్రకృతివికృతిభావ ఏవేతి ని యమితత్వాల్లీలారవిన్దయోశ్చకుణ్డలహిరణ్యయోరివ ప్రకృతివికృతి భావాభావా త్, యద్వా,లీలాఅర్థః ప్రయోజనం యస్య తల్లీలార్థం లీలార్థంచతదరవిన్దంచేతి విగ్రహేశాకపార్థివాదిత్వాన్మధ్యమపదలోపః, ఆరామస్యఉపవనస్య, భూమా ప్రదేశే, “ ఆరామస్స్యాదుపవన,, మిత్యమరః ॥ ఆరామశబ్దేన సకలజనమ నోరమత్వం సూచ్యతే, ఆసమన్తాత్ రమన్తేఽస్మిన్నితివిగ్రహః, స్వైరం స్వ చ్ఛన్దం, అతిమాత్రవివిక్తోద్దేశలాభాదసంకుచిత విస్రమ్భవిలాసవైభవం యథా స్యాత్తథేత్యర్థః । అనేన విగళితవేద్యాన్తరతయా రససార్వభౌమ శృఙ్గారసర్వ స్వనిర్భరానుభవోద్యోత్యతే ॥ “ స్వాదీరేరిణో,,రితివృద్ధిః ॥ విహారేద్యది వి హారం ప్రాప్నుయాచ్చేత్ “కదాచిల్లీలయాసార్థం లక్ష్మ్యాలక్ష్మీపతిర్ఘనే । సం చచారవనేతస్మిన్ సర్వర్తుకుసుమోచితే । క్రీడన్నైవసనదీతీరే పుణ్యవృక్షసమా శ్రితే,, ఇతి హస్తిగిరిమాహాత్మ్యేతస్యదేవాధిరాజస్యశ్రియాసహవన విహారవి

నోదిత్వస్య ప్రసిద్ధతయా కదాచిత్తత్రత్వద్గమనావసరఏవ కాకతాళీయనయేన యదిలభ్యేత తాదృశస్సందర్భఇతిభావః, ఏతద్వచనార్థ ప్రత్యభిజ్ఞాపనాయైవ దేవశ్శ్రీమాన్దేవ్యాఇత్యుక్తం, తదాతస్మిన్నవసరే, త్వమేవ వాలవ్యజనంచామరం తస్య వపుషా తద్రూపేణేత్యర్థః, యద్వా, వాలవ్యజనమ్, చమరీవాలనిర్మితం వ్యజనంతాళవృన్తం, తద్వపుషేత్యర్థః ॥ "వ్యజనంతాళవృన్తక,,మిత్యమరః మణ్డలాకారవికసిత పక్షపుచ్ఛత్వేత్వద్వపుషస్తాలవృన్తాకృతిత్వ లాభాదితిభావః వ్యక్తస్సన్ పరిణతస్సన్నితియావత్ తంవరదం వీజయేః విహారజనిత శ్రమాపనోదనాయవీజనేన పరిచరేః । అనేన తదీయస్వైర విహారస్య కథం చిదపిసంకోచో మాభూదితి ద్యోతితం, నహి తిరశ్చాంసాన్నిధ్యం స్త్రీపుంసక్రియమాణవివిక్తవిహార స్వాచ్ఛన్ద్యం ప్రతిబధ్నీయాత్ ॥ కించ ॥ త్వమేవ వాలవ్యజనవపుషా వ్యక్తోవీజయేరిత్యస్య, వీజనేకర్త్రన్తరస్య కరణాన్తరస్యవాఽపేక్షానత్వయాకార్యా, కింతు "దాసస్సఖావాహనమాసనం ధ్వజోయస్తేవితానంవ్యజనంత్రయీమయ,, ఇత్యుక్తరీత్యా గరుత్మతఇవ కర్తృత్వకరణత్వోభయప్రయుక్త తత్కైంకర్యధురీణతాతవైవాన్యేనైవ శరీరేణస్యాదితి భావః ॥ యద్వా ॥ వాలవ్యజనవపుషావ్యక్తస్సన్ తం త్వమేవ వీజయేరితియోజనా, తదా "దాసస్సఖ,, త్యాద్యుక్తసర్వవిధకైంకర్యైకరతేః ఖగపతేరప్యదత్తావకాశ స్త్వమేవ వీజయేరితిభావః ॥ అనేన హంసస్య భగవదన్తరఙ్గతాతిశయ లాభోభవిష్యతీతి ద్యోత్యతే ॥ అథవా ॥ "యత్రయత్ర చరేత్తస్మిన్వనేలక్ష్మీసహాయవాన్॥ తత్రతత్రచచారోచ్చైః పక్షౌవిస్తార్యపక్షిరా,, డితి హస్తిగిరిమాహాత్మ్యోక్తరీత్యాపూర్వమివాద్యాప్యుద్యానపద్యావిహారావసరే గరుత్మతాకృతేఽపివితానాతపత్రాది సాధ్యచ్ఛాయాకరణోపచారే, ఉక్తరీత్యావ్యజనవీజనోపచారంతు త్వమేవ రచయేరితిభావః ॥ విపూర్వకాత్ "ఈజగతి కుత్సనయో,, రితి భౌవాదికాద్ధాతోర్లిఙ్ "వీజవ్యజనఇతి,, కేషాంచిత్తుఖనంతు తాదృశధాతోరప్రసిద్ధత్వాదుపేక్ష్యం, అత్ర "వ్యక్తశ్చక్షుర్గోచరోభూత్వా, వాలవ్యజనవపుషాచామరవత్సితశరీరేణపక్షేణేత్యర్థః,తందేవం త్వమేవభృత్యభావనయా వీజయేః వీజనంకురు మహిష్యోస్స్వేదమార్జనంకుర్విత్యర్థ,, ఇతికేషాంచిద్వ్యాఖ్యానస్యాపి స్వరూపవ్యాక్రియైవ ప్రాక్రియేతి నతత్రాదైవర

థంబభిన్నమః॥ అత్ర వాలవ్యజనాత్మనాఽభివ్యక్తేరన్యథారస్య రాజహంసేఽసంభవేన తత్సాదృశ్యాక్షేపాదసంభవద్వస్తు సంబన్ధనిబన్ధనానిదర్శనా, సరసిజమివ త్యుపమయా సంసృజ్యతే॥ లక్ష్మీవరదాభ్యామాలమ్బనాభ్యాం, దేవః, దేవ్యేత్యాభ్యాంసూచితైరాలమ్బనగత లావణ్యాదిగుణైః, ఆరామభూమావితితటస్థాద్దీపనేనచ విభావితః, హస్తాలమ్బనాదిభిరనుభావితః, స్వేదాదిసాత్త్వికేనచభావితః హర్షాదిభిర్గమ్యమానైస్సంచారితస్తద్గతాగతిర్నామస్థాయీభావః పరిపోష్యత ఇతి సంభోగశృఙ్గారో వ్యజ్యతఇతి. సంక్షేపః॥ 37॥ ... ...

మూ॥ జాతప్రీతిర్జనపదమథో మధ్యమంలఙ్ఘయిత్వా దూరాల్లక్ష్యక్రముకనివహా శ్యామలాస్స్యాహి చోళాః।
ప్రత్యుద్గచ్ఛన్మకరవలన(యి)స్తమ్భితైస్సహ్యజాయా స్స్రోతోభేదైర్వివిధగతిభి స్సంవిభక్తావకాశాః॥38॥

వ్యా॥ ఏవం తుణ్డీరమణ్డల మహాభాగ్యానుభూతిజాతప్రీతిస్తతః పురస్తాత్ప్రశస్తానేకసరిత్సారిణీశతపరిపోషితక్రముకనివహానిచోళాం శ్చోళాన్ప్రియాహితి వదంస్తద్దేశవైభవమేకాదశభిరభివర్ణయతి॥ * జాతేతి * అథో అనన్తరం ఓదన్తమవ్యయమ్ "మఙ్గళానన్తరారమ్భప్రశ్నకార్త్స్న్యేష్వథో అథ,, ఇత్యనుశాసనాత్, జాతా తుణ్డీరమణ్డలమహావిభవానుభవేనోత్పన్నా, ప్రీతిరానన్దో యస్య తథోక్తస్సన్ మధ్యమం అన్ధ్రచోళదేశమధ్యభవం "మధ్యాన్మ,, ఇతిభవార్థశైషికోమప్రత్యయః, జనపదంరాష్ట్రమితి యావత్, లఙ్ఘయిత్వా అతీత్య, దూరాత్ దూరం "దూరాన్తికార్థేభ్యోద్వితీయాచే,,తి ప్రాతిపదికార్థమాత్రే పఞ్చమీత్యాది॥"పశ్యన్దూరాత్ప్రబలగరుతా,, మిత్యత్ర విస్తరేణావాచామ, లక్ష్యాః దృశ్యాః, అనేనౌన్నత్యంవ్యఞ్జితం, యే క్రముకాణాం పూగతరూణాం నివహాఃవ్యూహాః "ఘోణ్టాతుపూగఃక్రముక,, ఇత్యమరః॥తైః శ్యామలాః అనేన గభీరత్వ సాన్ద్రత్వ దురవగాహత్వ రమణీయత్వ తాపహారిత్వాదికం వ్యజ్యతే, భగవద్దివ్యవిగ్రహవన్నీరదసావర్ణ్యం తేనచతావ దనుభూతేన తచ్ఛాయమలిమ్నా వైతచ్ఛాయమలిమ్నాఽప్యనుభూయమానేనానన్దాతిరేకోభావీతి వ్యజ్యతే, ప్రత్యుద్గచ్ఛతాం స్రోతోఽభిముఖముద్గచ్ఛతాం మకరాణాం జలజన్తువిశేషాణాం "అథయాదాంసిజలజన్తవః। తద్భేదాశ్శిశుమా

రోద్రశఙ్కవో మకరాదయ,, ఇత్యమరః ॥ మకరాహి స్రోతోఽభిముఖం గచ్ఛన్తీతి ప్రసిద్ధిః । వలనేనచలనేన ఉత్సర్పణేనేత్యర్థః స్తమ్భితైః నిరుద్ధైః, తత్రతత్ర పఙ్క్తీభూతానాం మకరాణాముత్సర్పణేన సేతునేవ నివారితైరితిభావః ॥ అనేన తత్రత్యానాం మకరాణాం సేతుబన్ధనానుగుణాస్థ్నవద్ద్రాఘీయస్త్వస్థవీయస్త్వద్రఢీయస్త్వాదికం ద్యోత్యతే, అతఏవవివిధాఅల్పత్వమహత్త్వాదినానాప్రకారవతీబహుముఖీచగతిర్గమనంయేషాం తైస్తథోక్తైః వలనస్తమ్భితైరిత్యస్య భ్రమణస్తమ్భితైరితి వ్యాఖ్యానంతు భ్రమణశబ్దస్యమణ్డలాకారగతివిశేషరూఢస్య కేవలచలనవాచివలనశబ్దసమానార్థకత్వాయోగాదభ్యుపగమేఽపిస్రోతస్సంస్తమ్భనరూపవివక్షితార్థానుపయోగాత్ప్రత్యుద్గచ్ఛదితివిశేషణవైయర్థ్యాచ్చోపేక్ష్యం-మకరవలయస్తమ్భితైరితిపాఠేతు, మకరనికరప్రతిబద్ధైరిత్యర్థః స్రోతోభేదైః ప్రవాహవిశేషైః సంవిభక్తాః సంవిభాగం ప్రాపితాః, అవకాశాః, అన్తరాళప్రదేశాః, యేషాంతాం స్తథోక్తాన్-సంవిభాగో నామ వైషమ్యేణ సర్వేషాం దేయద్రవ్యవిభజనం "సంవిభాగశ్చభృత్యానాం కర్తవ్యోఽనుపరోధత,, ఇత్యాదౌ తథావిధార్థకత్వప్రసిద్ధేః, అనేన బహుష్వపి సుతేష్వౌరసేషు స్తన్యదాయిన్యామాతురివ కావేర్యాః పార్శ్వద్వయోపాశ్రితేషు దేశేషు తుల్యవృత్తితావ్యఞ్జితా । తేనచ సర్వస్యాపిప్రదేశస్య సస్యారామాదిసమృద్ధిమత్త్వాయాం వైషమ్యగన్ధోఽపి నాస్తీతి సర్వేభ్యోఽపి దేశేభ్యోఽస్యదేశస్య రామణీయకమతి భూమింగతమితి ద్యోత్యతే ॥ కేచిత్తు ॥ "సంవిభక్తావకాశాన్ పృథక్కృతప్రదేశా,, నితి వ్యాచక్షతే - తన్నాతీవ రమణీయమ్ । చోళానాంనివాసో జనపదశ్చోళాః, తాన్ దేశవిశేషాన్ "తస్యనివాస,, ఇతి చాతురర్థికస్యాణో "జనపదేలు,, బిత్యనేనలుపి "లుపియుక్తవద్వ్యక్తివచనే,, ఇతి ప్రకృతివల్లిఙ్గవచనే- యాహిప్రాప్నుహి "యాప్రాపణే,, లోణ్మధ్యమపురుషైకవచనం, ప్రాపణమిహగతిః, అత్రదూరాల్లక్ష్యక్రముకనివహశ్యామలత్వకావేరీస్రోతోభేదసంవిభక్తావకాశత్వరూపచోళదేశసంపత్సమృద్ధివర్ణనాదుదాత్తాలంకారః - ప్రత్యుద్గచ్ఛన్మకరవలన స్తమ్భితైరిత్యద్భుతాతథ్యవస్తువర్ణనాత్మకాత్యుక్తిదత్తహస్తఇతిసంకరః - అత్యుక్తిలక్షణంతు "అత్యుక్తిరద్భుతాతథ్య శౌర్యౌదార్యాదివర్ణన,, మితి। ననూదాత్తాలంకారాద

త్యుక్తేః కో భేదః “ రత్నస్తమ్భేషుసంక్రాన్త ప్రతిబిమ్బశతావృతః । లఙ్కేశ్వ రస్సభామధ్యేనజ్ఞాతో వాలిసూనునే,, తి తదుదాహరణే కవిప్రతిభామాత్రగో చరతయా అసంభావితాయాస్సమృద్ధేర్వర్ణనేన వైలక్షణ్యాభావాదితిచేన్న, సం పదత్యుక్తావుదాత్తం శౌర్యాద్యత్యుక్తావత్యుక్తిరితిభేదాఙ్గీకారాత్ - నన్వేవ మప్యసంబన్ధేసంబన్ధవర్ణనరూపాతిశయోక్త్యాఽత్యుక్తివిషయస్యాక్రాన్తతయా క థమస్యాస్తతో భేదఇతిచేత్ “ అనయోరనవద్యాఙ్గి స్తనయోర్జృమ్భమాణయోః అవకాశో నపర్యాప్తస్తవబాహులతాన్తరే ॥ అల్పంనిర్మితమాకాశ మనాలో చ్యైవవేధసా । ఇదమేవంవిధంభావి భవత్యాః స్తనజృమ్భణ ,, మిత్యసదుక్తి తారతమ్యాదితిగృహాణ ॥ ఇదంచకువలయానన్దఏవ స్పష్టమ్, అనయోరిత్యత్రా సదుక్తిమాత్రం, అల్పమితిపద్యేత్వత్యన్తాసదుక్తిరితి తారతమ్యం, తథాచలక్ష ణే అద్భుతేతివిశేషణాదత్యన్తాతథ్యరూపత్వలాభాన్నాతిశయోక్తావతివ్యాప్తి రితి వైద్యనాథః ॥ విస్తరస్త్వన్యత్ర, తస్మాత్ ప్రత్యుద్గచ్ఛన్మకరవలనస్తమ్భితైరి త్యద్భుతాతథ్యవర్ణనాదత్యుక్తిరేవేయమితి ద్రష్టవ్యమ్ ॥ ఉక్తంచభోజరా జేన “ లౌకికార్థమతిక్రమ్య ప్రస్థానంయత్రవర్ణ్యతే । తదత్యుక్తిరితిప్రోక్తం గౌడానాంమనసోముదే,, ఇతి ॥ కేచిత్త్వేనామప్యతిశయోక్తావేవాన్తర్భావ యన్తీత్యలంబహునా ॥ ౩౬ ॥ ... ...

మూ॥ సంధ్యారాగంసురభిరజనీసంభవైరఙ్గరాగైః
కేశైర్జ్యోత్స్నాకలహితిమిరంపాళికాపీడగర్భైః ।
ఆబిభ్రాణాసరసిజదృశో హంసదోలాధిరోహే
బాధాస్యన్తేమదకలగిరస్తేషునేత్రోత్సవంతే॥౩౭

వ్యా॥ అథ తద్దేశవిహరమాణరమణీమణీ విలాసరామణీయక విలోకనాత్త వనయనోత్సవో భావీత్యాహ ॥ * సంధ్యేతి * హేహంస, తేషుచోళేషు సు రభిస్సుగన్ధిః, యా రజనీహరిద్రా “నిశాఖ్యాకాఞ్చనీపీతా హరిద్రావర వర్ణినీ ,, త్యమరః ॥ సంభవన్తీతిసంభవాః పచాద్యచ్, సురభిరజన్యాస్సంభ వాః సురభిరజనీసంభవాః తైస్తథోక్తైః అఙ్గరాగైః అనులేపనైః సంధ్యారా గంసాయంసంధ్యాసమయజన్యమారుణ్యం, ఆబిభ్రాణాః హరిద్రాచూర్ణాఙ్గ రాగలక్షణంసంధ్యారాగం దధానాఇత్యర్థః ॥ పాళికాఃక్రముకకుసుమాని“పా

శికాపూగకుసుమేసమూహేఽశ్రీవృజటయోస్త్రిస్త్రియా ,, మితియాదవః, తా ఏవ ఆపీడశ్శేఖరః “ శిఖాస్వాపీడశేఖరౌ,, విత్యమరః ॥ సఏవగర్భేయేషాంత థోక్తైః, గడ్వాదెరాకృతిగణత్వాత్స ప్తమ్యాః పరనిపాతః, పాళికాపీడోగ ర్భోగర్భస్థాయేషాంతఇతివా, కేశైఃకెశవేశ్యైః, కబరీభిరితియావత్ జ్యోత్స్న యాకలహఃజ్యోత్స్నాకలహః,సోఽస్యాస్తీతిజ్యోత్స్నాకలహీ“పూర్వసదృ శే,, త్యాదినాసమాసః-జ్యోత్స్నావ్యతికరితమితిభావః।తిమిరంతమిస్రంచఅభి భ్రాణాః పాళికాపీడగర్భకేశాభిన్నజ్యోత్స్నాకలహితిమిరం దధానాఇత్యర్థః ॥ రజ నీముఖవిస్మరంహితిమిరం సంధ్యారాగప్రభాభిభూతత్వేనా సంమూర్ఛిత యాజ్యోత్స్నయాఽవధీరితుమశక్యమిత్యభిప్రాయేణజ్యోత్స్నాకలహీత్యుక్తం జ్యోత్స్నాతిమిరకలహమితిపాఠోలెఖస్థలనకృతః - మదెన యౌవనమదనసం భెదజనితేన చిత్తవికారవిశేషెణ - కలాః అవ్యక్తమధురాః - గిరో యాసాం తా స్తథోక్తాః,సరసిజేఇవదృశౌయాసాంతాః - స్త్రియః - అనేన హర్షోన్నిద్ర లోచనత్వంగమ్యతే। దోలాయాః ప్రేఙ్ఖోళికాయాః “దోళాప్రేఙ్ఖోళికా స్త్రి యా,,మిత్యమరః - అధిరోహాత్ ఆరోహణాద్ధేతోః-దోలాధిరోహంవిధాయేతి వాఽర్థః-అస్మిన్పక్షే “ ల్యబ్లోపెకర్మణ్యధికరణేచ,,తి పఞ్చమీ-తేతవ నేత్రో త్సవంనయనానన్దం సంధ్యారాగజ్యోత్స్నాతిమిరయుగపత్సమావేశ మూలకరా మణీయకాదితిభావః ।ఆధాస్యన్తెరచయిష్యన్తెఆఙ్పూర్వకాద్దధాతెర్లృట్ ॥య ద్వా ॥ లోకోత్తరామ్బరాభరణాది పరిష్కారవిధురా అప్యేతావతైవ ప్ర సాధనేన పరిపూర్ణపరిష్క్రియాఇవ తవ నయనోత్సవ మాధాస్యన్తఇతిభావః అనేన తాసాంరూపసౌభాగ్యమతిభోగ్యమితి ద్యోత్యతే ॥ యథోచ్యతే ॥ “ఆరోప్యావేధ్యవిక్షేప్య పారిహార్యైరభూషితమ్ । యద్భూషితమివాభాతి త ద్రూపమితికథ్యతే,, ఇతి - అత్ర హరిద్రాఙ్గరాగాదిషు సంధ్యారాగాదిత్వ రూపణాల్లిఙ్గాల్లలనా స్వరూపిత మపి రజనీత్వం గమ్యతఇత్యేకదేశవివ ర్తిరూపకం నయనోత్సవాధానస్య సంధ్యారాగమిత్యాది విశిష్టవాక్యార్థేన స మర్థితత్వాత్కావ్యలిఙ్గభేదః - స్వభావోక్తిశ్చేత్యేతేషామేకవాచకానుప్రవే శలక్షణస్సంకరః ॥ హంసేతిసంబుద్ధెస్సూర్యరూపార్థకోడీకరణాభిసంధౌరజనీ త్వేన రూపితానాం లలనానాం తన్నయనోత్సవాధానమాశ్చర్యమితి విరుద్ధా

తాటాఠ్యసంపత్తిరూప విభావనాభిదశ్చ " విరుద్ధాతాటాఠ్యసంపత్తిర్ధ్వృష్టాకావి ద్విభావనే,, తి లక్షణాత్ - సహిజాత్వపి విభావరీప్రభాకరలోచనగోచరీభవి తుమీష్టే- తత్ప్రభావ్రసరావసరఏవతస్యావిలీయమానత్వాదితి ॥ ౩౭ ॥......

{పృథ్వీలీలాతిలకసుభగం పశ్చిమంభాగమేషాం
నామ్నా వర్షంజలచరనదీమాతృకంగాహమానః।}

{దృక్ష్యస్యారాత్పరిమితతయామగ్నకైలాసదృ
శ్యంశ్వేతంశైలంఫణిపతిమివక్ష్మాతలాదుజ్జిహానమ్} ॥౩౮

వ్యా॥ తతః కించిత్ప్రతీచ్యాం దిశివర్షనామ్ని ప్రదేశే శ్వేతాద్రింనామభాగ వదభివ్యక్తిస్థానంద్రక్ష్యసీత్యాహ ॥ * పృథ్వీతి * హేజలచర। రాజహంస- ఇదంచ వక్ష్యమాణనదీమాతృకప్రదేశ ప్రవేశౌత్సుక్యోత్పాదనాయ-పృథ్వ్యాః భూదేవ్యాః, లీలాయాస్తిలకమితి తాదర్థ్యేషష్ఠీసమాసః - లీలార్థంతిలకమితిమ ధ్యమపదలోపీవాసమాసఇతి ద్వ్యన్తరితశ్లోకేఽవోచామ-లీలాతిలకం విలాసా ర్థచిత్రకమివ సుభగంమనోజ్ఞం- రమణీవతిలకేన ధరణీశోభతేఽనేనేతిభావః। నామ్నావర్షం - వర్షాభిధానమిత్యర్థః - నామ్నేత్యత్ర " ప్రకృత్యాదిభ్య ఉప సంఖ్యాన,, మితి తృతీయా- నామ్నావర్షమిత్యనేన నామమాత్రేణాయంవర్ష త్వేన వ్యవదిశ్యతే నతు వృష్టిప్రాచుర్యాత్ - అతస్తత్ప్రదేశావగాహనేమా సంధిక్షథాఇతి వ్యజ్యతే- నదీ, మాతా,మాతృవత్పోషయిత్రీ-యస్య-తంనదీమా తృకం" నద్యృతశ్చే,, తి కప్, నదీస్రోతఃప్రసారసంపన్నశాలిముఖసస్య స మృద్ధిశాలినమిత్యర్థః " దేశోనద్యమ్బువృష్ట్యమ్బుసంపన్నవ్రీహిపాలితః।స్యా న్నదీమాతృకోదేవ మాతృకశ్చయథాక్రమ,, మిత్యమరః ॥ ఏషాంచోశానాం పశ్చాద్భవంపశ్చిమం - ప్రతీచ్యమిత్యర్థః " అగ్రాదిపశ్చాడ్డిమజ్,, తి భవా ర్థైశేషికోడిమచ్ప్రత్యయః డిత్త్వాత్ " టే ,, రితి టిలోపః - భాగంప్ర దేశం- గాహమానః ప్రవిశన్సన్ - పరిమితతయా పరితోన్యుబ్జతయా - మ గ్నః భూమావన్తర్హితకతిపయావయవః - యః - కైలాసః రజతగిరిః - స ఇవ, దృశ్యః దర్శనీయః రమణీయఇత్యర్థః- తం తథోక్తం - యదికదాచిత్క్షితితలేఽన్త ర్హితకతిపయావయవోదృశ్యేతకైలాస స్తదాతద్వన్నసోహగమితిభావః - య ద్వా - మగ్నకైలాసఇతి దృశ్యంసంభావనీయమిత్యర్థః ॥ దృశ్యేజ్ఞాన సామా

స్వార్థకత్వాత్, అనతిమాత్రోన్నతతయాఽనదాతతయాచ మగ్నకైలాస దృ
శ్యమిత్యుక్తం - అతఏవ - క్ష్మాతలాత్ వసుంధరాధఃప్రదేశాత్ "అధస్స్వరూ
పయోరస్త్రీతల,,మిత్యమరః ॥ ఉజ్జిహానం ఉద్గచ్ఛన్తం ఉత్పూర్వకాత్ " ఓహా
జ్ గతౌ,, ఇత్యస్మాద్ధాతోర్జిహోత్యాదికాత్తఙ్. శిరసానచ్ - ఫణిపతిం నాగరా
జం శేషమివస్థితం- ఉజ్జిహానమితివార్తమానకాలికేన ప్రత్యయేనతదానీమేవో
న్మజ్జనమితి ద్యోతనాత్తస్యాప్య స్వశిఖరతిపయాంశయనతయైవ దృశ్యత్వం ద్యో
త్యతే। శ్వేతం శైలం శ్వేతాద్రిం- అన్వర్థమిదంనామ వస్తుతోధవళత్వాదద్రేః-
ఆరాత్, సమీపే "ఆరాద్దూరసమీపయో,, రిత్యమరః ॥ ద్రక్ష్యసి విలోకిష్య
సే-అత్ర పృథ్వీలీలాతిలక సుభగమితివాచకలుప్తోపమా జలచరేతి విశేష్యస్య
నదీమాతృకప్రదేశావగాహనౌత్సుక్యజననాభిప్రాయకత్వాత్పరికరాఙ్కురః।
మగ్నకైలాసదృశ్యమిత్యత్ర ప్రాథమికార్థవర్ణనకక్ష్యాయాం మభూతోపమా-
ద్వైతీయీకార్థవర్ణనకక్ష్యాయాం ముత్ప్రేక్షా - మగ్నకైలాసతాదాత్మ్యోత్ప్రే
క్షాయాం పరిమితత్వశ్వేతత్వరూపనిమిత్తోపాదానాదుపాత్తగుణనిమిత్తద్ర
వ్యస్వరూపోత్ప్రేక్షాసేతిద్వయం-అనయోరుపమోత్ప్రేక్షయోరేకత్రైవాచా
ర్యసంభవాద్విశ్రాన్తేర్దుర్నిరూపత్వాత్సందేహసంకరః॥ గిరేర్ధరాతలాన్మజ్జత్ఫణిప
తితాదాత్మ్యసంభావనాత్స్వరూపోత్ప్రేక్షా-సాప్యుత్కరిత్వాదుపాత్తగుణనిమి
త్తైవ-అత్రఫణిపతేస్స్వతస్సిద్ధత్వేఽపిక్ష్మాతలాదున్మజ్జనస్యకవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధత్వాదు
త్ప్రేక్షైవ-నోపమా-అతఏవాత్రివశబ్దోఽపిసంభావనావాచకఏవనోపమావా
చకః॥ తదుక్తంకవిచక్రవర్తినా॥ యదాఽయముపమానాంశోలోకసిద్ధిమపేక్ష
తే॥ తదోపమైవయేనేవశబ్దాస్సాదృశ్యవాచకాః॥ యదాపునరయంలోకాదసిద్ధః
కవికల్పితః। తదోత్ప్రేక్షైవ యేనేవశబ్దాస్సంభావనాపరః,, ఇతి ॥ " సర్వప
త్రప్రభాసార స్సమాహృతఇవక్వచిత్ । త్వదాననంవిభాతీ,, త్యాదావివాత్ర
వ్యభూతోపమేత్యభిసంధాతుసాఽపిసంభవత్యేవేత్యనయోరపి సందేహసంక
రః॥ దర్పణకారాస్తు- ఇమామభూతోపమాముత్ప్రేక్షామేవాహ॥ తథాచతల్లక్షణం
"భవేత్సంభావనోత్ప్రేక్షా ప్రకృతస్యపరాత్మనే,,తి॥ దీక్షితాదయోఽప్యేవమ్ ॥
మల్లినాథాదయస్తు- అసంబద్ధసంబద్ధరూపాతిశయోక్త్యుజ్జీవితోపమేతి తత్రత
త్రోదృశస్థలేషు వ్యాచక్షతే॥ ఉపమాదీనాంసర్వేషామన్యోన్యసంసృష్టిః॥ ౩౮॥

మూ॥ స్ఫారాలోకప్రశమితతమస్సంచయంతత్రపుంసాం
ప్రత్యగ్రూపంప్రగుణవిభవం ప్రార్థనీయంబుధానామ్ ।
నేదీయాంసం కుశలనివహంనస్తురాధాస్యతేతే దివ్యంతే
జోజలధితనయా స్నేహనిత్యానుషక్తమ్ ॥ ౩౯ ॥

వ్యా॥ అథ తత్ర శ్వేతాద్వీపే ఽర్చాత్మనా ఽఽవిర్భూతం "ఆస్తాం చేతసి మే నిరన్తరమసావమ్భోధరశ్యామలః పుణ్యః శ్రీమతి పుణ్డరీకనయనః శ్వేతాచలే తస్థివాన్। మారూఢవైనతేయవిహఙ్గరాజభుజగాధీశక్షమాసేవితశ్చన్ద్రాదిత్య విధూత చామరయుగో లక్ష్మీసహాయో హరిః" ఇత్యుక్తప్రకారేణ ధ్యాతవ్యం పుణ్డరీకాక్షనామ నిరతిశయదీప్తియుక్తం పరంబ్రహ్మ నమస్యత స్తవ శ్రేయాంసి భూయాంసి భవిష్యన్తీత్యాహ॥ * స్ఫారేతి * తత్ర శ్వేతాద్వీపే - ప్రత్యఞ్చతీతి ప్రత్యక్ "ఋత్విగ్దధృక్స్రగ్దిగుష్ణిగఞ్చుయుజిక్రుఞ్చాం చే" త్యఞ్చతేస్సుప్యుపపదే క్విన్ "క్విన్ప్రత్యయస్య కు" రితి కుత్వం - ప్రత్యక్ రూపం స్వరూపం యస్య తత్తథోక్తం స్వయం ప్రకాశస్వరూపమిత్యర్థః ॥ ప్రత్యక్త్వంచ స్వస్మై స్వయమేవ భాసమానత్వం, కిం తన్నిర్విశేషచిన్మాత్రమిత్యత్రాహ ॥ ప్రగుణేతి ॥ గుణాః సత్యత్వజ్ఞానత్వానన్తత్వాదయ స్స్వరూపనిరూపకాః - సర్వజ్ఞత్వసర్వశక్తిత్వాదయస్సృష్ట్యాద్యుపయుక్తాః వాత్సల్య సౌశీల్యాదయ ఆశ్రితసంగ్రహణ రక్షణోపయుక్తాః సత్యకామత్వాదయ ఇష్టప్రాపణార్థాశ్చ నిరూపితస్వరూపవిశేషణీభూతాః తేషాం విభవో మహిమా ప్రకృష్టోగుణవిభవో యస్య తత్తథోక్తం - ప్రత్యుపసర్గేణ గుణానాం పరత్వ స్వాభావికత్వేద్యోత్యేతే, తథాచామ్నాయతే "పరాఽస్యశక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీజ్ఞానబలక్రియాచే"తి ॥ అత్ర పరత్వ స్వాభావికత్వే ఉభయత్రాప్యన్వితే ఇత్యాచార్యాః, అత్ర "సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మ, నిత్యంవిజ్ఞానమానన్దం యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్ సత్యకామస్సత్యసంకల్పః-రిపూణామపివత్సలః- జ్ఞానశక్తిబలైశ్వర్య వీర్యతేజాంస్యశేషతః ,, ఇత్యాదిప్రమాణసహస్రమనుసంధేయం, అత్ర సకలగుణబృన్దకన్దభూతైరాశ్రితానాశ్రిత గోచరవ్యాపారభేద సాధారణైర్జ్ఞానాదిభిః పరత్వం ఆశ్రితరక్షణైకాన్తైస్సౌశీల్యాదిభిస్సౌలభ్యంచ ద్యోత్యేతే, ఏతావతాఽనన్తకల్యాణగుణాకరత్వముక్తం అనేనైవాఖిలహేయప్రత్యనీకత్వం చార్థసిద్ధం-యద్వా-ప్రగు

ణః అస్తోకః విభవఐశ్వర్యం యస్య తత్తథోక్తం అనేనైవసర్వగుణకోడీకారః-నహికల్యాణ గుణగణవిధురఈశ్వరోభవితుమర్హతి। అతఏవ బుధానాంవిదుషాం బ్రహ్మవిదామిత్యర్థః । ప్రార్థనీయం పరమపురుషార్థదానార్థమభ్యర్థనీయం నహ్యనీశ్వరః కల్యాణగుణగణ విహీనోఽభ్యర్థనీయో భవతివివేకినామితిభావః ॥ అర్చాస్వపి "తవానన్తగుణస్యాపి షడేవప్రథమేగుణాః । యైస్త్వయేవజగత్కుక్షావన్యేఽప్యన్తర్నివేశితా,, ఇత్యుక్తషాడ్గుణ్య పరిపూర్ణత్వం "బిమ్బాకృత్యాత్మనాబిమ్బే సమాగత్యాఽవతిష్ఠతే । అర్చాఽపిలౌకికీయాసా భగవద్భావితాత్మనామ్ । మన్త్రమన్త్రేశ్వరన్యాసా త్సాపిషాడ్గుణ్యవిగ్రహా ॥ సర్వాతిశాయిషాడ్గుణ్యంసంస్థితంమన్త్రబిమ్బయోః ॥ తేనార్చ్యేశ్చ భగవాన్తత్సాక్షాన్నోపచారధియాక్వచి,, దిత్యాదిభిరుచ్యతే॥ "పరవ్యూహాదివిగ్రహవత్తద్విగ్రహానుప్రవేశాదర్చాఽపి షాడ్గుణ్య ప్రకాశకశుద్ధసత్వద్రవ్యమయీత్యర్థ,, ఇతి రహస్యరక్షాయాంగద్యాధికారేఽన్వగృహ్యతాచార్యైః, అథైవం ప్రార్థితమపి బుద్ధైస్తదీయానాదికాలప్రవృత్తాపరాధభూయస్త్వమాలోచ్య కిం తత్కదాచిత్ "నక్షమామివసుంధరే,, ఇత్యాద్యుక్తరీత్యాతత్ప్రేక్షణే పరాఙ్ముఖంస్యాదిత్యతఆహ ॥ జలధీతి ॥ జలధితనయాయాః శ్రియః అనేన గభీరత్వ కృపార్ద్రత్వాదికం ద్యోత్యతే । తేనచ తత్ర చ్చేతనకృతాపరాధపరిగణన కృపణతాసంబన్ధగన్ధోఽప్యస్యానసంభవతీతి వ్యజ్యతే- అగభీరహృదయః కృపావిధురోహిగణయేదపరాధానాశ్రితానాం- స్నేహేన అనురాగేణ స్నేహో అనురాగేవా - నిత్యంఅనారతం- అనుషక్తం సంబద్ధం- ఆసక్తంవా- అపరాధానుగుణతయా దిత్సన్నపిదణ్డంభగవాన్ "అనుగ్రహపరామృద్ధిం-నిత్యమజ్ఞాతనిగ్రహామ్ - కరుణాంవేదమాతరం ,, ఇత్యాద్యుక్తరీత్యా కరుణైకతానశీలతయా స్వయం పురుషకారతామవలమ్బ్య "నకశ్చిన్నాపరాధ్యతీ,, త్యుక్తప్రక్రియయా "కిమేవంనిర్దోషః కఇహజగతీ,, తి చేతనకృతాపరాధయోధాని క్షమాపయన్త్యాస్తస్యాః ప్రార్థనానుగుణమప్రవృత్తౌతదనురాగభఙ్గస్స్యాదితి భయాదవశ్యం భూయిసోఽపి చేతనానామపరాధాన్ క్షాన్త్వాఽభిముఖీభవేదేవేతిభావః ॥ యథోచ్యతే ॥ "యస్యావీక్ష్యముఖంతదిఙ్గితపరాధీనోవిధత్తేఽఖిల ,, మితి ॥ "లక్ష్మ్యాసహహృషీకేశో దేవ్యాకారుణ్యరూప

యా ॥ శక్షకస్సర్వసిద్ధాన్తైః వేదాన్తేష్వపిగీయత ,, ఇత్యేతదప్యత్రానుకూలం అనేన నిశ్శ్రీకాణాం పరబ్రహ్మతావ్యావర్తితా - అతఏవ-భగవద్భాష్యకారా అపి “ బ్రహ్మణిశ్రీనివాసే,, ఇతి శ్రీనివాసత్వేనైవ పరంబ్రహ్మవిశింషన్తి - అతఏవ - పుంసాం - భజమానానాం స్ఫారేణ కృపాతిశయవికసితేనేత్యర్థః ॥ “స్ఫాయితఋఙ్ఘ్నకఋఙ్ఘ్నశక్రే,, త్యాదినాస్ఫాయతేః రక్ “ లోపోవ్యోర్వలి,,తి యలోపః - ఆలోకేన జ్ఞానదీపదాయినా - కటాక్షవీక్షితేన - ప్రశమితః - తమసాం (ప్రా)చీనకర్మరూపాజ్ఞానజన్యానాం భగవదుపాసనాప్రతిబన్ధకానాం తద్వ్యతిరిక్తవిషయ (ప్రా)వణ్యాది రూపతమసాం - సంచయోనివహో యేన తత్తథోక్తం “ తేషామేవానుకమ్పార్థమహమజ్ఞానజంతమః । నాశయామ్యాత్మభావస్థోజ్ఞానదీపేనభాస్వతే,, తి గానాత్ “ జాయమానంహిపురుషం యంపశ్యేన్మధుసూదనః । సాత్త్వికస్సహివిజ్ఞేయస్సవైమోక్షార్థచిన్తక ,, ఇత్యాదికమపీహానుసంధాతవ్యం- అనేనచ “ మహాన్ప్రభుర్వైపురుషస్సత్వస్యైషప్రవర్తకః । యత్సత్వంసహరిర్దేవ,, ఇత్యాద్యుక్తరీత్యా సత్వప్రవర్తకత్వేనాస్య పురుషోత్తమస్య పరస్యబ్రహ్మణః “ పశ్యత్యేనంజాయమానం బ్రహ్మారుద్రోఽథవాపునః । రజసాతమసాచైవ మానసంసమభిప్లుత ,, మిత్యుక్తరీత్యా రజస్తమః ప్రవర్తకదేవతాన్తరాపేక్షయోత్కర్షోద్యోతితః, యద్వా - తమశ్శబ్దేనాత్రప్రకృతిరుచ్యతే - సంచయస్సంగ్రహః సంబన్ధ ఇతియావత్ । ప్రశమితః తమస్సంచయోయేన తత్తథోక్తం - నిశ్శేషవినివర్తితప్రకృతిసంబన్ధగన్ధమిత్యర్థః ॥ స్వానుభవదానస్యాపీదముపలక్షణం- అర్చాంప్రణామాదిభిర్భజమానానామపి నిశ్శేషావిద్యానివృత్తిపూర్వక పరబ్రహ్మానుభవఉచ్యతే భగవచ్ఛాస్త్రే “ సురూపాంప్రతిమాంవిష్ణోః ప్రసన్నవదనేక్షణామ్ । కృత్వాఽఽత్మనఃప్రీతికరీం సువర్ణరజతాదిభిః । తస్యాంబ్రహ్మసమారోప్య మనసాతన్మయోభవేత్ ॥ తామర్చయేత్తాం ప్రణమేత్తాం యజేత్తాంవిచిన్తయేత్ । విశత్యపాస్తదోషస్తుతామేవబ్రహ్మరూపిణీ ,, మితి ॥ దివ్యం అ(ప్రా)కృతం - తేజః “ అథయదతః పరోదివోజ్యోతిర్దీప్యతే - తందేవాజ్యోతిషాంజ్యోతిః - పరంజ్యోతిరుపసంపద్య,, త్యాదిశ్రుతిశతప్రతిపాదితంనిరతిశయదీప్తియుక్తంపరంబ్రహ్మ కర్తృ-సన్సేవం బ్రహ్మవిదాంప్రార్థనీయంచేదసునామతత్ తిరశ్చామపికిముపహర్యాదిత్య

త్రాహ ॥నన్తురితి॥ నన్తుః నమతః నమనమాత్రమేవాలంనాన్యత్కిమప్యపేక్షణీయమితిభావః॥ తేతిరశ్చోఽపీతిభావః-కుశలనివహంక్షేమపరంపరాం క్రమేణ ముక్తైశ్వర్యపర్యన్తామిత్యర్థః-నేదీయాంసంఅతిశయేనాన్తికస్థం-అన్తికశబ్దాదీయసుని " అన్తికబాఢయోర్నేదసాధౌ,, వితి ప్రకృతేర్నేదాదేశః। ఆధాస్యతే విధాస్యతే - " ప్రణమ్యకృష్ణంసహసాపాంసుక్లిష్టైమహీతలె। నిష్కల్మషాభవేత్సద్యోలలాటేపాంసుమణ్డనాత్ ॥ దుర్గసంసారకాన్తార మపారమభిధావతామ్। ఏకఃకృష్ణనమస్కారో ముక్తితీరస్యదేశికః ॥ ఏకోఽపికృష్ణేసుకృతఃప్రణామోదశాశ్వమేధావభృథేనతుల్యః। దశాశ్వమేధీపునరేతి జన్మకృష్ణప్రణామీన పునర్భవాయ ॥ అతసీగుచ్ఛసంకాశంపీతవాససమచ్యుతమ్। యేనమస్యన్తిగోవిన్దం నతేషాంవిద్యతేభయమ్,, మిత్యాదిప్రమాణసహస్రైః ప్రణామవైభవప్రతిపాదనాత్। నహ్యఞ్జలిప్రణామాది వ్యాజమాత్రావలమ్బనేనోద్వేలముత్సర్పన్త్యాస్తత్కృపాసుధాప్రవన్త్యాస్సురనరతిర్యగాద్యుత్తమమధ్యమాధమతారతమ్యవివేచనకష్యావకాశోఽస్తీతిభావః ॥ అత్రాప్రకృతదీప పరమర్థాన్తరమప్యనుసంధేయమ్ ॥ అస్మిన్పక్షే పూర్వాపేక్షయా విశేషణవ్యత్యాసస్చ కించిద్ద్రష్టవ్యః ॥ తథాహి ॥ ప్రత్యగ్రంపం స్వప్రకాశరూపం- నహిదీపస్వరూపం పరప్రకాశ్యం - గుణాస్తన్తవః వర్తిరూపాః ॥ " గుణస్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేన్ద్రియాముఖ్యతన్తుషి,, తి రత్నమాలా ॥ తేషాం విభవః అతిశయః - ప్రకృష్టోగుణవిభవోయస్య తత్తథోక్తం - విభవతివ్యాప్నోతీతి విభవం పచాద్యచ్ ॥ ప్రగుణేషు ప్రకృష్టవర్తిషు విభవం ప్రగుణవిభవమితివా విగ్రహః ॥ న కేవలంవర్తివైభవమేవ - కింతు తదుచితస్నేహ పరిపూర్తిరప్యస్తీత్యాహ ॥ జలధీతి ॥ జలధితనయాస్నేహఏవస్నేహస్తైలమితి శ్లిష్టరూపకమ్॥ " స్నేహస్సాన్ద్రత్వంసితైలాదిరసద్రవ్యేచసౌహృదే,, ఇతి మేదినీ ॥ తేన నిత్యానుషక్తం సతతసంబద్ధం - ప్రగుణవిభవం స్నేహనిత్యానుషక్త మిత్యాభ్యాం సామగ్రీపౌష్కల్యం నైరన్తర్యవ్యఞ్జితే - తేన తదైకల్య ప్రయుక్తకాదాచిత్కప్రకాశరూపత్వప్రత్యవాయోఽపి వ్యజ్యతే। అతఏవ స్ఫారైః పుష్కలైః - ఆలోకైః ప్రకాశైః " ఆలోకోదర్శనేద్యోతౌ,, విత్యమరః ॥ ప్రశమితః - ప్రకర్షేణనిరస్తః అపునరున్మేషం ప్రత్యాదిష్టః తమస్సంచయః తిమిరనివహో యేన తత్తథో

క్తమ్ - అతఏవచ - బుధానాం ప్రార్థనీయం - బుధ్యన్తిచక్షుషారూపాదీనితి బుధాః - తేషాం చాక్షుషజ్ఞానవతామిత్యర్థః ॥ పుంసాంన్యాణాం ప్రార్థనీయం అన్ధతమసావేష్టిత ప్రదేశగతతత్తద్వస్తుపరిజ్ఞానాయ ప్రకర్షేణాశంసనీయం, నహిచక్షురిన్ద్రియవికలానాం దీపప్రభాసాధ్యంనామ క్వచిత్కించిద్దృశ్యత ఇతి సూచనాయ బుధానామిత్యుక్తిః - దివ్యం - దివిభవం “ ద్యుప్రాగపా,, గిత్యాదినా భవార్థేయత్ - స్నేహాదిసామగ్రీవైకల్యప్రయుక్తస్తోకకాలనిర్వాణదీపాన్తరాపేక్షయా తత్సాకల్యమహిమ్నా చిరకాలావస్థాయిత్వేన దివ్యతుల్యమిత్యర్థః ॥ అతిరమణీయమితివా- తేజః కర్తృ దీపరూపం జ్యోతిరిత్యర్థః ॥ నన్తుః ప్రణమతః - నమతేరనిటస్తృచ్ - దీపస్యాగ్నేయత్వేన లక్ష్మీప్రదత్వేనచ ప్రణామార్హత్వంఅతఏవ సాయందీపారోపణావసరేఅఞ్జలిప్రణామకరణాచ్చారోఽపిదృశ్యతే॥ తేతవ-కుశలనివహం క్షేమస్తోమం, నేదీయాంస మాధాస్యతె ॥ “ దీపఃపాపహరోన్నృణాం దీపఆపన్నివారకః । దీపోవిదత్తేసుకృతం దీపస్సంపత్ప్రదాయకః॥ దేవానాంతుష్టిదోదీపః పితౄణాంప్రీతిదాయకః । తస్మాద్దీపోగృహేపూజ్యో గృహస్థైశ్శుభమీప్సుభిః,, రితి పౌరాణికోక్తే స్సకల కుశలానిరచయిష్యతీతి భావః ॥ ప్రాచీనవ్యాఖ్యాయాంతు దీపపరోఽర్థోమాత్రయాఽపినప్రదర్శితః - కోవాతేషామాశయఇతి నవిద్మః ॥ ప్రకృతాప్రకృతగోచరశ్లేషా జలధితనయా స్నేహనిత్యానుషక్త మితి శ్లిష్టరూపకానుప్రాణితః ॥ భగవత్పక్షేప్రగుణవిభవత్వాదెర్బుధప్రార్థనీయతాంప్రతి- స్ఫారాలోకప్రశమితతమస్త్వంప్రతిచహేతుత్వాత్కావ్యలిఙ్గవిశేషః ॥ దీపపక్షేఽపి ప్రగుణవిభవత్వ స్నేహనిత్యానుషక్తత్వయో స్స్ఫారాలోకప్రశమితతమస్త్వం ప్రతి తస్యచ బుధప్రార్థనీయతాం ప్రతిహేతుత్వాత్కావ్యలిఙ్గద్వయమ్ ॥బుధానామితి విశేష్యస్య ప్రార్థనాకరణార్హతాభిప్రాయ గర్భత్వాత్పరికరాఙ్కురః - పక్షద్వయేఽపి నన్తురిత్యస్య విశేషణగత్యా కుశలాధానంప్రతి హేతుత్వాత్కావ్యలిఙ్గమ్ - ఏవముభయకక్ష్యాగతానా మలంకారాణాం పూర్వోక్తశ్లేషేణసహైకవాచకానుప్రవేశసంకరఇతి దిక్ ॥ ౩౯ ॥ ... ...

{ మం॥ స్నిగ్ధచ్ఛాయం తదనువితతంతస్యధామేవనీలం }
{ నీలీరక్షానియతలలితం కాననం సంవిచీయాః । దృ }
{ ష్టైత స్మిన్ననిమిషవధూ నిత్యనిర్వేశయోగ్య స్వర్గో }
{ ద్యానశ్రియమపిలఘుం మంస్యసేమానసంతే ॥౪౦॥ }

వ్యా॥ అథ తత్ర నీలీనామ్న్యారాక్షస్యారక్షితతయాఽతిరమణీయదర్శనంవనం పరిచినుయాఇత్యాహ ॥ * స్నిగ్ధేతి * తదను పుణ్డరీకాక్షప్రణామానన్తరం - స్నిగ్ధామనోజ్ఞాగాఢావా- ఛాయాఅనాతపః- యస్యతత్తథోక్తం- వితతం విస్తృతం-తస్యపూర్వోక్తస్యభగవతః ధామరోచిరివ విగ్రహఇవవా నీలంశ్యామలం “ గృహదేహత్విట్ప్రభావాధామానీ,, త్యమరః ॥ అనేన సబహుమానమవశ్యపరిచేయత్వం ద్యోత్యతే ॥ నీలీరక్షానియతలలితం - నీల్యాః నీలీనామ్న్యారాక్షస్యాః, రక్షయాపాలనేన-నియతలలితం నియమేనమనోహరం - సర్వతోముఖనీలీనామనిశాచరీరక్షణ నిరాబాధతయా కిసలయదళకోరకకుసుమఫలాటుకా ఫలాదికదర్శనలేశ వైధుర్యేణాతిరమణీయమితిభావః ॥ అత్ర నీలీనామ్నీ కాచననిశాచరీతద్వనంగోపాయతీతి శ్వేతాద్రిమాహాత్మ్యకథాఽనుసంధేయా- బ్రహ్మాణ్డపురాణేచ శ్రీరఙ్గమాహాత్మ్యే “ తతఉత్తరతః పశ్చాన్నీలీవనమితి శ్రుతమ్ । తత్రవ్యాఘ్రాసురంహత్వా భగవాన్భూతభావన,, ఇత్యుక్తం- నీలీత్యత్ర “ జానపదకుణ్డగోణస్థలభాజకాల నీలేత్యాది సూత్రస్థేన “ సంజ్ఞాయాంచే,, తి వార్తికేన నీలశబ్దాద్వైకల్పికోఙీష్ ॥ యత్తు “ నీలీపుష్పస్తబకలలితమితి కేషాంచిదర్వాక్తనానాంపాఠప్రకల్పనమ్ - తదనురోధేనవ్యాఖ్యానకల్పనంచ - తత్తుతత్క్షేత్ర మాహాత్మ్యాపరిజ్ఞానమూలకం, భూయిష్ఠప్రాచీనశ్రీకోశగత మూలవ్యాఖ్యాపాఠవిరుద్ధతావత్తత్రాస్మదుక్తరీత్యైవ పాఠదర్శనాత్ ॥ కాననం-వనం సంవిచీయాః పరిచేషీష్ఠాఃసంవిపూర్వాత్ “ చిఞ్చయనే ,, ఇత్యస్మాత్భ్వాదికా ద్ధాతోః కర్తర్యాశిషిలిఙీయాసుటి “అకృత్సార్వధాతుకయో ,, రితి దీర్ఘః - సంవిచెథాఇతి పాఠస్తువర్ణభ్రమమూలక లేఖకస్ఖలన నిబన్ధనః- తథారూపాసిద్ధేః “ ఓవిజీభయచలనయో,, ర్లిఙ్,, ఇతి కేషాంచిద్వ్యాఖ్యానంతు ప్రకృతానుపయోగాదనాదర్తవ్యం- యద్యపికవచిత్ప్రాచీనవ్యాఖ్యాకోశేషు “ ఓవిచీభయచలనయో,, రితి చువర్గీయ

ప్రథమవర్ణఘటిత తస్యైవ పాఠోదృశ్యతే - తథాఽపి తాదృశధాతోరదర్శనా దుక్తదోషతాదవస్థ్యఞ్చ సోఽప్యనాదరణీయ ఏవేత్యవగాధుం - తదే వవనం విశినష్టి - దృష్టఇతి - అనిమిషవధూనాం దేవలలనానాం - నిత్యంసర్వ దా - నిర్వేశస్యోపభోగస్య " నిర్వేశఉపభోగస్స్యా,, దిత్యమరః ॥ యోగ్యే అప్యే-అనేన నన్దనాదిత్రిదివోద్యానేభ్యోఽప్యస్యారామణీయకాతిశయస్తేష్వ నాదరశ్చ సూచ్యతే ॥ తస్మిన్ వనే- దృష్టేచక్షుర్గోచరీకృతేసతి - ఉపభుక్తేతు కిమువక్తవ్యమితిభావః - తేతవ దివ్యోద్యాన విహారిణఇతిభావః - మానసం చేతః - స్వర్గస్య " యన్నదుఃఖేనసంభిన్న,, మిత్యాద్యుక్తనిరతిశయసుఖమ యప్రదేశస్య - ఉద్యానంఆక్రీడం " పుమానాక్రీడఉద్యానం రాజ్ఞస్సాధార ణంవన,, మిత్యమరః ॥ తస్య నతు తత్ర త్యస్య యత్కించిత్కాననస్యేతిభా వః - శ్రియంసంపదమపి - లఘుంఅల్పాం "త్రిష్విష్టేఽల్పేలఘు,, రిత్యమ రః ॥ " వోతోగుణవచనా,, దిత్యస్య వైకల్పికత్వాత్ జీబభావః ॥ మంస్య తేజ్ఞాస్యతే " మనజ్ఞానే,, ల్యుట్ - కిముతమర్త్యలోకగతోద్యాన సంపద మితిభావః ॥ అతఏవ కావ్యార్థాపత్తిర్వ్యజ్యతే ॥ అత్ర స్వర్గోద్యాన సంపదో లఘుత్వేన జ్ఞానస్యానిమిషవధూనిత్యనిర్వేశయోగ్యతద్వనదర్శన హేతుకత్వా త్కావ్యలిఙ్గభేదః - తస్యధామేవ నీలమిత్యుపమయాసంసృజ్యతే ॥ అత్రపాఠ కాలేఽపి పృథక్పదత్వ ప్రతీతేర్మాధుర్యం నామగుణః పరిపూర్ణః " యాపృథ క్పదతావాక్యే మాధుర్యంతన్నిగద్యత ,, ఇతి లక్షణాత్ ॥ ౮౦ ॥ ....

మూ॥ కుర్వన్నానాకుసుమరజసాయత్రచిత్రంవితానం
పూగారణ్యే మృదువిచలయన్నాళికా చామరాణి ।
పాదన్యాసక్షమమవకిరన్ క్ష్మాతలంపుష్పజాలైః ప్రా
యోవాయుఃపరిజనవిధిం పఞ్చబాణస్యధత్తే ॥ ౮౧ ॥

వ్యా॥ తదేవవనం వర్ణయతి ॥ ❋ కుర్వన్నితి ❋ యత్రకాననే - పూగా రణ్యే-క్రముకవనే తతాఽననాన్తర్వర్తినీత్యర్థః "ఘోణ్టాతుపూగఃక్రముక,,ఇత్య మరః ॥ నానాకుసుమానాం నానావర్ణసుమనసాం - రజసాపరాగేణ - నిజనిజ ప్రకృతితుల్యతయారజసోఽపినానావర్ణత్వమితిభావః- అన్యథావక్ష్యమాణచిత్ర వితానత్వరూపణమనాలమ్బనంస్యాత్ ॥ చిత్రంశబలం " చిత్రకిర్మీరకల్మాషశ

బలైతాశ్చకర్బుర,, ఇత్యమరః ॥ వితానంఉల్లోచం "అస్త్రీవితానముల్లోచ,, ఇత్యమరః ॥ ఊర్ధ్వదేశేవాసస్సావితన్యతఇతి వితానం - కుర్వన్ రచయన్ - పాళికాఃక్రముకకుసుమాని "పాళికాపూగకుసుమేసమూహేఽశ్రిషుత్రిషు-యోషిస్త్రియా,, మితి యాదవః ॥ తాన్యేవచామరాణి. ప్రకీర్ణకాని "చామరంతుప్రకీర్ణకం,, మిత్యమరః ॥ చమర్యాఅవయవశ్చామరం "అవయవేచప్రాణ్యోషధివృక్షేభ్య,, ఇత్యవయవార్థే వైకారికోఽణ్- మృదుసుకుమారం యథాస్యాత్తథా - సభయమవహితతయేతిభావః ॥ విచలయన్ కమ్పయన్ వీజయన్నిత్యర్థః ॥ "చలకమ్పనే,, జ్వలాదిః - విపూర్వకాదస్మాణ్ణిజన్తాచ్ఛతా ॥ "కమ్పనేచలి,, రితి ఘటాదిషు పాఠాత్ ॥ "ఘటాదయోమితః,, ఇతిమిత్త్వే "మితాంహ్రస్వ,, ఇతి హ్రస్వః ॥ పుష్పజాలైః కుసుమసముదయైః - నతు కోరకనికరైః ముకుళనివహైర్వా - తేషామపరిపాక నిబన్ధనకార్కశ్యవత్తయా సాన్ద్రతయాఽఽస్తరణేఽపి తత్రన్యసనేన సుకుమారతరయోః కుసుమాయుధచరణయోరభిఘాతస్స్యాదితిభావః॥నాపి కతిపయైరేవకుసుమైర్వా విరళైః-తథాసతివా తదన్తరప్రదేశవర్తికర్కశశర్కరాదివ్యతికరం తచ్చరణౌ నసహేయాతామితిభావః॥ క్ష్మాతలంభూప్రదేశం, పాదన్యాసస్యచరణవిన్యసనస్య-క్షమంహితం యథాస్యాత్తథా-యథాస్తోకమపి చరణయోశ్శర్కరాది వ్యతికరప్రయుక్తక్లేశవిసంస్థులతానస్యాత్తథేతిభావః॥ "క్షితిక్షాన్త్యోః క్షమాయుక్తేక్షమంశక్తేహితేత్రిషు,, త్యమరః ॥ అవకిరన్ అవక్షిపన్ - అనల్పసుఖస్పర్శతల్పకల్పనమివ రచయన్నితిభావః ॥ వాయుఃమన్దానిలః -- పఞ్చబాణస్య "అరవిన్దమశోకం చ,, త్యాద్యుక్త పఞ్చవిధసాయకస్య మన్మథస్యేత్యర్థః ॥ అవశ్యంభావికార్కశ్యానాం సాయకానామప్యేవంవిధే సౌకుమార్యేతత్సౌకుమార్యం కియత్స్యాద్వేతిభావః ॥ అత్రమన్మథే అరూపితమపి మహారాజత్వంగమ్యతే రజఆదిషు వితానత్వాద్యారోపరూపరూపకాల్లిఙ్గాత్ ॥ పరిజనవిధిం కింకరకృత్యం - ధత్తేవితనుతే- ప్రాయఇత్యుత్ప్రేక్షావ్యఞ్జకం "మన్యేశఙ్కేధ్రువంప్రాయ ,, ఇత్యాద్యనుశాసనాత్ ॥ అత్ర పరిజనకృత్య విధానోత్ప్రేక్షాయా వితానకరణాది నిమిత్తకత్వాత్క్రియానిమిత్తక్రియాస్వరూపోత్ప్రేక్షా- సాచ పూర్వోక్తరూపకానుప్రాణితా - సమృద్ధిమద్వస్తువర్ణనాత్మకోదాత్తైనైక వాచకాను

ప్రవిష్టేన సంకీర్యతే॥ అత్ర కుసుమాయుధస్య కుసుమమయైరేవోపకరణైః పరిజనవిధివిధానవర్ణనాదనురూపవస్తువర్ణనాత్మకస్సమాలఙ్కారో వ్యజ్యతే ॥ మాధుర్యాదయోగుణాయథాసంభవమూహనీయాః ॥ ౪౧ ॥ ....

మూ॥ స్రోతోవేగాదథజనపదంసౌమ్యసీమన్తయన్తీ
ప్రత్యాదేశోవిబుధసరితస్సవర్ధతేసహ్యకన్యా ।
కాలేకాలే పరిణతివశాత్ పర్వభేదావకీర్ణైః పు
ష్ణాతితూణాంపులినవిశదైర్గద్గదామౌక్తికౌఘైః ॥ ౪౨॥

వ్యా॥ అథ తత్ర ప్రవహన్తీం తద్దేశలలామభూతాం కావేరజాతా మభివర్ణయతి వ్యాఖ్యామ్ ॥ ✱ స్రోత ఇతి ✱ హేసౌమ్యహంస - అథ అనన్తరం స్రోతసః ప్రవాహస్య "స్రోతోఽమ్బుసరణంస్వతః" ఇత్యమరః ॥ వేగాత్ జవాత్ ॥ జనానాంపదంజనపదః చోళదేశఇతియావత్ ॥ తం "నీవృజ్జనపదః" ఇత్యమరః ॥ అత్ర వక్తవ్యం సర్వం "ప్రాచీనేతు ప్రతిజనపద" మిత్యత్రైవావోచామ - సీమన్తయన్తీ సీమన్తవన్తంకుర్వతీ - యథామధ్యేచికురనికరంవిరచితోల్లేఖాసీమన్తరేఖాతముభయథావిభజతే - తథామధ్యేజనపదం ప్రవహమానాతం ద్వేధావిభజన్తీత్యర్థః ॥ సీమ్నోః కేశసీమ్నోః - అన్తః అన్తరం మధ్యభాగఇత్యర్థః ॥ "అన్తోఽస్త్రీనిశ్చయేనాశేస్వరూపేఽన్తికేఽన్తరే" ఇతి రత్నమాలా ॥ శకన్ధ్వాదిషు పాఠాత్పరరూపం "సీమన్తమస్త్రియాంస్త్రీణాం కేశమధ్యముదాహృతమ్" ఇతి శబ్దార్ణవే ॥ "సీమన్తమస్త్రియాంస్త్రీణాం కేశమధ్యస్థపద్ధతిః" ఇతి వైజయన్తీచ సోఽస్యాస్తీతి సీమన్తవాన్ సీమన్తవన్తం కరోతీతి తత్కరోతీతిణిజన్తాచ్ఛతరిఉగిత్త్వలక్షణోఙీప్ ॥ ణావిష్ఠవద్భావేన "విన్మతో" రితి మతుపో లుక్ యథావిద్యుల్లతావదుజ్జ్వలన్త్యాసీమన్తరేఖయాఘనాఘనబృన్దమివచికురనికురుమ్బముల్లసతి తద్వదుభయథావిభక్తః క్రముకనివహశ్యామలోఽయంజనపదః ప్రభాకరకరనికరప్రతిఫలనధళధళిత సలిలయాఽనయామధ్యే ప్రవహమానయా సముల్లసతీతి భావః ॥ విబుధసరితః గఙ్గాయాః ప్రత్యాదేశః నిరాకృతిః "ప్రత్యాదేశోనిరాకృతి"రిత్యమరః ॥ నిరాకృతి హేతురితియావత్ గఙ్గాపేక్షయాఽతిశయితేతి భావః ॥ కాలేకాలే తత్తత్కాలఇత్యర్థః "నిత్యవీప్సయో"రితి వీప్సాయాం ద్విర్వచనం పరిణతివశాత్ పరి

పాకవశాత్ పుణ్డ్రేక్షూణాం పుణ్డ్రాఖ్యానా మిక్షువిశేషాణాం "రసాలఇక్షు స్తద్భేదాః పుణ్డ్రకాన్తారకాదయః" ఇత్యమరః ॥ పర్వణాంగ్రన్థీనాం "గ్రన్థిర్నాపర్వపరుషీ" ఇత్యమరః ॥ భేదాత్ విశరణాద్ధేతోః అవకీర్ణైః సమన్తతో విక్షిప్తైః - పులినానితోయోత్థితద్వీపాని తానీవ విశదైః స్వచ్ఛైః పులినవత్తత్ర తత్రరాశీభూయవిశదతయా విద్యోతమానైరితియావత్ ॥"ద్వీపోఽస్త్రియాం" మిత్యుపక్రమ్య "తోయోత్థితంతత్పులినం" మిత్యమరః ॥ ముక్తాఏవమౌక్తికాని "అథమౌక్తికంముక్తా" త్యమరః ॥ వినయాదిత్వాత్స్వార్థేఠక్ - యదాహ వామనః "మౌక్తికమితివినయాదిపాఠా" దితి ॥ "క్వచిత్స్వార్థికాఃప్రకృతితోలిఙ్గవచనాన్యతివర్తన్తే" ఇతి క్లీబతా - ఏతచ్చ "కర్తృవ్యతిహారేణచ్ స్త్రియా" మితిసిద్ధే "ణచస్త్రియామఙ్" ఇతి సూత్రే పునఃస్త్రీగ్రహణేన జ్ఞాపితం- అతఏవ "నీతౌచతద్యుక్తా" దితి సూత్రే "ధానకా" ఇత్యుదాహరణం చ సంగచ్ఛతే- అన్యథాధానాశబ్దస్య నియతస్త్రీలిఙ్గతయా అనుకమ్పాయాం కని "కేణః" ఇతి హ్రస్వే "ప్రత్యయస్థా" దితీత్వేనభావ్యం - లిఙ్గాతివర్తనేన పుంస్త్వేతునకశ్చిద్దోషఇత్యాహుః - ఏషాం - ఓష్ఠైఃబృన్దైః - గద్గదానిమ్నోన్నతా "బన్ధురంగద్గదంత్రిషు" ఇతి విశ్వప్రకాశః - సహ్యకన్యా కావేరీ-సహ్యగిరిజన్యత్వాత్సహ్యకన్యేత్యుక్తిః-స్యన్దతే ప్రస్రవతి ప్రవహతీత్యర్థః "స్యన్దూప్రస్రవణే" భ్వాదిశాదస్మాల్లట్ ॥ పుణ్డ్రేక్షూణామపి మౌక్తికోత్పత్తిస్థానత్వముక్తం సారన్వైరత్నపరీక్షాధ్యాయే ॥ "అథవక్ష్యామిముక్తానాం లక్షణంశ్రోతుమర్హథ । జలజాస్థలజాచేతి ముక్తాజాతిర్ద్విధామతా ॥ వజ్రఘాతప్రకీర్ణాయా దన్తపఙ్క్తిర్వలస్యతు । సాతుత్రయోదశస్థానే విప్రకీర్ణాభవత్తదా । శఙ్ఖమత్స్యశిరోదేశే మేఘేకణ్ఠేనతభ్రువామ్ ॥ వంశేవరాహదంష్ట్రాయాం ఫణేషుపవనాశినామ్ ॥ కరిదన్తేబలాకానాం కణ్ఠేపుణ్డ్రేక్షుపర్వసు। శాలిస్తమ్బేచశుక్తౌచ భుజేకరటవాజినః ॥ శఙ్ఖజంమౌక్తికం శ్వేతం కపోతాణ్డనిభంపరమ్ । తత్తుమత్స్యశిరోజాతం పాటలీపుష్పసన్నిభమ్ ॥ మౌక్తికంఘనసంభూత మథసూర్యప్రభోదయమ్ । నారీబలాకాకణ్ఠాభ్యాం భుజాత్కరటవాజినః ॥ త్రిభ్యోజాతాశ్చముక్తాస్తు ననస్త్యేవాతిదుర్లభాః ॥ వంశజంమౌక్తికం శ్రేష్ఠం వర్షోపలసమప్రభమ్ । పోత్రిదంష్ట్రోద్భవంరక్తం సార్పంనీలప్రభాయుతమ్ ।

కరిదన్తోద్భవం పీతం తథా పుణ్డ్రేక్షుసంభవమ్ ॥ తథాచ శాలిస్తమ్బోత్థం శుక్తిజం సోమసన్నిభమ్ ॥ ఏవం త్రయోదశస్థానాన్ముక్తాజాతిః ప్రజాయతే । శుక్తేశ్చ శఙ్ఖాజ్జాయన్తే మౌక్తికాని బహూని చ । బాహుళ్యాద్గుణబాహుళ్యాచ్ఛ్లాఘ్యం శుక్తిసముద్భవ,, మితి - తత్తద్దైవతాజాతిభేదాదికం తత్రైవ విస్తరేణ ప్రతిపాదితమ్ ॥ "శఙ్ఖశుక్త్యభ్రపుణ్డ్రేక్షువేణుమేఘాహివారణాః । వరాహశ్చ బలాకా చ దశమౌక్తికయోనయః,, ఇత్యుక్తిస్తు నారికేళాదిస్థానత్రయానాదరేణ - తజ్జన్యముక్తానాం దౌర్లభ్యాత్ ॥ " కరీన్ద్రజీమూతవరాహశఙ్ఖమత్స్యాహిశుక్త్యుద్భవవేణుజాని । ముక్తాఫలాని ప్రథితాని లోకే తేషాం తు శుక్త్యుద్భవమేవ భూరి,, త్యష్టస్థానకత్వోక్తిగపి ప్రశస్తతరత్వాభిప్రాయేణ - అత్ర తత్తత్ స్థానజన్యానాం మౌక్తికానాముదాహృతప్రమాణసిద్ధ నీలపీతాదివర్ణత్వమపి కించిన్నైల్యాదిమేళనేనైవ న తు సర్వథా నీలత్వాదినా - వస్తుతస్సర్వవిధమౌక్తికానామపి ధవళతయైవ కవిభిస్తత్ర తత్ర వర్ణనాత్ - తేన పుణ్డ్రేక్షుజన్యమౌక్తికానాం పీతత్వస్యోదాహృతప్రమాణసిద్ధత్వేఽపి పులినవిశదైరిత్యుక్తిర్నానుపపన్నేతి ధ్యేయం- యద్వా - పులినవిశదైరిత్యస్య- పులినవద్రాశీభూయ విద్యోతమానైరిత్యర్థః ॥ అథవా "నద్యాః పులినమావిశ్య గోపీభిర్హేమవాలుకమ్,, । ఇతి శ్రీభాగవతోక్తరీత్యా కాళిన్దీపులినస్యైవ కనకసచ్ఛాయవాలుకత్వే సిద్ధే కనకసరితోఽస్యాః పులినానాం తథావిధత్వం కైముతికన్యాయసిద్ధమిత్యభిప్రాయేణ తథోక్తిః - పులినవద్విశదైః భాస్వరైరిత్యర్థః ॥ తేనోక్తవిధమౌక్తికానామాపీతత్వేఽపి న కశ్చిద్దోష ఇతి ధ్యేయమ్ ॥ ప్రత్యాదేశో విబుధసరిత ఇత్యత్ర "పురావృత్తమిదం చాపి శ్రోతుమర్హసి రాక్షస । విన్ధ్యపాదే మహానద్యస్సర్వాస్సముదితాః పురా - తత్ర గన్ధర్వ ఆగచ్ఛద్విశ్వావసురితి శ్రుతః । స ప్రణామాఞ్జలిం కృత్వా దక్షిణాం దిశమాస్థితః ॥ తతో వివాదస్సంభూతో నదీనాం తత్ర రాక్షస । మమ ప్రణామమకరో న్మమాయమితి వై మిథః ॥ సముద్రం దక్షిణం గత్వా స గన్ధర్వపతిః ప్రభో । ప్రాబోధయత్పద్మనాభం సహస్యే మాసి సంయతః ॥ అయనే చోత్తరే ప్రాప్తే నివృత్తశ్చోత్తరాం దిశమ్ ॥ పునః ప్రణామమకరో న్నదీనాం తత్ర గాయకః ॥ త్వయా నమస్కృతం కస్యా ఇత్యుక్తో యాఽధికాఽత్ర వః । తస్యై కృతః ప్రణామోఽయమిత్యుక్త్వా ప్రయయా చ సః ॥ అధిక్యం ప్రతి సర్వాసాం తాసాం వా

దోమహానభూత్ । సాహమిత్యేవవైసద్య స్తత్క్షణేనవిశశ్రమః ॥ గఙ్గాయాశ్చాపికావేర్యా నవిశ్రాన్తిస్తదాఽభవత్ ॥ వాదశ్చసుమహానాసీ దన్యోన్యాధిక్యకారణాత్ - సదనంబ్రహ్మణోగత్వాఽపృచ్ఛతాంపరమేష్ఠినమ్ ॥ గఙ్గాఽధికానసందేహ ఇత్యువాచప్రజాపతిః ॥ తచ్ఛ్రుత్వాదుఃఖితాచేయం కావేరీసహ్యపర్వతే । తపసాతోషయామాస బ్రహ్మాణంలోకసాధిప ॥ గఙ్గాధిక్యమభీప్సన్తీ చిరకాలంసరిద్వరా ॥ తస్యైవరందదౌబ్రహ్మా గఙ్గాసామ్యంమహామతే ॥ ఆధిక్యంనమయాదాతుం శక్యమిత్యేవసాఽబ్రవీత్ ॥ సారత్నేత్రేతుకావేరీ సంస్థాప్యప్రతిమాంమమ ॥ చిరమారాధయామాస వరోదత్తస్తదామయా ॥ సాస్తుత్వాప్రణిపత్యాఽఽహకావేరీమాంసరిద్వరా ॥ కావేర్యువాచ ॥ దేవత్వదఙ్ఘ్రిప్రసంబన్ధాద్గఙ్గామామతిరిచ్యతే । గఙ్గాసామ్యంమయాలబ్ధ మాధిక్యంనకదాచన ॥ మహేశ్వరఉవాచ ॥ తస్యైవరమదాత్తత్ర కావేర్యైకమలేక్షణః ॥ శ్రీభగవానువాచ ॥ మత్సంబన్ధోద్భవంతస్యా మాహాత్మ్యంకేనవార్యతే । తథాఽపిమత్ప్రసాదేనగఙ్గాయాఅధికాభవ ॥ మత్సంబన్ధాయకావేరి త్వన్మధ్యేధామమామకమ్ । ఆగమిష్యతిరఙ్గాఖ్యం యత్రనిత్యంవసామ్యహమ్ ॥ నిత్యవాసంకరిష్యామి త్వన్మధ్యేసరితాంవరే । గఙ్గాయాఅధికాభూయా నిత్యయోగాన్మయాసహే,, త్యాదిశ్రీరఙ్గమాహాత్మ్యస్థాకథాఽనుసంధేయా॥అత్రప్రత్యాదేశహేతోః కావేర్యాహేతుమత్తాప్రత్యాదేశైనైక్యవర్ణనాద్ధేత్వలంకారభేదః ॥ “ హేతుహేతుమతోరైక్యం హేతుంకేచిత్ప్రచక్షతే ॥ లక్ష్మీవిలాసోవిదుషాం కటాక్షావేంకటప్రభోః,, రితి లక్ష్యలక్షణసంగ్రహోక్తేః । అయంచసమృద్ధిమద్వస్తువర్ణనాత్మకోదాత్తభేదేన సంసృజ్యతే ॥ జనపదంసీమన్తయన్తీతికావేరీవిశేషణేనోక్తరీత్యా ఉపమావ్యజ్యతఇతి వస్తునాఽలంకారధ్వనిః । అనేనైవవిశేషణేనాస్య జనపదస్య భూదేవ్యా ఉత్తమాఙ్గస్థానీయత్వ ప్రతీతేః కర్ణాటగౌడలాటాది సర్వదేశేభ్యోఽప్యతిశయిత సమృద్ధిమత్త్వావ్యజ్యతఇతి వస్తునావస్తుధ్వనిః । రామగతకావేరీవిషయకభావాభివ్యక్తేర్భావధ్వనిశ్చేతి సంక్షేపః ॥ ౪౨ ॥......

మూ॥ సహోత్పన్నగ్లాత్సపదిమరుతాసాగరంనీయమానాం
భద్రాలాపైర్విహితకుశలాంత్వాదృశానాంద్విజానామ్
యామస్కన్నాస్సరసకుహళీ పత్రపాత్రైర్నిశాన్తే మ
న్దస్మేరాంమధుపరిమళై ర్వాసయన్తీవపూగాః ॥ ౪౩ ॥

వ్యా॥ పూర్వశ్లోకే సహ్యకన్యేత్యుక్తం కావేర్యాః కన్యాత్వమేవ ప్రపఞ్చయతి ॥ * సహ్యేతి * సహ్యస్య సహ్యాఖ్యగిరేః, ఉత్సఙ్గాత్ అధిత్యకాప్రదేశాదిత్యర్థః ॥ జనకస్యాఙ్కాదిత్యపి వ్యజ్యతే ॥ "ఉత్సఙ్గో ముక్తసంయోగే సక్థ్న్యూర్ధ్వతలేఽపి చే"త్యుత్పలమాలాయాం - సపది సద్యః, నహి ప్రాదుర్భావానన్తరం తత్ర సహ్యగిరౌ కించిత్కాలమప్యుషితేతి భావః ॥ మరుతా మారుతేన సాగరం సరస్వన్తం - నీయమానాం ప్రాప్యమాణాం "నీవహ్యోర్హరతేశ్చే"తి ద్వికర్మకతా అనేన "అసిక్నియాం మరుద్వృధే" ఇతి శ్రుత్యుక్తరీత్యా మరుదభివర్ధమానత్వమస్యా ద్యోత్యతే, భ్రాత్రాదినా ఆప్తేన భర్తారం నీయమానామితి చ వ్యజ్యతే ॥ తాదృశానాం భవాదృశానాం, ద్విజానాం పక్షిణాం చాషతార్క్ష్యమయూరప్రభృతీనాం నిసర్గతశ్శివంకరాణామితి భావః ॥ "దన్తవిప్రాణ్డజా ద్విజా" ఇత్యమరః ॥ భద్రైః మఙ్గళకరైః "శ్వశ్శ్రేయసం శివం భద్ర"మిత్యమరః ॥ "అథ త్రిషు ద్రవ్యే పాపపుణ్యసుఖాదిచే"త్యనుశాసనాద్భద్రస్య లిఙ్గతా ॥ పాపపుణ్యశబ్దౌ సుఖాదిశబ్దాస్తాన్తాశ్చ శబ్దా గుణవాచిత్వే పూర్వోక్తలిఙ్గాః ద్రవ్యవాచిత్వే తు త్రిలిఙ్గా ఇతి కోశార్థః ॥ ఆలాపైః ఆభాషణైః "స్యాదాభాషణమాలాప" ఇత్యమరః ॥ "గమనాగమనోచ్యమానవచనమాలాప" ఇతి టీకాసర్వస్వకారః విహితం రచితం కుశలం క్షేమం, యయా, తాం తథావిధాం తార్క్ష్యాదిక్షేమం కరవిహగవిరుతైర్నిమిత్తదర్శినాం జనానాం కృతక్షేమామిత్యర్థః ॥ పక్షే, విహితం కుశలం యస్యాస్తాం తథోక్తామితి షష్ఠీబహువ్రీహిః, ప్రస్థానసమయే విహగవిరుతైశ్శుభనిమిత్తైరాహితస్వకుశలామిత్యర్థః ॥ "దర్శనం తార్క్ష్యచక్రాఙ్గవ్యాఘ్రాటచ్చాషబర్హిణామ్ । ప్రస్థానే శుభదం నౄణాం విరుతం తు విశేషత" ఇతి నిమిత్తవేదినః ॥ శుద్ధానాం విప్రాణాం స్వస్త్యయనాశాసనైః కృతక్షేమామిత్యపి ధ్వన్యతే ॥ సరసాని గర్భగతకుసుమసంబన్ధిమకరన్దాసిక్తానీత్యర్థః ॥ యాని, కుహళీనాం పూగకుసుమానాం పత్త్రాణి ఛదనాని "పాళికా కుహళీ చాపి పూగస్య కుసుమే స్త్రియా"మితి నైఘణ్టుకాః ॥ "కుహళీ పూగపుష్పికే"తి బ్రహ్మవర్గే త్రికాణ్డశేషశ్చ ॥ సరసేతి కుహళీవిశేషణం వా । తేన చ పూగకుసుమానామతి వ్యాకోచత్వం ద్యోత్యతే । తేన తత్కాలశభూతపత్త్రాణాం పరిపాకవిశ్లథత్వం ధ్వన్యతే తేషాం పాతైః పతనైః మణ్డితం యథాత

ధా స్మేరాం తేషాం ధవళతయా తత్రతత్ర స్వసలిలేనిపతితైస్తైః క్వచి త్క్వ చిద్విశదామితి యావత్ హర్షాతిరేకేణ స్మయమానామిత్యపి వ్యజ్యతే। యాం సహ్యకన్యాం నిశాయాఅన్తో నిశాన్తః తస్మిన్ ఉషసీత్యర్థః। స్వేస్వే భవనే ఇ త్యపిగమ్యతే“నిశాన్తంత్రిషుశాన్తేస్యాత్ క్లీబంతు భవనోషసో,, రితి మేదినీ ॥ అస్కన్నైః అశుష్కైః ఆర్ద్రైరిత్యర్థః ॥ “స్కన్దిర్ గతిశోషణయో,, రిత్య స్మాద్భ్వాదికాదనిటః కర్తరిక్తః “రదాభ్యా,, మితినత్వం-ప్రేమార్ద్రైరిత్య పి ధ్వన్యతే॥ పూగాఃక్రముకశాఖినః తత్తద్బన్ధుసమూహా ఇత్యపి వ్యజ్యతే“పూ గఃక్రముకబృన్దయో,, రిత్యమరః ॥ మధూనాం మకరన్దానాం పరిమళైః సౌర భైః చన్దనాద్యనులేపనామోదైరిత్యపిగమ్యతే ॥ వాసయన్తిభావయన్తీవ సురభ యన్తీవేత్యర్థః ॥ “భావితంవాసితంత్రిషు,, త్యమరః ॥ సా సహ్యకన్యా స్వ స్థతఇతి పూర్వశ్లోకేనాన్వయః ॥ అత్ర సహ్యకన్యైవ కన్యేతిసంరమ్భే, ఉత్స ఙ్గాదేవోత్సఙ్గాత్, ద్విజానామేవద్విజానామిత్యాదిశ్లిష్టరూపకేణసహ్యాదావ రూపితమపి జనకత్వాదిరూపణం గమ్యతఇత్యేకదేశ వివర్తిరూపకం, తదుత్త మ్భితాచ పూగకర్తృకవాసయితృత్వోత్ప్రేక్షేత్యనయోరఙ్గాఙ్గిభావసంకరః॥ స హ్యకన్యేతి కావేరీ మాత్రాభిసంధౌతు, వర్ణనీయేతద్వృత్తాన్తే ఉక్తరీత్యా జన కసన్నికర్షాద్భ్రాత్రాదినా భర్తృసదేశంనీయమానాయాః వేదవిద్భ్రిష్ఠా ణకృతస్వస్త్యయనాయాః హర్షోన్మీలితస్మితాయాః కస్యాశ్చిన్నవోఢవధ్వా వృ త్తాన్తః ప్రతీయతఇతి సమాసోక్తిః - తదుజ్జీవితాచ పూగకర్తృక మధుపరిమళకర ణక కావేరీ కర్మకవాసయితృత్వోత్ప్రేక్షేతి సంకరః ॥ ఏవముభయథాఽపి సం భవేనైకత్రైవాచార్య సంరమ్భస్య నియన్తుమశక్యతయా ఉక్తాఙ్గాఙ్గిభావ సంకరయోస్సందేహసంకరః ॥ అయంచసకారనకారాది పునరుక్తిలక్షణ వృ త్త్యనుప్రాసేనైకవాచకానుప్రవిష్టేన సంకీర్యతఇతి సావధానైర్విభావనీ యమితి దిక్ ॥ ౪౩ ॥ ... ...

మూ॥ తస్మిన్ద్రక్ష్యస్యమరమహిళామౌళిగన్ధైరవన్ధ్యాం
మాతస్స్వానాం వ్యపగతరసం మానసే మానసంవః।
తీర్థైరన్యైరపి పరిగతాం శుద్ధిహేతోస్సమస్తా చ్చ
న్ద్రోల్లాస ప్రథితయశసస్సంపదం పుష్కరిణ్యాః ॥ ౪౪ ॥

వ్యా॥ అథ “ సరసామపిసర్వేషాం శ్రేష్ఠంవిప్రసరోద్వయమ్ । ఉత్తరాప థగంశుద్ధం పుష్కరాఖ్యంమహాసరః ॥ దక్షిణాపథగంచన్ద్రసరస్సంజ్ఞంచ పావ నమ్ । స్మృతికీర్తనమాత్రంచ యయోస్స్యాదఘమార్జన,, మిత్యుక్తవైభవాం తత్ర చన్ద్రపుష్కరిణీం ద్రష్టుయిత్యాహ ॥ * తస్మిన్నితి * తస్మిన్ “ స్త్రో తోవగాదథజనపద,, మితి ప్రక్కృతేజనపదే- అమరమహిళానాం దేవలలనా నాం “లలనామహిళాతథే,, త్యమరః ॥ మౌళిగన్ధైః కబరీసౌరభ్యైః “ చూ డాకిరీటంకేశాశ్చ సంయతామౌళయస్త్రయ,, ఇత్యమరః ॥ అవస్థ్యాంగర్భవ తీం - తాసామనార తాప్లవేన తత్కబరీనిర్భర సౌరభ్యగర్భితామితిభావః - వః యుష్మాకం- నహి తవైకస్యైవ కింతు భవాదృశానామన్యేషాంచ తాం ప శ్యతాం హంసానామితిభావః - మానసంచేతః - మానసే మానసాఖ్యేసరసి “ కైలాసపర్వతేరామ మనసానిర్మితంసరః । బ్రహ్మణానరశార్దూలతేనేదంమా నసంసర,, ఇత్యాద్యుక్తరీత్యా బ్రహ్మమనోనిర్మితత్వేన మానసప్రీతిసంపాదనే ఉభయ్యర్హితేఽపి నిత్యనివాసభూతేఽపిచేతిభావః - వ్యపగతః విశేషేణాపగళి తః - రసః అనురాగః - యస్య తత్తథోక్తం - “ శృఙ్గారాదౌవిషేవీర్యే గు ణేరాగేద్రవేరస,, ఇత్యమరః ॥ గతేతికర్తరిప్రత్యయేన వ్యపేత్యుపసర్గాభ్యాం చ రసస్య స్వయమేవా పునరున్మీలనం విగళితత్వంద్యోత్యతే ॥ ఆతన్వానాంవి దధానాం - అనేన మానసాపేక్షయాస్యానైర్మల్య శైతల్యసౌరభ్య భోగ్యత్వా దికమతిమాత్ర మతిశయితమితివ్యజ్యతే ॥ శుద్ధిహేతోః స్వస్వశుద్ధినిమిత్తం, “నిమిత్తపర్యాయేసర్వాసాంప్రాయదర్శన,, మితిహేతుశబ్దాత్ షష్ఠీ - అన్యైః ఇతరైః - తీర్థైః అశ్వత్థవకుళాదితీర్థైరపి - సమన్తాత్ పరితః - పరిగతాం పరి వేష్టితాం - యథోక్తం శ్రీమతిగారుడేపురాణేచన్ద్రపుష్కరిణీంప్రస్తుత్య “ఇ దంపుష్కరిణీతీర్థం త్రిషులోకేషువిశ్రుతమ్ । తదభ్యాశేతుతీర్థాని షడుక్తాన్య త్రసన్తిహి ॥ మునిభిర్యోగిభిస్సిద్ధైస్తపోనిష్ఠైరకల్మషైః । కాషాయిభిస్తథాఽ న్యైశ్చ సతతంసేవితాన్యపి ॥ అశ్వత్థంవకుళంచామ్రం చతుర్థంచకదమ్బకమ్ । జమ్బుకంబైల్వమిత్యాహు స్తేషాంనామానిబానఘ్యే,, తి॥ బ్రహ్మాణ్డపురాణేచ ॥ “ అష్టతీర్థసమోపేతా మష్టవృక్షోపశోభితామ్ ॥ జుష్టాంచవిష్ణునాపుణ్యాం చ న్ద్రపుష్కరిణీంశుభా,, మితి ॥ యద్వా ॥ కృత్స్నధరాతలస్థితైస్తీర్థైస్సవస్వశు

ద్ధిహేతోరుపాశ్రితామిత్యర్థః ॥ “యస్మాచ్చరాంనప్రజహాతి శేషశాయీజగత్ప తిః । తతస్సాసర్వతీర్థేభ్యశ్శ్రేష్ఠతామగమన్నదీ ॥ కావేర్యాగమనాదూర్ధ్వం చన్ద్రతీర్థంచసాపిచ । యస్మాద్ద్వయంసంమిళితం తస్మాచ్ఛ్రేష్ఠాసరిద్వరే,, త్యా దికాని “పరితస్సర్వతీర్థాని సేవన్తేతాంనదీంసదే,, త్యన్తాన్యన్యాని చైవంవిధా ని గారుడబ్రహ్మాణ్డాది పురాణాన్తర్గతాని ప్రమాణాన్యత్రానుసంధేయాని ॥ చ న్ద్రస్య-ఉల్లాసేనరాజయక్ష్మనిరాకరణపూర్వకాప్యాయనచానేన-ప్రథితంప్రఖ్యా తం - యశః - యస్యాః - తథోక్తాయాః - పుష్కరాణి కమలాని - అ స్యాంసన్తీతి పుష్కరిణీ - జలాశయవిశేషః - తస్యాః -చన్ద్రపుష్కరిణ్యా ఇ త్యర్థః ॥ “అథ పుష్కరిణీచేభ్యాం సరోజిన్యాంజలాశయే,, ఇతి మేదినీ ॥ “పు ష్కరాదిభ్యోదేశే ,, ఇతీనిః సంపదంసమృద్ధిం - ద్రక్ష్యసిఆలోకిష్యసే - అ త్ర హంసమానసస్య మానససరోవిషయకవైరస్య సంపాదనా సంబన్ధేఽపి త త్సంబన్ధోక్తేరతిశయోక్తిభేదః - సమృద్ధిమద్వస్తు వర్ణనాత్మకోదాత్తాలంకా రేణ సంకీర్యతే ॥ చన్ద్రోల్లాసప్రథితయశసఇత్యత్ర “వ్యాసఉవాచ ॥ దక్ష స్యచాత్మజాఃపూర్వ ముపయేమేసచన్ద్రమాః । తాసాంసోమఃపరాంమత్వా బ హుమేనేసరోహిణీమ్ । అన్యారుదన్త్యఃపితరం ప్రోచుశ్చన్ద్రవ్యతిక్రమమ్ ॥ వ యంత్వయేత్థంప్రదత్తాస్సనపశ్యతినఃపితః ।సచన్ద్రోరోహిణీసక్తోనవేత్త్యస్మాన ్ చాచన ॥ వ్యాసఉవాచ ॥ ఇతితాసాంవచశ్శ్రుత్వా సదక్షశ్చన్ద్రమాహ్వయ తమువాచభృశంతప్త స్తాసామర్థేప్రజాపతిః ॥ దక్షఉవాచ ॥ మామైవంసాహస కార్షీస్సమావృత్తిస్తవోచితా । అన్యథాతుకృతేపాపం మహాత్స్యద్రోహిణీప్రి య ॥ తుభ్యంకన్యామయాదత్తాః పురావైస్సప్తవింశతిః । త్వదధీనాత్మభోగా హి సర్వాస్తత్సామ్యమాపహ ॥ అతోఽన్యథాచరసిచేన్నహంస్తేస్యాద్వ్యతిక్ర మః । గమ్యతాంకామమిత్యుక్త్వాతాశ్చన్ద్రంవిససర్జహ ॥ వ్యాసఉవాచ ॥ న్ద్రోఽపిరోహిణీసక్తో యథాపూర్వమవర్తత । పునస్సపితరంగత్వా ప్రోచుస్త త్సాపకర్శితాః ॥ మామేతిచోక్తోబహుశో దక్షేణాప్యథోడుపః । విషమంతాసు తమాహాయాశపత్ప్రితా ॥ దక్షఉవాచ ॥ చాపల్యాద్బహు పుక్తోయన్నాకార్షీర్వచోమమ । క్షయార్తోభవశీతాంశో హ్యధర్మిష్ఠేషు మా ॥ వ్యాసఉవాచ ॥ సశాపాభిభవాత్సద్యోభృశార్తోభయవిహ్వలః ।

ప్రభో గత్వమతిః కృశగాత్రోఽభవచ్ఛశీ ॥ తదభ్యాశాత్తు నిర్గచ్ఛం స్తదా పుష్కరిణీమిమామ్ । సమేత్య శాపమోక్షార్థం చచారాత్రి తపో మహత్ ॥ విగాహ్య సలిలం స్థిత్వా దశవర్షాణి పఞ్చ చ ॥ మహాన్తం కాలమేవాసౌ తీర్థామ్భః ప్రావిశన్మనే ॥ ముహూర్తమివ శీతాంశు ర్వ్యనయత్కాలమత్రిసః ॥ ఆరిరాధయిషు ర్దేవమచ్యుతం పుష్కరేక్షణమ్ ॥ వికసత్పుష్కరాణ్యస్మాత్ సమాదాయ దినే దినే । తత్రై రేదశవర్షాణి పూజయామాస చన్ద్రమాః । పూజిత స్తేన దేవేన స్తస్య ప్రత్యక్షతాం యయౌ ॥ తతః స్తుతిభి రగ్ర్యాభి స్తుష్టావ మధుసూదనమ్,, ॥ ఇత్యాదికా- ఇతి స్తుతో దేవనికాయసంవృతః ప్రఫుల్లనీలోత్పలతుల్యదర్శనః । అథోపసృత్యై స్దసరస్తటం ప్రియం జగాద చన్ద్రం మధురం వచో హరిః ॥ త్వయా స్తుతోఽహం శీతాంశో వద కిం తే వివక్షితమ్ ॥ మద్దర్శనాత్తవ క్షిప్ర మిష్టం సంపత్స్యతేతరామ్। చన్ద్ర ఉవాచ ॥ గుహాం ప్రవిష్టం పురుషం పురాణం పశ్యామ్యదృశ్యం చ తమీశితారమ్। అతః కృతార్థాస్సకలా మనోరథాః క్షయం గతా హ్యద్రిపరంపరా చ మే ॥ శ్రీభగవానువాచ ॥ అపి పాతకినశ్చన్ద్ర మద్దర్శనసుధోక్షితాః । భవ న్త్యతితరాం శుద్ధాః కిం పున స్త్వం ప్రియోఽసి మే ॥ తవ క్షయః క్షయం యాతు సంధుక్షయ యథా పురమ్। జగ న్మఙ్గళసంభూతి ర్భవ త్వం నయనోత్సవః ॥ యత స్త్వయాఽ స్మి న్సరసి తప స్తప్తం సుదుశ్చరమ్ ॥ అత శ్చత్వత్సనామాస్యా త్పుణ్యతీర్థాశ్రయం సరః ,, ॥ ఇతి శ్రీగారుడపురాణీయా కథాఽనుసంధేయా ॥ ౪౪ ॥ ....

మా॥ తీరే తస్యా విరచితపదం సాధుభి స్సేవ్యమానం
శ్రద్ధాయోగా ద్వినమితతను శ్శేషపీఠం భజేథాః ।
యస్మిన్నస్తత్కులధనతయా సౌమ్యసాకేతభాజః స్థా
నంభా(భ)వ్యం మునిభి రుదితం శ్రీమతో రఙ్గధామ్నః

వ్యా॥ అథ రోధసి తస్యాః పుష్కరిణ్యాః శ్రీరఙ్గవిమాననివాసీ భవిష్యదనన్తపీఠం సేవేథాః - యత్సేవనేన తవ భవిష్యతి సర్వాఽపి సిద్ధిః - యదాఖ్యాయతే శ్రీమతి గారుడే పురాణే - యథార్థమేతద్విజ్ఞాయ నమో ధామ్నే కరోతి యః స సర్వసిద్ధిమాప్నో హ్యమృతత్వాయ కల్పత,, ఇతీత్యభిప్రయన్నాహ దాశరథిః * తీరఇతి * హే సౌమ్య హంస - ఇదం చ సంకోచ్య గమనరభసం తత్ర భవిష్యదస్మత్కులధననివాసప్రదేశే త్వయా సావధానేన భావ్యమితి ద్యోతయితుం సా

న్తవచనం - తస్యాః చన్ద్రపుష్కరిణ్యాః - తీరే విరచితంకృతం - పదంస్థా
నం యేన తత్తథోక్తం- సాధుభిస్సేవ్యమానం చన్ద్రపుష్కరణీతటావస్థిత మనన్త
పీఠంప్రత్యచిరేణైవాగమిష్యామీతి భగవదుక్తిం తథావిధాదిత్యోక్తించ ప్రతి
పాలయద్భిర్మునిభిరాశ్రీయమాణమిత్యర్థః ॥ తదేతదుచ్యతే శ్రీమతిబ్రహ్మాణ్డపు
రాణే శ్రీరఙ్గమాహాత్మ్యే శ్రీరఙ్గధామలాభార్థం కృతబహువిధతపః కర్మాణంధర్మ
వర్మాణంరాజానముద్దిశ్య మునిభిః ॥ “అభ్యర్థిత స్తదాఽస్మాభిర్ద్రావిడ్యేనచమహీ
పతే ॥ నిత్యంవాసంకురుష్వాత్రే త్యాదరేణపునఃపునః । ఉవాచప్రీయమాణేన
వచనేనజనార్దనః ॥ అచిరేణైవకాలేన భవతాంహితకామ్యయా । ఆగమిష్యా
మికావేర్యాం చన్ద్రపుష్కరణీతటమ్ । రావణంనిహతేపాపే మయారాఘవ
రూపిణా । విభీషణాపదేశేన శ్రీరఙ్గంధామమామకమ్ ॥ చన్ద్రపుష్కరణీతీరేన
హ్యజాయాస్నుసైకతే । అనన్తపీఠేశ్రీరఙ్గం యాయందక్షిణధమాచిరమ్ ॥ మున
యఊచుః ॥ ఇత్యుక్త్వాప్రియయాదేవో దేవైరనుగతోహరిః । అస్మాభిరను
యాతశ్చ యావదాదిత్యమణ్డలమ్ ॥ తత్రప్రతినివృత్తాంశ్చ దృష్ట్వాఽస్మాన్భవ
తాంగురుః । ఇదమాహమహాతేజా ఆదిత్యోభగవాన్నృప ॥ ఆదిత్యఉవాచ ॥
ఆరాధితోమయాపూర్వం బ్రహ్మలోకేజగత్పతిః । శ్రీరఙ్గశాయీనోదేవో మ
యాచాభ్యర్థితస్తదా । మద్వంశజైఃపుత్రపౌత్రైర్నిత్యమారాధ్యతాంభవాన్॥
తదానీమబ్రవీద్దేవః ప్రసన్నోరఙ్గరాట్స్వయమ్ ॥ శ్రీభగవానువాచ ॥ అయో
ధ్యాయాంభవద్వంశ్యైః కావేర్యాంచదివాకర । అర్చితోఽహంభవిష్యామి న
రైరన్యైశ్చమామకైః॥ఏవమాహహరిఃప్రీతః పురామాంరఙ్గకేతనః । తస్మాచ్ఛ్రే
యోఽర్థిభిర్విప్రైః కావేరీసేవ్యతాంనదీ । ఐక్ష్వాకాశ్చాపిచోళాశ్చ మమప్రీ
తికరాహితే ॥ ధర్మవర్మాణముద్దిశ్య ధ్రువమేష్యతిరఙ్గరాట్ ॥ మునయఊచుః॥
ఇత్యాదిత్యవచశ్శ్రుత్వా నివృత్తా స్స్మయంనృప । తదాప్రభృతివాసోఽత్రగృ
హీతోఽస్మాభిరేవచ ॥ జాతో దాశరథీరామో రావణంచహనిష్యతి । నిర్భ
యాశ్చభవిష్యామో వయంరాజన్నసంశయః ॥ రఙ్గంవిమానమాదాయ రాక్ష
సేన్ద్రోవిభీషణః । ఆగమిష్యతిరాజేన్ద్ర సత్యమస్మాభిరీరితమ్ ॥ సత్వంగచ్ఛ
మహారాజ రాజ్యంధర్మేణపాలయ । తుభ్యంనివేదయిష్యామో రాక్షసేన్ద్రేఇహ
మాగతే„ ఇతి ॥ శేషపీఠం అనన్తాసనమ్ - ఆగమిష్యద్రఙ్గవిమానస్థిత్యాధార

భూతమిత్యర్థః ॥ “ పీఠమాసన,, మిత్యమరః ॥ యథోక్తంపారమేశ్వర సంహి-
తాయామ్ ॥ శ్రీరఙ్గవైభవవర్ణనావసరే ॥ “ తతశ్చతత్రమాల్లేభే దేవస్సర్వే
శ్వరస్స్వయమ్ । రామోరాజీవనయనో భ్రాతృభిర్దైస్త్రిభిస్సహ । నిహన్తా
రాక్షసానాంయో మనుష్యోఽహమితిబ్రువన్ ॥ దశేన్ద్రియాననంఘోరంయో
మనోరజనీచరమ్ । వివేకశరజాలేన శమంనయతియోగినామ్ ॥ కృతకృత్యస్తు
యోవేత్తి స్వంభావందివ్యముత్తమమ్ । దదౌవిభీషణాయాసౌ ప్రియాయప్రి
యకారిణే ॥ శాస్త్రోపదేశపూర్వంతు విమానందివ్యలక్షణమ్ । సోఽపితచ్ఛిర
సాగృహ్య యయౌదేశంస్వకంప్రతి ॥ రవౌమధ్యందినేప్రాప్తే కవేరతనయాత
టే । చన్ద్రపుష్కరిణీతీరేఽనన్తశేషేఽవతారయ,, దితి ॥ శ్రద్ధాఆస్తిక్యబుద్ధిః-
తస్యాః - యోగాత్ సంబన్ధాత్ - వినమితావినమ్రితా - తనుఃమూర్తిః - య
స్యతథోక్తస్సన్ - అవినీతోహి “ ద్విధాభజ్యేయమపివాననమేయంహిక
స్యచి,, దిత్యుక్తరీత్యాన కదాచిదపి వినమతి - త్వంతుతథామాభూరితిభావః।
శ్రద్ధాయోగాదిత్యనేన కరిష్యమాణస్య భజనకర్మణోవీర్యవత్తరత్వం భవిష్యతీ
తిద్యోతితం “ యదేవవిద్యయాకరోతి శ్రద్ధయోపనిషదాతదేవవీర్యవత్తరం భ
వతి,,తి శ్రవణాత్ । వీర్యవత్తరత్వంచ ప్రబలకర్మాన్తరాప్రతిబద్ధఫలత్వం - అ
న్యథా “ అశ్రద్ధయాహుతందత్తం తపస్తప్తంకృతంచయత్ । అసదిత్యుచ్యతేపా
ర్థ నచతత్ప్రేత్యనోఇహ,, తి గానాత్కృతమపి కర్మనేహోపయుజ్యతే- నా
ముత్రాప్యుపకరోతీతిభావః ॥ భజేథాః సేవేథాః - భజతేర్లిఙ్ “ భజఇత్యేష
ధాతుర్వై సేవాయాంపరికీర్తితః । సేవాచాత్యన్తనీచత్వ వృత్తిస్స్వామినం ప్ర
తి,, త్యుక్తకింకరవృత్తింకుర్యాః ॥ అసంసేవ్యైవతదతివర్తనేకిమప్యభద్రంభవే
త్ - యథోచ్యతేగారుడే “ పశ్యన్తోభగవద్బిమ్బం ధామవాతత్పరిచ్ఛదమ్ ।
అకృత్వాతత్ప్రణామాదిమేయాన్తిపురుషాధమాః ॥ జాత్యన్ధాస్తేభవిష్యన్తిహ్యా
ఙ్గహీనాపరిగ్రహా,, ఇతీతిభావః ॥ తదేతచ్ఛేషపీఠంవిశినష్టి ॥ యస్మిన్నితి ॥
యస్మిన్ శేషపీఠే - అస్మాకంఇక్ష్వాకూణాం - కులధనతయా వంశస్య నిధానత
యా హేతునా అనేన శ్రీరఙ్గధామ్న ఆపదర్థసంగ్రాహ్యత్వ మయత్నలభ్యత్వ
మనుకూలోపాయత్వం నిరతిశయభోగ్యత్వం మహనీయత్వంనిత్యసేవ్యత్వంచే
త్యాదికం వ్యజ్యతే । సాకేతమయోధ్యాం భజతీతి తథోక్తస్య సాంప్రతమయో

ధ్యామధివసతఇత్యర్థః ॥ "సాకేతస్స్యాత్కోసలాయోధ్యాయా,, మిత్యమరః అస్య
త్కులధనతయేత్యనేన "ఇక్ష్వాకూణాంకులధనమాత్మనోఽభ్యధికంతథా। శ్రీ
మద్రఙ్గంమహద్ధామే,, తి బ్రహ్మాణ్డోక్తం ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే ॥ శ్రీమతః భగవ
ద్వాసుదేవనివాసభూతతయా సర్వసంపత్సమృద్ధిసంపన్నస్యేత్యర్థః ॥ రఙ్గ ఇ
తి ధామ, విమానరూపస్థానం - తస్య - అనేన "శ్రీమత్యాయతనేవిష్ణో
శ్శైన్యనరవరాత్మజః - శ్రీమద్రఙ్గంమహద్ధామే,, త్యాదికంస్మారితం - స్థానంస్థి
తిః - భావ్యంభవిష్యత్ - ఇతీత్యధ్యాహారః - ఇతి మునిభిరుదితమిత్యన్వయః।
యద్వా ॥ భావ్యంస్థానమిత్యేవాన్వయః - భావ్యంభవిష్యత్ - స్థానంస్థితిః ॥
స్థాధాతోర్భావేల్యుట్ ॥ "అవకాశేస్థితౌస్థాన,, మిత్యమరః ॥ మునిభిః ఉక్త
రీత్యా శ్రీరఙ్గధామాగమనప్రతిపాలకైః ఋషిభిరన్యైర్వా - ఉదితంకథితం-
వదతేర్యజాదేః కర్మణిక్తః "వచిస్వపియజాదీనాంకితి,, తి సంప్రసారణం-య
స్మిన్ శ్రీరఙ్గధామ్నోఽవస్థానం భవిష్యతీతి మునిభిరుక్తమిత్యభిప్రాయః- అ
స్యత దనన్తపీఠం భజేథాఇతి పూర్వేణాన్వయః ॥ భావ్యమిత్యత్ర భావిశబ్దా
త్ ॥ "భువశ్చే,, త్యుణాదికణిన్యన్తాత్ "భవిష్యతిగమ్యాదయ,, ఇతి భ
విష్యదర్థేఽనుశిష్టాచ్చతుర్వర్ణాదిత్వాత్స్వార్థేష్యఞ్ - భవ్యమితిపాఠస్తుస్వ
చ్ఛః - తదా "భవ్యగేయప్రవచనీయే,, త్యాదినా నిపాతనాత్కర్తరి
కృత్యప్రత్యయః ॥ భవతీతి భవ్యమితివిగ్రహః । శబ్దశక్తిస్వాభావ్యాదయం భ
విష్యదర్థమభిధత్తే - తథాచవిశ్వః "భవ్యంసత్యేశుభేచాథభేద్యవద్యోగ్యభా
విని,, రితి "భవ్యంశుభేసత్యేచ యోగ్యేభావినిచత్రిషు,, తి మేదినీ ॥
"భవ్యంసత్యేశుభేక్లీబం త్రిషుస్యాద్యోగ్యభావిని,, రితి రత్నమాలాచ ॥ అత
ఏవ - యాదవాభ్యుదయేద్వాదశేసర్గే "భవ్యామవస్థామివభావయన్తీ,, త్య
త్ర "భవ్యాంభావినీ,, మితి దీక్షితానాం వ్యాఖ్యానంచయోయుజ్యతే ॥ య
ద్వాభావ్యమిత్యేవాస్తుపాఠః - తదా "భవ్యమేవభావ్యమితి రాక్షసవాయ
సదాస్యవాదివత్ ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చే ,, తి స్వార్థికోఽణ్వా ॥ కేచిత్తు "భావ్యం
ప్రాప్యంభవితుమర్హ ,, మితి వ్యాచక్షతే ॥ తత్తు "భూప్రాప్తావాత్మనేపదీ,,
త్యస్మాచ్చౌరాదికాణ్ణిజన్తాత్ "అర్హేకృత్యతృచశ్చే ,, త్యర్హార్థే "అచో
య ,, దితి యత్ప్రత్యయేన నిర్వాహ్యం - తత్ర ప్రాప్య మిత్యేతదర్థప్రద

ర్శనమ్ - భవితుమర్హమితితు తత్తాత్పర్యస్య ప్రదర్శనం - నతు విగ్రహస్య- త
థాసతి "భూప్రాప్తా,, విత్యస్యాధృషీయత్వేన ణిజభావపక్షే భవితుమితిరూ
పసిద్ధావపి తస్మాద్ణ్యత్ప్రత్యయేవృద్ధినిమిత్తాభావాద్భావ్యమితిరూపం నసిధ్యే
త్ ॥ భావయితుమర్హమితి పాఠసద్భావే విగ్రహప్రదర్శనమేవ తద్భవిష్య
తి - ప్రాప్తుమర్హమిత్యనేనైవార్థాద్భవిష్యదర్థకతాఽపిగమ్యతే ॥ భావాదికా
త్తుయత్ప్రత్యయేవృద్ధ్యయోగాదుక్తరూపాసిద్ధిస్తుల్యైవ "ఓరావశ్యకే,, ఇతి
ణ్యతికృతే ఉక్తరూపసిద్ధావపి "తయోరేవకృత్యక్తఖలర్థాః,, ఇతి భావకర్మ
ణోరేవకృత్యప్రత్యయానుశాసనాదస్యచాకర్మకత్వేన భావార్థకత్వస్యైవ లా
భాదవహితేనత్వయాభావ్యమిత్యాదావివభవనకర్తురనభిధానాత్తద్వాచకస్థాన
శబ్దాత్తృతీయయాభవితవ్యమ్ - తస్మాదుక్తైవోపపత్తిస్సుధీయసీ - అత్ర "అ
నన్తపీఠేశ్రీరఙ్గం యూయంద్రక్ష్యథమాచిర ,, మిత్యనుపదమేవోదాహృతా
పౌరాణికకథానవిస్మర్తవ్యా-అత్రకేచిత్ "కులధనతయాసాకేతభాజశ్శ్రీమతో
రఙ్గధామ్నః రఙ్గరాజస్య స్థానంభావ్యం,, మితి వ్యాచక్షతే- తత్ర యద్యపిత
దుక్తరీత్యా అనన్తపీఠస్య శ్రీరఙ్గవిమానస్థానత్వేనైవ తదన్తర్గత శ్రీరఙ్గరాజస్థా
నత్వ మప్యర్థాత్సిధ్యతి - తథాఽప్యుదాహృతయోర్బ్రహ్మాణ్డపురాణ పారమే
శ్వర సంహితయోశ్శ్రీరఙ్గవిమానస్యైవ తత్ర స్థాపితత్వోక్తేస్స్వారస్యాత్- ఉ
త్తరశ్లోకే తస్యధామ్న ఇతి విమానస్యైవ పరామర్శస్వారస్యాచ్చాస్మాభీరఙ్గధా
మ్న ఇత్యేతద్విమాన పరతయావ్యాఖ్యాతమ్ - అస్యత్రాపిబ్రహ్మాణ్డపురాణే ।
"నభోమధ్యంగతేసూర్యే చన్ద్రపుష్కరిణీతటే । అనన్తపీఠేశ్రీరఙ్గం స్థాపయా
మాస రాక్షసః,, ఇత్యుక్తం - తద్వ్యాఖ్యానేతూక్తస్వారస్యద్వయమపి దుర్ల
భమేవ- ఉత్తరశ్లోకే తస్యేత్యనేన శ్రీరఙ్గరాజస్యైవతైః పరామృష్టతయాఽ
త్రాపిశ్లోకే తదనురోధేన భగవత్పరతయా వ్యాఖ్యానముచితమేవేతిచేన్న -
తద్వ్యాఖ్యానాసఙ్గతత్వస్యోత్తరత్రప్రదర్శయిష్యమాణత్వాత్ ॥ కులధనత
యేతి నిర్దిశతామాచార్యాణా మప్యయమేవార్థోవివక్షితఇతిగమ్యతే ॥ "ఇ
క్ష్వాకూణాంకులధన,, మిత్యనుపదోదాహృతప్రమాణానుగుణ్యాత్ - "ల
బ్ధ్వాకులధనంరాజా లఙ్కాంప్రాయాద్విభీషణః,, ఇతిశ్రీరామాయణానురూ
ప్యాచ్చ - తత్రహి "కులధనంశ్రీరఙ్గవిమానమితి సంప్రదాయ,, ఇతి గోవి

ష్ఠరాజాదిభిర్వ్యాఖ్యాతం - నను “ లబ్ధ్వాకులధనంరాజే„ త్యత్ర కులధన శబ్దస్య నశ్రీరఙ్గవిమానమిత్యర్థవర్ణనముచితమ్- కింతు పూర్వమేవ రామానుజ్ఞాతంరాక్షసకులధనంలఙ్కా రాజ్యంలబ్ధే త్యనువాదః క్రియతఇతివక్తుం - అభిషేకావసరఏవ కులధనశబ్దిత శ్రీరఙ్గవిమానదానోక్తా “ కించాన్యద్వక్తుమిచ్ఛామిరాక్షసేన్ద్రమహామతే ॥ ఆరాధయజగన్నాథ మిక్ష్వాకుకులదైవతమ్ । ఆరాధనీయమనిశం సర్వైర్దేవైస్సవాసవైః ॥ తథేతిప్రతిజగ్రాహ రామవాక్యం విభీషణః । రాజారాక్షసముఖ్యానాం రాఘవాజ్ఞామనుస్మర „ న్నిత్యుత్తరశ్రీరామాయణగ్రన్థేన “ యావచ్చన్ద్రశ్చసూర్యశ్చయావత్ స్థాస్యతి మేదినీ । తావద్రమస్వరాజ్యస్థః కాలేమమపదంవ్రజ ॥ ఇత్యుక్త్వాప్రదదౌతస్మై స్వవిశ్లేషాసహిష్ణవే । శ్రీరఙ్గశాయినంస్వస్థమిక్ష్వాకుకులదైవతమ్। రఙ్గంవిమానమాదాయ లఙ్కాంప్రాయాద్విభీషణ„ ఇతి పద్మపురాణగ్రన్థేనచావతారపరిసమాప్తిసమయే సమాగతాయవిభీషణాయ రఙ్గవిమానదానప్రతిపాదకేన విరోధాపత్తిరితి చేన్న - ఉదాహృతయోరుత్తరశ్రీరామాయణశ్లోకయోర్గోవిన్దరాజాదిభిరవ్యాఖ్యాతతయా ప్రక్షిప్తశఙ్కాస్పదీభూతత్వాత్ “ ఇదంశ్లోకద్వయంప్రక్షిప్తమిత్యన్యే„ ఇతి మహేశ్వరతీర్థేనాప్యుక్తత్వాచ్చవిరోధాభావాత్ ॥ వస్తుతః శ్రీరామాయణసంహితాన్తర్గతత్వేఽపినానేనశ్లోకద్వయేనోక్తార్థోవిరుధ్యతే । అస్య పూర్వమభిషేకావసరే ప్రదత్తస్యైవ కులధనస్య రఙ్గధామ్నోఽభ్యర్చనాయ్యామప్రమత్తేనభావ్యమిత్యనుశాసనాభిప్రాయకత్వాత్ ॥ తథాహి “ఆరాధయజగన్నాథ„ మిత్యేతావదేవోచ్యతే -నతు రఙ్గవిమానదానమపి- అనన్తరం చ “ తథేతి ప్రతిజగ్రాహరామవాక్యంవిభీషణ„ ఇతి రామవాక్యప్రతిగ్రహఏవాభిధీయతే - నతు శ్రీరఙ్గవిమాన ప్రతిగ్రహోఽపి - అతోమాత్రయాఽపినపూర్వోత్తరగ్రన్థవిరోధః ॥ అతఏవ “ రాజారాక్షసముఖ్యానాంరాఘవాజ్ఞామనుస్మర„ న్నిత్యనుస్మరణోక్తిరపిసఙ్గచ్ఛతే - అనుస్మరణంహి పూర్వం శ్రుతస్య స్మృతిపథస్థస్యైవ - నతు తదానీమేవ శ్రూయమాణస్య - తస్మాత్ పూర్వమభిషేకావసరఏవ శ్రీరఙ్గవిమానదానం తదర్చనాజ్ఞాపనంచ - అవతారోపరమసమయేతు తదారాధనావశ్యకతాద్రఢిమ్నేతత్స్మారణమేవేతి స్పష్టమేవప్రతీయతే ॥ అతఏవేదంపరతయా ప్రవృత్తేశ్రీమతిగారుడేపురాణే త్రేయో

వింశాధ్యాయే - అభిషేకావసరపవస్వస్మై కులధనరూప శ్రీరఙ్గవిమానదానం స్ఫుటతరమభిధీయతే విభీషణాయైవ ॥ తథాహి ॥ "సుగ్రీవో విజితారింతం సుహృద్భిస్సహసాదరమ్ । రాఘవంమునిభిస్సార్థం వసిష్ఠస్యమతేనచ । అమాత్య మన్త్రిప్రవరై రన్యైర్జ్ఞానపదైస్సహ ॥ సుహృద్భిర్బ్రాహ్మణైః పౌరై రామప్రియ చికీర్షుభిః । జగతాముపకారాయ కపీన్ద్రస్త్వభ్యషేచయత్ ,, ఇత్యుపక్రమ్య సర్వేషాంవానరాణామాభిషేచనికప్రీతిదానముక్త్వా- "వానరేన్ద్రోఽభినిర్యాతే రామోమామిత్యువాచహ ॥ సర్వధర్మభృతాంశ్రేష్ఠో మేఘగమ్భీరనిస్వనః। యావద్భవతిభూరేషా చన్ద్రాదిత్యౌనభస్థలే ॥ తావద్ధత్తంతవాక్షయ్యం లఙ్కైశ్వర్యమిదంమయా । గచ్ఛలఙ్కాంపతేలఙ్కాం కృతార్థస్సుహృజ్జనః।తత్రభుఙ్క్ష్వయథాకామం రాజ్యమక్షయ్యభూతిదమ్ । ప్రియస్యప్రియకామేనత్వమయైత త్ప్రియకారిణః ॥ శ్రీమద్రఙ్గమితిఖ్యాతం మయాదత్తంతవాధునా ॥ మహద్భూషణమేతద్వాఇక్ష్వాకూణాంకులస్యనః । బహుమానాత్ప్రియత్వేన ప్రణయాత్ప్రీతికారిణః ॥ దదామితవతద్ధామజీవితంత్వాత్మనో యథా । ప్రథితం భవనంలోకే గృహాణాత్మధనంమహత్ ॥ తత్రారాధనమీహస్వ వృణీష్వప్రియమాత్మనః । ఆనీయైతత్సుసంహృష్టో లఙ్కాయాంతురమన్వహ ॥ ఇత్యుక్త్వా మాంమహాతేజా దదౌతద్ధామచాత్మన,, ఇతి ॥ పాద్మేఽవతారావసానావసరే బ్రహ్మాణ్డేఽశ్వమేధావభృథావసరేచ తద్దానోక్తిస్తుకల్పాన్తరవృత్తాన్తాభిప్రాయేణనేయా - తయోరపి ప్రత్యయితతమమునిప్రణీతత్వాత్ ॥ తదన్యాగృహ్యతాచార్యైః ॥ "ఆప్తవాచోర్విరోధేస్యాత్కల్పభేదాదియంగతిః । అనిశ్చితాప్తభావానాం నిశ్చితైస్స్యాదనాదర,, ఇతి ॥ నచ ప్రతికల్పం శ్రీరఙ్గవిమానస్యభూతలావస్థానం దుర్వచమితివాచ్యం " కల్పేకల్పేదివోభూమిమాగమిష్యతిరఙ్గరాట్ । ద్వాపరార్ధావసానేచ స్వధామప్రతిపత్స్యతే,, ఇతి బ్రహ్మాణ్డపురాణే ప్రతికల్పం తస్యభూతలావతరణోక్తేః ॥ తస్మాత్తుకులధనమిత్యస్య కులధనభూతం శ్రీరఙ్గవిమానమిత్యేవార్థస్సాంప్రదాయికః ॥ ఏతేనైవ లబ్ధ్వాకులధనమిత్యత్ర "కులధనశబ్దేనపూర్వమేవరామాభ్యనుజ్ఞాతం రాక్షసకులధనం లఙ్కారాజ్యంలబ్ధ్వేతి ఋషిణాఽనువాదః క్రియతే - కేచిత్తు- కులధనమిత్యస్య ఇక్ష్వాకుకులదైవతం రఙ్గవిమానమితి వర్ణయన్తి - తన్నోపపద్యతే- ఇక్ష్వాకు

కులధనమిత్యత్రోచ్యమానత్వాత్ - అవతారావసానసమయే "కించాన్యద్వక్తుమిచ్ఛామీ,,త్యాదినావిభీషణాయతద్దానస్యోత్తరరామాయణే వక్ష్యమాణత్వాత్ "యావచ్చన్ద్రశ్చసూర్యశ్చే,,త్యాదినా "రఙ్గంవిమానమాదాయలఙ్కాంప్రాయాద్విభీషణ,, ఇత్యన్తేన పద్మపురాణగ్రన్థేనావతారపరిసమాప్తిసమయ ఏవ తద్దానకథనాచ్చ కులధనశబ్దేన లఙ్కారాజ్యమేవోక్తమితి వేదితవ్య,,మితి మహేశ్వరతీర్థీయవ్యాఖ్యానం సంప్రదాయవిద్భిరనాదరణీయమేవేతి ద్రష్టవ్యం - తత్ర కులధనస్యేక్ష్వాకుసంబన్ధిత్వ కణ్ఠోక్త్యభావేఽపి "రామేణసర్వకామైశ్చ యథార్హంప్రతిపూజిత,, ఇతి తత్పూర్వార్ధే విభీషణసమ్మానస్య రామకర్తృకత్వ కణ్ఠోక్తేస్సామర్థ్యాదౌచిత్యాద్వా రామసంబన్ధిత్వలాభాత్॥ "ఇక్ష్వాకూణాంకులధనమాత్తనోఽభ్యధికంతదా। శ్రీమద్రఙ్గంమహద్ధామే,,తి బ్రహ్మాణ్డపురాణే ఇక్ష్వాకుసంబన్ధిత్వ కణ్ఠోక్తేరిహాపికులధన శబ్దేన తత్ప్రత్యభిజ్ఞానాత్తత్సంబన్ధిత్వసిద్ధేశ్చ - వస్తుతస్తు- కులధనమిత్యస్య లఙ్కారాజ్యమిత్యర్థవర్ణనమేవ నయుక్తమిత్। తస్యప్రాగేవ లబ్ధత్వేనపునస్తల్లాభవర్ణనస్యానావశ్యకత్వాత్॥ అనూద్యతఇత్యుక్తమితిచే త్సత్యముక్తం నసమ్యగుక్తంతు తత్। యదివిభీషణస్య లఙ్కారాజ్యలాభోఽత్రానూద్యేత, తర్హికిష్కిన్ధారాజ్యలాభోఽపి సుగ్రీవస్య కుతోనానూద్యతె॥ నహివిభీషణేనైకేనైవలబ్ధంరాజ్యం - అథ స్వతన్త్రతయా మునినా నతదనువాదః కృతః-నహిసర్వస్యాప్యనువాదః కర్తవ్యఇతి రాజాజ్ఞా - అతఃస్థితగతిచిన్తననయేన విభీషణరాజ్యలాభానువాదఏవ కృతఇతివక్తుంయుక్తమితిచె - న్నహ్యత్రానుపపద్యమానంనామ కించిదస్తి - యేనస్థితగతిచిన్తననయావతారణేనోక్తార్థోనిరుహ్యేత - అస్మదుక్తార్థస్యైవోదాహృతప్రమాణైస్సమ్యగుపపన్నత్వాత్॥ అతఈదృశాగతికగతికల్పనాదప్యుదాహృతవచనాన్తరార్థసంవాదిరఙ్గవిమానలాభకథనస్యైవ యుక్తతమత్వేన నిష్ప్రయోజనానువాదోక్తి ప్రయాసోనావశ్యకః - అథమన్యసే "కించాన్యద్వక్తుమిచ్ఛామి,, త్యుత్తరకాణ్డస్థావతారపరిసమాప్తికాలిక రఙ్గవిమానదానకథనపరగ్రన్థవిరోధ ప్రసఙ్గపరిహారాయ లఙ్కారాజ్యలాభానువాదఏవ యుక్తఇతి - ఇదంపూర్వమేవదత్తోత్తరత్వాత్పిష్టపేషణమితి నోత్తరదానమర్హతీతి సాంప్రతం - అథమతం - తుల్యేఽపిసుగ్రీవవిభీషణయోస్సఖ్యేసమ

క్షమేవ సుగ్రీవస్య విభీషణాయైవ లోకోత్తర విమానదానేమహాదేవ ప్రకా
శితం స్యాద్భగవతో దాశరథేర్వైషమ్యమితిభియాఽనువాదోక్తిరేవయుక్తేతి -
తదాఽపిత్వద్వివక్షితేరామస్య పరమవ్యోమప్రస్థానావసరఏవ విభీషణాయత
ద్దానేఽప్యుక్త్యానుపపత్తిస్తదవస్థైవ ॥ తస్మిన్నప్యవసరే సుగ్రీవసాంనిధ్యస్యశ్రీ
రామాయణఏవ ప్రతిపాదనాత్ ॥ అతస్త్వయాఽపిపరిహార్యైవసా - అథోభ
యోస్సాన్నిధ్యతౌల్యేపి తత్తత్కార్యానుగుణఫలదాతుర్భగవతోన వైషమ్యగన్ధ
ప్రసఙ్గః “ వైషమ్యనైర్ఘృణ్యేనసాపేక్షత్వాత్తథాహిదర్శయతి,, ఇతి సూత్రిత
త్వా దితిచేత్ ॥ ఇదంతు సమ్యగుక్తమాయుష్మతా ॥ విభీషణస్యతాదృశవిమాన
లాభ తదర్చనాద్యౌపయికకల్పపరిణతిసద్భావపర్యాలోచనయాఽభిషేకానస
రఏవ తద్వితరణేఽపి విరోధాభావాత్ ॥ కించ ॥ ఉత్సవేమహతిసుగ్రీ
వాదితుల్యకక్ష్యతయా వితరణేతేవిభీషణాయాపిరత్నాదిసాతిశయ పారితో
షికే ప్రసజేత్కకుత్స్థకులశిరోమణేరఘునన్దనస్యప్రపన్నాప్రపన్నప్రదేయ
వస్తువిభాగానభిజ్ఞత్వలక్షణమానైపుణ్యం - తచ్చ “ యదిత్వదాబలదా,, ఇ
త్యాద్యుక్తరీత్యా ప్రపన్నజనానామాత్మపర్యన్త సర్వస్వదానపూర్వహస్య“జ్ఞా
సీత్వాత్తైవమేమతం - తేషామేకాన్తినశ్శ్రేష్ఠాస్తేచైవానన్యదైవతాః । అహమే
వగతిస్తేషాం నిరాశీఃకర్మకారిణామ్ - సకృదేవప్రపన్నాయ తవాస్మీతిచయా
చతే ॥ అభయంసర్వభూతేభ్యో దదామ్యేతద్వ్రతంమమ,, ఇతి వదతస్తస్యాను
చితం - నచాయంవిభీషణోనప్రపన్నః “ భవన్తంసర్వభూతానాం శరణ్యంశర
ణంగత,, ఇత్యాది స్వవచనైరేవ తస్యప్రపన్నతాయా స్స్ఫుటత్వాత్ ॥ అ
తోమహీయస్యాభిషేచనికోత్సవేవితీర్ణేఽపి సర్వసాధారణ్యేన రత్నాదిసాతిశ
య పారితోషికేతస్యానన్యప్రయోజనతయా తదుచిత కైంకర్యౌపయికస్వాత్మ
భూతరఙ్గవిమాన రూపసర్వాతిశాయిపారితోషికాన్తర వితరణమప్యావశ్యక
మేవ ।నచ విభీషణోనసర్వాత్మనాఽనన్యప్రయోజనః, తస్య లఙ్కైశ్వర్యా
ర్థితయైవ శరణాగతత్వాత్ ॥ అతఏవ “ రాజ్యంప్రార్థయమానస్తుబుద్ధిపూర్వ
మిహాగత,, ఇతి హనూమతా “నవయంతత్కులీనాశ్చ రాజ్యకాఙ్క్షీచరాక్షస,,
ఇతి శ్రీరామచన్ద్రేణాప్యుచ్యమానం సంగచ్ఛతే - అతఏవచాస్మదుక్తరీత్యాల
బ్ధ్వాకులధనమిత్యస్య లఙ్కారాజ్యలాభానువాదోక్తిరేవస్వారసికేతి వాచ్యం -

శరణవరణావసరే "త్యక్త్వా దారాంశ్చ పుత్రాంశ్చ రాఘవం శరణం గత,, ఇతి విషయాన్తర నైరాశ్యస్య తైనైవ కణ్ఠరవేణోక్తత్వా దనన్తరం చ శ్రీచక్రవర్తినన్దనసన్నిధౌ "పరిత్యక్తా మయా లఙ్కా మిత్రాణి చ ధనాని చ। భవద్గతం మే రాజ్యంచ జీవితంచ సుఖాని చే,, తి సర్వపురుషార్థత్వేన భవచ్చరణారవిన్దమేవాధ్యవసితవానితి విజ్ఞాపితత్వాచ్చ తస్యానన్యప్రయోజనాధికారిత్వస్య స్ఫుటత్వాత్॥ అతో యత్ "రాజ్యం ప్రార్థయమానస్తి,, తి హనుమద్వాక్యం - యచ్చ "రాజ్యకాఙ్క్షీ చ రాక్షస,, ఇతి శ్రీరామవాక్యం - తత్సర్వం రామభక్త్యావిలస్య మహారాజసుగ్రీవస్య వ్యామోహప్రశమనాయ నీతిశాస్త్రోదితరాజవృత్తాన్త మర్యాదాప్రదర్శనమితి వేదితవ్యం - హనూమద్రామవాక్యయో ర్విభీషణవాక్యస్య చ విరోధే "అన్తరఙ్గబహిరఙ్గయోరన్తరఙ్గం బలీయ,, ఇతి న్యాయేన విభీషణవాక్యస్యైవ బలీయస్త్వాత్॥ కుతస్తర్హి "అహం హత్వా దశగ్రీవం సప్రహస్తం సబాన్ధవమ్। రాజానం త్వాం కరిష్యామి సత్యమేతద్బ్రవీమి తే,, ఇతి రామస్యానాకాఙ్క్షితతద్రాజతాకలనప్రతిజ్ఞారభస ఇతి చేత్ - సోఽపి "శరీరారోగ్యమర్థాంశ్చ భోగాంశ్చైవానుషఙ్గికాన్। దదాతి ధ్యాయినాం నిత్య మపవర్గప్రదో హరి,, రిత్యుక్తన్యాయేనోద్వేలకృపాసాగరపరీవాహఝరీరూపానుషఙ్గిక భోగప్రదానపరఏవ - నత్విదంపరతయా రాజ్యప్రదానాయైవ ప్రవృత్తః- అతఏవ హ్యేవం ప్రతిజ్ఞాతవతోఽపి భగవతః కించిదప్యనభిధాయ ప్రతివచనమ్ "రాక్షసానాం వధే సాహ్యం లఙ్కాయాశ్చ ప్రధర్షణే। కరిష్యామి యథాప్రాణం ప్రవేక్ష్యామి చ వాహినీ,, మితి యథోచితం కైంకర్యమేవ కరిష్యామీతి విజ్ఞాపితం విభీషణేన॥ యథా "పరమాపద్గతస్యాపి ధర్మే మమ మతిర్భవే,, దితి ప్రార్థితవతేఽప్యముష్మై ప్రీతేన బ్రహ్మణాఽమరత్వమపి దత్తం - తథా కైఙ్కర్యమేవ ప్రార్థితవతేఽపి తదౌపయికమైశ్వర్యం చానుగృహీతం భగవతేతి ధ్యేయమ్॥ కించ॥

యథా భగవత్పాదుకాధీనతయా భరతస్య కోసలదేశనియమనాభ్యుపగమః - తథా ధర్మసంస్థాపనార్థమేవ కృతావతారస్య భగవతో దాశరథేర్నియోగేనావశిష్టాన్నిశాచరాన్ సుపథా సంచారయితుమేవ తస్య రాజ్యాభ్యుపగమః - నత్వాత్మభోగాయ - ఇదమప్యాజ్ఞానుపాలనతయా కైంకర్యకోటావేవాన్వితం - విభీషణస్య తాత్పర్య వైధుర్యేఽప్యనతిలఙ్ఘనీయశపథపూర్వక శ్రీరామభద్రశాసనే నై-

వరాజ్యాభ్యుపగమ ఇతి వ్యక్తమేవోక్తముత్తరకాణ్డే ॥ “ యావత్ప్రజాధరిష్యన్తి తావత్త్వంస్వైవిభీషణ । రాక్షసేన్ద్ర మహావీర్య లఙ్కాస్థస్త్వంధరిష్యసి॥ శాపితస్త్వంసఖిత్వేన కార్యంతేమమశాసనమ్ । ప్రజాస్సంరక్షధర్మేణ నోత్తరం వక్తుమర్హసీ ,, తీత్యభయప్రదానసారే విస్తరేణానుగృహీతమాచార్యైః ॥ తస్మాత్ “ తత్పాదభక్తిజ్ఞానాభ్యాం ఫలమన్యత్కదాచన । నయాచేత్పురుషావిష్ణుం యాచనాన్నశ్యతిధ్రువమ్ ॥ ననాకపృష్ఠంనచపారమేష్ఠ్యం నసార్వభౌమం నరసాధిపత్యమ్ । నయోగసిద్ధీరపునర్భవంవా వాఞ్ఛన్తియేవైభగవత్ప్రపన్నాః,, ఇత్యాద్యుక్తరీత్యా అనన్యప్రయోజనస్య భగవత్కైంకర్యైకాభిలాషిణో విభీషణస్య పారితోషికమాత్రదానాదన్యత్కిమప్య సంభావయమానేన భగవతా సకృత్ప్రపన్నజనతాసంరక్షణైకవ్రతినాదాశరథినాస్వాత్మభూతేక్ష్వాకుకులధనశబ్దితశ్రీరఙ్గవిమానమేవానుగృహీతమితి కులధనశబ్దస్య శ్రీరఙ్గవిమానమిత్యేర్థవర్ణనమేవసాంప్రదాయికమిత్యలంప్రసక్తానుప్రసక్తికావిచారకుతూహలేన ప్రకృతమనుసరామః॥ అత్రోత్తరార్ధవాక్యార్థేనహంసకర్తృకానన్తపీఠభజనానుశాసనస్య సమర్థితత్వాత్కావ్యలిఙ్గం - శ్రీరఙ్గధామావస్థితశేషపీఠోపలక్షకతయా నిబద్ధత్వా దుదాత్తాలంకారశ్చేత్యనయోస్సంకరః । శ్రీరామచన్ద్రగత శేషపీఠవిషయకభావం ప్రత్యాచార్యగత తద్విషయకభావస్యాఙ్గత్వాత్ప్రేయోఽపరాఙ్గన్వ్యఙ్గ్యమిత్యాదివిభావనీయమ్ ॥ ౪౫ ॥ ....

మూ॥ సత్త్వోదిత్యైస్స్వయముదయతస్తస్యధామ్నఃప్రసఙ్గా
న్మఞ్జూషాయాం మరకతమివ భ్రాజమానంతదన్తః ।
చేతోధావత్యుపహిత భుజం శేషభోగేశయానం దీర్ఘా
ప్రాఙ్గంజలధితనయా జీవితం దేవమాద్యమ్ ॥ ౪౬ ॥

వ్యా॥ ఏవం శ్రీరఙ్గవిమానప్రసఙ్గేన తదన్తశ్శయానోభగవానాస్వాదేవఇదానీం సాకేతనగరమధివసన్తమస్మరణపదవీమధిరోహతీత్యాహదాశరథిః ॥ * సత్త్వఇతి * దివ్యైసత్త్వైశుద్ధసత్త్వమయే నిత్యవిభూతిప్రదేశే - స్వయంసాధనాన్తరనైరపేక్ష్యేణ - ఉదయతః ఆవిర్భవతః “ ఇటకిటకట్,, త్యత్రప్రశ్లిష్టస్య ఇధాతోరిధాతోర్వాశతా - అత్ర “ దివ్యస్యమహతోధామ్నస్సాక్షాదవ్యక్తస్యచాన్తరే - దివ్యంజ్యోతన్మహద్ధామ - అనన్తశక్తియుక్తం తద్విమానంహిసర్వ

యంభవమ్,, ఇతి పారమేశ్వరసంహితాద్యుక్తిః "ఇదంచధామప్రియమస్మది చ్ఛయా స్వయంభవందర్శితమమ్బుజాసన। శ్రియాయుతం శ్రీమదిదంతువైజగ ద్విభూతిమద్రఙ్గముదాహరిష్యతి,, ॥ ఇత్యాదిగారుడపురాణోక్తిరప్యనుసంధే యా ॥ యద్వా ॥ దివ్యేస త్యేసత్యోత్తరే క్షీరసాగరఇతియావత్ స్వయముదయ తః "తస్యవర్షసహస్రాన్తే తప్యమానస్యవేధసః। ఆవిరాసీన్మహద్ధామ శ్రీర ఙ్గంక్షీరసాగరాత్। దివ్యంవిమానంతద్దృష్ట్వా స్వయంవ్యక్తంమహర్ధిమ,, దితిబ్ర హ్మాణ్డపురాణోక్తేః- తస్య పూర్వస్మిన్శ్లోకే-నన్తశాయీతి స్థాపయిష్యమాణతయో క్తస్య - ధామ్నః శ్రీరఙ్గవిమానస్య "గృహదేహత్విట్ప్రభావాధామానీ,,త్య మరః ॥ ప్రసఙ్గాత్ ప్రసక్తేః-ఇదానీం రఙ్గవిమానవృత్తాన్తస్యైవ ప్రస్తుతత్వాది త్యర్థః ॥ తదన్తః తస్యవిమానస్య-అన్తః అభ్యన్తరే - షష్ఠీసమాసః - నచాత్ర "పూరణగుణసుహితార్థసదవ్యయతవ్యసమానాధికరణేనే,,తి నిషేధాదవ్యయే న షష్ఠ్యాస్సమాసోనసాధురితివాచ్యం - తత్రసత్తవ్యయోః పూర్వోత్తరయోస్సా హచర్యాత్కృదవ్యయస్యైవ గ్రహణాత్। అతఏవ తదుపరీత్యాది సిద్ధమితిర క్షితేనోక్తం సంగచ్ఛతే ॥ యద్యపి కైయటహరదత్తా అవ్యయప్రతిషేధేవృక్ష స్యోపరీత్యుదాహరన్తో అకృదవ్యయేనాపి ప్రతిషేధంమన్యన్తే॥ తథాపి "అనేక మన్యపదార్థే,,ఇతిసూత్రే "సర్వపశ్చా,, దితి భాష్యప్రయోగేణాకృదవ్యయ నిషేధాసంభవాత్తదనాదరఏవ యుక్తః, కించ "ప్రకృతసూత్రే భాష్యేఽపి అకృదవ్యయైరుచ్చైరాదిభిరసామర్థ్యేన సమాసాభావమనుభాష్యకృదవ్యయ మేవోదాహృతమ్-తేనాన్యావ్యయైస్సతిసామర్థ్యేసమాసఇష్ట ఇతి గమ్యత,, ఇతి శబ్దేన్దుశేఖరేస్థితం - అన్తరిత్యేతచ్చస్వరాదిపఠితమవ్యయమ్ - నతుకృ దన్తం-తస్మాదకృదన్తత్వాత్సామర్థ్యసద్భావాచ్చ నాత్రషష్ఠీసమాసనిషేధః ॥ అ తఏవ "మహార్ణవాన్తఃకోమజ్జతోరణుకులాచలయోర్విశేషః ॥ కకుద్మికన్యావ క్త్రాన్తర్వాసలబ్ధాధివాసయా ॥ యత్కృతేఽరీన్నిగృహ్ణీమః ॥ ఆదేయాఃకిం కృతేభోగాః,, ఇత్యాదయఃప్రామాణికాః ప్రయోగాస్సంగచ్ఛన్తే ॥ యద్వా ॥ "సప్తమీశౌణ్డైః ,, రిత్యనేన తస్మిన్నన్తస్తదన్తరితి సప్తమీసమాసః - శౌణ్డాదా వన్తశ్శబ్దపాఠాత్ - సచాధికరణత్వ శక్తిప్రధానః - మధ్యేఇత్యర్థాత్ - త ద్యోగేఽవయవినఆధారత్వవివక్షాయాం సప్తమీ - యథావృక్షేశాఖేతి ॥ అతఏ

వ "తస్మిన్యదన్తస్తదన్వేష్టవ్యమ్- తస్మిన్యదన్తస్తదుపాసితవ్యం,, మిత్యాదయః ప్రయోగాస్సంగచ్ఛన్తే - తద్విమానవృత్తిమధ్యభాగేఇతిబోధః - నన్వన్తర్వణ మిత్యాదావివాన్తశ్శబ్దస్య విభక్త్యర్థే౽వ్యయీభావో నిత్యః-తత్కథమత్రతత్పురుష ప్రవృత్తిరితి చే దిత్థం-అన్తశ్శబ్దో౽ధికరణత్వశక్తిప్రధానః- అధికరణమాత్రవృత్తిశ్చేతి ద్వివిధః - తత్రా౽ధికరణత్వశక్తిప్రధానస్యయోగే అవయవిన ఆధారత్వ వివక్షాయాంసప్తమీ -తత ఉక్తరీత్యా సప్తమీసమాసః ॥ యథా వనే౽న్తః వనాన్తర్వసతీతి - యస్త్వధికరణత్వమాత్రవృత్తిః - తస్యవిభక్త్యర్థే౽వ్యయీభావః "అవ్యయంవిభక్తి,, తి సూత్రేవచనగ్రహణసామర్థ్యాత్ అన్యథావృక్షస్యోపరీత్యాదావతిప్రసఙ్గాత్ - అధికరణత్వమాత్రవృత్తిరిత్యస్య పధ్యానాలిఙ్గతదవృత్తిరిత్యర్థః - తస్మాదత్రమధ్య ఇత్యర్థకస్యాన్తశ్శబ్దస్యాధికరణత్వశక్తిప్రధానతయా౽ధికరణమాత్రవృత్తిత్వాభావాన్నావ్యయీభావప్రసఙ్గః కింతు తత్పురుషఏవేతి మనోరమాదౌవిస్తరః - మంజూషాయాం పేటికాయాం "పిటకఃపేటకఃపేటామంజూషే,, త్యమరః ॥ మరకతంగారుత్మతమివ భ్రాజమానం - అనేన "క్షీరామ్భోధేర్ఝరమభితోదేహభాసాంప్రరోహైః శాలోన్మీలత్కువలయదళాద్వైతమాపాదయన్త్యః,, మిత్యుక్తరీత్యాదివ్యమఙ్గళవిగ్రహరుచిభిర్విమానాన్తః ప్రదేశమఖిలమపి మేచకీకుర్వన్తమితి ద్యోత్యతే ॥ ఉపహితః ఉపధానీకృతః భుజఃబాహు ర్యస్మిన్కర్మణితద్యథాతథా- ఉపపూర్వకాద్దధాతేః కర్మణి క్తః "దధాతేర్హి,, రితిహిరాదేశః ॥ "ఉపధానంతూపబర్హం,, మిత్యమరః ॥ సౌకుమార్యసౌగన్ధ్యాదిభిశ్శేషభోగశయ్యానుగుణ ముపధానాన్తరం దుర్లభమితి తదనురూప మనన్తభోగిభోగమనోహరం స్వబాహుమేవోపధాయేతిభావః ॥ అనేనానురూపవస్తువర్ణనాత్మకస్సమాలంకారో వ్యజ్యతే ॥ శేషస్య అనన్తస్య - భోగేదివ్యవిగ్రహే "భోగస్సుఖస్త్ర్యాదిభృతావహేశ్చఫణకాయయోః,,రిత్యమరః ॥ భోగశబ్దేనమృదుస్పర్శాదిభిస్తస్యనిరతిశయ భోగావహత్వం సూచ్యతే ॥ శయానం "ఐన్ద్రీంపాటలయన్నలక్తకరుచామక్షిత్రిషాం వల్లకైర్నానారత్నకిరీటకోటిఘృణిభిః ప్రాచేతసీయామపి ॥ పర్యఙ్కే౽వమానతూల భరితే పారేకవేరాత్మజం ముద్రాకాచనముక్తిదాన కుశలానిద్రాతిజాగర్తివే,, త్యుక్తరీత్యా నిద్రాణం - అనేన " ఆత్మప్రమాణ

రచితే మృదుస్వ ర్ణే మనోహరే । శుద్ధస్ఫటికసంకాశేదీప్యమానేఽతిభాస్వరే॥ ఫణామణ్డలమధ్యస్థైః ర్మణిభీర్దీపితే తథా । దక్షిణంభోగిభోగాభముపధాయ మహా భుజమ్ ,, ॥ ఇతి పారమేశ్వర సంహితో క్తఆకారః ప్రత్యభిజ్ఞాపితః - అనేన వాసుదేవనాగరాజదివ్యవిగ్రహప్రభయో రన్యోన్యసంబన్ధేనపరభాగసమృద్ధి ర్ద్యోత్యతే॥సర్వలోకసాధారణనిద్రాతోఽస్యానిద్రాయావ్యావృత్తిమభిప్రే త్యాహ ॥ దీర్ఘేతి ॥ దీర్ఘాః భక్తరక్షణైకప్రావణ్యేన దయాసుధాసార నిర్భర తయా తదపరాధ విచారావధీరణేన నిరర్గళంసుదూరవిస్తృమరాః - అపాఙ్గాః కటాక్షాః యస్య - తంతథోక్తం - అనేన “ కరుణాపూర్ణ హృదయం జగదు ద్ధరణోద్యతమ్ । శీతలైర్దృష్టిపాతైస్తు జగదాప్యాయకారిణ,, మితి పారమే శ్వరసంహితోక్తః ప్రకారస్సూచితః ॥ అనేనైవ “ నిద్రాముద్రాంనిఖిలజగతీర క్షణేజాగరూకా ,, మిత్యుక్తరీత్యా తన్నిద్రాయాస్సకల భువనావన జా గరూకతాద్యోత్యతే । నహిలోకేకస్యచిదపి సర్వాత్మనానిద్రాణస్యదీర్ఘాపా ఙ్గతాసంభవతి । ఈదృశదీర్ఘాపాఙ్గత్వేహేతుమాహ ॥జలధితనయాజీవితమితి ॥ జలధితనయాయాః లక్ష్మ్యాః - జీవితం ప్రాణతుల్యమితియావత్ ॥ జలధితనయే త్యనేన దయార్ద్రత్వాదికం ద్యోత్యతే । తద్వల్లభత్వాదేవహి కృతాపరాధేష్వ ప్యస్యకృపాసుధాశీతలః కటాక్షప్రసరఇతి “జలధితనయాస్నేహనిత్యానుషక్త,, మిత్యత్ర విస్తరేణావోచామ - యద్వా- జలధితనయైవ జీవితం యస్యేతి బ హువ్రీహిః ॥ దీర్ఘాపాఙ్గమిత్యనేన కర్ణాన్తవిశ్రాన్తలోచనత్వమపి ద్యోత్యతే - తేన సౌన్దర్యాతిశయోవ్యజ్యతే ॥ యదాహుః ॥ సౌన్దర్యంనయనాధీన,, మితి॥ ఆద్యం- ఆదౌభవం-దిగాదిత్వాద్యత్ - దేవం సర్వవ్యూహనిదానభూతం శ్రీ వాసుదేవమిత్యర్థః ॥ “ వినాఽపిప్రత్యయం పూర్వోత్తరపదయోర్వాలోపో వాచ్య,, ఇతి పూర్వస్య వాసుపదస్య లోపః ॥ తథాచోక్తం భగవచ్ఛాస్త్రే ॥ “ నిత్యోదితాత్సంబభూవ తథాశాన్తోదితోహరి ,, రితి ॥ “ ముక్తానుభావ్య నిత్యోదితసంజ్ఞకపరవాసుదేవాత్పన్నశ్శాన్తోదిత సంజ్ఞకోవ్యూహత్రయహే తుభూతోవాసుదేవఇత్యర్థ ,, ఇతి న్యాయసిద్ధాఞ్జనవ్యాఖ్యాయాం శ్రీమద్ర ఙ్గరామానుజమునయః - అన్యత్రాపి భగవచ్ఛాస్త్రే “ సవాసుదేవోభగవాన్ సృష్టిస్థిత్యన్తముక్తిదః । ఆత్మానంసద్విధాచక్రే పునఃకేనాపిహేతునా ॥ తయో

రేకో వాసుదేవశ్శుద్ధస్ఫటికసన్నిభః । నారాయణో ద్వితీయస్తు నీలామ్బుదస
మప్రభః ॥ సంకర్షణో వాసుదేవాత్తస్మాత్ప్రద్యుమ్నసంభవః । ప్రద్యుమ్నాద
నిరుద్ధోఽభూత్సర్వ ఏతే చతుర్భుజాః ॥ జ్ఞానాదిగుణవానేవ వాసుదేవః ప్రకీర్తి
తః । షణ్ణాంగుణానాంవైషమ్యే వక్ష్యన్తే మూర్తయః క్రమాత్ ॥ జ్ఞానాధికో భ
వేత్తేషాం సంకర్షణసమాహ్వయః । బలాధికః ప్రద్యుమ్నస్స్యాదైశ్వర్యాచానిరు
ద్ధక,, ఇత్యాది ॥ " అనన్తభోగిశయనే శయానః పఙ్కజేక్షణః । ప్రకాశయిష్యతి
పురో వాసుదేవః పరాత్పరః ॥ తమారాధయ దేవేశం విమానాభ్యన్తరస్థితమ్ । స
ర్వేషామపిలోకానాం సృష్టిస్థిత్యన్తకారిణమ్ ॥ వాసుదేవంతుపరమం పుమాం
సంభక్తవత్సలమ్ । ద్వాదశాక్షరమన్త్రేణ భోగైస్స్వాంస్పర్శికాదిభి,,రితి "యో
గిధ్యేయమజంనిత్యం జగజ్జన్మాదికారణమ్ । అనాదినిధనం దేవం సాక్షాల్లక్ష్మీపతిం
ప్రభుమ్ ॥ అప్రాకృతతనుం శాన్తం వాసుదేవం పరాత్పర,, మితిచ పారమే
శ్వరసంహితాదౌ భగవచ్ఛాస్త్రే సాక్షాద్వాసుదేవ ఏవ శ్రీరఙ్గధామ్ని ప్రకా
శత ఇతి ప్రతిపాద్యతే ॥ " కావేరీ విరజా సేయం వైకుణ్ఠం రఙ్గమన్దిరమ్ । స వాసు
దేవో రఙ్గేశః ప్రత్యక్షం పరమం పద,, మిత్యాద్యప్యత్రైవానుకూలం - చేతః మ
మమనః - ధావతి అతిక్షిప్రం గచ్ఛతి - ధావుగతౌ, అస్ఖలత్, స్ఖలగతావిత్యస్మా
ద్వాలట్ "పాఘ్రాధ్మా,,త్యాదినా శీతిధావాదేశః ॥ స్మరతీతి యావత్ అత్ర మంజూ
షాయాం మకరతమిపేత్యుపమా - భగవతి జలధితనయాజీవితత్వారోపాత్ - జలధి
తనయాయాం భగవజ్జీవితత్వారోపాచ్చ రూపకమిత్యేతే అన్యోన్యం సంసృజ్య
తే ॥ శ్రీరామచన్ద్రగత శ్రీరఙ్గరాజవిషయకరతిభావం ప్రతి స్మృతేస్సంచారిణో
ఽఙ్గత్వాత్ " అత్యుచ్చాః పరితస్స్ఫురన్తి గిరయస్స్ఫారా స్తథాఽమ్భోధయస్తా
నేతానపి బిభ్రతీ కిమపి నశ్రాన్తాఽసి తుభ్యం నమః । ఆశ్చర్యేణ ముహుర్ముహుస్స్తు
తిమితి ప్రస్తౌమి యావద్భువస్తావద్బిభ్రదిమాం స్మృతస్తవ భుజో వాచస్తతో ముద్రి
తా,, ఇత్యత్రేవ ప్రేయోఽలంకారః । నచాత్ర స్మృతేర్నిబద్ధత్వాత్ స్మృత్య
లంకార ఏవ కుతో న స్యాదితి భ్రమితవ్యం - భగవత్స్మరణస్యాత్ర ప్రస్తుతవిమాన
సంబన్ధితయా సాదృశ్యనిబన్ధనత్వాభావాత్ । సాదృశ్యనిబన్ధనత్వేహి స్మరణస్య
తదవతారః - యథాహి సాలక్ష్యతే చిత్రమీమాంసాయాం - " స్మృతిస్సాదృ
శ్యమూలాయా వస్త్వన్తరసమాశ్రయా । స్మరణాలంకృతిస్సాస్వాదవ్యఙ్గత్వవిశే

షితే,, తి ॥ ఇయంచాలంకృతిః పూర్వోక్తసంసృష్టాలంకారాభ్యామేక వాచకానుప్రవిష్టతయా సంకీర్యతే ॥ తస్యచ శ్రీరామచన్ద్రగతభావస్యాచార్యగత భగవద్విషయకభావం ప్రత్యఙ్గత్వాదన్యశ్చ ప్రేయోఽలంకారస్తదుజ్జీవిత ఇత్యపిధ్యేయం - వైద్యనాథస్తు " స్మృతిభ్రాన్తిసందేహైస్సాదృశ్యాన్నిబధ్యమానైః స్మృతిమా,, నిత్యాది స్మృత్యాద్యలంకారకువలయానన్దప్రతీకమాదాయ "సాదృశ్యాన్నిబధ్యమానైరితి చమత్కారిత్వోపలక్షకం - నత్వేతస్యాపిస్వాతన్త్ర్యణలక్షణప్రవేశః - సాదృశ్యమూలకానామపి స్మృత్యాదీనాంచమత్కారిత్వే అలంకారతాయా అనివార్యత్వా చ్చమత్కారితైకజీవాతుత్వాత్తస్యాః - అచమత్కారిత్వేతు తేనైన వారణమితివ్యర్థం సాదృశ్యహేతుకత్వవిశేషణ మిత్యాచష్టే - తన్మతేఽత్ర శ్రీరఙ్గనాథస్మరణస్య సాదృశ్యమూలకత్వాభావేఽపి చమత్కారితయా స్మరణాలంకారో భవత్యేవ- ఏవముభయథాఽపి సంభవాన్నిరుక్తప్రాథమికప్రేయోఽలంకారస్యాస్య స్మృత్యలంకారస్యచ సందేహసంకరః ॥ అస్య సంకరస్య ద్వైతీయీకప్రేయోఽలంకారస్యచైకవాచకానుప్రవేశసంకరః ॥ యత్తు ॥ " దివ్యేసత్వేశుద్ధసత్వ రూపేవిమానఇత్యర్థః - స్వయముదయతః స్వయమేవావిర్భవతః - తస్య శ్రీరఙ్గరాజస్య - ధామ్నఃప్రసఙ్గాత్ అంశుప్రసరణాత్ । మంజూషాయాంమరకతమివ- తదన్తఃవిమానస్యాన్తఃప్రదేశే-భ్రాజమానం - ఉపహితభుజం ఆద్యం దేవం చేతో ధావతీ,,తివ్యాచష్టే-తన్నసమ్యక్ పూర్వస్మిన్ శ్లోకే ఉదాహృతభగవచ్ఛాస్త్రాదివచనానురోధాద్రఙ్గధామ్న ఇతి రఙ్గవిమానస్యైవ ప్రస్తుతత్వేనాత్రశ్లోకేఽపి తస్యేత్యస్యధామ్న ఇత్యేతద్విశేషణతయా తస్యైవాపన్యపరామర్శనీయత్వేన భగవతఃపరామర్శాయోగాత్ - ననుచ పూర్వస్మిన్ శ్లోకే రఙ్గధామ్న ఇత్యస్య భగవత్పరతయాఽస్మాభిర్వ్యాఖ్యాతత్వేనాత్రాపి తస్యైవ పరామర్శోయుక్త ఇతిచేన్న - తత్రైవాస్మాభిస్తదస్వరసతాయాఉపపాదితత్వాత్ । తత్రైవాభ్యుపగమేతస్య భగవతః కిరణప్రసఙ్గాత్తస్యైవమకరతసాదృశ్యముక్తంస్యాత్తచ్చాసమఞ్జసం - కించ భవత్పక్షేపూర్వశ్లోకే రఙ్గరాజస్యైవ ప్రస్తుతత్వేన తదన్తరిత్యత్రతచ్ఛబ్దేన విమానపరామర్శోఽపి నసంభవతి - ప్రకృతస్యైవయోగ్యత్వాత్పరామర్శం-అస్మత్పక్షేతు-యథాతస్యేత్యనేన విమానస్యైవ పరామర్శ స్తథాతదన్తరిత్యత్ర త

చ్ఛబ్దేనాపి తస్యైవపరామర్శేనాక్లిష్టః - అపిచ - ప్రసజ్గశబ్దస్య ప్రసక్త్యర్థే రూఢస్య కేవలయోగాశ్రయణేన ప్రకృష్టసఙ్గార్థకత్వకథనే అన్యార్థ రూపదోషాపత్తిశ్చ - తథాచసూత్రితంవామనేన “ రూఢిచ్యుతమన్యార్థ ,, మితి ॥ “ రూఢేషురూఢిమనపేక్ష్యయౌగికార్థమాత్రోపాదానాదన్యార్థంపదం - యథా - లేదుఃఖముచ్చావచమావహన్తియే ప్రస్మరన్తి ప్రియసంగమానామ్ । అత్రావహతిఃకరోత్యర్థోద్ధారణార్థే ప్రయుక్తః - ప్రస్మరతిర్విస్మరణార్థః ప్రకృష్టస్మరణ,, ఇతి తదవృత్తౌ స్పష్టమ్ - అతోఽస్మదావ్యాఖ్యైవ జ్యాయసీత్యలమ్ ॥ ౪౬ ॥ ....

మూ॥ చోరాక్రాన్తంతదనువిపినంచోళపాణ్డ్యాన్తరస్థం
ఝిల్లీనాద శ్రవణపరుషం శీఘ్రమేవ వ్యతీయాః ।
తీర్ణేతస్మిన్ప్రకటయసఖే శీతలాంస్తే నినాదాన్ శ
బ్దాయన్తేనఖలుకవయస్సన్నిధౌదుర్జనానామ్ ॥ ౪౭ ॥

వ్యా॥ అథ చోళదేశాత్పాణ్డ్యదేశం ప్రయాహీత్యాదిశంస్తదన్తర ప్రదేశస్యాతిఘోరతయా తత్ర మూకీభూయగన్తవ్యమిత్యాహ ॥ * చోరేతి * హేసఖే-అనేనవక్ష్యమాణప్రదేశస్యాతిఘోరతయాస్వస్తిమానయంగచ్ఛత్వితి భగవతోదాశరథేర్వాత్సల్యాతిశయాదాశంసావ్యజ్యతే॥తదనుఅనన్తపీఠసేవనానన్తరం - చోరైః దస్యుభిః-ఆక్రాన్తంసమన్తతోవ్యాప్తం- అనేనక్వచిదపి తస్మిన్ప్రదేశే మావిలమ్బిష్ఠాఇతి ద్యోత్యతే ॥ నత్వేతావదేవ - శ్రుతిసుఖభవాదృశశకునినినదోఽపి తత్రదుర్లభో - యేనసోఢ్వాఽపిచోరభయం కించిదపివిలమ్బేథాఇత్యభిప్రాయన్నాహ ॥ ఝిల్లీనాదశ్రవణపరుషమితి ॥ ఝిల్లీనాం కఠోరతమనినదానాం చీరికాఖ్యసూక్ష్మజన్తువిశేషాణాం “ భృఙ్గారీచీరికాచీరీ ఝిల్లికాచసమాఇమా,, ఇత్యమరః ॥ ఝిల్ల్యాఖ్యవాద్యవిశేషసదృశధ్వనిమత్త్వాఝ్ఝిల్లీతి తన్నామ - నాదైఃధ్వనిభిః - శ్రవణయోః శ్రోత్రయోః - పరుషంనిష్ఠురంశూలజనకం “ నిష్ఠురంపరుషంగ్రామ్య మశ్లీల,, మిత్యమరః ॥ అతిదుస్సహమితియావత్ ॥ అనేన “ అహోవనమిదందుర్గం ఝిల్లికాగణనాదిత,, విత్యుక్తతాటకావనవదతిరౌద్రత్వద్యోతకేన తత్రశ్రోత్రసుఖాశాలేశోఽపి కార్యఇతి వ్యజ్యతే ॥ చోళపాణ్డ్యాన్తరస్థం - చోళానాంనివాసోజనపద శ్చో

శా: " జనపదేలుబి,, తి చాతుర్థికస్యాణోలుపి "లుపియుక్తవ,, దితి ప్రకృతివల్లిఙ్గవచనే ॥ పాణ్డూనాంరాజాపాణ్డ్యః "పాణ్డోర్డ్యణి,, తిడ్యణ్-తత్ర సాధవః పాణ్డ్యాః - పాణ్డ్యశబ్దాత్ "తత్రసాధు,, రితియత్ ॥ దేశేత్వౌపచారికః ॥ నతుపాణ్డ్యానాం నివాసోజనపదఇతి విగ్రహః ॥ నహిపాణ్డ్యశబ్దో జనపదవాచీ - కింతు పాణ్డుశబ్దఏవేతి "పాణ్డోర్డ్యణి,, తి వార్తికేన " జనపదశబ్దాత్క్షత్రియాదఞ్,, తి సూత్రస్థేన స్పష్టంప్రతీయతే ॥ చోళాశ్చపాణ్డ్యాశ్చచోళపాణ్డ్యాః - తయోః అన్తరస్థంమధ్యవర్తి - విపినంగహనం - శీఘ్రంత్వరితమేవ - ఏవకారేణ నిమిషమాత్రమపి మావిలమ్బిష్ఠాఇతి ద్యోతితం - వ్యతీయాః వ్యతివర్తేథాః వి- అతి- ఇత్యుపసర్గద్వయపూర్వాదిణ్గతా,, విత్యస్మాదాదాదికాల్లిఙ్ ॥ వీత్యుపసర్గేణ తద్వనప్రదేశైకదేశసంబన్ధోఽపిసర్వాత్మనా వర్జనీయఇతి ద్యోత్యతే ॥ తస్మిన్ విపినే- తీర్ణే వ్యతిక్రాన్తేసత్యేవ నతు తద్వన ప్రదేశగమనావసరఇతిభావః ॥ శీతలాన్ శ్రవణసుభగాన్, అనేన శ్రోత్రాణాం సర్వతాపాపహరణక్షమత్వం ద్యోత్యతే ॥ తే- తవ- నినాదాన్ నిస్వనాన్, చతుర్ముఖాది సహృదయ జనభోగ్యానితిభావః ॥ ప్రకటయ, ప్రకాశయ " సాహిత్యపాథోనిధిమన్థనోత్థం కర్ణామృతంరక్షతహేకవీన్ద్రాః । యత్తస్యదైత్యాఇవలుణ్ఠనాయ కావ్యార్థచోరాఃప్రగుణీభవన్తి ,, త్యుక్తవిధకావ్యార్థచోరైర్దురస్య, శ్రోత్రికటురటచ్ఛుష్కతార్కికకరటశతకకోలాహలముఖరితస్య ప్రదేశస్య వ్యతివర్తనాదనన్తరం విగళిత వైద్యాన్తరమానన్దమున్మీలయత స్సత్కావ్యాలాపానివకవయఇతిభావః ॥ యథాహ్యుచ్యతే ॥ " అజనిశనైర్వివాదంజగదపసర్పతికాలకూటసంతమసే । తాత్పర్యమివకవీనాం తార్కికకోలాహలాపగమే,, ఇతి ॥ మాభూత్తత్రవిలమ్బః, నినాదప్రకటనస్యకోసిరోధఇత్యత్రాహ ॥ శబ్దాయన్తఇతి ॥ దుర్జనానాం సుకవిప్రణీతప్రబన్ధసౌగన్ధ్యగన్ధానభిజ్ఞతా మూలకహృదయకార్కశ్యలక్షణదౌర్జన్యభాజాం కోకిలాలాపే కాకానామివ సతాంకావ్యాలాపే మత్సరిణాంచేతిభావః ॥ సన్నిధౌసవిధే, కవయః ఉత్తమకావ్యప్రణేతారః, తాదృశకావ్యపరిపాకసర్వస్వవేదితయా సహృదయమూర్ధన్యాశ్చేతిభావః ॥ నశబ్దాయన్తేశబ్దంనకుర్వన్తి, " శబ్దవైరకలహాభ్రకణ్వమేఘేభ్యః కరణే,, ఇతి శబ్దశబ్దాత్కరణార్థేక్యజ్, జేత్వాత్తఙ్ - ధ్వనిమపి న

ప్రకాశయన్తి కిముత సహృదయహృదయైకవేద్యసౌభాగ్యాం స్వకవితామితిభావః ॥ త్వమపి కవిత్వాన్నశబ్దాయస్వేత్యభిప్రాయః - కవిర్జలచరపక్షీ, ఖల్వితి ప్రసిద్ధావనునయేవా ॥ యథోచ్యతే ॥ " నాస్తిసమ్మాననాయత్ర, మాత్సర్యం తుమహద్భవేత్ । తత్రాలపన్నాకుశలస్స్వ్యత్కాకోలేపివకోకిల,, ఇతి ॥ అత్ర చోరాత్రాన్తత్వ ఝిల్లీనాదశ్రవణపరుషత్వయోర్విశేషణగత్యా విపిన శీఘ్రవ్యతివర్తనహేతుత్వాతాఽవ్యలిఙ్గభేదః ॥ శబ్దాయన్తఇత్యాది సామాన్యేన విశేషస్య సమర్థితత్వాదర్థాన్తరన్యాసః కవిశబ్దవాచ్యార్థద్వయశ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయమూలకాతిశయోక్త్యనుప్రాణితఇతి సంకరః ॥ ౪౭ ॥ ....

మూ ॥ స్రస్తాపీడంప్రచలదలకంవ్య క్తతాటఙ్కరత్నం
ముక్తాచూర్ణస్ఫురితతిలకం వక్త్రముత్తానయన్త్యః ।
దేశేతస్మిన్కువలయదృశో జాతకౌతూహలాస్త్వాం
మాలాదీర్ఘైర్మధురవిరుతం మానయిష్యన్త్యపాఙ్గైః॥౪౮

వ్యా॥ ఘోరతమవిపినవ్యతివర్తనానన్తరం విరచితశ్రవణాహ్లాదాన్నినాదాన్ప్రకటయన్తం త్వాం పాణ్డ్యదేశలలనాస్సమ్మానయిష్యన్తీత్యాహ ॥ * స్రస్తేతి * తస్మిన్పాణ్డ్యదేశే - కువలయదృశః - ఇదంచ తదపాఙ్గానాం వక్ష్యమాణమాలాసాధర్మ్యోత్తేజనాయ - జాతకౌతూహలాః శీతలతమత్వన్నినాదనిశమనోన్మిషితకౌతుకాః - అతఏవ - స్రస్తఃవిశ్లథః - ఆపీడః శిఖాబన్ధపరివేష్టితమాల్య విశేషశ్శేఖరాపరపర్యాయః - యస్మిన్కర్మణితద్యథాభవతితథా ॥ " శిఖాస్వాపీడశేఖరౌ,, విత్యమరః ॥ శిఖాసుక్షిప్తేమాల్యేఆపీడశేఖరౌవర్తేతే ఇతి కోశార్థః - ప్రచలన్తః వ్యాకీర్ణాః - అలకాః చూర్ణకున్తలాః యస్మిన్కర్మణితద్యథాస్యాత్తథా - స్రస్తాపీడప్రచలదలకమితి సమస్తతయా పాఠోఽపి దృశ్యతే ॥ తదాఖఞ్జకుబ్జాదివత్సమాసః ॥ ఇతోఽపివ్యస్తతయాపాఠఏవరమణీయః-వ్యక్తాని రవికిరణ ప్రతిఫలనాదుజ్జ్వలాని- తాటఙ్కానాం కర్ణాభరణవిశేషాణాం " తాటఙ్కఃకర్ణదర్పణ,, ఇతి త్రికాణ్డశేషః ॥ ఇదంత్రయముత్తానన క్రియావిశేషణం - వక్త్రవిశేషణత్వేన వ్యాఖ్యానంతునాతీవసరసం - ఆపీడస్రంసనాదీనాం వదనోన్నమనభావిత్వాత్ ॥ ముక్తాచూర్ణేనమౌక్తికక్షోదేన స్ఫురితం భ్రాజితం చూర్ణేస్వప్రకృతిభూతమౌక్తికధాళధళ్యానువర్తనాత్తస్య

చ రవికిరణ ప్రతిఫలనోత్తేజితత్వాదితిభావః॥ఈదృశంతిలకం యస్మింస్త దితి వ క్త్రవిశేషణం - యద్వా - ఇదమప్యుత్తానయనక్రియావిశేషణమేవ - తదాతు- ముక్తాచూర్ణం స్ఫురితం యస్మింస్తత్ - తాదృశంతిలకంయస్మిన్కర్మణితద్యథా స్యాదితి విగ్రహస్స్వరసః స్ఫురితముక్తాచూర్ణతిలకం యథాస్యాత్తథేత్యర్థః ॥ " జాతికాలసుఖాదిభ్యః పరానిష్ఠావాచ్యే,, తి నిష్ఠాయాఃపరనిపాతః॥ వక్త్రం వదనం - ఉత్తానయన్త్యః ఉన్నమయన్త్యః - ఉత్తానశబ్దాత్తత్కరోతీతి ణిజ న్తాచ్ఛతరిఙీప్ ॥ మాలాదీర్ఘైః " సపదివిరచితాఽభూదఙ్గనానా మపాఙ్గైర్దివి కువలయదామశ్యామలాతోరణశ్రీ ,, రిత్యుక్తరీత్యా కువలయమాల్యవద్ధృజుత యా సుదూరవిసర్పిభిరిత్యర్థః ॥ అపాఙ్గైః అత్రాపాఙ్గశబ్దేన " యద్గతాగత విశ్రాన్తివైచిత్ర్యేణవివర్తనమ్ । తారకాయాఃకలాభిజ్ఞాస్తంకటాక్షంప్రచక్షతే,, ఇత్యుక్తలక్షణాః కటాక్షావివక్షితాః - తైః మధురంశ్రోత్రసుఖం విరుతం ధ్వని ర్యస్య - తం తథోక్తం - త్వాం మానయిష్యన్తి పూజయిష్యన్తి " మానపూ జాయాం ,, లృట్ - అతస్త్వ్రావశ్యం మధురాలాపాన్ప్రకాశయేతిభావః ॥ యదాహుః ॥ యత్ర సమ్మాననాన్యాణాం శ్లాఘాపూర్వాఽపిచతద్విదామ్ । తత్ర ప్రకాశయేద్ధీమానుదారమధురాగిర,, ఇతి అత్ర మాలాదీర్ఘైరితి విశేషణేన క టాక్షాణాం స్మేరత్వసోత్సుకత్వ తరఙ్గితత్వానివ్యజ్యన్తే - తథాచ తేషాం లక్షణా ని భావప్రకాశే ॥ " అపరిచ్ఛిన్నవిషయం మదమన్థరమీలితమ్ । స్ఫురద్భ్రూప క్ష్మతారంయత్తత్ స్మేరమితికథ్యతే॥ సోత్సుకంతద్యదాలోక్య భూయోభూయోవి లోకనమ్ ॥ కల్లోలఇవయఃకాన్తివిచ్ఛేదస్తత్తరఙ్గిత,, మితి ॥ ఇతోఽపి కిమన్య త్తవభోగ్యంమహద్భాగ్యం - యదిహ " అలసవలితైః ప్రేమార్ద్రార్ద్రైర్ముహు ర్ముకులీకృతైః క్షణమభిముఖైర్లజ్జాలోలైర్నిమేషపరాఙ్ముఖైః । హృదయనిహితం భావాకూతంవమద్భిరివేక్షణైః కథయసుకృతీకోఽయంముగ్ధేత్వయాఽద్యవిలో క్యతే,, ఇత్యుక్తరీత్యా తత్తాదృశీనాం పాణ్డ్యదేశలలనానా ముక్తవిధైః కటా క్షైరయత్నవిస్మయైర్బహుమన్యస ఇతీతిభావః ॥ అనేనచ ప్రబుద్ధనీలోత్పల దామసమానాభిః కటాక్షమాలాభిశ్చరచ్చన్ద్రమణ్డలపాణ్డురస్య రాజహంసస్య భ్రమరశ్రేణీభిరివ పుణ్డరీకస్య పరభాగాతిశయోభవిష్యతీతి సూచ్యతే ॥ అత్ర కువలయద్యుశ ఇత్యస్య విశేష్యస్యోక్తరీత్యా అపాఙ్గానాం మాలాతౌల్యాభిప్రా

యగర్భత్వాత్పరికరాఙ్కురః "సాభిప్రాయేవిశేష్యేతుభవేత్పరికరాఙ్కుర,, ఇతి లక్షణాత్ ॥ నచ కువలయదృశ ఇత్యస్య విశేషణతయావిశేష్యార్థసమర్పకత్వం నఘటతఇతి నోపపాదితాలంకారసంగతిరితివాచ్యమ్, అస్మిన్శ్లోకే విశేష్యాన్తరాదర్శనాత్ప్రత్యుత "ఆరట్టజసాగరామ్బరాదిశబ్దవత్త్వైనైవ విశేష్యప్రతిపత్తేః - తథాచవామనః "విశేషణమాత్రప్రయోగో విశేష్యప్రతిపత్తౌ,, ఇతి ॥ అతఏవ "గిరేస్తటిత్వానివ - కుద్ధస్యతస్యాథపురామరాతేః ,, ఇత్యాదయోవిశేషణభూతాఅపి విశేష్యప్రతిపత్తిసంపాదకాస్సర్వసంప్రతిపన్నాః ప్రయోగానిర్విచికిత్సాః ఈదృశస్థలే విశేష్యాధ్యాహారేణ కేషాంచిన్నిర్వాహస్తు నాలంకారికసమ్మతః ॥ మాలాదీర్ఘైరిత్యుపమానగర్భితవిశేషణస్యాపాఙ్గానాం సమ్మాననోచితోపకరణతాభిప్రాయగర్భత్వాత్పరికరః "అలంకారఃపరికరస్సాభిప్రాయేవిశేషణ,, ఇతి లక్షణాత్ ॥ మధురవిరుతమిత్యస్య జాతకౌతూహలత్వంప్రతి తస్యచ వక్త్రోన్నమనంప్రతిచహేతుత్వాదన్యత్కావ్యలిఙ్గద్వయం సంకీర్ణం, మధురవిరుతమిత్యస్యైవ మాలాదీర్ఘాపాఙ్గకరణకసమ్మాననాం ప్రతిహేతుత్వాదితరచ్చకావ్యలిఙ్గం - వర్ణనీయేరాజహంసే యుగపదనేకనాయికాకటాక్షసమ్మానితత్వవర్ణనేనోదారతరమహానాయకవృత్తాన్తప్రతీతేస్సమాసోక్తిరిత్యేతేషాం యథాసంభవం సంకరస్సంసృష్టిశ్చ ఉక్తానామేషాంస్వభావోక్త్యైకవాచకానుప్రవేశసంకరఇతి విభావనీయమ్ ॥ అత్రావలోకనావసరేపాణ్డ్యమహిళానాం వదనాదౌసాతిశయవిశేషకథనాద్విలాసః "తాత్కాలికోవిశేషస్తు విలాసోఽఙ్గక్రియాదిష్వి,, తి లక్షణాత్ ॥౪౮॥ ....

{మా॥ నిత్యావాసంవృషభమచలం సున్దరాఖ్యస్యవిష్ణోః
ప్రత్యాసీదన్నపదివినమ ద్భాగధేయంనతస్స్యాః ।}

{యస్యోత్సఙ్గే బలివిజయినస్తస్య మఞ్జీరవాన్తం పాథో
దివ్యంపశుపతిజటానస్పర్శశూన్యం విభాతి ॥ ౪౯ ॥}

వ్యా॥ అథ తత్ర సున్దరబాహునామ్నోభగవతోనివాసభూతం వృషభ నామానమచలం నమస్కార్యాఇత్యాహ ॥ * నిత్యేతి * సున్దరఇత్యాఖ్యాయస్య- తథోక్తస్య - సున్దరబాహోరేవేదంనామాన్తరం, యథాహుశ్శ్రీవత్సాఙ్కమిశ్రాః " తంవన్దేసున్దరాఖ్యం వనగిరినిలయంపుణ్డరీకాయతాక్షం,, మితి ॥ 'వ

న్దైయసున్దరభుజంభుజగేన్ద్రభోగసక్త,, మితిచ॥ విష్ణోఃవ్యాపనశీలస్యభగవతః "విష్ఞవ్యాప్తౌ,, వేవేష్టీతి విష్ణుః "విషేఃకిచ్చ ,, త్యౌణాదికోనుప్రత్యయః అనేన "త్రేధావిష్ణురురుగాయోవిచక్రమే। మహీందివంపృథివీమన్తరిక్షం - ఇదంవిష్ణుర్విచక్రమే త్రేధానిదధేపదమ్ - అతో దేవాఅవన్తునో యతో విష్ణుర్విచక్రమేపృథివ్యాస్సప్తధామభి,, రిత్యాదిశ్రుతిగతవిష్ణుపదప్రత్యభిజ్ఞాపకేన వక్ష్యమాణగఙ్గాప్రసూతిహేతుభూతచరణకమల మంజీరత్వమస్య ద్యోత్యతే॥ నిత్యావాసం-అత్యన్తనివాసభూతం వినమతాంభాగధేయం వినమద్భాగధేయం నమస్కుర్వతాం మహాభాగ్యభూతమ్ - "భాగరూపే,, త్యాదినా స్వార్థికో ధేయప్రత్యయః॥ వినతోభాగధేయమితి పాఠస్తులేఖకప్రమాదనిదానకః। నతస్స్యేత్యనేన వినతఇత్యస్య పౌనరుక్త్యప్రసఙ్గాత్ నచ వినతఇతి పాఠాన్తరమఙ్గీకృత్య వినతోవినీతఇతి ప్రాచీనైర్వ్యాఖ్యాతత్వాన్న పౌనరుక్త్యమితివాచ్యం ణముధాతుప్రకృతికవినతశబ్దస్య నీఙ్ప్రకృతికవినీతశబ్దస్య చైకార్థకత్వాప్రసిద్ధేః అభ్యుపగమేఽపి భాగధేయశబ్దస్య పుత్రాదిశబ్దవత్ప్రతియోగిసాపేక్షతయా తదభావప్రయుక్త న్యూనపదతారూపదోషాపత్తేః। అస్మాకమిత్యాదిపదాన్తరాధ్యాహారేణోపపత్తిస్త్వసధ్యాహారేణైవ నిర్వాహే నయుక్తా-అతోవినమద్భాగధేయమితి పాఠఏవ సాధీయాన్। వృషభంవృషభనామానం, అచలంగిరిం, తథాచోక్తం సున్దరబాహుస్తవే॥ "వృషగిరిరయమచ్యుతస్యయస్మి,,న్నితి ప్రత్యాసీదన్ ఉపెయివాన్సన్, సపదితత్క్షణమేవ॥ నతఃప్రహ్వీభూతః స్యాః భవేః॥ నమస్కుర్యాఇత్యర్థః॥ "దర్శనాదేవభగవద్ధామానిప్రణమేన్నర,,ఇతి స్మరణాదితి భావః "అసభువి,, అస్మాదాచాదికాల్లిఙ్॥ "స్ససొరల్లోప,, ఇత్యకారలోపః॥ అపత్యనమస్కార్యతాయాం భగవన్నిత్యనివాసత్వమేవ పర్యాప్తేఽపి నిమిత్తే హేత్వన్తరమప్యభ్యుచ్చిన్వానస్తమేవ విశినష్టి॥ యస్యేతి॥ యస్య వృషభాద్రేః - ఉత్సఙ్గేఽర్ధ్వప్రదేశే "ఉత్సఙ్గోముక్తసఙ్గస్యాత్సక్థ్న్యూర్ధ్వతలేఽపిచే,, త్యుత్పలమాలాయాం, బలివిజయినః వైరోచననిగ్రహీతుః తస్య సున్దరనామ్నో విష్ణోః బలివిజయినఇతి విశేషణేనాపి పూర్వోక్తరీత్యా గఙ్గాజనన నిదానభూతచరణారవిన్ద త్రివిక్రమావతార వృత్తాన్తఏవ ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే॥ మంజీరేణనూపురేణ "పాదాఙ్గదంతులాకోటి ర్మఞ్జీరోనూపురోఽ

స్త్రియా,, మిత్యమరః ॥ వాన్తంవ్యాకీర్ణమితియావత్ ॥ "టువముఉద్గిరణే,,అ
స్మాత్కర్తరి క్తః " ఉదితోవా,, ఇతిక్త్వాయాం వేట్త్వాత్ " యస్యవిభా
షే,, త్యనేనేణ్నిషేధః ॥ వాన్తశబ్దస్యాత్రగౌణార్థకత్వేనాజుగుప్సావహత్వాన్న
కేవలమగ్రామ్యత్వమేవ । ప్రత్యుత కావ్యస్యాతిసౌన్దర్యావహత్వమపి ॥ య
థాహదణ్డీ ॥ " నిష్ఠ్యూతోద్గీర్ణవాన్తాదిగౌణవృత్తివ్యపాశ్రయమ్ । అతిసున్దరమ
న్యత్ర గ్రామ్యకక్ష్యాంవిగాహత,, ఇతి ॥ అతఏవ " అఙ్గుష్ఠనిష్ఠ్యూతమివో
ర్ధ్వముచ్చైః- ధారానిపాతైస్సహశిస్నవాన్త,, ఇత్యాదయః ప్రయోగాస్సంగ
చ్ఛన్తే। దివ్యందివిభవం - పాథః అమ్బుః - గఙ్గారూపమితిభావః ॥ ఊర్ధ్వోత్క్షి
ప్తస్య త్రివిక్రమచరణారవిన్దస్య చతుర్ముఖకర్తృకావనేజనావసరే తన్నూపురా
ఘట్టనేనోత్పత్త్యాధస్తాద్విచ్యుతంకించిత్సలిలం- తదత్రవృషభాచలేఽవతీర్ణం
నూపురగఙ్గేత్యభిధీయత ఇతి పౌరాణికీకథాఽత్రానుసంధేయా ॥ ఆహుశ్చ
శ్రీవత్సాఙ్కమిశ్రాః ॥ " సున్దరాయతభుజంభజామహే వృక్షషణ్డమయమ
ద్రిమాశ్రితమ్ । యత్రసుప్రథితనూపురాపగాతీర్థమర్థితఫలప్రదంవిదు ,, రితి ॥
పశుపతేఃగిరీశస్య - జటానాం - స్పర్శనసంబన్ధేన - శూన్యంవిరహితం - అ
స్య తదసంబన్ధేనైవ తత్ర దివ్యదేశే ప్రస్రుతత్వాత్ ॥ విభాతి ॥ విశేషణదీప్య
తే ॥ నేదమపలాపార్హమితి భావః ॥ యద్యపి భగవచ్చరణారవిన్దవినిస్సృతం
ఖల్వేవ గాఙ్గమపితీర్థం - తథాఽపి తద్భానస్యపశుపతిజటాస్పృగ్వత్త్వేన దే
వతాన్తరసంబన్ధరూపాశుద్ధ్యతిసంభావనా గ్రస్తతయా నవిశేషతో భానం - త
న్నూపుర వినిర్గళితస్యాస్యతు తథావిధాతిసంభావనా బీజస్యైవాభావాత్తతో
ఽపి సర్వథావైశిష్ట్యం వీత్యనేనోపసర్గేణ ద్యోత్యతే ॥ ఇదంచ నహినిన్దాన్యా
యేన ప్రస్తుతనూపురగఙ్గాప్రాశస్త్యవర్ణనపరమేవ - నతు గఙ్గాయాన్యూన
తాభిధానేఽభిసంధిమత్ ॥ తథాసతి సా ప్రపన్నానామస్ప్రష్టవ్యైవస్యాత్
" వాఙ్మనఃకర్మజైర్గ్రస్తః పాపైరపిపుమానిహ। వీక్ష్యగఙ్గాంభవేత్పూతోహ్య
త్రమేనాస్తిసంశయః॥సప్తావరాన్సప్తపరాన్పితౄంస్తేభ్యశ్చయేపరే। పుమాం
స్తారయతేగఙ్గాం వీక్ష్యస్పృష్ట్వాఽవగాహ్యచ ॥ శ్రుతాఽభిలషితాపీతాస్పృ
ష్టాదృష్టాఽవగాహితా । గఙ్గాతారయతేన్నౄణాముభౌవంశౌవిశేషతః ॥ దర్శ
నాత్స్పర్శనాత్పానా త్తథాగఙ్గేతికీర్తనాత్ । పునాత్యపుణ్యాన్పురుషాన్శతశో

ఽథసహస్రశః ॥ అపహృత్య తమస్తీవ్రం యథాభాత్యుదయే రవిః॥ తథాఽపహత్య పాప్మానం భాతి గఙ్గాజలోక్షితః,, ॥ ఇత్యాద్యనుశాసనికాది వచస్సహస్రప్రమాణప్రఖ్యాపిత సర్వపాతకనిర్మూలన దర్శనస్పర్శనాది వైభవాయాస్తస్యాస్త్రయీతనుమయూఖమాలికాయా ఇవ కో హి నామాన్యసంసర్గతోఽశుద్ధిసంభావనాగన్ధోఽపి । యాం హి సర్వజ్ఞో మహాదేవోఽపి స్వపావనార్థమేవ మూర్ధ్నాఽగృహ్ణాదిత్యుద్ఘుష్యన్ని ప్రమాణసహస్రాణి॥ తథాహీశ్వరసంహితాయాం॥ త్రైవిక్రమచరణారవిన్దార్చనపరేణ బ్రహ్మణైవోచ్యతే ॥ "ద్రవీభూతస్తదాధర్మో హరిభక్త్యా మహామునే । గృహీత్వాధర్మపానీయం పదం నాథస్య తుష్టయే ॥ క్షాళితం పరయా భక్త్యా పాద్యార్ఘ్యాదిభిరర్చితమ్ । తదమ్బు పరయా భక్త్యా దధార శిరసా హరః ॥ పావనార్థం జటామధ్యే యోగ్యోఽస్మీత్యవధారణాత్ ॥ వర్షాయుతాన్యథ బహూన్న ముమోచ తదా హరః,, ఇతి ॥ పాద్మేఽపి పురాణే ॥ వామనావతారకథాయాం స్వయమేవాహ మహేశ్వరః ॥ "తతః పితామహో దృష్ట్వా చక్రపద్మాదిచిహ్నితమ్ । శ్రీపాదం దేవదేవస్య హర్షసంభ్రమచేతసా ॥ ధన్యోఽస్మీతి వదన్బ్రహ్మా గృహీత్వా స్వకమణ్డలుమ్ । భక్త్యా ప్రక్షాళయామాస తత్రసంస్థితవారిణా ॥ అక్షయ్యమభవత్తోయం తత్ర విష్ణోః ప్రభావతః । తత్తీర్థం మేరుశిఖరే పపాత విమలం జలమ్ ॥ జగతః పావనార్థాయ చతుర్దిక్షు ప్రవాహితమ్ । సీతా చాలకనన్దా చ చక్షుర్భద్రా యథాక్రమాత్ ॥ తతశ్చాలకనన్దా చ మేరోర్దక్షిణతస్స్థితా । త్రిధా నామ్నా త్రిపథగా త్రిస్రోతా లోకపావనీ ॥ ఊర్ధ్వం మన్దాకినీ ప్రోక్తా అధో భోగవతీ తథా । మధ్యమే నాథ గఙ్గా చ పావనార్థం శివా నృణామ్ ॥ తాం దృష్ట్వా మేరుమధ్యాత్తు ప్రవహన్తీం శుభాననే ॥ ఆత్మనః పావనార్థాయ శిరసాఽహమధారయమ్ ॥ దివ్యవర్షసహస్రం తు ధృత్వా గఙ్గాజలం శివం ॥ శివత్వమాప్నువం దేవి సర్వలోకే సుపూజితమ్ । యో వహేచ్ఛిరసా గఙ్గా తోయం విష్ణుపదోద్భవమ్ ॥ ప్రాశయేద్వా జగత్పూజ్యో భవిష్యతి న సంశయః,, ఇతి ॥ శ్రీభాగవతే చ "సంచిన్తయేద్భగవతశ్చరణారవిన్దం,, మిత్యుపక్రమ్య ॥ యచ్ఛౌచనిస్సృతసరిత్ప్రవరోదకేన తీర్థేన మూర్ధ్న్యధికృతేన శివశ్శివోఽభూ,,దితి ॥ నన్వేవం గఙ్గాయాః పశుపతేరపి పావనత్వే "భవాఙ్గపతితం తోయం పవిత్రమితి పస్పృశుః,, రితి శ్రీరామాయణే భవాఙ్గసంసర్గాదేవాస్యాః పవిత్ర

తోక్తిః కథమివసంగచ్ఛత ఇతిచేత్ - శృణు - "తత్రహిస్వతః పవిత్రత్వస్య స్పష్టప్రత్యతాహేతుత్వముచ్యతే । అశ్రుతమనాకాఙ్క్షితంచాన్యసంసర్గస్య తత్పవిత్రతాహేతుత్వంకల్పయితుమయుక్తమ్ - కల్ప్యమానేఽపిజ్ఞాపకహేతుత్వమాత్రం కామంకల్ప్యతాం- భవేనశిరసాధృతత్వాత్పవిత్రమితిపరప్రశురిత్యర్థః,, ఇతి రహస్యరక్షాయా మాచార్యపాదాః ॥ పవిత్రత్వంచాస్యాభగవత్పాదారవిన్దసంబన్ధాదేవ - నతు భవాఙ్గసంబన్ధాదితి యద్యప్యుదాహృతప్రమాణైర్వ్యక్తం - తథాపి స్ఫుటతరప్రతిపత్త్యర్థముదాహ్రియన్తే ప్రమాణాన్తరాణ్యపి ॥ తథాహి శ్రీభాగవతే ॥ ప్రథమస్కన్ధే "యావైలసచ్ఛ్రీతులసీవిమిశ్రకృష్ణాఙ్ఘ్రిరేణ్వభ్యధికామ్బునేత్రీ । పునాతిలోకానుభయత్రసేశాన్కస్తాంనసేవేత మరిష్యమాణః,, ఇతి ॥ "ఆప్లుతాహరిపాదాబ్జరజఃపూతసరిజ్జలే ,, ఇతిచ ॥ నవమస్కన్ధేఽపి॥"తథేతిరాజ్ఞాఽభిహితస్సర్వలోకహితశ్శివః । దధారావహితోగఙ్గాం పాదపూతజలాంహరేః,, రితి ॥ తత్రైవ "యజ్జలస్పర్శమాత్రేణ బ్రహ్మదణ్డహతాఅపి । సగరాత్మజాదివంజగ్ముః కేవలందేహభస్మభిః ॥ భస్మీభూతాఙ్గసఙ్గేన స్వర్యాతాస్సగరాత్మజాః । కింపునశ్శ్రద్ధయాదేవీంయేసేవన్తేధృతవ్రతాః ॥ నహ్యేతత్పరమాశ్చర్యం స్వర్ధున్యాయదిహోదితమ్ ॥ అనన్తచరణామ్భోజప్రసూతాయాభవచ్ఛిదః,, ఇతిచోక్తం ॥ "మహాపుణ్యంచగగనాత్పతన్తీంవైమహేశ్వరః ॥ దధారశిరసాగఙ్గాం తామేవదివిసేవత,, ఇత్యానుశాసనికాదిషు హరశిరస్సమ్బన్ధాత్ప్రాగేవ పుణ్యతమత్వోక్తిరప్యత్రైవానుకూలా । నన్వేవమస్యాఅన్యసంసర్గాదపవిత్రతాభావే శ్రీభాగవతేనవమస్కన్ధే "కించాహంనభువంయాస్యే నరామయ్యామృజన్త్యఘమ్ । మృజామితదఘంక్వాహం రాజంస్తత్రవిచిన్త్యతాం,, మితి గఙ్గయోక్తే "సాధవోన్యాసినశ్శాన్తా బ్రహ్మిష్ఠాలోకపావనాః। హరన్త్యఘంతేఽఙ్గసఙ్గాత్తేష్వాస్తేహ్యఘభిద్ధరి,,రితిభగీరథేనోక్తం కథంసంగచ్ఛతఇతి చెన్న - భగవద్భక్తప్రశంసాపరత్వాదస్య - అన్యథా "అథాపియత్పాదనఖావసృష్టం జగద్విరిఞ్చోపహృతార్హణామ్భః । సేశంపునాత్యన్యతమోముకున్దాత్కోనామలోకేభగవత్పదార్థః,, ఇత్యాదయః - పూర్వోదాహృతాశ్చ సర్వలోకపావనత్వోక్తయస్సర్వపురాణప్రసిద్ధావ్యాకుప్యేయుః ॥ మహాభాగవతైరేవానుదినం స్నానావసరే "విష్ణుపాదపదాఙ్గు

ష్టనఖస్రోతో విని ర్గతే । తద్వ్యక్తివిష్ణురూపాత్త్వంగ జ్ఞేయాంమోచయైనస ,,ఇ
తి తస్యాః ప్రార్థనమ్ - వైష్ణవానాంయథాశమ్భుః - శివంమహాభాగవతంస్మరా
మి,, త్యాద్యుక్తరీత్యా మహాభాగవతమూర్ధన్యతయా ప్రసిద్ధేనమహాదేవేనాపి
" తాంద్రుష్ట్వామేరుమధ్యాత్తుప్రవహన్తీంపరాననె। ఆత్మనఃపావనార్థాయశిరసా
ఽహమధారయమ్ । తదమ్బుపరయాభక్త్యా దధారశిరసాహరః । పావనార్థంజ
టామధ్యే యోగ్యోఽస్మీత్యవధారణా,,దితి ప్రాగుదాహృత ప్రమాణరీత్యా ఆ
త్మనఃపావనాయ ధారణంచ తస్యానఘత్వేతేతి దిక్ ॥ యద్వా ॥ పశుపతిజటా
స్పర్శశూన్యంవిభాతీత్యస్యైవంభానః ॥విష్ణుపదీయతీర్థంహి గగనాచ్ఛివశిరసినివ
తితం " నైససానిర్గమంలేభే జటామణ్డలమోహితా । తత్రైవాబమ్భ్రమద్దేవీ
సంవత్సరగణాన్బహూ,, నిత్యుక్తరీత్యా బహుతిథంకాలమప్రకాశమేవ సత్తి
తో భగీరథాభ్యర్థనయాఽభాత్ ॥ ఇదం నూపురగఙ్గాతీర్థంతు తత్సంస్పర్శవైధు
ర్యేణ జన్మప్రభృత్యేవ సకలలోకలోచనగోచరతయా విశేషతో భాతీతి తతో
ఽస్య వైలక్షణ్యమితి ॥ అత్ర విష్ణోరితి విశేష్యస్య - బలివిజయినఇతి విశేష
ణస్య చో క్తరీత్యాత్రివిక్రమత్వాభిప్రాయగర్భత్వాత్పరికరాఙ్కురపరికరాప
లంకారౌ ॥ వృషభాచలస్య విసమద్భాగధేయత్వేన రూపణాద్రూపకంచేత్యే
తేషాంసంసృష్టిః ॥ భగవన్నిత్యనివాసత్వవిసమద్భాగధేయత్వ రూపపదార్థ
యోః ఉక్తవిధనూపురగఙ్గావిభానరూపవాక్యార్థస్యచవృషభాచలకర్తృకనమ
నం ప్రతిహేతుత్వాత్పదార్థవాక్యార్థోభయ హేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్ ॥ ఉక్త
లక్షణనూపురగఙ్గావస్థానస్య వృషభాచలోపలక్షణతయానిబద్ధత్వాదుదాత్తభే
దశ్చ - పశుపతిజటాస్పర్శశూన్యమితి గఙ్గాపేక్షయా విశేషోక్తేర్వ్యతిరేకా
లంకారశ్చ వర్ణ్యాధిక్య పర్యవసాయీ "వ్యతిరేకోవిశేషశ్చే దుపమానోపమే
యయో,, రితి లక్షణాత్ ॥ సర్వేషామేషామేక వాచకానుప్రవేశసంకరః ॥అ
త్ర నూపురగఙ్గాయా భాగీరథ్యపేక్షయాఽధిక్యవర్ణనేన గమ్యమానోఽ
ద్భుతరసః ప్రేమభావాతిశయ పర్యవసన్నతయా శ్రీరామచన్ద్రగత వృషభగి
రివిషయకభావపోషకత్వాత్తదఙ్గమితి రసవన్నామా పరాఙ్గవ్యఙ్గ్యం " రసే
రసాఙ్గే భావాఙ్గేఽప్యేమస్యాద్రసవద్విధే,, తి లక్షణాత్ ॥ అస్యాప్యలంకార
త్వ పక్షేతుపూర్వోక్తాలంకారైస్సహాస్యైకవాచకానుప్రవేశలక్షణస్సంకరః॥రస

మూ॥ ఈశాదస్త్రాణ్యధిగతవతాం క్షత్రియాణాం ప్రభా
వాత్కారావాసస్మరణచకితైస్సిక్తసస్యం పయోదైః ।
పశ్యన్యాయాః పగమలకయా స్పర్ధమానైరజస్రం పు
ణ్యావాసైః పురజనపదైర్దక్షిణాతానపాణ్డ్యదేశాన్ ॥౫౦॥

వ్యా॥ పురాఖలు చేరచోళపాణ్డ్యదేశాధీశాస్స్వదేశేషు గ్రహవైపరీత్యేన
దుర్భిక్షగ్రహావగ్రహపీడితేషు తన్నిరాసోపాయమగస్త్యం పృష్ట్వా తదుపదిష్టేన
మార్గేణ హాలాస్యక్షేత్రాధీశం మహేశమారాధ్య తత్రచ జనపదేషు భవతామి
న్ద్రో వర్షిష్యతి మదాజ్ఞయాదివముపేత్య తమభ్యర్థయధ్వమిత్యశరీరిణీం వాణీం నిశ
మ్య త్రయోఽపీన్ద్రసదనమభ్యగమన్-తత్రచ పురస్తాదేవ విజ్ఞాయ తదాగమనమ
మరాధినాథేన పరికల్పితాని తేషాం త్రీణ్యాసనాని - అథ పురస్తాచ్చేరచోళాధి
నాథౌ పురన్దరమభినన్ద్య తదాజ్ఞయా సమున్నతయోర్భద్రపీఠయోర్న్యషీదతామ్।
పాణ్డ్యరాజస్తు తతో నీచీనం స్వార్థం పరికల్పితమాసనమభివీక్ష్య తదసహమా
నో మహేన్ద్రాధ్యుషితమేవాధ్యరుక్షత్సింహాసనం - మహేన్ద్రస్త్వభివీక్ష్య తస్య
ధృష్టతామన్తరభ్యసూయతిస్మ తతస్తై॥ అథ చేరచోళావిన్ద్రమభిష్టూయ స్వవిష
యయోః ప్రసక్తమవగ్రహం న్యవేదయతాం - ఇన్ద్రస్తదభ్యర్థనయా ప్రసన్నస్త
జ్జనపదేషు వర్షితుమమ్భోదాన్ శశాస॥ పాణ్డ్యస్తు నీచీనాసనపరికల్పనజనితావ
మానః కించిదపీన్ద్రమనభ్యర్థయమాన ఏవోదతిష్ఠత్ ॥ తతఇన్ద్రేణ యథార్హం
సమ్మానితాస్తే త్రయోఽపి న్యవిశన్త స్వస్వజనపదాన్ ॥ అథచ ॥ సంజాతా మహతీ
వృష్టిస్స్వకాలే చేరచోళయోః ॥ దేశయోః పాణ్డ్యదేశే తు నైవ వృష్టిరజాయత ॥
ధాన్యానామాయతిరభూద్దేశతశ్చేరచోళయోః ॥ పాణ్డ్యస్తు లజ్జితోఽప్యస్పర్ధి
తత్వాద్ధృతిమేయివాన్ । వనేషు శ్వాపదాభావాన్మృగయార్థం స జాతుచిత్ ॥
మలయం ప్రాప్య విక్రీడన్మృగాద్యైః పరితో భ్రమన్ । పుష్కలావర్తకాద్యాం
స్తాంశ్చతురో మేఘనాయకాన్ । ఆసీనాంస్తత్ర తైర్దృష్ట్వా జగ్రాహానుగతో భ
టైః ॥ ఆనీయ సద్యః కారాయాం చిక్షేప నిగళాన్వితాన్ ॥ తచ్ఛ్రుత్వా యోద్ధు
మాయాతో దేవరాజో రుషాన్వితః॥ పాణ్డ్యభూపోఽపి ధీరాత్మా నిర్గతోఽన్తఃపురా
జ్జవాత్ ॥ తతశ్చ స పాణ్డ్యో హాలాస్యక్షేత్రాధీశమహేశప్రసాదాసాదితదివ్యా
స్త్రప్రభావాద్దాయోధనేన మహతా పరాజైష్ట సురాధీశమ్ ॥ తదనన్తరమిన్ద్రా

భ్యర్థనయా మహేశంయథాకాలవర్షణేనప్రతిభువంవిధాయ - అథ పాణ్డ్యమహీ
పాలోముమోచజలభృద్వరాన్ । తదాప్రభృతితద్రాష్ట్రే సువృష్టిస్సుతరా
మభూత్ ॥ సుభిక్షమభవద్రాష్ట్రే ప్రజాస్సర్వాస్సునన్దితాః ,,॥ ఇతి స్కా
న్దాన్తర్గతహాలాస్యక్షేత్రమాహాత్మ్యైకథాదృశ్యతే॥ తామేతాంసంక్షేపేణానుక్రా
మన్ సర్వసస్యసమృద్ధిమత్ప్రదేశాన్పాణ్డ్యదేశాన్ప్రియాహిత్యాహభగవాన్
* ఈశాదితి* ఈశాత్ పినాకినః - అస్త్రాణి - ఆగ్నేయవారుణపాశుపతాదీ
న్యస్త్రాణి - అధిగతవతాం తపశ్చర్యయా ప్రాప్తవతాం - అధిపూర్వాద్గమేః
కర్తరి క్తవతుః - క్షత్రియాణాంరాజ్ఞాం - ఛత్రిన్యాయేన బహువచనమ్ - ఏక
స్యైవరాజ్ఞస్తథావిధత్వప్రసిద్ధేః , ప్రభావాత్ తేజసః " ప్రభావశ్శక్తితేజ
సోః,, ఇతి రత్నమాలా ॥ కారావాసస్మరణచకితైః కారాబన్ధనాలయః "కా
రాస్యాద్బన్ధనాలయే,, ఇత్యమరః ॥ తస్యాం - ఆవాసస్యఅవస్థానస్య - స్మర
ణాత్ స్మృతేః - చకితైః భీతైః- ఆవాసస్యేతికర్మణిషష్ఠీ " కర్తృకర్మణోఃకృ
తి ,, త్యనుశాసనాత్ ॥ తస్యాశ్చ స్మరణశబ్దేన "షష్ఠీ,, త్యనేనసమాసః । నచ
స్మరణార్థకశబ్దయోగాత్ "అధీగర్థదయేశాం కర్మణి ,, త్యనేనైవషష్ఠీ - త
స్యాశ్చ ప్రతిపదవిధానత్వాత్ "ప్రతిపదవిధానాషష్ఠీనసమస్యతఇతివాచ్యం,,
మిత్యనేన సమాసనిషేధశ్శఙ్కనీయః - కర్మణశ్శేషత్వేనావివక్షాయాం ప్రతిప
దవిధానత్వాప్రసక్త్యా "కర్తృకర్మణో ,, రిత్యేవషష్ఠీ - ఏవంచప్రతిపదవిధాన
షష్ఠ్యాస్సమాసనిషేధేఽపి కర్మణిషష్ఠ్యానసమాసనిషేధః ॥ తథాచ కారకష
ష్ఠ్యాసమాసాత్కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరోభవతి - శేషషష్ఠ్యాసమాసేత్వన్తో
దాత్తతాస్యాత్ ॥ ఏవంచాన్తోదాత్తనివృత్తయే " జ్ఞోవిదర్థస్యే,,త్యాదిప్రకర
ణం మాతుఃస్మృతమిత్యాదౌ సమాసాభావార్థంచ ॥ నహితత్ర కారకషష్ఠీల
భ్యతే "నలోకావ్యయనిష్ఠే,,తి ప్రతిషేధాదితి నిష్కృష్టోఽర్థః॥ ఆహచహరిః
" నిష్ఠాయాంకర్తృవిషయాషష్ఠీచ ప్రతిషిధ్యతే ॥ శేషలక్షణయా షష్ఠ్యాసమా
సస్తత్రనేష్యత,, ఇతి ॥ అతఏవ "హరిస్మరణం - విశేషస్మృతిహేతవః - ప
దాత్పదార్థస్మరణ,, మిత్యాదయోనిర్విచికిత్సాఃప్రయోగాః ॥ విస్తరస్తుశబ్దకౌ
స్తుభాదౌద్రష్టవ్యః ॥ స్మరణాదిత్యత్ర " భీత్రార్థానాంభయహేతు,, రిత్యనేనా
పాదానసంజ్ఞాయాం " అపాదానేపఞ్చమీ,, తి పఞ్చమీ - తస్యాశ్చ " క

ర్త్ప్రకరణే కృతా బహులమ్,, మిత్యత్ర బహులగ్రహణేన విభక్త్యన్తరస్యాపి క్వ చిత్కృదన్తేన సమాసస్య జ్ఞాపితత్వాత్పాదాభ్యాంహారకః పాదహారక ఇత్యా దావివ చకిత శబ్దేనకృదన్తేన సమాసః॥ పాదాభ్యామితి పఞ్చమీద్వివచనం - యద్వా- భోగోపరత ఇత్యాదావివ సుప్సుపేతి సమాసః ॥ అథవా “ కుమా ర్యాఇవకాన్తస్య త్రస్యన్తిస్పృహయన్తిచే,, త్యాదావివస్మరణేత్యత్ర సంబన్ధ సామాన్యేషష్ఠీం వివక్షిత్వా తస్యాశోశ్చకర్తరిత్యాసమాసః । నతు “పఞ్చమీభయే నే,,తి సూత్రస్థ “ భయభీతభీతిభీభిరితివాచ్య ,, మితి వార్తికేన - తత్రహి భీ తేతి స్వరూపస్యైవ గ్రహణం - నత్వర్థస్య ప్రమాణాభావాత్ ॥ అన్యథా “పఞ్చమీభయేనే,, త్యనేనైవ సిద్ధేవార్తికానారమ్భాపత్తిః॥ నాపి“పఞ్చమీ,,తి యోగవిభాగాత్సమాసః ॥ తస్య భాష్యానారూఢత్వాదితిదిక్ ॥ పయః దదతీ తిపయోదాః - తైః మేఘైః - పూర్వంకేనచిత్త్ద్దేశాధీశేన రాజ్ఞా కారాగా రాన్తర్నిగళితత్వాదధునాఽపి తదనుస్మరణ భీతతయా యథాకాలంవర్షద్భిరితి భావః ॥ అతఏవ పయోదపదస్యోపాదానం - నతు ఘనాదిపదస్య - సిక్తాని కృతసేచనాని- సస్యాని- యేషు తాం స్తథాభూతాన్ - అనేన సస్యానాం క్వ చిదప్యమ్లానతయా పరిపూర్ణఫలాధాయకత్వం ద్యోతితం - ఏతావతా దేశానాం ధాన్యసమృద్ధిస్సూచితా ॥ అథ ధనసమృద్ధింసూచయన్నాహ ॥ పరమితి ॥ అల కయాధనాధిపనగర్యా “ కుబేరస్త్ర్యమ్బకసఖ,, ఇత్యుపక్రమ్య “కైలాస స్థానమలకాపూ,,రిత్యమరః॥అజస్రంనిరన్తరం - నతు యదాకదాచిత్ -పరంఅ త్యన్తం - నతు యథాకథంచిత్, స్పర్ధమానైః సంఘర్షమాచరయద్భిః - అనేన ధనసంపత్తిస్సార్వకాలికీనిరతిశయేతిచ వ్యజ్యతే ॥ నకేవలం ధనధాన్యసమృద్ధిరే వ - అపితు పుణ్యసమృద్ధి రప్యస్తీత్యాహ ॥ పుణ్యేతి ॥ పుణ్యానాం యజ్ఞదాన తపః ప్రభృతిసుకృతానాం- ఆవాసైః స్థానభూతైః॥ నయత్రధర్మాః ప్రచరన్తి సంతతం దేశాన్ సమృద్ధానపితాన్పరిత్యజే,, దిత్యుక్తరీత్యా ధనధాన్యసమృద్ధి రూపగుణసద్భావేఽపి పుణ్యప్రచారాభావ నిబన్ధనత్యాజ్యతాదోషోఽత్ర నాస్తీతిభావః ॥ యద్వా - పుణ్యశబ్దస్తద్వతివర్తతే “ అథత్రిషుద్రవ్యేపాప పుణ్యసుఖాదిచ,, త్యనుశాసనాత్ ॥ పుణ్యానాం “ పుణ్యఃపుణ్యేన కర్మణా భవతీ,,తి శ్రుత్యుక్తరీత్యా పుణ్యకర్మకృతాంపురుషాణాం - ఆవాసైః “ తామగ్ని

మద్భిర్గుణవద్భిరావృతాం ద్విజైర్వరై ర్వేదషడఙ్గపారగైః ॥ సహస్రదైస్సత్య
రతై ర్మహాత్మభి ర్మహర్షికల్పైర్ఋషిభిశ్చ కేవలై,, రిత్యుక్తరీత్యాఽఽహితాగ్నివే
దవేదాఙ్గపారగాది పుణ్యపురుషాణామాశ్రయైరితి భావః ॥ పురజనపదైః- పు
రాణిరాజధాన్యః - జనానాం పదానిజనపదాః గ్రామసమూహాః - తైః -
"నాద్యపజనోపపదాని వ్రణాఙ్గపదానీ,,తి పుంస్త్వం - మణ్డితాన్ అలంకృ
తాన్ "మడిభూషాయాం,,కర్మణిక్తః-లోకేహినాగరకాః ప్రవీణతయాపుణ్యనిర
తాస్స్యుః ప్రాయేణ-గ్రామేయకాస్తువామదక్షిణ హస్తానభిజ్ఞతయా సర్వత్ర
దృశ్యన్తే పశుప్రాయాః - తత్రతు పుణ్యావాసత్వ విశేషణస్య పురజనపదో
భయసాధారణతయా నిర్దేశాదుభయేషామపి పుణ్యకర్మనిరతత్వే నకశ్చిద్విశే
షోలక్ష్యతఇతి ద్యోతితం - పాణ్డూనాం జనపదానాం రాజాపాణ్డ్యః " జన
పదశబ్దాత్క్షత్రియాదఞ్,, తి సూత్రస్థేన " పాణ్డోర్డ్యణ్,, తి వార్తికేన డ్య
ణ్ప్రత్యయః ॥ " డిత్వాట్టే,, రితి టిలోపః ॥ "క్షత్రియసమానశబ్దాజ్జనపదా
త్తస్యరాజన్యపత్యవ,, దిత్యతిదేశాద్రాజార్థేఽప్యయం ప్రత్యయః - అతోఽ
స్యాపత్యాధికారస్థత్వేఽపి నదోషః । తస్యరాజ్ఞః । దేశాన్ విషయాన్- పా
ణ్డ్యాశ్చతెదెశాశ్చేతితునవిగ్రహః - పాణ్డ్యశబ్దస్యదేశవాచిత్వాయోగాత్-య
ద్వా-పాణ్డ్యేరాజ్ఞిసాధవఃపాణ్డ్యాః - పాణ్డ్యాశ్చతెదేశాశ్చేత్యేవవిగ్రహః - అ
న్యత్తు చోళపాణ్డ్యాన్తరస్థమిత్యత్ర నిరూపితమధస్తాత్ । పశ్యన్ విలోకయన్
దర్శనమాత్రమేవ తత్రకార్యం - నతురామణీయకాతిశయేన తత్రైవ చిరకా
లావస్థానమితి భావః - యాయాః గచ్ఛేః " యాప్రాపణే,, లిఙ్- ఏతావతా
ప్రబన్ధేన "తతోధాన్యధనోపేతాన్ దానశీలజనాన్ శివాన్ । అకుతశ్చి
ద్భయాన్రమ్యాం శ్చైత్యయూపసమావృతాన్ । ఉద్యానామ్రవణోపేతాన్
సంపన్నసలిలాశయాన్ । తుష్టపుష్టజనాకీర్ణాన్గోకులాకులసేవితాన్ ॥ లక్ష
ణీయాన్నరేన్ద్రాణాం బ్రహ్మఘోషాభినాదితాన్ । రథేనపురుషవ్యాఘ్రః కోస
లానత్యవర్తతే,, త్యాద్యుక్తరీత్యా కోసలదెశసదృశీ పాణ్డ్యదేశసమృద్ధిరితి -
ఏవం సమృద్ధానపి కోసలానహమివత్వమపి తథావిధాన్పాణ్డ్యదేశాన్నిస్సం
గేనాత్మనాప్యతీయాఇతి ద్యోత్యతె ॥ అత్రకారావాస స్మరణచకితైరిత్యస్య విశే
షణగత్యాపయోదకర్తృకయథాకాలసస్య సేచనం ప్రీతిహేతుత్వాత్కావ్యలి

ఙ్గభేదః ॥ అలకయాస్పర్ధమానైరిత్యత్రోపమా - యద్యపిస్పర్ధమానైరిత్యయం నోపమావాచకః - తథాఽపి "స్పర్ధతేహ్వయతిద్వేష్టి„ తి దణ్డినాస్పర్ధతేరుపమాబోధకేషు పరిగణనాదుపమాయాం నిరూఢఇతిధ్యేయం - ఏవమేవ యాదవాభ్యుదయవ్యాఖ్యాయాముక్తం - అనయోస్సంసృష్టిః - సమృద్ధిమద్వస్తువర్ణనాత్మకోదాత్తేన సహైకవాచకానుప్రవేశసంకరశ్చ॥............ ॥౫౦॥

మూ॥ ముక్తాజాలైర్జనితపులినాంశుక్తిసంతానముక్తై
స్తారాపూర్ణాందివమివ తతస్తామ్రపర్ణీంభజేథాః ।
ప్రత్యాసత్త్యా నియత విశదం పీతసిన్ధోర్గ్రహాగ్రైః
పానీయంతేపరిణమయితాతత్రముక్తామయత్వమ్ ॥ ॥౫౦ ॥

వ్యా॥ తతస్తామ్రపర్ణీ సేవ్యతామిత్యాహ ॥ * ముక్తేతి * తతః-తదనన్తరం శుక్తీనాంముక్తాస్ఫోటానామ్ - "ముక్తాస్ఫోటస్స్త్రియాంశుక్తి„ రిత్యమరః ॥ సంతానాత్ సమూహాత్ "సంతానస్సంతతౌగోత్రే స్యాదపత్యేసురద్రుమే„ ఇతి విశ్వమేదిన్యౌ - ముక్తైఃగళితైః - ముచేఃకర్తరిక్తః "అపేతాపోఢముక్తపతితాపత్రస్తైరల్పశః„ ఇతి పఞ్చమీసమాసః - యద్వా - ముక్తైరితికర్తరిక్తః- శుక్తిసంతానేన ముక్తైరితి తృతీయాసమాసః "కర్తృకరణేకృతాబహుళమ్„ మిత్యనుశాసనాత్ - అథవా - సంతానేన అవిచ్ఛేదేనముక్తాః - శుక్తిభిస్సంతానముక్తాఇతి సమాసః "సంతానాస్స్యురవిచ్ఛేదవంశాపత్యసురద్రుమాః„ ఇతి రత్నమాలా - అనేన పులినీభవనోచితం మౌక్తికానాంభూయస్త్వం సూచితం- ముక్తాజాలైః మౌక్తికనివహైః - జనితాని ఉత్పాదితాని - పులినానితోయోత్థితద్వీపాని- యస్యాం - తథోక్తాం - తామ్రపర్ణీశుక్తిపుటేషు మౌక్తికోత్పత్తిః ప్రసిధ్యతి రత్నశాస్త్రే "తామ్రపర్ణ్యాశ్శుక్తికాన్తస్సంరుద్ధాస్తోయబిన్దవః ॥ షడ్భిర్మాసైర్ఘనీభూతా జాయన్తేశుద్ధమౌక్తికాః„ ఇతి - మురారిమిశ్రోఽప్యాహ ॥ "ఇయమితోమౌక్తికీయానా మపామాధారస్తామ్రపర్ణీ ॥ శుక్తికాగర్భసంబద్ధస్తమ్భితాస్తోయబిన్దవః । భ్రమన్తిసుభ్రువామఙ్గదజరామస్యాఃప్రసూతయః ॥ అపిచ ॥ యువతికుచభోగకర్తృభిరుద్ధూతైశ్శుక్తిసంపుటభృతాని । దధతీహతామ్రపర్ణ్యాఃస్థిరకరకాభావమమ్భాంసీ„ తి ॥ అతఏవ - తారాభిః ఆపూర్ణాం సమన్తతోవ్యాప్తాం - దివంద్యామివస్థితాం - యథాదివితారారాశయోఽసం

ఖ్యాతా స్తథా తామ్రపర్ణ్యాం ముక్తారాశయ ఇతి ద్యోత్యతే ॥ తామ్రపర్ణీం త
న్నామ్నీం తరఙ్గిణీం - భజేథాః సేవేథాః ॥ తత్ర భావినం హంసస్యాభ్యుదయ
మాహ ॥ ప్రత్యాసత్త్యేతి ॥ తత్ర తామ్రపర్ణ్యాం - పీతస్సిన్ధుర్యేనసః - తస్య
తథోక్తస్య - ఆచాన్తసాగరస్య - మహర్షేః - అగస్త్యస్యేత్యర్థః ఇదానీం శర
దాగమేఽభ్యుదితస్యేతి భావః ॥ అగస్త్యోదయకాలశ్చోక్తో దివోదాసీయే ॥
" ఉదేతి యామ్యాం హరిసంక్రమాత్ప్రవేశకాధికే వింశతిమే హ్యగస్త్యః । సస
ప్తమేఽస్తం వృషసంక్రమాచ్చ ప్రయాతి గర్గాదిభిరభ్యభాణి ,, ఇతి ॥ ప్రత్యాసత్త్యా
అత్యన్తాసన్నతయా - తత్రైవదిశి తస్య నిత్యనివాసాదితి భావః ॥ ప్రత్యాఖ్యాపూ
ర్వకాత్సదేః క్తైః - నియతం విశదం నియతవిశదం - విస్పష్టపటువత్సమాసః ॥ ని
యమేన నిర్మలం అవ్యభిచరితతయా నిర్దోషమిత్యర్థః - తస్య జలనైర్మల్యావహ
త్వం చోక్తం విష్ణురహస్యే అగస్త్యార్ఘ్యం ప్రక్రమ్య " విన్ధ్యవృద్ధిక్షయకర మే
ఘతోయవిషాపహ । రత్నవల్లభ దేవేశ లఙ్కావాసిన్నమోస్తు తే ,, ఇతి ॥ కా
ళిదాసశ్చాహ ॥ " ప్రససాదోదయాదమ్భః కుమ్భయోనేర్మహౌజస ,, ఇ
తి ॥ మురారిమిశ్రోఽపి "చతురబ్ధిపానచేష్టాదృష్టపిపాసేమునాపుదయమానే ।
పాయయితుమివాత్మానం విశదస్య సఙ్క్షిభవస్త్యప,, ఇతి ॥ ఏతదభ్యుదయమాత్రే
ణ యత్రక్వచిత్ స్థితస్యాపి సలిలస్యానావిలత్వసిద్ధౌ పేతత్ప్రత్యాసన్నాయా
స్తామ్రపర్ణ్యాస్సలిలం నియతవిశదమేవ భవతీతి కిముపక్తవ్యం, పానీయం తో
యం, నిర్దోషతయా పానార్హత్వం సూచయితుం పానీయశబ్దః, తేతప ముక్తై
సముక్తామయః, తస్య భావః ముక్తామయత్వం - మౌక్తికత్వమిత్యర్థః ॥ స్వార్థి
కో మయట్ " తత్ప్రకృతవచన,, ఇత్యత్ర తద్గ్రహణం వాక్యభేదేన ప్రాచు
ర్యాభావేఽప్యత్ర స్వార్థికమయడర్థం - తేనదిగ్ధయం బ్రహ్మేతి సిద్ధ,, మితి శ
బ్దేన్దుశేఖరే స్థితం, పరిణమయితా, పరిణమయిష్యతి ॥ పరిపూర్వకాన్నమతేః
జన్తాదనద్యతనభవిష్యత్యర్థే లుట్, అమన్తత్వేన మిత్త్వాద్ధ్రస్వః ॥ అనేన తా
మ్రపర్ణీతటప్రాప్తిస్తవశ్వోభావినీతి సూచ్యతే ॥ రత్నవల్లభాగస్త్యసన్నిధా
నాతిశయబలాదతిస్వచ్ఛం తామ్రపర్ణీసలిలం స్వయం మౌక్తికీభవితుమర్హం తవ
మౌక్తికత్వేన పరిణతిం సంపాదయిష్యతీత్యాశ్చర్యమేతదితి భావః ॥ ముక్తః త్య
క్తః ఆమయో వ్యాధిర్యేన స తథోక్తః తస్య భావః ముక్తామయత్వం, పరిణామ

ఋతా - నీరోగత్వం పరిణమయిష్యతీతి వాస్తవార్థః ॥ "యేనాదితేన పాపాని విలయం యాన్తి వ్యాధయః । తస్మై నమోఽస్త్వగస్త్యాయే,, తి విష్ణురహస్యోక్త ప్రకారేణ సర్వవ్యాధిబాధావిధూననధూర్వహాగస్త్యాతిసాన్నిధ్యమహిమ్నా నివృత్తనిఖిలదోషం తామ్రపర్ణీసలిలం త్వయాసేవితం సత్ త్వసుదూరవ్యాయామజనిత గ్లానిజడిమానమపనీయోల్లాఘతాం సంపాదయితేతి భావః ॥ అత్ర పూర్వార్ధే తారాపూర్ణాం దివమిత్యుపమా, తామ్రపర్ణ్యా ముక్తాజాలజనితపులినత్వాసంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధోక్తిరూపయాఽతిశయోక్త్యాఽఙ్గభూతయా సంకీర్యతే॥ ఉత్తరార్ధే అగస్త్యస్యేతి వక్తవ్యే తస్యైవ భఙ్గ్యన్తరేణ వర్ణనాత్పర్యాయోక్తం, అగస్త్యప్రత్యాసత్త్యా తామ్రపర్ణీజలస్య వైశద్యనైయత్యాసంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధోక్తిరతిశయోక్తిః, హంసస్య తామ్రపర్ణీసలిలరూపత్వ తచ్ఛుక్త్యన్తస్సంలగ్నత్వరూపకారణవైధుర్యేఽపి మౌక్తికత్వేన పరిణామరూపకార్యోత్పత్తేర్వర్ణనాద్విభావనావిశేషః "విభావనా వినాఽపి స్యాత్కారణం కార్యజన్మ చే,, దితి లక్షణాత్, సా చ ముక్తామయశబ్దవాచ్యమౌక్తికరూపత్వనీరోగత్వరూపార్థద్వయశ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయమూలకాతిశయోక్త్యుత్థాపితేతి సంకరః ॥ ఉపమాపర్యాయోక్తాతిశయోక్తివిభావనానాం సంసృష్టిః, అనుప్రాసశ్చ పద్యభ్యుచ్చీయతే ॥..॥౪౧॥

మా॥ తస్యాస్స్వైరం సరసిజముఖాస్వాదసంప్రీత
చేతాశ్శ్లథీభూతస్తరళలహరీ బాహుసంశ్లేషణేన ।
అధ్యాసీనః పులినమనిశైరీ వ్రజతశ్చన్దనాద్రేశ్శనై
స్త్రింశాన్త్రింగమయతు భవాంస్తత్సాగరం లఙ్ఘయిష్యన్ ॥ ॥౪౨॥

వ్యా॥ అథ సముద్రం లఙ్ఘిష్యమాణేన భవతా మనాక్తత్ర విశ్రమ్య గమ్యతామిత్యనుశాస్తి ॥ * తస్యా ఇతి * సాగరం సిన్ధుం, లఙ్ఘయిష్యన్ ఉత్తరిష్యన్ సన్ "సముద్రం తరీతుకామః,, ఇతి కేషాంచిద్వ్యాఖ్యానం త్విచ్ఛార్థకసన్నభావాదుపేక్ష్యం, భవాన్, తస్యాః తామ్రపర్ణ్యాః, స్వైరం స్వచ్ఛన్దం యథాస్యాత్తథా నహి తత్ర కశ్చిదపి త్వాం నిరోద్ధేతి భావః ॥ సరసిజమేవ ముఖం, తస్య, ఆ సమన్తాత్, స్వాదనేన చుమ్బనేనాధరామృతాస్వాదనేన చేత్యర్థః॥ సంప్రీతం సమ్యగానన్దితం, చేతో హృదయం యస్య, తథోక్తస్సన్, విస్రబ్ధతన్ముఖాస్వాదేన తవా

నన్దో౽తిభూమిం గమిష్యతీతిభావః ॥ ఏవం హంసాగద్భస్య రత్యనుభావస్యా నురూపం తామ్రపర్ణ్యాగద్భంగత్యనుభావమపి పద్యయం స్తమేవవిశినష్టి ॥ శీతీ, భూతఇతి ॥ తరళాః మన్దమారుతవ్యతికరపారిప్లవాః, యాః, లహర్యః ఊర్మ యః, తాఏవ బాహవః, తేషాంసంశ్లేషణేన గాఢాలిఙ్గనేన, తరళేతి బాహ్వావి శేషణేన వల్లభసంపర్కజనితస్సాత్త్వికోద్భేదో ద్యోత్యతే । అశీతశ్శీతస్సంపద్య, మానోభూతశ్శీతీభూతః, అమృతార్ణవాన్తర్నిమగ్నమివాత్మానం మన్యమానఇతి, భావః ॥ అధ్వశ్రమజనితసకలసంతాపనివృత్తిరనేన సూచ్యతే ॥ అథ సంభోగస ర్వస్వం సూచయన్విశినష్టి- అధీతి-పులినంతో యోద్ధితద్వీపం- అనేన తస్యాపి తా పహారిత్వంద్యోతితం, సరసిజాదిషు ముఖత్వాద్యారోపరూపాల్లిఙ్గాత్పులినే అ రూపితమపి జఘనత్వం గమ్యతే॥అధ్యాసీనః అధితిష్ఠన్ "అధిశీఙ్స్థా౽౽సాం కర్మ,, త్యాధారస్య కర్మత్వం, అధిపూర్వకాత్ "ఆసఉపవేశనే ,, ఇత్యస్మా చ్ఛానచి "ఈదాస,, ఇతీత్వం, అనేన జఘనాభోగసంభోగసౌభాగ్యసర్వస్వం ద్యోతితం, అథ తత్సంభోగనిబన్ధనః కశ్చిచ్ఛ్రమస్స్యాదిత్యతఆహ ॥ అనిలైరి తి ॥ చన్దనాద్రేః మలయగిరేః, అనేన శైత్యసౌరభ్యమాన్ద్యానివ్యఞ్జితాని, అ నిలైఃమారుతైః- వీజితఃకృతవీజనోపచారస్సన్నిత్యర్థః, విపూర్వకాదీజతేర్భా వాదికాత్కర్మణిక్తః శ్రాన్తింసుదూరపథోడ్డయనజనితంశ్రమం, శాన్తింగమయ తు శమయతు "శేషేప్రథమ,, ఇతి ప్రథమపురుషః భవచ్ఛబ్దస్య యుష్మదస్త ద్భిన్నత్వేన శేషత్వాత్ "గతిబుద్ధి,, త్యాదినాశాన్తేరణ్యన్తావస్థా యాం కర్తుః, ణ్యన్తావస్థాయాం కర్మత్వం ॥ అత్ర వర్ణనీయే రాజహంసస్య తామ్రపర్ణీసరోజమకరన్దాస్వాదాదివృత్తాన్తె ఉత్సుకతమనాయక కర్తృకయ దృచ్ఛాలబ్ధలోకోత్తరోత్సుకనాయికాసంభోగవృత్తాన్తః ప్రతీయతఇతి సమా సోక్తిః సరసిజముఖత్వాద్యేకదేశవివర్తిరూపకప్రసాదాసాదితవైభవతిసంకరః అనుప్రాసో౽ప్యభ్యుచ్చీయతే, శృఙ్గారరసొవ్యజ్యతఇతి సంక్షేపః ॥ ౫౨ ॥

మూ॥ సన్ద్యంతస్యాఃకియదివగతశ్శ్రమతాళీతమాలాం
త్వత్ప్రియాణాంతరుణవయసాం చేతసానన్దయిత్రీమ్ ।
వేలామద్ధేర్ద్వివిధలహరీదత్తముక్తాభిరామాం ద్రక్ష్యస్యా
రాద్ద్విగుణ పులినాం కేతకీనాం పరాగైః ॥ ౫౩ ॥

వ్యా॥ అథ కించిదతీత్యతద్వామభాగం ద్రక్ష్యసి . సాగరవేలామిత్యాహ ॥

* సవ్యమితి * తస్యాః తామ్రపర్ణ్యాః కింపరిమాణమస్యకియత్ "కిమిద, మ్భ్యాంవోఘః" ఇతి పరిమాణార్థకవతుపోవస్యఘాదేశః ॥ఘస్యఇయాదేశః॥ "ఇదంకిమోరీశ్కీ" ఇతివతుపిపరే కిమః కీఇత్యాదేశః ॥"యస్యే" తిలోపః॥ కియదివ, ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే యత్కించిదిత్యర్థః ॥ సవ్యంవామభాగం "వామంశరీరేసవ్యంస్యా" దిత్యమరః ॥ గతస్సన్ తాళ్యః శ్రీతాళవృక్షాః త మాలాస్తాపిఞ్ఛాః " ఖర్జూరః కేతకీతాళీ ఖర్జూరీచతృణద్రుమాః ।. కాలస్కన్ధ స్తమాలస్స్యాత్తాపిఞ్ఛోఽపీ"తి చామరః ॥ తాళ్యశ్చతమాలాశ్చతాళీతమాలమ్. తాళీతమాలాఇతివా "విభాషావృక్షమృగే" త్యాదినా వైకల్పికసమాహారద్వం ద్వః "జాతిరప్రాణినా" మితి ప్రాప్తనిత్యసమాహారద్వంద్వాపవాదః ॥శ్యా మంతాళీతమాలంయస్యాంసా, శ్యామాస్తాళీతమాలాయస్యాంసేతివా, తథో క్తాం, అనేనావిశ్లథచ్ఛదనతయా సాన్ద్రచ్ఛాయత్వగభీరత్వాదికందోత్యతే ॥ అతఏవ త్వయాసదృశానిత్వత్ప్రియాణి " ప్రాయోవయసిబాహుళ్యే తుల్యాన శనమృత్యుషి" తి వైజయన్తి " ప్రాయశ్చానశనేమృత్యౌ ప్రాయోబాహుళ్య తుల్యయో" రితి విశ్వశ్చ ॥ ప్రాయశబ్దస్యోత్తరపదత్వేఏవ తుల్యవాచిత్వమస్యేప దవిగ్రహశ్చసమాసఇతి " ప్రాయోభూమ్న్యన్తగమనే" ఇత్యత్ర టీకాసర్వ స్వకృదాదయః ॥ యుక్తంచైతత్ " స్యురుత్తరపదేత్వమీ । నిభసంకాశనీకాశ ప్రతీకాశోపమాదయ" ఇత్యత్రాదిశబ్దేన ప్రాయాదిశబ్దానామపి సంగృహీతత్వా త్-తేషాంత్వత్ప్రియాణాం,తరుణానివయస్థాని యాని వయాంసిపక్షిణః"వయ స్థస్తరుణోయువా । ఖగబాల్యాదినోర్వయ" ఇతి చామరః ॥ చేతసః చిత్తస్య కర్ణనిషణ్ణ-నన్దయిత్రీం హర్షజననీమిత్యర్థః ॥ వివిధాభిః నానాప్రకారాభిః అ హారిభిః వీచీభిః,దత్తాఃవితీర్ణాః,యాః ముక్తాః మౌక్తికాని తాభిః అభిరామాః మనోహరాం, కేతకీనాం పర్ణాగ్రైః పుష్పరజోభిః, ధ్వాతుణా ఆవృత్తి యే షాంతాని, అభివృద్ధానీత్యర్థః, తథావిధాని పులినాని యస్యాస్తాం "గుణస్త్వా వృత్తిశబ్దాదిజ్యేన్ద్రియాముఖ్యతన్తుషి"తిరత్నమాలా ॥ అబ్ధేఃదక్షిణసముద్రస్య వే లాంమర్యాదాం " వేలాకాలేచజలధేస్తీరనీరవికారయో" రితి ప్రతాపః ॥ ఆ రాత్ సమీపే ద్రక్ష్యసివిలోకిష్యసే ॥ అత్ర ప్రస్తుతే సముద్రవేలాప్రాప్తౌ

స్తై శ్యామతాళీతమాలా మిత్యాదివిశేషణైః “ నీలనాగాభయా వేణ్యా జఘనం
శతయైకయా । నీలయా నీరదాపాయే వనరాజ్యా మహీమివ,, త్యుక్తరీత్యా నీ
లవేణీరమణీయాయాః యువజనమనోనన్దయిత్ర్యాః సఖీజనసమర్పితము
క్తాహారాయాః విపులజఘనాయాః లలనాయా వృత్తాన్తస్సారూప్యాత్ప్రతీయ
త ఇతి సమాసోక్తిస్సమృద్ధిమద్వస్తువర్ణనాత్మకోదాత్తేన- పులినానాం కేతకీప
రాగ్రశైత్యగుణ్యా సంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధోక్తిరూపాతిశయోక్త్యా చైకవాచకాను
ప్రవిష్టాభ్యాం సంకీర్యతే ....॥౪౩॥

మూ॥ స్థిత్వా తత్ర క్షణముభయతశ్శైలశృఙ్గావతీర్ణై
స్స్రోతోభేదైరధిగతగుణం చారువిస్ఫారఘోషైః ।
లఙ్కాదుర్వ్యన్ద్వశముఖపురీం సౌమ్య పత్రప్రకృష్టో
వేలాచాపం శర ఇవ సఖే వేగతస్త్వం వ్యతీయాః ॥౪౪॥

వ్యా॥ అథ సముద్రవేలా రామణీయకావలోకనేన తత్రైవ చిరం మా విషజ్జి
ష్ఠాః- కింతు త్వరితమేవ తాం వ్యతీయా ఇత్యాహ ॥ * స్థిత్వేతి * హే సౌమ్య
అనుగ్రస్వభావ “ సౌమ్యో బుధే మనోజ్ఞే స్యాదనుగ్రే సోమదైవతే ,, ఇతి విశ్వః ॥
ఘన్దగామిన్నితి యావత్ । అనతివిప్రకృష్టా లఙ్కేత్యపి మాన్ద్యం నానువర్తనీ
యమితి వ్యతిరేకముఖేన ద్యోతయితుం సౌమ్యేతి విశేషణమ్ ॥ తత్ర హేతుమభి
ప్రియం సంబోధయతి ॥ సఖే ఇతి ॥ ఆత్మన ఇవ సఖ్యురపి కృత్యమవిలమ్బేనై
వ కార్యమితి భావః । సమానచిత్తవృత్తిత్వం హి సఖిత్వం “సమానచిత్తవృత్తిత్వం స
ఖిత్వమితి దర్శిత ,, మిత్యుక్తేః । తత్ర సాగరవేలాయాం - క్షణం అత్యల్పకాలం
“ వ్యాపారవికలతాయాముత్సవపరతన్త్రతాముహూర్తేషు ॥ పరమాణుకాలభే
దే ఘటీషడంశే క్షణస్తథాఽవసరే,, ॥ ఇతి రత్నమాలా “ కాలాధ్వనోరత్యన్త
సంయోగ,, ఇతి ద్వితీయా- స్థిత్వా శ్రమనిరాసాయ నివృత్తగతిర్భూత్వా శరః
బాణ ఇవ - పత్త్రాభ్యాం సహజాభ్యాం అన్యత్ర క్షిప్రగమనాయోభయతో నిబ
ద్ధాభ్యాం పక్షాభ్యాం ప్రకృష్టః ఉత్కృష్టః పత్త్రప్రకృష్టియస్యేతి బహువ్రీహి
ర్వా “ జాతికాలసుఖాదిభ్యః పరా నిష్ఠా వాచ్య,, ఇతి నిష్ఠాయాః పరనిపాతః ।
ఇదం చ వక్ష్యమాణ వేగతో వ్యతివర్తనే సాభిప్రాయమ్ ॥ న హి పతత్రదౌర్బ
ల్యే పత్త్రిణాముత్పతనశైఘ్ర్యం సంభవతి ॥ యద్వా - హంసపక్షే పత్రప్రకృష్ట

ఇత్యస్య వాహనేషూత్కృష్ట ఇత్యర్థః ॥ తస్య చతుర్ముఖోపవాహ్యత్వేనాధస్తా
దుక్తత్వాత్ ॥ " పత్త్రం వాహనపక్షయోః" రిత్యమరః ॥ అస్మిన్నపి పక్షే వేగవ
ద్గమనాభిప్రాయగర్భత్వం నాపైతి ॥ త్వం - దశముఖపురీం రావణనగరీం లఙ్కాం
పుర్యా దశముఖసంబన్ధిత్వకథనేన దురాధర్షతా ద్యోత్యతే ॥ తేన తత్ర గతేన
త్వయాఽతిమాత్రమవహితేన భవితవ్యమితి వ్యజ్యతే ॥ అలక్షం లక్షం కుర్వన్ అలక్షీ
కుర్వన్ - లక్షశబ్దాదభూతతద్భావే చ్విః " లక్ష్యం లక్షం శరవ్యం చ" ఇత్యమరః ॥ ఏ
కత్ర గమనోద్దేశ్యం - అపరత్ర భేద్యం చ కుర్వన్ సన్నిత్యర్థః ॥ ఉభయతః పా
ర్శ్వద్వయే విద్యమానయోః - శైలయోః అచలయోః సార్వవిభక్తికస్తసిః - తత
స్సుప్సుపేతి సమాసః । శృఙ్గాభ్యాం అటనిస్థానీయాభ్యాం - అవతీర్ణైః అధోని
స్సృతైః - విస్ఫారఘోషైః ధనుష్టఙ్కారైః " విస్ఫారో ధనుషాం స్వన" ఇత్య
మరః ॥ అత్ర ధనుస్స్వనార్థకస్య విస్ఫారశబ్దస్య విశిష్టవాచితయా విశేష్య
భూతధ్వనిరూపార్థవాచకఘోషశబ్దస్య పృథగుపాదానాద్విశేషణభూత ధను
ర్మాత్రపరత్వమితి న పౌనరుక్త్యం - యదాహుః - విశిష్టవాచకానాం పదా
నాం పృథగ్విశేష్యసమవధానే విశేషణమాత్రపరత్వ" మితి ॥ చారుః శ్రోత్రసు
ఖః - విస్ఫారస్య ధనుషో ఘోషా యేషాం తైస్తథోక్తైః - యద్వా - కైలాసా
దిర్భావపదార్థస్తరువిద్యా వ్యాకరణశాస్త్రమిత్యాదావివ వ్యాప్యవ్యాపక
భావాపన్నవస్తువాచినోర్విస్ఫారఘోషశబ్దయోః " విశేషణం విశేష్యేణే" తి
కర్మధారయః - అథవా - చారుః కర్ణానన్దకరః - యః - విస్ఫారో ధనుర్ధ్వనిః -
స ఇవ ఘోషా యేషాం తైరితి విగ్రహః - స్రోతోభేదైః స్వతః ప్రసృతప్రవాహ
విశేషైః ఏకీభూయ విస్తృతైరితి భావః ॥ అన్యథా మౌర్వీసాధర్మ్యం వక్ష్యమాణ
మసున్దరం స్యాత్ " స్రోతోఽమ్బుసరణం స్వత" ఇత్యమరః ॥ అధిగతః ప్రా
ప్తః - గుణః మౌర్వీ యేన తత్తథోక్తం " మౌర్వీ జ్యా శిఞ్జినీ గుణ" ఇత్యమరః ॥
స్రోతోభేదాభిన్నమౌర్వీవిశిష్టమిత్యర్థః ॥ వేలానుబద్ధపూర్వాపరోభయపా
ర్శ్వవర్తిగిరిశిఖరాభ్యామృజుతయైకీభూయ స్యన్దమానానాం స్రోతసామభిముఖ
మేళనేన వక్ష్యమాణవేలారూపచాపమౌర్వీత్వేన రూపణమితి వేదితవ్యం - వే
లామర్యాదా భూమిరేవ చాపం ధనుః కర్మ - వేగతః వేగాత్ - ఆద్యాదిత్వా
త్తసిః - వ్యతీయాః వ్యతివర్తిథాః " యథా రాఘవనిర్ముక్తశ్శరశ్శ్వసనవిక్రమః ॥

గచ్ఛేత్తద్వద్గమిష్యామి లఙ్కాం రావణపాలితామ్,, ఇత్యుక్తరీత్యా హనూమానివ త్వమపి క్షిప్రమేవ వేలాచాపప్రదేశాచ్ఛర ఇవోడ్డీయేథాః - న తు మనాగపి విలమ్బేథా ఇతి భావః ॥ అత్ర చారువిస్ఫారఘోషైరిత్యత్ర ప్రాథమిక సమాసద్వయపక్షే విస్ఫారస్యాన్యధర్మస్యాన్యత్ర స్రోతస్యసంభవేన సాదృశ్యాక్షేపాదసంభవద్వస్తుసమ్బన్ధనిదర్శనా - తార్తీయీకసమాసపక్షే తూపమేత్యుభయథాఽపి సంభవాదనయోస్సందేహసంకరః ॥ చారువిస్ఫారఘోషైరితి విశేషణస్య స్రోతస్సమార్గత్వారోపానుగుణ్యాభిప్రాయగర్భతాత్పరికర ఇతి పూర్వోక్తసందేహసంకరేణాస్యైకవాచకానుప్రవేశసంకరః ॥ స్రోతోభేదేషు శిఞ్జనీత్వారోపాద్రూపకం - తచ్చ తథావిధారోపానుగుణ్యాయ స్రోతసాముక్తరీత్యోభయపార్శ్వవర్తిశైలశృఙ్గావతీర్ణత్వాసమ్బన్ధేఽపి తత్సమ్బన్ధోక్తిరూపాతిశయోక్త్యైకవిప్రతిభోన్మీలితప్రౌఢోక్తిసిద్ధయా పూర్వోక్తసందేహసంకరైకవాచకానుప్రవేశసంకరాభ్యాం చోపష్టభ్యత ఇత్యఙ్గాఙ్గిభావసంకరః ॥ వేలాయాం చాపత్వారోపాద్రూపకం - శర ఇవేతి పూర్ణోపమా - త్వమిత్యుపమేయస్య శర ఇత్యుపమానస్య పత్రప్రకృష్ట ఇత్యాది సాధారణధర్మస్య ఇవేతి వాచకస్య చోపాదానాత్ - పత్రప్రకృష్ట ఇత్యాదౌ సమానధర్మత్వం శ్లేషకృతమితి తదిభ్భిత్తికాభేదాధ్యవసాయమూలకాతిశయోక్త్యనుప్రాణితత్వాదుపమాయాస్తయా సహాఙ్గాఙ్గిభావసంకరః ॥ ఉక్తవిధప్రాథమికరూపకేణోత్థాప్యమానా శర ఇవేత్యుపమా వేలాయాం చాపత్వారోపరూపరూపకగర్భైవోత్థాప్యతే ॥ ప్రాథమికరూపకస్యోభయోపకారకత్వాత్ - తతో ద్వైతీయీకరూపకోపమయోరైకకాలికత్వమితరేతరాపేక్షయా చారుత్వోన్మీలనం చోభయోస్తుల్యమితి వినిగమనావిరహాత్సమప్రాధాన్యసంకరః ॥ పత్రప్రకృష్ట ఇత్యస్య విశేషణస్య శీఘ్రవ్యతివర్తనాభిప్రాయగర్భత్వాత్ సఖే ఇత్యస్య విశేష్యస్యాప్యుక్తాభిప్రాయగర్భత్వాత్పరికర పరికరాఙ్కురౌ సంసృజ్యేతే - చారువిస్ఫారఘోషైరిత్యత్రోక్తనిదర్శనాదీనాం పత్రప్రకృష్ట ఇత్యాద్యుక్తశ్లేషాదీనాం చ పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిరితి సూక్ష్మయా దృశా నరసింహకారాః పఞ్చాప్యలంకారాస్తత్సంకరసంసృష్టయశ్చ యథాయోగం విభావనీయా విద్వద్భిరలంకారసారసర్వస్వవేదిభిరితి దిక్ ॥ యద్యప్యత్ర వేలాచాపమిత్యత్ర వేలైవ చాపమితి మయూరవ్యం

సకాదిసమాసాశ్రయణేనరూపకవద్వేలాచాపమివేత్యుపమితసమాసాశ్రయణే నోపమాఽపి శక్యావక్తుం- తథాఽపిస్రోతోభేదైరధిగతగుణమితి స్రోతోభేదేషుమార్వీత్వారోపరూపరూపక గర్భితవిశేషణానుగుణ్యాద్రూపకసిద్ధిః । తస్యహి విశేషణస్య ప్రధానేనసహాన్వయేనభావ్యం - నతు గుణేన - తథాచ పారమర్షంసూత్రం "గుణానాంచపరార్థత్వాదసంబన్ధస్సమత్వా,, దితి ॥ అస్యార్థస్తు - గుణానాం అప్రధానభూతానాం పదార్థానాం - పరార్థత్వాత్ ముఖ్యప్రధానార్థత్వాత్ - పరస్పరంనసంబన్ధః - కుతః- సమత్వాత్ - అప్రధానత్వసామ్యాదితి ॥ యథాభాష్యకారమతే పావమానేష్టీనామాధానస్యచాహవనీయాద్యర్థత్వాత్పరస్పరం నాఙ్గాఙ్గిభావసంబన్ధః - యథాచవార్తికకారమతే అగ్నిసమిన్ధనార్థానాం మన్త్రవిశేషరూపాణాం నివిదాం సామిధేనీనాంచేతి సంక్షేపః - ఏతదధికరణపూర్వపక్షసిద్ధాన్తాప్రకృతానుపయోగాదిహన ప్రదర్శ్యతే - ఉపమితసమాసాశ్రయణేతస్య పూర్వపదార్థప్రధానతయా వేలాయాః ప్రాధాన్యంభవేత్ ॥ నచ తత్రాధిగతమార్వీకత్వరూపవిశేషణార్థాన్వయ స్వారస్యమస్తి - మయూరవ్యంసకాదిసమాసాశ్రయణేతు తస్యోత్తరపదార్థప్రాధాన్యాదస్తితదన్వయస్వారస్యమితి రూపకమేవాశ్రయితుం యుక్తమిత్యలమతివేలోత్తరోత్తరవిచారచాపలేన ॥ ఏతేన చాపవత్ స్థితవేలామితి కేషాంచిద్వ్యాఖ్యానంతు నాతీవరమణీయమితి వేదితవ్యమ్ ॥......... ॥౫౪॥

మూ॥ దావాసక్తంవనమివ నభస్సంధ్యయేవానువిద్ధం
సిన్దూరాఙ్కంద్విపమివహరింస్వామ్బరేణావజుష్టమ్।
విద్యుద్భిన్నంఘనమివసఖే విద్రుమారణ్యయోగా ద్దే
హేనైకం మిథునమివచద్రక్ష్యసిత్వంపయోధిమ్॥౫౫

వ్యా॥ అథ వేలాప్రదేశాదుడ్డీయమానః ప్రథమంపయోనిధించక్షుర్గోచరీకరిష్యసీత్యాహ ॥ * దావేతి * హేసఖే - విద్రుమారణ్యస్య ప్రవాళవనస్య "అథవిద్రుమఃపుంసిప్రవాళంపుంనపుంసక,, మిత్యమరః ॥ యోగాత్ సంబన్ధాత్ - దావాస్తకం దవానలావలీఢం - వనమివ -సంధ్యయాసంధ్యారాగేణేతి యావత్ ॥ అనువిద్ధంమిళితం- నభః గగనమివ - సిందూరం నాగసంభవం - అఙ్కశ్చిహ్నం యస్యతంతథోక్తం "సిన్దూరంనాగసంభవ,, మిత్యమరః॥ ద్వి

పమివ గజమివ - స్వామ్బరేణ స్వకీయేనవాససా పీతామ్బరేణాత్యర్థః॥ జుష్టం సేవితం- హరిం నారాయణమివ- విద్యుద్భిన్నంతటిన్మిశ్రం "అన్యదారితమి శ్రేషు భిన్న మేలెత్రయస్త్రిషి వ్,, తి రత్నమాలా - ఘనమివ జీమూతమివచ స్థితం - సాగరస్యశ్యామలత్వాద్విద్యుమవనస్యారుణత్వాచ్చదావాసక్తవనాద్యు పమా - పయోధింసరస్వన్తం- దేహేన శరీరేణ - ఏకం "ప్రకృత్యాదిభ్యఉ పసంఖ్యాన,, మితి తృతీయా - నామ్నాసుతీక్ష్ణమిత్యాదావివ దేహజ్ఞాప్యైక త్వ విశిష్టమిత్యర్థః॥ మిథునమివచ స్త్రీపుంసాత్మక దేహద్వయోపలక్షితం ద్వం ద్వమివచ - చకారఉక్తసముచ్చాయకః - ద్రక్ష్యసి ఏకమేవ విద్రుమలతాను విద్ధైకదేశతయాలోహితశ్యామలస్త్రీపుంసాత్మక ద్వంద్వమివచస్థితం నిర్వర్ణయ సీత్యర్థః॥ ఏతేనైవ "దేహేనసీలరూపేణ పీతరూపేణచోపలక్షితం ఏకంము ఖ్యం మిథునమివ లక్ష్మీనారాయణాఖ్యంమిథునమివేత్యర్థ,,ఇతి వ్యాఖ్యానమపా రమితి వేదితవ్యం - స్వామ్బరేణ జుష్టంహరిమివేతి భగవదుపమానస్య పూర్వ మేవోక్తతయా పౌనరుక్త్యాపాతాత్తాత్పర్యస్య క్లిష్టత్వాచ్చ - అత్ర విద్రుమల తారణ్యానువిద్ధస్య సాగరస్యదావాసక్తం వనమివేత్యాద్యుపమానాం మాలా రూపేణదర్శితత్వాన్మాలోపమా - తదుక్తం కావ్యాదర్శే "పూష్ణా హ్యతపఇవా హ్నాపూషావ్యోమ్నివవాసరః। విక్రమస్త్వయ్యధాల్లక్ష్మీ మితిమాలోపమా మతె,, తి॥ మాలాయాం యథైకేన పుష్పేణాపరస్య పుష్పస్యగ్రథనం - త థోపమానానాం పరస్పరసంబన్ధాన్మాలోపమేత్యేషావ్యపదిశ్యతే॥ ఏవంవిధ వైచిత్ర్యపైషా- కేవలముపమాన బాహుల్యేతు బహూపమేత్యనయోర్భేదః- సాచైవంలక్ష్యతేతత్రైవ॥ "చన్దనోదకచన్ద్రాంశు చన్ద్రకాన్తాదిశీతలః। స్ప ర్శస్తవేత్యతిశయంబోధయన్తీబహూపమే,, తి॥ విద్రుమారణ్యయోగేన నిమి త్తేనజలధేరేకస్యైవ మిథునతాదాత్మ్యసంభావనా దుపాత్తనిమిత్తవస్తు స్వ రూపోత్ప్రేక్షా - యద్వా - దేహేనైకమపి విద్రుమారణ్యయోగాన్మిథునమి వచ స్థితమిత్యుపమా - అత్రసాధకంబాధకంవా ప్రమాణమన్యతరస్య నాస్తీతి సందేహాపర్యవసానాదనయోస్సందేహసంకరః॥ అథవా॥ దేహేనైకమిత్యేత న్మిథునస్యైవ విశేషణం - దేహేనైకంమిథునమివ ఏకదేహయోగిస్త్రీపుంసా త్మకద్వంద్వమివేత్యర్థః॥ అస్మిన్నపి పక్షే యదిక్వచిదేవంవిధంపాటలశ్యామ

లవణ్ణ(స్త్రీ)పుంసాత్మకద్వంద్వమర్ధనారీశ్వరవదేకశరీరకమేవదృశ్యేత - తదా తే
న సహాస్యోపమేత్యభిసంధౌ భవత్యభూతోపమాలంకారః - తాదృశమిథునతా
దాత్మ్యసంభావనాభిసంధా వుత్ప్రేక్షేత్యనయోస్సందేహసంకరఏవ ॥ అయం
చపూర్వోక్తమాలోపమోపస్కృతఇతి సంక్షేపః ॥........... ......॥౫౫॥

{మూ॥ అస్తుత్వాపైర్వస్సురపతిహృతం ద్రష్టుకామైస్తు
రఙ్గం భిత్వా క్షోణీమగణితబలైస్సాగరో వర్ధితాత్మా ।
సతారాగ్రార్థంతవయదిగిరీ నాదిశేద్గుప్తపక్షాన్ స(శ్రా)
న్తోఽపివ్రీణయముచితం నైవబన్ధోర్విహన్యాః ॥౫౬}

వ్యా॥ పూర్వమేకాన్తరితశ్లోకే " శరణఇవసఖా వెగతస్త్వంక్షతీయా ,, ఇతి సంభ్రమాతిశయాదుదైరిరం- తేన యథాఽధిజ్యాచ్చాపాద్వినిర్గతశ్శరోలక్ష్యమ విద్ధ్వా న శక్నుయాదన్తరాఽవస్థాతుం- తథాఽయమపిలజ్జ్యమగత్వానశక్ను వీతమధ్యేఽవస్థాతుం- తథాసతి " తస్మిన్ ప్లవగశార్దూలే ప్లవమానే హనూమతి। ఇక్ష్వాకుకులమానార్థీ చిన్తయామాస సాగరః ॥ సాహాయ్యంవానరేన్ద్రస్య యది నాహం హనూమతః । కరిష్యామిభవిష్యామి సర్వవాచ్యోవివక్షతామ్ ॥ అహమిక్ష్వాకునాథేన సగరేణవివర్ధితః ॥ ఇక్ష్వాకుసచివశ్చాయం నావసీదితుమర్హతి । తథామయావిధాతవ్యం విశ్రమేతయథాకపిః ॥ శేషంచమయివిశ్రాన్తస్సుఖేనాతితరిష్యతి । ఇతికృత్వామతింసాధ్వీం సముద్రశ్ఛన్నమమ్భసి । హిరణ్యనాభం మైనాక మువాచగిరిసత్తమ ,, మిత్యాదినా - కాకుత్స్థస్యానృశంస్యంచ మైథిల్యాశ్చవివాసనమ్ । శ్రమంచప్లవగేన్ద్రస్య సమీక్ష్యోత్థాతుమర్హసి ,, త్యన్తముక్తరీత్యామదర్థేప్రవృత్తం మారుతిమివాముమపి రాజహంసం సభాజయితుం సాగరః క్వచిత్ప్రేరయేదపి హిరణ్యనాభాదీన్ శిలోచ్చయాంస్తత్రైతస్య విశ్రాన్తిప్రతిహన్యేత తన్మనోరథఇతి సంభావయన్నాహ భగవాన్రామభద్రః ॥ * అస్త్వితి * సురపతినామఘవతా-హృతంముషితం "తస్యపర్వణితంయజ్ఞంయజమానస్యవాసవః। రాక్షసీంతనుమాస్థాయయజ్ఞియాశ్వమపాహరత్,,దిత్యేతదత్రానుసంధేయం-తురఙ్గంఅశ్వమేధీయాశ్వం-ద్రష్టుంకామోయేషాంతైః-తథోక్తైః"తుంకామే,,తి మలోపః॥"గతింపుత్రానపశ్యామిరక్షసాం పురుషర్షభాః।మన్త్రపూతైర్మహాభాగైరాస్థితోహిమహాక్రతుః॥తద్గచ్ఛతవిచిన్వ

ధ్వం పుత్రకాభద్రమస్తువః । సముద్రమాలినీం సర్వాం పృథివీమనుగచ్ఛత ॥ ఏ
కైకయోజనం పుత్రా విస్తారమధిగచ్ఛత । యావత్తురగసందర్శస్తావత్ఖనత మేదినీ,,
మితి పితురాజ్ఞామనురుధ్య ద్రష్టుమభిలషద్భిరిత్యర్థః - తత్ర తేషామశక్తిసంభా
వనాం వ్యుదస్యతి॥ అగణితబలైరితి॥ అగణితం అపరిమితం - బలం సామర్థ్యం యేషాం
తైస్తథోక్తైః "ఇత్యుక్తా హృష్టమనసో రాజపుత్రా మహాబలాః - తేతుసర్వే మహా
త్మానో భీమవేగా మహాబలా ,, ఇత్యేతదనేన ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే॥ ఈదృశప్రభావాః కిం
మియా ఇమే షీరా ఇత్యత్రాహ॥ అస్మత్పూర్వైరితి॥ "సర్వా పూర్వమియం యేషా
మాసీత్కృత్స్నా వసుంధరే,, త్యాద్యుక్తప్రభావాణామస్మాకమన్వయే పూర్వజైరి
త్యర్థః॥ నహ్యనీదృశకులీనానాం వక్ష్యమాణో ఽతిశయస్సంభవేదితి భావః । క్షోణీం
భువం భిత్వా "యోజనాయామవిస్తారమేకైకో ధరణీతలమ్ । బిభిదుః పురుషవ్యాఘ్రా
వజ్రస్పర్శసమైర్నఖైః । శూలైరశనికల్పైశ్చ హలైశ్చాపి సుదారుణై,, రి
త్యుక్తరీత్యా నఖాదిభిర్విదార్యేత్యర్థః । వర్ధితః సమేధితః ఆత్మా స్వరూపం -
యస్య స తథోక్తః " రాఘవస్య కులేజాతైరుదధిః పరివర్ధితః । అహమిక్ష్వా
కునాథేన సగరేణ వివర్ధితః,, ఇత్యేతదనేన స్మార్యతే । సగరస్యైవ పుత్రకర్తృ
కసాగరఖననప్రయోజకత్వాత్సగరేణ వివర్ధిత ఇత్యుక్తం - అతో న రామాయణ
పూర్వోత్తరవిరోధః ॥ సాగరః సరస్వాన్, సగరవర్ధితత్వజ్ఞాపనాయైవాత్ర సా
గరశబ్దః ప్రయుక్తః ॥ తవ హనూమత ఇవ మతాఽర్థ్యోద్దేశేన ప్రవృత్తస్యే
తి భావః, సత్కారార్థం సపర్యావిధానాయ, గుప్తాః రక్షితాః పక్షాః యే
షాం తాం స్తథోక్తాన్, అనేన "పూర్వం కృతయుగే తాత పర్వతాః పక్షిణోఽభ
వన్ । తేఽభిజగ్ముర్దిశస్సర్వా గరుడానిలవేగినః । తతస్తేషు ప్రయాతేషు దేవ
సంఘాస్సహర్షిభిః ॥ భూతాని చ భయం జగ్ముస్తేషాం పతనశఙ్కయా । తతః క్రుద్ధ
స్సహస్రాక్షః పర్వతానాం శతక్రతుః । పక్షాంశ్చిచ్ఛేద వజ్రేణ తత్ర తత్ర సహస్ర
శః । సమాముపాగమత్క్రుద్ధో వజ్రముద్యమ్య దేవరాట్ । తతోఽహం సహ
సాక్షిప్తశ్శ్వసనేన మహాత్మనా ॥ అస్మిన్ లవణతోయే చ ప్రక్షిప్తః ప్లవగోత్తమ। గు
ప్తపక్షసమగ్రశ్చ తవ పిత్రాఽభిరక్షిత,, ఇత్యస్మాకథాస్మారితా, గిరీన్ - శైలాన్
అది శైల్ అజ్ఞాపయేద్వృది "దిశ అతిసర్జనే,, తౌ చాదికాదస్మాదాఙ్పూర్వకాల్లి
ఙ్ - శైలానితి బహువచనం ప్రయుఞ్జానస్యాయం భావః, హనూమద్గమనావసరే

సాగరేణైక ఏవ ప్రేషితస్సపక్షశ్శైలః త్వద్గమనదశాయా మాదరాతిథ్యమ్మా యదినామబహూనపి ప్రేషయేదచలాన్సపక్షాం స్తర్హి సర్వానపివిశ్రాన్తిపారి తోషికదానేన యథార్హం సమ్మానయేత్తథా ఏవ, నతుకంచిదప్యుదాసీత్తథా ఇతి ॥ నన్వేక ఏవహిరణ్యనాభశ్శైలోగుప్తపక్షః ఉదాహృతశ్రీరామాయణవచనే స్తథా ప్రతీతేః, నతు బహవో గిరయస్తథావిధాః, యేన శైలానితిబహువచనం సంగచ్ఛతేతి చేన్నైవం, తత్ర హిరణ్యనాభేన మైనాకేన స్వవృత్తాన్తమాత్రావేదనప్రవృత్తతయా తథోక్తేఽపి సాగరే భూయసామపి తథావిధగిరీణాం సద్భావసంభవాత్ ॥ యథోచ్యతే శిశుపాలవధే "యేపక్షిణః ప్రథమమమ్బునిధింప్రవిష్టాయేపీన్ద్రబాహుతులితాయుధ లూనపక్షాః । తేజగ్మురద్రిపతయస్సరసీర్విగాఢుమాక్షిప్తకేతుకుథసైన్యగజచ్ఛలేన,,తి ॥ అనర్ఘరాఘవేచ "నిపీతె మైనాద్ధాస్తిమితగురుభిః పక్షపటలైః ప్రయత్నాదుడ్డీయప్రతిపదమపవ్యస్తపతితాః । వినన్తః కాళీరం కుహరమశరణ్యాశ్శిఖరిణః క్షణం దృష్టాస్తస్యస్తుతిషు నగిరాం సాహసరస,, ఇతి॥ తత్రాతిశయోక్తిరితి చేదిహాపి తద్వైవాస్త్విత్యేవసంతోష్టవ్యమాయుష్మతేతియత్కించిదేతత్ ॥ త్వం- అశ్రాన్తోఽపి దూరోల్లఙ్ఘనేన శ్రమమప్రాప్తోఽపి, బన్ధోః సఖ్యుః ఉక్తరీత్యాసాగరస్యాస్మద్బన్ధుత్వాత్తత్సచా స్తత్సఖత్వాదితిభావః ॥ "బన్ధుస్స్యాత్పుంసిబన్ధూకే మిత్రేభ్రాతరిబాన్ధవ,, ఇతి మేదినీ ॥ ఉచితంయుక్తం "ఉచితంప్రోక్తమభ్యస్తేమితేజ్ఞాతేసమఞ్జస,, ఇతి విశ్వః॥ ప్రణయంవిస్రమ్భం ప్రేమాణంవా "ప్రణయాఅమీ । విస్రమ్భయాచ్ఞాప్రేమాణ ,, ఇత్యమరః ॥ నైవవిహన్యాః కించిదపివ్యాహతం మాకార్షీః - విపూర్వాద్ధన్తేర్లిఙ్, అయంభావః, హనూమతాపూర్వం సాగరోల్లఙ్ఘనావసరే తద్బన్ధుతాపరిజ్ఞానేనాత్మసత్కారార్థమైవ తత్ప్రేషితోఽపి మైనాకో గమనాన్తరాయాతిసంభావనయా ప్రథమమురసానిపాత్య పశ్చాత్తదావేదిత తత్సంబన్ధపరిజ్ఞానే కరావమర్శమాత్రేణ సంభావితః । యథోచ్యతే శ్రీరామాయణే "తముత్థితమసఙ్గేన హనూమానగ్రతస్స్థితమ్ । మధ్యేలవణతోయస్య విఘ్నోఽయమితినిశ్చితః ॥ సతముచ్ఛ్రితమత్యర్థం మహావేగో మహాకపిః । ఉరసాపాతయామాస జీమూతమివమారుతః ॥ సతథాపాతితస్తేన కపినాపర్వతోత్తమః । బుద్ధ్వాతస్యకపేర్వేగం జహర్షననన్దచ ॥ తమా

కాశగతంవీర మాకాశేసముపస్థితమ్ । ప్రీతోహృష్టమనావాక్యమబ్రవీత్పర్వతః కపిమ్ । మానుషంధారయిత్వాపి మాత్మనశ్శిఖరేస్థితః ॥ దుష్కరంకృతవాన్కర్మత్వమిదంవానరోత్తమ । నిపత్యమమశృఙ్గేషు విశ్రమస్వయథాసుఖమ్ ॥ రాఘవస్యకులేజాతై రుదధిః పరివర్ధితః । సత్వాంరామహితేయుక్తం ప్రత్యర్చయతి సాగరః ॥ కృతేచప్రతికర్తవ్య మేషధర్మస్సనాతనః । సోఽయంతత్ప్రతికారార్థీత్వత్తస్సమ్మానమర్హతి ॥ తిష్ఠత్వంహరిశార్దూల విశ్రమ్యమయిగమ్యతామ్ । త్వన్నిమిత్తమనేనాహం బహుమానాత్ప్రచోదితః ॥ యోజనానాంశతంచాపి కపిరేషసమాప్లుతః । తవసానుషువిశ్రాన్త శ్శేషంప్రక్రమతామితి ॥ తదిదంగన్ధవత్స్వాదు కన్దమూలఫలంబహు । తదాస్వాద్యహరిశ్రేష్ఠవిశ్రాన్తోఽనుగమిష్యసి,, త్యుపక్రమ్య “ త్వయామమైషసంబన్ధః కపిముఖ్యమహాగుణః । అస్మిన్నేవంగతేకార్యే సాగరస్యమమైవచ । ప్రీతింప్రీతమనాఃకర్తుం త్వమర్హసిమహాకపే ॥ శ్రమంమోచయపూజాంచ గృహాణకపిసత్తమ । ప్రీతించబహుమన్యస్వ ప్రీతోఽస్మితవదర్శనాత్ ॥ ఏవముక్తఃకపిశ్రేష్ఠస్తంనగోత్తమమబ్రవీత్ ॥ ప్రీతోఽస్మికృతమాతిథ్యం మన్యురేషోఽపనీయతామ్ ॥ త్వరతేకార్యకాలోమే అహశ్చాప్యతివర్తతే ॥ ప్రతిజ్ఞాచమయాదత్తా నస్థాతవ్యమిహాన్తరే ॥ ఇత్యుక్త్వాపాణినాశైల మాలభ్యహరిపుఙ్గవః । జగామాకాశమావిశ్య వీర్యవాన్ప్రహసన్నివే,, త్యన్తేనగ్రన్థేన ॥ త్వయాతు ప్రథమమేవమదుక్తిపరిజ్ఞాతతత్సంబన్ధతయా మనాగపిమాకారితదవజ్ఞానం - అపితు తత్ప్రీమానుగుణం తత్రవిశ్రమేణ సమ్మాననైవ క్రియతాం - యథోచ్యతే- “ ప్రియేమప్రియకారీస్యాన్నాప్రియంకించిదాచరేత్ । తద్దుస్సహమవజ్ఞానం యత్ప్రియోఽప్రియమాచరే,, దితీతి ॥ అత్ర సురపతిహృతాశ్వమేధీయాశ్వదిదృక్షాయాః క్షోణీభేదనం ప్రతిహేతుత్వాదేకంకావ్యలిఙ్గం - అస్మత్పూర్వైరిత్యాది వర్ధితాత్మేత్యన్తస్య వాక్యార్థస్య హంససత్కారార్థం పర్వతాజ్ఞాపనంప్రతిహేతుత్వాదన్యత్కావ్యలిఙ్గం - అగణితబలైరితి విశేషణస్యక్షోణీభేదనేషత్కరత్వాభిప్రాయగర్భత్వాత్పరికరః ॥ బన్ధోరిత్యస్యవిశేషణగత్యా ప్రణయవ్యాహతినిషేధం ప్రతిహేతుత్వాదితరచ్చకావ్యలిఙ్గమిత్యేతేషాం సంకరోద్రష్టవ్యః ॥.........॥౧౬॥

మూ॥ తత్రాసీనః క్వచన సరసి స్మేరహేమారవిన్దే లబ్ధా
స్వాదో మధుభిరమితైస్సంవినీతాధ్వఖేదః । దక్షిణస్య
స్యగ్రే లఘుతరగతిశ్శేషముల్లఙ్ఘ్య సిన్ధో స్తోయాఘా
తాస్ఫాలితశిలా రమ్యవేలం సువేలమ్ ॥ ౫౭ ॥

వ్యా॥ సాగరకర్తృకోచితపరిణయస్యావ్యాహతిమేవ సపరికారాంకథయన్నగ్రే సువేలం దక్షిణస్యసీత్యాహ ॥ * తత్రేతి * తత్ర - సత్కారార్థం సాగరేణ యద్వ్యాదిష్టాస్స్వర్గిరయ స్తేషు గిరిష్విత్యర్థః॥ స్మేరాణి ఈషద్వికసితాని "ష్మిఙ్ ఈషద్ధసనే,, అస్మాత్ "నమికమ్పిస్మ్యజసీ,, త్యాదినా రప్రత్యయః - హేమారవిన్దాని సువర్ణకమలాని- యస్మిం స్తథోక్తే - క్వచన కస్మింశ్చిత్ - సరసి కాసారే- స్మేరహేమారవిన్దఇత్యనేన తత్సరసో మానససరస్తౌల్యం ద్యోత్యతే॥ ప్రసిద్ధ్యతిహి మానససరసి హేమారవిన్దస్థితిః॥ యథోచ్యతే శ్రీమదుత్తరరామాయణే "తస్మాద్గచ్ఛ మహాబాహో కైలాసం ధరణీధరమ్ । నివేశయనివాసార్థం త్యక్త్వాలఙ్కాం సహానుగః ॥ తత్ర మన్దాకినీరమ్యా నదీనాముత్తమానదీ । కాఞ్చనైస్సూర్యసంకాశైః పఙ్కజైస్సంవృతోదకె,, తి ॥ మానససరశ్చ మన్దాకిన్యేకదేశఏవ ॥ కాళిదాసశ్చాహ ॥ "హేమామ్భోజప్రసవిసలిలం మానసస్యాదదాన,, ఇతి ॥ అనేన తస్య సరసో హంసం ప్రతి స్వావాసనివాసతుల్యసుఖాధాయకత్వం వ్యజ్యతే ॥ ఆసీనః ఉపవిష్టః - సర్వేషామపి తత్రత్యానాం సరసాం రమణీయతమత్వావిశేషాద్యస్మిన్కస్మింశ్చిద్యథారుచినిషీదన్నితిభావః ॥ అమితైః భూయోభిః - మధుభిః-మకరన్దైః, లబ్ధః-ప్రాప్తః, ఆస్వాదః పానం- యేన సతథోక్తః- అతఏవ - సంవినీతః వ్యపగమితః - అధ్వఖేదః మార్గశ్రమో యేన సతథోక్తశ్చసన్- సంవీత్యుపసర్గాభ్యాం ఖేదస్యాపునరున్మజ్జనం నిరాసో ద్యోత్యతే ॥ "పీత్వామధుయథాకామం విశ్రాన్తావనచారిణ,, ఇత్యుక్తరీత్యా మధుపానేన నిరస్తసుదూరవ్యాయామశ్రమతయావిశ్రాన్తస్సన్నితిభావః అతఏవ - అగ్రే పురస్తాత్ లఘుతరగతిః క్షిప్రతరగమనస్సన్ - నహ్యధ్వశ్రమపరిఖిన్నానాం సంభవతి జఙ్ఘాలతేతిభావః ॥ అతిశయేనలఘుః లఘుతరేత్యేవ విగ్రహః నతు "వోతోగుణవచనా,, దితి వైకల్పికఙీషి , అతిశయేన లఘ్వీతి విగృహ్య "తసిలాదిష్వాకృత్వసుచ,, ఇత్యనేన పుంవద్భావే లఘుత

రేతి-తథాసతిలఘ్వీతరేతిస్యాత్ ॥ " ఘరూపకల్పచేలడ్బ్రువగోత్రమతహ లేషు జ్యోఽనేకాచోహ్రస్వ,, ఇత్యనేన తరప్ప్రత్యయపరకత్వేభాషితపుంస్కానాంఙ్యన్తానాం హ్రస్వవిధాయకేన పాణినిశాస్త్రేణతస్యబాధాత్, తర్హిలఘుతరా గతి ర్యస్యేత్యతిబహువ్రీహిః॥ యద్యపి ద్వ్యర్థవాచకే విభజనీయేచోపపదఏవాతిశాయనికః ప్రత్యయోఽనుశిష్టః " ద్వివచనవిభజ్యోపపదే తరబీయసునా,,వితి ॥ తథాఽపీహసాక్షాత్తాదృశోపపదాభావేఽపితరప్ప్రత్యయోబుద్ధి పరికల్పిత ప్రతియోగ్యపేక్షయేతి నదోషః - తథాచ సూత్రితంవామనేన ప్రయోగికేపఞ్చమాధికరణే ॥ "బౌద్ధప్రతియోగ్యపేక్షాయా మప్యాతిశాయనికా,, ఇతి ॥ బౌద్ధస్యప్రతియోగినోఽపేక్షాయామప్యాతిశాయనికాస్తరబాదయోభవన్తి - ఘనతరంతమః బహులతరంప్రేమేతి తత్సూత్రవృత్తిః - సిన్ధోఃసాగరస్య - శేషంఅవశిష్టంమార్గం - ఉల్లఙ్ఘ్యఅతిక్రమ్య - తోయానాంఉన్నమదానమత్కల్లోలరూపాణామమ్భసాం - ఆఘాతాత్ ఆస్ఫాలనాత్ మసృణీకృతాః మసృణితాః మసృణశబ్దాత్తత్కరోతీతి ణ్యన్తాత్కర్మణిక్తః - శ్లక్ష్ణీకృతాః - యాః శిలాః తాభిః - మసృణోఽకర్కశేస్నిగ్ధ,, ఇతి మేదినీ - రమ్యారమణీయా - వేలామర్యాదాభూమిః - యస్యతంతథోక్తం " అథధౌతోపలతలాంతోయాఘైస్సహసోత్థితైః । వేలామాసాద్యవిపులా,, మిత్యేతదత్ర ద్రష్టవ్యం - సువేలంసువేలనామానంశైలం - తోయాఘాతమసృణితశిలారమ్యవేలత్వాదేవాస్య సువేలఇతి సంజ్ఞేతిభావః ॥ ద్రక్ష్యసి - అగ్రఇత్యేతదత్రవాసంబధ్యతే ॥ తదాఅగ్రేద్రక్ష్యసీత్యన్వయః ॥ అత్రస్మేరహేమారవిన్దఇతి విశేషణస్య మకరన్దభూయస్త్వాభిప్రాయగర్భత్వాత్పరికరః ॥ లబ్ధాస్వాదఇత్యస్య విశేషణగత్యాఽధ్వఖేదవినివర్తనంప్రతిహేతుత్వాదేకంకావ్యలిఙ్గం - సంవినీతాధ్వఖేదఇత్యస్యాగ్రేలఘుతరగతిత్వంప్రతిహేతుత్వాదితరచ్చ కావ్యలిఙ్గం - త్రయాణామేషామఙ్గాఙ్గిభావసంకరః ॥ తోయాఘాతాదిత్యాదౌ స్వభావోక్తిరనుప్రాససంకీర్ణాపూర్వోక్తసంకరేణసంసృజ్యతే ॥............... ॥౪౭॥

{ మూ॥యస్యాసన్నేపయసిజలధేస్త్వత్ప్రతిచ్ఛన్దచ
ద్రాః పక్షచ్ఛేదక్షరితరుధిర స్తామసం దర్శనీయాః। }
{ వీచీప్రేఙ్ఖ(ఙ్ఖ)ద్విషమితరుచోమౌక్తికైస్తారకాభై
స్సన్ధ్యామన్యాంనియతమవనౌదర్శయన్తిప్రవాళాః } ॥౪౮॥

వ్యా॥ అథ హంసస్య సువేలాభ్యాశదేశచఙ్క్రమాపసరే సాముద్రసలిలో న్మిద్రవిద్రుమశోభాముద్రైస్సంభావినీతి సంభావయన్ సముద్రానువిద్ధతయా తమేనసువేలగిరింవిశినష్టి ॥ * యస్యేతి * యస్యసువేలస్య - ఆసన్నేసన్ని కృష్టే - జలధేః సముద్రస్య - పయసిసలిలే- త్వత్ప్రతిచ్ఛన్దః త్వత్ప్రతిబిమ్బ మేవ - చన్ద్రో యేషాంతే తథోక్తాః- పక్షయోఃసువేలగిరిగరుతోః ఛేదేనఛేద నేన క్షరితఃస్రుతః యః రుధిరస్తోమో రక్తనివహః - సఇవసందర్శనీయాః ద్ర ష్టుంయోగ్యాః తత్రైవన సంభావనార్హా ఇతియావత్ ॥ అనేనజపాకుసుమసచ్ఛా యతాసూచకేన విద్రుమాణామత్యుత్తమత్వంద్యోతితం - యథోక్తం రత్నపరీ క్షాయాం - పక్వబిమ్బఫలాకారం జపాకుసుమసన్నిభమ్ । శుకతుణ్డసమచ్ఛా యంప్రవాళమతిశోభన,, మితి ॥ వీచీస్రోతైః అహమహమికయాఽభిపతతాం తరఙ్గాణాం సంఘట్టనాదిత్యర్థః ॥ విషమితరుచః దన్తురితద్యుతయః - వివృ క్తప్రసారిత ప్రకాశా ఇతియావత్ ॥ తారాపిపతాకాః- స్వార్థికఃకన్ "కేణ,, ఇతి హ్రస్వః- నాత్ర " ప్రత్యయస్థాత్కాత్పూర్వస్యే,, త్యాదినాకాత్పూర్వస్య స్యేత్వం " నయాసయో,, రితి సూత్రస్థేన " తారకాజ్యోతిషి,, తి వార్తికేన తన్నిషేధాత్ - తారకాణాం ఋక్షాణాం- ఆభేవాభా యేషాంతైస్తథోక్తైః ॥ "సప్తమ్యుపమానే,, త్యాదినా ఉత్తరపదలోపఇత్యనోచామ సవిస్తరం ప్ర థమశ్లోకే - మౌక్తికైఃముక్తాఫలైః - ఉపలక్షితాః - ముక్తాఏవమౌక్తికానీతి స్వా ర్థికోవినయాదిత్వాట్ఠగితిచ్ఛత్వారింశశ్లోకే "గద్గదామౌక్తికౌఘై,,రిత్యత్రోద్ది రిరామవిస్తరేణ - వీచీస్రోతైరితి తృతీయాన్తపాఠే- వీచీస్రోతైః తరఙ్గోత్క్షేప ణేన స్వసన్నికర్షమాగతైరిత్యర్థః - తారకాభైః - మౌక్తికైః విషమితరుచః స్వ సన్నికర్షమిళితస్వచ్ఛతమమౌక్తికరుచిసంభిన్నత్వేనాయథాపస్థితకాన్తయ ఇత్య ర్థః ॥ పాటలాఇతియావత్ - అయమేవపాఠస్సాధీయానితిభాతి ॥ ప్రవాళాః వి ద్రుమాః " అథవిద్రుమఃపుంసిప్రవాళంపుంనపుంసక ,, మిత్యమరః ॥ అననో భూమ్యాం- అన్యాం-పూర్వోక్తస్యప్రకారస్యత్వద్గమనావసరఏవ సంభవాల్లోక విలక్షణామిత్యర్థః ॥ సన్ధ్యాంసాయంసంధ్యామిత్యర్థః॥దర్శయన్తినియతం ప్రకాశ యన్తీవ- నియతమిత్యేతదుత్ప్రేక్షావ్యఞ్జకం - అత్రత్వత్ప్రతిచ్ఛన్దచన్ద్రాఇత్య త్రరూపకం - పక్షచ్ఛేదేత్యాదౌ ప్రవాళానాం సువేలపక్షచ్ఛేదక్షరితరుధి ర

స్తోమతావా త్త్వసంభావనాదు క్తవిషయాస్వరూపోత్ప్రేక్షా - నచ తాదృశరు ధిరస్తోమ సాధర్మ్యాదుపమైవకుతోనస్యాదితిభ్రమితవ్యం యత్ర క్వచనస్థితే న రుధిరస్తోమేనాప్యుపమాయాస్సుపదత్వయా సువేలపక్షక్షతిక్షరితత్వ విశేష ణానపేక్షణాత్. ఇహతదుపాదానం విద్రుమాణాంతాదృశరుధిరస్తోమతావా త్త్వసంభావనామేవాప గమయతి - తథాసత్యేవ తద్విశేషణసాఫల్యాత్- యద్యపీవశబ్దస్యోపమానార్థకస్యైవ ఘనశ్యామఇత్యాదౌ లోపోదృశ్యతే-నో త్ప్రేక్షావాచకస్య - తథాప్యస్యాముత్ప్రేక్షాయా ఉపమోపక్రమత్వాదుత్ప్రే క్షాపర్యవసేయస్యేవశబ్దస్యోపక్రమేఉపమావాచకత్వాల్లోపఇతివిభావనీయం॥ యద్వా ॥ పక్షచ్ఛేదక్షరితరుధిరస్తోమాఇతి సందర్శనీయా ఇతివిగ్రహః, తాదృ శరుధిరస్తోమత్వేన సంభావనీయాఇతి తదర్థః । అస్మిన్పక్షేప్యు క్తరీత్యా ఉత్ప్రే క్షైవ । పూర్వోక్తికాస్తురిత్యత్రలుప్తోపమాభేదః ॥ ఏతైరక్తైర్గత్రహస్తా ప్రవాళా నాం లోకవిలక్షణసద్భావప్రకాశనోత్ప్రేక్షేతిసంకరః ॥ త్వత్ప్రతిచ్ఛన్దవర్గా ఇత్యాద్యుక్తానామలంకారాణామన్యోన్యనైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిః - యద్వా - పక్షచ్ఛేదేత్యాదేరేవమర్థః ॥ పక్షచ్ఛేదక్షరితరుధిరస్తోమాత్ - సందర్శనీయాః దృశ్యాః సంజాతాఇతియావత్ ॥ ప్రసిద్ధం హి శైలపక్షచ్ఛేదరుధిరజన్యత్వం ప్ర వాళానాం- తథాచసారసంగ్రహే రత్నపరీక్షాధ్యాయే "సప్రాణిపురానకోలా కనానావిరస్వతామ్ । పక్షయోఃకపసందక్రౌ పతతాంఘనతీభృతామ్ ॥ వ్యపతన్నృ మ్బరాచ్ఛేతే లూనపక్షామహీధరాః । గిరీణాంపతమానానాం పక్షశోణసము ద్భవాః ॥ నిపేతుఃక్షరజాయత్రఖని స్తత్రప్యజాయత । ఫుల్లకింశుకసచ్ఛాయా వి ద్రుమాస్తత్రజజ్ఞిరే ,, ఇతి ॥ అస్మిన్నర్థేపస్తుకథసమాత్రపరత్వాద్ద్వితీయపాదే న కశ్చిదప్యలంకారఇతిధ్యేయమ్ ॥..............................॥౪౮॥

మూ॥ యత్రారణ్యాంవరుణవసతేర్వీచిమేనావనీస్తైః
క్రాంతత్నస్థకనబతైర్విద్రుమైరుత్ప్రవాళమూర్త్తౌ
ఛీలైస్స్వయమనిమిషైరాహ్యతస్థాపితానాంమస్తా
రాణాంమధుపరిమళైర్వాసితం మూలిపన్నైః ॥ ॥౪౯॥

వ్యా॥ పునరపిసువేలమేవవిశినష్టి ॥ * యత్రేతి * యత్ర సువేలే - ఆ షణ్యాంవిపినం, వరుణస్యవసతిఃస్థానం సముద్ర ఇత్యర్థః తస్య " తరావపమ

ణాలయ,, మిత్యాదిప్రయోగాద్వరుణవసతిశబ్దస్సముద్రవాచీ, వీచీనాం ఊర్మీ
ణాం, వేగేనజవేన " వేగఃప్రవాహజవయోరపీ,, త్యమరః ॥. అపన్నైలైః బహి
ర్నిష్కాసితైః ముక్తారత్నాన్యేవ స్తబకాః పుష్పగుచ్ఛాః " స్యాద్గుచ్ఛకస్తు
స్తబక,, ఇత్యమరః, లైః శబలాఃచిత్రవర్ణాః, తథోక్తైః, ముక్తాశ్చరత్నానిచేతి
ద్వంద్వః, నచ రత్నముక్తాశబ్దయోస్సామాన్యవిశేషవాచినోః కథం ద్వంద్వః
"సామాన్యవిశేషవాచినోశ్చద్వంద్వోనభవతీతి వక్తవ్య,, మితి " త్యాదాదీనిస
ర్వైర్నిత్య,, మితి సూత్రస్థభాష్యవార్తికేన తన్నిషేధా దితివాచ్యం, తస్యాని
త్యత్వాత్, తథాచప్రకృతసూత్రశబ్దకౌస్తుభే "అనిత్యోఽయంనిషేధః" ప్రాచ్య
భరతేష్వి,, తి నిర్దేశాల్లిఙ్గాత్ - తేన ప్రమాణప్రమేయేత్యాదిషు ద్వంద్వస్సి
ద్ధ,, ఇత్యుక్తం, ఏతేన " మణిముక్తాప్రవాళానాం - మణిముక్తాప్రవాళాంస్తు
మణివిద్రుమవైడూర్యముక్తావిరచితాన్తరః- నక్షత్రతారాగ్రహసంకులాఽపీత్యా
దిప్రయోగావ్యాఖ్యాతాః, వస్తుతస్తు ప్రాచ్యభరతేష్వత్యాదినిర్దేశస్యసౌత్రత
యాఽప్యుపపత్తేర్గహతాప్రయత్నేన సిద్ధాన్తితస్యసామాన్యవిశేషవాచిపదద్వం
ద్వనిషేధకత్యదాది సూత్రభాష్యవార్తికస్యానిత్యతాకల్పనమయుక్తమేవ ॥ అ
తఏవైతత్సూత్రభాష్యప్రదీపోద్యోతే " ప్రాచ్యభరతేష్వితి సౌత్రోనిర్దేశః॥
ప్రమాణప్రమేయేత్యాదితు-ఏతద్భాష్యరీత్యాఽసాధ్వేవేత్యుక్తం వస్తుతస్తు ప్ర
మాణప్రమేయేత్యాదేరపిన్యాయసూత్రత్వేన తత్రాపి సౌత్రనిర్దేశత్వేనైవా
దోషత్వకల్పనంయుక్తం, మణివిద్రుమేత్యాద్యుదాహృతమనువాల్మీక్యాది
ప్రయోగాణామప్యార్షతయైవాదోషః, అథనికానాంతూపపత్త్యన్తరసంభవేసా
ధుత్వ మన్యథాత్వసాధుతైవ, తథాచ ముక్తారత్నేత్యత్రద్వంద్వోనయుక్తఏవే
తిధ్యేయం, నచ ముక్తానాంరత్నత్వ జాత్యనాక్రాన్తతయా రత్నమౌక్తికయో
స్సామాన్యవిశేషభావాభావః, యేన శూద్రాభీరమిత్యాదావివద్వంద్వోనిరు
ద్ధ్యేతేతివాచ్యం " వలోనామాభవచ్ఛ్రీమాన్దానవేన్ద్రోమహాబలః । లోకత్ర
యాధిపత్యంచ సంప్రాప్యసుమహానభూత్ ॥ తస్యాస్థినజ్రందశనాశ్చముక్తాస్త
థాచరక్తంఖలుపద్మరాగః । రోమాణివైడూర్యమితిప్రసిద్ధం ప్రవాళమాసీత్ప్రశ్రి
తంమహార్హమ్ ॥ నేత్రేమహానీలమభూత్ప్రశస్తం పిత్తంచగారుత్మతరత్నమాసీత్
ఆసీత్కఫస్తస్యతుపుష్యరాగో మేదస్తుగోమేదకతామవాప,, ॥ ఇత్యుపక్ర

ష్య "ఇదానీనవరత్నాని ధార్యాణ్యాస న్మహీభుజామ్,,॥ ఇతి స్కాన్దరత్నప
రీక్షాధ్యాయోక్తౌక్తికానామపి రత్నజాత్యన్తర్భావాత్ । అతఏవ "రత్నం
మణిర్ద్వయోరశ్మజాతౌ ముక్తాదికేఽపిచే,,తి కోశశ్చ సంగచ్ఛతే ॥ శూద్రాభీ
రమిత్యత్రతు ఆభీరాణాం శూద్రత్వానాక్రాన్తతయా ద్వన్ద్వోపయుక్తిః, తథాచ
త్యవాదిసూత్రభాష్యే "యదిసామాన్యవిశేషవాచినోర్ద్వన్ద్వో నభవతీత్యు
చ్యతే శూద్రాభీరం,గోబలీవర్దం,తృణోలప,మితి నసిధ్యతీ,, త్యాశఙ్క్య "నై
షదోషః ఇహతావచ్ఛూద్రాభీరమితి, ఆభీరాజాత్యన్తరాణీ,,తి సమాహితం.
"బ్రాహ్మణాదుగ్రకన్యాయా మాభీరో నామజాయత,, ఇతి స్మృతిముదాహృ
త్యాభీరాణాం శూద్రాపేక్షయా జాత్యన్తరత్వం స్పష్టీకృతం కైయటేన ॥ నే
హతథాముక్తానాం జాత్యన్తరత్వ నిర్ధాయకమస్తిప్రమాణం, ప్రత్యుత రత్నజాతీయ
త్వమేవోదాహృతప్రమాణేన సిధ్యతి- నాపి గోబలీవర్దవద్ద్వన్ద్వోపపత్తిః గో
శబ్దస్యేవ రత్నశబ్దస్యేహ నానార్థకత్వాభావాత్ ॥ అతఏవభాష్యే "గోబ
లీవర్దమితి నసిధ్యతీ,, త్యాశఙ్క్య "గావఉత్కాలితపుంస్కావాహాయచ విక్రి
యాయచ స్త్రియఏవావశిష్యన్తే,, ఇతి సమాహితం అత్ర స్త్రియఏవేతిభాష్య
ప్రతీకమాదాయ "తతశ్చగోశబ్దస్య స్త్రీత్వసమానాధికరణం గోత్వంప్రవృత్తి
నిమిత్తం, పుంస్త్వసమానాధికరణంచేతి నానార్థో గోశబ్దః, తత్రాద్యః ప్రసి
ద్ధః అన్త్యస్తుక్వచిదేవ ఏవంచ గోశబ్దః స్త్రీగవీనామేవవాచకః ప్రాయేణ,
క్వచిదేవతాత్పర్యగ్రాహకవశేన పుంగవానాం వాచకః, యథా "ఏతాన్గాశ్చ
తురో బలీవర్దాన్పశ్యే,, తి ప్రథమయోరితి సూత్రస్థభాష్యప్రయోగే గౌ
ర్వాహీక ఇత్యాదౌ చేతిభావః-ఏవంచ బలీవర్దసమభివ్యాహారాద్గోశబ్దస్తద్వ్య
తిరిక్తపరఇతి కథాదిన్యాయ్యం, వాహాద్యర్థంనిష్కాసిత పురుషాఏవగావో గోపద
వాచ్యాః నతు తత్సహితాఇత్యర్థః,, ఇతి భాష్యప్రదీపోద్యోతేవివృతం "ఏ
తాన్గాఇత్యుదాహరణే బలీవర్దానితిత్వవస్థావిశేషప్రాప్తత్వబోధనాయే త్యా
హ,, త్యుపక్రమ్య "తతశ్చాత్రగోశబ్దఃస్త్రీగవీనామేవవాచక ,, ఇతికై
యటప్రతీకమాదాయ "అత్రోదాహరణే పుంతాత్పర్యగ్రాహకరహితే ఇ
త్యర్థః - భాష్యేల్లోకాచ్చ గోశబ్దవ్యవహారః ప్రాయేణస్త్రీగవీష్వేవేతి
ద్రష్టవ్య,, మితిచ నిరూపితం - అతో గోశబ్దవద్రత్నశబ్దస్యప్రక్యతేఽనేకా

ర్థకత్వాయోగేన సామాన్యవిశేషభావాభావసమర్థనాయోగాన్నగోబలీవర్దమి తివద్ద్వన్ద్వ ఉపపద్యతే ॥ నాపితృణోలపమితివదుపపత్తిః - తత్రాప్యులపశబ్దస్య తృణవిశేష వ్యతిరిక్తార్థాన్తర పరత్వే నేహ తత్తాల్ప్యాయోగాత్ - అతఏవ "తృణోలపమితి - ఉలపా ఇత్యపాంనామ", త్యభాషి - తస్మాత్ ముక్తాశ్చ తాని రత్నాని చేతి కర్మధారయ ఏవ యుక్తః - శింశపావృక్షః కైలాసాద్రిరిత్యాదావివ "విశేషణం విశేష్యేణ బహుళ", మిత్యనేన సమాసః - వ్యాప్యవ్యాపకభావాపన్నశబ్దయోస్సమభివ్యాహారే వ్యాపకస్యైవ విశేష్యత్వనియమాద్రత్నశబ్దస్య విశేష్యతేతి ధ్యేయం - యద్వా - ముక్తానాం రత్నాని ముక్తారత్నానీతి షష్ఠీతత్పురుషః - మౌక్తికశ్రేష్ఠానీత్యర్థః "రత్నం స్వజాతి శ్రేష్ఠేఽపీ" త్యమరః ॥ శబలత్వంచ వర్ణద్వయయోగేఽపి భవత్యేవేతి న శబలపదస్వారస్యభఙ్గః "వైడూర్యమణిచిత్రేచ వజ్రరత్నవిభూషితే । వాలిపుత్రాయ ధృతిమాన్ సఙ్గదాయాఙ్గదే దదౌ", ఇత్యత్రహి వజ్రవైడూర్యాభ్యామేవ చిత్రత్వముచ్యతే । తత్రాపి వైడూర్యవజ్రశబ్దయోర్వ్యాప్యవాచినోర్మణిరత్నశబ్దాభ్యాం వ్యాపకవాచిభ్యాం విశేషణసమాస ఏవ - న తు ద్వన్ద్వః ఉక్తానుపపత్తితౌల్యాత్ - ఏవం "ముక్తామణివిచిత్రేణ కాఞ్చనేన విరాజితమ్", ॥ ఇత్యాదావపి వర్ణద్వయమేళనేనైవ చిత్రత్వముక్తం, అథవా శబలశబ్దశ్చిచ్ఛబలమవిచ్ఛబలమిత్యాదావివ విశిష్టపర ఇతి న తదస్వారస్యం - అథవా - ముక్తాయుక్తాని చ తాని రత్నానీతి మధ్యమపదలోపీ సమాసః రత్నశబ్దో ముక్తావ్యతిరిక్తమణిపరః । బ్రాహ్మణవసిష్ఠన్యాయాత్ - మౌక్తికయుక్తాని మరకతపద్మరాగాదీనీతి తదర్థః, అస్మిన్పక్షే న కావ్యనుపపత్తిరిత్యలమతివిచారచాపలేన ప్రకృతమనుసరామః ॥ ముక్తారత్నాన్యేవ స్తబకాః గుచ్ఛాః । తైః - శబలాః కల్మాషాః విశిష్టా వా - తైస్తథోక్తైః విద్రుమైః ప్రవాళైః - ఉల్లసితాని ప్రవాళాని నవకిసలయాని యస్య తదుత్ప్రవాళం "పీనాధర్దౌ ప్రవాళోఽస్త్రీ విద్రుమే నవపల్లవ", ఇతి త్రికాణ్డశేషః ॥ ముక్తారత్నస్తబకవిచిత్రవిద్రుమాభిన్ననవపల్లవోల్లసితమిత్యర్థః ॥ రక్షసో రావణాత్ - భీతైః త్రస్తైః "భయభీతభీతిభీభిరితి వాచ్య", మితి పఞ్చమీసమాసః ॥ అనిమిషైః దేవైః "సురమత్స్యావనిమిషా", విత్యమరః ॥ స్వయం తన్నియోగానపేక్షమేవేత్యర్థః ॥ ఆహూతాశ్చ తే స్థాపితాశ్చేతి స్నాతానులిప్తవత్సమాసః ॥ స్థాపనాపేక్షయా ఆ

హారణస్య పౌర్వకాలికత్వేన "పూర్వకాలైకేత్యాదినా ఆహృతశబ్దస్య పూర్వనిపాతః-త్రిదివాదాహృత్యసుపేలస్థానేప్రరోపితానామిత్యర్థః॥ మన్దారాణాం దేవతరుభేదానాం "పంచైతే దేవతరవో మన్దారః పారిజాతక,, ఇత్యమరః॥ మౌళిశ్శిఖాప్రమాణమేషాం మౌళిదఘ్నాః-తైస్తథోక్తైః "ప్రమాణే ద్వయసచ్ దఘ్నఞ్ మాత్రచ,, ఇతిదఘ్నచ్ ప్రత్యయః "చూడాకిరీటం కేశాశ్చ సంయతా మౌళయస్త్రయః,, ఇత్యమరః ॥ ఉన్నసస్తకైరిత ర్థః-నిరవధికైరితియావత్ ॥ మధుపరిమళైః మకరన్దసౌరభైః - వాసితం భావితంచసత్ - అస్తి - "భావితం వాసితం త్రిషు,, ఇత్యమరః "అస్తిర్భవన్తిపరోఽప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తి,, తి భాష్యానుశాసనాద ప్రయుజ్యమానస్యాప్యస్తేస్సత్త్వాభ్యుపగమాన్నాత్ర "క్రియాపదేనరహితమనలంకృతముచ్యత,, ఇత్యుక్తానరీరాఖ్యకావ్యదోషప్రసక్తిః - భవన్నిరితి లట్ప్రజ్ఞా "భువోఽఝిచ్,, ఇత్యాణాదిక సూత్రేణ భూధాతోర్ఝిచి "ఝోఽన్త,, ఇత్యన్తాదేశః। భవన్నిర్వర్తమానకాలఇత్యుక్తం మూలే ॥ అత్ర ముక్తాహాస్తబకేత్యాదిరూపకేణ - మన్దారమధుపరిమళవాసితత్వాసంబన్ధేఽపి సంబన్ధాభిధానరూపాతిశయోక్త్యాచ సంపత్సమృద్ధివర్ణనాత్మకోదాత్తమేకవాచకానుప్రవిష్టతయా సంకీర్త్యతే॥..

మూ॥ తస్మిన్ద్రష్టాస్యాతదను భవతశ్చారుసౌధానదాతా
లజ్జా సిన్ధోర్మహతి పులినే రాజహంసీ వలీనా ।
త్వామాయాన్తంపవనతరలైరాప్య తాకాపదేశైః
పక్షైరభ్యుజ్జిగమిషు రివస్థాస్యతిశ్రావ్యనాదా ॥ ॥౬౦॥

వ్యా॥ తత్ర స్థితస్య తవలజ్జానయనపథమధిరోక్ష్యతీత్యాహ ॥ * తస్మిన్నితి * తదనుసువేలవిలోకనానన్తరం, తస్మిన్సువేలే స్థితస్యేత్యధ్యాహారః - భవతఃతవ, త్వమేత్యర్థః॥ దృశ్యేతికృత్యప్రత్యయయోగాత్ "కృత్యానాం కర్తరివే,, తి కర్తరిషష్ఠీ, చారుభిః రుచిరైః, సౌధైః రాజసదనైః - అవదాతా విశదా- అనేన "గృహైశ్చగిరిసంకాశైశ్శారదామ్బుదసన్నిభైః, గిరిమూర్ధ్నిస్థితాంలఙ్కాంపాణ్డురైర్భవనైశ్శుభైః,, ఇత్యాదికంస్మార్యతే ॥ రాజహంసీపక్షే- చారుసౌధవదవదాతేత్యర్థోఽనుసంధేయః। అతఏవ - మహతివిశాలాయాన్నతే సిన్ధోః పులినే తోయోత్థితద్వీపేత్రికూటగిరిరూపేఇతిభావః- మహితపులినఇతి

పాతస్తునస్వచ్ఛః పులినముద్దిశ్య మహితత్వే విధేయేతస్యోపసర్జనత్వ ప్రతీత్యా అవిమృష్టవిధేయాంశాఖ్య కావ్యదోషాపాతాత్ - “అవిమృష్టవిధేయాంశోంగుణీభూతవిధేయక,, మితి తల్లక్షణం-అత్రత్రికూటస్య పులినత్వేన నిర్దేశోలఙ్కాయా వివక్షితరాజహంసీత్వోపత్తి ప్రియానుగుణ్యాయ- లీనానిషణ్ణా, రాజహంసీవత్వత్ప్రియేవ- లఙ్కా - దృశ్యాద్రష్టుం యోగ్యాభవిష్యతీత్యర్థః ॥ తదనుభవతఇత్యేవ సార్వత్రికఃపాఠః భవతిభవతఇతితు క్వాచిత్కః, తదావర్తమానసామీప్యాభిప్రాయేణ లట్ప్రయోగః॥ త్రికూటతుల్యోన్నత్యేసువేలే స్థితస్య తవ త్రికూటశిఖరస్థాలఙ్కాసుఖేనద్రష్టుంయోగ్యాభవిష్యతీతిభావః ॥ అతఏవ యుద్ధకాణ్డే “రామస్సువేలంవాసాయ చిత్రసానుముపారుహ,, దిత్యుపక్రమ్య “తేత్వదీర్ఘేణకాలేనగిరిమారుహ్యసర్వతః । దదృశుశ్శిఖరేతస్య విషక్తామివఖేపురీ,, మితి సువేలారూఢానామేవ లఙ్కాదర్శనముక్తం, తస్యసువేలస్య శిఖరేస్థిత్వేత్యధ్యాహారః, ఖేవిషక్తామివస్థితాం పురీందదృశురిత్యేవతదర్థః । నతు తస్యసువేలస్య శిఖరేస్థితామితి ॥ అన్యథా “శిఖరంతత్త్రికూటస్య ప్రాంశుచైకం దివిస్పృశమ్ । సమన్తాత్పుష్పసంఛన్నం మహారజతసన్నిభమ్ ॥ శతయోజనవిస్తీర్ణం విమలంచారుదర్శనమ్ ॥ శ్లక్ష్ణంశ్రీమన్మహచ్చైవ దుష్ప్రాపం శకునైరపి ॥ మనసాఽపిదురారోహం కింపునఃకర్మణాజనైః । నివిష్టాతత్రశిఖరే లఙ్కారావణపాలితే,,తితదుత్తరస్మిన్నేకోనచత్వారింశేసర్గేలఙ్కాయాస్త్రికూటశిఖరస్థత్వవర్ణనమ్, తతోఽప్యుత్తరస్మైకచత్వారింశేసర్గే “తస్మాదవాతరచ్ఛీఘ్రం పర్వతాగ్రాన్మహాబల,, ఇతి లఙ్కాగమనార్థం సువేలాదవరోహణ కథనం, “తౌతుదీర్ఘేణకాలేనభ్రాతరౌరామలక్ష్మణౌ । రావణస్యపురీంలఙ్కామాసేదతురరిందమౌ,, విితి తదనన్తరమేవలఙ్కాప్రాప్తివర్ణనంచ విరుధ్యేత్, ఏవం “కైలాసశిఖరాకారే త్రికూటశిఖరేస్థితామ్ । లఙ్కామీక్షస్వవైదేహి నిర్మితాంవిశ్వకర్మణే,,తి సీతాంప్రతిరామోక్తిః “త్రికూటశిఖరేలఙ్కాం స్థితాంస్వస్థోదదర్శహ,, తి సున్దరకాణ్డోక్తిః “లఙ్కానామపురీదుర్గాత్రికూటశిఖరేస్థితే,, త్యుత్తరశ్రీరామాయణోక్తిశ్చ విరుధ్యేరన్, అతఏవ “దదృశుశ్శిఖరేతస్యే,, త్యత్ర “తస్యప్రసిద్ధస్యత్రికూటస్యే,, తి గోవిన్దరాజాదివ్యాఖ్యానంచ సంగచ్ఛతే ॥ యదినామతే సువేలశిఖరస్థతామేవలఙ్కాయానిరణే

షయ్యక్ తత్ప్రీతస్యేత్యస్య సువేలస్యేత్యేవవ్యాఖ్యాస్యక్, నహిలఙ్కాయాస్సువేలశిఖరస్థతాగ్రాహకమనన్యథాసిద్ధం కించిదుపలభ్యతేప్రమాణం, యేనోక్తరీత్యైవ తేవివృణ్వీరన్ ప్రత్యుతతన్నిగ్రాహకాణ్యేవప్రమాణానిసన్నిధాయాం సి - యానిపూర్వముదాహృతాని ॥ నచ "దదృశుశ్శిఖరేతస్యేత్యత్ర తచ్ఛబ్దస్య పూర్వప్రకృతసువేల పరామర్శస్యైవ స్వారసికతయా సువేలశిఖరేఽపి లఙ్కాస్థితత్వం కల్పనీయమితివాచ్యం ఉక్తరీత్యాతచ్ఛబ్దేన సువేలపరామర్శస్యైవ స్వారసికత్వేఽపి స్థితత్వేత్యధ్యాహారస్యైవ యుక్తత్వాత్ వస్తువికల్పాసంభవాల్లఙ్కాయాస్త్రికూటసువేలోభయశిఖరవ్యాప్తతయాఽవస్థానస్య వినాప్రమాణాన్తరమశక్యవచనత్వాత్ క్లిష్టకల్పనాయోగాచ్చేతిదిక్ - అతఏవ "సువేలారోహణేబుద్ధించకారమతిమాన్పతిమ్ । రమణీయతరందృష్ట్వా సువేలస్యగిరేస్తట,, మితిశ్లోకవ్యాఖ్యావసరే "ఆరోహణేచ్ఛాహేతుమాహ ॥ రమణీయమితి - సౌన్దర్యావలోకనమేవ తదారోహణే హేతుర్నతులఙ్కాప్రాప్తిః - అతఏవలఙ్కోపరోధాయావరోహణం వక్ష్యతీ,, తి గోవిన్దరాజోక్తిశ్చ సంగచ్ఛతే॥ తదుత్తరశ్లోకే "ప్రహృష్టరూపోఽభిజగామలఙ్కా,, మిత్యత్ర "లఙ్కైకదేశంసువేల,, మితితద్వ్యాఖ్యానంతు లఙ్కాసామీప్యేఽపి తద్వ్యవదేశవివక్షయేతినిర్వాహ్యమ్ - అన్యథా తదీయస్యైవ పూర్వోత్తరగ్రన్థస్యాసంగతిఃప్రసజేత్ - వస్తుతస్తు - సువేలాభిముఖగమనేఽపి లఙ్కాభిముఖగమనస్యావర్జనీయతయా లఙ్కామభి లఙ్కాభిముఖ్యేనేతివ్యాఖ్యాతుమేవోచితమ్ - నచ త్రికూటస్యైవ సువేలఇతినామాన్తరమితివాచ్యం - ఉక్తవిరోధాత్ ॥ "దక్షిణస్యోదధేస్తీరే త్రికూటోనామపర్వతః । సువేలఇతిచాప్యన్యో ద్వితీయస్సత్తమ,, ఇత్యుత్తరకాణ్డగ్రన్థవిరోధాచ్చేత్యలంబహునా॥లఙ్కామేవవిశినష్టి॥త్వామితి॥శ్రావ్యనాదా"క్రౌఞ్చబర్హిణసంఘుష్టైరాజహంసనిషేవితైః । తూర్యాభరణనిర్ఘోషై స్సర్వతఃప్రతినాదితా ,, మిత్యుక్తరీత్యా రమణీయనానావిధనినాదేత్యర్థః ॥ హంసీపక్షేతు- శ్రావ్యఃశ్రుతిమధురః - నాదః స్వాగతాచారప్రయుక్తస్స్వాభావికోధ్వనిర్యస్యాస్తథావిధాసతీత్యర్థః॥యా- రాజహంసీత్వేన సంభావ్యమానాలఙ్కా - ఆయాన్తం దూరాదాగచ్ఛన్తం - త్వాం - ప్రియతమమితిభావః ॥ పవనేన మారుతేన- తరఙ్గైఃపరిప్లవైః "చఞ్చ

లంతరళంచైవ పారిప్లవపరిప్లవె,, ఇత్యమరః ॥ పతాకా ఇత్యపదేశో వ్యాజో యేషాంతైస్తథోక్తైః "వ్యాజోఽపదేశోలక్ష్యంచే,, త్యమరః ॥ పక్షైః గరుద్భిః - అభ్యుజ్జిగమిషురివ ప్రత్యుద్గన్తుమిచ్ఛురివ - అభ్యుత్థానార్థకాద్గమేస్సన్నన్తాదుప్రత్యయః ॥ పక్షిణోహ్యభ్యుజ్జిగమిషాయామాదౌపక్షానుద్ధూన్వన్తీతిభావః ॥ స్థాస్యతేన రిష్యతే - అత్ర "డీయమానామివాకాశ ముచ్ఛ్రితైర్భ్వనోత్తమైః । ఖమివోత్పతితుంకామా,, మిత్యాదికం స్మర్యతే ॥ అత్రాలజ్కా-రూపద్రవ్యస్య రాజహంసీరూపద్రవ్యాన్తరతాదాత్మ్యసంభావనా -చామసౌధావదాతత్వ రూపగుణలక్షణనిమిత్తోపాదానపూర్వికే త్యుపాత్తగుణనిమిత్తకద్రవ్యభావస్వరూపోత్ప్రేక్షా - పవనతరళెషుధ్వజపటేషు పక్షత్వారోపఫలకస్య తద్ధర్మనిహ్నవస్యాపదేశశబ్దేన ప్రతీయమానతయా కైతవాపహ్నుతిః "కైతవాపహ్నుతిర్వ్యక్తౌవ్యాజాద్యైర్నిహ్నుతేఃపదై,, రితి లక్షణాత్ తదుజ్జీవితాలజ్కా-యాఅభ్యుద్గమనక్రియాస్వరూపోత్ప్రేక్షేతి సంకరః - ఉక్తయోరుత్ప్రేక్షయోరన్యోన్యసాపెక్షత్వాచ్చసంకరఇతి సర్వమనవద్యమ్ ॥ ... ॥౬౦॥

{ ఇతిశ్రీకవితార్కి-కసింహస్య సర్వతన్త్రస్వతన్త్రస్య
శ్రీమద్వెజ్క-టనాథస్య వేదాన్తాచార్యస్యకృతిషు }
{ హంససందెశెమహాకావ్యే ప్రథమఆశ్వాసః॥శ్రీమ
న్నిగమాన్తమహాదెశిక చరణారవిన్దాభ్యాంనమః ॥ }

వ్యా॥ ఏవం శ్రీరామచన్ద్రేణకృతం రాజహంసముద్దిశ్య సువెలపర్యన్తమార్గోపదేశ ప్రకారమభివర్ణ్య వివక్షితలజ్కా-వృత్తాన్తవర్ణనస్య భూయస్తయా తన్మధ్యేవిచ్ఛేదకల్పనస్యానుచితత్వాత్తావత్పర్యన్తానుధావనె ఆశ్వాసస్య ద్రాఘీయస్తయాఽధ్యేతౄణాం భూయానాయాసోభవిష్యతీతి తద్విశ్రాన్తికృతే "కవికావ్యప్రశంసాదికావ్యేఽవశ్యంవిధీయత,, ఇత్యుక్తరీత్యాఽఽత్మనఃకావ్యస్యచనామసంగృహ్ణానః ప్రబన్ధమధ్యేఆశ్వాసాఖ్యం విచ్ఛేదవిశేషమాహ భగవానాచార్యః ॥ * ఇతీతి * ఇతిరత్రసమాప్త్యర్థకః "ఇతిహేతుప్రకరణప్రకారాదిసమాప్తిషు,, త్యమరః- కవయః కావ్యకర్తారః-తర్కా-ఃవాదాః "కాజ్క్షోహకర్షవాదెషుతర్క-,, ఇతి రత్నమాలా - తర్కై-ర్దీవ్యన్తీతి - దురాక్షేపైర్వాన్ప్రతివాదినోజయన్తీతివాతార్కి-కాః "తేన దీవ్యతిఖనతిజయతిజిత,, మితిదీ

వ్యతీత్యర్థేజయతీత్యర్థేవాప్రాగ్వహతీయష్ఠక్। తేషుశ్రేష్ఠఃకవితార్కికసింహఇ
త్యస్వపదవిగ్రహః అతఏవ "స్యాదుత్తరపదేవ్యాఘ్రపుంగవర్షభకుంజరాః। సింహ
శార్దూలనాగాద్యాః పుంసి శ్రేష్ఠార్థగోచరా" ఇత్యమరసింహోక్తిస్సంగచ్ఛతే॥
అత్ర "సప్తమీ" తి యోగవిభాగేన నిర్ధారణసప్తమ్యాస్సమాసః॥ నతునిర్ధారణ
షష్ఠ్యాః "ననిర్ధారణ" ఇతి నిషేధాదత్ర నిర్ధార్యమాణాదిత్రితయసన్నిధాన
సద్భావేన నిర్ధారణషష్ఠ్యా నిరర్గళప్రవృత్తికత్వాత్, అతఏవనాగోత్తమాదివన్న
శైషిక షష్ఠీసమాసేనాపినిర్వాహః॥ వస్తుతస్తు యోగవిభాగస్య భాష్యానా
రూఢతయా సుప్సుపేతి సమాసఏవోచితః॥ యద్వా॥ కవిశ్చాసౌతార్కిక
శ్చేతి విశేషణోభయపదకర్మధారయః - తతః కవితార్కికస్సింహఇవేత్యుపమి
తసమాసః అనేనాపి కవితార్కికశ్రేష్ఠఇత్యేవ ఫలిష్యతి అతఏవోపమాలంకా
రః- యద్వా- తార్కికాఇత్యేతత్కవీనామేవవిశేషణం- కవయస్తార్కికాఃకవి
తార్కికాః మయూరవ్యంసక ఇత్యత్రవ్యంసకశబ్దస్యేవతార్కికశబ్దస్యపరనిపాతః
మయూరవ్యంసకాదేరాకృతిగణత్వాత్ - అథవా-కవితార్కికాణాం సింహాఃసిం
హాఇవభయంకరాఇత్యర్థః, అనేన కవితార్కికేషు మహాగజత్వంప్రతీయతే॥ య
థోచ్యతే "కవితార్కికకలభవ్రజకబళీకృతిసింహ" మితి॥ అతఏవైకదేశవి
వర్తిరూపకం, ఉక్తోపమాయా అస్యచ సందేహసంకరః-అనేన స్వాప్నేఽపికే
సరిణ ఇవాస్య స్మరణేన ద్విరదానామివ ప్రత్యర్థికవితార్కికాణాం నిర్వీర్యత్వం
భవిష్యతీతిద్యోత్యతే॥ శ్రీయుక్తశ్చాసౌ కవితార్కికసింహశ్చేతి మధ్యమపద
లోపీసమాసః॥ నాయం కేవలకవిస్స్వకావ్యేప్రత్యవస్థాస్యాన్ ప్రతిసమాధాతు
మనీశ్వరః - కింతు తద్దురాక్షేపకాలంకషతయా స్వకావ్యప్రతిష్ఠాపన ధురంధర
ఇతి భావః॥ యద్యపి తర్కమధీయతే తార్కికాఇతి విగ్రహే నైయాయికశ్రే
ష్ఠత్వమప్యుక్తంస్యాత్ తథాపి సర్వతన్త్రస్వతన్త్రశబ్దేనైవతస్యాపి లాభా దిహా
న్యథావ్యాఖ్యాతం - కుతఏతాదృశకవితార్కికసింహాత్యత్రాహ॥ సర్వత
న్త్రస్వతన్త్రస్యేతి॥ సర్వాణిచతానితన్త్రాణిచ, తేషు కాణాదాక్షపాదపాణినీ
యపాతఞ్జలజైమినీయహైరణ్యగర్భకాపిలశైవవైష్ణవాది సిద్ధాన్తేషు విశాఖిల
ప్రణీతగజతురగాది లక్షణప్రతిపాదకేషు వాత్స్యాయనీయాదిషు శాస్త్రేషుచ
"తన్త్రం కుటుమ్బకృత్యేస్యాత్కారణేఽపిపరిచ్ఛదే। శాస్త్రేప్రధానేసిద్ధాన్తే

తన్త్రవాయేఽగదోత్తమే ॥ తన్త్రాదిసాధనోపాయే శ్రుతిశాఖాన్తరేఽపి చ ॥ ఇతికర్తవ్యతాయాం చే,, తి విశ్వః ॥ స్వతన్త్రస్య నిరవగ్రహస్య “స్వతన్త్రోఽపావృతస్స్వైరీ స్వచ్ఛన్దో నిరవగ్రహః,, ఇత్యమరః ॥ స్వేచ్ఛయా యం కంచిదర్థం సిద్ధాన్తయితుం ప్రతిక్షేప్తుంచ నిస్సహాయసూరస్యేత్యర్థః - అనేన సర్వజ్ఞతాసాతుభూతలోకోత్తర ప్రతిభాశాలిత్వం సూచితం- ఈదృశశక్తిమత్త్వం చాస్య న్యాయపరిశుద్ధిసర్వార్థసిద్ధ్యాదిషు సంకల్పసూర్యోదయాదిషు చ తదీయప్రబన్ధేష్వేవ స్పష్టం యథాహ వ్యాఖ్యాస్యతే “సర్వజ్ఞత్వం తత్త్వముక్తాకలాపే,, ఇత్యాది ఈదృశసామగ్రీసంపన్నస్య మహాప్రతిభాశాలిన ఏవ లోకోత్తరకావ్యప్రణయన ప్రౌఢిమా సిధ్యతి, నత్వల్పజ్ఞస్య - తథాచోక్తం “శక్తిః కవిత్వబీజం స్యాత్ ప్రాక్తనీ కాపి సంస్క్రియా । యయా వినా న ప్రసరేత్ కావ్యం శిక్షావతామపి ॥ వ్యుత్పత్తిగౌరవబలాద్యది కించిత్కథం చన । ప్రసారితం పరం తచ్చ హాస్యమేవ నసంశయః ॥ న కవిత్వమధర్మాయ వ్యాధయే దణ్డనాయ వా । కుకవిత్వం పునస్సాక్షాన్మృతిమాహుర్మనీషిణః ॥ ప్రతిభాం నామ తామేతాం కవయస్సముపాసతే । పరాయాజీవితసఖీ దేవ్యా వాచస్త్రిధాతనోః ॥ స్మృతిర్వ్యతీతవిషయా మతిరాగామిగోచరా । బుద్ధిస్తాత్కాలికీ జ్ఞేయా ప్రజ్ఞా త్రైకాలికీ మతా ॥ ప్రజ్ఞాం నవనవోన్మేషశాలినీం ప్రతిభాం విదుః । తదనుప్రాణనాజ్జీవేద్వర్ణనానిపుణః కవిః ॥ సతి వక్తరి సత్యర్థే సతి శబ్దానుశాసనే ॥ అస్తి తన్న వినా యేన పరిస్రవతి వాఙ్మధు । వ్యుత్పత్తిరపి శక్త్యైవ సంగతా హ్యనువర్తతే ॥ సాహిత్యస్యాః ప్రియసఖీ నిత్యమవ్యభిచారిణీ । పరిబర్హవతీం కర్తుం ప్రతిభాం ప్రతిభాసవాక్ ॥ సాధీయసీం తు వ్యుత్పత్తిం సవిధే సన్నిధాపయేత్ । వ్యుత్పత్తిర్లోకచారిత్ర శాస్త్రకావ్యాద్యవేక్షణమ్ । అభ్యాస ఉపదేశేన కావ్యజ్ఞానాం చ సమ్మతః ॥ చరస్థిరానేకవిధలోకవృత్తానువర్తినః । కావ్యస్య కరణాల్లోకజ్ఞానముచ్ఛ్వసితం కవేః ॥ అజ్ఞాతలోకవృత్తో యశ్శాస్త్రకావ్యవిదప్యసౌ । ఋష్యశృఙ్గ ఇవాశేషైర్ఘుష్యతే ముగ్ధసంసది ॥ శబ్దశుద్ధివివేకాయ శబ్దశాస్త్రనిరూపణమ్ । వృత్తసంశయవిచ్ఛిత్త్యై ఛన్దశ్శాస్త్రనిరూపణమ్ ॥ చతుర్వర్గైకలాభిత్వం కావ్యం నిర్మీయతే యతః । అతస్తచ్ఛాస్త్రవిదుషా భావ్యం కావ్యం చికీర్షతా । నృపాణాం కావ్యనేతౄణాం ఖడ్గాశ్వగజశిక్షణమ్ ॥ వర్ణనీయం కావ్యకృతా తస్మాత్తచ్ఛాస్త్రవేదనమ్ । ఇతిహాసపురాణా

నా మభ్యాసేనాపిభూయతే ॥ రాజవంశకథాతీర్థ లోకభేదావబుద్ధయే ॥ లోకశాస్త్రవిశేషజ్ఞః కావ్యనిర్మాణకౌతుకీ । కావ్యానికాళిదాసాదేస్సతతంపరిశీలయేత్ ॥ లోకశాస్త్రపురాణాది జ్ఞానవానపిసీదతి । అజ్ఞాతకావ్యసరణిః కావ్యనిర్మాణకర్మణి ॥ అన్యాహిగతిరశ్వస్య గతిరన్యాఖరోష్ట్రయోః ॥ మదక్లిన్నకపోలస్య గతిరన్యాహిదన్తినః । వేదశాస్త్రపురాణానాం రీతయోహిపృథక్పృథక్ ॥ రీతిరన్యైవకావ్యానాం లోకోత్తరపదస్పృశామ్ । రసభావగుణౌచిత్యఘటనాలంక్రియాదయః ॥ కావ్యాదన్యత్రదృశ్యన్తేపత్రవావేదశాస్త్రయోః ॥ ఏవంలోకస్యశాస్త్రాణాం కావ్యానామపివేదితా । ప్రతిభావాన్ప్రవర్తేతకావ్యజ్ఞైః కావ్యకర్మణి ॥ కిమేవంబహునోక్తేన లోకేయద్విభావ్యతే । తత్తత్సర్వం వేదితవ్యం కాఙ్క్షతాకావ్యనిర్మితిమ్ ॥ నసశబ్దోనతద్వాచ్యం నసావిద్యానసాకళా । జాయతేయన్నకావ్యాఙ్గ మహోభారోమహాసుకవే,, రిత్యాది- విస్తరస్త్వస్మదీయాయాం కావ్యోత్కర్షదర్శికాయాం ద్రష్టవ్యః ॥ ఈదృశశ్చేత్కవిర్నైవశక్నుయాద్గ్రథితుంప్రబన్ధం- కథంచిద్గ్రథ్నన్నప్యసుయోక్త్రాణాం ప్రతివస్తూక్షేపానక్షమః కదర్థీక్రియేతవిద్వద్భిః ॥ యథోచ్యతే చమత్కారచన్ద్రికాయాం “ వర్ణానాముచ్చనపశ్చాపద్య క్రిస్సంఖ్యాతలోపకమ్ । బీజబిన్దువిచారశ్చ తతోవర్ణగ్రహాఅపి,, త్యారభ్య సర్వశాస్త్రజ్ఞతాసర్వంభావముక్త్వా “ ఏతత్సర్వమవిజ్ఞాయ యదిపద్యంవదేత్కవిః । కేతకాయూథకపివద్భవేత్కాణ్టకపీడిత,, ఇతి-కావ్యంహినామ మహాదేవనిధానంసర్వలోక వృత్తశాస్త్రసిద్ధాన్తరత్నానాం - కావ్యస్యైవంవిధత్వాదేవ భగవతా శ్రీదాశరథినా తత్తచ్ఛాస్త్రాదివేదిభిస్సర్వైః సహైవాశ్రావి శ్రీరామాయణం - తథాచోక్తముత్తరకాణ్డే “ అథకర్మాన్తరే రాజా సమాహూయమహామునీన్ । పార్థివాంశ్చనరవ్యాఘ్రః పణ్డితాన్నైగమాంస్తథా ॥ పౌరాణికాన్శబ్దవిదో యేచవృద్ధాద్విజాతయః । స్వరాణాం లక్షణజ్ఞాంశ్చ ఉత్సుకాన్ద్విజసత్తమాన్ ॥ లక్షణజ్ఞాంశ్చగాన్ధర్వాన్నైగమాంశ్చ విశేషతః ॥ పదాక్షరసమాసజ్ఞాం శ్ఛన్దస్సుపరినిష్ఠితాన్ ॥ కలామాత్రావిభాగజ్ఞాన్ జ్యోతిషేచ పరంగతాన్ ॥ క్రియాకల్పవిదశ్చైవ తథాకావ్యవిశారదాన్ ॥ భాషాజ్ఞానిఙ్గితజ్ఞాంశ్చ నైగమాంశ్చాప్యశేషతః ॥ హేతూపచారకుశలాన్వచనేచాపిహైతుకాన్ ॥ ఛన్దోవిదః పురాణజ్ఞాన్వైదికాన్ద్విజసత్తమాన్

చిత్రజ్ఞా వృత్తసూత్రజ్ఞాః గీతనృత్తవిశారదాః । శాస్త్రజ్ఞాన్స్మృతినిపుణాన్వేదా-
న్తార్థప్రబోధకాః । ఏతాః త్సర్వాః త్సమానీయగాతారం సమవేశయ,, దితి॥ "ఏ
తాః త్సర్వాః త్సమానీయేత్యనేనా శేషవిద్యాస్థానం రామాయణమితిదర్శిత,,
మితిగోవిన్దరాజాః ॥ కుతోఽస్యేదృశంసార్వజ్ఞ్యమిత్యతఆహ॥ శ్రీమద్వేఙ్క-
టనాథస్యేతి ॥ శ్రీరస్యాస్తీతిశ్రీమాః ॥ నిత్యయోగేమతుప్ - జ్ఞానాదిసర్వగు
ణైశ్వర్యసమ్పూర్ణ ఇత్యర్థః ॥ సచాసౌవేఙ్కటనాథశ్చ "వేంపాపమితిసంప్రోక్తం
కట స్తస్యతుదాహకః । పాపానాంచాహకత్వాద్ధివేంకటాద్రిరితీర్యత,, ఇతి ని
రుక్తనామ్నోఽద్రేః - నాథఈశ్వరః భగవాః శ్రీనివాసఇత్యర్థః - తస్య
"యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవి,, దిత్యాదిశ్రుతిశతోద్ఘుష్యమాణసార్వజ్ఞ్యశ్రీవేంకటేశసా
క్షాదవతారత్వాదస్యేదృశం సార్వజ్ఞ్యమితిభావః ॥ యథాహుః " వేంకటేశా
వతారోఽయ,, మితి ॥ అనేన పాపమూలకాజ్ఞాననివర్తనపటీయస్త్వంచాస్య
ద్యోత్యతే ॥ తేనచ " గుశబ్దస్త్వన్ధకారస్స్యా ద్రుశబ్దస్తన్నిరోధకః । అన్ధకా
రనిరోధిత్వాద్గురురిత్యభిధీయత,, ఇతి నిరుక్తగురుశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తమస్మిన్పు
ష్కలమితి వ్యజ్యతే ॥ అతఏవ వేదాన్తాచార్యస్య- వేదాన్తానా మాచార్యస్త
త్త్వార్థోపదేష్టేత్యర్థః ॥ తస్య - సహ్యభగవదవతారాణాం వేదాన్తవిద్యోపదే
శేనాఖిలచేతనోజ్జీవయితృత్వంసులభం , యథోచ్యతే - " సాక్షాన్నారాయ
ణోదేవః కృత్వామర్త్యమయీంతనుమ్ । మగ్నానుద్ధరతేలోకా న్కారుణ్యా
చ్ఛాస్త్రపాణినే,, త్యాది - వేదాన్తాచార్యత్వంచ హంసమత్స్యహయగ్రీవన
రనారాయణ గీతాచార్యాద్యవతారై స్స్వయమేవ తత్త్వహితపురుషార్థా
న్ప్రకాశయతో భగవత ఏవాసాధారణం - తచ్చాస్యాచార్యస్య శ్రీభాష్యప్రవ
చనవైభవమీక్ష్య ప్రసన్నహృదయేన భగవతా శ్రీరఙ్గరాజేన వేంకటేశావ
తారాయాముష్మైవ్యతారిసానుగ్రహమితి గురుపరంపరాప్రభావాదౌప్రసిద్ధం-
వేదాన్తానామాచార్యఇత్యనేన " అన్తేవాసిభిరామ్నాయమైస్సాకంమానుషరూ
పభృత్ । త్రిదణ్డధారీభూత్వాఽహంనిరాస్థమహామిదృశా,, నిత్యుక్తరీత్యా ద
త్తాత్రేయస్యేవాస్యాపి వేదాన్తాశ్లేషస్వభావాపన్నా ఏతత్ప్రదర్శితైనైవ సు
పథాసంచరన్తఇతి వ్యజ్యతే ॥ అత్ర " శ్రీరఙ్గరాజదివ్యాజ్ఞా లబ్ధవేదాన్తాచా
ర్యపదః - విశ్వస్మిన్నామరూపాణ్యనువిహితవతా తేన దేవేనదత్తాం వేదాన్తా

చార్యసంజ్ఞామవహితబహువిత్త్వార్థమన్వర్థయామి,, త్యాచార్యైరేవోక్తం "ఇ
హారఙ్గపతిప్రసాదలబ్ధోభయవేదాన్తధురంధరత్వకీర్తిః । అపితత్సహధర్మిణీకృ
పాత్తాఖిలతన్త్రప్రతిభాకపషసూరి,, రిత్యాదిప్రతివాదిభయఙ్కరాచార్యాద్యుక్తం
చానుసంధాతవ్యం - వేఙ్కటనాథస్యేతి సాంసారికంశర్మ - అన్యత్త్రితయం
తు బిరుదనామేతివివేకః - కించ - సర్వతన్త్రస్వతన్త్రఇత్యనేన "ఋగ్వేదం
భగవోఽధ్యేమి యజుర్వేదగ్ంసామవేదమాథర్వణంచతుర్థమితిహాసపురాణం
పఞ్చమం వేదానాంవేదం పిత్ర్యంరాశిం దైవంనిధింవాకోవాక్యమేకాయనం
దేవవిద్యాం బ్రహ్మవిద్యాం భూతవిద్యాం క్షత్త్రవిద్యాం నక్షత్త్రవిద్యాంసర్ప
దేవజనవిద్యామేతద్భగవోఽధ్యేమిసోఽహంభగవో మన్త్రవిదేవాస్మి,,తి భూ
మవిద్యోక్తరీత్యా మన్త్రప్రధానకర్మనిష్ఠతారూపం మన్త్రవిత్త్వం - వేదా
న్తాచార్యస్యేత్యనేన "తరతిశోకమాత్మవిది,, త్యుక్తమాత్మవిత్త్వంచద్యోత్య
తే - యద్వా - ఆభ్యాంపదాభ్యాం వ్యుత్క్రమేణ "ద్వేవిద్యేవేదితవ్యేఇ
తిహస్మయద్బ్రహ్మవిదోవదన్తిపరాచైవాపరాచ - తత్రాపరాఋగ్వేదోయజు
ర్వేదోఽథర్వవేదశ్శిక్షాకల్పోవ్యాకరణంనిరుక్తం ఛన్దోజ్యోతిషమితి ॥ అథప
రాయయాతదక్షరమధిగమ్యతే,, "తత్ప్రాప్తిహేతుర్జ్ఞానంచ కర్మచోక్తంమ
హామునే। ఆగమోత్థంవివేకాచ్చ ద్విధాజ్ఞానంతథోచ్యతే ॥ శబ్దబ్రహ్మాగమమ
యం పరంబ్రహ్మవివేకజ,, మిత్యుక్తబ్రహ్మప్రాప్త్యుపాయ భూతాగమోత్థవివేక
జన్యరూపద్వివిధజ్ఞానపరిపూర్ణతాద్యోత్యతే ॥ భావ్యంచద్య శైనైవ కవినా ॥
యథోచ్యతే ॥ సత్కులీనశ్శుచిర్దక్షశ్ఛన్దోవ్యాకరణాదివిత్ ॥ కర్మబ్రహ్మవిచార
జ్ఞః ప్రశాన్తశ్చకవిర్భవే,, దితి ॥ క్రియన్తఇతి కృతయః - కర్మణిక్తిన్ ప్రబ
న్ధాఇత్యర్థః ॥ తాసుమధ్యే - "యతశ్చనిర్ధారణ,, మితి సప్తమీ - బహువచ
నేన సర్వేష్వపితన్త్రేష్వనేన కృతీనాం ప్రణేతత్వం "పరశ్శతంవాపిపరస్స
హస్రం శ్రీవేఙ్కటేశేనకృతాఃప్రబన్ధా,, ఇత్యుక్తరీత్యా తాసామానన్త్యంచ
ద్యోత్యతే - హంససందేశఇతికావ్యనామ - హంసస్యసందేశో హంససందే
శః - సందేశోనామ "సందేశస్తుప్రోషితస్య స్వవార్తాప్రేషణంభవే,,దిత్యు
క్తలక్షణోవాగనుభావవిశేషఇతి"సందేశేనప్రణయమహతే,,త్యత్ర ప్రాపఞ్చ
యామ - సచ సీతాముద్దిశ్య హంసంప్రతిరామేణ వాచికస్యోక్తత్వేన హంస

సందేశశబ్దవాచ్యః హంససందేశమధికృత్య కృతో గ్రన్థో హంససందేశః "అధికృత్యకృతే గ్రన్థే" ఇత్యణ్ - తస్య "లుబాఖ్యాయికాభ్యోబహులమ్" మితిలుపి ప్రకృతివల్లిఙ్గతా - అంశతః కల్పితత్వేఽప్యస్య కావ్యస్యాఖ్యాయికాత్వ మక్షత ముపలబ్ధార్థకథనస్యైవాత్రభూయస్త్వాత్ "ఆఖ్యాయికోపలబ్ధార్థా" త్యమరః ॥ కవేః కర్మ కావ్యం "గుణవచనబ్రాహ్మణాదిభ్యః కర్మణిచే" తి కర్మార్థే ష్యఞ్ - అన్యథా "ఇగన్తాచ్చలఘుపూర్వా" దిత్యనేనాణి వైరూప్యంస్యాత్ తచ్చ "లోకోత్తరవర్ణనానిపుణకవికర్మే" తి కావ్యప్రకాశికాకారః - లోకోత్తరవర్ణనారూపంయన్నిపుణకవికర్మేత్యర్థః ॥ నతు లోకోత్తరవర్ణనా - విభావాదిప్రత్యాయనం - తస్యాంనిపుణస్యకవేః కర్మేతి - స్థపత్యధికరణన్యాయేన తత్పురుషస్య దుర్బలత్వాత్ - వేదేస్యోజనోత్థానాది కర్మణ్యతివ్యాప్తేరితి కమలాకరాదయః - తచ్చ "అదోషసగుణసాలఙ్కారశబ్దార్థరూప" మితి ప్రాఞ్చః ॥ "రమణీయార్థప్రతిపాదకశ్శబ్ద" ఇతి జగన్నాథః - విస్తరస్త్వన్యత్ర - మహచ్చ తత్ కావ్యంచమహాకావ్యం తస్మిన్ "ఆన్మహత" ఇత్యాత్వం - కావ్యస్యమహత్త్వంచ నగరాద్యష్టాదశవర్ణనాత్మకత్వం - ఏతచ్చోత్తరాశ్వాసాన్తే ప్రపఞ్చయిష్యతే ॥ యద్వా ॥ మహత్త్వముత్తమత్వం - తచ్చ వాచ్యాతిశాయివ్యఙ్గ్యత్వం "వాచ్యాతిశాయివ్యఙ్గ్యంయదుత్తమం తద్ధ్వనిశ్చస" ఇతి తల్లక్షణం - మహాకావ్యేఽస్మిన్కావ్యేఇత్యర్థః - వ్యఙ్గ్యస్యవాచ్యాతిశాయిత్వంచ తత్రతత్ర ప్రదర్శితమస్మాభిః ॥ అథవా ॥ మహత్త్వంవిషయకృతంవేదితవ్యం, అత్ర భగవాన్దాశరథిర్హిప్రధానవిషయః - ప్రథమఆశ్వాసః అధ్యోభాగవిశేషః ॥ ప్రబన్ధభాగవిశేషాశ్చ కవిభిస్సర్గాదిరూపేణ వ్యవహార్యాః - తథాచోక్తం శమ్భురహస్యే ॥ సర్గాశ్వాసోల్లాసగుచ్ఛస్తబకాఖ్యాన్యవేపదే ॥ విచ్ఛేదాన్కల్పయేత్కావ్యే పఞ్చసప్తనవాపివా । దశద్వాదశవాఽదీర్ఘాన్యావదిష్టమథాపివే" తి ॥ అత్రసందేశస్యాశ్వాసహేతుత్వేన సందేశశబ్దాభిలపనీయకావ్యభాగ ఆశ్వాసశబ్దేన వ్యవహృతః - ఇతి సమాప్తఇత్యర్థః - ఇతిశబ్దస్య ప్రకారవాచిత్వాభిసంధౌతు - ఇతి ఏవంప్రకారారరేణ - సమాప్తఇతి శేషః అత్ర కవితార్కికసింహస్యేత్యత్రోక్తరీత్యా సంకరః - కవితార్కికసింహత్వం ప్రతిసర్వతన్త్రస్వతన్త్రత్వస్య తత్ప్రతి వేదాన్తాచార్యత్వం ప్ర

తిచ శ్రీమద్వేఙ్కటనాథత్వస్యచ హేతుత్వాత్కావ్యలిఙ్గం వృత్త్యనుప్రాస
శ్చేత్యేతేషామేకవాచకానుప్రవేశసంకరః-వేదాన్తాచార్యస్యేత్యత్రోక్తరీత్యా
ఉపమావ్యజ్యతే ॥ హంససందేశఇత్యత్ర సుబ్లైవచిత్రాచ్ఛ్యతౌ స్వశబ్దావ్యాఖ్యాగు
ణః “ సుపాంతిఙాంచవ్యుత్పత్తి స్సాశబ్దవ్యమితికథ్యత,, ఇతి లక్షణాత్ । ఏవ
ముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యమితి సర్వమనవద్యమ్ ॥ — ॥ సకల మునిహృదయ
యోజ్యం సీతాభూభ్రిఙ్గసంతతనియోజ్యమ్ । త న్మనుకులసామ్రాజ్యం మ న్మనసి
విభాతునిఖిలసురపూజ్యమ్ ॥ ౧ ॥ కానపికుశలారమ్భాన్కలయేనిర్ధూతనతజన
స్తమ్భాన్ । తారారమ్భాడిమ్భాన్ధూతాఖిలవిమతకథకసంరమ్భాన్ ॥౨॥****

ఇతి శ్రీమద్వేదమార్గప్రతిష్ఠాపనాచార్య పరమహంస పరివ్రాజకాచా
ర్య సర్వతన్త్రస్వతన్త్రోభయవేదాన్తాచార్య శ్రీమత్కవికథకకణ్ఠీరవచరణ న
ళినయుగళ విన్యస్తసమస్తాత్మభర శ్రీమద్రామానుజసిద్ధాన్తనిర్ధారణ సార్వ
భౌమ శ్రీమద్బ్రహ్మతన్త్రపరకాల దివ్యాస్థాన మూర్ధాభిషిక్త శ్రీమచ్ఛ్రీని
వాస బ్రహ్మతన్త్రపరకాలసంయమి సార్వభౌమకరుణాకటాక్షవీక్షితస్య, తత్కృ
పాసమధిగత నిగమాన్తద్వితయతాత్పర్యస్య - తాదృశ శ్రీమచ్ఛ్రీనివాసదేశి
కేన్ద్ర బ్రహ్మతన్త్రపరకాల గురువరచరణారవిన్ద సమర్పితాత్మభరస్య - తాదృశ
శ్రీ శ్రీ రఙ్గనాథ బ్రహ్మతన్త్రపరకాలమునివరకృపాసంప్రాప్తమోక్షాశ్రమస్య
శ్రీమద్రాజాధిరాజరాజపరమేశ్వర ప్రౌఢప్రతాపాప్రతిమవీర నరపతి
బిరుదోన్నత తత్తద్రాజమణ్డలఖణ్డనశౌణ్డలోకైకవీరయదుకులపయః
పారావారకలానిధిశఙ్ఖచక్రాఙ్కుశకుఠారమకరమత్స్యాద్యనేక
కనకమయబిరుదాఙ్కితశ్రీమత్కర్ణాటమహీమణ్డలమణ్డనా
యమాన మహీశూరపురవర మధ్యవిద్యోతమాన సర్వ
తోభద్ర దివ్యరత్నసింహాసనాధీశ్వర శ్రీమచ్చామ
రాజేన్ద్రసార్వభౌమసంతతి సంతతదేశికస్య
శ్రీ శ్రీ కృష్ణబ్రహ్మతన్త్రపరకాలయతీన్ద్రస్య
కృతిషు శ్రీహంససందేశవ్యాఖ్యాయాం
రసాస్వాదినాఖ్యాయాం
—ప్రథమఆశ్వాసః—

శుభమస్తు.

శ్రీహయవదనపరబ్రహ్మణేనమోనమః.

ద్వితీయాశ్వాసప్రారమ్భః.

మూ॥ లీలాఖేలంలలితగమనాశ్చారునాదంసశిఞ్జా భల్లా
క్షంత్వాం స్మరశరదృశో గౌరమాపాణ్డురాజ్ఞ్యః (జ్ఞాః)।
ముగ్ధాలాపం మధురవచసో మానసార్హాం మనోజ్ఞా
యత్రానీతాస్సరయువలయో రఙ్గయేయుస్సమక్షమ్ ॥ ॥౧॥

శ్రీమచ్ఛ్రీనివాస శ్రీనివాస దేశికేన్ద్రరఙ్గనాథబ్రహ్మతన్త్రపరకాలమహా దేశికేభ్యోనమోనమః ॥ — ॥ ప్రమదాయజనకనేతు స్తనయాయాజలధి మ ధ్యకృతసేతుః । హంసాన్వయమణికేతుర్హరతిమనోసశ్శుభాభ్యుదయహేతుః ॥ ౧ ॥ విధుతావిద్యావిద్యావిదాఙ్వలదేశికాభిధాహృద్యా । కల్యాణగుణనిష ద్యాకలయతునఃకుశలమఖిలమనవద్యా ॥ ౨ ॥ — ॥ పూర్వస్మిన్నాశ్వాసే లఙ్కాపర్యన్తం మార్గముపదిశ్యాథాస్మిన్నాశ్వాసే లఙ్కాయాం హంసస్య క ర్తవ్యం వివక్షుస్తావత్పూర్వాశ్వాసాన్తే "తస్మిన్దృశ్యాతదనుభవతశ్చారుసా ధావదాతాలఙ్కే" త్యుపాత్తాం తామేవలఙ్కాంవర్ణయన్విశినష్టిచతుర్భిశ్శ్లో కైర్దాశరథిః ॥ ....॥

వ్యా॥ * లీలేతి * లలితం "సుకుమారాఙ్గవిన్యాసో లలితంపరికీర్త్యతే" ఇత్యుక్తలక్షణః "పదన్యాసక్రీడారణితమణిమఞ్జీరరశన" మిత్యాద్యుక్తప్రకా రోగాత్రానుభావవిశేషః,తద్యుక్తంగమనంయాసాంతాస్తథోక్తాః-సశిఞ్జాఃభూ షణనినాదసహితాః "భూషణానాంతుశిఞ్జిత" మిత్యమరః- స్మరశరాః కన్దర్ప సాయకాఇవదృశో యాసాంతా స్తథోక్తాః అరవిన్దసున్దరనయనాః కటాక్షవీక్ష ణైనైవమనాంస్యపిమునిబృన్దానాంభిన్దానాఇతిభావః ॥ ఆపాణ్డురాణివిరహాతి శయేనసమన్తతోగౌరాణి అఙ్గాని యాసాం తా స్తథోక్తాః "అఙ్గగాత్రకన్త

భ్యోవక్తవ్య,, ఇతి జీష్, ఏతచ్ఛాను క్తసముచ్చాయకేన "నాసికోదరోష్ఠే,, తి సూత్రస్థచకారేణ సంగ్రాహ్యమితికేచిత్ ॥ భాష్యాద్యనుక్తత్వాదప్రమాణమి తి ప్రామాణికాః- ఆహ్లాదరాజ్ఞా ఇతి పాఠస్తుస్వచ్ఛః మధురాణిఅమృతవదా స్వాదనీయాని వచాంసిసల్లాపాః యాసాంతాస్తథోక్తాః-అనేనవాగనుభావసం పత్తిస్సూచితా ॥ మనోజ్ఞాఃమనోహరదర్శనాః అనేనాలమ్బనగుణాః రూపలా వణ్యాదయస్సూచితాః - యద్వా-మనోజ్ఞాః ఇఙ్గితజ్ఞాఇత్యర్థః - అనేన "ఆకా రైరేవచతురా స్తర్కయన్తిపరేఙ్గితమ్ । గర్భస్థం కేతకీపుష్పమామోదేనేవషట్ప దా,, ఇత్యుక్తరీత్యా చాతుర్యాతిశయస్సూచ్యతే ॥ యత్రలఙ్కాయాం - ఆ నీతాః రావణేన ప్రాపితాఃయామానీతాఇతి యావత్ - నయతేర్ద్వికర్మకత్వే ఽపి గుణకర్మణోఽధికరణత్వ వివక్షయాసప్తమ్యా(ప్ర)లితి కేచిత్ - వస్తుతస్తు- ఆనీతాః రావణేనాహృతాః యత్రస్థితా ఇతియోజనాస్వారసికీ - యత్రఙ్గయో యరితివా - సురాణాంయువతయః తరుణ్యః "యూనస్తి,, రితి తిప్రత్యయః- ఖేలాగతిః - ఖేలతేర్బలనర్థాదావాదికాత్ "గురోశ్చహల,, ఇత్యప్రత్య యేటాప్ । లీలాయుక్తా ఖేలాగతి ర్యాసాంతాస్తథోక్తాః- లీలయాఖేలతీతిలీలాఖేలః తం తథోక్తమితివా "కర్మణ్యణ్,, సవిలాసగమనమిత్యర్థః ॥ లీలాసుభగమితి వ్యాఖ్యానంతు వివక్షితసురలలనాసంబన్ధిలలితగమనతాప్రతిద్వంద్విత్వవర్ణ నానుగుణత్వాదుదాసితవ్యమ్ - చారుస్వరణసుభగోనాదోధ్వని ర్యాసాం తాంత థోక్తాం - భల్లో బాణవిశేషావివా క్షిణీలోచనే యస్యా తంతథోక్తం "బహువ్రీ హౌ సక్థ్యక్ష్ణో,, రితి షచ్ "రాజహంసస్తుభల్లాక్షోమరాళోవాటరాటక,, ఇత్యుత్పలమాలాయాం "భ్రోఘోయిభల్లాక్షభల్లాక్షేతి చ్ఛాఘస్తోగేవ్రప్రయోగ శ్చ - గౌరంపాణ్డురవర్ణం - ముగ్ధాః మనోహరాః ఆలాపాః ప్రియోక్తయో యస్యతంతథోక్తం "ఆలాపస్తుప్రియోక్తిస్స్యా,, దితి లక్షణం "ముగ్ధస్సున్ద రమూఢయో,, రితివిశ్వః ॥ మానసస్యమనసః- అర్హంయోగ్యంమనోహరమితి యావత్ పరహృదయాభిజ్ఞమితివా - మానససరోఽర్హమితితువాస్తవార్థః - "మానసంసరసిస్వాన్తే,, ఇతి మేదినీ - సమక్షంప్రత్యక్షగతం "ప్రతిపరసమ నుభ్యోఽక్ష్ణః,, ఇత్యవ్యయీభావే టచి అక్షశబ్దాజ్జాతోఽయం- త్వాం- రఙ్గయో యః ఆనన్దయేయుః అనురక్తంకుర్యురితివా-యద్వా - త్వాం - సమక్షమితి

యోజనా - అక్ష్ణస్సమంసమక్షం - రఞ్జయేయుః దర్శనేన రఞ్జయేయుః కటాక్ష ప్రసరైః రఞ్జితం వర్ణాన్తరవన్తం కుర్యురిత్యపి గమ్యతే ॥ యత్ర రఞ్జయేయుః సా లజ్జా దృశ్యేతి పూర్వాశ్వాసాన్తిమశ్లోకేనాన్వయః - ఏవముత్తరశ్లోకత్రయే ఽపి బోధ్యం - అత్ర భల్లాక్షం స్మరశరదృశ ఇత్యుభయత్రాపి లుప్తోపమా ॥ ఉపమానోపమేయభూత సురయువతి రాజహంసధర్మాణాం లలితగమనాదీనాం యథాసంఖ్యమన్యోన్యసాదృశ్యప్రతీతేః తాసాం తస్య చ పరస్పరసాదృశ్యం గమ్యత ఇతి బిమ్బప్రతిబిమ్బభావేనోపమావిశేషో వ్యజ్యతే ॥ తేన చానురూప వస్తువర్ణనాత్మకస్సమాలంకారో వ్యజ్యతే ॥ రఞ్జనస్యాన్యోన్యసాదృశ్య హేతుకత్వాత్ కావ్యలిఙ్గభేదః ॥ రఞ్జయేయురిత్యనేన హంసస్య స్వప్రాణ్ణరిమత్యజన పూర్వక లలనాకటాక్షనీలిమాదిగ్రహణోక్తేస్తద్గుణాలఙ్కారః ॥ సచ రఞ్జయేయురితి పదవాచ్యవర్ణాన్తరకరణానన్తరరూపార్థద్వయశ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయమూలకాతిశయోక్త్యనుప్రాణిత ఇతి సంకరః - భూయసీభిస్సురయువతిభిస్తుల్యవృత్తితయాఽనురఞ్జితత్వవర్ణనాద్రాజహంసే తదనురూపదక్షిణనాయకవృత్తాన్తః ప్రతీయత ఇతి సమాసోక్తిశ్చేత్యేతేషాం యథాయోగం సంసృష్టిసంకరౌ ద్రష్టవ్యౌ బుద్ధిమద్భిః, అస్మిన్ శ్లోకే ప్రతిపాదితస్యార్థస్య "విద్యుత్వన్తం లలితవనితాస్సేన్ద్రచాపం సచిత్రాస్సంగీతాయప్రహతమురజాస్స్నిగ్ధగమ్భీరఘోషమ్ ॥ అన్తస్తోయం మణిమయభువస్తుఙ్గమభ్రంలిహాగ్రాః ప్రాసాదాస్త్వాం తులయితుమలం యత్ర తైస్తైర్విశేషైః" ఇతి మేఘసందేశద్వితీయసర్గాదిమశ్లోకచ్ఛాయాకారణకత్వాత్సమాధిర్నామ గుణః ॥ యథోక్తం వామనేన వ్యాఖ్యాసూత్రాభ్యాం "అర్థదృష్టిస్సమాధిః । అర్థో ద్వివిధోఽయోనిరన్యచ్ఛాయాయోనిశ్చే"తి ॥ అనయోరర్థస్సద్వృత్తావేవం వివృతః ॥ "అర్థస్య దర్శనం దృష్టిః సమాధానకారణత్వాత్సమాధిః ॥ అవహితం హి చిత్తమర్థాన్పశ్యతీత్యుక్తం పురస్తాత్ - యస్యార్థస్య దర్శనం సమాధి స్సోఽర్థో ద్వివిధః అయోనిరన్యచ్ఛాయాయోని శ్చేతి ॥ అయోనిరనన్యకారణః - అవధానమాత్రకారణ ఇత్యర్థః ॥ అన్యస్య కావ్యస్యచ్ఛాయా అన్యచ్ఛాయా తద్యోని శ్చే"తి ॥ ఏవమన్యత్రాప్యూహ్యమ్ ॥ .... ॥౧॥

మా॥ ఉగ్రైః శ్శాపైరుపహతిభియా రక్షసాదూరముక్తా
దగ్ధుంయోగ్యాహ్యతవహమపి త్వత్ప్రియాపక్షశుద్ధాః।
ఉత్పశ్యన్తో జనకతయా తేజసైన స్వరక్షాం రోధం
యస్యా మనువిదధతే లోకపాలావరోధాః ॥ ౨ ॥

వ్యా॥ పూర్వస్మిన్ శ్లోకే యత్రానీతాస్సురయువతయఇత్యుక్తం - నకేవ లంసామాన్యాస్సురయువతయఏవ రావణేన తత్రానిరుద్ధాః అపితు లోకపాలావరోధాఅపీతి తద్వైభవమభివర్ణయం స్తామేవవిశినష్టి ॥ * ఉగ్రైరితి * ఉగ్రైశ్శాపైః "పితామహస్యభవనంగచ్ఛన్తీంపుఞ్జికస్థలామ్, చఞ్చూర్యమాణామద్రాక్ష మాకాశేఽగ్నిశిఖామివ ॥ సాప్రసహ్యామయాభుక్తాకృతావివసనాతతః। స్వయంభుభవనంప్రాప్తాలోలితానళినీయథా ॥ తచ్చతస్యతదామన్యే జ్ఞాతమాసీన్మహాత్మనః। అథసంకుపితోదేవో మామిదంవాక్యమబ్రవీత్ ॥ అద్యప్రభృతియామన్యాం బలాన్నారింగమిష్యసి। తదాతేశతధామూర్ధాఫలిష్యతి నసంశయ,, ఇతి పుఞ్జికస్థలాధర్షణానన్తరం "అకామాతేనయస్మాత్త్వంబలాద్భద్రేప్రధర్షితా। తస్మాత్సయువతీమన్యాం నాకామాముపయాస్యతి ॥ యదాహ్యకామాంకామార్తోధర్షయిష్యతియోషితమ్। మూర్ధాతుసప్తధాతస్య శకలీభవితాతదే,, తి రమ్భాధర్షణానన్తరంచ పితామహేనవలకూబరాదిభిశ్చ దత్తైరతిభయానకైరాక్రోశవచనైః "శపఆక్రోశే,, ఇత్యస్మాత్కరణేఘఞ్ "శాపస్నపథఆక్రోశే,, ఇతి విశ్వః ॥ హేతౌతృతీయా ॥ ఉపహతిఃక్షతిః స్వనాశః - తస్మాత్ - యా- భీఃభీతిః, తయా, పితామహాదిదత్తశాపహేతుకమూర్ధఫలనాద్యుపఘాతభయాదిత్యర్థః॥ "ఉపహతిభియాదోషభీత్యే,,తి వ్యాఖ్యానంతునాతిసున్దరమ్, నహిశాపైర్దోషఆధీయతే ॥ కింత్వాత్మనాశఏవ, ఉపహతిభియేత్యత్ర "భయభీతభీతిభీభిరితివాచ్య,, మిత్యనేన పఞ్చమీసమాసః ॥ రక్షసారావణేన, దూరముక్తాః అతిమాత్రత్యక్తాఇత్యర్థః। దూరం దూరేణ దూరేవా ముక్తాఇతి సమాసః దూరశబ్దాత్ "దూరాన్తికార్థేభ్యోద్వితీయాచ, సప్తమ్యధికరణేచే ,, త్యాభ్యాం ద్వితీయాతృతీయాసప్తమీవా, తతః ద్వితీయేతి,తృతీయేతిసప్తమీతివా యోగవిభాగాత్సమాసః, సుప్సుపేతివా "కర్తృకరణేకృతాబహుళ,, మిత్యత్ర బహుళగ్రహణేనవా యథాయథంసమాసః, బహుళగ్రహణాత్క్వచిద్విభ

క్త్యన్తరస్యాపి కృదన్తేన సమాసోభవతీత్యనోచామాధస్తాత్ ॥ యద్వా దూర మితి క్రియావిశేషణం, తస్యముక్తా ఇత్యనేన సుప్సుపేతి సమాసః, నతు "స్తో కాన్తికదూరార్థకృచ్ఛ్రాణి క్తేనే,, త్యనేన పఞ్చమీసమాసః తథాసతి "ప ఞ్చమ్యాః స్తోకాదిభ్య,, ఇత్యలుగాపత్తేః బలాదపహృతేష్వపిలోకపాలావరో ధేషుశాపభయాదస్య క్లీబతుల్యతయైవావస్థానమితి ద్యోతయితుం రక్షశ్శబ్దనిర్దే శః "యాతుధానః పుణ్యజనో నైరృతోయాతురక్షసీ,, ఇత్యమరః ॥ నకేవలంపి తామహాదిశాప ప్రభావేణైవైతామారముక్తాః అపితేవ తాసామపి ప్రభావస్తా దృశఇత్యభిప్రియన్నాహ ॥ దగ్ధుమితి॥ హుతవహం సకలచరాచరదహనోద్దణ్డ తేజస్సంజాతవేదసమపి దగ్ధుంభస్మీకర్తుం యోగ్యాః అర్హాః "తపసాసత్యవా క్యేన అనన్యత్వాచ్చ భర్తరి ॥ అపిసానిర్దహేదగ్నింనతామగ్నిః ప్రధక్ష్యతీ,, త్యుక్తరీత్యా సీతేవ దహనమపి దగ్ధుంశక్తాః కిముతైతప్రత్యోమాత్రమితిభావః వహతీతి వహః పచాద్యచ్ ॥ హుతస్యవహ ఇతి షష్ఠీసమాసః నతుహుతంవహ తీతి తథాసతికర్మణ్యణః ప్రసఙ్గాద్ధుతవాహ ఇతిస్యాత్ ॥ యద్వా ॥ ఉగ్రై శ్శాపైరుపహతిభియా "ఇదంత్వసదృశంకర్మపరదారాభిమర్శనమ్ । యస్మాదే షపరక్యాసురమతేరాక్షసాధమః ॥ తస్మాద్వై(స్త్రీ)కృతేనైవ ప్రాప్స్యతేమృత్యు దృశమ్ । శప్తః(స్త్రీ)భిస్సతుసమం హతౌజా ఇవనిష్ప్రభః ॥ పతివ్రతాభిస్సా ధ్వీభిర్బభూవవిమనా ఇవ,, త్యుత్తరశ్రీరామాయణోక్తరీత్యా తదీయశాపోప హతిభయేనైవమారముక్తా ఇత్యర్థః ॥ నను కాహినామశక్తిస్తాసాం మహాప్రభా ముదశాననమపి శప్తుమిత్యతఆహ ॥ దగ్ధుంయోగ్యా ఇతి॥ హుతవహంనిఃశ్శ్వ శనిఖిలలోకదాహశక్తిం పవిత్రతమం లోకపాలమపి దగ్ధుం యోగ్యాః కింపున రేతదల్పతేజస్కక్షితికమక్రృత్యశతమలీమసంరక్షోమాత్రమితిభావః॥ తత్రహేతుమా హ ॥ త్వత్ప్రియావర్గశుద్ధా ఇతి ॥ త్వత్ప్రియాయాః రాజహంస్యాః, వర్గ ఇ వ శుద్ధాః "ఉపమానానిసామాన్యవచనై,, రితి సమాసః హంసీవర్గే శుద్ధత్వం విశదత్వం లోకపాలావరోధేషుతు పాతివ్రత్యప్రయుక్తం నైర్మల్యమితి సమా నధర్మత్వ మత్రశ్లేషకృతం వేదితవ్యం "శుద్ధంస్యాత్త్రిషుకేవలే । నిర్దోషేచవ విశ్రేచే,,తి మేదినీ ॥ త్వయాతేష్వాదరాతిశయః కార్య ఇత్యభిప్రాయేణ త్వ త్ప్రియావర్గశుద్ధా ఇత్యుక్తిః ॥ కేచిత్తు ॥ కాన్తావిరహాత్త్వత్ప్రియావచ్ఛుద్ధవ

ర్థాః "వాఽఽహితాగ్న్యాదిష్వి„ తి నిష్ఠాయాః పరనిపాత„ ఇతి వ్యాచక్షతే తన్నాతీవ హృదయంగమమ్, అపేక్షితహుతవహదాహక్షమతాహేతుభూత శుద్ధ్యతిశయప్రతిపాదనస్యైవస్వారసికతయాఽనపేక్షిత విగహ ప్రౌఢిమవర్ణ న్యాస్వారసత్వాత్ ॥ నను తర్హి దృశప్రభావవత్త్వేస్వయమేవ రక్షోనిగ్రహ్యా ది వముత్పతితుం క్షమాణాంతేషాంకుత స్తత్ర నిరోధఇత్యత్రాహ ॥ ఉత్ప్రేక్ష్య స్తఇ తి ॥ జనకతనయాయాః సీతాయాః " జనకస్యసుతాసాధ్వీ సీతాభర్తృహితేరత తే„ త్యాదిభిః ప్రఖ్యాపితపాతివ్రత్యాయాః " అసందేశాత్తురామస్య తపస శ్చానుపాలనాత్ । నత్వాంకు ర్మిదశగ్రీవ భస్మభస్మార్హ తేజసా ॥ నతదగ్నిశిఖాకు ర్యా త్సంస్పృష్టాపాణినాసతీ । జనకస్యాత్మజాకుర్యాద్యత్క్రోధకలుషీకృతా॥ నిమిత్తమాత్రంరామస్తు వధేతస్యభవిష్యతీ„ త్యాద్యుక్తమహాప్రభావా యా శ్చేతిభావః, తేజసైవ " సీతాయాస్తేజసాదగ్ధా„ మిత్యుక్తరీత్యా లఙ్కైశ్వర్య భస్మీకరణ దక్షిణేన ప్రభావేణైన - నతు స్వతేజసేతిభావః ॥ స్వేషాం - ఆ త్మనాం - రక్షాం అక్షతపాతివ్రత్యతయా పునస్స్వవల్లభావాప్తిరూపాంరక్షాం ఉత్ప్రేక్ష్యన్తః ఉత్ప్రేక్షమాణాఇత్యర్థః ॥ స్వప్రభావేణైవతత్రోముక్తత్వే "కామం త్వమసిపర్యాప్తో నిహన్తుంసర్వరాక్షసాన్। రాఘవస్యయశోహీయే త్త్వయాశ స్తైస్తురాక్షసై„ రిత్యుక్తప్రక్రియయా సీతాప్రభావయశసాఽపకర్షస్సంభవేదితి తత్ప్రభావేణైవ స్వరక్షణం సంభావయమానాఇతిభావః ॥ అనేన తేషాంస్వా ధీనస్వార్థకర్తృత్వాదివైధుర్యలక్షణం పారతన్త్ర్యంద్యోతితం - నహినాథవతాం స్వకార్యం స్వయమారమ్భణీయంభవతి ॥ యథోచ్యతే శ్రీమన్మహాభారతే ॥ "యేనాథవన్తో హిభవన్తిలోకే తేనాత్మకార్యాణిసమారభన్తే ॥ తేషాంహికా ర్యేషుభవన్తినాథా శ్శైన్యబ్యాదయోరామయథాయయాతే„ రితి ॥ యద్వా ॥ "ప్రణిపాతప్రసన్నాహి మైథిలీజనకాత్మజా । అలమేషాపరిత్రాతుంరాక్షస్యో మహతోభయా„ దిత్యుక్తరీత్యా ప్రణిపతనమాత్రేణ ప్రసన్నహృదయా నిరవధి క్రౌర్యాతిహల్యవిధాయినీర్యాతుధానీరపి రక్షితుంక్షమానిసర్గాదేవానుకూల్యై కరసాననన్య శరణానాశ్రితానస్మానప్యేషైవ రక్షిష్యతి నాస్మాభిర్విధేయంనామ కించిదప్యస్తీతి తత్తేజసైవ స్వరక్షణముత్ప్రేక్షమాణాఇతిభావః ॥ తేషామీదృ శానుకూల్యైకరసత్వంచ " తాంతర్జ్యమానాంసంప్రేక్ష్య రాక్షసీంద్రోణజా

నకీమ్ । దేవగన్ధర్వకన్యాస్తావిషేదుర్విక్కృతేక్షణాః ॥ ఓష్ఠప్రకారైరపరా వక్త్రై నేత్రై స్తథాఽపరాః । సీతామాశ్వాసయామాసు స్తర్జితాం తేనరక్షసే,, త్యాదౌస్పష్టమ్ ॥ లోకపాలానా మిన్ద్రాదీనాం- అవరోధాః అవమృష్యన్తేఽత్రరాజస్త్రియఇత్యవరోధాః అన్తఃపురాణి "కరణాధికరణయోశ్చే,,తి ఘఞ్ "స్త్ర్యగారంభూభుజామన్తః పురంస్యాదవరోధనమ్ ॥ శుద్ధాన్తశ్చావరోధశ్చే,, త్యమరః ॥ శుద్ధాన్తలలనాఇతియావత్ । యస్యాం లఙ్కాయాం- రోధం నిరోధం,అనువిదధతే అనుసరన్తి విడమ్బయన్తీతియావత్ ॥ వస్తుతస్తేషాం మహాప్రభావవత్త్వేన స్వస్వభర్తృలోకపాలావరోధాతిరిక్తప్రదేశేష్వన్యైర్దుర్నిరోధత్వా ల్లఙ్కాయాం రోధో విడమ్బనమాత్రమేవేతిభావః ॥ యద్వా ॥ సీతాప్రభావేణ రావణవధోఽవశ్యంభావీతి తతఏవస్వరక్షాంసం భావయమానాస్తత్కాలప్రతీక్షయా తద్వత్స్వయమపిరోధమనువర్తన్తఇతిభావః॥ లోకపాలావరోధాఅపి యత్ర రోధమనువిదధత ఇత్యాశ్చర్యమేతదితిచ భావః॥అత్రావరోధశబ్దస్య తాత్స్థ్యాత్ స్త్రీషులక్షణా । దృశ్యతేహితాత్స్థ్యాదపిలక్షణా ॥ తథాచ"పుంయోగాదాఖ్యాయా,, మితి సూత్రేభాష్యే గోపీత్యాదౌ గోపసమ్బన్ధిస్త్రీత్వేన లక్షణాయాం "తస్యేద,,మితిశాస్త్రేణ తాదృశార్థేఽణ్ప్రత్యయాన్తస్యైవతాదృశవాక్యస్యైవవాసాధుత్వనియమాదసాధుత్వాపత్తిరితి దూషణమభిసన్ధాయ"నావశ్యమయమేవాభిసమ్బన్ధో భవతి"తస్యేద,, మితి॥ కింతుతన్మూలకస్సోఽయమిత్యప్యభిసమ్బన్ధోఽస్తి ,, త్యుక్త్వా "చతుర్భిఃప్రకారైస్తస్మిన్సఇత్యేతద్భవతి-తాత్స్థ్యాత్తాద్ధర్మ్యాత్తత్సామీప్యాత్తత్సాహచర్యాత్ - మఞ్చాహసన్తి - సింహోమాణవకః -గఙ్గాయాంఘోషః - యష్టీః ప్రవేశయే,, త్యుక్తం-సోఽయమిత్యపీత్యాదేస్సోఽయమిత్యపివిశేషణ విశేష్యభావోఽస్తీత్యర్థః ॥ గౌతమోఽప్యాహ " సహచరణస్థాన తాదర్థ్యవృత్తమానధారణసామీప్యయోగసాధనాధిపత్యేభ్యోబ్రాహ్మణబాలకకటరాజసక్తుచన్దనగఙ్గాశకటాన్నపురుషే ష్వతద్భావేఽపి తదుపచార,, ఇతి " తస్యభావస్తద్భావః తదభావేఽపితదుపచారః తచ్ఛబ్దవ్యవహారఇత్యర్థః, సచతద్ధర్మారోపేణ, ఆరోపనిమిత్తానిచ సహచరణాదీని - యష్టీఃప్రవేశయ - మఞ్చాఃక్రోశన్తి - వీరణాన్యాస్తే - అయంరాజాయమః - ప్రస్థస్సక్తుః - చన్దనంతులా - గఙ్గాయాంఘోషః - కృష్ణశ్శకటః - అ

న్మంపాణాః - అయంకులస్యరాజేత్యుదాహరణాని క్రమేణ - యష్టిత్వారో ప బ్రాహ్మణసాహచర్యాత్ - మఞ్చత్వారోపాబాలేపుతాత్ స్థ్యాత్ - కటేషు వీరణత్వారోపస్తాదర్థ్యాత్ ॥ రాజ్ఞియమత్వారోపోవృత్తాత్ ॥ సక్తుప్రస్థత్వా రోపస్తన్మానకత్వాత్ ॥ చన్దనేతులాత్వారోపస్తద్ధార్యత్వాత్ । గఙ్గాయాంతీర ధర్మాధారత్వారోపస్తత్సామీప్యాత్ - కృష్ణగుణయోగాచ్ఛకటేతద్ధర్మకృష్ణ త్వారోపః ॥ ప్రాణసాధనత్వాదన్నేప్రాణత్వారోపః ॥ కులాధిపత్వేన పురుషే రాజత్వారోప,, ఇతి తద్వ్యాఖ్యాతారః ॥ అత్ర ఉగ్రశాపోపహతిభయేనమూ రముక్తతాం ప్రతి హుతవహమపిదగ్ధుం యోగ్యాఇత్యస్య - తత్ప్రతి త్వత్ప్ర యావర్ణశుద్ధాఇత్యస్యచ హేతుత్వాదన్యోన్యసాపేక్షంకావ్యలిఙ్గద్వయం -జన కతనయాతేజసైవ స్వరక్షోత్ప్రేక్షణస్యరోధానువిధానంప్రతి హేతుత్వాద న్యతాకావ్యలిఙ్గం - మహాప్రభావాలోకపాలావరోధాఅప్యత్రరోధమనువిదధ తఇత్యననురూపవస్తుఘటనాత్మకోవిషమాలంకారశ్చేత్యేతే సంసృజ్యన్తే - హు తవహదాహాయోగ్యత్వాసంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధోక్తిరూపాతిశయోక్తే స్త్వత్ప్ర యావర్ణశుద్ధాఇతిలుప్తోపమాయాశ్చ ప్రాథమికకావ్యలిఙ్గాభ్యామేకవాచకా నుప్రవేశసంకరః ॥ అన్యైస్సహానయోస్సంసృష్టిరితి విభావనీయమ్ ...॥ ౨ ॥

మూ॥ అధ్యాసీనాబహుమణిమయంతుఙ్గశృఙ్గంత్రికూటం
(సువేలం)దిక్పాలేషుప్రథితయశసారక్షసారక్ష్యమాణా
అగ్రేమేరోరమరనగరీం యాపరిష్కారభూమ్నా త్వా
హూయేవధ్వజపటమయా నగ్రహస్తాఙ్ఘునోతి ॥ 3 ॥

వ్యా॥ అథామగనగరీపరిష్కారతిరస్కారివైభవనత్తయాతామేవ పునర్విశిన ష్టి ॥ * అధీతి * బహుమణిమయం నానావిధరత్నప్రచురం - ప్రాచుర్యా ర్థేయమట్ " బహుగణవతుడతిసంఖ్యే,, తి సంఖ్యాసంజ్ఞకస్య బహుశబ్దస్య తద్ధితార్థప్రాచుర్యేవివక్షితే " తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారేచే,, తి మణిశబ్దేన సమాసః ॥ అన్యథా " దిక్సంఖ్యేసంజ్ఞాయా,, మితి నియమాదిహసమాసో న స్యాత్ ॥ బహుమణిమయమితి విశేషణం త్రికూటస్య వక్ష్యమాణరత్నసానుసా ధర్మ్యలాభాయ - తుఙ్గశృఙ్గంఉచ్చైశ్శిఖరం - త్రికూటంత్రికూటాచలం - అ ధ్యాసీనా- అధితిష్ఠన్తీ - " శిఖరంతత్త్రికూటస్య ప్రాంశుచైకందివిస్పృశ,, మి

త్యుపక్రమ్య “నివిష్టాతత్రశిఖరే లఙ్కా రావణపాలితే,, త్యుక్తరీత్యా ఉన్న తతమే త్రికూటశిఖరే నివిష్టేతియావత్ ॥ “అధిశీఙ్స్థాऽऽసాం కర్మ,, త్యధికరణస్య కర్మత్వేద్వితీయా - త్రికూటమితిపాఠపక్షస్స్వచ్ఛః “ లబ్ధసంస్థాంత్రికూటే,, ఇత్యుపక్రమానుగుణ్యాదుదాహృత రామాయణవచనానుగుణ్యాచ్చ ॥ తుంగశృఙ్గంసువేలమితిపాఠ స్తథైవవ్యాఖ్యానంచ పూర్వోక్తవిరోధా దుపేక్ష్యం- తథైవపాఠఇత్యభిమానే సువేలే లఙ్కాధికరణత్వబాధాత్సువేలపదేన తత్సమీపవృత్తి స్త్రికూటో లక్ష్యతే గఙ్గాపదేనేవతీరం - తత్రగఙ్గాగతశైత్యపావనత్వాది ప్రతీతివత్ క్షిప్రసుగమత్వాదిప్రతీతి ర్గత్యాఫలం- అనేన ఇతఃపరమపి లఙ్కాం ప్రతికియద్దూరంగన్తవ్యంవేతి హంసస్య సుదూరవ్యాయామశ్రమ సంభావనావ్యుదస్యతే ॥ నను సువేలమిత్యేవపాఠేऽపి న లక్షణాకల్పనీయా - ముఖ్యార్థస్వీకారే బాధకాభావాత్- తథాచ “దదృశుశ్శిఖరేతస్యే,, తి రామాయణశ్లోకే “తస్మిన్దృశ్యాతదనుభవత,, ఇతి పూర్వాశ్వాసాన్తిమశ్లోకేచ తచ్ఛబ్దేన పూర్వప్రస్తుతస్య సువేలస్యైవ పరామర్శస్స్వారసికోభవతి- నాపి తత్ర స్థితవతఇత్యాద్యధ్యాహారక్లేశోऽపీతిచేన్నైవం “ లబ్ధసంస్థాంత్రికూటే,, ఇత్యుపక్రమవిరోధప్రసఙ్గస్యోక్తత్వాత్ - భూయఃప్రమాణవిరోధాభ్యుపగమాపేక్షయాస్థితవత ఇత్యాద్యధ్యాహారస్యా దోషత్వాచ్చ ॥ నచ తత్ర త్రికూటపదస్యైవ సువేలేలక్షణాకుతోనకల్ప్యతామితివాచ్యం-ఫలాభావా త్సావయత్రైశబ్దప్రయోగసత్యపార్థకావాచకపద ప్రయోగస్యానుచితత్వా ల్లఙ్కాయాస్త్రికూటశిఖరస్థతాగ్రాహకాణా ముదాహృత ప్రమాణానాంభూయస్త్వయా తద్ద్వైవిధ్యప్రసఙ్గాదుభయసామనురోధస్యైవ న్యాయ్యతయాతదనురోధేనాత్రత్య సువేలపదలక్షణా కల్పనాయాఏవ యుక్తత్వాచ్చ ॥ తస్మాత్సువేలమితిపాఠే ప్రామాణికే ఉక్తరీత్యాలక్షణైవ యుక్తేతిదిక్ ॥ దిక్పాలేషుఇన్ద్రాదిషు- ప్రథితం ప్రఖ్యాతం యశో యస్య తేన తథోక్తేన -“ లోకపాలాయమఃపాశీ శ్రీదశ్శక్రోభవానపి,, త్యుక్తరీత్యా ఇన్ద్రాదిషుస్వయమపి లోకపాలత్వేన పరిగణనీయేనేతిభావః ॥ అతఏవ “ గుణోత్కృష్టైస్సమీకృత్య వచోऽన్యాతుల్యయోగితే,, త్యుక్తలక్షణస్తుల్యయోగితాలంకారో గమ్యతే । సచాసంబన్ధేసంబన్ధరూపయాऽతిశయోక్త్యోత్థాపితఇతిసంకరః ॥ యద్వా॥సకలదిక్పాలవిదితకీర్తి

నేత్యర్థః ॥ అథవా నైర్ఋతత్వేనాస్యాపిదిక్పాలకతామభిసంధాయ లేష్వపి ప్ర
ఖ్యాతయశసేత్యుక్తం - అస్మిన్నర్థేదిక్పాలేష్వితి నిర్ధారణసప్తమీ ॥ అనేన ది
క్పాలకాన్తరాపేక్షయాఽస్యైవ కీర్తిమత్త్వాతిశయస్సూచితః ॥ రక్షసారావణే
న - రక్ష్యమాణాపాల్యమానా - అనేనదిక్పాలేషు ప్రథితయశసేతి విపక్షగుణ
వర్ణనేన భగవతోదాశరథేర్ధీరోదాత్తగుణోత్తరత్వం వ్యజ్యతే ॥ యథాహి తల్ల
క్షణం " గమ్భీరస్సారసంపన్నః కృపావానవికత్థనః । పరకీయగుణగ్రాహీ ధీ
రోదాత్తోనిగద్యతే ,, ఇతి ॥ ఏవమనసూయతయా శత్రోరపి గుణప్రశంసనం
రావణప్రసమాపలోకనావసరే "ప్రత్యువాచతతోరామోవిభీషణమరిందమః॥
అహోదీప్తో మహాతేజా రావణోరాక్షసేశ్వరః ॥ ఆదిత్యఇవదుష్ప్రేక్ష్యో రశ్మి
భిర్భాతిరావణః । సువ్యక్తంలక్షయేహ్యస్య రూపంతేజస్సమావృతమ్ ॥ దేవ
దానవవీరాణాం వపుర్నైవంవిధంభవేత్ । యాదృశంరాక్షసేన్ద్రస్య వపురేత
త్ప్రకాశతే । సర్వేపర్వతసంకాశాస్సర్వేపరిఘయోధినః । సర్వేదీప్తాయుధధ
రా యోధాశ్చాస్యమహౌజసః ॥ భాతిరాక్షసరాజోఽసౌప్రదీప్తైర్భీమవిక్ర
మైః । భూతైఃపరివృతస్తీక్ష్ణై ర్దేహవద్భిరివాన్తక ,, ఇత్యాదౌ స్పష్టం - ఏవం
మహాప్రభావస్యాపి రావణస్యపౌరుషం "సుదుష్టోవాప్యదుష్టోవా కిమేషర
జనీచరః । సూక్ష్మమప్యహితంకర్తుంమమాశక్తఃకథంచన ॥ పిశాచాన్దానవాన్యక్షా
న్పృథివ్యాంచైవరాక్షసాన్ ॥ అఙ్గుల్యగ్రేణతాన్హన్యా మిచ్ఛన్హరిగణేశ్వర ,,
త్యుక్తప్రభావవతిస్వస్మిన్నకించిత్కరమితి ద్యోతయితుం రక్షసేతి క్లీబతయా
నిర్దేశః ॥"దిక్పాలేషుప్రథితయశసారక్షసారక్ష్యమాణా,,త్యనేన "యాహివైశ్ర
వణేలక్ష్మీ ర్యాచేన్ద్రేహరివాహనే । సారాక్షసగృహేసర్వా నిత్యమేవానపా
యినీ ॥ యాచరాజ్ఞఃకుబేరస్య యమస్యవరుణస్యచ । తాదృశీతద్విశిష్టావా ఋ
ద్ధీరక్షోగృహేష్విహ,, త్యుక్తరీత్యా సకలదిక్పాలసంపత్సమృద్ధితుల్యా తతో
ఽప్యతిశయితావాలఙ్కా సంపత్సమృద్ధిరితి ద్యోత్యతే ॥ ఏవంవిధా - యా -
లఙ్కా - పరిష్కారస్యఅలంకారస్య "సంపరిభ్యాంకరోతౌభూషణే,, ఇతి
పరేఃపరస్య కరోతేస్సుట్ ఇణః పరత్వాత్షత్వం - భూమ్నాబాహుళ్యేనతు- బ
హుశబ్దాదిమనిచ్ - తుశబ్దేనన కేవలమస్యాః పూర్వోక్తలోకపాలాన్తః పుర
జనావరోధన ప్రభావమేవ - కింతు పరిష్కార సౌభాగ్యమప్యన్యాదృశమితిద్యో

త్యతే ॥ మెరోఃరత్నసానోః - అగ్రశిఖరే- స్థితామిత్యధ్యాహారః - అమరన గరీం అమరావతీం - మహేన్ద్రేణరక్ష్యమాణామితిభావః ॥ ఆహూయ స్పర్ధ యాఽఽకార్య "స్పర్ధాయామాజ,, ఇతి సూత్రేణాజః పరస్యహ్వాయతేస్స్ప ర్ధాయాం తజనుశాసనాదీదృశార్థసిద్ధిః "అమరనగరీ మాహూయస్పర్ధాంకృ త్వే,, తి వ్యాఖ్యానంత్వనన్వితత్వాదుదాసితవ్యం - ధ్వజపటమయాన్ వైజయ న్తీరూపాన్ - స్వార్థికోమయట్ ॥ అగ్రాణిచ తేహస్తాశ్చఅగ్రహస్తాః-తాన్- హస్తాగ్రాణీత్యర్థః - అనయవానయవినోరగ్రహస్తయోరభేదోపచారాత్సామా నాధికరణ్యేన నిర్దేశః - యదసూత్రయద్వామనః ॥ "హస్తాగ్రాగ్రహస్తాద యోగుణగుణినోర్భేదాభేదా,, దితి ॥ గుణగుణినోర్భేదాద్ధస్తాగ్రాదయః - అ భేదాదగ్రహస్తాదయఇతి తదర్థః - ధునోతీప కమ్పయతీవ "ధుఞ్కమ్పన,, ఇ త్యస్మాత్స్వాదికాతల్ - ట్ రిలట్ । అత్ర నాస్పర్ధితు మశక్యన్నపీమమరావతీం వీ క్ష్య ధిక్తేసౌభాగ్యవికత్థనం యామయాఽఽహూతాఽపినాభ్యాగచ్ఛసీతి హ స్తా(గ్రా)ణిధూనోతీవేతిభావః - హస్తా(గ్రా)ధూననంచ పరావధీరణాభివ్యఞ్జ కోఽనుభావవిశేషః॥అ(గ్ర)హస్తానితి బహువచనేన లఙ్కాయా బహుబాహు శాలినిజాధీశదశాననానురూప్యంద్యోత్యతే।అ(త్రా)ధ్యాసీనేత్యాదివిశేషణమహి మ్నా (స్త్రీ)లిఙ్గస్వారస్యేనచ సౌభాగ్యసౌన్దర్యవీరపత్నీత్వాదిగర్వితస్వతుల్యల లనాన్తరావధీరయిత్రృప్రగల్భప్రమదాస్వృత్తాన్తప్రతీతే స్సమాసోక్తిః - అనయా చోన్నీయమానా అగ్రహస్తావధూననలక్షణక్రియాస్వరూపోత్ప్రేక్షా - ధ్వ జపటేష్వగ్రహస్తత్వరూపణ రూపరూపకగర్భత్వోన్నీయతే॥అతఉక్తసమాసో క్తేరుభయోపకారకత్వా దుత్ప్రేక్షోత్ప్రేక్షయో రైకకాలికత్వా దన్యోన్యాపేక్ష యాచారుతాతిశయతౌల్యాచ్చ సమ(ప్రా)ధాన్య సఙ్కరఇతి భావనీయమ్ ॥ ౩ ॥

{ మూ॥ కాలేయస్యాంవ్యపగతఘనే త్వద్విహారోచితేఽ
{ స్మిం శ్చన్ద్రాలోకైర్విలులితధియాం శర్వరీగర్వహాసైః ।
{ స్వర్గ(స్త్రీ)ణాం విరహజనితం బాష్పముద్వేల యన్త్యో
{ నిష్యన్దన్తే సలిలకణికాశ్చన్ద్రకాన్తస్థలీనామ్ ॥ ౪ ॥

వ్యా॥ పునరపి తామేవలఙ్కాం విశినష్టి ॥ * కాలఇతి * యస్యాం ల ఙ్కాయాం - వ్యపగతాః ఘనాః - యస్మిన్ - తథాభూతే "త్వద్విహారోచిత

స్తోయధరాః ప్రణష్టాః,, ఇత్యుక్తరీత్యా నిశ్శేషవినష్టామ్బుదే- అతఏవ- తవ రాజహంసస్యేత్యర్థః - విహారస్యక్రీడాయాః ఉచితే అర్హే "మహానదీనాం పులినోపయాతైః క్రీడన్తి హంసాస్సహచక్రవాకైః,, రితి శరదాగమస్య హంస విహారోచితత్వోక్తేః- అస్మిన్కాలే శరత్కాలఇత్యర్థః- శర్వర్యాః రజన్యాః స్త్రీలిఙ్గమహిమ్నానాయికాత్వం ప్రతీయతే - యో గర్వః వల్లభవిశ్లేషవిక్లబలజ్జావరుద్ధసురాఙ్గనాపేక్షయాఽఽత్మనశ్చన్ద్ర వల్లభసంశ్లేషసౌభాగ్యవత్తాప్రయుక్తోఽహంకారః - తేన, యే హాసాః తైరిపస్థితైరితియావత్ "సాధనం కృతే,, తి వార్తికేనసమాసః - చన్ద్రాలోకైః జ్యోత్స్నాభిరిత్యర్థః- విలులితావిక్షుభితా - ధీః మతిః - యాసాంతాస్తథోక్తాః - విపూర్వకాత్ "లుడవిలోడనే,, ఇత్యస్మాద్ధాతోర్భావాదికాత్కర్తరి క్తః - విలోడనంప్రతిఘాతః - ప్రతిహతచేతసామిత్యర్థః - యద్వా - చన్ద్రాలోకైరేవ శర్వరీగర్వహాసైరితి వ్యస్తరూపకం - తైర్విలులితధియాం - మన్మహోపి సౌభాగ్యవత్తామత్తానాం గర్వావహాసాదిభిరితిభావః॥ స్వర్గస్త్రీణాం త్రిదివలలనానాం విరహేణ స్వవల్లభవిశ్లేషేణ - జనితం ఉన్మిషితం - బాష్పం ఊష్మాణం తాపమిత్యర్థః ॥ యద్వా॥ నయనసలిలమిత్యర్థః "బాష్పోనేత్రజలోష్మణోః,, రితి విశ్వః- ఉద్గతోవేలాయాః ఉద్వేలః "నిరాదయః క్రాన్తాద్యర్థేపఞ్చమ్యే,, తి సమాసః ॥ ఉద్వేలంకుర్వత్యః ఉద్వేలయన్త్యః - ఉద్వేలశబ్దాత్తత్కరోతీతి ణిజన్తాచ్ఛతరిఙీప్ ॥ లోకేప్రవాహస్యవసంసర్గేణ ప్రవాహాన్తరముద్వేలయన్తి - ఇమాస్సలిలకణికాస్తుదవీయస్యపివ బాష్పప్రవాహ ముద్వేలయన్తీత్యాశ్చర్యమేతదితిభావః-ఉద్దీపనాతిశయేన మర్యాదాతీతం విదధానాస్సత్యఇత్యర్థః- చన్ద్రస్యోపలాశ్చన్ద్రకాన్తాఇత్యస్వపదవిగ్రహః । సూర్యేన్దుపర్యాయాదయ శ్మబ్దాచ్ఛోత్తరపదీభూతస్యైవ కాన్తశబ్దస్యాశ్మవాచిత్వమితి సాంప్రదాయికాః, అతఏవ "కాన్తానార్యాంప్రియస్త్రీశోభనేత్రిషునాథవ । లోహేచచన్ద్రసూర్యాయఃపర్యాయాన్తశ్శిలాసుచే,, తి మేదినీకోశశ్చ సంగచ్ఛతే ॥ కేచిత్తు ॥ కాన్తంచారౌస్త్రీతుయోషిత్ప్రియఙ్గావుపలేచనా ॥ కాన్తోఽశ్మనిగృహేచారౌ కాన్తాతుఫలినీస్త్రియోః,, రితి రత్నమాలావిశ్వకోశావలమ్బనేన ఉక్తపదేభ్యోఽనుత్తరపదత్వేఽపి శిలావాచకత్వమిఙ్గీకృత్యాస్వపదవిగ్రహే నిర్బన్ధం నాద్రియన్తే

వస్తుతస్తు ప్రాథమికపక్షఏవయుక్తఇతి ప్రతిభాతి ॥ కేవలకాన్తశబ్దస్య క్వచిద
ప్యుపలవిషయే ప్రామాణికప్రయోగాదర్శనాత్ రత్నమాలావిశ్వకోశయో ర
ప్యుక్తరీత్యా ఉత్తరపదీభూతకాన్తశబ్దార్థాభిధాన తత్పరతయాప్యుపపత్తైః-చన్ద్ర
కాన్తానాం ఇన్దుకాన్తాఖ్యమణీనాం "అమృతాంశుకరస్పర్శాద్వ్యక్తిరత్యమృ
తంక్షణాత్ । చన్ద్రకాన్తంతదాఖ్యాతందుర్లభంస్యాత్కలౌయుగే,, ఇతి సార
న్దోక్తలక్షణానాం - అత్రప్రమాణే చన్ద్రకాన్తమితి క్లీబత్వమార్షం "కాన్తస్సూ
ర్యేన్దుపర్యాయపూర్వోఽయఃపూర్వకోఽపిచ,,త్యమరసింహేనపుల్లిఙ్గశేషేఉప
లవాదికాన్తశబ్దస్యపరిగణనాదుదాహృత మేదిన్యాదికోశాచ్చాస్య నిత్యపుల్లి
ఙ్గతాయాస్స్ఫుటత్వాత్ ॥ స్థల్యః అకృత్రిమప్రదేశాః తాసాం "జానపదకుణ్డ
గోణస్థలేత్యాదినా స్థలశబ్దాదకృత్రిమార్థేఙీప్॥కణాఏవకణికాః "అల్పార్థేఅత్య
న్తస్వార్థేవాకన్ "క్వచిత్స్వార్థికాః ప్రకృతితోలిఙ్గవచనాన్యతివర్తన్తఇతి ,,
స్త్రీలిఙ్గతా,సలిలానాం అపాం కణికాః కణాః నిష్యన్దన్తే నితరాం ప్రస్రవన్తి
"స్యన్దూప్రస్రవణే,,లట్,అత్రస్యన్దనస్యాప్రాణికర్తృకత్వాత్ "అనుపర్యభి
నిభ్యస్స్యన్దతేరప్రాణిషు,,తి. వైకల్పికం షత్వం- నిత్యుపసర్గేణప్రస్రవణ
స్య నిరవధికత్వం ద్యోతితం - సాలఙ్కార దృశ్యేతి పూర్వేణాన్వయః । చన్ద్ర
కాన్తస్థలీనామిత్యత్ర చన్ద్రకాన్తత్వ విశేషిత స్థలీశబ్ద స్త్రీలిఙ్గమహిమ్నా
తాసు చన్ద్రప్రియలలనాత్వం సలిలకణికాస్యానన్దబాష్పత్వంచ ప్రతీయతే ॥
అయంభావః ॥ ప్రసన్నతమనిజప్రియకలానిధిసంశ్లేషసుభగంభావుకశర్వరీగ
ర్వహాసత్వేనసంభావ్యమానైః రూప్యమాణైర్వా చన్ద్రాలోకైః క్షుభితస్వా
న్తానాం త్రిదివకాన్తానాం ప్రియవిరహదీనతయా ప్రథమతరమేవ జనితశో
కబాష్పస్తాదృశస్వవల్లభ సుధాకరకరస్పర్శజనితానన్ద బాష్పాభిసంధివిషయచ
న్ద్రకాన్తస్థలీ సలిలశీకరనికరై రుద్వేలిత ఇతి॥ అవిషహ్యతమంహినామ కిమితో
ఽప్యన్యత్ప్రియవిప్రయోగదీనానాం లలనానాం-యత్ప్రియతమోపలాలనాతి
మాత్రగ్రహిళమహిళాజనహర్షసౌభాగ్యపారవశ్యసంపదః క్రియాసమభిహారేణ
సాక్షాత్కరణం, అత్ర చన్ద్రాలోకానాం గర్వహాసతాదాత్మ్య సంభావనాద్ధ్ర
వ్య స్వరూపోత్ప్రేక్షా వ్యఞ్జకాప్రయోగాద్గమ్యా గర్వహాసత్వేన రూపణా
ద్రూపకంవే త్యనయోరేకత్రైవాచార్యసంరమ్భస్య దురవగమతయా సందేహ,

సంకరః ॥ సచ శర్వర్యాం నాయికావ్యవహార సమారోపరూప సమాసోక్త్యా ఉత్ప్రేక్ష్యతఇత్యనయోరఙ్గాఙ్గిభావసంకరః ॥ వ్యపగతఘనఇతి కాలవిశేషణస్య హంసవిహారోచితత్వాభిప్రాయగర్భత్వాత్ పరికరాలంకారః ॥ చన్ద్రికాన్తస్థలీనాం సలిలకణికా ఇత్యత్రాపి నాయికానన్దబాష్పస్యన్దనరూపాప్రస్తుతవృత్తాన్త ప్రతీతే రన్యాసమాసోక్తిః- బాష్పశబ్దస్యాష్మార్థకత్వే చన్ద్రకాన్తస్థలీసలిలశీకరాణా మతిశిశిరతయాతాపనోదనక్షమాణాం తదుద్వేలనహేతుత్వవర్ణనాద్విరుద్ధాత్కార్యసంపత్తిరూపో విభావనావిశేషః ॥ “విరుద్ధాత్కార్యసంపత్తిర్దృష్టా కాచిద్విభావనా । శీతాంశుకిరణాస్తన్వీం హన్తసంతాపయన్తితా,, మితి లక్ష్యలక్షణసంగ్రహాత్ । నయనసలిలరూపార్థకత్వేతు నిష్యన్దనోద్వేలనయోః కార్యకారణయోర్విభిన్నదేశస్థత్వ వర్ణనాదసంగతిర్నామాలంకారః ॥ “విరుద్ధంభిన్నదేశత్వం కార్యహేత్వోరసంగతి,, రితి లక్షణాత్ ॥ అనయోరప్యేకత్రైవ సంరమ్భస్య నియన్త్రయితు మశక్యతయా సందేహసంకరఏవ ॥ సచసలిలకణికానాం బాష్పప్రవాహోద్వేలన సామర్థ్యాసంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధోక్తిరూపాతిశయోక్త్యా ద్వైతీయీకసమాసోక్త్యా చోపస్క్రియతఇతిసంకరః। ప్రాథమికసందేహసంకరప్రభృత్యేతావత్పర్యన్తాలంకారాణాం పరస్పరం నైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిరితి విభావనీయం- అత్ర స్వర్గలలనారూపాలమ్బనేన శరచ్చన్ద్రికాద్యుద్దీపనేనచ విభావితః-అశ్రుప్రలక్షితైస్స్వేదవైవర్ణ్యాదిభిస్సాత్త్వికై రనుభావితః - నిర్వేదవిషాదదైన్యగ్లానిశఙ్కాత్రాసాదిభిర్గమ్యమానైస్సంచారితస్సన్ స్వవల్లభవిషయక స్స్వర్గలలనాగతో రతిభావః పరిపోష్యతఇతి విప్రలమ్భశృఙ్గారోవ్యజ్యతఇతి సంక్షేపః ॥.............................. ॥౪॥

మూ॥ భాసాతాదృక్పరిణతిజుషా మైథిలీశోకవహ్నే
ర్భస్మీభూతాం పవనతనయ స్నేహినా పావకేన ।
అన్తస్త్రాసాదవహితధియ స్సంవిధాస్యన్త్యవశ్యంప్ర
త్యాదిష్టప్రథమరచనం(నాం)విశ్వకర్మాదయస్తామ్॥౫॥

వ్యా॥ సత్యమేవంసమృద్ధవైభవైవ లఙ్కాఽథాపీదానీం హనూమద్వాలానలప్రదీపితతయా ఇతఃపరమిరిణప్రాయైవస్యాదిత్యతఆహ ॥ *భాసేతి*తాదృక్పరిణతిజుషా అగ్నివద్దాహశక్తిపరిపాకభాజా-మైథిలీశోకవహ్నేఃసీతామన్యు

జ్వలనస్య “మన్యుశోకౌతు శుక్ (స్త్రి)యా,,మిత్యమరః-భాసాయత్కించిద్దగ్ధఘా
తతేజసేవస్థితేన - అనేన మైథిలీశోకాగ్నిల్లఙ్కాదహనమిషత్కరమితి ద్యో
త్యతే ॥ స్నేహోఽస్యాస్తీతి స్నేహీ-పవనతనయే స్నేహీ పవనతనయస్నేహీ-తే
నతథోక్తేన “ అతఇనితనౌ,, వితి మత్వర్థీయఇనిః - సచాతిశాయనే, స్వసు
హృత్తనయతయాఽతిశయితస్నేహవతేత్యర్థః - నను రసాదిగణే స్నేహశబ్దపా
ఠాత్ “రసాదిభ్యశ్చ,,త్యనేన మతుబేవస్యాన్నత్వినిః తస్యాన్యమత్వర్థీయ
నివృత్త్యర్థత్వాదితిచేన్న ॥ తత్ర “ రసరూపవర్ణగన్ధస్పర్శశబ్దస్నేహగుణా,,
దితి గుణస్యరసాది విశేషణతయా పాఠాద్గుణవాచిభ్యఏవరసాదిశబ్దేభ్యోఽన్య
మత్వర్థీయనిషేధః - నతు తదితరవాచిభ్యోఽపి - తేన రూపిణీకన్యా- రసి
కోనట ఇత్యాదిసిద్ధిః, రూపిణీత్యత్ర రూపశబ్దేన సౌన్దర్యంగృహ్యతే- నతు చ
క్షుర్గ్రాహ్యోగుణః - రసికఇత్యత్రతురసశబ్దేన భావో గృహ్యతే - నతు రసన
గ్రాహ్యోగుణః - ఏవమిహ స్నేహశబ్దేన ప్రేమా గృహ్యతే - నతు చూర్ణాది
పిండీభావహేతుర్గుణః - తస్మాత్ స్నేహినేత్యత్ర “ అతఇనితనౌ,, విత్యనేనే
నౌనబాధకం కించిత్-పవనతనయె స్నిహ్యతీతి పవనతనయస్నేహీతి తాచ్ఛీల్యే
ణినిర్వా - పావకేన హేతునా - భస్మీభూతాం - అభస్మభస్మసంపద్యమానా
భూతాభస్మీభూతా - తాం తథోక్తాం “ కృభ్వస్తియోగేసంపద్యకర్తరిచ్వి,,రితి
చ్వౌ నలోపె “ అస్యచ్వౌ,,వితీకారః ॥ యద్వా ॥ మైథిలీశోకవహ్నేర్భా
సా తాదృక్పరిణతిజుషా పవనతనయ స్నేహినాపావకేనేతి యోజనా ॥ తద్రై
పమర్థః ॥ మైథిల్యాః సీతాయాః “శోకజాలేనమహతా వితతేనవిరాజితీమ్ ।
సంసక్తాంధూమజాలేన శిఖామివవిభావసోః ॥ దహన్తీమివనిశ్వాసైర్వృక్షా
న్పల్లవధారిణః ॥ సంఘాతమివశోకానాం దుఃఖస్యోర్మిమివోత్థితా,, మిత్యు
క్తావస్థాశాలిన్యాః “ అకృతాత్మానమాసాద్య రాజానమనయేరతమ్ । సమృ
ద్ధానివినశ్యన్తి రాష్ట్రాణినగరాణిచ ॥ తథైవత్వాంసమాసాద్య లఙ్కారత్నౌ
ఘసంకులా ॥ అపరాధాత్తవైకస్య నచిరాద్వినశిష్యతి ॥ చితాధూమాకులపథా
గృధ్రమణ్డలసంకులా । అచిరేణతులఙ్కేయం శ్మశానసదృశీభవేత్ ॥ తాదృశా
నిహిదృశ్యన్తే లఙ్కాయామశుభానివై । అచిరేణతుకాలేన భవిష్యతిహతప్ర
భా ॥ సాన్ధకారాహతద్యోతా హతరాక్షసపుఙ్గవా । భవిష్యతిపురీలఙ్కాని

 శృఙ్గారామసాయకై,, రిత్యాద్యుక్తరీత్యా శపన్త్యాశ్చేతి భావః॥ శోకఏవవహ్నిః మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః- తస్య - భాసా ప్రభావేణ హేతునా" భాః ప్రభావేమయూఖ(స్త్రీ),, తి మెదినీ ॥ " భాఃప్రభావెమయూఖచె,, తివిశ్వ శ్చ॥తాదృక్పరిణతిజుషా తథావిధదాహశక్తిమత్తాపరిపాకభాజేత్యర్థః॥సీతాశో కాగ్నిమహిమోపబృంహితతయైవాగ్నే రీదృశదాహక్షమత్వం - అన్యథా "కా లస్యచాప్యహంకాలో దహేయమపిపావకమ్। దహేయమపిసంక్రుద్ధస్తేజసా ఽఽదిత్యపావకా,, విత్యాద్యుక్తప్రభావవత్తయాఽఖిలలోకపాలవిద్రావణే న రావణేన నిరాబాధమభిగుప్తాం " వాయురప్యత్రనజ్ఞాతశ్చరేదితి మతిర్మ మే,, త్యాద్యుక్తప్రక్రియయా దుర్నిరోధకలేస్సదాగలేరపి దుష్ప్రవేశ దుర్గ సంవిధానాం యాతుధానరాజధానీం స్ప్రష్టుమపికాహినామాస్యశక్తిరితి భా వః ॥ పవనతనయస్నేహినా - పవనస్యస్వసఖత్వాత్తత్తనయే హనూమత్యపి సౌహార్దశాలినేతి భావః ॥ అనేన "శ్వసనేనచసంయోగాదతివేగోమహాబలః। కాలాగ్నిరివజజ్వాల ప్రావర్ధతహుతాశన,, ఇత్యుక్తప్రకారేణ లఙ్కాందిధ క్షోస్తస్య లాఙ్గూలేఽతివేలప్రజ్వలితత్వం - ఏవం జాజ్వల్యమానస్యాపి " య ద్యస్తిపతిశుశ్రూషాయద్యస్తిచరితంతపః॥యదివాభాగ్యశేషామె శీతోభవహ నూమత,, ఇత్యాదినాసీతయా సశపథం ప్రార్థితతయా "సీతాయాశ్చానృశం స్యేన తెజసారాఘవస్యచ। పితుశ్చమమసఖ్యేన నమాందహతిపావకః ,, ॥ ఇ త్యాద్యుక్తరీత్యా సీతారాఘవప్రభావోపబృంహితతయా తత్పితుర్మారుతస్య స ఖ్యేనచానలస్య తద్విషయేశిశిరీభూతత్వంచ ద్యోత్యతే ॥ పావకేన నిమిత్తమా త్రేణ - భస్మీభూతామితి ॥ అథవా ॥ పవనతనయస్నేహినా తాదృక్పరిణతి జు షా మైథిలీశోకవహ్నేర్భాసాపావకేన భస్మీభూతా మిత్యన్వయః ॥తదా - ప వనతనయేస్నేహనతా - తాదృక్పరిణతిజుషా - యాదృశపరిణామేన లఙ్కాభ స్మీభవిష్యతి తాదృక్పరిణామభాజేత్యర్థః॥ మైథిలీ శోకవహ్నిరివేత్యుపమితస మాసః- తస్య భాసాప్రభావేణైవ పావకేనేతి వ్యస్తరూపకం-శోకేవహ్న్యు పమానాత్తత్ప్రభావే పావకత్వరూపణాచ్చ నైకత్రోక్తాలఙ్కారద్వయ స మావేశదోషః - అత్రపావకస్య స్వాత్మనా "దహేయమపిపావక,,మిత్యుక్త ప్రభావవిభావరీచరేన్ద్రపరిపాలిత లఙ్కాసందీపనానుపయోగితయా ప్రకృత

త్వేనాభిసంహితమైథిలీ శోకానలప్రభావాత్తనాపరిణత్యపేక్షణాత్పరిణా మాలంకారః ॥ తథాచ సూత్రం ॥ "ఆరోప్యమాణస్యప్రకృతోపయోగిత్వే పరిణామ,, ఇతి ॥ అనేనచ "ఉల్లఙ్ఘ్యసిన్ధోస్సలిలంసలీలం యశ్శోకవహ్నింజనకాత్మజాయాః ॥ ఆదాయతేనైవ దదాహలఙ్కాం నమామితంప్రాఞ్జలిరాఞ్జనేయ,, మిత్యస్యార్థానుగ్రహఃకృతః ॥ అస్యచ సీతాశోకాతిశయ ప్రభావప్రతిపాదనతత్పరతయా నరామాయణోక్తార్థవిరోధః॥ అతఏవ లఙ్కాయాస్సీతాశోకానలప్రభావభస్మీభూతత్వాసంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధోక్తిరూపాతిశయోక్తిరపి పరిణామోత్తమ్భితేతి ధ్యేయమ్ ॥ ప్రాఞ్చస్తు "మైథిలీశోకవహ్నేః-పఞ్చమీ - సీతాయాశ్శోకాగ్నేః - తాదృక్పరిణతిజుషా యథార్థాగ్ని పరిణామభాజా పవనతనయస్నేహాదగ్నేరప్యుత్పత్తిస్సూచ్యతే ॥ పవనతనయస్నేహినా హనుమత్సఖేన కర్త్రర్థేతృతీయా- భాసా తేజసా - కరణేతృతీయా - భస్మీభూతాంభస్మతయాకృతాం, అంతర్భావితణ్యర్థానిష్ఠాభస్మీభూతామితి తేన కర్తృనిర్దేశోపపత్తిః పావకేనేతి,, తి వ్యాచక్షతే ॥ ఏతత్తునాతీవ హృద్యమస్తదుక్తార్థాపేక్షయా క్లిష్టంచ- యదత్రాన్యే ఇమామేవ ప్రాచీనవ్యాఖ్యాం "మైథిలీశోకవహ్నేః సీతాశోకాగ్నేః- తాదృక్పరిణతిజుషాయథార్థాగ్నిపరిణామజుషా పవనతనయస్నేహినా హనుమత్సఖేన పావకేనాగ్నినా భాసా తేజసాభస్మీభూతాంభస్మతయాభూతా,, మితి పఠన్తి-తత్తతోఽప్యతిక్లిష్టావగమ్యార్థకమితి స్వయమేవ కోవిదా విదాంకుర్వన్తు॥ తాంఉక్తవిధాంలఙ్కాం విశ్వకర్మా ఆదిర్యేషాంతే, ఆదిశబ్దేన మయాదయోఽసుర శిల్పినోగృహ్యన్తే॥ మయేనాపి పూర్వం విశ్వకర్మణైవ కస్యచిల్లఙ్కాభాగస్య నిర్మితత్వముక్తం సున్దరకాణ్డే "తానిప్రయత్నాభిసమాహితాని మయేనసాక్షాదివనిర్మితాని । మహీతలేసర్వగుణోత్తరాణి దదర్శలఙ్కాధిపతేర్గృహాణి,, తి ॥ "అన్యానిగృహాణివిశ్వకర్మనిర్మితాని - ఇమానితు మయంవ్యాజీకృత్యస్వయమప్యుపాయప్రదర్శనముఖేన నిర్మితానీతి పూర్వగృహేభ్యో విశేషఉచ్యత,, ఇతి గోవిన్దరాజాః ॥ యద్వా॥ పూర్వంవిశ్వకర్మణైకేనైవనిర్మితత్వేఽపీదానీం తతోఽప్యతిశయితతయా తాం పరిష్కర్తుం సహాయాన్తరమపేక్ష్యతఇతిసంభావనయా విశ్వకర్మాదయఇత్యుక్తం- అన్తః హృదయే- త్రాసాత్ సాధ్వసాత్ "దరత్రాసౌభీతి ర్భీస్సాధ్వసం

భయా,, మిత్యమరః॥ కేవలంబహిస్త్రాసాభినయే సావధానతా న సంభవతీత్యన్తస్త్రా
సాదిత్యుక్తం అవహితా అవధానయుక్తా నిష్ప్రమాదా- ధీః బుద్ధిః - యేషాం తే తథో
క్తాస్సన్తః మనాగప్యసమీచీనాయాం శిల్పరచనాయాం కీదృశం విదధీత వా దణ్డమిత్య
న్తస్సంజాతసాధ్వసతయాఽతివేలమవహితచేతసస్సన్త ఇతి భావః॥ యద్వా॥ పూ
ర్వమపి॥ “ తాని ప్రయత్నాభిసమాహితాని। న తత్ర కించిన్న కృతం ప్రయత్నాత్,, ఇ
త్యాద్యుక్తరీత్యా సావధానమేవ రచితాయా అపి కయాచిద్దోషమాత్రయేదానీ
మనిలాత్మజవాలానలప్రదత్తాం దురవస్థాం వీక్ష్య యథా పునరపి శాస్త్రోదితశిల్ప
రచనావైగుణ్యాదిభిరీదృశీ న సంభవేద్దశా తథా సభయమవహితచేతసస్సన్త ఇతి
భావః॥ ప్రత్యాదిష్టా నిరస్తా- ప్రథమరచనా ప్రాథమికశిల్పకల్పనా - య
స్మిన్కర్మణి తద్యథా స్యాత్తథా - ప్రాథమికరచనాపేక్షయాఽతిశయితనిర్దోష
శిల్పసౌష్ఠవం యథా స్యాత్తథేతి భావః॥ “ ప్రత్యాదిష్టో నిరస్తస్స్యాత్,, ఇత్యమ
రః॥ అవశ్యం నియమేన - సంవిధాస్యన్తి సమీకరిష్యన్తి - సంవిపూర్వకాద్ధ
ధాతేర్లృట్ “ ప్రత్యాదిష్టప్రథమరచనా,, మితి ద్వితీయాన్త స్త్రీలిఙ్గపా
ఠో బహుషు మూలకోశేషు దృశ్యతే॥ తదా లఙ్కాయా విశేషణం- తాం ల
ఙ్కాం - ప్రత్యాదిష్టప్రథమరచనాం ప్రత్యాఖ్యాతపూర్వశిల్పనైపుణాం -సం
విధాస్యన్తి - పూర్వాపేక్షయోత్కర్షశాలివైచిత్ర్యం రచయిష్యన్తీతి భావః॥
అథవా॥ ప్రత్యాదిష్టప్రథమరచనాం తాం లఙ్కాం సంవిధాస్యన్తీతి యోజ
నా- తదా ఏవమర్థః॥ పావకేన భస్మీభూతాం - అతఏవ ప్రత్యాదిష్టప్రథమ
రచనాం ప్రమృష్టప్రాథమికకల్పనాం - సర్వాత్మనా భస్మీభూతతయా దుర్వి
జ్ఞానపూర్వసన్నివేశామిత్యర్థః॥ తాం లఙ్కాం - సంవిధాస్యన్తి యథాపురమే
వ సన్నివేశయిష్యన్తీత్యర్థః - పూర్వమేవ “ సర్వైశ్చ దోషైః పరివర్జితాని।
తాని ప్రయత్నాభిసమాహితాని,, త్యాద్యుక్తరీత్యాఽవద్యగన్ధసంబన్ధదవీయస్త
యా సావధానం నిర్మితత్వాదిదానీమపి తాపత్రైవ కృతార్థతాలిప్సవో యథాపూ
ర్వసంనివేశవతీమేవాప్రమాదేన రచయిష్యన్తీతి భావః॥ అత్ర మైథిలీశోక
వహ్నేరిత్యాదౌ ప్రథమికార్థపక్షే మైథిలీశోకే వహ్నిత్వారోపాద్రూపకం॥
పవనతనయవాలానలస్య మైథిలీశోకవహ్నేర్యత్కించిద్ధర్మభూతతేజస్తాదా
త్మ్యసంభావనాద్ధ్రువ్యస్వరూపోత్ప్రేక్షావ్యఞ్జకాప్రయోగాద్గమ్యా ఉక్తరూపా

త్వేనాభిసంహితమ్మైథిలీ శోకానలప్రభావాత్తనాపరిణత్యపేక్షణాత్పరిణామాలంకారః ॥ తథాచ సూత్రం ॥ " ఆరోప్యమాణస్యప్రకృతోపయోగిత్వే పరిణామ,, ఇతి ॥ అనేనచ " ఉల్లఙ్ఘ్యసిన్ధోస్సలిలంసలీలం యశ్శోకవహ్నింజనకాత్మజాయాః ॥ ఆదాయతేనైవ దదాహలఙ్కాం నమామితం ప్రాఞ్జలిరాఞ్జనేయ,, మిత్యుక్తార్థానుగ్రహఃకృతః ॥ అస్యచ సీతాశోకాతిశయ ప్రభావప్రతిపాదనతత్పరతయా నరామాయణోక్తార్థవిరోధః॥ అతఏవ లఙ్కాయాస్సీతాశోకానలప్రభావభస్మీభూతత్వాసంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధోక్తిరూపాతిశయోక్తిరపి పరిణామోత్తమ్మిళితేతి ధ్యేయమ్ ॥ ప్రాఞ్చస్తు " మైథిలీశోకవహ్నేః-పఞ్చమీ - సీతాయాశ్శోకాగ్నేః - తాదృక్పరిణతిజుషా యథార్థాగ్ని పరిణామభాజా పవనతనయస్నేహాదగ్నేరప్యుత్పత్తిస్సూచ్యతే ॥ పవనతనయస్నేహినా హనుమత్సఖేన కర్త్రర్థతృతీయా- భాసా తేజసా - కరణతృతీయా - భస్మీభూతాంభస్మతయాకృతాం, అంతర్భావితణ్యర్థానిష్ఠాభస్మీభూతామితి తేన కర్తృనిర్దేశోపపత్తిః పావకేనేతి,, తి వ్యాచక్షతే ॥ ఏతత్తునాతీవ హృద్యమస్మదుక్తార్థాపేక్షయా క్లిష్టంచ- యదత్రాన్యే ఇమామేవ ప్రాచీనవ్యాఖ్యాం " మైథిలీశోకవహ్నేః సీతాశోకాగ్నేః- తాదృక్పరిణతిజుషాయథార్థాగ్నిపరిణామజుషా పవనతనయస్నేహినా హనుమత్సఖేన పావకేనాగ్నినా భాసా తేజసాభస్మీభూతాంభస్మతయాభూతా,, మితి పఠన్తి-తత్తతోఽప్యతిక్లిష్టావగమ్యార్థకమితి స్వయమేవ కోవిదా విదాంకుర్వన్తు॥ తాంఉక్తవిధాంలఙ్కాం విశ్వకర్మా ఆదిర్యేషాంతే , ఆదిశబ్దేన మయాదయోఽసుర శిల్పినోగృహ్యన్తే॥ మయేనాపి పూర్వం విశ్వకర్మణేవ కస్యచిల్లఙ్కాభాగస్య నిర్మితత్వముక్తం సున్దరకాణ్డే " తానిప్రయత్నాభిసమాహితాని మయేనసాక్షాదివనిర్మితాని । మహీతలేసర్వగుణోత్తరాణి దదర్శలఙ్కాధిపతేర్గృహాణి,, తి ॥ " అన్యానిగృహాణివిశ్వకర్మనిర్మితాని - ఇమానితు మయంవ్యాజీకృత్యస్వయమప్యుపాయప్రదర్శనముఖేన నిర్మితానీతి పూర్వగృహేభ్యో విశేషఉచ్యత,, ఇతి గోవిన్దరాజాః ॥ యద్వా॥ పూర్వంవిశ్వకర్మణైకేనైవనిర్మితత్వేఽపీదానీం తతోఽప్యతిశయితతయా తాం పరిష్కర్తుం సహాయాన్తరమపేక్ష్యతఇతిసంభావనయా విశ్వకర్మాదయఇత్యుక్తం- అన్తః హృదయే- త్రాసాత్ సాధ్వసాత్ " దరత్రాసౌభీతి ర్భీస్సాధ్వసం

భయే,, మిత్యమరః॥ కేవలంబహిస్త్రాభినయే సావధానతా నసంభవతీత్యన్తస్త్రా సాదిత్యుక్తం అవహితా అవధానయుక్తానిష్ప్రమా చా-ధీఃబుద్ధిః-యేషాం తేతథో క్తాః సన్తః మనాగప్యసమీచీనాయాంశిల్పరచనాయాంకీదృశంవిదధీతవాదణ్డమిత్య న్తస్సంజాతసాధ్వసతయా౽తి వెలమవహితచేతసస్సన్త ఇతిభావః॥యద్వా॥ పూ ర్వమపి॥ " తానిప్రయత్నాభిసమాహితాని।నతత్రకించిన్నకృతంప్రయత్నాత్,, ఇ త్యాద్యుక్తరీత్యా సావధానమేవ రచితాయా అపి కయాదిద్దోషమాత్రయేదానీ మనిలాత్మజవాలానలప్రదత్తాందురవస్థాంవీక్ష్య యథా పునరపిశాస్త్రోదితశిల్ప రచనావైగుణ్యాదిభి రీదృశీ నసంభవేద్దశా తథాసభయమవహితచేతసస్సన్తఇతి భావః ॥ ప్రత్యాదిష్టానిరస్తా- ప్రథమరచనా ప్రాథమికశిల్పకల్పనా - య స్మిన్కర్మణితద్యథాస్యాత్తథా - ప్రాథమికరచనాపేక్షయా౽తిశయితనిర్దోష శిల్పసౌష్ఠవం యథాస్యాత్తథేతిభావః ॥ " ప్రత్యాదిష్టోనిరస్తస్స్యాత్,, దిత్యమ రః ॥ అవశ్యం నియమేన - సంవిధాస్యన్తి సమీకరిష్యన్తి - సంవిపూర్వకాద్ధ ధాతేర్లృట్ " ప్రత్యాదిష్టప్రథమరచనా,, మితి ద్వితీయాన్త స్త్రీలిఙ్గపా ఠో బహుషు మూలకోశేషు దృశ్యతే ॥ తదా లఙ్కాయా విశేషణం- తాం ల ఙ్కాం - ప్రత్యాదిష్టప్రథమరచనాం ప్రత్యాఖ్యాతపూర్వశిల్పనైపుణ్యాం -సం విధాస్యన్తి - పూర్వాపేక్షయోత్కర్షశాలివైచిత్ర్యం రచయిష్యన్తీతిభావః ॥ అథవా ॥ ప్రత్యాదిష్టప్రథమరచనాం తాం లఙ్కాం సంవిధాస్యన్తీతి యోజ నా- తదా ఏవమర్థః ॥ పావకేన భస్మీభూతాం - అతఏవ ప్రత్యాదిష్టప్రథమ రచనాం ప్రమృష్టప్రాథమికకల్పనాం - సర్వాత్మనా భస్మీభూతతయా దుర్వి జ్ఞానపూర్వసన్నివేశామిత్యర్థః ॥ తాం లఙ్కాం - సంవిధాస్యన్తి యథాపురమే వ సన్నివేశయిష్యన్తీత్యర్థః - పూర్వమేవ " సర్వైశ్చదోషైః పరివర్జితాని । తానిప్రయత్నాభిసమాహితాని,, త్యాద్యుక్తరీత్యా౽పద్యగన్ధసంబన్ధదవీయస్త యా సావధానం నిర్మితత్వా దిదానీమపి తావతైవకృతార్థతాలిప్సవో యథాపూ ర్వసంనివేశవతీమేవా ప్రమాదేన రచయిష్యన్తీతిభావః ॥ అత్ర మైథిలీశోక వహ్నే రిత్యాదౌ ప్రథమికార్థపక్షే మైథిలీ శోకవహ్నిత్వారోపాద్రూపకం॥ పవనతనయవాలానలస్య మైథిలీ శోకవహ్నియత్కించిద్ధర్మభూతతేజస్త్వాదా త్మ్యసంభావనాద్ద్రవ్యస్వరూపోత్ప్రేక్షాస్యఇ కావప్రయోగాద్గమ్యా ఉక్తరూప

కో త్తమ్మి తెలిసంకరః ॥ ద్వైతీయీకార్థపక్షేతు కేవలంరూపకమేవ॥ తార్తీయీ కార్థపక్షేతూ క్తరీత్యా ఉపమోపస్కృతః పరిణామః - తదుజ్జీవితాభస్తీభూ తామిత్యతిశయోక్తిః - పవనతనయస్నేహినేతి పావక విశేషణస్య “ శిశిరస్యే వసంపాతో లాఙ్గూలాగ్రే ప్రతిష్ఠిత,, ఇత్యుక్తరీత్యా హనూమద్విషయె శిశిర త్వాద్యభిప్రాయగర్భత్వాత్పరికరః- అవహితధియ ఇత్యస్యవిశేషణగత్యా ప్ర త్యాదిష్టప్రథమరచనత్వేన లఙ్కాసంవిధానహేతుత్వాత్కావ్యలిఙ్గంచేత్యేతే యథాయోగం సంసృజ్యన్తే సంకీర్యన్తేచేతి విభావనీయం బుద్ధిమద్భిరితి దిక్ ॥౫॥

మూ ॥ మధ్యేతస్యానిశిచరపతే స్సద్మరుద్ధాన్తరిక్షం
యుగ్మం నేయైర్దివిసుమనసాం సేవ్యమానంవిమానైః
కారాగారంవిబుధసుదృశాం వీక్షమాణోవిచిత్రం
శోకప్రీతివ్యతికరవతీం వక్ష్యసేచిత్తవృత్తిమ్ ॥౬॥

వ్యా॥ తతోన్నతతరం దశాననగృహం పశ్యత స్తవ చిత్తవృత్తిశ్శోకహర్ష సంభేద విసంష్ఠులాభవిష్యతీత్యాహ ॥ * మధ్యఇతి * తస్యాః లఙ్కాయాః మధ్యేఅన్తరే ॥ రుద్ధంఆవృతం అన్తరిక్షంవ్యోమ - యేనతత్తథోక్తం “ ది వంగతంవాయుపథప్రతిష్ఠితం-వేశ్మోత్తమానామపిచోచ్చమాన ,,మిత్యాద్యుక్తరీ త్యాద్యుసదాం పన్థాన మవరున్ధానమిత్యర్థః ॥ దివిస్స్వర్గే “ సురలోకోద్యోది వౌద్వే,, ఇత్యమరః ॥ సుమనసాం దేవానా మిన్ద్రాదీనాం యుగ్మం(స్త్రీ)పుం సాత్మకం ద్వంద్వ మితియావత్ ॥ నేతుంయోగ్యాఃనేయాః ఆరోపయితు మ ర్హా ఇతియావత్ ॥ తత్కింకరైరితి శేషః ॥ తైస్తథోక్తైః “ణీఞ్ప్రాపణె,, ఇత్యస్మాద్ధాతోః “ అచోయదిత్యృచశ్చే,, త్యర్హార్థే “ అచోయది,, తి యత్ విమానైఃవ్యోమయానైః - సేవ్యమానం ఆశ్రీయమాణం - దివిసుమనసాం యు గ్మంనేయైరిత్యనేన త్రిదివేశమిథునస్వైర స్వర్గవిహారానుకూలత్వద్యోతకేన లె ఖ సుమనసామతిమాత్ర ప్రీతి విషయతయా అనన్యోపయోజ్యత్వేన సాదరం రక్షితత్వం ద్యోతితం - ఏవం మహేన్ద్రాదిత్రిదివేశ (స్త్రీ)పుంసైకవాహ్యైర పి “ అసకృత్సంయుగేభగ్నా మయావిమృదితధ్వజాః । అశక్తాఃప్రత్యనీకేషు స్థాతుంమమసురాసురా,, ఇత్యాద్యుక్తమహాప్రభావరావణభియా దేవైరేవ యాతుధానమిథునవాహనాయతన్నిర్గమనావసరప్రతీక్షయా బహిస్సజ్జీకృతైర్దే

వయానై స్సేవ్యమానమితిభావః - అత్ర విమానానామేవ ప్రధానకర్తృత్వ వివ
క్షయా నేయైరితి కృత్యప్రత్యయేన తదభిధానం-యక్షస్యైవ ప్రధానకర్తృత్వేఅ
జాగ్రామంనేయేత్యత్రాజాయాఇవతస్యైవకృత్యప్రత్యయేనాఖ్యయతాసాత్ ,,
నత్విహతథాయక్షరూపకర్త్రాఖ్యాయతే ॥ కింతు విమానరూపకర్త్రైవ ॥ తథా
చోక్తం " గౌణేకర్మణిదుహ్యాదేః ప్రధానేనీహృకృషవహామ్ । బుద్ధిభక్షార్థ
యోశ్శబ్దకర్మణాంచనిజేచ్ఛయా ॥ ప్రయోజ్యకర్తృణ్యన్యేషాంణ్యన్తానాంలాద
యోమతా ,, ఇతి ॥ ఇదంచ "ప్రధానకర్తృణ్యాఖ్యయేలాదీనాహుర్ద్వికర్తృణామ్
అప్రధానేదుహాదీనాంణ్యన్తేకర్తుశ్చకర్మణ ,, ఇతి భాష్యశ్లోకస్యైవ వివరణం॥
లాదయఇత్యత్రాదిశబ్దేన కృత్యక్తఖలర్థానాం గ్రహణం - అనేనతత్సమ్భ
ద్దైరాత్మ్యత్యమతిభూమీతివ్యజ్యతే ॥యద్వా॥యక్షంనేయైస్సుమనసాంవిమా
నైర్దివిసేవ్యమానమితియోజనా-తదా-యక్షంపౌచిత్యాద్దేవమిథునరూపంయ
క్షం-నతునిశాచరమిథునం-నేయైః ప్రాపయితుమర్హైః,తదేకవాహ్యైరితియావ
త్ । సుమనసాంవిమానైః - నతు రక్షసాంవిమానైః- దివి సేవ్యమానం- భువి
ద్వంద్వీభూయ సంచరణావసరే రావణస్య తత్పరిజనస్యవాకర్ణీరథాదిభూవి
మానసద్భావేన నతత్రాస్యదపేక్షా - దివిసంచరణావసరేషు త్వవశ్యమస్మాభి
రేవ సజ్జీభూయావస్థాతవ్య మన్యథానభవేమైవేతి రుద్ధాన్తరిక్షం తద్గృహం ది
వి దేవవిమానానిసేవన్తఇతిభావః ॥ యద్వా ॥ యక్షంనేయైరిత్యాదేరేవంభా
వః ॥ మారుతాత్మజలఙ్కాప్రవేశానన్తరం నిశ్చిత్యయాతుధానాధినాథవధ మ
ల్పీయస్యైవసమయేనభావినం తద్వధసమనన్తరమేవ లఙ్కాయాం తదవరుద్ధసావ
వరోధవధూయూథైస్సహమిథునీభూయ దివంప్రతిప్రయాతుముత్సుకైర్దైవై రవ
స్థాపితాని విమానాని తద్గృహమభితస్సేవన్తఇతి ॥ అస్మిన్పక్షే ఏవందేవవి
మానసేవ్యత్వేహేతుః కారాగారంవిబుధసుదృశామితి ॥ అథవా ॥ యక్షం
యథాస్యాత్తథా - సుమనసాం సుమనోభిః " కృత్యానాంకర్తరివా,, తి కర్తరి
షష్ఠీ- నేయైః నీయమానైః - శర్వరీచరసార్వభౌమోపాయనకృతేఽవహితత
యా ద్వంద్వంద్వంద్వం నీయమానైరిత్యర్థః ॥ దృశ్యతేహిసార్వభౌమాద్యు
పాయనసమర్పణార్థమాగతైరేవ వస్తుభిః - అత్రాచార్యైస్సన్దే
శేఽనుగృహీతోఽయంశ్లోకః"సమ్రాజాముపహారార్థం యక్షంనేయాగజా

యయః ॥ ఇయంహిరాజ్ఞాంమర్యాదా నత్వేకైకంకవాచనే,, తి ॥ యుగ్యంనెమ్యైరితిపాఠే - యుగ్యమితి భావప్రధానో నిర్దేశః "ద్వైకయో,, రిత్యాదివత్ ॥ యుగ్యత్వమితియావత్ - నిశిచరపతేర్వాహనత్వ మిత్యర్థః ॥ "యుగ్యంచపత్రే ,, ఇతి నిపాతనాత్ క్యప్ కుత్వంచ "సర్వంస్యాద్వాహనంయానం యుగ్యంపత్రంచధోరణ,, మిత్యమరః ॥ నెమ్యైః ప్రావణీమ్యైః సుమనసాం విమానైరితి యోజనా ॥ నతు సుమనసాంయుగ్యం నెమ్యైరితి ॥ తథాసతి సుమనోభిర్నెమ్యైరితిస్యాత్ ॥ "కృత్యానాంకర్తరివే,, తి సూత్రే "కృత్యానా,, మితియోగంవిభజ్య "ఉభయప్రాప్తౌ,, వితి "నే,, తిచానువర్తితత్వేనకృత్యప్రత్యయయోగకర్తరికర్మణిచషష్ఠీనిషేధాత్ ॥తథాచప్రకృతసూత్రేభాష్యం"ఏవంతర్హియోగవిభాగఃకరిష్యతే"కృత్యానాం,, కృత్యానాంప్రయోగేషష్ఠీనభవతి। కిముదాహరణం-గ్రామమాక్రష్టవ్యాశాఖా॥తతఃకర్తరివేతి ॥ ఇహాపితర్హినిషేధః ప్రాప్నోతి ॥ గేయోమాణవకస్సామ్నామితి-ఉభయప్రాప్తావితివర్తత,, ఇతి ॥ అత్రకైయటః "కృత్యానామిత్యేతావత్సూత్రంక్రియతే - తత్రచోభయప్రాప్తావితినేతిచవర్తతే ॥ తేనకర్తృకర్మణోర్ద్వయోరప్యుభయప్రాప్తౌకృత్యే షష్ఠీప్రతిషిధ్యత,, ఇతి ॥ శబ్దేన్దుశేఖరేచ ॥ "నిషేధోఽయంకర్తరి కర్మణిచ-కర్తరివేతిత్వనుభయప్రాప్తివిషయ,, మితిస్థితం-విమానానామేవప్రధానకర్మత్వాత్కృత్యప్రత్యయేన తదభిధానంతు నిర్బాధమేవ ॥ యత్తుప్రాఞ్చః "దివిస్థితైస్సుమనసాంయుగ్మంనేమ్యైఃప్రాప్తమిథునైరితియావ,, దితి వ్యాచక్షతే ॥ తదభిప్రాయంతఏవ ప్రష్టవ్యాః - యదపి - యుద్వేతివికల్ప్య "యుగ్మందంపతిరూపంమిథునం - దివిదేవలోకే నెమ్యైఃప్రాపకైః "కృత్యల్యుటోబహుళ,, మితి కరణే కృత్యప్రత్యయః సుమనసాం విమానైస్సేవ్యమాన,, మితి వ్యాచఖ్యుః- తదపి నసమ్యక్ బహుళగ్రహణేన కరణే కృత్యప్రత్యయకల్పనక్లేశాభ్యుపగమేఽపి దివోఽధికరణత్వేనైవ వివక్షణే కర్మత్వప్రాప్తావపి యుగ్మమిత్యస్య కర్మణోనెమ్యైరితి కృద్యోగాత్తల్లక్షణ షష్ఠ్యాదుర్వారతయా ద్వితీయాయా అసాధుతాపత్తేః ॥ నచ పూర్వోక్తదిశైవ "కృత్యానాం కర్తరివే,, త్యత్రోభయప్రాప్తావితినేతిచానువర్తనేన కర్మణిషష్ఠ్యా అపి నిషేధాద్ద్వితీయైవ సాధ్వీతివాచ్యం - తదీయయోజనాయా ముభయ

ప్రోక్తత్వభావాత్ తస్మాదస్మదుక్తరీత్యైవవ్యాఖ్యా సాధీయసీత్యలమతివిచారేణ ప్రకృతమనుసరామః ॥ నకేవలమేతావదేవ తద్వైభవమిత్యాహ ॥ కారాగారమితి ॥ విబుధసుదృశాం దేవవధూనాం కారేత్యగారః కారాగారః॥ తం - బన్ధనాలయమిత్యర్థః ॥ విబుధశబ్దేన నహితద్భర్తృభిరజ్ఞాయమానతయాఽత్ర బృన్దారకసున్దర్యో బన్దీకృతాః - కింతు తజ్జ్ఞాతతయైవేతివ్యజ్యతే ॥ తేన రావణపరాక్రమోవచసామభూమిరితి ద్యోత్యతే ॥ అనేన విబుధసుదృశాంకారాగారమిత్యనేన రావణగృహే నకేవలందేవవిమానానామేవేయం దురవస్థా కింతు తల్లలనానామపితాదృశీ తతోఽప్యతిశయితావాదురవస్థేతిద్యోత్యతే ॥ ఈదృశసమృద్ధిమత్తద్గృహంకీదృశంస్యాదిత్యతఆహ ॥ విచిత్రమితి ॥ అవాఙ్మనసగోచరాతివిస్మయనీయవైభవం "యథానగాగ్రంబహుధాతుచిత్రం యథానభశ్చగ్రహచన్ద్రచిత్రమ్ । దదర్శయుక్తీకృతమేఘచిత్రం విమానరత్నం బహురత్నచిత్ర" మిత్యుక్తప్రక్రియయా నానారత్నచిత్రితమితివా - నిశిచరస్త్రీతినిశిచరాః "చరేష్ట" ఇతి టప్రత్యయః "హలదన్తా" దితి "తత్పురుషేకృతి" తివాఽలుక్ - నిశిచరాణాంపతిర్దశాననః - తస్య - సద్మ వేశ్మ - వీక్షమాణః విశేషేణపశ్యన్ సన్-చిత్తవృత్తిం మనోవృత్తిం-శోకప్రీత్యోః దుఃఖహర్షయోః వ్యతికరః పరస్పరసంవలనం సోఽస్యాఅస్తీతి శోకప్రీతివ్యతికరవతీ తాంతథోక్తాంసతీం వక్ష్యసేప్రాప్స్యసి "వహప్రాపణే" ల్రుట్ ఢత్వకత్వషత్వాని - ఏవంరావణసద్మనోదేవలలనాకారాగారత్వాదిదర్శనేనశోకః విస్మయనీయసమృద్ధిమత్త్వాదర్శనేన హర్షశ్చేతిభావః అత్ర రావణసద్మనోఽన్తరిక్షనిరోధాద్యసంబన్ధేఽపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిభేదః-తస్మిన్కారాగారత్వరూపణాద్రూపకం - రుద్ధాన్తరిక్షత్వాదీనాం విశేషణగత్యాహంసమనసశ్శోకప్రీతివ్యతికరహేతుత్వాత్కావ్యలిఙ్గంచ సమృద్ధిమద్వస్తువర్ణనాత్మకోదాత్తేన సంకీర్యన్త ఇతి సంక్షేపః ॥.................. ....॥౬॥

{ మూ॥ ఈషత్కాపాచ్ఛకితపవనామిద్ధసందిగ్ధసూర్యాం }
{ నిత్యోదారామృతుభిరఖిలై ర్నిష్కుటే వృక్షవాటీమ్ । }
{ సీతాశోకజ్వలనసహజై స్తత్రదీప్తామశోకై రాపద్యేథాః }
{ ప్రథమలులితా మాఞ్జనేయప్రచారైః ॥ ....॥౭॥ }

వ్యా॥ అథ రావణగృహే “ ఆపానశాలావిచితా స్తథాపుష్పగృహాణిచ । చిత్రశాలాశ్చవివిధాభూయః క్రీడాగృహాణిచ ,, ఇత్యుక్తరీత్యా ప్రథమప్రవిష్టస్య హనూమతఇవ మాభూ త్తవతత్రతత్రసీతామార్గణప్రయాస స్తన్ముఖేన తదవస్థాన ప్రదేశస్య మయావిదితత్వా దిత్యభిప్రాయే రావణగృహాదశోక వనికామేవ యాహీత్యాహ భగవా న్రఘునన్దనః ॥ * ఈషదితి * తత్ర రావణగృహే-నిష్కుటే గృహోద్యానే “ గృహారామస్తునిష్కుటః ,, ఇత్యమరః ॥ ఈషత్కోపాత్, అస్యరావణస్యేత్యాదిః “ అభ్యర్థనావధిఃకోపః ప్రాయోవీరజనాశ్రయః ,, ఇత్యుక్తలక్షణాత్కోపాదేవ, నతు “ వధచ్ఛేదాదిపర్యన్తఃక్రోధః క్రూరజనాశ్రయః ,, ఇత్యుక్తలక్షణాత్క్రోధాత్, ఈషచ్ఛబ్దేన తస్మాదప్యల్పాదేవ నతు మహతఇతి సూచ్యతే ॥ అనేన రావణస్యాజ్ఞాదర్పాది విభవో నిరవధికఇతిద్యోతితం “ కోపాదిత్యత్ర “భీతార్థానాం,, మిత్యపాదానసంజ్ఞాయాం పఞ్చమీ, చకితః భీతః, పవనోమారుతోయస్యాం తాం తథాభూతాం “ పచెళిమానామపికుసుమానాం పతనభయమాశఙ్కమానాః పవమానాః ,, ఇత్యాద్యుక్తరీత్యా తత్రనిశ్వసితుమపి శ్వసనస్త్రస్యతీతిభావః ॥ ఇన్దుఃచన్ద్రఇతి సందిగ్ధః సందేహవిషయః సూర్యఃభాను ర్యస్యాంతాం తథాభూతాం, ఈషత్కోపాదిత్యేతదత్రాప్యన్వేతి ॥ యదిమమమయూఖైరశోకవనికాతరూణాం తరుణాఙ్కురపల్లవాదీనిమనాగపిమ్లానతామశ్నువీరన్, తదామమ కీదృశీస్యాచ్ఛాఽవస్థేత్యవహితతయా ఉష్ణాంశురప్యమృతాంశు ప్రాయఏవతత్రసంపద్యత ఇతిభావః ॥ అత్ర “ యస్యసూర్యోనతపతిభీతోయస్యచమారుతః । నవాతిస్తాయతాపాఙ్గే,, “ యత్రతిష్ఠామ్యహంతత్ర మారుతోవాతిశఙ్కితః । తీవ్రాంశురమృతాంశుశ్చ భయాత్సంపద్యతేరవి ,, రిత్యాదికం స్మర్తవ్యం - అఖిలైఃసమస్తైః ఋతుభిఃవసన్తాదిభిః నిత్యముదారానిత్యోదారా, తాం తథోక్తాం విస్పష్టపటువత్సమాసః । సతతసమృద్ధామిత్యర్థః ॥ అనవరతమపి ఫలకుసుమకిసలయముఖభోగ్యవస్తువితరణశీలతయా నిత్యవదాన్యామితివా, రావణభయాద్యుగపదేవ సర్వేపిఋతవ స్తాంప్రఫుల్లపల్లవకుసుమ స్తబకాది సర్వసమృద్ధిమతీం కుర్వన్తీతిభావః శోకఏవజ్వలనోఽగ్నిః సీతాయాః శోకజ్వలనః తస్య సహజైః సోదర్యైః సీతాశోకజ్వలనసహకారిభిః తదుద్దీపకైరితిభావః ॥ యద్వా ॥ త

త్తుతైర్యైరితియావత్ తత్తాదాత్మ్యేన సంభావ్యమానైరితివా, అతఏవోపమోపక్రమోత్ప్రేక్షా - ఏతచ్చ సవిస్తరంనిరూపిత“మచిరాన్ముక్తనిర్మోకకల్పై„రిత్యాదౌ తత్రతత్రాధస్తాత్ - అశోకైఃవఞ్జులతరుభిః “ వఞ్జులోఽశోకే„ ఇత్యమరః ॥ దీప్తాంప్రజ్వలితాం - అత్ర “ సర్వర్తుకుసుమైర్గ్వృక్షైఃఫలవద్భిశ్చపాదపైః । పుష్పితానామశోకానాం శ్రియాసూర్యోదయప్రభామ్ ॥ ప్రదీప్తామివ తత్రస్థో మారుతిస్సముదైక్షత „ ఇత్యేతత్ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే - అనేన తస్యనిష్కుటస్య నామాఽశోకవనికేత్యపి సూచితం- అశోకైరిత్యేతదుపలక్షణమన్యేషామపి సౌవర్ణాదివృక్షాణాం తత్రసద్భావాత్ - తథాచోచ్యతే శ్రీరామాయణే అశోకవనికావర్ణనప్రస్తావే “ సౌవర్ణవృక్షానపరాన్దదర్శశిఖిసన్నిభాన్ । అథామ్రవణసంఛన్నాం లతాశతసమావృతామ్ ॥ జ్యాముక్తఇవనారాచః పుప్లువేవృక్షవాటికామ్ । సప్రవిశ్యవిచిత్రాంతాం విహగైరభినాదితామ్ ॥ రాజతైఃకాఞ్చనైశ్చైవ పాదపైస్సర్వతోవృతామ్ । ఉదితాదిత్యసంకాశాం దదర్శ హనుమానకపి„ రితి ॥ అఞ్జనాయాఅపత్యం ఆఞ్జనేయః “ స్త్రీభ్యోఢ„ గితిఢక్ ఢస్యఏయాదేశః ఆఞ్జనేయశబ్దేన అఞ్జనాపరిష్వఙ్గమానసికసంభోగాదిసంతుష్టమారుతదత్తవరతయా తద్గర్భజత్వద్యోతకేన తస్యమహావీర్యబలపరాక్రమాదిమత్త్వావ్యజ్యతే , యథోచ్యతేకిష్కిన్ధాకాణ్డే “ ఆసీదప్సరసాంశ్రేష్ఠా విఖ్యాతాపుఞ్జికస్థలా । అఞ్జనేతిపరిఖ్యాతా పత్నీకేసరిణోహరే„ రిత్యుపక్రమ్య “అఞ్జనాయావచశ్శ్రుత్వా మారుతఃప్రత్యభాషత । నత్వాంహింసామిసుశ్రోణి మాభూత్తేసుభగేభయమ్ ॥ మనసాఽస్మిగతోయత్త్వాం పరిష్వజ్యయశస్వినీమ్ । వీర్యవాన్బుద్ధిసంపన్నస్తవపుత్రోభవిష్యతి ॥ మహాసత్వోమహాతేజా మహాబలపరాక్రమః । లఙ్ఘనేప్లవనేచైవ భవిష్యతిహిమత్సమః ॥ ఏవముక్తాతతస్తుష్టా జననీతేమహాకపే ॥ గుహాయాంత్వాంమహాబాహో ప్రజజ్ఞేప్లవగర్షభే„ తి ॥ అనేనాస్యాశోకవనవిలోడనమీషత్కరమితి ద్యోతితం - ఆఞ్జనేయస్య - ప్రచారైః ప్రకృష్టైస్సంచారైః “ తతోమారుతవత్క్రుద్ధోమారుతిర్భీమవిక్రమః। ఊరువేగేనమహతా ద్రుమాన్క్షేప్తుమథారభ„ దిత్యాద్యుక్తప్రకారైరిత్యర్థః ॥ ప్రథమంలులితాప్రథమలులితా- తాం తథోక్తాం - ఆదౌవ్యాకులితాం ఇదంప్రథమతయా హనూమతైవక్షుభితాం- నత్వితః పూర్వందేవదానవాదిభిరపీతిభావః-

వృక్షవాటీం ద్రుమావృతిస్థలీం - తరుపఙ్క్తింవా “ త్రిషుపాత్రీపుటీపేటీ వాటీ కరకదాడిమా,, ఇతిత్రిలిఙ్గ శేషానుశాసనవ్యాఖ్యాయాం వాటీశబ్దః పఙ్క్త్యర్థ కో౽పీతి టీకాసర్వస్వ కారాదిభిరుక్తం- అపద్యేథాః ప్రాప్నుహి - అఙ్ పూర్వకా “ త్పదగతౌ ,, ఇత్యస్మాద్దైవాదికాత్కర్తరిలిఙ్ ॥ అత్ర వృక్షవాటీశ బ్దేనానుపదోదాహృత శ్రీరామాయణశ్లోకస్థం“పుష్పవెవృక్షవాటికా,,మిత్యే తత్ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే ॥ యద్యపి “ అమాత్యగణికాగెహోపవనేవృక్షవాటికే,, తి నామలిఙ్గానుశాసనాద్వృక్షవాటికాశబ్దో౽మాత్యాది గృహోపవనే రూ ఢః। తథాపీహరాక్షస రాజగృహారామవాచినిప్కుటశబ్దస్యపృథగుక్తేరుక్తరీత్యా యౌగికార్థఏవ స్వీకార్యః ॥ అనేన స్వజనకాదిభ్యో౽ప్యతిశయితో మారుతేర్బ లపరాక్రమాదిప్రభావ ఇతి ద్యోత్యతే ॥ యద్వా ॥ నను నభస్వద్భాస్వదా దీనామపి నిరఙ్కుశప్రచారనిరోధినీం రాక్షస రాజవృక్షవాటీం కథంనామా హం ప్రవిశేయమిత్యత ఆహ ॥ ప్రథమలులితామితి ॥ ఆఞ్జనేయప్రచారైః- ఉ క్తో౽ర్థః ప్రథమలులితాం ఇతఃపూర్వమేవవ్యాలోడితాం “ తద్వనంమథితై ర్వృక్షైర్భిన్నైశ్చసలిలాశయైః। చూర్ణితైఃపర్వతాగ్రైశ్చ బభూవా ప్రియద ర్శనమ్ ॥ నానాశకున్తవిరుతైర్నాగానామపినిస్వనైః ॥ తామ్రైఃకిసలయైఃక్లా న్తైఃక్లాన్తద్రుమలతాయతమ్ । నబభౌతద్వనంతత్ర దావానలహతంయథే,,త్యా ద్యుక్తరీత్యా ప్రతిహతామితిభావః ॥ “ ఉడవిలోడనే,, కర్మణిక్తః - లడయో రభేదః- అతస్త్వంతాంప్రవేష్టుంమాస్మబిభేరితిభావః- అత్రతీక్ష్ణాంశోశ్శైత్యశర్యా దిధర్మసంబన్ధేన చన్ద్రత్వేన సందేహవిషయత్వాత్సందేహాలంకారః- సీతాశోక జ్వలనసదృశైరిత్యత్ర రూపకానుప్రాణితాఉపమా ఉత్ప్రేక్షావేత్యనయోస్సం దెహసంకరః । సీతాశోకేత్యాద్యశోకవిశేషణస్య వృక్షవాటీసంప్రదీప్తతాం ప్రతిహేతుత్వాత్కావ్యలిఙ్గము క్తసంకరానుప్రాణితం - ఆఞ్జనేయప్రచారైః ప్రథమలులితామితివిశేషణస్యవృక్షవాటీప్రవేశసాకర్యాభిప్రాయగర్భత్వాత్ప రికరఇత్యేతేషాం సంసృష్టిః - సంప్రదీప్తామశోకైరిత్యనేన తత్రప్రవిశతస్తవా పి “ తేషాంద్రుమాణాంప్రభయామేరోరివదివాకరః । అమన్యతతదావీరః కా ఞ్చనో౽స్మీతివానర,, ఇత్యుక్తరీత్యా హనూమతఇవ సువర్ణసవర్ణతా భవితేతి ద్యోత్యతే ॥ తేనచ తద్గుణాలంకారోవ్యజ్యతే ॥.................... ॥౭॥

{ మూ॥ తస్యామన్యైర్వియతివిహగైస్సార్థమానన్దని
{ మ్నైః స్థానేస్థానేనిహితనయనో వర్తయ న్మణ్డలాని ।
{ పశ్యేస్తస్యాంజనకదుహితు స్సౌమ్యదుర్జాతబన్ధం
{ న్యస్తాకల్పాంక్వచనవిటపేశింశపాంసాన్ద్రశాఖామ్ } ॥౮॥

వ్యా॥ అథ " కాఞ్చనీంశింశపామేకాం దదర్శహనుమాన్కపిః,, రిత్యుక్త రీత్యా హనూమానివత్వమపి తత్ర తద్దృష్టామేకాం శింశపామవలోకిష్యస ఇత్యాహ ॥ * తస్యామితి * హేసౌమ్య - తస్యాం వృక్షవాటికాయాం ఆన న్దస్య నిమ్నైః అధీనైః త్వద్దర్శనానన్దపరవశైరిత్యర్థః ॥ " అధీనోనిఘ్నఆయ త్తఇత్యమరః ॥ నిపూర్వకాద్ధన్తే,, " ఘ ఇత్యర్థేకవిధాన,, మితికః " గమహనజ నఖనఘసాంలోపః క్ఙిత్యనజీ,, త్యుపధాలోపః " హోహన్తే,, రితికుత్వం- నిహన్యతేప్రతికూలమాచరన్నిద్యతె ప్రాఘున్నాతినిఘ్నఇతి టీకాసర్వస్వకారాద యః- అన్యైః ఇతరైః విహాయసిగచ్ఛన్తీతివిహగాః పక్షిణఃతైస్సార్థం "అ న్యత్రాపి దృశ్యతఇతిన క్తవ్య,, మితిగమేర్డప్రత్యయే "చవిహాయసోవిహ దేశోప క్తవ్య,, ఇతివిహాయస్శబ్దస్య విహాదేశః- వియతిసభసి - " వియద్విష్ణుప ద,, మిత్యమరః ॥ మణ్డలానిమణ్డలాకారగతివిశేషాన్ వర్తయన్ రచయన్ సన్, స్థానేస్థానే- ప్రతిస్థానమిత్యర్థః ॥ వీప్సాయాంద్విర్భావః - నిహితేని క్షిప్తే నయనేదృష్టీ యేన సతథోక్తస్సన్- జనకదుహితుః సీతాయాః " అన నర్థానామభాగినీ - అదుఃఖార్హామిమాందేవీ,, మిత్యాద్యుక్తరీత్యా దుఃఖాన ర్హాయాఇతిభావః - దుర్జాతే వ్యసనే బన్ధుంబన్ధువదాశ్వాసకారిణం - " దు ర్జాతంవ్యసనేప్రోక్తం మసమ్యగ్జాతవస్తునీ,, తి విశ్వః ॥ నహితదన్యాబాన్ధవీ తస్యాస్తత్రాస్తీతిభావః, యథోచ్యతే " సాభర్త్స్యమానాభీమాభీ రాక్షసీ భిర్వరాననా । సావాష్ఛమపమార్జన్తీ శింశుపాంతాముపాగమ,, దితి ॥ అత ఏవ క్వచనకస్మింశ్చిత్, విటపేశాఖాయాం- న్యస్తాః తయానిహితాః ఆకల్పాః భూషణాని యస్యాంతాంతథాభూతాం, ప్రత్యయితతమేషుబాన్ధవేష్వివహేమదర్ర్శో పప్లవేషు జనైరాభరణాదికం రక్షణాయ న్యాసీక్రియతఇతిభావః, అత్ర ॥ " వైదేహ్యాయానిచాఙ్గేషు తదారామోఽన్వకీర్తయత్ । తాన్యాభరణజాలాని శాఖాశోభీన్యలక్షయ,, దిత్యేతదనుసంధేయం- సాన్ద్రాః కిసలయపలాశాదినిరన్త

రాః శాఖాః యస్యాస్తాంతథాభూతాంచ, అనేన "సుపుష్పితాగ్రాం రుచిరాం తరుణాఙ్కురపల్లవామ్ । తామారుహ్య మహాబాహుశ్శింశుపాంపర్ణసంవృతామ్,, మిత్యుక్తప్రకారేణ కిసలయకుసుమాదిసమగ్రతయా సాన్ద్రచ్ఛాయత్వద్యోతకేన సీతానివాసార్హత్వంవ్యజ్యతే । ఏకాం కాంచిదిత్యర్థః ॥ కేచిత్తు అద్వితీయామితి వ్యాచక్షతే- శింశుపాం- అగరుతరుం "పిచ్ఛిలాగరుశింశుపే,, త్యమరః-ద్రక్ష్యసి- అనేన " కాఞ్చనీంశింశుపామేకా,, మిత్యేతత్ప్రత్యభిజ్ఞాపకేన కాఞ్చనమయత్వ మప్యస్యాస్సూచ్యతే ॥ అత్ర శింశుపాయాం బన్ధత్వారోహాద్రూపకం తచ్చనిరవయవం- పక్షిజాతిగతమణ్డలవర్తనాదిస్వభావవర్ణనాత్స్వభావోక్తిశ్చేత్యేతేసంసృజ్యేతే ॥ .... ॥౮॥

సూ ॥ మూలేతస్యాఃకిమపిసవనక్షేత్రసంస్కారజాతం
యత్రక్వాపిస్థితమపిసఖే త్రాసహీనంమహిమ్నా ।
కాలేతస్మిన్నఘమపి మయా వీర్యశుల్కేన లబ్ధం దృ
శ్యంతత్తైదినకరకులద్యోతకం దివ్యరత్నమ్ ॥ ౯ ॥

వ్యా॥ అస్త్వేతావద్దూరపథగమనఫలభూతం తత్రైవ తవ సీతాదర్శనం భవిష్యతీత్యాహ ॥ * మూలఇతి * హేసఖే- అనేన "ఆత్మసత్సుహృదిష్యతా,, ఇత్యుక్తరీత్యా ఆత్మతుల్యస్యతవ " అచ్ఛలంమిత్రభావేన సతాందారావలోకన,, మిత్యుక్తరీత్యా మత్ప్రియాదర్శనం యుక్తమేవేతి వ్యజ్యతే ॥ తస్యాః శింశుపాయాః - మూలే - అధస్తాదితియావత్ "తస్యాధస్తాచ్ఛతాందేవీ,,మిత్యాదిభిస్తదధఃప్రదేశే తన్నివాసోక్తేః, సవనక్షేత్రస్య యజ్ఞభూమేః, సంస్కారేణ హలముఖకర్షణేన, జాతం ఆవిర్భూతం-అనేన " ఉత్థితా మేదినీంభిత్త్వా క్షేత్రేహలముఖక్షతే,, ఇత్యాదికం ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే । యద్యప్యత్ర సంస్కారశబ్దో నభూషణార్థకః, నాపి సమవాయార్థకః, యేన " సంపరిభ్యాంకరోతౌ భూషణ- సమవాయేష్వ,,తి సూత్రాభ్యాం సమఃపరిభూతస్యకరోతేస్సుడాగమస్స్యాత్,కింతు సమీకరణాద్యర్థకః- తథాపి "సంస్కృతంభక్షా,, ఇతి జ్ఞాపకాత్భూషణాదిసమవాయేఽపిభవతీత్యదోషః, సవనక్షేత్రజాతమిత్యనేన మానుషీగర్భసంబన్ధమాత్రస్యాపి వైధుర్యేణ విశుద్ధక్షేత్రేఽవతీర్ణతయాసర్వస్మాదప్యతిశయిత్వం తత్పవిత్రతమత్వమితి ద్యోతితం,రత్నపక్షే,వి

శిష్టాకరవిశోధనేనావిర్భూతమితి గమ్యతే। యత్ర క్వాపి. యత్ర క్వచిన్నిశాచ
రాదిరౌద్రితమప్రదేశేఽపీతి భావః-స్థితమపి, మహిమ్నా పాతివ్రత్యాదిస్వప్రభా
వేణైవ - నత్వన్యప్రభావావలమ్బనేన, యథోచ్యతే తయైవ "అసందేశాత్తు రా
మస్య తపసశ్చానుపాలనాత్। నత్వాం కుర్మి దశగ్రీవ భస్మ భస్మార్హతేజసే" తి ॥
త్రాసహీనం నిర్భయం, అయం భావః - నిజదోర్దణ్డతేజసా సకలలోకపాలవి
ద్రావణం రావణమపి తృణీకృత్య "జనస్థానే హతస్థానే నిహతే రక్షసాం బలే।
అశక్తేన త్వయా రక్షః కృతమేతదసాధు వై ॥ ఆశ్రమం తు తయోశ్శూన్యం ప్రవిశ్య
నరసింహయోః। గోచరం గతయోర్భ్రాత్రోరపనీతా త్వయాఽధమ ॥ నహి గ
న్ధముపాఘ్రాయ రామలక్ష్మణయోస్త్వయా। శక్యం సందర్శనే స్థాతుం శునా శా
ర్దూలయోరివ ॥ క్షిప్రం తవ స నాథో మే రామస్సౌమిత్రిణా సహ। తోయమ
ల్పమివాదిత్యః ప్రాణానాదాస్యతే శరైః" రిత్యాదివదన్త్యాస్తస్యాః స్వశోభనసని
వాసేఽపి కా హానామ సాధ్వసవార్తేతి ॥ రత్నపక్షే - యత్ర క్వాపి రత్నపరీ
క్షాగన్ధజనుషాన్ధజనబన్ధురే యస్మిన్ కస్మింశ్చిదాభీరపల్ల్యాదౌ - స్థితమపి - మ
హిమ్నా నిసర్గశుద్ధతాతిశయేన - త్రాసహీనం త్రాసాఖ్యమణిదోషరహితమి
త్యర్థః - త్రాసేత్యుపలక్షణం వర్ణాల్పత్వాదిదోషాణాం - యథోక్తం రత్నప
రీక్షాయాం - "వర్ణాల్పతా తథా రేఖా త్రాసః కాకపదం చ యత్। బిన్దుశ్చైవేతి
పఞ్చైతే మహాదోషా ఉదాహృతాః" ఇతి "మణిదోషాః" ఇతి పాఠాన్తరం
"త్రాసో భయే మణేర్దోషే" ఇతి మేదినీ ॥ నహ్యస్థానపతనమాత్రేణాత్యుత్తమ
స్య రత్నస్య దోషః ప్రసజేదితి భావః ॥ తస్మిన్కాలే విశ్వామిత్రానుయాత్ర
యా జనకనగరప్రవేశావసరే- తస్మిన్కాల ఇత్యుక్తిస్తు "తేహి నో దివసా గతాః"
ఇత్యాదివన్నిర్వచనాతిశయేన - మయా - మదన్యః క ఈదృశభాగ్యవానితి భా
వః - లబ్ధం ప్రాప్తం కేవలం మయైవ లబ్ధం - నతు పిత్రాదిప్రయత్నవశేనేతి భా
వః ॥ యథోక్తం దశరథం ప్రతి జనకేన వాచికం "పూర్వం ప్రతిజ్ఞా విదితా వీర్యశు
ల్కా మమాత్మజా। రాజానశ్చ కృతామర్షా నిర్వీర్యా విముఖీకృతాః ॥ సేయం మ
మ సుతా రాజన్ విశ్వామిత్రపురస్సరైః। యదృచ్ఛయాఽఽగతైర్వీరైర్నిర్జి
తా తవ పుత్రకైః ॥ తచ్చ రాజన్ధనుర్దివ్యం మధ్యే భగ్నం మహాత్మనా। రామేణ హి
మహారాజ మహత్యాం జనసంసది ॥ అస్మై దేయా మయా సీతా వీర్యశుల్కా మహా

త్తనే । ప్రతిజ్ఞాం కర్తుమిచ్ఛామి తదనుజ్ఞాతుమర్హసీ,, తి ॥ అత్ర పుత్రైరితి పూజాయాం బహువచనం జామాతృత్వాధ్యవసాయాన్మహారాజకుమారత్వాద్వేతి భూషణస్థితం - నిర్జితైర్యైకస్మిన్రామే బహువచనప్రయోగస్తు ఇతరనరపతిదురారోపశంకరశరాసనభఙ్గాద్యతిమానుషతదీయపౌరుషవిశేషజనిత బహుమానాతిశయాదితి మహేశ్వరతీర్థః - ఏవం రామాయణపూర్వోత్తరగ్రన్థవిరోధాభావాదత్ర మయేత్యుక్తిర్న రామాయణేన విరుధ్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం-మయాఽపి కిం యాచ్ఞాదినా లబ్ధం - యేన తద్రత్నమల్పార్ఘమన్యసాధారణం వా సంభావ్యేతేత్యత ఆహ ॥ వీర్యశుల్కేనేతి ॥ వీర్యం బలం పరాక్రమప్రభావో వా "వీర్యం బలే ప్రభావే చే,, త్యమరః ॥ వీర్యతేఽనేనేతి వీర్యం "వీర విక్రాన్తౌ - అస్మాత్ "అచో యదితి యత్ - వీరే సాధువే,, త్యమరసుధాయాం - తదేవ శుల్కం శ్వశురాయ దేయం కన్యాపణద్రవ్యం "పథికైర్ఘట్టరక్షిభ్యో జామాత్రా శ్వశురాయ చ । రాజ్ఞే చాశ్వాదివిక్రేత్రా ప్రదేయం శుల్కమస్త్రియా ,, మితి రత్నమాలా "శుల్కం ఘట్టాదిదేయే స్యాజ్జామాతుర్బన్ధకేఽపి చే,, తి విశ్వశ్చ ॥ తేన లబ్ధం-న తు ధనాదిరూపశుల్కేనేతి భావః- అనేన వీర్యశుల్కపదేనానుపదోదాహృత శ్రీరామాయణశ్లోకగతవీర్యశుల్కాపదం ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే ॥ తదపి కిమల్పప్రయాసేనైవ లబ్ధమిత్యత్రాహ ॥ కథమపీతి ॥ "ఇదం ధనుర్వరం రాజన్ సంస్పృశామీహ పాణినా । యత్నవాంశ్చ భవిష్యామి తోలనే పూరణేఽపి వే,, త్యుక్తరీత్యా ధనురారోపణవిషయకేణ మహతా ప్రయత్నేనేత్యర్థః ॥ "కథమాదితథాఽప్యస్తం యత్నగౌరవబాధయో,, రిత్యుత్పలమాలాయాం, అయం భావః "ఇదం ధనుర్వరం రాజన్ జనకైరభిపూజితమ్ । రాజభిశ్చ మహావీర్యైరశక్తైః పరిపూరితుమ్ ॥ నైతత్సురగణాస్సర్వే నాసురా న చ రాక్షసాః । గన్ధర్వయక్షప్రవరాస్సకిన్నరమహోరగాః । క్వ గతిర్మానుషాణాం చ ధనుషోఽస్య ప్రపూరణే ॥ ఆరోపణే సమాయోగే వేపనే తోలనేఽపి వే,, త్యాద్యుక్తమహాప్రభావస్య "ఇదం చ ధనురుద్యమ్య సజ్యం యః కురుతే నరః । తస్య మే దుహితా భార్యా భవిష్యతి న సంశయ,, ఇత్యుక్తరీత్యా మిథిలాధినాథేన ప్రతిజ్ఞాయ కన్యాశుల్కతయాఽవస్థాపితస్య "తచ్చ దృష్ట్వా ధనుశ్శ్రేష్ఠం గౌరవాద్గిరిసన్నిభమ్ । అభివాద్య నృపా జగ్ముర్న శక్తాస్తస్య తోలనే,, ఇత్యుక్తప్రక్రియయా తత్తోలనాసమర్థ

తయామదనైర్రాజనైర్భర్తూరాన్నమస్కృతస్య "దక్షయజ్ఞవధేపూర్వంధనుశ్శా యమ్యవీర్యవాన్, నిత్యపత్రమ్య "తదేతద్దేవదేవస్యధనూరత్నంమహాత్మనః న్యాసభూతం తదాన్యస్తమస్మాకంపూర్వకేవిభో" ఇత్యన్తంజనకేనప్రఖ్యాపితా పదానస్య ఖణ్డపరశుపోర్దణ్డకోదణ్డస్యారోపణలక్షణ పణనిర్వహణాదప్యతిశ యితః కతమోనామమహీయాన్ప్రయత్న ఇతి ॥ అనేనాస్యరత్నస్యాత్యాదరణ విషయత్వం వ్యజ్యతే ॥ యథోచ్యతే "కృచ్ఛ్రలబ్ధమధికాదరదం" ఇతి- ది నంకరోతీతి దినకరస్సూర్యః "కృఞోహేతుతాచ్ఛీల్యానులోమ్యేష్వి" త్యనే న హేత్వర్థే తాచ్ఛీల్యార్థేవా కరోతేష్టప్రత్యయః-అథవా-కరోతీతికరః దినస్య కరఇతిషష్ఠీసమాసః-తస్య-యత్కులంగోత్రంతస్య-ద్యోతకం ప్రకాశకం,నకే వలంనిశాకరకులస్య,నాపిదినకరకులేమమైకస్యైవ,అపితు,సకలభువనవిద్యోతన శీలస్యప్రద్యోతనకులస్యాఖిలస్యాప్యుద్ద్యోతకమితిభావః- అనేనతత్తేజోవైభవం వాఙ్మనసాగోచరమితివ్యజ్యతే-తత్ జగద్విలక్షణజన్మవృత్తలక్షణాదిమత్త్వేనప్ర సిద్ధం, కిమపి "యతోవాచోనివర్తన్తే" ఇత్యాద్యుక్తరీత్యాఽతివాఙ్మనసవై భవమిత్యర్థః - దివ్యరత్నంలోకోత్తరంరత్నం- రత్నత్వేనాధ్యవసితా సీతేతిహృ దయం- అనేన సీతాయాం "అత్రాసంమానదంమాన్యం స్థిరంభోగ్యంప్రకాశ కమ్ । మహార్ఘంమఙ్గళంరత్నం సురక్షం సుగ్రహంన్నృణా" మిత్యుక్తలక్షణర త్నత్వాధ్యవసానేనాత్రోక్తాన్యత్రాసత్వాదీని విహాయ మానదత్వ మాన్యత్వస్థిర త్వ భోగ్యత్వాదీనియథార్హంవ్యజ్యన్తే - లేత్స్యయా "కృత్యానాంకర్తరివే" తి షష్ఠీ-దృశ్యంద్రష్టుమర్హంభవిష్యతీత్యర్థః ॥ దృశేరర్హార్థే "ఋదుపధాచ్చాక్లృ పిచృతే" రితి క్యప్ "క్ఙితిచే" తి గుణనిషేధః ॥ అత్ర విషయస్య సీతాయా స్స్వశబ్దేనోల్లేఖనంవినా విషయిభూతరత్నశబ్దేనైవగ్రహణా ద్విషయనిగిర ణం తత్పూర్వకం విషయస్యవిషయిరూపతయాఽధ్యవసానా త్ప్రసిద్ధత్వా పేక్షయోత్కర్షప్రతిపాదనాచ్చాధికాభేదరూపకాతిశయోక్తిః ॥ అత్రాతిశయో క్త్యారూపకవిశేషణం రూపకే ప్రదర్శితానాం విధానామత్రాపి సంభవోఽస్తీ త్యతిదేశ ప్రదర్శనార్థమితి తత్రతత్రావోచామాథస్తాత్ । వీర్యశుల్కే-నేత్య త్ర, ఆరోప్యమాణం శుల్కంవీర్యతాపత్త్యారత్నత్వేనాధ్యవసిత సీతాలాభరూ పకార్యోపయోగి, నస్వాత్మనా- మిథిలేశ్వరస్య జామాతృపరాక్రమైకాపేక్షి

తయా శల్యాద్యర్థిత్వాభావాదితి పరిణామాలంకారః ॥ తథాచసూత్రం “ ఆ రోప్యమాణస్యప్రకృతోపయోగిత్వే పరిణామ,, ఇతి ॥ అనేన పరిణామేన త్రా సశబ్దవాచ్య భయదోషరూపార్థద్వయ శ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయ మూలకా తిశయోక్త్యాచ పూర్వోక్తరూపకాతిశయోక్తిరుత్తభ్యతఇతి సంకరః ॥ ... ॥౯॥

{ మూ ॥ సామేదృష్టి(దిష్టం)(దిష్టి)శ్శఫరనయనాసంనతభ్రూ
{ స్సుకేశీ తన్వీతుఙ్గస్తనభరనతా తప్తజామ్బూనదాభా ।
{ బాలాయుష్మత్ప్రతిమగమనా వేదిమధ్యావరాఙ్గీ (ఙ్గా)
{ శృఙ్గారాఖ్యంనిధిమధిగతా శ్రీయసీదేవలేవ ॥ ౧౦ ॥

వ్యా॥ సీతాఙ్గప్రత్యఙ్గ సౌన్దర్యాదికం స్మరంస్తామేతామనువర్ణయత్యేకేన శ్లోకేన ॥ * సేతి * శఫరౌమత్స్యవిశేషౌ “ ప్రోష్ఠీతుశఫరీద్వయో ,, రి త్యమరః ॥ తావివ నయనే యస్యాస్సాతథాభూతా-అనేననయనయోస్థౌల్యధళ్య చాఞ్చల్యాదికం “ మత్స్యాబ్జహరిణాభాక్షీ నారీసౌభాగ్యశాలినీ,, తి సాము ద్రికోక్తశుభలక్షణవత్త్వంచ ద్యోత్యతే ॥ “ నక్రోడాదిబహ్వచ,, ఇతి ని షేధాన్నస్వాఙ్గలక్షణోఙీష్ - సంనతే సమ్యగనురాకారతయానమ్రే భ్రువౌ యస్యాస్సాతథాభూతా -భ్రూశబ్దస్యోవఙ్ స్థానలయా “ నేయఙువఙ్స్థానావ స్త్రీ,, తి నదీసంజ్ఞానిషేధాత్ “ నద్యృతశ్చ,, తి నకప్ ॥ “ అసంగతనత భ్రూర్యాసాసౌభాగ్యవతీభవే,, దిత్యుక్తసల్లక్షణవతీతిభావః “ పూర్ణచన్ద్రాన నాంసుభ్రూ,, మిత్యేతదత్ర స్మర్తవ్యం - శోభనాః కేశాశ్శిరోరుహాః యస్యా స్సాసుకేశీ “ స్వాఙ్గాచ్చోపసర్జనాదసంయోగోపధా,, దితి వైకల్పికోఙీ ష్ - “ నీలాదీర్ఘాః కుఞ్చితాగ్రాః కేశాశ్చేత్సాపతివ్రతే ,, త్యుక్తలక్షణలక్షి తేతిభావః ॥ “ సతామసితకేశాన్తాం - తాంనీలకేశీంబిమ్బోష్ఠీం - కేశాస్సూ క్ష్మాస్సమానీలాభ్రువౌచాసంగతేమమ । సుకేశీసంహతస్తనీ - సాసుకేశీసునా సోరూ,, రిత్యాదికమిహభావ్యం - తన్వీస్వభావతనుకా “ తన్వీసౌఖ్యప్రదా యినీ ,, త్యుక్తలక్షణవతీతిభావః ॥ “ సాప్రకృత్యైవతన్వఙ్గీ- స్వభావతనుకా నూనం - తన్వీమప్యనలంకృతా,, మిత్యాదికమిహధ్యేయం - తుఙ్గౌఉన్నతౌ- యా- స్తనౌకుచౌ - తాభ్యాంనతా“స్తోకనమ్రాస్తనాభ్యా,,మి త్యుక్తరీత్యాఈ షన్నమ్రా - నతువపుర్దోషాదితిభావః - అనేనాస్యాస్సామ్రాజ్యార్హతాద్యో

త్యతే “పద్మకోశప్రతీకాశౌ సువర్ణకలశోపమౌ । స్తనావవిరళౌయస్యాః స్సా రాజమహిషీభవే,, దితి సాముద్రికోక్తేః “ స్తనౌచావిరళౌపీనౌ మమెమౌ మగ్నచూచుకౌ । ఏతావుపచితౌవృత్తౌ సంహతౌసంప్రవల్గితౌ॥ ీనోన్నతము ఖౌకాన్తౌస్నిగ్ధౌతాళఫలోపమౌ । మణిప్రవేకాభరణౌ రుచిరౌతేపయోధరౌ,, విత్యాదిక మిహభావ్యం - తప్తంపుటపాకశోధితం - యల్ - జామ్బూనదంజమ్బూనద్యాంభవంసువర్ణం - జమ్బూర్నామకాచన జమ్బూఫలరసమయీనదీ - తత్తీరమృత్సాసువర్ణంభవతి దేవాదిధారణార్హం - యథోచ్యతేవైష్ణవే “జమ్బూద్వీపస్యసాజమ్బూ ర్నామహేతుర్మహామునే । మహాగజప్రమాణాని జమ్బ్వాస్తస్యాఃఫలానివై । పతన్తిభూభృతఃపృష్ఠే శీర్యమాణానిసర్వశః । రసేనతేషాంప్రఖ్యాతా తత్రజమ్బూనదీతివై ॥ సరిత్ప్రవర్తతేసాచ పీయతే తన్నివాసిభిః । నస్వేదోనచదౌర్గన్ధ్యం నజరానేన్ద్రియక్షయః । తత్పానస్వస్థమనసాం జనానాంతత్రజాయతే ॥ తీరమృత్తద్రసంప్రాప్య సుఖవాయువిశోషితా । జామ్బూనదాఖ్యంభవతి సువర్ణంసిద్ధభూషణం ,, ఇతి ॥ తస్యాభేవాభాయస్యాస్సాతథోక్తా - జామ్బూనదశబ్దేనకార్తస్వరాద్యపేక్షయాఽన్యసువర్ణస్యోత్కర్షస్సూచితః - జామ్బూనదమేవ దేవగన్ధర్వసిద్ధాదిభూషణార్హంతయా లోకోత్తరద్యుతిశాలి - తత్రాపిచేత్తదపిస్యాత్తప్తం కిమువక్తవ్యంతద్ద్యుతివైభవం- ఈదృశసువర్ణోపమయా సీతాయాద్యుతివైభవ మతిమానుషమితివ్యజ్యతే॥యాహిప్రశస్యతే“ కుర్వన్తీం*ప్రభయాదేవీం సర్వావితిమిరాదిశ ,, ఇత్యాదినా - కించానయైవోపమయాస్వేదదౌర్గన్ధ్యాదిగన్ధవైధుర్యేణ స్థిరపరిమళవత్తయాఽస్యాః పద్మినీజాతిత్వం “ తప్తస్వర్ణసవర్ణాఙ్గీ హ్యధిరాజ్యేఽభిషిచ్యత,, ఇత్యుక్తసామ్రాజ్యార్హశుభలక్షణవత్త్వంచ ద్యోతితం - పద్మినీజాతిలక్షణం త్వగ్రేవక్ష్యతే - అత్ర “ సాతప్తసపహేమాభా- తప్తకాఞ్చనవర్ణాభే,, త్యాదికమనుసంధేయమ్ । యూయంహంసాఏవ ప్రతిమాఉపమాస్సదృశాః యస్యతత్తథోక్తం “ ప్రతిమాప్రతియాతనాప్రతిచ్ఛాయే,, త్యమరః ॥ యుష్మత్ప్రతిమం గమనం. యస్యాస్సాతథోక్తా - యుష్మదితిబహువచనేన భూయసామేవహంసానాం మిళితానాంతద్గమనౌపమ్యంకథంచిత్సంభావ్యం, నతేష్వేకైకస్య హంసస్యేతి గతిరామణీయకాతిశయో ద్యోతితః - రాజహంస

గమనతుల్య సున్దరమన్దగమనేత్యర్థః ॥ అనేన “ హంసస్యేవగతిర్యస్యాః సాఽ-
ధిరాజ్ఞీభవిష్యతి ,, త్యుక్తలక్షణభాక్త్వంసూచితం, వేదిఃయజ్ఞవేదిః తస్యాః
మధ్యమమివ మధ్యం యస్యాస్సాతథోక్తా “ తనుమధ్యాభవేన్నారీ వస్త్ర
భూషణశాలినీ,, త్యుక్తలక్షణేతిభావః అత్ర “ కరాన్తమితమధ్యాఽపి సు
మధ్యాఽసుప్రతిష్ఠితా,, మిత్యాదికం స్మర్తవ్యం- కింబహునా సర్వాణ్యపిసుల
క్షణాని తస్యాం సన్తీత్యభిప్రాయేణాహ ॥ వరాఙ్గీతి ॥ వరాణ్యఙ్గానియస్యా
స్సాతథోక్తా “ అఙ్గగాత్రకణ్ఠేభ్యో వక్తవ్య ,, ఇతిఙీష్ ॥ వస్తుతస్తు వరా
ఙ్గేతి పాఠఏవస్వచ్ఛః ఉదాహృతవార్తికస్య భాష్యాద్యనుక్తత్వేనాప్రామాణి
కత్వాదఙ్గశబ్దస్య సంయోగోపధత్వేనా సంయోగోపధాదితి పర్యుదాసాత్సాఽ
ఙ్గలక్షణ ఙీషోఽప్రాప్తేః-శృఙ్గారాఖ్యమిత్యనన్తరపదగతగకారానుప్రాససౌ
న్దర్యాతిశయలాభాచ్చ “ సత్యనామానిపద్మాని స్త్రీణాముక్తానిలక్షణైః । పృ
త్తేచారౌమకేశౌజఙ్ఘేదన్తాశ్చావిరళామమ । శఙ్ఖేనేత్రేకరౌపాదౌ గుల్ఫావూరూ
చమేచితౌ ॥ అనువృత్తనఖాస్స్నిగ్ధాస్సమాశ్చాఙ్గుళయోమమ । మగ్నాచోత్స
ఙ్గినీనాభిః పార్శ్వేవరస్యాశ్చమేచితాః । ప్రతిష్ఠితాంద్వాదశభిర్గ్రీవాచుశ్శు
భలక్షణామ్ ॥ సమగ్రయవమచ్ఛిద్రం పాణిపాదంచవర్ణవత్,, ఇత్యాద్యుక్తప్ర
క్రియయాఽధిరాజ్యార్హోత్తమ సకలలక్షణమనోహారిసర్వావయవేతిభావః॥
శృఙ్గారోనామ “ విభావైరనుభావైశ్చ సాత్త్వికైర్వ్యభిచారిభిః ॥ నీతాసదస్య
రస్యత్వం రతిశ్శృఙ్గారఉచ్యత ,, ఇత్యుక్తలక్షణో రససార్వభౌమః ॥ శృఙ్గం
ప్రాధాన్యమియర్తీతిశృఙ్గారః - తత్ప్రాధాన్యంచధ్వనికారేణోక్తం “ శృ
ఙ్గారఏవమధురః పరప్రహ్లాదనోరస,, ఇతి॥ శృఙ్గారఇత్యాఖ్యాఅభిధా యస్య
తంతథోక్తం- నిధింశేవధిం-అధిగతాప్రాప్తా-అతిశయేన ప్రశస్యాశ్రేయసీ-ప్ర
శస్య శబ్దాదీయసుని “ప్రశస్యస్యశ్ర,, ఇతిశ్రాదేశః-దేవతేవ తదధిష్ఠాత్రీ
దేవతేవ స్థితేత్యర్థః ॥ సాపూర్వోక్తా - బాలాసీతేత్యర్థః - మేమమ, దృష్టిః
చక్షురేవ - లోచనవత్సర్వోపకారవిధాయినీతిభావః- దిష్టమితిపాఠే భాగ్య
మేవేత్యర్థః “ దైవందిష్టంభాగధేయం భాగ్య,, మిత్యమరః ॥ అస్మత్కృతత
పః ఫలమేవేతిభావః । దిష్టిరితిపాఠేఽపిసఏవార్థః - యద్వా - దిష్టిస్సుఖమా
నన్దోవా సుఖహేతురానన్ద హేతుర్వేతియావత్ । “దిష్టిర్ధ్యానసుఖానన్ద పరి

రామే,, ఇతి రత్నమాలా ॥ అత్ర శఫరనయనేత్యత్ర ధర్మవాచకలుప్తా - తప్త జామ్బూనదాభేత్యత్రోపమానవాచకలుప్తా - యష్టిప్రతిమగమనేత్యత్ర ధర్మోపమానలుప్తా - వేదిమధ్యేత్యత్రాపి ధర్మోపమానలుప్తేతిచతస్రఉపమాః- సీతాయాశ్శృఙ్గారదేవతాతాదాత్మ్యేనసంభావనాదుక్తవిషయాస్వరూపోత్ప్రే క్షా- సామేదృష్టిరితి తస్యాదృష్టిత్వేన-దిష్టమితిపాఠే-భాగ్యత్వేనవా రూపణా ద్రూపకం స్వభావోక్తిశ్చేత్యేతాని సంసృజ్యన్తే - దిష్టిరితిపాఠే దిష్టిశబ్దస్య సుఖానన్దాన్యతరార్థకత్వే "హేతుహేతుమతోరైక్యం హేతుంకేచిత్ప్రచక్ష త,, ఇత్యుక్తలక్షణో హేత్వలంకారః ॥ భాగ్య రూపార్థకత్వేతు రూపక మేవ ॥ అత్ర తుఙ్గస్తనభరనతేత్యాదిభిః కైశ్చిద్విశేషణైః "స్తనాపీనౌ తను ర్మధ్యఃపాదేపాణౌచరక్తిమా । ఊరూకరికరాకారౌ వఙ్గంవ్యక్తాఙ్గసంధికమ్,, ఇత్యాద్యుక్తిద్వితీయయౌవనావస్థాసూచ్యతే ॥ తప్తజామ్బూనదాభేత్యనేన లా వణ్యందోత్యతే - యథాచ తల్లక్ష్యతే "భూయిష్ఠంతేజఏవాద్భిర్బహులాభి ర్మృదూకృతమ్ । చక్షురానన్దజనకం లావణ్యమితికథ్యత,, ఇతి ॥ విశేషణాన్త రైరూపసౌన్దర్యాభిరూప్యాణి ద్యోత్యన్తే - తథాచ తల్లక్షణాని "ఆరోప్యా వేధ్యవిక్షేప్య పారిహార్యైరభూషితమ్ । యద్భూషితమివాభాతి తద్రూపమితి కథ్యతే ॥ అఙ్గప్రత్యఙ్గకానాంయ స్సన్నివేశోయథోచితమ్ ॥ సుస్నిగ్ధసంధిబ న్ధంయత్తత్సౌన్దర్యమితీర్యతే॥ యదాత్మీయగుణోత్కర్షైర్వస్త్వన్యనికటస్థితమ్ ॥ సామీప్యంనయతిప్రాజ్ఞైరాభిరూప్యంతదుచ్యత,, ఇతి ॥ వరాఙ్గీత్యనేన "యా స్పర్శాసహతాఽఙ్గేషు కోమలస్యాపివస్తునః । తత్సౌకుమార్యం త్రేధాస్యాన్ము ఖ్యమధ్యాధమక్రమా ,, దిత్యుపక్రమ్య "అఙ్గంపుష్పాదిసంస్పర్శాసహం యేనతదుత్తమ ,, మిత్యుక్తలక్షణోత్తమసౌకుమార్యవదఙ్గత్వంవ్యఞ్జితం - ఏ తావతా "యౌవనంరూపలావణ్య సౌన్దర్యమభిరూపతా । మార్దవంసౌకుమా ర్యంచేత్యాలమ్బనగతాగుణా,, ఇత్యుక్తాలమ్బనగుణసమృద్ధిరభివ్యఞ్జితాభవతి, ఈదృశశ్శృఙ్గారాలమ్బనదివ్యమఙ్గళవిగ్రహస్మృతైర్గమ్యమానతయా స్మృతి ర్వ్యభిచారీ - సీతయా ఆలమ్బనేన - శరదాగమవిజనస్థానావస్థానాదిభి ర్గమ్యమానైస్తటస్థోద్దీపనైశ్చవిభావితః గమ్యమానైర్భ్రూవిక్షేపాదిభి రను భావితః స్మృత్యాసంచారితః - రామగతస్సీతావిషయకరతిభావః పరిపోషమా.

పద్యతఇతి శృఙ్గారరసోవిప్రలమ్భాఖ్యోఽభివ్యజ్యతే॥..............॥౧౦॥

మూ॥ సా తేయావన్నయనపదవీంయాతి మోహాలసావా
సందేశంవామదుపగతయే శ్రావయ న్తీశకున్తాన్ ।
అత్యాసన్న ప్రియవచనతాం సూచయద్భిర్నిమిత్తై
రేతామత్రస్థగితనయనం వీక్షమాణాదిశంవా ॥ ౧౧॥

వ్యా॥ కైశ్చిచ్చిహ్నైర్జ్ఞేయామయాసా దేవీత్యత్ర తత్పరిజ్ఞానచిహ్నాని తదవస్థాపివేత్యభిప్రియన్నద్విశ్లేషప్రియుక్తానుభూయసీష్వవస్థాసు - యాంకాంచిదవస్థామనుభవన్తీసాజనకనన్దినీతవనయనపథ మధిరోక్ష్యతీతి తావద్యుగ్మేనాహ భగవాన్ ॥ * సేతి * సా సీతా - మోహేన “ ఆపద్భీతివియోగాద్యైర్మోహశ్చిత్తస్యమూఢతా । వికి్రయాస్తత్రవిజ్ఞేయా ఇన్ద్రియాణాంచ [illegible]ూస్యతా। నిశ్చేష్టతాఽఙ్గభ్రమణ పతనాఘూర్ణనాదయ,, ఇత్యుక్తలక్షణేన వైచిత్త్యేన,అలసా “ స్వభావశ్రమసాహిత్య గర్భనిర్భరతాదిభిః । కృచ్ఛాత్క్రియోన్ముఖత్వంయత్తదాలస్యమిమాఃక్రియాః ॥ అజృభజఃక్రియాద్వేషోజృమ్భణాక్షి విమర్దనే ॥ శయ్యాసనైకక్రియతా తన్ద్రానిద్రాదయోఽపిచే,, త్యుక్తలక్షణాలస్య మన్థరేతిభావః ॥ “ మూర్ఛాతుకశ్మలంమోహః - మన్దస్తున్దపరిమృజ ఆలస్యశ్శీతకోఽలసోఽనుష్ణ,, ఇతి చామరః ॥ మదుపగతయేమత్సమీపావాప్తయే - శకున్తాన్ పక్షిణః - సందేశంస్వవార్తాం “ సందేశస్తుప్రోషితస్య స్వవార్తాప్రేషణంహియ,, దితి లక్షణం, శ్రావయన్తీసతీవా - అహమివత్వాంసాపిత్వాద్దృశాన్విహగాన్కదాచిత్సందేశం శ్రావయేదితిభావః - అత్ర “గతిబుద్ధిప్రత్యవసానార్థశబ్దకర్మాకర్మకాణామణికర్తాసణౌ,, ఇతి శబ్దకర్మకాత్ శృణోతేరణ్యన్తావస్థాయాం కర్తృణాంశకున్తానాం ణ్యన్తావస్థాయాంకర్మత్వం - అత్యాసన్నంసద్యోభావి ప్రియవచనంహర్షావహవచశ్శ్రవణం యస్యతత్ అత్యాసన్నప్రియవచనం, తస్యభావః అత్యాసన్నప్రియవచనతా, తాం “ శరదఃకృతార్థతే,, త్యాదావివసామాన్యేనపుంసకం, నత్వత్యాసన్నప్రియవచనాయాభావ ఇతి విగృహ్య “ త్వతలోర్గుణవచస్యే,, తి పుంవద్భావఇతి వక్తుముచితం-తత్రహి సంజ్ఞాకృదన్తతద్ధితాన్తసమస్తసర్వనామసంఖ్యా శబ్దాతిరిక్తశ్శబ్దోగుణవచనశబ్దేనోచ్యతే ఆకడారసూత్రభాష్యతస్తథైవలాభా, దితిస్ప

ష్టం ప్రాకృతసూత్రశేఖరే, అత్ర చాత్యాసన్నప్రియవచనశబ్దస్య సమస్తతయా గుణవచనత్వాయోగాదుక్తరీత్యైవోపపత్తిః, ఏతేన "సంజ్ఞాజాతిక్రియాశబ్దాన్ముక్త్వాఽన్యే గుణవాచినః" ఇతి ప్రాచీనోక్తమనాదరణీయమితి ధ్యేయం. ఏతేనైవ "అత్యాసన్నప్రియవచనాయాః భావః, తత్రా "త్వతలోర్గుణవచనస్యేత్యత్ర గుణశబ్దస్య పరతన్త్రమాత్రపరత్వేనవ్యాఖ్యానాత్పుంవద్భావ" ఇతి కేషాంచిద్వ్యాఖ్యానంచోదాసితవ్యమేవ, సూచయద్భిః జ్ఞాపయద్భిః, అతిక్షిప్రమేవ తవ ప్రియసందర్శనానన్దావహ ప్రీతివిషయాలాపశ్రవణమవశ్యం భావీతివ్యఞ్జయద్భిరితి భావః, నిమిత్తైఃచిహ్నైః "నిమిత్తంహేతుచిహ్నయోః" ఇతి రత్నమాలా "దృశ్యతేచస్ఫురచ్చక్షుఃపద్మపత్రమివాయతమ్ । ఈషచ్చహృషితోవాఽస్యా దక్షిణాయాహ్యదక్షిణః ॥ అకస్మాదేవవైదేహ్యాబాహురేకః ప్రకమ్పతే । కరేణుహస్తప్రతిమస్సవ్యశ్చోరురనుత్తమః ॥ వేపమానస్సూచయతి రాఘవం పురతస్థితమ్ ॥ పక్షీచశాఖానిలయం ప్రవిష్టఃపునఃపునశ్చోత్తమసాన్త్వవాదీ । సుస్వాగతాంవాచముదీరయానః పునఃపునశ్చోదయతీవహృష్టః ॥ తథాగతాంతాంవ్యథితామనిన్దితాం వ్యపేతహర్షాంపరిదీనమానసామ్ ॥ శుభాం నిమిత్తానిశుభానిభేజిరేనరంశ్రియాజుష్టమివోపజీవిన" ఇత్యాద్యుక్తప్రకారైశ్శుభైశ్శకునైరితి భావః ॥ అశ్రుభిఃబాష్పైః "అశ్రునేత్రోద్భవంవారి దుఃఖరోషప్రహర్షజ" మితి లక్షణం, స్థగితే ఆచ్ఛాదితే "స్థగఆచ్ఛాదనేచౌరాదిక" ఇతి స్థగయన్త్యమూశ్శమితచాతకార్తస్వరా" ఇత్యత్ర సర్వం కషాయాంమల్లినాథః ॥ వస్తుతస్తు స్థగధాతోశ్చురాదిష్వదర్శనాత్ "బహులమేతన్నిదర్శన" మిత్యనేనైవాయంసంభావనీయః "అదన్తధాతునిదర్శనమిత్యర్థః, బాహులకాదన్యేఽపిబోధ్యా" ఇతి మూలకృత్-అస్మాణ్ణిజన్తాత్కర్మణి క్తః,అల్లోపస్యస్థానివద్భావాన్నవృద్ధిః, స్థగితేనయనేయస్మిన్కర్మణితద్యథాస్యాత్తథా, అపివానిమిత్తైరేతైశ్శివంకరైర్దుర్భగాయామమమఘటితతాదృశప్రియవార్తాశ్రవణసౌభాగ్యమితి శోకహర్షసంవలితహృదయతయా బాష్పాయమాణవిలోచనం యథాస్యాత్తథేతి భావః ॥ ఏతాందిశం అస్మదధిష్ఠితాముత్తరాంకకుభం- వీక్షమాణాసతీవా, అనేన వక్ష్యమాణశ్లోకేనచ ప్రోషితభర్తృకాయా అనుభావాఃప్రదర్శితాః ॥ తేచ భూపాలేనోక్తాః "దూరదేశంగతేకాన్తే ఖిన్నాప్రో

షితభర్తృకా । అస్యాస్తుజాగరఃకార్శ్యంనిమిత్తాదివిలోకనమ్ । మాలిన్యమన వస్థానం ప్రాయశ్శయ్యానిషేవణమ్ ॥ జాడ్యచిన్తాప్రభృతయోవిక్రియాఃకథితా బుధై,, రితి, లేతవ- నయనపదవీంలోచనగోచరతామితియావత్ -యావద్వ్యాతి యాస్యతీత్యర్థః ॥ యావచ్ఛబ్దో ఽత్రభవిష్యదర్థద్యోతకః " భవిష్యదర్థంసా తత్యం యావదప్రతియుగ్వదే,, దితి శేషః-తావచ్ఛబ్దాసహచరితఃకేవలోయా వచ్ఛబ్దో భవిష్యదర్థం సాతత్యంచాభిదధాతీతి తదర్థః ॥ ఏతచ్చ " యావత్తావ చ్చసాకల్యే,, ఇత్యేతద్వ్యాఖ్యావసరే టీకాసర్వస్వాదౌస్థితం, నహ్యత్ర తా వచ్ఛబ్దసహచరితో యావచ్ఛబ్దః, అతఏవ "యావత్పురానిపాతయోర్లడి,,తిభ విష్యదర్థే లట్ ॥ అతఏవచ " శక్యే సంప్రతియావదభ్యుదయతే తత్తద్వష్టృట ఝోర్కేన్మృజారజ్యద్బిమ్బగజశ్ఛటావలయితో దేవస్త్విషామీశ్వర,, ఇత్యాదిము రారిమిశ్రాది ప్రయోగాశ్చసఙ్గచ్ఛన్తే - యదత్ర కేచిద్వ్యాచక్షతే ॥ " సా సీతా- తే - యావన్నయనపదవీంయాతి - తావత్కాలం మోహాలసావ,, త్యు పక్రమ్య " ఏతాందిశం వీక్షమాణావా-తిష్ఠతీతిప్రకృతక్రియాధ్యాహార ,, ఇతి తదయుక్తం " క్రియాపదేనరహితమశరీరం తదుచ్యత,, ఇత్యుక్తాశరీరాఖ్యకా వ్యదోషాపత్తేః - నను తిష్ఠతీత్యధ్యాహారేణ దోషాభావస్సమర్థితఏవేతిచే న్న తత్సాధీయః - భవన్తిపరస్యాస్తేరేవాధ్యాహారస్య భాష్యసమ్మతత్వేన కావ్యవి దభిమతత్వేనచక్రియాన్తరాధ్యాహారస్యాయుక్తత్వాత్ "యశ్చనిమ్బంపరశునే,, త్యాదౌపృష్ఠ్యాదేరివ యోగ్యతావశాదస్తివ్యతిరిక్తానామప్యధ్యాహారో నదో షాయేతిచేత్- ఏవం యథాకథంచిత్తద్దోషనిస్తారేఽపి పూర్వవాక్యనిర్దిష్టస్యో ద్దేశ్యసమర్పకస్య యచ్ఛబ్దప్రకృతికయావచ్ఛబ్దస్యో త్తరవాక్యేతచ్ఛబ్దప్ర ప్రతిక తావచ్ఛబ్దేన విధేయసమర్పకేణ ప్రతినిర్దేశాభావాదవిమృష్టవిధేయాంశ దోషాదుర్వారఏవ ॥ తదుక్తంకావ్యప్రకాశే "అవిమృష్టవిధేయాంశం - అవి మృష్టఃప్రాధాన్యేనానిర్దిష్టోవిధేయాంశో యత్ర,,తి-సచదోషావిధేయస్య గు ణీభావ- నిర్దేశవైపరీత్యే - విధేయవిశిష్టతయా నిర్దిష్టే - విధేయస్యానన్వయే - విధేయాప్రతీతౌ చేతి పఞ్చధాభవతి । అత్రచ ప్రథమేపదదోషత్వ మితరే షువాక్యదోషత్వం, యథావద్విధేయనిర్దేశాభావస్సర్వత్రసమాన ఇత్యేకోపా ధినాసర్వేష్వవిమృష్టవిధేయత్వమితి ధ్యేయమ్ - నను యత్తదోర్నిత్యసంబన్ధా

ద్యచ్ఛబ్దోపాదానే తచ్ఛబ్దోఽప్యవశ్యముపాదేయః, ప్రకృతేచ సనోపాత్త
ఇతి హ్యవిమృష్టవిధేయాంశోద్భావనం " కాతర్యం కేవలానీతి శ్నార్యం శ్వాపద
చేష్టితమ్ । అతస్సిద్ధింసమేతాభ్యా ముభాభ్యామన్వియేషస,, ఇత్యాదౌ యత్త
దోః పరస్పరవ్యభిచారేణ నిత్యసంబన్ధస్యైవాసిద్ధిరితిచే త్సత్యం, యత్ర తచ్ఛ
బ్దస్య ప్రక్రాన్తవిషయత్వం ప్రసిద్ధవిషయత్వ మనుభూతార్థవిషయత్వంవా త
త్ర యత్ప్రధానపేక్షత్వేఽప్యన్యత్ర తదపేక్షానియతైవ ॥ యచ్ఛబ్దస్యాపియ
త్రోత్తరవాక్యగతత్వం, తత్రతచ్ఛబ్దంవినాఽప్యర్థావబోధన సామర్థ్యేఽపిప్ర
కృతే యచ్ఛబ్దప్రకృతికయావచ్ఛబ్దస్య పూర్వవాక్యగతత్వేన తచ్ఛబ్దసాపేక్ష
త్వాత్తదనుపాదానేభవత్యేవావిమృష్టవిధేయతేతిధ్యేయం, తదుక్తం కావ్యప్ర
కాశేఽస్మిన్నేవప్రకరణే " ప్రాగుపాత్తస్తుయచ్ఛబ్దస్తచ్ఛబ్దోపాదానంవినా
సాపేక్షఇతి, యథా ॥ సాధుచన్ద్రమసిపుష్కరైః కృతంమీలితం యదభిరా
మతారకే ॥ ఇతి పద్యస్యైవ ॥ మీలితంయదధునా సుధాకరేభాతి సాధుసరసీ
రుహైః కృత-మితిపాఠే,తస్మాద్యచ్ఛబ్దస్యపూర్వముపాదానే తచ్ఛబ్దోపాదా
నమేవ నిరాకాఙ్క్షతా, యథాఽత్రైవ, మీలితం యదధునాసరోరుహైర్భాతి చ
న్ద్రమసి సాధుతత్కృతమితీ,, తి । తస్మాదత్ర పరోక్తవ్యాఖ్యానాభ్యుపగమే
తావత్ప్రధానుపాదానేన విధేయాప్రతీతే రవిమృష్టవిధేయాంశదోషాదుర్వార
ఏవ ॥ నను తావత్పదాధ్యాహారేణాస్మాభిర్దోషాభావో నిర్వ్యూఢఏవేతిచే న్న,
తథాసతి " మీలితంయదధునాసుధాకరేభాతి సాధుసరసీరుహైఃకృత,,మిత్యా
దావపి తచ్ఛబ్దాధ్యాహారేణైవాదోషతానిర్వాహే దోషత్వేన తదుదాహర
ణాసాంగత్యాపత్తేః, ఉక్తరీత్యాపాఠాన్తర కల్పనేన తదదోషతానిర్వహణస్యా
నావశ్యకతాపత్తేః అస్మదుక్తరీత్యాఽనధ్యాహారేణైవ స్వారసికార్థసంభవే తా
వత్తిష్ఠతీతి పదద్వయాధ్యాహారపూర్వకాస్వరసార్థకల్పనక్లేశానుసరణస్యానుచి
తత్వాచ్చ, నచయావచ్ఛబ్దోఽయంనయచ్ఛబ్దప్రకృతికః-యేననిర్దిష్టప్రతినిర్దేశ
కతావచ్ఛబ్దవిరహేణదోషఉద్భావ్యేత- కింతు కేవలావ్యయరూపఏవేతిచేన్న ॥
" యావత్తావచ్చసాకల్యే,, ఇత్యత్రయావత్తావచ్ఛబ్దయోర్యత్తత్పరిమాణమితి
విగ్రహంప్రదర్శ్య " తద్ధితా,, ఇతి బహువచనేనాన్యేఽనుక్తాఅపి తద్ధితాజ్ఞా
తాః- తేనడావతు,, రితిసుధాయాం వ్యాఖ్యాతత్వేనయచ్ఛబ్దప్రకృతికతాయా

పవస్ఫుటత్వాత్ అవ్యయిత్వంచ "తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తిః" రిత్యనేన, తస్మాదస్మదు క్త్యైవ వ్యాఖ్యాసాధీయసీ, శిష్టముత్తరశ్లోకే ॥.................... ॥౧౦౧॥

{మూ॥ ఆకల్పానాపసవిధనిహితానాలపన్తీ విమోహా
{దఙ్గస్పర్శో రఘుకులపతేః స్మర్యతే వానవేతి।
{ధ్యాయన్తీ వాచిరవిరహితా నేకశయ్యావిహారాం
{స్తస్యానూనంనియతిజనితాతాదృశీకాలయాత్రా ॥ ॥౧౦౨॥

వ్యా॥ * ఆకల్పానితి * విమోహాత్ విశేషతో వైచిత్త్యాత్ ఆలాపార్థాన ర్థాపరిజ్ఞానవైధుర్య లక్షణోన్మాదవిశేషాదితియావత్ । సవిధనిహితాన్ భర్త్రు సన్నిధానే భూషణధారణమనుచితమితి హస్తాదిభ్యోఽవముచ్యాభ్యర్ణ విన్యస్తా న్ ఆకల్పాన్ భూషణాని " ఆకల్పవేషౌ నైపథ్య, మిత్యమరః, రఘుకులపతేః శ్రీరామచన్ద్రస్య - అఙ్గస్పర్శః గాఢపరిష్వఙ్గావసరేషు సవిశేషలబ్ధోఽవయ వావమర్శః, స్మర్యతే స్మరణపదవీమారోప్యతేవా, నవా ఉతవిస్మృత్యతూష్ణీకాం స్తబ్ధతయైవావస్థీయతేవా, ఇతి, ఆలపన్తీ గమనాగమనావసరేష్వాభాషమాణా వా " స్యాదాభాషణమాలాప, ఇత్యమరః " గమనాగమనావసరేషూచ్య మానంవచనమాలాప, ఇతి తద్వ్యాఖ్యాతారః, అనేనోన్మాదస్సంచారీద్యోత్యతే " ఉన్మాదశ్చిత్తవిభ్రాన్తిర్వియోగాదిష్టనాశతః । వియోగజేతు చేష్టాస్స్యుర్ధా వనం పరిదేవనమ్ ॥ అసంబద్ధప్రలపనం శయనంసహసోత్థితిః। అచేతనైస్సహాలా పో నిర్నిమిత్తస్మితాదయ, ఇతితల్లక్షణం- చిరంవిరహితాఃచిరవిరహితాః, తాం స్త థోక్తాన్, బహుకాలవిశిష్టాన్ ఏకశయ్యాయాంసహశయనే, ఏకశయ్యాయా వా విహారాన్ "ప్రౌఢాలిఙ్గనచుమ్బనామితసుఖప్రచ్ఛన్నవేద్యాన్తరాఃప్రాయఃక్ష ప్తపరస్పరాధరసుధాపాన ప్రశాన్తశ్రమాః। ప్రాన్తాకుఞ్చితలోచనాఃప్రతిము హుఃక్షామోక్తిసీత్కారిణోస్సీతారాఘవయోస్సమగ్రవిభవాశ్శృఙ్గారలీలాబ భుః, రిత్యాద్యుక్తప్రకారాన్ " బాహ్యమాభ్యన్తరంచైవ ద్వివిధంరతముచ్య తే। తత్రాద్యంచుమ్బనాశ్లేష నఖదన్తక్షతాదికమ్ ॥ ద్వితీయంతురతంసాక్షా న్నానాకరణకంమత, మిత్యుక్తవిధాద్వితయభిదురాన్ సంభోగశృఙ్గారవిభ వానితిభావః ॥ విహారానితి బహువచనేన సర్వోపచార సంపూర్ణతావ్యఞ్జకేన సంభోగస్యసంపన్నత్వం గమ్యతే - తదుక్తం రసార్ణవసుధాకరే ॥ " సంక్షి

ప్రస్సంకీర్ణస్సంపన్నతరస్సమృద్ధిమానితి తె ॥ పూర్వానురాగమానప్రవాసకరు ణానుసంభవాః క్రమత,, ఇత్యుపక్రమ్య " భయవ్యళీక స్మరణాద్యభావాత్ప్ర స్తవైభవః । ప్రోషితాగతయోర్యూనోర్భోగస్సంపన్న ఈరిత,,ఇతి-అయమేవ విస్తృతఇతిచ వ్యవహ్రియతె ॥ నచైవంయూనోః ప్రవాసాన్తరభావ్యేవ సం భోగస్సంపన్న ఇత్యుచ్యతే నతు కేవలసంయుక్తయోరపీతివాచ్యం - సాహిత్య రత్నాకరే కేవలసంయుక్తయోరేవ సీతారామయోస్సంపన్నసంభోగ మభిధా య "అయంసర్వోపచారసంపన్నత్వా ద్విస్తృతస్సంభోగః - అయమేవప్ర వాసాన న్తరం వర్ణ్యమానః ప్రవాసానన్తరజోఽపిభవతీతి తస్యాపీద మేవోదా హరణ,, మితిప్రతిపాదితత్వేన కేవలసంయుక్తయోరపి సంపన్నసంభోగస్య నిష్ప్రత్యూహత్వాల్ - ధ్యాయన్తీవా విజాతీయప్రత్యయావ్యవధానేన చిన్త యన్తీవా - అనేనానుస్మృతిర్నామావస్థాద్యోత్యతె " అర్థానామనుభూతా నాం దేశకాలాతివర్తనాల్ । సాతత్యేనపరామర్శో మానసస్స్యాదనుస్మృతిః॥ తత్రానుభావానిశ్వాసా ధ్యానంకృత్యవిహస్తతా । శయ్యాసనాదివిద్వేష ఇ త్యాద్యాః స్మరకల్పితా,, ఇతి తల్లక్షణం -తె నయనపదవీం యావద్యాతీతి పూ ర్వేణాన్వయః - నను " ఇయంసాధర్మశీలస్య మైథిలస్యమహాత్మనః । సుతాజ నకరాజస్య సీతాభర్తృదృఢవ్రతా । విక్రాన్తస్యార్యశీలస్య సంయుగేష్వనివర్తి నః ॥ స్నుషాదశరథస్యైషా జ్యేష్ఠారాజ్ఞోయశస్వినః । ధర్మజ్ఞస్యకృతజ్ఞస్యరా మస్యవిదితాత్మనః॥ ఇయంసాదయితాభార్యే,,త్యాద్యుక్తరీత్యా మిథిలేశ్వరపు త్ర్యాస్సార్వభౌమశిరోమణే ర్దశరథస్య స్నుషాయా స్సకలలోకవిదితవిక్రమ విఖ్యాతె స్తవప్రేయస్యా అప్యచిన్తనీయాకస్మాదవస్థేదృశీతిశఙ్కాయాం " యద చిన్త్యంతుతద్దైవం భూతేష్వపినహన్యతె । సుఖదుఃఖభయక్రోధా లాభాలా భౌభవాభవౌ ॥ యచ్చకించిత్తథాభూతం ననుదైవస్యకర్మతల్ । జానాసిదైవం చతథాప్రభావం - విధిర్హ్యానమసంహార్యః ప్రాణినాంప్లవగేశ్వరే,, త్యాద్యు క్తరీత్యా సమాధత్తె ॥ తస్యాఇతి ॥ తస్యాః " సుఖార్హాందుఃఖసంతప్తాం వ్య సనానామకోవిదా,, మిత్యాద్యుక్తరీత్యా ఈదృశదురవస్థానుభవానర్హాయాః అష్టత్ప్రేయస్యాస్సీతాయాః-తాదృశీ పూర్వోక్తదుర్వచదురవస్థాశతశబలితేత్య ర్థః " త్యదాదిషుదృశ,, ఇతికఞి " టిడ్ఢే,,త్యాదినాఙీప్ " ఆసర్వనామ్నః,, ఇ

త్యాత్వం - కాలయాత్రా సమయయాపనం "యాత్రా తుయాపనేఽపిస్యా ద్గమనోత్సవయోః స్త్రియా" మితి మేదినీ - నియతిజనితా - నియతిర్దైవం - "దైవం దిష్టం భాగధేయం భాగ్యం స్త్రీ నియతిర్విధి" రిత్యమరః - తయా - జనితా నిష్పాదితా - భవతీత్యధ్యాహారః - నూనమితి వితర్కే - నిశ్చయే వా - విధికృతమేవాస్యా ఏవంవిధసమయక్షపణం భవేదితి వితర్కయే నిశ్చినోమి వేత్యర్థః - దైవవిపాకజన్యైవ తాదృశీ కాలయాత్రా నాన్యథేతి భావః ॥ అత్ర "మాన్యో గురువినీతస్య లక్ష్మణస్య గురుప్రియా । యది సీతాఽపి దుఃఖార్తా కాలో హి దురతిక్రమ" ఇత్యాదికమప్యనుసంధేయం - అత్ర "నూనమిత్యుత్ప్రేక్షే" తి కేషాంచిద్వ్యాఖ్యానం తు కేవలవితర్కాభిప్రాయం - న తూత్ప్రేక్షాలంకారాభిప్రాయం - ప్రకృతాయాః కాలయాత్రాయా అన్యతయా సంభావనాభావేనోత్ప్రేక్షాలంకారానవకాశాత్ "యత్రాన్యధర్మసంబన్ధాదన్యత్వేనోపతర్కితమ్ । ప్రకృతం హి భవేత్ప్రాజ్ఞాస్తాముత్ప్రేక్షాం ప్రచక్షతే" ఇతి హి తల్లక్షణముక్తం చిత్రమీమాంసాయాం - అన్యథా "విరక్తసంధ్యాకపిశం పురస్తాద్యతో రజః పార్థివముజ్జిహీతే । శఙ్కే హనూమత్కథితప్రవృత్తిః ప్రత్యుద్గతో మాం భరతస్ససైన్య" ఇత్యత్రాప్యుత్ప్రేక్షావాచకశఙ్కేశబ్దశ్రవణాదుత్ప్రేక్షాలంకార ఏవ స్యాత్ - తత్ర హి యథా రజోభరోద్గమనేన నిమిత్తేన భరతః ప్రత్యుద్గతత్వేన వస్తుసమ్ప్రేక్షైవ తర్కితో నత్వన్యత్వేన - యథా చ "ఆగమిష్యతి సా నూనమిమాం శివజలాం నదీ" మిత్యాదౌ సామీప్యాదినిమిత్తేన సీతాగమనాదికం వస్తుసదేవ సంభావ్యతే - నత్వన్యరూపతయా - ఏవమత్రాపి ప్రకృతదురవస్థానుభవేన నిమిత్తేన సీతాయాస్తాదృశీ కాలయాత్రా విధికృతత్వేన వస్తుసమ్ప్రేక్షైవ వితర్క్యతే న త్వన్యరూపేణేతి న నూనంశబ్దదర్శనమాత్రేణోత్ప్రేక్షేతి భ్రమితవ్యం బుద్ధిమద్భిః । అత్ర శ్లోకద్వయే ప్రోషితభర్తృకాయాస్సీతాయాశ్చేష్టాస్వభావవర్ణనాత్స్వభావోక్తిరలంకారః ॥ "స్వభావోక్తిరసౌ చారు యథావద్వస్తువర్ణన" మితిలక్షణాత్ "యథావదన్యూనాతిరేకేణ వస్తునో గుణక్రియాసంస్థానరూపస్య వస్తుస్వభావస్య కవిప్రతిభైకగోచరస్య వర్ణనమసౌ స్వభావోక్తి" రితి రత్నాపణకృత్ - మోహాలసత్వాదేర్నానార్థస్య తస్యా నూనమిత్యాది వాక్యార్థేన సమర్థనాత్కావ్యలిఙ్గం చేత్యేతే ఏకవాచకానుప్రవిష్టతయా సంకీర్యేతే - విప్ర

లమ్భశ్శృఙ్గారో వ్యజ్యతఇతి సంక్షేపః - ఇదం శ్లోకద్వయమేకవాక్యతయా యుగ్మమితి వ్యవహ్రియతే ॥ తదుక్తం ॥ "ద్వాభ్యాంయుగ్మమితిప్రోక్తం త్రిభిః శ్లోకైర్విశేషకమ్ । కాలాపకంచతుర్భిస్తు తదూర్ధ్వంకులకం స్మృతమ్,, మితి ॥ చిరవిరహితానిత్యత్ర చిరేత్యేతదనవ్యయసుబన్తం-అవ్యయంత్వే తస్యమాన్తతయా అహంయుశ్శుభంయుః, కంజ, మిత్యాదావివమలోపాభావాపత్తేః-నచచిరశబ్దోఽనవ్యయసుబన్తోనాస్తీతిభ్రమితవ్యం "ప్రథమోఽచిరోపసంపత్తౌ । తస్మాదచిరాపహృతే - అథసాయచిరయోః కింనిపాత్యతే - చిరపరుత్పరారిభ్యస్త్నోవక్తవ్యః,, ఇతి సూత్రభాష్యవార్తికప్రయోగసద్భావాత్ "తస్మాదచిరాపహృత,, ఇతి సూత్రోక్తత్వబోధిన్యాం "అచిరఃకాలోఽపహృతస్యే,,తి విగ్రహితం - అతఏవ "అనతిచిరోజ్ఝితస్య జలదేనచిరస్థితబహుబుద్బుదస్య,, త్యాదయః పరస్సహస్రాః ప్రామాణికప్రయోగానిర్వ్యాబాధాఇతి లక్ష్మీసహస్రరత్నప్రకాశికాయా మాద్యస్తబకే "ఆన్దోళయతిచిర,, మిత్యేతద్వ్యాఖ్యానావసరేవిస్తరేణ నిరూపితమస్మాభిః ॥.................... ॥౧౨॥

మూ ॥ శుద్ధామిన్దోశ్శ్వపచభవనే కౌముదీం విస్ఫురన్తీ
మానీతాం వా విషతరువనే పారిజాతస్య శాఖామ్ ।
సూక్తిం రమ్యాం ఖలపరిసరే సత్కవేః కీర్త్యమానాం
మన్యేదీనాం నిశిచరగృహే మైథిలస్యాత్మజాతామ్॥౧౩॥

వ్యా॥ రావణగృహే నిరుద్ధాయాస్సీతాయా అవస్థాం సంభావయన్ దశభిః శ్లోకైః కుళకేన తాం విశినష్టి దాశరథిః ॥ * శుద్ధామితి * నిశిచరేతి నిశిచరః - తస్య రావణస్య-గృహే-దీనాం "హృత్తాపదుర్గతత్వాద్యైరనౌద్ధత్యంహి దీనతా । తత్రానుభావామాలిన్యగాత్రస్తమ్భాదయోమతా ,, ఇత్యుక్తలక్షణం అస్థానావస్థానప్రయుక్తం దైన్యంప్రాప్తామిత్యర్థః - మైథిలస్యజనకస్య ఆత్మజాతాం తనయాం - శ్వపచస్య చణ్డాలస్య - భవనేగృహే - విస్ఫురన్తీం ప్రకాశమానాం "స్ఫురతిస్ఫులత్యోర్నిర్నివిభ్యః,, ఇతిషత్వం - శుద్ధాం అవదాతాం - అనేనశ్వపచభవనావస్థానేఽపి జ్యోత్స్నాయాఇవ రావణగృహావరుద్ధాయా అపి సీతాయానైసర్గికీశుద్ధిర్నాపచీయతఇతి ద్యోత్యతే- వేతిపదంపాదత్రయేఽప్యన్వేతి- కౌముదీంజ్యోత్స్నాంవా -విషతరువనే కింపాకాదివిషవృ

క్షవిపినే- ఆనీతాం స్థాపితాం - పారిజాతస్య దేవతరువిశేషస్య శాఖాంవా - ఖలస్య సత్కావ్యరసాస్వాదప్రస్థానవైదేశికస్య - ప్రత్యుత తత్ర మత్సరిణో దుర్జనస్య - పరిసరే పర్యన్తభువి “ పర్యన్తభూఃపరిసర,, ఇత్యమరః - కీర్త్యమానాం ఉచ్యమానాం - రమ్యాం రసభావగభీరమధురోదారాం - సతః- వేస్సర్వజ్ఞస్యకావ్యకర్తుః - నతు యస్యకస్యచిత్కేవలకవిశబ్దభాజఇతిభావః -శోభనాచసాఉక్తిశ్చసూక్తిః - తాం అదోషసగుణసాలంకారాం కావ్యరూపాం కల్యాణీంగిరంవా - మన్యేజానే - రమ్యామిత్యేతత్పారిజాతశాఖాయా అపి విశేషణంభవితుమర్హతి ॥ తేన విషతరువనఖలపరిసర నిపతనమాత్రేణ పారిజాతశాఖా సత్కవిసూక్త్యోరివ రాక్షసనివాసవాసమాత్రేణ స్వాభావికం సీతాయా రామణీయకం నకించిదప్యపహీయతే-కింతు దైన్యమాత్రమేవప్రతిభాతీతి ద్యోత్యతే॥ అత్ర రావణస్య శ్వపచవిషతరుఖలనిదర్శనేన నిహీనాచారత్వ నిఖిలప్రాణి విహింసనైకతానత్వోత్పథప్రవృత్తత్వాదికం ద్యోత్యతే - సీతాయాఃకౌముదీ పారిజాతశాఖా సత్కవిసూక్తి నిదర్శనేన సకలతాపహారిత్వ సర్వేప్సితదాయిత్వ సర్వమనోహారిత్వాదికం వ్యజ్యతే ॥ అత్ర నిశిచరగృహనిరోధదీనాయా స్సీతాయాశ్శ్వపచభవనవిలసచ్చన్ద్రికాదీనాంచ ప్రత్యేక మైక్యారోపసద్భావాత్ “అరణ్యారుదితంకృత,, మిత్యాది “ ధృతోఽన్ధముఖదర్పణోయ దబుధోజనస్సేవిత,, ఇత్యన్తశ్లోకఇవ వాక్యార్థవృత్తినిదర్శనాలంకారోమాలారూపః “ వాక్యార్థయోస్సదృశయోరైక్యారోపోనిదర్శనే,, తి లక్షణాత్। యద్యపి “ యద్దాతుస్సౌమ్యతాసేయ,, మిత్యత్ర “అరణ్యరుదిత,,మిత్యత్రచవాక్యభేదేన యత్తద్భ్యామైక్యారోపోదృశ్యతే, నతు ప్రకృతశ్లోకే - తథాఽపి “త్వయిసతిశివదాతర్యస్తదభ్యర్థి తానామితర మనుసరన్తోదర్శయన్తోఽర్థి ముద్రామ్। చరమచరణఘాతైర్దుర్దుహందోగ్ధుకామాఃకరభమనుసరామఃకామధేనౌస్థితాయా,, మిత్యాదావివవాక్యభేదాభావేఽపి వాక్యార్థవృత్తినిదర్శనాయానక్షతిః, విశిష్టయోరైక్యారోపసద్భావాదిత్యన్యత్రవిస్తరః॥ యద్వా“వద్వాయథాతథేవైవంసామ్యే,,ఇత్యనుశాసనాదత్రవాశబ్దస్యోపమావాచకతాభిసంధౌ తస్యైవప్రతివాక్య మన్వయేనోపమాలంకారో మాలారూపఇత్యనయోస్సందేహసంకరః అతఏవోపమావాచకేషు “ ఇవవద్వాయథాశబ్దా ,, ఇతి

దండినోక్తంచ సంగచ్ఛతే। ప్రియుక్తశ్చాయం "బాలాంమన్యేశిశిరమథితాం పద్మినీంవాఽన్యరూపామ్, పుష్పేక్షణైర్గ్లపితలోచకైర్వ్రే,, తి కాళిదాసమాఘాదిభిః, అనేనచ సంకీర్ణాలంకారేణానసురూపవస్తుఘటనవర్ణనాత్మకవిషమాలంకారోవ్యజ్యతఇతి సంక్షేపః ॥.

మా॥ వర్షాక్రాన్తామివకమలినీంవ్యాహతార్థామివోక్తిం ప
జ్కాశ్లిష్టామివబిసలతాంపత్యపేతామివైభీమ్। మేఘచ్ఛ
న్నామివశశికలాంవిఘ్నరుద్ధామివాశాం (వ్యాఘ్రత్రస్తా)
వ్యాఘ్రోపేతామివమృగవధూంభూతలేజ్యామివాస్తామ్॥ ॥౧౪॥

వ్యా॥ * వర్షేతి * వర్షేణ మేఘోదకవర్షేణ హిమవర్షేణవా- ఆక్రాన్తాం విక్షిప్తాంకదర్థితామితి యావత్ - కమలినీం పద్మినీమివ - అనేన శోభాశైథిల్యంద్యోత్యతే "హిమహతనళినీవనష్టశోభా - భూమిశయ్యావివర్ణాజ్జీవపద్మినీవ హిమాగమే - పద్మినీమివవిధ్వస్తా,, మిత్యాదికమత్రస్మర్తవ్యం "విధ్వస్తాంహిమాదిహతా,, మితి గోవిన్దరాజాః, వ్యాహతః అర్థో యస్యాస్తాం సంస్కారశబ్దాభిలపనీయశబ్దవ్యుత్పత్తివైధుర్యేణ వివక్షితాదర్థాదర్థాన్తరంగతాం విపరీతార్థామిత్యర్థః - సంసారవిరహేణప్రతిపిపాదయిషితమర్థమభిధాతుమశక్నువానా మవివక్షితమర్థంబోధయన్తీమితిభావః - ఉక్తింవాచమివ - అనేన భాగ్యవైషమ్యాదుచితస్వదయితవిశ్లిష్టత్వ మనుచితరావణవశంవదత్వం దుఃఖేన జ్ఞాయమానస్వరూపత్వంచద్యోత్యతే- అత్ర"దుఃఖేనబుబుధేసీతాం హనూమాననలంకృతామ్। సంస్కారేణయథాహీనాంవాచమర్థాన్తరంగతా,, మిత్యేతత్స్మర్తవ్యం, పజ్కేనకర్దమేన - ఆసమన్తాత్ - శ్లిష్టాంఆలిఙ్గితాం అతివేలపజ్కలిప్తామితియావత్ - బిసలతాం మృణాళీమివ, అనేననిసర్గసిద్ధాయాఅపితచ్ఛాయాః "పరయామృజయాహీనాం కృష్ణపక్షనిశామివ,, త్యాద్యుక్తరీత్యాస్నానాదిరాహిత్యేన ధూసరితత్వంద్యోత్యతే ॥ తేన శోభాశోభయోస్సాంకర్యంవ్యజ్యతే ॥ అత్ర "సామలేనచదిగ్ధాఙ్గీవపుషాచాప్యలంకృతా। మృణాళీపజ్కదిగ్ధేవ విభాతినవిభాతిచే,, త్యేతదనుసంధేయం - పత్యాగజరాజేన- అపేతాం విరహితాం - "కర్తృకరణేకృతాబహుల,, మితి తృతీయాసమాసః ॥ పత్యురపేతామితి పఞ్చమీసమాసోవా "అపేతాపోఢముక్తపతితాపత్రస్తైర

ల్పశ్,, ఇత్యనుశాసనాత్ - ఇభీంకరేణుం - జాతిలక్షణో జీష్ - అనేన ‘‘తు
ల్యశీలవయోవృత్తాంతుల్యాభిజనలక్షణామ్ । రాఘవోఽర్హతి వైదేహీంతంచేయ
మసితేక్షణా ॥ అహమాపయికేభార్యా తస్యైవవసుధాపతేః । వ్రతస్నాతస్య
విప్రస్య విద్యేవవిదితాత్మనః॥ సాధురావణరామేణమాంసమానయదుఃఖితామ్।
వనేవాశి(సి) తయాసార్ధం కరేణ్వేవగజాధిప,, మిత్యాద్యుక్తరీత్యా అతిమాత్ర
మాత్మానురూపేణ దయితేన విశ్లిష్టత్వం వదతా‘‘యథాద్రుప్రశ్చమాతఙ్గశ్చశ్చ
సహితౌవనే । తథాద్విరదవద్రామస్త్వం నీచశశవత్ స్మృత,, ఇత్యుక్తరీత్యా
శశేనేవ గజరాజవధ్వారావణేనాస్యా వశీకరణం దుష్కరమితిద్యోతితం- అత్ర
‘‘ గృహీతామాలనస్తమ్భేయూథపేనవినాకృతామ్ । నిశ్వసన్తీంసుదుఃఖార్తాం
గజరాజవధూమివే,, త్యేతచ్చవిభావనీయం - మేఘైః చ్ఛన్నాంఆచ్ఛాది
తాం- శశికలాంచన్ద్రలేఖామివ - అనేనరక్షోగృహనిరోధేఽపి నైసర్గికస్య త
త్తైజసోనకశ్చిదప్యపచయఇతి వ్యజ్యతే॥ ‘‘ ఉత్పాతమేఘమాలాభిశ్చన్ద్రలేఖా
మివావృతామ్॥చన్ద్రలేఖాంపయోదాన్తైశారదాభ్రైరివావృతా,, మిత్యాదికమి
హధ్యాతవ్యం- విష్ణైఃఅన్తరాయైః-విపూర్వాద్ధన్తేః ‘‘ఘఞర్థేకవిధాన,, మితి
కః - రుద్ధాంప్రతిబద్ధాం - ఆశాందిగ్ఘ్నతృష్ణామివ ‘‘ ఆశాతృష్ణాఽపిచాయతే
త్యమరః-అనేన నిర్వేదశతశబలితత్వంద్యోత్యతే‘‘ఆశాంప్రతిహతామివే,, త్యే
తదత్ర స్మర్తవ్యం-వ్యాఘ్రత్రస్తాం శార్దూలభీతాం-మృగవధూంకురఙ్గీమివ-వ్యా
ఘ్రోపేతామితిపాఠే, వ్యాఘ్రసంనిహితామిత్యర్థః । అనేనాతిమాత్రానవస్థితా
న్తరఙ్గత్వంద్యోత్యతే - ‘‘ సాతుశోకపరీతాఙ్గీ మైథిలీజనకాత్మజా । రాక్ష
సీవశమాపన్నా వ్యాఘ్రీణాంహరిణీయథా ॥ రాక్షసీభిర్విరూపాభిః క్రూరా
భిరభిసంవృతామ్ ॥ మాంసశోణితభక్ష్యాభి ర్వ్యాఘ్రీభిర్హరిణీమివ । మృగక
న్యామివత్రస్తాం వీక్షమాణాంతతస్తత ,, ఇత్యేతదిహభావ్యం, భూతలేసమత
భూప్రదేశే - అస్తాం చ్ఛిత్వానిరస్తాం ‘‘ అసుక్షేపణే,, కర్తరిక్తః ‘‘ నుత్తను
న్నాక్షప్తనిష్ఠ్యూత విద్ధక్షిప్తేరితాస్సమా ,, ఇత్యమరః ॥ జ్యాంమౌర్వీమివచ స్థి
తాం - మన్యే - ఇతి పూర్వేణాన్వయః -ఏవముత్తరశ్లోకేష్వపి ॥ ‘‘ మౌర్వీ
జ్యాశిఞ్జినీగుణ,, ఇత్యమరః ॥ అనేనాస్యాస్స్వసంశ్లేషార్హవస్తుసాంనిధ్యవైధు
ర్యేణాకించిత్కరప్రభావత్వంద్యోత్యతే ॥ ‘‘ భూమావాణైర్వినిష్కృత్తాం పతి

తాంజ్యామివాయుధా,, దిత్యేతత్ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతేచ ॥ యద్యపీదం శ్రీరామవిశ్లిష్టాయోధ్యోపమానతయోపాత్తమయోధ్యాకాణ్డే॥ నతు "హిమహతనళినీవే,,త్యాది " మృగకన్యామివత్రస్తా,,మిత్యస్తపూర్వోదాహృతప్రమాణవత్సీతోపమానతయా ॥ తథాపి శ్రీరామవిశ్లిష్టత్వాత్సాల్యాత్సీతాయా అప్యుపమానంభవితుమర్హత్యేవేతి తదుపన్యాసః, ఏవంచాత్రశ్లోకే సర్వా అప్యుపమాశ్శ్రీరామాయణోక్తా ఏవేతి వైచిత్ర్యవిశేషః - సర్వాభిరప్యాభిరుపమాభిస్సీతాయాశ్శోచనీయతాతిశయో వ్యజ్యతే- అత్ర " భూతలేజ్యామివాస్తా,,మిత్యత్ర " వీతలజ్జామివేష్టా,, మితి పాఠస్తు లేఖకబుద్ధిస్ఖలనకృతః- యేత్వముమేవపాఠమభ్యుపయన్తః " వీతలజ్జాంగతలజ్జాం ఇష్టాంభార్యామివే,,తి వ్యాచక్షతే, తే౽ప్యపేక్ష్యా ఏవ - వీతలజ్జతాయాదీనతాంప్రత్యహేతుత్వేన వివక్షితహానేశ్చమత్కారాతి విశేషవైధుర్యాదీదృశోపమాయా శ్రీరామాయణే అదర్శనాత్సర్వాసామప్యేతత్పద్యగతానా ముపమానాం రామాయణోదితత్వేనాస్యా అపి తథాత్వస్యైవ యుక్తత్వా చ్చమత్కారవిశేషకారిత్వాచ్చేత్యలం,అత్రసీతాయా అనేకవస్తుభిస్సామ్యవర్ణనాన్మాలోపమా- తథాచ కావ్యాలంకారే రుద్రటః " మాలోపమేతిసేయంయత్రైకం వస్త్వనేకసామాన్యమ్ । ఉపమీయేతానేకైరుపమానైరేకసామాన్యై,, రితి ॥ఉదాజహారచ ॥ శ్యామాలతేవతన్వీచన్ద్రకలేవాతినిర్మలాసా మే ॥ హంసీవకలాలాపా చైతన్యంహరతినిద్రేవే,, తి ॥ అత్రసామాన్యధర్మాః కణ్ఠోక్తాః ప్రకృతశ్లోకేతుగమ్యా ఇతి విశేషః॥...............॥౧౪॥

మూ॥ స్మృత్వాపూర్వం స్మరశరభయేమత్పరిష్వఙ్గరక్షా
మాశ్లిష్యన్తీ మలసవలితై రఙ్గకై ర్మాతరంస్వామ్ ।
ఆకల్పే౽పిశ్రమమధిగతైరఙ్గరాగే౽పిఖిన్నైరక్షా
మ్యద్భిః స్మృతిమపిముహుస్సౌకుమార్యాతిరేకాత్ ॥౧౫॥

వ్యా॥ * స్మృత్వేతి * పూర్వంవిశ్లేషాత్పూర్వకాలే "కాలాధ్వనోరత్యన్తసంయోగే,, ఇతి ద్వితీయా ॥ స్మరశరేభ్యః కన్దర్పసాయకేభ్యః - యద్భయంభీతిః తస్మిన్ సతీత్యర్థః " భీత్రార్థానా,, మిత్యపాదానసంజ్ఞాయాం "పఞ్చమీభయేనే,, తి సమాసః, మమ, పరిష్వఙ్గః పరిరమ్భ ఏవ రక్షారక్షణం ప్రాణధారణోపాయ ఇతియావత్ ॥ " ఉపసర్గాత్సునోతిసువతిస్యతి స్తౌతిస్తోభతిస్థాసేన

యసేధసిచ సఞ్జస్వఞ్జా,, మితి షత్వం, తాం, స్మృత్వాచిన్తయిత్వైవ-అత్ర క
ర్మణశ్శేషత్వేనావివక్షితతయా అధీగర్థదయేశాంకర్మణీ,,తి షష్ఠ్యప్రాప్తేః "క
ర్మణిద్వితీయే,,తి ద్వితీయైవ- నాపి కృద్యోగలక్షణషష్ఠీ "నలోకావ్యయే,,
త్యాదినాఽవ్యయయోగేతన్నిషేధాత్ - సుకుమారస్యభావస్సౌకుమార్యం త
స్యాతిరేకః అతిశయః తస్మాత్ విశ్లేషదశాయామతిశయితతమాన్నైసర్గికాదు
త్తమ సౌకుమార్యాదితిభావః - ఉక్తంచ సౌకుమార్యస్యత్రైవిధ్యం రసార్ణవసు
ధాకరే "యాస్పర్శాసహతాఽఙ్గేషు కోమలస్యాపివస్తునః । తత్సౌకుమార్యం
త్రేధాస్యా న్ముఖ్యమధ్యాధమక్రమాత్ ॥ అఙ్గంపుష్పాదిసంస్పర్శాసహంయేన
తదుత్తమమ్ । నసహేతకరస్పర్శంయేనాఙ్గంమధ్యమంహితత్ । యేనాఙ్గమాత
పాదీనా మసహంతదిహాధమ,, మితి ॥ ఆకల్పేఽపివస్త్రమాల్యాభరణ ప్రసాధ
నప్రసఙ్గేఽపీతి యావత్ ॥ "ఆకల్పవేషౌనైపథ్యంప్రతికర్మప్రసాధన,, మిత్య
మరః ॥ శ్రమం "శ్రమోమానసఖేదస్స్యా దధ్వనృత్తరతాదిభిః ॥ అఙ్గమర్దన
నిశ్వాస పాదసంవహనానిచ ॥ జృమ్భణంమన్దయానంచ ముఖనేత్రవికూణనమ్ ॥
సీత్కృతిశ్చేతివిజ్ఞేయా అనుభావాశ్శ్రమోద్భవా,,ఇత్యుక్తలక్షణంఖేదం-అధిగ
తైః ప్రాప్తైః కర్తరిక్తః - అపినాకిముప్రసాధనేసతీతి ద్యోత్యతే ॥ వస్త్రమా
ల్యాభరణాదీనాం గురుతయాతద్వహనప్రసక్త్యా ఖేదసంభవేఽప్యఙ్గరాగస్య ప
రిలఘుతయా తత్ప్రస్తావోవాకిం నఖేదావహఇత్యత్రాహ ॥ అఙ్గరాగేఽపీతి॥
రజ్యతేఽనేనేతిరాగః - అఙ్గస్యరాగోఽఙ్గరాగః అనులేపనం తస్మిన్నపి అ
ఙ్గరాగాలేపప్రస్తావేఽపీతి యావత్ ॥ ఖిన్నైశ్శ్రాన్తైః ఖిదేఃకర్తరినిష్ఠానత్వం
చ - అపినాకిముతాఙ్గరాగలేపనే ఇతి ద్యోత్యతే ॥ ఉక్తఖేదస్య కైముతికతా
మభిప్రయన్నాహ ॥ అక్షామ్యద్భిరితి ॥ ముహుఃపునఃపునః- స్మృతిమపి ఆక
ల్పాఙ్గరాగాదిస్మరణమపి-కిముతతదవమర్శాదికమితిభావః ॥ అక్షామ్యద్భిః అ
సహమానైః -క్షమూసహనే,, దైవాదికఃపరస్మైపదీ- అస్మాల్లటశ్శత్రాదేశే శ్యని
"శమామష్టానాందీర్ఘశ్శ్యనీ,, తి దీర్ఘః - అతఏవ అలసానిమన్థరాణి వలితా
ని వలనానిస్పన్దనాని యేషాంతైస్తథోక్తైః-వలితశబ్దో భావేక్తాన్తః-అఙ్గకైః నిర్ద
య నిష్ఠురమనసాం రక్షసామప్యనుకమ్పనీయైరఙ్గైరిత్యర్థః ॥ "అనుకమ్ప్యయా,,
మిత్యనుకమ్ప్యార్థికే - స్వాం స్వకీయాం - మాతరంజననీం - అవనీమిత్యర్థః-

స్వామితి వాత్సల్యాతిశయప్రదర్శనాయ, నహ్యేవంవిధపరితాపవిక్లబానా మప త్యానాం స్వజనస్యాపేక్షయా విద్యతేపరిత్రాణా న్తరమితిభావః ॥ యథోచ్య తే శ్రీమ న్మహాభారతే ॥ " మాతా దేహారణిఃపుంసాం సర్వస్యా ర్తస్యనిర్వృతిః । మాతృలాభేసనాథత్వ మనాథత్వంవిపర్యయే ॥ సమర్థంవాఽసమర్థంవాకృశం వాఽప్యథవాఽకృశమ్ ॥ రక్షత్యేవసుతంమాతా నాస్యఃపోష్టావిధానతః ॥ నా స్తిమాతృసమాచ్ఛాయా నాస్తిమాతృసమాగతిః ॥ నాస్తిమాతృసమంత్రాణం నాస్తిమాతృసమాప్రియే,, తి, ఆశ్లిష్యన్తీం ఆలిఙ్గన్తీం, పూర్వం స్మరశరప్రయు క్తభయావసరేమత్పరిరమ్భఏవ రక్షణమాసీదితి స్మృత్వేదానీమపి తాదృశభ యేమత్సాంనిధ్యవిరహేణ స్వమాతృపరిరమ్భమేవ రక్షాంమత్వా తథావిదధా నామిత్యర్థః ॥ " భూమిశయ్యావిషణ్ణాఙ్గీ,, త్యాదికమిహానుసంధేయం - అత్రా శ్లేషత్వేనాధ్యవసితస్య భూమాశయనస్య శ్రీరామచన్ద్రపరిష్వఙ్గరూపరక్షా స్మరణహేతుకత్వేన సంభావనాదసిద్ధవిషయాహేతూత్ప్రేక్షా వ్యఞ్జకాప్ర యోగాద్గమ్యా - యద్వా - ఆశ్లిష్యన్తీమివేత్యర్థః - తదా- పూర్వం స్మరశరభ యావసరే రామపరిరమ్భరక్షాం స్మృత్వేదానీమపితథావిధసంకటే స్వమాతృ భూతాం ధరణీముపగూహమానామివస్థితామితి సీతాకర్తృకాలిఙ్గనతాదాత్మ్యో త్ప్రేక్షాఽనుక్తవిషయా - విషయభూతస్య శయనస్యానుపాదానాత్ - ఇయ మపి వ్యఞ్జకాప్రయోగాద్గమ్యైవ, ఏవముభయథాఽపిసంభవా దనయోస్సజాతీ యయోస్సందేహసంకరః ॥ అకలాఙ్గరాగప్రసాధన రూపహేతుప్రసఙ్గమా త్రేణ శ్రమరూపకార్యోత్పత్తివర్ణనాత్ " ఆదాతుంసకృదీక్షితేఽపి కుసుమే హస్తాగ్రమాలోహిత,, మిత్యాదావివ చపలాతిశయోక్తి ర్నామాలంకారః ॥ " చపలాతిశయోక్తిస్స్యాత్కార్యే హేతుప్రసక్తిజే,, ఇతి లక్షణాత్ ॥ ఇయంచ పూర్వోక్తోత్ప్రేక్షాసంకరేణ సంసృజ్యతే ॥ అకల్పేఽపిశ్రమమధిగతైరిత్యా దివిశేషణైః " క్వాయంశిరీషమృదుష్వఙ్గీక్వతాదృఙ్మదనజ్వర,, ఇత్యాద్యుక్తరీత్యా శ్యామిమ న్మథశరా విరహిణీప్రాణాపహారణదక్షిణాః- క్వచేమానిశిరీషాదప్యతి సుకుమారాణ్యఙ్గానీత్యననురూపవస్తుఘటనాప్రతీతేర్విషమాలంకారోవ్యజ్యతే అత్ర మూర్ఛానామావస్థామా న్మథీవివక్షితా "మూర్ఛాత్వాభ్యన్తరేఽవృత్తి ర్బాహ్యేన్ద్రియనిమీలనా,, దితి తల్లక్షణం " బాహ్యేన్ద్రియాణాం చక్షురా

దీనాం నిమీలనంస్వస్వవిషయగ్రహణాభావః,తతఏవాభ్యన్తరేఅప్యతిశూన్యాన్యా
న్తః కరణత్వమితి తదర్థః ॥ యద్వా ॥ సీతాయాఈదృశభూసంశ్లేషవర్ణనేన“అ
భిలాషచిన్తనానుస్మృతిగుణసంకీర్తనోద్వేగాః ॥ సవిలాపావున్మాదవ్యాధీజడతా
మృతయః క్రమత,, ఇత్యుక్తాస్వవస్థాసువ్యాధిర్నామానస్థావ్యజ్యతే - తథాచ
లక్షణం “ అభీష్టసంగమాభావాద్వ్యాధిస్సంతాపలక్షణః । తత్రసంతాపనిశ్వా
సౌ శీతవస్తునిషేవణమ్ ॥ జీవితోపేక్షణంమోహో మూర్ఛాధృతివర్జనమ్ ॥యే
త్రక్వచిచ్చపతనంసస్త్రాక్షత్వాదయోఽపిచే,, తి ॥ .... ॥ ౧౫ ॥

మూ॥ భూయోభూయఃకరసరసిజేన్యస్యరోమాఞ్చితాఙ్గీం
(ఙ్గాం)మౌళౌచూడామణివిరహితేనిర్విశన్తీంనిధాయ ।
అన్తస్తాపాదధిగతరుజో రాదరాదర్పయన్తీం పర్యా
యేణ స్తనకలశయో రఙ్గులీయంమదీయమ్ ॥ ౧౬ ॥

వ్యా॥ * భూయోభూయఇతి * మమేదంమదీయం “ త్యదాదీనిచే ,, తి
వృద్ధసంజ్ఞాయాం “ వృద్ధాచ్ఛ ,, ఇతి చ్ఛప్రత్యయః - ఛస్య ఈయాదేశః
“ ప్రత్యయోత్తరపదయోశ్చే,, తి మపర్యన్త స్యాస్మచ్ఛబ్దస్యమాదేశః - అఙ్గు
ళౌభవమఙ్గులీయం “ జిహ్వామూలాఙ్గులేశ్ఛ,, ఇతి భవార్థేశైషికేచ్ఛప్రత్యయే
చ్ఛస్యేయాదేశః “ అఙ్గులీయకమూర్మికా,, త్యమరః - హనూమన్ముఖేన మయా
ప్రేషితా మఙ్గులిముద్రికామిత్యర్థః ॥ “దదౌతస్యతతఃప్రీతస్స్వనామాఙ్కో
పశోభితమ్ ॥ అఙ్గులీయమభిజ్ఞానంరాజపుత్ర్యాఃపరంతపః ॥ రామనామాఙ్కి
తంచేదం పశ్యదేవ్యఙ్గులీయకమ్। ప్రత్యయార్థంతవానీతంతేనదత్తంమహాత్మనే,,
త్యాదికమిహస్మర్తవ్యమ్ - భూయోభూయః వారంవారం కరసరసిజే పాణిప
ద్మే- న్యస్యనిధాయ- రోమాఞ్చితానిపులకితాని అఙ్గాని యస్యాస్తాం తథోక్తాం
“ అఙ్గగాత్రే,, తి జీష్ - వస్తుతస్తు రోమాఞ్చితాఙ్గామితి పాఠస్స్వచ్ఛః -
ఏతచ్చసవిస్తరం నిరూపితమధస్తాత్ “ గృహీత్వాప్రేక్షమాణాసాభర్తుః కరవి
భూషణమ్ । భర్తారమివసంప్రాప్తాజానకీముదితాఽభవ,, దిత్యుక్తరీత్యా మా
మివమదఙ్గులీయంగృహీత్వా కరేనిరతిశయానన్దభరపారవశ్యాధిగతరోమోద్గమా
మితిభావః ॥ అనేన రోమాఞ్చాఖ్యస్సాత్త్వికభావఉక్తః - తదుక్తంభూపాలేన
“రోమాఞ్చోవిస్మయోత్సాహ హర్షాద్యైస్తత్రవిక్రియాః । రోమోద్గమోల్లస

త్కారమ్ప్రగాత్రసంస్పర్శనాదయ,, ఇతి- చూడామణినా శిరోరత్నేన "చూడామణిశ్శిరోరత్నం,, మిత్యమరః ॥ విరహేఽపి శ్లిష్టే " తతో వస్త్రగతం ముక్త్వాదివ్యంచూడామణింశుభమ్ । ప్రదేయోరాఘవాయేతి సీతాహనుమతేదదౌ,, ఇత్యుక్తరీత్యా మత్ప్రత్యభిజ్ఞానాయ హనూమతే దత్తత్వాదితిభావః, మౌళౌ చూడాయాం - సంయతకేశాపరపర్యాయాయాం కబర్యాంవా " చూడా కిరీటంకేశాశ్చ సంయతామౌళయస్త్రయ,, ఇత్యమరః, త్రయఇతి నిర్దేశోమౌళిశబ్దస్య పుల్లిఙ్గతాంజ్ఞాపయితుం,అత్ర చూడామణివిరహితఇతి విశేషణాన్మౌళిశబ్దస్య పుల్లిఙ్గతేతిబోధ్యం " కిరీటే మౌళిరక్లీబే చూడాసంయతకేశయో,,రితిరభసశ్చ, నిధాయనిక్షిప్య, నిర్విశన్తీంసుఖ్యన్తీమిత్యర్థః-మదీయకరపరిమార్జనేనైవ మదీయాఙ్గుళీయకశిరోన్యసనేన విగళితవేద్యాన్తరమానన్దమనుభవన్తీమితిభావః అనేన "ఏషనిర్యాతితశ్శ్రీమాన్మయాతేవారిసంభవః।ఏనందృష్ట్వాప్రమోదిష్యే వ్యసనేత్వామివానఘే,, త్యుక్తరీత్యా మత్తుల్యతయా ప్రమోదావహస్య చూడామణేర్విశ్లేషేఽపి తస్యామదఙ్గుళీయశిరోనిధానాదకించిత్కరోభవిష్యతీతి బోధ్యతే ॥ అస్తస్తాపాత్ హృదయాన్తర్విజృమ్భితాద్విరహతాపాత్ - అధిగతాప్రాప్తా రుక్రోగః యాభ్యాం తయోస్తథోక్తయోః " (స్త్రీ)రుగ్రుజాచోపతాపరోగవ్యాధిగదామయా,, ఇత్యమరః- జ్వరోపతప్తయోరివస్థితయోరితిభావః । స్తనౌ కలశౌ శాతకుమ్భకుమ్భావివ స్తనకలశౌ - తయోః " సప్తమ్యధికరణేచ,, తి సప్తమీ - పర్యాయేణ అనుక్రమేణ " ఆనుపూర్వీ(స్త్రీ)యాంవాఽఽవృత్పరిపాటిరనుక్రమః। పర్యాయశ్చే,, త్యమరః ॥ ఏతేన " పర్యాయేణవిపర్యాసేనే,, తి వ్యాఖ్యానమపాస్తం, పర్యాయశబ్దస్య తదర్థకత్వాత్ - కథంచిదస్యుపగమేఽప్యనన్యం వివక్షితానుక్రమరూపార్థహాని ప్రసఙ్గాచ్చ, ఆదరాత్ ప్రీత్యతిశయాత్ అర్పయన్తీంనిదధానాం, విస్రమ్భవిహారావసరేషు బహువారమనుభూతోపమర్దేనానేన మత్కరవిభూషణేన మత్కరోపమర్దేనేవ తాపాపగమప్రహర్షావసన్యంభావినా వభిసంధాయకుచకుమ్భయోస్తన్నిదధతీమితిభావః - అత్ర కరసరసిజమౌళ్యో రఙ్గుళీయన్యసనస్య రోమాఞ్చనిర్వేశౌ ప్రతిహేతుత్వా తాభ్యాలిఙ్గద్వయంసంసృష్టం,అఙ్గుళీయకస్యైకస్యైవ క్రమేణకరకమలమౌళికుచకలశద్వంద్వరూపా

నేకాధారసంశ్రయవర్ణనాత్పర్యాయో నామాలంకారః “ పర్యాయో యది పర్యాయేణైకస్యానేకసంశ్రయః” ఇతి లక్షణాత్ ॥ ప్రకృతార్థపరేణ పర్యాయేణేతి శబ్దేన సూచనీయపర్యాయాలంకారనామ్నః సూచనాన్ముద్రాలంకారశ్చేత్యేతాని సంకీర్యన్తే, నను సీతావర్ణనపరేఽత్రశ్లోకే నాలంకారనామ్నః సూచనీయత్వమస్తి, యేన తస్య సూచనీయత్వమభిసంధాయ ముద్రాలంకారో వర్ణ్యేతేతి చేన్నైనం-అత్రాలంకారస్యాసూచనీయత్వేఽప్యస్యైవపద్యస్యలక్ష్యలక్షణయుక్తాలంకారశాస్త్రమధ్యేలక్ష్యతయోదాహరణే సూచనీయత్వమస్త్యేవేతి నోక్తాలంకారక్షతిః - అతఏవ “సూచ్యార్థసూచనంముద్రా ప్రకృతార్థపరైః పదైః । నితమ్బగుర్వీతరుణీ దృగ్యుగ్మవిపులా చ సా ॥ అత్ర నాయికావర్ణనపరేణ యుగ్మవిపులాపదేనానుష్టుభో యుగ్మవిపులానామత్వరూపసూచ్యార్థసూచనం ముద్రా - యద్యప్యత్ర గ్రన్థే వృత్తనామ్నో నాస్తి సూచనీయత్వం - తథాఽప్యస్యోత్తరార్ధస్య లక్ష్యలక్షణయుక్తచ్ఛన్దశ్శాస్త్రమధ్యపాతిత్వే తస్య సూచనీయత్వమస్తీతి తదభిప్రాయేణ లక్షణం యోజ్యమ్” ఇతి కువలయానన్దగ్రన్థశ్చ సంగచ్ఛతే ॥ అత్ర “చ్ఛన్దశ్శాస్త్రమధ్యపాతిత్వేన” ఇతి తృతీయాన్తతయా ముద్రితకోశేషు దృశ్యమానః పాఠోఽసస్వచ్ఛః భూయస్సు ప్రాచీనకోశేషు సప్తమ్యన్తపాఠస్య దర్శనాత్, తథైవ రసికరఞ్జన్యాం వ్యాఖ్యాతత్వాచ్చ - తథా చ తద్గ్రన్థః “ నన్వత్ర తరుణీవృత్తాన్తవర్ణనప్రస్తావే వృత్తస్యాలక్షణీయతయా తన్నామ్నః సూచనీయత్వాభావాన్నేహ ముద్రాలంకార ఇత్యాక్షిపతి ॥ యద్యపీతి ॥ సత్యం నాత్ర వృత్తనామ సూచనీయం - తథాఽపి “యస్యాం లస్సప్తమో యుగ్మే సా యుగ్మవిపులా మతా” ఇతి విపులాలక్షణోత్తరార్ధే యది “నితమ్బగుర్వీ తరుణీ” త్యుత్తరార్ధముదాహరణం భవేత్తదా తత్ర వృత్తస్య సూచనీయత్వమస్తీత్యభిప్రేత్యాత్ర ముద్రాలంకారోదాహరణమితి పరిహరతి ॥ తథాపీతి” ఇతి ॥ ఏతేన చ్ఛన్దశ్శాస్త్రమధ్యపాతిత్వేనేతి తృతీయాన్తపాఠమేవ బహుమన్యమానాః “ నితమ్బగుర్వీ” త్యుత్తరార్ధస్య లక్ష్యలక్షణయుక్తచ్ఛన్దశ్శాస్త్రమధ్యపాతిన ఏవాత్ర లక్ష్యతయోదాహృతత్వాత్తాదృశస్యైవ ముద్రాలంకారత్వం న తు కేవలకావ్యాన్తర్గతస్య సూచ్యార్థసూచనస్యాపీత్యాగృహ్ణానాః పరాస్తాః “ యేషాం చన్ద్రాలోకే దృశ్యన్తే లక్ష్యలక్షణశ్లోకాః ॥ ప్రాయస్త ఏవ తే

షామితరేషామభినవావిరచయ్యస్త,, ఇతి జయదేవకృతచన్ద్రాలోకాదృశ్యమా
నానామలంకారాణాం కువలయానన్దకృద్భిరేవలక్ష్యలక్షణయుక్తశ్లోక ప్రణ
యనస్య ప్రతిజ్ఞాతతయాఽత్రగ్రన్థాన్తరగతపద్యఘటనోక్తేరయుక్తత్వా త్తాదృ
శలక్ష్యలక్షణయుక్తచ్ఛన్దశ్శాస్త్రాప్రసిద్ధేశ్చ - నచాయంముద్రాలంకారల
క్ష్యలక్షణశ్లోకోదీక్షితైర్నప్రణీతఇతియుక్తంవక్తుం-ప్రాచీనచన్ద్రాలోకే తస్యాల
క్షితత్వాదేతత్ప్రణీతతాయాఏవస్ఫుటత్వాత్ - వస్తుతస్తు - ఈదృశస్థలేషు వృ
త్తాలంకారాదినామ్నస్సూచనీయత్వానవశ్యంభావేఽపికవేశ్చేదస్తిసూచనే
సంగమ్భ్యస్తదాకోనునామనిరోద్ధుమీష్టే తస్యాలంకారతాం- నహి తాదృశసం
రమ్భాభావే కశ్చిదపిప్రయుఞ్జీత తాదృశమేవపదం - యేన స్వావివక్షితమేవ ప్ర
త్యాయ్యేత-ప్రాయితేహి “ యద్గిమనసాధ్యాయతితద్వాచావదతీ,,తి ॥ అతఏ
వ “ కృత్వాహాటకతాటకేయహరిణశార్దూలవిక్రీడిత,, మితి రామవృత్తాన్తవ
ర్ణనవరేఽపిపద్యేశార్దూలవిక్రీడితమితి ప్రకృతవృత్తనామ సూచితం తత్సూ
చనాభిసంధిమతాశ్రీమతా మహాకవిమూర్ధన్యేన భోజరాజేన - నచతత్రతస్య
తాదృశోఽభిసంధిరేవనేత్యాగ్రహీతవ్యం - తథాసతి కస్మాదకస్మాన్మహతాప్ర
యత్నేన శార్దూలవిక్రీడితమితి పదమేవప్రయుఞ్జీత । అతస్తత్రాపి ముద్రాపిసూ
చ్యార్థసూచనరూపవిచ్ఛిత్తివిశేష సద్భావాన్ముద్రాలంకారత్వ మనివార్యమే
వ - ననుచ తత్ర “ శార్దూలవిక్రీడితమిత్యత్రాస్యాపివృత్తస్య శార్దూలవిక్రీ
డితత్వాత్కవేశ్చాతుర్యమనుసంధేయ,, మితి కేనచిద్వ్యాఖ్యాతత్వాన్నైవా
త్తాలంకారః - కింతు విచ్ఛిత్తివిశేషపవేతిచే దిదంవచనమాథ్యోఽయంనధనవా
నితి వచనవదపహాస్యం - విచ్ఛిత్తివిశేష సద్భావే అలంకారతాయా అనివా
ర్యత్వాత్ । యద్యప్యలంకార ప్రతిపాదనాలసేన తేనతత్ర కవేశ్చాతుర్య మను
సంధేయమిత్యుక్తం - తథాఽపితావతైవ నతస్యతత్రోక్తాలంకారాభావేఽభి
సంధిరితి యుక్తంకల్పయితుం - చాతుర్యశబ్దేనచమత్కారాపరపర్యాయేణతా
దృశాలంకారరూపచాతుర్యస్యైవ వివక్షితత్వేనాపి తదుపపత్తేః ॥ యద్వా ॥
మతాన్తరాభిప్రాయేణ నతత్రోక్తాలంకారవర్ణనం । కైశ్చిత్తాప్రోక్తనైకస్యా
లంకారస్యాలక్షితత్వాత్ - నతావతాముద్రాలంకారో నభవత్యేవేతి యుక్తంప్ర
తిజ్ఞాతుం,విచ్ఛిత్తివిశేషశాలితయాఽలంకారస్యా నివార్యతాం మన్యమానైర్దీక్షి

తాదిభిరస్యలక్షితత్వాత్ "ప్రకృతార్థపరైశ్శబ్దైః కవినాఽప్రకృతంయది। సూచ్యంసూచ్యేతజగదుస్తదాముద్రామలంకృతి,, మిత్యప్రకృతస్య సూచ్యస్య సూచనేముద్రాలంకారం లక్షయతామలంకారకౌస్తుభకృతాంమతేతు అప్రకృతపర్యాయాలంకారసూచనస్యాపి ముద్రాలంకారత్వే నకాప్యనుపపత్తిః- నచ తల్లక్షణే కవినాప్రకృతమిత్యత్ర ప్రకృతమితిచ్ఛేదేన ప్రకృతస్యైవ సూచనం ముద్రేతి తదభిప్రాయఇతి వాచ్యం - తథాసత్యుదాహృత తల్లక్షణస్య "నీలశ్రీరలకేషుశంఖగరిమాకణ్ఠేరుచే మాకరీరేఖాకున్దవరద్యుతిః స్మితసుధాకాన్తేషు దన్తేషుచ। పాదౌకచ్ఛపభూషితౌకరయుగం యస్యాస్సపద్మంమహాపద్మాఽఽనన్దమయీముకున్దరమణీసద్యః ప్రసద్యాన్మమే,, తి తదీయలక్ష్యస్యచ పరస్పరవార్తానభిజ్ఞతాప్రసఙ్గః - తత్రహి "అత్రనీలాదిపదైర్నిధినవకసూచన,,మితితైరేవవివృతం - నహితత్రనీలాదినిధినవకంప్రస్తుతం - యేనప్రకృతస్యైవసూచనం ముద్రేతి తల్లక్షణార్థోవర్ణ్యేత - నన్విదంనీలశ్రీరితిపద్య మనుదాహరణమేవ ముద్రాలఙ్కారస్య - అస్య రత్నావళ్యలంకారోదాహరణార్హత్వాత్ - న చోదాహృతశ్లోకనిధినవకస్య "మహాపద్మశ్చపద్మశ్చే,, త్యుక్తక్రమ విరహేణ నిబద్ధత్వాత్ "క్రమికంప్రకృతార్థానాం న్యాసంరత్నావళీంవిదు,,రితి లక్షణాత్ప్రసిద్ధక్రమేణైవ రత్నాదినామనిబన్ధే రత్నావళ్యవతారాన్నాత్రేతివాచ్యం "ప్రసిద్ధసహపాఠానాం ప్రసిద్ధక్రమానుసరణేఽప్యయమేవాలంకార,, ఇతి కువలయానన్దోక్తేరత్ర క్రమవిరహేణ నిధినవకనామగ్రథనేఽపి రత్నావళీత్వాక్షతే రితి చేన్నహిదృశతదాశయానభిజ్ఞచోద్యమాత్రేణ సంఖ్యావదగ్రసరైస్తైస్స్వకీయ లక్ష్యలక్షణగ్రన్థే లక్షణానురోధేన ప్రదర్శితమిదమనుదాహరణంమన్యామహేవయం,కస్తేషామాశయఇతిచేదయంహితేషామాశయః - ప్రసిద్ధక్రమనిబద్ధాప్రకృతార్థబోధనఏవ రత్నావళీ - క్రమవిరహేణ యథేష్టమప్రకృతార్థస్య సూచ్యతయాఽభిసంహితస్య యస్యకస్యచిత్సూచనేతు ముద్రాలంకారఏవేతి ॥ అన్యథాతదీయగ్రన్థస్యాసాఙ్గత్యాపత్తేః - తథాచ తదీయం రత్నావళీలక్షణం "ప్రసిద్ధక్రమసంయుక్తా ప్రకృతార్థావబోధనమ్ । ప్రకృతార్థపరైశ్శబ్దైరత్నావళిరలంకృతి,, రితి ॥ తదీయమేవోదాహరణంచ ॥

"ప్రతిజ్ఞాతః పద్మాభ్యాం కిసలయజయోహేతురళినీశ్రియాం వేణీవాణీకలయతి సు

థోదాహరణతామ్ ॥ సరోజశ్రీః పద్భ్యామపి సముపనీతా నిగమితా తతో రస్యా
హ్యస్యాస్స్వయమవయవశ్రీర్విజయత ,, ఇతి అత్ర ప్రతిజ్ఞాహేతూదాహర
ణ సముపనయనిగమనాని పఞ్చావయవా న్యాయశాస్త్రప్రసిద్ధాః క్రమేణై
వన్యస్తాః, నచ తైస్తత్ర ప్రసిద్ధసహపాఠానాం ప్రసిద్ధక్రమానుసరణేఽప్యయ
మేవాలంకార ఇత్యపివర్ణితం, యేన " నీలశ్రీ ,, రిత్యస్యాపి రత్నావళీత్వమేవ
స్యాదిత్యాపాద్యేత - అతో నీలశ్రీరితి శ్లోకే అప్రకృతస్య సూచనీయస్యనిధిన
వకస్య ప్రకృతలక్ష్మీవర్ణనపరైః పదైస్సూచనాన్ముద్రాలంకారఏవేతి తద్గ్రన్థ పౌ
ర్వాపర్యపరిశీలనేస్ఫుటీభవిష్యత్యేవ ॥ ఏవంచైతన్మతేముద్రారత్నావళ్యలం
కారౌ ప్రకృతార్థపరైః పదైరప్రకృతార్థజ్ఞాపనరూపావేవేతి ద్రష్టవ్యం, నన్వే
వం ప్రసిద్ధసహపాఠానాం ప్రసిద్ధక్రమాతిలఙ్ఘనేన నివేశేఽపి సూచ్యార్థసూ
చనలక్షణముద్రాలంకారత్వాభ్యుపగమే ప్రసిద్ధక్రమానుసరణేఽపి ముద్రా
లంకారఏవస్యాత్ క్రమనేన రత్నావళ్యాఖ్యాలంకారాన్తరకల్పనేన- తత్రాపి
సూచ్యార్థసూచనస్యైవసద్భావేనానయోరనతివైలక్షణ్యా దితిచేత్సత్యం- అ
స్త్యేవ తత్రాపి యద్యపి సూచ్యార్థసూచనం- అసూచ్యత్వాభిసన్ధౌ తాదృశ
శబ్దప్రయోగప్రయత్నో విఫలఏవస్యాత్, తథాపి క్రమవిశేషనియమేన సూచ
నేవిచ్ఛిత్తివిశేషస్య సహృదయహృదయైకసాక్షితయాఽలంకారాన్తరత్వమభ్యు
పగతం- దృశ్యతేహి మీలిత సామాన్యార్థావృత్తిదీపకప్రతి వస్తూపమాదిషు య
త్కించిద్విచ్ఛిత్తివిశేషైణైవాలంకారాన్తరత్వ మిత్యన్యత్ర విస్తరః ॥ ఆహచజ
యదేవః ॥ " అలంకారప్రకారేషు దధానేష్వపిసామ్యతామ్ । వైలక్షణ్యంప్ర
తివ్యక్తి ప్రతిభాతిముఖేష్వివ ॥ సామ్యతాంతుల్యతాం - స్వార్థేష్యఞ్ ॥ అ
లంకారేషుతథ్యేషు యద్యనాస్థా మనీషిణామ్ ॥ తదాఽర్వాచీనభేదేషునామ్నా
ఽఽమ్నాయోఽపిమాస్యతా,, మితి ॥ " తథ్యేషుకుణ్డలాదిషు - అర్వాచీనా
ఉపమాదయ,, ఇతి శరదాగమే ॥ ఏవంచాత్రశ్లోకే పర్యాయేణాతిపదేనప్ర
కృతార్థకేనాప్రకృతస్యాప్యలంకారనామ్న స్సూచనాన్ముద్రాలంకారో నిర్వి
రోధఏవ ॥ ఏతేనైవ " లలితామీలితలోచనం సుమధురంమత్తేభవిక్రీడితం- హి
తానామహితానాంచ యస్మిన్నాతరిభూపతౌ । మహానిష్టార్థలాభోఽభూచ్ఛిఖరై
షాతుల్యయోగితే,, త్యాదిషు స్తత్ప్రణీతప్రబన్ధగతేషు శ్లోకేషు వృత్తాలం

కార సూచనే ముద్రాలంకారత్వం నాస్త్యేవేతి కేషాంచిదుక్తిరాగ్రహనిబద్ధ నైవేత్యనాదర్తవ్యా - అత్ర శ్లోకే స్మృతిహర్షౌ సంచారిణౌ ॥ తదుక్తం ॥ "స్యాచ్చిన్తాదృఢాభ్యాస సదృశాలోకనాదిభిః । స్మృతిః పూర్వానుభూతార్థప్రతీతిస్తత్ర విక్రియాః ॥ కమ్పనోద్వహనే మూర్ధ్నో భ్రూవిక్షేపాదయోఽపి చ ॥ మనోరథస్య లాభేన సిద్ధ్యయోగ్యస్య వస్తునః । మిత్రసంగమదేవాదిప్రసాదాదేశ్చ కల్పితః ॥ మనఃప్రసాదో హర్షస్స్యాదత్ర నేత్రాస్యఫుల్లతా ॥ ప్రియభాషణమాలాపః పులకానాం ప్రరోహణమ్ । స్వేదోద్గమశ్చ హస్తేన హస్తసంతాడనాదయ" ఇతి ॥.................................... ॥౧౬॥

మూ ॥ అమ్బాతుల్యా సుచరితఫలం దివ్యమాలేపనం
ప్రాగజ్ఞష్వస్యాస్థిరమనుగుణం యద్వితేనేఽనసూయా ।
ధారాకారైః స్తనకలశయో రాపతద్భిస్సమన్తాత్సం
తాపోష్మైస్తదపిబహుళై రశ్రుభిఃక్షాళయన్తీమ్ ॥౧౭॥

వ్యా॥ అవస్థాన్తరమాహ ॥ * అమ్బేతి * ప్రాక్ పూర్వం - చిత్రకూటాద్దణ్డకారణ్యగమనావస్థాయామత్రేరాశ్రమప్రవేశావసర ఇతి భావః - తులయా సమ్మితా తుల్యా "నౌవయోధర్మవిషమూలమూలసీతాతులాభ్యస్తార్యతుల్యప్రాప్యవధ్యానామ్యసమసమితసమ్మితేషి" ష్వితి తులాశబ్దాత్సమ్మితార్థే యత్ - అమ్బాయాస్తుల్యా అమ్బాతుల్యా "అమ్బా మాతే" త్యమరః ॥ "తుల్యార్థైరతులోపమాభ్యాం తృతీయాఽన్యతరస్యా" మితి షష్ఠ్యాం "షష్ఠీ" తి సమాసః ॥ మన్మాత్రా కౌసల్యయా తన్మాత్రా వా సదృశీత్యర్థః ॥ యథోచ్యతే రామం ప్రత్యత్రిణాఽనసూయాం ప్రస్తుత్య "దేవకార్యనిమిత్తం చ యయా సంత్వరమాణయా । దశరాత్రం కృతా రాత్రిస్సేయం మాతేవ తేఽనఘే" తి - సీతయా చోక్తమనసూయాం ప్రతి "ఆగచ్ఛన్త్యాశ్చ విజనం వనమేవం భయావహమ్ । సమాహితం మే శ్వశ్ర్వా చ హృదయే తద్ధృతం మహత్ ॥ పాణిప్రదానకాలే చ యత్పురా త్వగ్నిసన్నిధౌ ॥ అనుశిష్టా జనన్యాఽస్మి వాక్యం తదపి మే ధృతమ్ । నవిస్మృతం తు తత్సర్వం వాక్యైస్తే ధర్మచారిణీ" తి ॥ అత్రానసూయానుశాసనస్య శ్వశ్రూమాత్రనుశాసనతౌల్యప్రతీతేస్తస్యాస్తాభ్యాం సామ్యం ప్రతీయతే - అవిద్యమానా అసూయా గుణేష్వపి దోషారోపణం యస్యాస్సా అనసూయా ॥

" అసూయాతుదోషారోపో గుణేష్వపి,, త్యమరః - అన్వర్థసంజ్ఞా చేయం - యథోచ్యతే - " అనసూయేతియాలోకే కర్మభిః ఖ్యాతిమాగతా,, ఇతి ॥ అత్రిపత్నీత్యర్థః-అస్యాస్సీతాయాః,అఙ్గేష్వవయవేషు వక్షఃప్రభృతిషు, సుచరితఫలం సర్వసుకృతపరిపాకభూతం, నహ్యకృతసుకృతానామేతాదృశ మహాప్రభావ తపస్వినీకరాదీదృశం మనుజదుర్లభం ప్రీతిదానంసులభమితిభావః, యథోచ్యతే " న్యవేదయతతత్సర్వం సీతారామాయమైథిలీ । ప్రీతిదానంతపస్విన్యా వసనాభరణస్రజమ్ । ప్రహృష్టస్త్వభవద్రామో లక్ష్మణశ్చ మహారథః । మైథిల్యాస్సత్క్రియాందృష్ట్వా మానుషేషుసుదుర్లభా,, మితి ॥ దివ్యందివిభవం తద్వదాశ్చర్యావహంవా-స్థిరంఅసంక్లిష్టతయాచిరకాలావస్థాయి,అనుగుణం తత్తత్కుమార్యసౌన్దర్యాద్యనురూపం, యత్, ఆలేపనం అనులేపనం, వితేనేఽర్పితవతీ, అత్రదివ్యంస్థిరమనుగుణమాలేపనమితిపదైః " ఇదందివ్యంవరంమాల్యంవస్త్రమాభరణానిచ । అఙ్గరాగంచవైదేహి మహార్హంచానులేపనమ్ ॥ మయాదత్తమిదంసీతే తవగాత్రాణిశోభయేత్ ॥ అనురూపమసంక్లిష్టం నిత్యమేవభవిష్యతి,, త్యేతత్ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే- ఏతేన " అనుగుణంఅనుకూల,, మితివ్యాఖ్యానంత్వసున్దరమితి వేదితవ్యం - తదపి తదనులేపనమపి - దివ్యంనిత్యమసంక్లిష్టమపీతిభావః ॥ తదపి బహుశైరితిత్యేన పాఠస్స్వచ్ఛః - నతు తదనుబహుశైరితి - తథాసతి పూర్వవాక్యనిర్దిష్టయచ్ఛబ్దప్రతినిర్దేశకస్యోత్తరవాక్యేతచ్ఛబ్దస్యాభావప్రసఙ్గేనావిమృష్టవిధేయాంశదోషప్రసఙ్గాదితి"సాతేయావన్నయనపదవీ,, మిత్యత్ర విస్తరేణ నిరూపితం- నచ తదన్వితి పాఠమేవాఙ్గీకృత్య " అనన్తరం - త,, దితి కైశ్చిద్వ్యాఖ్యాతత్వాన్నోక్తదోష ప్రసఙ్గ ఇతి వాచ్యం - తదా తదితిప్రతినిర్దేశకలాభేనోక్తదోషనిస్తారేఽపి అన్విత్యస్యానన్తర్యార్థకత్వేఽప్యత్రోక్తానామవస్థానాం క్రమనైయత్యాభావేనానన్తర్యవర్ణనస్యానుపయుక్తతయాఽస్వరసత్వాత్ - అత్రహి సీతావస్థానాంసంభావనమేవ వివక్షితం, నతు క్రమికత్వం, ధారాకారైః - అవిచ్ఛేదేన నిపతద్భిరిత్యర్థః ధారాఆకారోయేషాంతఇతివిగ్రహః "ధారాప్రూఃకాఽపిసేనాగ్రం పతదమ్బ్వవదిసంతతి,, రితి రత్నమాలా - స్తనకలశయోః కుచకుమ్భయోః - సమన్తాత్ సఙ్గతైః, ఆపతద్భిః - అహమహమికయా పతద్భిరిత్యర్థః, సమన్తాదాపతద్భిరిత్య

నేన వక్ష్యమాణక్షాళనస్య స్తనయుగ్మగతానులేపన నిశ్శేషీకరణక్షమత్వంద్యోత్యతే। సంతాపః విరహజనితస్సంజ్వరః "సంతాపస్సంజ్వరస్సమౌ" ఇత్యమరః అనేన "తాపాధిక్యంజ్వరో మతః" ఇతి లక్షణలక్షితాజ్వరావస్థాసూచితా, తేన - ఉష్ణైః ఊష్మలైః- బహులైః బహుభిః-అశ్రుభిఃలోచనామ్బుభిః, అనేన "విషాదరోషసంతాప ధూమాద్యైరశ్రువిక్రియాః। బాష్పబిన్దుపరిక్షేప నేత్రసంమార్జనాదయః" ఇత్యుక్తలక్షణ స్సాత్త్వికభావభేదస్సూచితః-క్షాళయన్తీంమార్జయన్తీమిత్యర్థః "క్షలశౌచకర్మణి" అస్మాచ్చురాదికాత్కర్తరిలటశ్శత్రాదేశే ఉగిల్లక్షణోఙీప్। సంతాపోష్ణైరిత్యశ్రువిశేషణేన తత్క్షాళ్యమానయోః కుచకలశయోస్తదూష్మపరిప్లోషేణవైవర్ణ్యమపి ద్యోత్యతే - అత్ర "సాస్నాపయన్తీ విపులౌ స్తనౌనేత్రజలస్రవైః॥ స్నాపయన్తీకుచావుష్ణైరశ్రుభిర్నయనచ్యుతైః" ఇత్యాదికంస్మారితం, అత్రామ్బాతుల్యామిత్యత్ర ధర్మలుప్తోపమా,తుల్యశబ్దప్రయోగాదార్థీ। సాక్షాత్సాదృశ్యప్రతిపాదకయథేవాది శబ్దానాం ప్రయోగేశ్రౌతీ ధర్మివ్యవధానేనసాదృశ్యప్రతిపాదకానాం సదృశ సంకాశనీకాశప్రతీకాశాదిశబ్దానాం ప్రయోగే ఆర్థీతి వివేకః, తత్రాప్యేషా సమాసగేతి వైలక్షణ్యం బోధ్యం - అమ్బాతుల్యేతి విశేషణస్య దివ్యానులేపన సాదరదానాభిప్రాయగర్భత్వాత్పరికరః, స్తనకలశయోరిత్యత్రధర్మవాచకలుప్తోపమా-అఙ్గరాగేసుచరితఫలత్వారోపాద్రూపకం-సీతానయవాఙ్గరాగయోగనురూపయోర్వర్ణనాత్సమాలంకారః, స్థిరతరాఙ్గరాగక్షాళనాసంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధోక్తేరతిశయోక్తిభేదశ్చేత్యేతే సంసృజ్యన్తే॥ అమీషాంసంతాపోష్ణత్వవర్ణనాద్వ్యాధిర్నామ సంచారీవ్యజ్యతే "మనస్తాపాద్యభిభవాజ్జ్వరాదిర్వ్యాధిరిష్యత" ఇతి తల్లక్షణమ్॥.....[redacted].....॥౧౨॥

మూ॥ అగ్రాహ్యత్వాద్విషమయమితం కేశహస్తం మయా
ప్రాగాబిభ్రాణాంతనుపరిమళశ్రద్ధయేవావకీర్ణమ్
అర్వాచేహేతోర్ధ్వవిరతిపతే రవ్సరోభి ర్విముక్తా
మన్వగ్యాతామివసురతరోర్మఞ్జరీంచఞ్చరీకైః॥౧౩॥

వ్యా॥ * అగ్రాహ్యత్వాదితి * మయా - ప్రాక్ విశ్లేషాత్పూర్వం సంశ్లేషావసరఇతి యావత్ - అగ్రాహ్యత్వాత్ హస్తాభ్యాముద్ధాతుమశక్యత్వా

త్ "గ్రహఉపాదానే,, అస్మాత్ "ఋహలోర్ణ్య,, దితి ణ్యత్-సచ "శకి
లిఙ్చ,, తి శక్యార్థబోధ్యః, అనేన ద్రాఘీయసాం తచ్ఛిరోరుహాణా మవిర
ళ ప్రరూఢతయాఽతిమాత్ర సంహతత్వం ద్యోతయతాఽస్యాస్సౌన్దర్యాతిశయో
లోకోత్తర ఇతి వ్యజ్యతే ॥ విషమం అసాధుయథాతథా - అయథాసంనివేశమ
తిక్షిప్రవిశ్లథంచ యథాస్యాత్తథేతిభావః ॥ యమితం వేష్టితం సందానితమితి
యావత్ "యమచపరివేషణే,, అస్మాచ్చురాదికాత్కర్మణి క్తః - చాన్నిత్ ॥
"మితాంహ్రస్వ,, ఇతిహ్రస్వః "ఆర్ధధాతుకస్యే,, తీట్ "నిష్ఠాయాం సేటీ,,
తి ణిలోపః - పరివేషణశబ్దస్య వేష్టనార్థకత్వంచ "పరివేషణమిహ వేష్టనం, న
తుభోజనా- నాపివేష్టనే,, తి తత్రైవ వ్యాఖ్యాతత్వాత్ - వేష్టనేతి యుజన్త
తయా నిర్దేశస్తు సౌత్రస్య పరివిషేర్ణిజన్తత్వజ్ఞాపనాయ "ణ్యాసశ్రన్థో యు,,
జితి ణ్యన్తా దేవహియుజనుశాస్యతే ॥ అత్రేదం బోధ్యమ్ ॥ ఘటాదౌ "యమో
ఽపరివేషణే,, ఇతి పఠితం "నకమ్యమిచమా,, మిత్యతో నేత్యనువర్తతే, తత్ర
పరివేషణమితి హేతుమణ్ణ్యన్తస్యరూపం, హేతుమణ్ణ్యన్తస్యహి భోజనావే
ష్టనాద్యార్థః - తథాచాపరివేషణఇత్యనేన భోజనాద్వేష్టనాతశ్చాన్యత్ర
మిత్త్వనిషేధేఽపితయోరర్థయోరమన్తత్వాదేవమిత్త్వం సిధ్యతి ॥ యద్యపి ఘ
టాదౌ "యచ్ఛతిర్భోజనాతోఽన్యత్రమిన్నేతి వ్యాఖ్యాతమ్ - తథాప్యు
దాహృతచురాదిగ్రన్థానుగుణ్యేన "నకమ్యమిచమా,, మితి నిషేధప్రకరణస్థే
"యమోఽపరివేషణ,, ఇతి పరివేషణభిన్నేఽర్థేమిత్త్వనిషేధకే ఘటాద్యన్త
ర్గణసూత్రే భోజనావద్వేష్టనాఽపి గృహ్యతే వినిగమనా విరహాదిత్యాహుః ॥
ఏవంచ ఘటాదౌ "యమోఽపరివేషణ,, ఇత్యత్ర పరిపూర్వకస్య విషేర్హే
తుమణ్ణిజన్తస్య ల్యుటిరూపం "యమచపరివేషణే,, ఇత్యత్ర తు కేవలస్యై
వ విషేర్ల్యుటిరూపం, తథాచ భోజనావద్వేష్టనాయా అపిపరివేషణశబ్దార్థ
త్వాదుభయత్రాప్యమన్తత్వేనైవమిత్త్వంసిధ్యతి-వేష్టనేతు "అపరివేషణ,, ఇ
త్యనేనామన్తత్వప్రయుక్తమిత్త్వనిషేధేఽపి "యమచపరివేషణ,, ఇత్యనేన
మిత్త్వం సిధ్యతీతి దిక్ ॥ అవకీర్ణం - విషమయమితత్వాదేవవిశ్లథతయా విర
ళీభూయవ్యాకీర్ణం, తత్ర హేతుముత్ప్రేక్షమాణ ఆహ ॥ తనుపరిమళశ్రద్ధయేవే
తి ॥ తన్వాః గాత్రస్య పరిమళసౌరభవిశేషే శ్రద్ధయాస్పృహయేవ - శిరీష

సౌరభాస్వాదనేచ్ఛయేవేతి భావః "శ్రద్ధాసంప్రత్యయఃస్పృహే,, త్యమరః-
అవకీర్ణం, అనేన సీతాయాః పద్మినీజాతిత్వం, సూచితం తథాచ తల్లక్షణం" క
మలముకుళమృద్వీఫుల్లరాజీవ గన్ధిస్సురతపయసియస్యాస్సౌరభం దివ్యమఙ్గే ।చ
కితమృగదృగాభే ప్రాన్తరక్తేచ నేత్రే స్తనయుగళ మనర్ఘం శ్రీఫలశ్రీవిడమ్బి ॥
తిలకుసుమసమానాంబిభ్రతీనాసికాంయాద్విజగురుసురపూజాంశ్రద్దధానాసదైవ।
కువలయదళకాన్తిః కాపిచామ్పేయగౌరీవికచకమలకోశాకారకామాతపత్రా ॥
వ్రజతిమృదుసలీలం రాజహంసీవతన్వీ త్రివళిలలితమధ్యాహంసవాణీసువేషా ॥
మృదుశుచిలఘుభుఙ్క్తే మానినీగాఢలజ్జా ధవళకుసుమవాసోవల్లభాపద్మినీస్యా,,
దితి ,, కేశహస్తంకచకలాపం, కేశానాంకలాపః కేశహస్త ఇత్యస్వపదవిగ్ర
హః - అతఏవాయం నిత్యసమాసః "పాశఃపక్షశ్చహస్తశ్చ కలాపార్థాఃకచా
త్పరే,, ఇత్యనుశాసనాత్ - కచాత్పరేకచపర్యాయాత్పరతః ప్రయుజ్యమా
నాః పాశాదయస్త్రయః కలాపార్థాస్సమూహవాచకాభవన్తీతి తదర్థః ॥ ఏవం
చ కచాత్పరఇత్యనేన పాశాదిశబ్దానాం వ్యస్తతయా నిర్దేశసమూహవాచిత్వా
సంభవాన్నిత్యసమస్తాఏవైతే ఉక్తార్థబోధకాఇతి సాంప్రదాయికాః, అతఏ
వ "కచవాచకాత్పరేసన్తః కలాపోఽర్థాయేషా,, మిత్యమరసుధాయాముక్తం
"పాశస్తుమృగవశ్యాదిబన్ధనే । కర్ణాన్తేశోభనార్థస్స్యాత్కచాన్తేనికరార్థకః ॥
పాశః కేశాదిపూర్వస్స్యాత్తత్సంఘేకర్ణపూర్వకః । సుకర్ణాచస్వసామర్థ్యాన్మృ
గపక్ష్యాదిబన్ధనే ॥ పక్షోమాసార్ధకే గేహపార్శ్వసాధ్యవిశేషయోః । కేశాదేః
పరతోబృన్దేఖలేసఖిసహాయయోః ॥ హస్తఃకరేకరికరే సప్రకోష్ఠకరేఽపిచ ।
ఋక్షేకేశాత్పరే వ్రాతే,, ఇతి విశ్వమేదిన్యాదికోశాస్సంగచ్ఛన్తే - ఆబిభ్రా
ణాం దధానాం, అతఏవ - రతిపతేః కన్దర్పస్య రతిరేవలోకోత్తరతయాప్రసి
ద్ధరూపావార్యా, తస్యాః పతిరిత్యనేన తస్యా అపి కామనీయం తత్కామనీ
యకమితి ద్యోత్యతే॥ తేనచ వక్ష్యమాణరూపలావణ్యాదిసౌభాగ్యశేవధీభూతా
ప్సరోజనపూజార్హత్వమస్యావ్యజ్యతే, అర్చాహేతోః ఆరాధనాన్నిమిత్తా
త్ "నిమిత్తపర్యాయప్రయోగే సర్వాసాం ప్రాయదర్శన,, మితిపఞ్చమీ, అ
ప్సరోభిః ఊర్వశీప్రముఖాభిస్స్వర్గణికాభిః, భువిభూమౌ, విముక్తాంవిక్షిప్తాం
సమర్పితామితి యావత్ ॥ భువిరతిపతేరర్చాహేతోరితి వాయోజనా - చఞ్చ

రీకైః భ్రమరైః, అన్వక్ అనుగతం యథాస్యాత్తథా “అన్వగన్వక్షమనుగే ఽనుపదం క్లీబమవ్యయ,, మిత్యమరః ॥ సురతరోః కల్పవృక్షాత్-యాతాం భువం, ప్రాప్తామిత్యర్థః ॥ యద్వా ॥ చఞ్చరీకైః - అన్వగ్యాతాం అనుసృతామిత్యర్థః అథవా - చఞ్చరీకైరితి సహార్థేతృతీయా - వినాఽపి సహశబ్దయోగం తృతీయాభవత్యేవ “వృద్ధోయూనే,, తి నిర్దేశాత్, చఞ్చరీకైస్సహ అన్వగ్యాతాం అథస్తాదాగతామిత్యర్థః - సురతరోః మఞ్జరీంవల్లరీమివస్థితాం “వల్లరీం కలికామివే,,తివ్యాఖ్యానంత్వయుక్తం-కలికాయాశ్చఞ్చరీకానుయాతత్వోక్తేరనుపపత్తేర్మఞ్జరీశబ్దస్య కాలికార్థకత్వాభావాచ్చ - అతఏవ “కలికాకోరకః పుమాన్ । వల్లరీమఞ్జరీస్త్రియా,, వితి పృథగేవానుశాసనం దృశ్యతే “అన్వగ్యాతాంఅనుసృత్యయాతా,, మితి కేచిద్వ్యాచక్షతే ॥ నన్వత్ర కేశపాశస్య వికీర్ణత్వోక్తిరయుక్తా “నీలనాగాభయావేణ్యా జఘనంగతయైకయే,, తి కేశపాశస్య వేణీత్వవర్ణన విరోధాత్ - వేణీశబ్దోహిత్రిధావిభజ్యగ్రథిత కేశసన్నివేశఏవ ప్రసిద్ధ ఇతి చేన్న “ఏకవేణీధరాదీనా త్వయిచిన్తాపరాయణా,, తి రామాయణఏవోక్తత్వాత్ - ఏకవేణీనామత్రిధావిభాగవైధుర్యేణ సంహతః కేశపాశః - అతఏవ తత్ర “త్రిధావిభాగంవినాబద్ధః కేశపాశఏకవేణీత్యుచ్యత,,ఇతి గోవిన్దరాజీయ వ్యాఖ్యానంచ సంగచ్ఛతే ॥ అత్ర కేశపాశావకిరణంప్రతి తనుపరిమళశ్రద్ధాయాగగనకుసుమాయమానాయా అహేతోరపి హేతుత్వేన సంభావనాదసిద్ధవిషయాహేతూత్ప్రేక్షా - అవకీర్ణకేశపాశాయాస్సీతాయాశ్చఞ్చరీకానుగతకల్పతరుమఞ్జరీతాదాత్మ్యేనసంభావనాత్స్వరూపోత్ప్రేక్షా-విషయస్యోక్తత్వాదుక్తవిషయేత్యనయోస్సంసృష్టిః అనయోత్ప్రేక్షయా సీతాయాలోకోత్తర సౌకుమార్యాదికం వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణవస్తుధ్వనిః - అవకీర్ణకేశపాశత్వవర్ణనేన “నైవదంశాన్నమశకాన్న కీటాన్నసరీసృపాన్ । రాఘవోఽపనయేద్గాత్రాత్త్వద్గతేనాన్తరాత్మనే,, త్యాద్యుక్తప్రక్రియయా స్వభర్తృనుగుణావస్థావస్థితత్వద్యోతనాద్వస్తునా వస్తుధ్వనిః, తేన చ “ఆర్తార్తేముదితేహృష్టాప్రోషితేమలినాకృశే,, త్యాద్యుక్తపాతివ్రత్యలక్షణస్య పరాకాష్ఠావ్యజ్యత ఇత్యన్యోఽపి వస్తుధ్వనిః - అనేనైవ వికీర్ణకేశపాశత్వవర్ణనేన సీతాయా స్తత్సమీకరణేఽౌదాసీన్యద్యోతనా దరతిర్వ్యజ్యతే

వ్యక్షావ్యజ్యతే "అన్యత్రా ప్రీతిరరతి,, రితి తల్లక్షణమ్॥..................॥౨౭౨॥

{మూ ॥ ఆనీతంయత్త్వరితమచలాదుత్తరీయం ప్లవజ్ఞై
{రస్యాకారైస్సదృశమభిత స్తవత్ప్రియారూపచిహ్నమ్।

{బాలాదిత్యద్యుతిసహచరం చారువాసోవసానాం సం
{ధ్యారాగవ్యతికరవతీం చన్ద్రలేఖామివాన్యామ్॥౭౯॥

వ్యా॥ * ఆనీతమితి * ప్లవనంప్లవః - ప్లవేనగచ్ఛన్తీతిప్లవఙ్గాః "గమశ్చే,,తి ఖచి "ఖచ్చుడిద్వావక్తవ్య,, ఇతిడిత్త్వే "టేః,, రితి టిలోపః "ఖత్యనవ్యయస్యే,,తి ముమాగమః - తైః కపిభిః అచలాత్ ఋశ్యమూకగుహాప్రదేశాదితియావత్ "అచలాత్ మతఙ్గపర్వతా,, దితి కేషాంచిద్వ్యాఖ్యానం తు శ్రీరామాయణవిరోధాదుపేక్ష్యం, యత్ ఉత్తరీయం- ఉత్తరస్మిన్దేహేభవం ఉత్తరీయం - భవార్థే "గహాదిభ్యశ్చే,, తిఛః "ద్వౌప్రావారోత్తరాసఙ్గౌ సమౌబృహతికాతథా । సంవ్యానముత్తరీయంస్యా,, దిత్యమరః ॥ ఊర్ధ్వాఙ్గధార్యంవాస ఇత్యర్థః - త్వరితం శీఘ్రంయథాస్యాత్తథా - ఆనీతంసమీపం ప్రాపితం - అత్ర "ఏవముక్తస్తుసుగ్రీవ శ్శైలస్యగహనాంగుహామ్ । ప్రవివేశతతశ్శీఘ్రం రాఘవప్రియకామ్యయా ॥ ఉత్తరీయంగృహీత్వాతు శుభాన్యాభరణానిచ । ఇదంపశ్యేతి రామాయదర్శయామాసవానర,, ఇత్యేతత్ స్మారితం- యద్యపి కిష్కిన్ధాకాణ్డే సుగ్రీవేణైకేనైవోత్తరీయాభరణానయనముక్తం నతు బహుభిర్వానరైః - తథాఽపి సున్దరకాణ్డే "తతస్త్వద్ధ్రాత్రశోభీనిరక్షసాహ్రియమాణయా । యాన్యాభరణజాలాని పాతితానిమహీతలే ॥ తానిసర్వాణిరామాయ ఆనీయహరియూథపాః । సంహృష్టాదర్శయామాసు ర్గతింతునవిదుస్తవే,,తి హనూమదుక్తైరత్రప్లవఙ్గైరితిబహువచనోపాదానం- సుగ్రీవేణైకేనానీతత్వోక్తిస్తుప్రాధాన్యాభిప్రాయేణ "తానిరామాయదత్తాని మయైవోపహృతానిచ । స్వనవన్త్యవకీర్ణాని తస్మిన్విహతచేతసి,, తి తదుత్తరత్రహనూమదానీతత్వోక్తిరప్యేవమేవసమాధేయా- అస్యఉత్తరీయస్యేత్యర్థః ॥ ఆకారైఃవిన్యాసవిశేషైః - సదృశంతుల్యం - ఏతదుత్తరీయసమరూపమిత్యర్థః ॥ అత్ర "పీతేనైకేనసంవీతాం క్లిష్టేనోత్తమవాససా । ఇదంచిరగృహీతత్వాద్వసనంక్లిష్టవత్తరమ్ । తథాఽపినూనంతద్వర్ణం తథాశ్రీమద్యథేతరత్ ॥ తదేకవాసస్సంవీతాం,,

ఇత్యేతదనుసంధేయం - అభితఃపరితః త్వత్ప్రియాయాః రాజహంస్యాః రూపం అకారసదృశః ఆకారః చిహ్నంలక్షణం యస్య తత్తథోక్తం సౌవర్ణ తన్తు చమత్కృతరాజహంస్యాకృతిచిహ్నితమిత్యర్థః - అనేన రాజహంసస్య సీతా సందర్శనయోగ్యతాయాం ప్రత్యాసత్త్యతిశయోద్యోతితః - బాలస్యప్రత్యగ్రో దితస్య ఆదిత్యస్యసవితుః ద్యుతేః సహచరం తత్తుల్యమితి యావత్ ॥ అనేన వాససస్సౌవర్ణత్వం ద్యోత్యతే ॥ అతఏవ, చారుసున్దరం - వాసఃపీతామ్బరమిత్యర్థః - వసానాం ఆచ్ఛాదయన్తీం " వసఆచ్ఛాదనే,, అస్మాదాదాదికాత్కర్తరిశానచ్-అతఏవ, సంధ్యారాగస్యసాన్ధ్యారుణిమ్నః వ్యతికరస్సంపర్కః సోస్యాఅస్తీతి సంధ్యారాగవ్యతికరవతీ - తాంతథోక్తాం అన్యాంప్రసిద్ధన్నలేఖాతోవిలక్షణాం - చన్ద్రలేఖాం ఇన్దుకలామివస్థితాం - చన్ద్రలేఖోపమ్యేన సీతాయాం నిష్కలఙ్కత్వం మహత్యపిక్రిమని రామణీయకాతిశయః లావణ్యాతిశయో విరహజనిత పాణ్డిమాతిశయశ్చేత్యాదికంద్యోత్యతే॥ అనేన "దర్శశుక్లపక్షాదౌ చన్ద్రలేఖామివామలా,,మిత్యేతత్ స్మార్యతే, శుక్లపక్షచన్ద్రరేఖాయాస్సాంధ్యరాగ సంబన్ధోహ్యనశ్యంభావీ - అత్రత్వత్ప్రియారూపచిహ్నామిత్యత్ర రాజహంసీరూపస్య వసనచిహ్నత్వా సంభవాత్తత్సదృశం రూపమిత్యౌపమ్యాక్షేపాదసంభవద్వస్తుసంబన్ధనిబన్ధనానిదర్శనా - బాలాదిత్యద్యుతిసహచరమిత్యత్రానుక్తధర్మాసమాసగాఆర్థీఉపమా - అన్యత్సర్వం పూర్వస్మిన్నాశ్వాసే రాకాచన్ద్రద్యుతి సహచరమిత్యత్ర నిరూపితం - సౌవర్ణపరిధానవత్యా స్సీతాయాస్సాంధ్యరాగసంభిన్నాన్యచన్ద్రరేఖాతాదాత్మ్యేన సంభావనాత్స్వరూపోత్ప్రేక్షాఉక్తవిషయా - నచేయముపమైవేతిభ్రమితవ్యం - తథాసత్యన్యామిత్యస్య వైయర్థ్యాపత్తేః - అస్యాశ్చోక్తోపమాసాపేక్షత్వాత్సంకరః - నిదర్శనయాసహసంసృష్టిః - చరంచారువాసోవసేతివ్యఞ్జనద్వయద్వయస్యావ్యవధానేనావృత్తేశ్ఛేకానుప్రాసశ్శబ్దాలంకారః " భవేదవ్యవధానేనద్వయోర్వ్యఞ్జనయుగ్మయోః। ఆవృత్తిర్యత్రసబుద్ధైశ్ఛేకానుప్రాసఇష్యతే,, ఇతి లక్షణాత్ - నచాత్రవ్యఞ్జనద్వయస్యావృత్తావపి స్వరపౌనరుక్త్యాభావేనచ్ఛేకానుప్రాసః ॥ " మహీమహీనవిభవాధత్తేక్షేమంకరేకరే,, ఇత్యాదౌ ఛేకానుప్రాసోదాహరణే సస్వరవ్యఞ్జనద్వయస్యైవావ్యవధానేనావృత్తేర్దర్శ

సాదితివాచ్యం, అనుప్రాసయోర్వ్యఞ్జనావృత్తివిశేషనియతయోస్స్వరపౌన రుక్త్యస్యాభ్యుచ్చయమాత్రత్వాత్ - నహితత్రస్వరావృత్తిరవ్యవశ్యంభావినీ, తదుక్తం విద్యానాథేన "ఛేకానుప్రాసేవృత్త్యనుప్రాసేచ స్వరపౌనరుక్త్య మానుషఙ్గికం - యమకేతుసస్వరయోర్వ్యఞ్జనయుగ్మయోరావృత్తి,, రితి అన్యథా-అనుప్రాసోఽపి యమకమేవస్యాత్ "యమకంపౌనరుక్త్యేతు స్వర వ్యఞ్జనయుగ్మయో,, రితిహి యమకలక్షణం తేనైవోక్తం- నన్వేవం "మహీమ హీనే,, త్యాదికంఛేకానుప్రాసస్యనోదాహరణం భవితుమర్హతి, సస్వర వ్య ఞ్జనద్వయావృత్తిసద్భావాత్ - కింతు యమకస్యైవేతిచేన్న - విద్యానాథో క్తలక్షణేస్వరవ్యఞ్జనయుగ్మయోరితి కథన ముపలక్షణం, సస్వరవ్యఞ్జనానాం బహూనామావృత్తావపి యమకవ్యవహారదర్శనాత్ - అతఏవ "ఆవర్త్యతేఽ ర్థభేదేన సస్వరవ్యఞ్జనావళిః - యదాతదాస్యాద్యమకం బహుధాఽద్యస్నమ ధ్యగ,, మితి సాహిత్యరత్నాకరోక్తిస్సంగచ్ఛతే॥ అన్యథా "ప్రతాపఃకాక తీన్ద్రస్య మహామహిమతేజసః । శ్రియందధాతిపద్మేష్ట మహామహిమతేజస,, ఇ తి తదీయమేవయమకోదాహరణం నసంగచ్ఛేత ॥ తస్మాదనేకసస్వరవ్యఞ్జనా వృత్తౌ యమకం-వ్యఞ్జనానామేకద్విప్రభృతీనాం,ద్వయోర్వాతయోరావృత్తా వనుప్రాసఇత్యేవాలంకారికపద్ధతిః - ఏవంచ "మహీమహీనే,, త్యాదావస్వ రసాహిత్యేన వ్యఞ్జనద్వయస్యావృత్తావపి నఛేకానుప్రాసక్షతిః - పరంత్వధి కంత్విత్ న్యాయేనాభ్యుచ్చయఏవేతిదిక్॥......................॥౧౯॥

{ మూ॥ వక్తుంమార్గంకిలవసుమతీం జగ్ముషస్తత్పదాబ్జా
స్సఙ్గోరస్య త్వదుపమరుతే ర్దక్షిణస్యాస్యతుల్యమ్ । }
{ అజ్మ్యారూఢే చరణకమలేమతుౕరేణోపధేయం వా
మంశాఖాశిఖరనిహితం వీక్ష్యగాఢంవిషణ్ణామ్ ॥ ౨౦॥ }

వ్యా॥ * వక్తుమితి * మార్గంరావణాపహృతాయాస్తస్యాఃప్రస్థానపథం, వక్తుంకిల - మహ్యమావేదయితుమివ, తస్యాః సీతాయాః - పదాబ్జాత్ చరణక మలాత్, వసుమతీంవసుధాం- జగ్ముషఃగతవతః,గమధాతోర్లిటః "క్వసుశ్చే,, తి క్వసుః "గమహనే,, త్యాదినాఉపధాలోపః ॥ "వసోస్సంప్రసారణ ,, మితి సంప్రసారణే "సంప్రసారణాచ్చే,, తి పూర్వరూపే "ఇణ్కోః,, రితి

షత్వం “విభాషాగమహనవిదవిశా„ మితి విహిత ఇడాగమస్సంప్రసారణ విషయే అకృతవ్యూహపరిభాషయానప్రవర్తతె “విభాషాపూర్వాహ్ణా„ తి సూత్రేభాష్యే “పపుషఇదంపపివమూత్ప„ మితి ప్రయోగాల్లోకేఽపిక్వచిత్క్వసౌస్నాఘుతాఽస్తీతి పూర్వస్మిన్నాశ్వాసేవింశతితమశ్లోకె “తల్పమాతస్థుషీణా„మిత్యత్రవిస్తరేణావోచామ, త్వాండఉపమాయస్యాః త్వదుపమా, త్వదుపమా రుతిఃరుతంధ్వనిః, యస్య, తస్యతథోక్తస్య, రౌతెర్భావెక్తిః “ప్రతికృతిరుపమోపమానంస్యా„ దిత్యమరః, త్వన్నినాదతుల్యనినాదస్యేత్యర్థః, దక్షిణస్య, అపసవ్యచరణనిధేయస్యేతియావత్ “అపసవ్యంతుదక్షిణ„ ఇత్యమరః ॥ అస్య మత్సమీపవర్తినఇత్యర్థః, మఞ్జీరస్యనూపురస్య, తుల్యంసదృశం, “తుల్యార్థై„ రిత్యాదినాషష్ఠీ అనేనచ సందర్భేణ “చరణాన్నూపురంభ్రష్టం వైదేహ్యారత్నభూషితమ్ । విద్యున్మణ్డలసంకాశం పపాతమధురస్వర„ మిత్యేతత్ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతె ॥ యద్యపి నూపురభ్రంశోజటాయుసమ్మర్దాత్ప్రాగేవ వర్ణిత శ్రీరామాయణె, నతు ఋశ్యమూకగతకపిమధ్యే, తత్రహి “హ్రియమాణాతువైదేహీ కంచిన్నాథమపశ్యతీ । దదర్శగిరిశృఙ్గస్థాన్పఞ్చవానరపుంగవాన్ ॥ తెషాంమధ్యేవిశాలాక్షీ కౌశేయంకనకప్రభమ్ । ఉత్తరీయంవరారోహా శుభాన్యాభరణానిచ ॥ ముమోచయదిరామాయ శంసేయురితిమైథిలీ ॥ వస్త్రముత్సృజ్యతన్మధ్యే నిక్షిప్తంసహభూషణ„ మితి సామాన్యతఏతావదేవోక్తం, నతు కణ్ఠతోనూపురభ్రంశనం, ,తథాఽప్యత్రశ్లోకె అస్యేత్యుక్తిః పూర్వంస్రస్తస్య తస్యైవ మఞ్జీరస్య సీతాతివర్తనానన్తరం కదాచిత్పర్యటద్భిర్వానరైర్లబ్ధత్వసంభావనయావా, వానరేషు నూపురాన్తరంపాతిత మితిసంభావనయావేతి సమాధేయం, అతఏవ వానరోపహృతెష్వాభరణెషు భగవతా శ్రీరామచన్ద్రేణ ప్రదర్శితెషు “నాహంజానామికెయూరె నాహంజానామికుణ్డలే । నూపురెత్వభిజానామి నిత్యంపాదాభివన్దనా„ దితి లక్ష్మణస్య నూపురాభిజ్ఞానోక్తిస్సంగచ్ఛతే ॥ నను తత్రాపి కెయూరకుణ్డలాపరిజ్ఞానద్రఢిమ్నేపరం నూపురాభిజ్ఞానవర్ణనం, నతు తత్ర నూపురసద్భావాదితిచెత్తదాస్వతస్సిద్ధాతిశయ కవిప్రౌఢోక్తినిబద్ధనైవేయముక్తిరితి సంతోష్టవ్యమాయుష్మతా, అస్మిన్పక్షే అసంబన్ధేసంబన్ధకథనరూపాతిశయోక్తి రిత్యవధాతవ్యం -

అఙ్కమఙ్కముత్సఙ్గే, ఆరూఢం అధిరూఢంన్యస్తమితియావత్ తస్మింస్సరోస్త్రే "ఉత్సఙ్గచిహ్నయోరఙ్కః" ఇత్యమరః ॥ చరణమేవకమలం, చరణంకమలమివేతివా, తస్మిన్ తస్యాః పాదపద్మ ఇత్యర్థః, అనేన సీతాచరణస్యారుణ్య సౌకుమార్యభోగ్యత్వ రమణీయత్వాదీని వ్యజ్యన్తే - మత్కరేణ మమపాణినా, ఉపధేయం నిధాతుమర్హం యోజనీయమిత్యర్థః, అనేన "వాసోఽఙ్గరాగాభరణమాలాశయ్యాసనాదిషు । యత్ర యత్రస్పృహా తత్తద్దేశకాలానురూపతః ॥ అత్యాదరేణసత్కారఉపచారఇతీర్యతే,, ఇత్యుక్తోపచారరచనాచాతుర్యం రామచన్ద్రస్యద్యోతితం - శాఖాయాః, శిఖరే- నిహితం - భర్తురసాన్నిధ్యే భూషణధారణమనుచితమితి స్వచరణాదవముచ్యనిక్షిప్తమిత్యర్థః - అనేనాస్థావిరహేణాభరణానాంవృక్షశాఖానిక్షేపాదరతిర్నామావస్థా ద్యోతితా, లక్షణంతూక్తం, అత్ర "వైదేహ్యయానిచాన్యేషు తదారామోఽనవకీర్తయత్ । తాన్యాభరణజాలాని శాఖాశోభీన్య లక్షయ,, దిత్యేతత్స్మర్తవ్యం అతఏవాత్ర వామంమఞ్జీరమితికథనమాభరణాన్తరోపలక్షణ మితిధ్యేయం వామంసవ్యపాదనిధేయం మఞ్జీరమిత్యర్థః, దక్షిణస్య మఞ్జీరస్య తుల్యమిత్యర్థాత్ "వామంశరీరేసవ్యంస్యా ,, దిత్యమరః ॥ వీక్ష్యవిశేషేణదృష్ట్వా, ఉపసర్గేణ దర్శనస్య పౌనఃపున్యద్యోతకేన చకార్యాన్తరసద్భావోత్సఙ్గాధిరూఢే మచ్చరణేలైనైవ యోజనీయస్యతవాపీదృశీదుర్దశా- ప్రాప్తైత్యనుస్మరణపూర్వక దైన్యాతిశయోద్యోత్యతే ॥ అతఏవస్మృతిర్దైన్యంచ సంచారిణావ్యజ్యేతే లక్షణంతూక్తం, గాఢంనితాన్తం "తీవ్రైకాన్తనితాన్తాని గాఢబాఢదృఢానిచ,, త్యమరః ॥ విషణ్ణాంవిషాదంప్రాప్తాం, విషాదోనామేష్టానవాప్తివిపదాదిజనితానుతాపః, తదుక్తం రసార్ణవసుధాకరే "ప్రారబ్ధకార్యాసిద్ధ్యాదేర్విషాదస్సత్త్వసంక్షయః । అపరాధపరిజ్ఞానాదనుతాపస్తుయోభవేత్ । విషాదస్సత్రిధాజ్యేష్ఠమధ్యమాధమసంశ్రయాత్ ॥ సహాయాన్వేషణోపాయచిన్తాద్యాఉత్తమేస్మృతాః ॥ అనుత్సాహశ్చవైచిత్త్య మిత్యాద్యామధ్యమేమతాః । అధమస్యానుభావాస్స్యుర్వైచిత్త్యమవలోకనమ్ ॥ రోదనంశ్వసితంధ్యానంముఖశోషాదయోఽపిచే,, తి ॥ అత్రపూర్వార్ధేసీతామఞ్జీరాధఃపతనంప్రత్యఫలస్యాపి తన్మార్గకథనస్య తత్ఫలత్వేన సంభావనాత్ఫలోత్ప్రేక్షా, అసిద్ధవిష

యా- త్వదుపమరులెరితి మఞ్జీరవిశేషణస్య మార్గకథనాచిత్యాభిప్రాయ గర్భత్వాత్పరికర ఉక్తో ల్పే క్లిష్టోల్లేజక ఇతి సంకరః ॥ పదాబ్జాదిత్యుపమయాఽయం సంకరస్సంసృజ్యతే ॥ ఉత్తరార్ధవిషయిణః కమలస్య స్వాత్మనారామకర్తృకమఞ్జీరయోజనలక్షణకార్యానుపయోగితయా విషయభూతసీతాచరణాత్మనా పరిణత్యపేక్షణాత్పరిణామాలంకారః ॥ ఉపమితసమాసాశ్రయణేనోపమావేతిసందేహో దనయోస్సందేహసంకరః - అన్యతరసాధకబాధక ప్రమాణవిరహేణ సందేహఏవ పర్యవసానాత్ - సాధకబాధకప్రమాణసద్భావేహి సందేహనివృత్తిః ॥ ఉక్తప్రకారవామమఞ్జీరదర్శనస్య గాఢవిష్ణతాంప్రతి హేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గంచేత్యేతేషాంసంసృష్టిః॥........................॥౨౦॥

{ మూ ॥ అఙ్గైర్గ్లాయత్కిసలయసమైరుజ్ఝితాకల్పపుష్పై
{ ర్గాఢాశ్లిష్టాం వపుషివిమలే బిమ్బితాభిర్లతాభిః ।
{ సంతాపోష్ణశ్వసనపరుషచ్ఛాయయాకించ (చి) దూ(దీ)
{ నాంబన్దీభూతాంనిశిచరగృహేసద్గుణస్యేవలక్ష్మీమ్ ॥ ౨౧ ॥

వ్యా॥ * అఙ్గైరితి * కించేతిపూర్వోక్తార్థసముచ్చయే ॥ సకేసల మేతావదేవ - అపితు మదపష్ఠాస్తరమపి భవేదితిభావః- గ్లాయన్తిగ్లానిముపగచ్ఛన్తియాని - కిసలయాని - తైః - సమైః సదృశైః- "తుల్యార్థై"రితి తృతీయాయాం "పూర్వసదృశసమోనార్థకలహనిపుణమిశ్రశ్లక్ష్ణై"రితి తృతీయాసమాసః "వ్లైహర్షక్షయే" అస్మాల్లటశ్శతా - విరహతాపాతిరేకేణాతిమాత్రంమ్లానైరితిభావః " పరిమ్లానాంతపస్వినీ" మిత్యేతదత్రస్మర్తవ్యం- ఆకల్పాఃభూషణాని, పుష్పాణీవ - ఆకల్పపుష్పాణి - ఉజ్ఝితానిత్యక్తాని ఆకల్పపుష్పాణి - యైస్తథోక్తైః అఙ్గైఃఅవయవైః - ఉపలక్షితాం " ఇత్థంభూతలక్షణే" ఇతి తృతీయా "భూషణైరుత్తమైర్హీనా" మిత్యేతదత్రస్మర్తవ్యం - భర్తృసన్నిధానాద్విస్పష్టాభరణామితిభావః- విమలేనిసర్గతోలావణ్యసుభగే ఇతిభావః - ఇదంచవక్ష్యమాణలతాప్రతిబిమ్బగ్రహణసాభిప్రాయం,వపుషిగాత్రే-బిమ్బితాభిః-ప్రతిబిమ్బితాభిః"పీగతౌ"బవయోరభేదః"ఉల్బాదయశ్చ" త్యాణాదికేబన్ప్రత్యయే నుమాగమహ్రస్వయోర్బిమ్బమితిరూపం-"బిమ్బంతుప్రతిబిమ్బేస్యాన్మణ్డలేబి

మ్బికాఫలే,, ఇతి హేమః-బిమ్బాన్యాసాంసన్తీతి బిమ్బవత్యః - బిమ్బవత్యః కృతాఃబిమ్బితాః - బిమ్బవచ్ఛబ్దాత్తత్కరోతీతి ణిజన్తాత్కర్మణి క్తః - ణావిష్ఠవద్భావే "విన్మతోర్లుక్,, ఇతి మతుపోలుక్ ॥ బిమ్బాన్యాసాంసంజాతాని బిమ్బితాఇతివా - తారకాదిత్వాదితచ్ ॥ లతాభిః - వల్లీభిః - గాఢందృఢం - ఆశ్లిష్టాంపరిష్వక్తాం - సఖీభిరివేతిభావః - విమలతరదివ్యవిగ్రహప్రతిఫలిత లతావితానామిత్యభిప్రాయః- సంతాపేన అన్తస్సంజ్వరేణ-ఉష్ణండోష్మలం - యత్ - శ్వసనంనిశ్వాసః - తేన - పరుషావికలా యా ఛాయాకాన్తిః - తయా జ్ఞాపకభూతయా - దూనాంపరితప్తాంవయవాం ఉక్తవిధచ్ఛాయాజ్ఞాప్యావయవపరితాపామితి యావత్ "తప్యమానామివోష్ణేన మృణాలీమచిరోద్ధృతా,, మిత్యుక్తావస్థాప్రాప్త్యా శోచనీయామితిభావః - "ఉష్ణార్దితాంసానుసృతాస్రకణ్ఠీ,, మిత్యేతదప్యత్రానుసంధేయం "దూఙ్ పరితాపే,, అస్మాద్దివాదికాన్నిష్ఠాయాం "ఓదితశ్చే,,తి నత్వం - దూఙస్స్వాదిత్వాత్ "స్వాదితశ్చే,,తి స్వాదీనామోదిత్త్వవిధానాత్ ॥ నతు "దుగతౌ,, విత్యస్మాన్నిష్ఠాయాం - "దుగ్వోశ్చే,, త్యనేన నత్వదీర్ఘౌ, తథాసతి ప్రకృతవివక్షితపరితాపరూపార్థాసమర్పకతాపత్తిః - నచ "టుదుపరితాప,, ఇత్యస్మాన్నిష్ఠాయాం "దుగ్వోశ్చే,, త్యనేన నత్వదీర్ఘయోర్వివక్షితార్థభ్రంశాభావఇతి భ్రమితవ్యం - తస్యసానుబన్ధకత్వేన "దుగ్వోశ్చే,, త్యత్రాగ్రహణాత్ "నిరనుబన్ధకగ్రహణే నసానుబన్ధకస్యే,,తి పరిభాషణాద్దూనామితిరూపాసిద్ధేః, పరితాపార్థకదుధాతోర్దుతఇత్యేవరూపం - అతఏవ "మృదుతయాదుతయే,,తి మాఘప్రయోగశ్చసంగచ్ఛతే ॥ అత్ర "పీడితాందుఃఖసంతప్తాం - సుఖార్హాందుఃఖసంతప్తాం - నిశ్వాసబహులాంభీరుం - నిశ్వసన్తీంపునఃపునః ! నిశ్వసన్తీం సుదుఃఖార్తాం - దహన్తీమివనిశ్వాసై ర్వృక్షాన్పల్లవధారిణ,, ఇత్యాదికమనుసంధాతవ్యం - అనేన "అపిచాస్యావిశాలాక్ష్యా నకించిదుపలక్షయే ! విరూపమపిచాఙ్గేషు సూక్ష్మమపిలక్షణమ్ ॥ ఛాయావైగుణ్యమాత్రంతు శఙ్కే దుఃఖముపస్థితమ్ ॥ అదుఃఖార్హామిమాం దేవీం వైహాయసముపస్థితా,, మిత్యేతత్ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే, "ఛాయయాకించదీనా,, మితి క్వచిత్పాఠోదృశ్యతే - తదాఽపి, కించేత్యేతదుక్తార్థసముచ్చయఏవ-ఉపలక్షితామితి శేషః ॥ దీనామిత్యస్యతు క్షీణామిత్యర్థః

"దీజ్ క్షయే,, ఇత్యస్మాద్దైవాదికాత్స్వాదిత్వేనాదిత్త్వాత్ "ఓదితశ్చ,, త్యే వనిష్ఠానత్వే- అత్ర "శోకసంతాపదీనాఙ్గీ,,మిత్యేతదనుస్మర్తవ్యం, నన్వేవం "మన్యేదీనాంనిశిచరగృహే,, ఇతి పూర్వమేతత్కుళకాదిమశ్లోకఏవ దీనామిత్యుక్తత్వా దత్రాపి దీనామితిపాఠే పౌనరుక్త్యాపత్తిరితిచేన్నైవం "తతో మలినసంవీతా,, మిత్యాది శ్రీరామాయణస్థకుళకే "ఉపవాసకృశాందీనాం,అశ్రుపూర్ణముఖీందీనాం కృశామనశనేనచ। శోకధ్యానపరాందీనాం నిత్యందుఃఖపరాయణా,, మితి దీనాశబ్ద పౌనరుక్త్యస్యేవాత్రత్య దీనాశబ్ద పౌనరుక్త్యస్యాపి దైన్యాతిశయఖ్యాపనార్థత్వేనాదోషాత్ - ప్రత్యుత "తత్సాధవోననవిదన్తివిదన్తికింత్వి,, త్యాదావివగుణత్వాచ్చ,, అతఏవ తత్ర "కృశాందీనామితిపునః పునరుక్తిః కార్శ్యదైన్యయోరతిశయప్రదర్శనాయే,,తి వ్యాచఖ్యౌ గోవిన్దరాజః ॥ వస్తుతస్తు పూర్వం మన్యేదీనా మిత్యత్రానార్ధ్యలక్షణాదైన్యం ప్రాప్తామితి అత్రత్యస్య దీనామిత్యస్య క్షీణామితిచ వ్యాఖ్యాతత్వాన్నైవపౌనరుక్త్యశఙ్కాయా అవకాశః । యద్వా । అత్ర త్రస్తామిత్యర్థఇత్యపౌనరుక్త్యం, తథాచవిశ్వః "దీనామూషకయోషాయాం దుర్గతేకాతరేఽస్యవ,, దితి అస్మిన్నర్థేఽపి చ్ఛాయమేతితృతీయాపూర్వపదేవోపలక్షణార్థా-అత్ర "మృగకన్యామివత్రస్తాం, విత్రస్తాంపరమోద్విగ్నా,, మిత్యుక్తోఽర్థః స్మర్తవ్యః ॥ "సంతాపోష్ణశ్వసనపరుషచ్ఛాయయాకించిమానా,, మితిపాఠే ఉష్ణోష్ణనిశ్వాస విషమితచ్ఛాయతయా పూర్వాపేక్షయా యత్కించిన్న్యూనరూపామిత్యర్థః "ఉపవాసకృశాందీనాం నిశ్వసన్తీంపునఃపునః। మన్దప్రఖ్యాయమానేనరూపేణరుచిరప్రభామ్ । పినద్ధాంధూమజాలేనశిఖామివవిభావసో,, రిత్యుక్తరీత్యా ఇదంతదితిశనైః ప్రత్యభిజ్ఞేయరూపామితిభావః-నిశిచరస్యరావణస్య గృహే, బన్దీభూతాంప్రగ్రహీభూతాం "ప్రగ్రహోపగ్రహౌబన్ద్యా,, మిత్యమరః -అబద్ధీబన్దీసంపద్యమానాభూతాబన్దీభూతేతి విగ్రహః- బన్దీశబ్దో నిత్యస్త్రీలిఙ్గో బలాద్గృహీతప్రతిబద్ధప్రాణివాచకః - నన్దనస్య ఇన్ద్రోద్యానస్య, లక్ష్మీంశ్రియమివ, తదధిష్ఠాత్రీందేవతాం మూర్తీభూతామివస్థితాం, అత్రసీతాయా బన్దీకృతనన్దనవనలక్ష్మీతాదాత్మ్యసంభావనారూపస్వరూపోత్ప్రేక్షా । మ్లాయత్కిసలయసమైః - ఉజ్ఝితాకల్పపుష్పై రిత్యుపమాభ్యాం - వపుషిలతాప్రతిఫలనా

సంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధోక్తి రూపాతిశయోక్తిసంకీర్ణేన, విమలేఇతి సాభిప్రా
యవిశేషణ రూపపరికరేణచోపజీవితేతి సంకరః ॥ .... ॥౨౦॥

{ మూ॥ చేతోవృత్తింశమయతిబహిస్సర్వథామేనిరోధే }
{ మధ్యేకస్మిన్ప్రణిహితధియం మాన్థథే నాగమేన । }
{ అభ్యాసస్య స్థిమనితరజసో భావనాయాః ప్రకర్షాత్స్వ }
{ న్తైనాన్తర్విలయమ్మృదునా నిర్వికల్పంసమాధిమ్॥౨౧॥ }

వ్యా॥ * చేతఇతి * అత్రేయంయోగవిదాం ప్రక్రియాఽనుసంధేయా-యో
గోనామచిత్తస్య రజస్తమోవృత్తినిరోధః- తదాహభగవాన్పతఞ్జలిః "యోగ
శ్చిత్తవృత్తినిరోధః,, ఇతి ॥ చిత్తస్యరజస్తమోవృత్తీనాం నిరోధోయోగఇతి త
దర్థః - అతస్సంప్రజ్ఞాతేసాత్త్వికవృత్తిసత్త్వేపి నావ్యాప్తిః, తస్యచాఙ్గాని
యమాదీన్యష్టౌ - యాన్యసూత్రయత్పతఞ్జలిః ॥ " యమనియమాసనప్రాణా
యామ ప్రత్యాహారధారణాధ్యానసమాధయోఽష్టావఙ్గాని ,, ఇతి ॥ ఇహ
కానిచిత్సమాధేస్సాక్షాదుపకారకత్వేనాన్తరాణ్యఙ్గాని । యథా ధారణా
దీని - కానిచిత్ప్రతిపక్షభూత హింసాదివితర్కోన్మూలనద్వారేణ సమాధే
రుపకుర్వన్తి । యథా యమనియమాదీని- తత్రాసన దీనా ముత్తరోత్తర ముప
కారకత్వం - యథా - సత్యాసనజయే ప్రాణాయామస్థైర్యం ఏవముత్తరత్రా
పి నేయం- క్రమేణైషాంస్వరూపం వదన్నాదౌయమస్వరూపమసూత్రయ
త్ " అహింసాసత్యాస్తేయబ్రహ్మచర్యాపరిగ్రహాయమాః,, ఇతి ॥ తత్రప్రాణ
వియోగప్రయోజకోవ్యాపారోహింసా,సాచ సర్వానర్థహేతుః । తదభావోఽ
హింసా । హింసాయాస్సర్వకాలమేవపరిహార్యత్వాత్ ప్రథమంతదభావా యా
హింసానిర్దేశః ॥ సత్యంపరహితార్థంయథార్థకథనం - వాఙ్మనసయోర్యథార్థత్వం
వా, బలాద్రహసివాపరాద ద్రవ్యహరణంస్తేయః,తదభావోఽస్తేయః- బ్రహ్మచర్య
ముపస్థసంయమః,అపరిగ్రహోనామదేహయాత్రాతిరిక్తభోగసాధనాఽస్వీకా
రః, ఏతే పఞ్చయమాయోగస్య విరోధిహింసాఽసత్యస్తేయ స్త్రీసఙ్గపరిగ్రహ
నిరాసకత్వేనాఙ్గత్వంభజన్తే ॥ నియమానాహ ॥ " శౌచసంతోషతపస్స్వా
ధ్యాయేశ్వరప్రణిధానాని నియమాః,, ఇతి ॥ శౌచంద్వివిధంబాహ్యమాభ్యన్తరం
చ।బాహ్యంమృజ్జలాదిభిః కాయాదిప్రక్షాళనం,ఆభ్యన్తరం మైత్ర్యాదిభావనయా

చిత్తస్యాసూయాదిమలరాహిత్యం - సంతోషః ప్రాణధారణమాత్రహేతునాతుష్టిః, తపఃద్వంద్వసహనం, యథాయోగంకృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాదికంచ ॥ స్వాధ్యాయః ప్రణవాభ్యాసః, ఈశ్వరేసర్వకర్మణామర్పణమీశ్వరప్రణిధానమితి తదర్థః ॥ ఆసనస్వరూపమాహ ॥ “స్థిరసుఖమాసన,,మితి ॥ ఆస్యతేఽనేనేత్యాసనం పద్మాసనాది - తద్యదాస్థిరం నిష్కమ్పం సుఖమనుద్వేజనీయం చ భవతితదాయోగాఙ్గతాంభజతఇత్యర్థః, ఆసనసాధ్యం ప్రాణాయామమాహ “తస్మిన్సతిశ్వాసప్రశ్వాసయోర్గతివిచ్ఛేదఃప్రాణాయామ,, ఇతి ॥ ఆసనస్థైర్యేసతిబాహ్యకౌక్ష్యవాయ్వోరన్తర్బహిరపిగతివిచ్ఛేదః ప్రాణాయామఇత్యర్థః ప్రత్యాహారలక్షణమాహ ॥ “స్వవిషయాసంప్రయోగేచిత్తస్యస్వరూపానుకారఇవేన్ద్రియాణాం ప్రత్యాహార,, ఇతి ॥ శుద్ధస్యచిత్తస్య శబ్దాదిభిర్విషయైరసంప్రయోగేసతి వైరాగ్యాద్విషయేభ్యో వియుజ్యతత్త్వాభిముఖ్యసతీతియావత్ - ఇన్ద్రియాణాం చక్షురాదీనాంయశ్చిత్తస్య స్వరూపానుకారః స్వవిషయాసంప్రయోగేన తత్త్వాభిముఖ్యరూప స్సప్రత్యాహారః- ఇన్ద్రియాణివిషయేభ్యః ప్రతిలోమ్యేనాహ్రియన్తేఽస్మిన్నితి వ్యుత్పత్తేః, ఇన్ద్రియాణాంవిషయపరాణాం చిత్తవత్తత్త్వాభిముఖ్యం నాస్తీతిద్యోతనార్థఇవశబ్దః, యథామక్షికా మధుకరరాజంచలన్తమనుచలన్తిస్థితమనుస్థితాభవన్తి తథాచిత్తానుసారీణీన్ద్రియాణితన్నిరోధేనైవ నిరుధ్యన్తే, నయత్నాన్తరేణేతి తాత్పర్యం, అతశ్చిత్తనిరోధేతానిప్రత్యాహృతానిభవన్తి - తేషాం తత్స్వరూపానుకారః ప్రత్యాహారఇత్యర్థః,ఏతాని యమాదీని ప్రత్యాహారాన్తాని పఞ్చ యోగస్యబహిరఙ్గసాధనాని - ధారణాధ్యానంసమాధిరిత్యేతత్త్రయమన్తరఙ్గసాధనం, తథాచసూత్రం “త్రయమన్తరఙ్గంపూర్వేభ్య,, ఇతి ॥ “తదేతద్ధారణాధ్యానసమాధిత్రయమన్తరఙ్గం సంప్రజ్ఞాతసమాధేః పూర్వేభ్యోయమాదిభ్యఃపఞ్చభ్యస్సాధనేభ్యఇతీ,, తి తద్భాష్యం, తచ్చ సంయమశబ్దేనోచ్యతే - తథాచసూత్రం “త్రయమేకత్రసంయమ,, ఇతి ॥ అత్రభాష్యమ్ ॥ “తదేతద్ధారణాధ్యానసమాధిత్రయమేకత్రసంయమః, ఏకవిషయాణి త్రీణిసాధనాని సంయమఇత్యుచ్యన్తే, తదస్య త్రయస్యతాన్త్రికీపరిభాషాసంయమఇతీ,, తి ॥ తత్రహృత్పుణ్డరీకాదౌచిత్తస్య చిరకాలస్థాపనం ధారణా, తదుక్తం “దేశబన్ధశ్చిత్తస్యధారణే,, తి ॥

అత్ర భాష్యం "నాభిచక్రే హృదయపుణ్డరీకే మూర్ధ్ని జ్యోతిషి నాసికాగ్రే జిహ్వాగ్ర ఇత్యేవమాదిషు దేశేషు బాహ్యే వా విషయే చిత్తస్య వృత్తిమాత్రేణ బన్ధ ఇతి బన్ధో ధారణా" ఇతి ॥ చిత్తస్య బన్ధో నామ విషయాన్తరపరిహారేణ స్థిరీకరణం - వైష్ణవపురాణే చోక్తమ్ ॥ "ప్రాణాయామేన పవనం ప్రత్యాహారేణ చేన్ద్రియమ్ । వశీకృత్య తతః కుర్యాచ్చిత్తస్థానం శుభాశ్రయే ॥ మూర్తం భగవతో రూపం సర్వోపాశ్రయనిస్స్పృహమ్ । ఏషా వై ధారణా జ్ఞేయా యచ్చిత్తం తత్ర ధార్యతే ॥ తచ్చ మూర్తం హరేరూపం యద్విచిన్త్యం నరాధిప । తచ్ఛ్రూయతామనాధారా ధారణా నోపపద్యతే ॥ ప్రసన్నవదనం చారు పద్మపత్రనిభేక్షణమ్ । సుకపోలం సువిస్తీర్ణలలాటఫలకోజ్జ్వలమ్ ॥ సమకర్ణాన్తవిన్యస్తచారుకుణ్డలభూషణమ్ । కమ్బుగ్రీవం సువిస్తీర్ణశ్రీవత్సాఙ్కితవక్షసమ్" ఇత్యాదినా "చిన్తయేద్బ్రహ్మభూతం తం పీతనిర్మలవాససమ్" ఇత్యన్తేన ॥ ఏవమేకత్ర ధృతస్య చిత్తస్య భగవదాకారవృత్తిప్రవాహ ఉత్తరోత్తరాన్యాకారప్రత్యయావ్యవహితో ధ్యానం - తథా చ సూత్రం "తత్ర ప్రత్యయైకతానతా ధ్యానమ్" ఇతి ॥ యత్ర ధారణా విజాతీయవృత్తిపరిహారే యత్నాపేక్షా భవతి తత్రైవ యా ప్రత్యయానాం వృత్తీనామేకతానతా యత్నమనపేక్ష్యైకవిషయతా తద్ధ్యానమితి సూత్రార్థః ॥ పురాణం చ ॥ "తద్రూపప్రత్యయే చైకా సన్తతిశ్చాన్యనిస్స్పృహా ॥ తద్ధ్యానం ప్రథమైష్షడ్భిరఙ్గైర్నిష్పాద్యతే నృప" ఇతి ॥ సర్వథా విజాతీయప్రత్యయానన్తరితస్సజాతీయప్రత్యయప్రవాహస్సమాధిః । తథా చోక్తం "తదేవార్థమాత్రనిర్భాసం స్వరూపశూన్యమివ సమాధిః" ఇతి ॥ అతిస్వచ్ఛచిత్తవృత్తిప్రవాహరూపం ధ్యానమేవార్థస్వరూపేణ నిర్భాసమానం సమాధిః - స్వరూపశూన్యమివేతి మాత్రశబ్దార్థవివరణం ధ్యానస్వరూపజ్ఞానశూన్యం ఇవశబ్దేన ధ్యానస్య సత్త్వాద్యోత్యతే । యథా స్వచ్ఛస్ఫటికమణిః కుసుమరూపేణైవ నిర్భాసతే న స్వరూపేణ, తద్వదిత్యర్థః ॥ విజాతీయవృత్తివిచ్ఛిన్నా ధారణా, సజాతీయవృత్త్యవిచ్ఛిన్నం ధ్యానం ధ్యేయధ్యానధ్యాతృమధ్యే ధ్యేయమాత్రస్ఫూర్తిమాన్ సమాధిరితి తేషాం వైలక్షణ్యం, ఉక్తం చ విష్ణుపురాణే "తస్యైవ కల్పనాహీనం స్వరూపగ్రహణం హి యత్ । మనసా ధ్యాననిష్పాద్యం సమాధిస్సోఽభిధీయతే" ఇతి ॥ ధ్యేయాద్ధ్యానస్య భేదః కల్పనా తద్ధీనమిత్యర్థః । అయం

చసమాధిశ్చిత్తభూమిభేదేనద్వివిధః సంప్రజ్ఞాతోఽసంప్రజ్ఞాతశ్చేతి ॥ చిత్తస్య పఞ్చభూమయోభవన్తి క్షిప్తం,మూఢం,విక్షిప్త,మేకాగ్రం,నిరుద్ధ,మితి॥ తత్రక్షిప్తం, సదైవరజసా తేషు తేషువిషయేషుక్షిప్యమాణమత్యన్తమస్థిరం॥ మూఢంతు తమస్సముద్రేకాన్నిద్రాదిమత్॥ క్షిప్తాద్విశిష్టంవిక్షిప్తం, విశేషశ్చాస్థేమబహుళస్యకాదాచిత్కస్థేమా, తత్రక్షిప్తమూఢయోస్సత్యపిపరస్పరాపేక్షయావృత్తినిరోధే పారంపర్యేణాపినిశ్శ్రేయసహేతుత్వాభావాత్తదుపఘాతుకత్వాచ్చ సమాధిశఙ్కైవనాస్తి, విక్షిప్తేతుచేతసికాదాచిత్కస్సమాధిర్విక్షేపప్రాధాన్యాన్నయోగపక్షే వర్తతే ॥ కింతు తీవ్రపవనవిక్షిప్తప్రదీపవత్స్వయమేవనశ్యతి ॥ ఏకాగ్రంత్వేకవిషయకధారావాహికవృత్తిసమర్థం సత్త్వోద్రేకేణతమోగుణకృతతన్ద్రాదివిలయాదాత్మాకారావృత్తిః ॥ సాచ రజోగుణకృతచాఞ్చల్యరూపవిక్షేపాభావాదేకవిషయైవేతిశుద్ధసత్త్వేభవతిచిత్తమేకాగ్రం,అస్యాం భూమౌ సంప్రజ్ఞాతః - అత్రధ్యేయాకారావృత్తిరపిభాసతే ॥ తస్యాఅపి నిరోధేనిరుద్ధం చిత్తమసంప్రజ్ఞాత సమాధిభూమిః ॥ తథాచసూత్రం "తస్యాపి నిరోధే సర్వవృత్తినిరోధాన్నిర్బీజస్సమాధి,, రితి ॥ అస్య సూత్రస్యార్థో మణిప్రభావృత్తావేవంవివృతః, తథాహి "పురుషఖ్యాత్యనన్తరం పరవైరాగ్య ప్రచయేన తస్యసమాధిప్రజ్ఞాసంస్కారస్య అపిశబ్దాత్ప్రజ్ఞాయాశ్చనిరోధేసతి సర్వస్య ప్రజ్ఞాతజ్జసంస్కారప్రవాహస్య నిరోధాత్ అవసితాధికారత్వేన చిత్తస్యకృత్యాభావాన్నిమిత్తాపాయేనైమిత్తికాపాయ ఇతిన్యాయేన నిర్బీజస్సమాధిర్భవతి ॥ తదుక్తమ్ ॥ " ఆగమేనానుమానేన ధ్యానాభ్యాసరసేనచ ॥ త్రిధాప్రకల్పయన్ప్రజ్ఞాం లభతేయోగముత్తమ,, మితి ॥ శ్రవణమననేనపురుషమాత్రధ్యానాభ్యాసోధర్మమేఘాఖ్యః- తద్రసేనపరవైరాగ్యప్రసాదాత్మనా పురుషం సాక్షాత్కుర్వన్నిర్బీజయోగం లభతఇతి తదర్థః । కాలక్రమేణ నిర్బీజనిరోధసంస్కారప్రచయేసతి స్వప్రకృతౌచిత్తంలీయతే - హేత్వభావాత్ - కృత్యశేషలక్షణాధికారోహిచిత్తస్యస్థితిహేతుః - నహికృతభోగవివేకఖ్యాతేశ్చిత్తస్య కృత్యశేషోఽస్తి - తస్మాచ్చిత్తప్రళయే పురుషస్స్వరూప మాత్రప్రతిష్ఠః కేవలోముక్తఇతి సిద్ధ,, మితి ॥ అయమేవసర్వతో విరక్తస్య సమాధిఫలమపి సుఖమనపేక్షమాణస్య యోగినోదృఢభూమిర్భవతి ॥ తదుక్తం ॥ " సతు

దీర్ఘకాలనైరన్తర్య సత్కారాసేవితో దృఢభూమి,, రితి ॥ అత్ర భాష్యం “ దీర్ఘకాలాసేవితః- నిరన్తరాసేవితః తపసాబ్రహ్మచర్యేణ విద్యయాశ్రద్ధయాచ సంపాదిత సత్కారవాన్ దృఢభూమిర్భవతి - వ్యుత్థానసంస్కారేణద్రాగిత్యేవానభిభూత విషయఇత్యర్థ,, ఇతి ॥ సఏవధర్మమేఘఇత్యుచ్యతే - తథాచ సూత్రం “ ప్రసంఖ్యానేఽప్యకుసీదస్యసర్వథావివేకఖ్యాతేర్ధర్మమేఘస్సమాధి,, రితి ॥ షడ్వింశతితత్త్వాన్యాలోచయతస్సత్వపురుషాన్యతాఖ్యాతిర్యాజాయతే సర్వభావాధిష్ఠాతృత్వాద్యవాన్తరఫలా- తత్ప్రసంఖ్యానం - తత్రాప్యకుసీదస్య కుత్సితేషువిషయేషు సీదతీతి కుసీదోరాగః తద్రహితస్యవిరక్తస్య సర్వాత్మనా వివేకఖ్యాతేరేవ సంతతిరూపోధర్మమేఘసంజ్ఞస్సమాధిర్భవతి ॥ సఖల్వశుక్లకృష్ణం ధర్మంకైవల్యఫలంమేహతి సిఞ్చతీతి ధర్మమేఘఇత్యుచ్యతే ॥ ప్రసంఖ్యానే వైరాగ్యాద్ధర్మమేఘేసతి పరవైరాగ్యోదయాత్ప్రసంఖ్యానస్య నిరోధోభవతీతి సూత్రాభిప్రాయః ॥ తస్మాచ్చావిద్యాది క్లేశనివృత్తిర్భవతి ॥ తథ్సూత్రితం ॥ “ తతః క్లేశనివృత్తి,, రితి ॥ అత్ర భాష్యం “ తల్లాభాదవిద్యాదయః క్లేశాస్సమూలకాషం కషితాభవన్తి, కుశలాకుశలాశ్చ కర్మాశయాస్సమూలఘాతం హతాభవన్తిక్లేశ కర్మనివృత్తౌ జీవన్నేవవిద్వాన్విముక్తోభవతీ,, తి ॥ తామేతాంప్రక్రియామనుక్రామన్ తత్రసంయమరూపమన్తరఙ్గసాధనం పురస్కృత్య “నైషాపశ్యతి రాక్షస్యో నేమాన్పుష్పఫలద్రుమాన్ । ఏకస్థహృదయానూనం రామమేవానుపశ్యతీ,, త్యాద్యుక్తప్రకారాం జనకనన్దిన్యాస్స్వవిషయకభావనాం సమాధిస్థితిత్వేన సంభావయన్నాహభగవాన్దాశరథిః *చేతఇతి* సార్వభౌమే, సర్వాసుభూమిషు విదితస్సార్వభౌమః- తస్మింస్తథోక్తే, క్షిప్తమూఢాదిసర్వావస్థాసుప్రసిద్ధఇత్యర్థః “ తత్రవిదిత,, ఇత్యధికారే “ సర్వభూమిపృథివీభ్యామణఞా,, విత్యణి - అనుశతికాదిత్వాదుభయపదవృద్ధిః - అనేన “ యోగస్సమాధిః - సచసార్వభౌమ ,, ఇత్యుదాహరిష్యమాణ యోగభాష్యస్థసార్వభౌమపదం ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే॥ నిరోధే అభ్యాసవైరాగ్యాభ్యాం జనితేనిరోధే - యథాచసూత్రితం “ అభ్యాసవైరాగ్యాభ్యాం తన్నిరోధ,, ఇతి ॥ అభ్యాసవైరాగ్యేచ “ తత్రస్థితౌ యత్నోఽభ్యాసః ॥ దృష్టానుశ్రవికవిషయవితృష్ణస్య వశీకారసంజ్ఞావైరాగ్య,, మితి సూత్రాభ్యాముక్తలక్ష

ణా-త్యాభ్యాం - తాసాంప్రకాశప్రవృత్తినియమరూపాణాం చిత్తవృత్తీనాం -
యత్ప్రతిహననం - సనిరోధః, సచతాసాంనివృత్తబాహ్యాభినివేశానామన్తర్ము
ఖతయా స్వకారణఏవచిత్తశక్తిరూపతయాఽవస్థానం - తత్ర విషయదోషదర్శ
నజేన వైరాగ్యేణ తద్వైముఖ్యముత్పాద్యతె, అభ్యాసేనచ సుఖజనకశాన్తప్ర
వాహప్రదర్శనద్వారేణ దృఢంస్థైర్యముత్పాద్యతఇత్యాభ్యాం భవతిచిత్తవృత్తి
నిరోధఇతి తదర్థః - బహిః బాహ్యప్రదేశే, చేతసః చిత్తస్య, వృత్తిం,జాత్యభి
ప్రాయకమేకవచనం - వృత్తీనాంబహుత్వాత్ ॥ తథాచసూత్రితమ్ ।“ వృత్త
యఃపఞ్చతయ్యఃక్లిష్టాక్లిష్టా,, ఇతి ॥ అస్యార్థః “అగ్రిమసూత్రోక్తాః ప్రమాణ
విపర్యయవికల్పనిద్రాప్రభృతయః పఞ్చవిశేషావృత్తిసామాన్యస్యావయవాః - ప
ఞ్చఅవయవాయాసాంపఞ్చతయ్యః - తాసాంహానోపాదానసిద్ధయే భేదమాహ
“క్లిష్టాక్లిష్టా,, ఇతి, రాగద్వేషాదిక్లేశహేతవఃక్లిష్టాఃబన్ధఫలాః, సర్వోహిజన్తుః
ప్రమాదివృత్తిభిర్జ్ఞాతార్థేషు రాగాదినా కర్తృకృత్వాసుఖాదినాబధ్యతే - అక్లి
ష్టాఃక్లేశనాశిన్యోముక్తిఫలాస్సత్వపురుషాన్యతాఖ్యాతిగోచరాః - తాఃఖల్వ
భ్యాసవైరాగ్యాభ్యాం క్లిష్టవృత్తిప్రవాహమధ్యేజాయమానా స్స్వజన్యైక్లిష్ట
సంస్కారైఃపునరభ్యాసేన ప్రవృద్ధైః క్లిష్టసంస్కారనిరోధేన క్లిష్టవృత్తిప్రవా
హం నిరుధ్యపరవైరాగ్యేణ స్వయంనిరుధ్యన్తే- తతస్సంస్కారశేషస్య చిత్తస్య
ప్రళయేముక్తిర్భవతీతిభావ,, ఇతి మణిప్రభాయాం వివృతః, శమయితసతి - అ
నేనక్షిప్తమూఢ విక్షిప్తభూమినిరోధస్సూచితః, ప్రత్యాహారాక్షేపకేణానేన త
త్పూర్వభావీని యమాదీన్యఙ్గాన్యప్యాక్షిప్యన్తే ॥ మాన్మథేన మన్మథసంబన్ధినా
ఆగమేనశాస్త్రేణ - నతు “ యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీప్రాజ్ఞస్తద్యచ్ఛేజ్జ్ఞానఆత్మని ।
జ్ఞానమాత్మనిమహతి నియచ్ఛేత్తద్యచ్ఛేచ్ఛాన్తఆత్మని,, త్యాగమోక్తనేతిభావః
మయ్యేకస్థిః-శ్రీరామచన్ద్రేమయ్యేవేత్యర్థః॥ సర్వకారణభూతేసర్వేశ్వరేశ్వరే
పరస్మిన్బ్రహ్మణీతిహార్దోఽభిప్రాయః ॥ ప్రణిహితా ప్రణిధానాఖ్యభక్తివిశేషే
ణార్పితా - ధీః - యయా తాం తథోక్తాం- అనేనాస్యాస్సమాధిసిద్ధిరఙ్గాన్తరాన
పేక్షైవావశ్యం భావినీతి సూచితం ॥ తదుక్తం“సమాధిసిద్ధిరీశ్వరప్రణిధానా,,
దితి ॥ ఈశ్వరార్పితసర్వభావస్య భక్త్యైవయోగసిద్ధిర్భవతీతి తదర్థః - నచైవం
సతి యమాదిసప్తాఙ్గవైయర్థ్యమితివాచ్యం, అఙ్గైర్భక్త్యావాయోగసిద్ధిరితి వికల

ల్పాభ్యుపగమాత్, తథాచసూత్రం “ ఈశ్వరప్రణిధానాద్వే,, తి ॥ “ ప్రణిధానాద్భక్తివిశేషాదావర్జితఈశ్వరస్తమనుగృహ్ణాత్యభిధ్యానమాత్రేణ, తదభిధ్యానమాత్రాదపియోగిన ఆసన్నతమస్సమాధిలాభః ఫలంచభవతీ,,తి తద్భాష్యం - ఏతావతాధారణాధ్యానసంప్రజ్ఞాతసమాధిరూపస్సంయమస్సూచితోభవతి, తథాచ - “అథయోగానుశాసన,, మిత్యత్రభాష్యం “ యోగస్సమాధిః- సచ సార్వభౌమశ్చిత్తస్యధర్మః - క్షిప్తంమూఢంవిక్షిప్తమేకాగ్రంనిరుద్ధమితి చిత్తభూమయః - తత్ర విక్షిప్తే చేతసివిక్షేపోపసర్జనీభూతస్సమాధిర్నయోగపక్షేవర్తతే - యస్త్వేకాగ్రే చేతసి సద్భూతమర్థంప్రద్యోతయతిక్షిణోతిచక్లేశాన్కర్మబన్ధనాని శ్లథయతినిరోధమభిముఖంకరోతిససంప్రజ్ఞాతోయోగఇత్యాఖ్యాయత,, ఇతి ॥ సచవితర్కాద్యనుగతః - యథాచ సూత్రితం “ వితర్కవిచారానన్దాస్మితానుగమాత్సంప్రజ్ఞాత,, ఇతి ॥ అత్రాభాష్యత వితర్కశ్చిత్తస్యాలమ్బనేస్థూలఆభోగః - సూక్ష్మో విచారః,ఆనన్దో హ్లాదః - ఏకాత్మికాసంవిదస్మితా - తత్రప్రథమశ్చతుష్టయానుగతస్సమాధిస్సవితర్కః - ద్వితీయోవితర్కవికలస్సవిచారః-తృతీయోవిచారవికలస్సానన్దః,చతుర్థస్తద్వికలః అస్మితామాత్రఇతి,సర్వఏతేసాలమ్బనాస్సమాధయ,,ఇతి,అనేనచిత్తస్యైకాగ్రభూమిస్థితిరుక్తా, అస్యాంభూమావ్ధ్యేయాకారావృత్తిరపి భాసతఇతిభవతిసంప్రజ్ఞాతఇత్యవోచామ ॥ అథాసంప్రజ్ఞాతసమాధిస్థితిమాహ ॥ అభ్యసన్తీమితి ॥ ఇతరజ్జుషతీతీతరజుట్ - సానభవతీత్యనితరజుట్, తస్యాస్తథోక్తాయాః, జుషతేఃక్విప్ - అనన్యవృత్తేరిత్యర్థః - వ్యుత్థానసంస్కారమలరాహిత్యేననిరోధమాత్ర విషయాయా ఇతి భావః - భావనాయాః వాసనాయాః సంస్కారస్యేత్యర్థః, ప్రకర్షాత్ ప్రచయాద్ధేతోః, అనేన చిత్తస్య ప్రశాన్తవాహితాసూచ్యతే, తథాచసూత్రం “ తస్యప్రశాన్తవాహితాసంస్కారాత్,, అత్రమణిప్రభావృత్తిః “ సర్వాత్మనావ్యుత్థానసంస్కారాభావేసతి నిరోధస్థైర్యమాహ ॥ తస్యేతి ॥ నిరోధసంస్కారప్రచయాన్నిరస్తసమస్తవ్యుత్థాన సంస్కారమలస్య చిత్తస్యనిరోధసంస్కారపరంపరామాత్రవాహితాభవతీ,, తి - యః - అన్తః,స్వప్రకృతావేవ - విలయః ప్రళయః - తేన - మృదునావృత్తిరూపకార్యాకరణాదభావప్రాప్తైనేవ స్థితేనేతిభావః, స్వానేనచిత్తేన- కాలక్రమేణని

ర్బీజనిరోధసంస్కార ప్రచయేసతి స్వప్రకృతౌచిత్తంలీయత, ఇత్యవాంచామ తన్నవిస్మర్తవ్యాం - వివిధఃకల్పావికల్పః - నిర్గతో వికల్పాన్నిర్వికల్పః, "నిరాదయఃకాన్తాద్యర్థే పఞ్చమ్యే,, తి సమాసః - సమాధింసగవ్యవృత్తిప్రత్యస్తమయే సంస్కారశేషం చిత్తనిరోధరూప మసంప్రజ్ఞాతసమాధిమిత్యర్థః॥ "సమ్యగాధీయతేఏకాగ్రీక్రియతేవిక్షేపాన్పరిహృత్యయత్రమనస్ససమాధిః,,రితి రాజమార్తణ్డవృత్తౌభోజదేవః - ధ్యేయమాత్రనిర్భాసంధ్యానమితిభావః - అభ్యస్యన్తీంపరిచిన్వతీమివస్థితాం మన్యఇతి ప్రాక్తనదశమశ్లోకస్థితేనాన్వయః॥ అనేన నిరుద్ధభూమిస్థితిరుక్తా-అభ్యస్యన్తీమిత్యాదినా ఏతావత్పర్యన్తేన గ్రన్థేన సంప్రజ్ఞాతసమాధిసమనన్తరభావ్య సంప్రజ్ఞాతసమాధిరుక్తః- తల్లక్షణంచ సూత్రితమ్ " విరామప్రత్యయాభ్యాస పూర్వస్సంస్కారశేషోఽన్య,, ఇతి- వృత్తీనామభావోవిరామః - తస్య ప్రత్యయఃకారణంపరవైరాగ్యం తదభ్యాస పూర్వ ఉపాయోయస్య సతథా, అనేనపదేనోపాయఉక్తః, అన్యోఽసంప్రజ్ఞాతస్సంస్కారశేషః పరంహివైరాగ్యం సంప్రజ్ఞాతసంస్కారానభిభూయస్వసంస్కారం శేషయతి - సనిర్బీజస్సమాధిః - నిరాలమ్బనత్వాత్కార్యబీజాభావ ఇత్యర్థః అస్త్యేవనూత్రస్యార్థో రాజమార్తణ్డవృత్తావేవం ప్రోక్తో మహారాజభోజదేవేన " అసంప్రజ్ఞాతమాహ ॥ విరామేతి ॥ విరమ్యతేఽనేనేతివిరామః, వితర్కాదిచిన్తాత్యాగః - విరామశ్చాసౌప్రత్యయశ్చేతి విరామప్రత్యయః తస్యాభ్యాసః పౌనఃపున్యేనచేతసినివేశనం - తత్రయాకాచిద్వృత్తి రుల్లసతి - తస్యాంనేతినేతీతి నైరన్తర్యేణ పర్యుదసనం - తత్పూర్వకోఽసంప్రజ్ఞాత స్సమాధిః సంస్కారశేషః - అన్యఃతద్విలక్షణః - అసంప్రజ్ఞాతఇత్యర్థః,నతత్రకించిద్వేద్యం సంప్రజ్ఞాయతఇత్యసంప్రజ్ఞాతోనిర్బీజస్సమాధిః ॥ ఇహచతుర్విధశ్చిత్తస్య పరిణామః, వ్యుత్థానం - సమాధిప్రారమ్భః- ఏకాగ్రతా, నిరోధశ్చే,తి తత్రక్షిప్తమూఢే చిత్తభూమీవ్యుత్థానం - విక్షిప్తభూమిస్సత్వోద్రేకాత్సమాధిప్రారమ్భః - ఏకాగ్రతానిరుద్ధేతు పర్యన్తభూమీ - ప్రతిలోమపరిణామశ్చసంస్కారాః -తత్రవ్యుత్థానజనితాస్సంస్కారాస్సమాధిప్రారమ్భజైస్సంస్కారైర్హన్యన్తే-తజ్జాశ్చైకాగ్రతాజైః,నిరోధజనితైరేకాగ్రతాజాస్సంస్కారాస్స్వరూపంచ హన్యన్తే - యథాసువర్ణసంవలితంధ్మాయమానంసీసకమాత్మానంసు

వర్ణమలంచ నిర్దహతి - ఏవమేకాగ్రజనితాస్సంసారాన్నిరోధజాసాన ఏ
త్వానంచ నిర్దహన్తి,, తి ॥ అత్రసమాధిమధ్యస్య నిమిత్యుత్ప్రేక్షా-సాచ - సీ
తాకర్తృకప్రణిధానస్య మాన్తథాగమసిద్ధత్వ వర్ణనేన యోగశాస్త్రాది ప్రసిద్ధ
ప్రణిధానవైలక్షణ్య ప్రతీతేర్వ్యతిరేకగర్భేతి ద్రష్టవ్యం- మాన్తథేనాగమేనప్ర
ణిహితధియమిత్యనేన "తస్మాద్వైరానుబన్ధేన నిర్వైరేణభయేనవా । స్నేహా
త్కామేనవాయుఞ్జ్యాత్కథంచిన్నేక్షతేపృథక్ ॥ కామాద్ద్వేషాద్భయాత్స్నే
హాద్యథాభక్త్యేశ్వరేమనః । ఆవేశ్యతదఘంహిత్వా బహవస్తద్గతింగతాః ॥ గో
ప్యః కామాద్భయాత్కంసో ద్వేషాచ్చైద్యాదయోనృపాః ॥ సంబన్ధాద్వృష్ణయ
స్స్నేహాద్యూయంభక్త్యావయంనృపే,, త్యుక్తప్రక్రియయా యేనకేనాప్యుపా
యేన భగవదేకాన్తభావనాక్రమేణతత్ప్రాప్తిరూపపరమపురుషార్థాయికల్పత
ఇతి వస్తువ్యజ్యతే ॥ అత్రసీతాయాస్సర్వదాస్వవల్లభేశ్రీమతిరామచన్ద్రేచి
త్తవిశ్రాన్తేర్వర్ణనాత్ మనస్సఙ్గోనామావస్థావిశేషః "మనస్సఙ్గస్తుమనస
స్తదేకాయత్తతాభవేత్ ॥ మనస్సఙ్గః ప్రియతమేనిత్యంచిత్తస్యవిశ్రమ,, ఇతి
చ లక్షణాత్,శ్రీరామభావనాసుఖైకాగ్ర్యాస్తస్యాస్సర్వేషామిన్ద్రియాణాం
స్వస్వవ్యాపారేభ్యఉపారతత్వేననిశ్చేష్టతయాఽవస్థానవర్ణనాత్ప్రళయాఖ్యసా
త్త్వికభావోద్యోత్యతే "ప్రళయస్సుఖదుఃఖాద్యైర్గాఢమిన్ద్రియమూర్ఛన,,
మితి తల్లక్షణం- జడతానామావస్థాన్తరంచ వ్యజ్యతే ॥ తథాచ తల్లక్షణం రసార్ణ
వసుధాకరే "ఇదమిష్టమనిష్టంతదితివేత్తినకించన । నోత్తరంభాషతేప్రశ్నే
నేక్షతేనశృణోతిచ ॥ యత్రధ్యాయతినిస్సంజ్ఞం జడతాసాప్రకీర్తితా ॥ అత్రస్వ
ర్నానభిజ్ఞత్వవైవర్ణ్యశిథిలాఙ్గతాః ॥ అకాణ్డహుంకృతిస్తమ్భనిశ్వాసకృశతాద
య,, ఇతి ॥ జాడ్యంనామసంచారీచ ॥ తల్లక్షణం "జాడ్యమప్రతిపత్తిస్స్యాది
ష్టానిష్టార్థయోశ్శ్రుతేః । దృష్టెర్వావిరహాదేశ్చ క్రియాస్తత్రానిమేషతా ॥
అశ్రుతిఃపారవశ్యంచ తూష్ణీంభావాదయోఽపిచ,, తి ॥ నను జడతాజా
డ్యయోరవస్థాసంచారిణోఃకోభేదఇతిచేత్ - స్థాయిభావసహకారిత్వేనోపాధి
నా సంచారిత్వం ॥ రసాస్వాదనిమిత్తత్వేనోపాధినాఽవస్థాత్వంచేతిభేద ఇత్య
వధేహి, నిరూపితంచైతదధస్తాత్ - స్వాన్తేనాన్తర్విలయమృదునేతి మనోనిమీ
లనవర్ణనాన్నిద్రానామసంచారీచ ॥ తల్లక్షణంతు "మదస్వభావవ్యాయామ

నిశ్చిన్తత్వసమాధిభిః । మనోనిమీలనంనిద్రా చెష్టాస్తత్రాస్యగౌరవమ్ । ఆ ఘూర్ణమాననేత్రత్వ మఙ్గానాం పరివర్తనమ్ । నిశ్వాసోచ్ఛ్వాసితేగాత్రస్వే దోనేత్రనిమీలనమ్ । శరీరస్యతుసంకోచో జాడ్యంచేత్యేవమాదయ,, ఇతి ॥ శుద్ధామిన్దోరిత్యాద్యేతావత్పర్యన్త దశశ్లోక్యాం కుళకరూపాయాం యథోచితం తత్రతత్రోపపాదితైస్సంచార్యాదిభి స్సీతాగతాయా శ్రీరామచన్ద్రవిషయకరతేఃస్థాయినః పరిపోషణాద్విప్రలమ్భశ్శృఙ్గారోవ్యజ్యత ఇతి ధ్యేయం - న న్వస్మిన్ శ్లోకె - వృత్తిసార్వభౌమ నిరోధప్రణిహిత భావనా నిర్వికల్పసమాధిశబ్దానాం యోగశాస్త్రమాత్ర ప్రసిద్ధతయా “శాస్త్రమాత్రప్రసిద్ధంయదప్రతీతికముచ్యత ,, ఇత్యుక్తకావ్యదోషఇతిచేన్నైవం - లోకేపి ప్రసిద్ధతయైషాం శాస్త్రమాత్రప్రసిద్ధత్వస్యదుర్వచత్వాత్, వస్తుతస్తు, యథా “ఆత్మారామావిహితమతయోనిర్వికల్పేసమాధౌ జ్ఞానోత్సేకాద్విఘటితతమోగ్రన్థయస్సత్వనిష్ఠాః॥ యంవీక్షన్తేకమపితమసాం జ్యోతిషాంవాపరస్తాత్తన్మోహాన్ధఃకథమయమముంవేత్తిదేవంపురాణ,, మిత్యత్ర దుర్యోధనస్య యోగిజ్ఞేయశ్రీకృష్ణస్వరూపానభిజ్ఞతాం వక్తుర్భీమస్య బోద్ధవ్యస్య సహదేవస్యచ ప్రాజ్ఞత్వాన్నిర్వికల్పతమస్సత్వాదిశబ్దానాం శాస్త్రైకప్రసిద్ధత్వేనా ప్రతీతత్వేఽపి తస్యగుణత్వం-ఏవమిహాపిశ్లోకె వక్తృబోద్ధవ్యయోశ్శ్రీరామహంసయోరుభయోరప్యభిజ్ఞత్వాచ్చేతోవృత్తిసార్వభౌమ నిరోధాదీనాం శబ్దానాం యోగశాస్త్రమాత్రప్రసిద్ధత్వేనాప్రతీతత్వేఽపి గుణత్వమేవ । నతు దోషత్వం- నవా దోషాభావమాత్రత్వం, తదుక్తం కావ్యదర్పణె “వక్త్రాద్యౌచిత్యవశతోదోషోఽపిచ భవేద్గుణ,, ఇతి ॥ కావ్యప్రకాశేచోక్తం “వక్తృప్రతిపాద్యవ్యఙ్గ్యవాచ్యప్రకరణాదీనాం మహిమ్నాదోషోఽపి క్వచిద్గుణ,, ఇతి ॥ అతఏవ “మైత్ర్యాదిచిత్తపరికర్మవిదోవిధాయక్లేశప్రహాణమిహలబ్ధసబీజయోగాః ॥ ఖ్యాతించసత్వపురుషాన్యతయాఽధిగమ్యవాఞ్ఛన్తితామపి సమాధిభృతోనిరోద్ధు,, మిత్యాదికం సంగచ్ఛతె । తత్రహి శ్రీకృష్ణదారుకౌవక్తృబోద్ధవ్యావుభావప్యభిజ్ఞౌ - న చ రాజహంసస్య తిర్యక్త్వేనా నభిజ్ఞత్వమితివాచ్యం - బ్రహ్మవాహనత్వేనాస్యతిర్యగన్తరవిలక్షణత్వాత్ । నచ నవస్తుతోఽస్య బ్రహ్మవాహనత్వంయేనాభిజ్ఞతా సంభావ్యేతేతివాచ్యం - వస్తుతోఽతథాత్వేఽపి శ్రీరామచన్ద్రేణతత్ర

తత్త్వారోపాత్ జ్ఞాతృత్వారోపస్యాపినిష్ప్రత్యూహత్వాత్ - యద్వా- రామ స్య సర్వజ్ఞస్య స్వయంసీతాసమాధిపరామర్శోఽయంస్యాత్ - ఏవంసతిప్రతీతి విలమ్బాభావాదప్రతీతత్వం గుణఏవ॥యథా- "షడధికదశనాడీచక్రమధ్యస్థి తాత్మే,,త్యాదౌకుణ్డలికాయాయోగశాస్త్రాభిజ్ఞత్వాత్తద్విమర్శేనాడీచక్రాది ప దానాం యోగశాస్త్రమాత్రప్రసిద్ధత్వేనాప్రతీతత్వేఽపి తస్యగుణత్వమితికా వ్యప్రకాశికా దర్పణాదావిస్తరః, యదత్రకేచిదిమంశ్లోకమేవంవ్యాచక్షతే "సార్వభౌమేసర్వభూమిప్రసిద్ధే, నిరోధఇన్ద్రియాణాం ప్రతిరోధకర్తరి, బ హిః చేతోవృత్తింబాహ్యవిషయమనోవ్యాపారం, శమయతిశాన్తిం కుర్వతి స తి, మయ్యేకస్మిన్ప్రణిహితధియం మయ్యేవవిన్యస్తమనసం, అనితరజుషః మా మేవభజన్త్యాః, భావనాయాః ప్రకర్షాత్ ధ్యానానువృత్త్యాహేతోరుత్కృష్టాయాల్, అ న్తర్విలయః అన్తరాత్మనిలయః తేన మృదునామృదుత్వం ప్రాప్తేన, స్వా న్తేనమనసా- నిర్వికల్పం నిష్కణ్టకం సమాధింయోగం- మాన్మథేనాగమేన మన్మథశాస్త్రేణ అభ్యస్యన్తీం పరిచయం కుర్వతీం, ఏవంమన్యఇతిపూర్వేణాన్వ య,, ఇతి తదేతద్యోగశాస్త్రసంప్రదాయప్రదర్శనాలస్య నిబన్ధన మిత్యు పాసితవ్యమ్॥..............................॥౨౨॥

మూ॥ శూన్యాదృష్టిశ్శ్వసితమధికం మీలితంవక్త్రపద్మం
ధారాకారంనయనసలిలం సానుబన్ధోవిలాపః । ఇత్థం
దైన్యం కిమపి విధినా దుర్నివారేణ నీతా సామేసక్తా
(సీతా) తనుతరతనుస్తప్యతే నూనమన్తః ॥...... ॥౨౩॥

వ్యా॥ విశ్లేషకాతర్యాతిభూమ్నా పునరపి సీతాయాస్సంతాపమేవసంభావ యన్నాహభగవాన్ ॥ * శూన్యేతి * దృష్టిః దృక్, శూన్యా స్తబ్ధేతియావ ల్, సత్యపివిషయసంబన్ధేతద్గ్రహణాక్షమేతిభావః॥ కేచిత్తుదృష్టిశ్శూన్యానయ నంత్వఞ్జనరహిత,,మితి వ్యాచక్షతే, తన్నాతీవసరసం, వక్ష్యమాణశ్వసితాద్య నుభావానానురూప్యాల్, శ్వసితంనిశ్వాసః, భావేక్తః అధికంఅతిమాత్రప్ర వృద్ధం, వక్త్రపద్మంవదనారవిన్దం,మీలితంసఙ్కుచితం,రజన్యామివపద్మమితిభా వః - నయనయోః సలిలంఅశ్రు-ధారాకారం అవిచ్ఛిన్నతయా చ్యోతదిత్యర్థః ధారా ఆకారస్స్వరూపం యస్యతదితివిగ్రహః, శ్వసితమిత్యాది నయనసలి

ఉమిత్యనేన సందర్భేణ “బాష్పామ్బుపరిపూర్ణేన కృష్ణవక్రాక్షిపక్ష్మణా । వదనేనాప్రసన్నేన నిశ్శ్వసన్తీం పునః పున,, రిత్యేతత్ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే ॥ విలాపః పరిదేవనం “విలాపః పరిదేవన,, మిత్యమరః ॥ అయంచ వాగనుభావవిశేషః “ఆలాపశ్చ విలాపశ్చ,, ఇత్యుపక్రమ్య “విలాపో దుఃఖజం వచ,, ఇతి భూపాలేన లక్షితత్వాత్, సానుబన్ధః అనుబన్ధో నామ ప్రకృతశ్రీరామవిశ్లేషప్రయుక్తస్వదైన్యఖ్యాపన ప్రియతమగుణానువర్ణనానువర్తనం “దోషోత్పాదేఽనుబన్ధస్స్యాత్ప్రకృత్యాదిషు నశ్వరే ॥ ముఖ్యానుయాయిని శిశౌ ప్రకృతస్యానువర్తన,, ఇత్యమరః ॥ తేన సహవర్తత ఇతి సానుబన్ధః - యథోచ్యతే “సా నిశ్శ్వసన్తీ దుఃఖార్తా శోకోపహతచేతనా । ఆర్తా వ్యసృజదశ్రూణి మైథిలీ విలలాప హ ॥ హా రామేతి చ దుఃఖార్తా హా పునర్లక్ష్మణేతి చ ॥ హా శ్వశ్రు మమ కౌసల్యే హా సుమిత్రేతి భామినీ,, త్యుపక్రమ్య “జీవితం త్యక్తుమిచ్ఛామి శోకేన మహతా వృతా । రాక్షసీభిస్సురక్షన్త్యా రామో నాసాద్యతే మయా ॥ ధిగస్తు ఖలు మానుష్యం ధిగస్తు పరవశ్యతామ్ । న శక్యం యత్పరిత్యక్తుమాత్మచ్ఛన్దేన జీవిత,, మిత్యన్తం “ప్రసక్తాశ్రుముఖీ త్వేవం బ్రువన్తీ జనకాత్మజా । అధోముఖముఖీ బాలా విలప్తుముపచక్రమే ॥ ఉన్మత్తేవ ప్రమత్తేవ భ్రాన్తచిత్తేవ శోచతీ ॥ ఉపావృత్తా కిశోరీవ వివేష్టన్తీ మహీతలే ॥ రాఘవస్యాప్రమత్తస్య రక్షసా కామరూపిణా । రావణేన ప్రమథ్యాహమానీతా క్రోశతీ బలాత్ ॥ రాక్షసీవశమాపన్నా భర్త్స్యమానా సుదారుణమ్ ॥ చిన్తయన్తీ సుదుఃఖార్తా నాహం జీవితుముత్సహే,, ఇత్యాది ॥ “సా రాక్షసీమధ్యగతా చ భీరు ర్వాగ్భిర్భృశం రావణతర్జితా చ । కాన్తారమధ్యే విజనే విసృష్టా బాలేవ కన్యా విలలాప సీతా । సత్యం బతేదం ప్రవదన్తి లోకే నాకాలమృత్యుర్భవతీతి సన్తః ॥ యత్రాహమేవం పరిభర్త్స్యమానా జీవామి కించిత్క్షణమప్యపుణ్యా,, ఇత్యుపక్రమ్య “హా రామ సత్యవ్రత దీర్ఘబాహో హా పూర్ణచన్ద్రప్రతిమానవక్త్ర । హా జీవలోకస్య హితః ప్రియశ్చ వధ్యాం న మాం వేత్సి హి రాక్షసానామ్ ॥ సా జీవితం క్షిప్రమహం త్యజామి విషేణ శస్త్రేణ శితేన వాఽపి । విషస్య దాతా న హి మేఽస్తి కశ్చిచ్ఛస్త్రస్య వా వేశ్మని రాక్షసస్య ॥ ఇతీవ దేవీ బహుధా విలప్య సర్వాత్మనా రామమనుస్మరన్తీ ॥ ప్రవేపమానా పరిశుష్కవక్త్రా నగోత్తమం పుష్పితమాససాద,, ఇత్యన్తం చ ॥ ఇత్థం ఉక్తేన ప్రకారేణ -

అనుక్తైతాదృశప్రకారాన్తరేణచేతిభావః - దుర్నివారేణ నివారయితు మశక్యేన "ఈషద్దుస్సుషుకృచ్ఛ్రాకృచ్ఛ్రార్థేషుఖల్" విధినాదైవేన "విధిర్విధానే దైవేఽపి" త్యమరః "విధిర్నూనమసంహార్యః ప్రాణినాంప్లవగేశ్వర। సౌమిత్రింమాంచరామంచ వ్యసనైః పశ్యమోహితా" నిత్యేతదత్రస్మర్తవ్యం - కిమపి దుర్వచమితిభావః ॥ దైన్యం "హృత్తాపదుర్గతత్వాద్యైరనౌద్ధత్యంహిదీనతే" త్యుక్తలక్షణ మనౌద్ధత్యం - నీతాప్రాపితా, అతఏవ - తనుతరా అతిశయేనకృశా, తనుః యస్యా స్సాతథోక్తాచసతీ - అత్ర "సాప్రకృత్యైవతన్వఙ్గీ త్వద్వియోగాచ్చకర్శితా। ప్రతిపత్పాఠశీలస్య విద్యేవతనుతాంగతే" త్యాదికంస్మర్తవ్యం - తత్రహేతుమాహ ॥ మెసక్తేతి ॥ మె మయీత్యర్థః ॥ అధికరణస్య శేషత్వవివక్షయా షష్ఠీ । సక్తాఅభిషజ్గషతీ - షజ్గేఃకర్తరిక్తః- నచ "నలోకావ్యయనిష్ఠే" తి నిషేధోఽత్రాశజ్క్యః - తస్యకారకషష్ఠీవిషయత్వాత్ తథాచోక్తంమూలే "నలోకే" తి సూత్రే "సర్వోఽయం కారకషష్ఠ్యాః ప్రతిషేధః - శేషషష్ఠీతుస్యాదేవే" తి ॥ మయ్యాసక్తత్వాదిత్యర్థః - సాసీతా - సామేసీతేతిపాఠేతు - సాపూర్వోక్తా - మేసీతామత్సంబన్ధినీసీతా "ఊనషోడశవర్షోమె రామోరాజీవలోచన" ఇత్యత్రమే రామఇతి వదాదరాతిభూమ్నామేసీతేత్యుక్తిః - అనాతరమదజ్గపరిగమ్యసౌభాగ్యాస్పదేతిభావః - అయమేవపాఠస్సాధీయానితిప్రతిభాతి- అనేన "అనన్యారాఘవేణాహం భాస్కరేణప్రభాయథే" త్యాద్యుక్తరీత్యా సా మదనపాయినీ "అప్రమేయంహితత్తేజోయస్యసాజనకాత్మజే" త్యుక్తప్రకారేణ మనూప్యతిశయాధాయినీతిహార్దోఽభిప్రాయోవ్యఞ్జితః- అన్తః అన్తరఙ్గేమనసీత్యర్థః "కర్తుంవాకచ్ఛిదన్తర్వసతివసుమతీదక్షిణస్సప్తతన్తు" రిత్యాదావివాన్తశ్శబ్దోఽన్తరఙ్గవాచీ- తప్యతేనూనం - తాప్యతేదహ్యతఇతి సంభావయేనిశ్చినోమివేత్యర్థః "నూనంతర్కేఽర్థనిశ్చయే" ఇత్యమరః - విధినేత్యేతదత్రాపికర్తృ "జగత్సశైలంపరివర్తయామ్యహ" మిత్యాద్యుక్తప్రభావస్యమమ వల్లభాం దైవాదృతేఽన్యస్య కాహినామశక్తిస్సంతాపయితుమితిభావః - తప్యతఇత్యత్ర "తపదాహే" ఇత్యస్మాచ్చౌరాదికాత్కర్మణియకితజ్- తస్యాధృషీయత్వేన - "ఆధృషాద్వే" తి పక్షే ణిజభావాన్నోపధావృద్ధిః-ననుదైవాదికాత్తపతేశ్శ్య

నికర్తర్యపీదం రూపంసిధ్యత్యేవ కిమనేన ప్రయాసేనేతిచే త్సత్యం సిధ్యత్యేవ నేహతదుపయోగః-తత్ర "తపఐశ్వర్యేవా,, తి తపతేరైశ్వర్యార్థకత్వఏవ తఙ్శ్యనోరనుశాసనాత్ - నహ్యత్రైశ్వర్యార్థకత్వం తపతేః - ఏతేన "సా మైథిలీ - దుర్నివారేణ దైవేన - ఇత్థందైన్యంసీతాఏవందీనభావం ప్రాపితా- మేఽన్తస్తప్యతే మమమనోదూయతే- తపసంతాపె దైవాదికాత్కర్తరిలట్- దివాదిత్వాచ్ఛ్యన్,, ఇతి కేషాంచిద్వ్యాఖ్యానంత్వవిచారితరమణీయ మి త్యుదాసితవ్యం - ఉక్తరీత్యా తపతెర్దైవాదికస్యేహానుపయోగా దన్యస్య కర్తర్యేవం రూపాసిద్ధె ర్యస్తదుక్తరీత్యా సంభవత్యేకవాక్యత్వేస్వారసికేఽస్వరస వాక్యభేదాశ్రయణస్యానుచితత్వాదన్తర్శబ్దస్యాధికరణశక్తిప్రధానతయా ప్రసిద్ధస్య కర్తృశక్తిప్రతిపాదనాక్షమత్వాచ్చ - అత్రరామసక్తైర్దైన్యప్రాప్తిం ప్రతి తస్యాశ్చశరీరతానవం ప్రతి హేతుత్వాత్కావ్యలిఙ్గద్వయం-అత్ర "చ క్షుఃప్రీతి ర్మనస్సఙ్గస్సంకల్పోఽథప్రలాపితా । జాగరః కార్శ్యమరతిర్లజ్జాత్యా గోఽథసంజ్వరః । ఉన్మాదో మూర్ఛనంచైవ మరణంచరమంవిదుః॥ అవస్థావ్యా దశమతాః కామశాస్త్రానుసారత,,ఇత్యుక్తాసుద్వాదశసుమాన్మథీష్వవస్థాస్వా ద్యన్త్యావస్థాభ్యాం వినా సీతాయాః దశాప్యవస్థాయథోచితం సూచితాః- తథా హి - సానుబన్ధావిలాపఇత్యనేన ప్రియతమేచిత్తవిశ్రాన్తైః-తద్విషయకమనోర థస్య తద్గుణాలాపస్యచావశ్యంభావితయా మనస్సఙ్గసఙ్కల్పప్రలాపావస్థా స్సూచ్యన్తే - తథాచక్రమేణలేషాం లక్షణాని "మనస్సఙ్గఃప్రియతమేనిత్యం చిత్తస్యవిశ్రమః । సఙ్కల్పోనాథవిషయే మనోరథఉదాహృతః ॥ ప్రలాపః ప్రియసంశ్లిష్ట గుణాలాపఉదాహృత,, ఇతి ॥ శూన్యాదృష్టిరిత్యనేనజాగరః-జా గరఖిన్నైవహిదృష్టిర్విషయగ్రహణాక్షమాభవతి॥ "జాగరస్తువినిద్రత్వ,, మి తి లక్షణం - తనుతరతనురిత్యనేనకార్శ్యం "కార్శ్యమఙ్గస్యతానవ,, మితిల క్షణం- శూన్యాదృష్టిరిత్యనేనైవారతిః॥ వస్తున్తరనిర్వర్ణనానాస్థాయామేవహి శూన్యదృష్టిత్వం "అన్యత్రాప్రీతిరరతి,, రితి లక్షణం- ధారాకారంనయనస లిలమిత్యనేన సానుబన్ధావిలాపఇత్యనేనచ లజ్జాత్యాగః "లజ్జాత్యాగోఽథనిర్ల జ్జ,, తిలక్షణం నహిసత్యాంలజ్జాయామశ్రుధారాసాన్తత్యసానుబన్ధవిలాపౌస్తం భవతః ॥ తప్యతే నూనమన్తరిత్యనేన సంజ్వరః॥ "తాపాధిక్యంజ్వరోమత,, ఇ

ఇ లక్షణం - శూన్యదృష్టిరిత్యనేనైవోన్మాదోఽపి “ఉన్మాదస్తుల్యవృత్తిత్వం చేతనాచేతనేష్వపి,, ఇతి లక్షణం - మీలితంపక్ష్మపద్మమిత్యనేన మూర్ఛా గమ్యతే ॥ “మూర్ఛాతావశ్యన్తరేఽవృత్తి ర్బాహ్యేన్ద్రియ నిమీలనా,,దితి లక్షణం - అత్రప్రథమికావస్థాయాశ్చక్షుఃప్రీతేరసూచనం సీతారామయోః పూర్వమేవ సంగతత్వాత్తత్రాపూర్వవచ్చక్షుఃప్రీతేరనుదయాత్ - మనస్సఙ్గస్యతు సిద్ధస్యైవావిచ్ఛేదోఽత్ర సూచితః - అన్యాస్త్వపూర్వవదేవసూచితాః - అతో వైయర్థ్యాత్ప్రథమికీమవస్థాం- వైరస్యాత్తదాత్వే శ్రీరామాయత్తాఽనుక్తత్వాచ్చాన్తిమాంచవిహాయదశైవావస్థాస్సూచితాః-శ్లోకేక్రమేణతత్తదవస్థానామసూచనంచ తాసాంయథాయథ ముదితత్వ సంభావనయా - పూర్వశ్లోకేషు తత్ర తత్ర సూచితానామప్యవస్థానా మత్ర పునస్సూచనం త్వేకస్మిన్నేవ పద్యేయాగపద్యేన సర్వావస్థాసూచనేచమత్కారాతిశయాభి వ్యఞ్జనార్థం తత్తదవస్థానామతిశయప్రదర్శనార్థంచేతి ధ్యేయం - అత్ర శూన్యదృష్టిత్వకార్శ్యసంతాపనిశ్వాసాదయోఽనుభావాః - మోహశ్చిన్తాచసంచారిణౌ వ్యజ్యేతే - తథాచ తల్లక్షణే “ఆపద్భీతివియోగాద్యైర్మోహశ్చిత్తస్య మూఢతా । విక్రియాస్తత్ర విజ్ఞేయా ఇన్ద్రియాణాంచశూన్యతా ॥ నిశ్చేష్టతాఙ్గ భ్రమణ పతనాఘూర్ణనాదయః,, ఇతి ॥ ఇష్టవస్త్వపరిప్రాప్త్యైశ్వర్యభ్రంశనాదిభిః । చిన్తాధ్యానాత్మికాతస్యా మనుభావామతాఇమే । కార్శ్యాధోముఖ్యసంతాప నిశ్వాసోచ్ఛ్వసనాదయః,, ఇతిచ ॥ ఏతైస్సీతాగతరామవిషయకరతేః పరిపోషణాద్విప్రలమ్భశృఙ్గారః - ఏవంగమ్యమానైశ్చిన్తాదిభిరనుభావైః రామగతసీతావిషయకరతేఃస్థాయిభావస్య పరిపోషితత్వేనచ విప్రలమ్భశృఙ్గారః - అస్యచ పూర్వోక్తప్రలమ్భశృఙ్గారోఽఙ్గతామశ్నుత ఇతి భవతి రసవన్నామాపరాఙ్గవ్యఙ్గ్యం ॥ “రసేరసాఙ్గేభావాఙ్గేఽప్యేషస్యాద్రసవద్విధే,,తిలక్షణాత్ ఏవమన్యత్రాపి యథాసంభవమూహ్యమ్ ॥ .... ॥౭౩॥

మూ॥ దృష్ట్వాతస్యాస్త్వమపికరుణాంతాదృశీంతామవ
స్థాంశక్యస్స్యాన్తస్స్వయముపనతంశోకవేగంనసోఢుమ్
క్రవ్యాదానాం దశవదనపతావ్యపిజాతావజాతా నాల
మ్బన్తైకథమినదయాం నిర్గలత్తోఽపపన్నాః ॥ ౭౪ ॥

వ్యా॥ అథ “ ఇమామసితకేశాన్తాం శతపత్రనిభేక్షణామ్ । సుఖార్హాం దుః ఖితాం దృష్ట్వా మమాపివ్యథితంమనః ,, ఇత్యుక్తరీత్యా సీతాదురవస్థాదర్శనేన హనూమతఇవ తవాపి దుస్సహశోకవేగఆపతిష్యతీత్యాహ ॥ * దృష్ట్వేతి * తస్యాః సీతాయాః- సేవవన్యతీతితాదృశీ - తాంతథోక్తాం “ త్యదాదిష్వ,, ఇతి దృశేః కఞి “టిడ్ఢే,, త్యాదినా ఙీప్ “ ఉత్తరోత్తరయుక్తౌచ పక్షావాదప్ర తిర్యథా । అరోగస్తరుణోవాగ్మీ - ఉవాచవదతాం శ్రేష్ఠ ,, ఇత్యాద్యుక్తరీత్యా వాగ్మినాం సార్వభౌమస్యాపి శ్రీరామస్య తాదృశీమితి శబ్దప్రయోగేణేదమి త్థమితి పరిచ్ఛిద్యవక్తుమశక్యామితి ద్యోతితం - కరుణోరసః-స్యామస్త్రీతి క రుణా- తాంతథోక్తాం - అర్శఆదిత్వాన్మత్వర్థీయోஉచ్ - కరుణరసోత్పాదనీమి తియావత్ - కరుణోనామశోకస్థాయికోరసః - తదుక్తం “ విభావైరనుభావై శ్చ స్వోచితైర్వ్యభిచారిభిః । శోకస్సుపుష్యరస్యత్వం నీతఃకరుణఉచ్యతే ॥ అ త్రాష్టౌసాత్త్వికాజాడ్యనిర్వేదగ్లానిదీనతాః । ఆలస్యాపస్మృతివ్యాధిమోహా ద్యావ్యభిచారిణః,, ఇతి-తాం పూర్వశ్లోకోపపాదితాం “ అథైవంరక్షోభిఃకనక హరిణచ్ఛద్మవిధినాతథావృత్తం పాపైర్వ్యథయతియథాలక్షితమపి । జనస్థా నేశూన్యే వికలకరణైరార్యచరితైరపిగ్రావారోదిత్యపిదళతివజ్రస్యహృదయ,, మిత్యాద్యుక్తప్రక్రియయాஉతిమాత్రశోచనీయాం - అవస్థాం నిర్వేదగ్లాన్యాది సంచారిసహచరితాంమనస్సఙ్గసంకల్పజాగరకార్శ్యాది మూర్ఛాన్తాం దారు ణాందశాం- దృష్ట్వాపేక్ష్య - అన్తఃమనసి- స్వయముపనతం దర్శనాతిరిక్తస హకార్యన్తర నైరపేక్ష్యేణోన్మిషితం । శోకస్య “ బన్ధువ్యాపత్తిదౌర్గత్య ధ ననాశాదిభిఃకృతః । చిత్తక్లేశకరశ్శోక స్తత్రచేష్టావిస్వరతా ॥ బాష్పోద్గమో ము ఖశోషః స్తమ్భనిశ్వసితాదయః,, ఇత్యుక్తలక్షణాయాస్సదః-వేగం-ఔత్కట్యం, ఉచితవిభావానుభావాదిసామగ్రీ సమవధానసమధిగతపరిపోషత్వేన కరుణరసత యా పరిణమమానస్య తత్స్థాయినశ్శోకస్యోద్వేలతామితిభావః - త్వమపి తి ర్యగ్జాతీయోஉపి,హనూమానివేతిభావః- సోఢుంమర్షితుం- నశక్ష్యసి నేశిష్య సే ॥ అనేన “ తాంచాహంతాదృశీందృష్ట్వాసీతాయాదారుణాందశామ్ । చిన్త యానమభిక్రాన్తా నచమేనిర్వృతంమనః ,, ఇత్యేతదపిప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే ॥ న మ తిర్యగ్జాతీయస్య పరగతసుఖదుఃఖభావనాగన్ధశూన్యస్య కాహానామమమ

తాదృశీకరుణా - యయాతదవస్థానిర్వర్ణనేనశోచేయమిత్యతఆహ ॥ క్రవ్యాదానామితి ॥ దశవదనేన రావణేనతుల్యం దశవదనవత్ "తేనతుల్యంక్రియాచేద్వతి,, రితివతిః "తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తి,, రిత్యవ్యయిత్వం - తత్ర "తసివతీనాఞ్చా,, వితివతేరపి పరిగణనాత్ ॥ క్వాపిఅతితుచ్ఛాయామిత్యర్థః ॥ క్రవ్యాదాః రాక్షసాః । పక్వమాంసమదన్తీతి విగ్రహే పక్వమాంసశబ్దేఉపపదే "కర్మణ్యణ్,, త్యణ్ "ఉపపదస్యక్రవ్యాదేశః పృషోదరాదిత్వా,, దితి మూలే స్థితం - కాశికాయాంతు "కృత్తంచ్ఛిన్నంతదేవ పునర్విశేషతః కృత్తంపక్వం చ భుఙ్క్తఇతి క్రవ్యాదః-కృత్తవికృత్తపక్వశబ్దస్య పృషోదరాదిత్వాత్క్రవ్యాదేశ,, ఇత్యుక్తం- శబ్దార్ణవేఽపి కృదధ్యాయే "క్రవ్యాత్ ఆమమాంసభుక్, క్రవ్యాదః కృత్తవికృత్తపక్వమాంసభుగుచ్యత,,ఇతిస్థితం- క్రవ్యశబ్దస్యామమాంసార్థకత్వేతు "క్రవ్యేచే,, త్యనేన విట్ప్రత్యయపవస్యాత్ - నత్వణ్ "అదోఽనన్నే,,ఇత్యేవసిద్ధే వచనస్యాణ్ బాధనార్థత్వాత్ తేనా మమాంసభక్షకే క్రవ్యాదఇతి నభవత్యేవ - నన్వేవం యోగార్థస్య వ్యవస్థితత్వే "రాక్షసఃకోణపః క్రవ్యాత్క్రవ్యాదోఽస్రపఆశర,, ఇతి క్రవ్యాత్క్రవ్యాదశబ్దయోః పర్యాయత్వవర్ణన మనుచితమేవస్యాదితిచేత్ గౌణ్యాఉభయోస్సామాన్యప్రయోగఇతి గృహాణ- ఇదంచసుధాయాం స్పష్టం - వస్తుతస్తు.- అదన్తీత్యదాః - పచాదిత్వాదచ్- కర్మణశ్శేషత్వవివక్షాయాంక్రవ్యశబ్దాత్షష్ఠీ- తతః క్రవ్యస్యాదాః క్రవ్యాదాఇతి గఙ్గాధరభూధరాదివత్సమాసోఽపిశక్యః కర్తుం - ఏవంచ క్రవ్యశబ్దస్యామమాం సార్థకత్వేఽపినకాచిదనుపపత్తిరితిధ్యేయం - తేషాం రక్షసాం, ఆమమాంసాశినాంగృధ్రాది పక్షిణాంచ "యాతయామంగతరసం పూతిపర్యుషితంచయత్ । ఉచ్ఛిష్టమపిచామేధ్యం భోజనంతామసప్రియ ,, మిత్యాద్యుక్తాహారవత్తయాతామసానామితిభావః ॥ అనేన "వ్యాఘ్రవత్ప్రశితాశానాందయాకానామవిద్యత,, ఇత్యుక్తరీత్యాఽతిమాత్రనిర్ఘృణత్వం ద్యోతితం- జాతా - అజాతాః అనుత్పన్నాః విశుద్ధాభిజనోత్పన్నాఇతిభావః - ననువిశుద్ధాభిజనజాతానామపిక్వచిదీర్ష్యాదిచిత్తమాలిన్యదర్శనేన దయావ్యభిచారోదృశ్యతఇత్యతఆహ ॥ నిర్మలత్వోపపన్నాఇతి॥ నిర్మలత్వేననైర్మల్యేన ఈర్ష్యాపకారాసూయాద్వేషరూపచిత్తమలరాహిత్యేనేత్యర్థః-ఉపపన్నాఃయుక్తాః దయాం

దయాఽన్యేషాందుఃఖాప్రసహన,, మిత్యాద్యుక్తలక్షణాంకృపాం - కథం నాల
మ్బన్తేనాశ్రయన్తే - చిత్తనైర్మల్యస్యదయాంప్రతిహేతుత్వా దాలమ్బన్తఏ
వేతిభావః ॥యద్వా॥ చిత్తనైర్మల్యస్య దయాహేతుకస్యదర్శనాధాలమ్బన్తఏ
వేతి నిర్ణీయతఇతిభావః ॥ దయాహిచిత్తమలవినాశినీ - యథాహిసూత్రితం భ
గవతాపతఞ్జలినా " మైత్రీకరుణాముదితోపేక్షాణాం సుఖదుఃఖపుణ్యాపుణ్యవి
షయాణాం భావనాతశ్చిత్తప్రసాదన,, మితి॥ "మైత్రీ-సుఖిషుప్రాణిషుమిత్ర
తా- దుఃఖితేషు కరుణాదయా । పుణ్యవత్సుముదితాహర్షః, అపుణ్యశబ్దార్థఃపా
పం- తద్వత్సుపేక్షా - మధ్యస్థవృత్తిశ్చభావనీయా - యథోక్తభావనయా
చిత్తస్య ప్రసాదనంభవతీతి సూత్రార్థః । క్రవ్యాదజాతిజాతాఏవ నాలమ్బేర
న్కృపాం- యేహి " కృపాకానామరక్షసాం - దయాసత్యంచశౌచంచ రాక్ష
సానాం నవిద్యత,, ఇత్యాదిభిర్నిర్దయమూర్ధన్యత్వేన జోఘుష్యన్తే - ఉపమీ
యన్తేచ " రాక్షసాఇవనిర్ఘృణా,, ఇతి " స్వర్గాపగాహేమమృణాళినీనాంనా
ళామృణాళాగ్రభుజ,, ఇత్యుక్తప్రక్రియయారస్యస్నిగ్ధస్థిరహృద్యసాత్వికతమ
స్వర్నదీకమలినీ మృణాళాగ్రభుజోవిగత చిత్తమలాభవాదృశా స్త్వవలమ్బేర
న్నేవ - అతోనతిర్యక్జాత్రత్వేన పరగతసుఖదుఃఖభావనాభావాత్తవదయానా
స్తీతియుక్తంవక్తుం - నవాతిర్యక్సామాన్యస్య పరసుఖదుఃఖభావనాయామవిచ
క్షణత్వం - తథాసతి " విత్రస్తకాదీనముఖారురుదుర్మృగపక్షిణ,, ఇతి సీతాదు
రవస్థా జనితమృగపక్షిరోదనాద్యసాంగత్యాపత్తేః ॥ తస్మాన్నతిర్యక్త్వం నైర్ఘృ
ణ్యనిమిత్తం- కింతు తామసప్రకృతికత్వమేవేతిభావః॥నిర్మలతోపపన్నాఇత్య
త్ర,హంసపక్షే ధావళ్యోపపన్నాఇత్యప్యర్థోఽనుసంధేయః-అత్రహంసశోకవే
గాసహనస్యసీతాదురవస్థాదర్శనహేతుకత్వాత్కావ్యలిఙ్గభేదః- సామాన్యేన వి
శేషసమర్థనాదర్థాన్తరన్యాసశ్చ " ఉక్తిరర్థాన్తరన్యాసస్స్యాత్సామాన్యవిశేష
యో,, రితి లక్షణాత్ ॥ సచక్రవ్యాదానాం నిర్మలతోపపన్నాఇత్యత్రో
క్తరీత్యాక్రవ్యాదనిర్మలత్వశబ్దార్థద్వయశ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయ మూలకా
తిశయోక్త్యనుప్రాణితఇతి సంకరః ॥.................. ॥౨౪॥

మూ॥ నేదీయస్యామధిగతరసాదీర్ఘికాయాంనికామం
సంపేశేన శ్రమమపనయఞ్ శర్వరీంయాపయేథాః।

ఇష్టేఽనిద్రాసమయముదితం వీక్ష్యనక్తంచరీణాం
ప్రత్యూషేత్వం ప్రణయమధురాంశ్రావయిష్యన్మదుక్తిమ్॥ ౨౫॥

వ్యా॥ అథ "నిశాచరీణాంప్రత్యక్ష మనర్హంచాపిభాషణమ్ । అన్తరంత్వహమాసాద్య రాక్షసీనామిహస్థితః । శనైరాశ్వాసయిష్యామి సంతాపబహుళామిమా,,మిత్యుక్తరీత్యా హనూమానివ త్వమపి సమక్షంనిశాచరీణాంమత్సందేశనివేదనస్యానుచితతయా తన్నిద్రావసరమాకాఙ్క్షన్ శింశుపాసన్నతరాయాంవాపికాయా మపనయన్నధ్వశ్రమంక్షపయేథాస్తాంనిశామిత్యనుశాస్తి॥ * నేదీయస్యామితి * త్వం, నక్తమితిమాన్తమవ్యయమధికరణశక్తిప్రధానం - "అథదోషాచనక్తంచ రజనావితి,, త్యమరః॥ నక్తంచరన్తీతినక్తంచర్యః "చరేష్ట,, ఇతి టప్రత్యయే టిత్త్వలక్షణోఙీప్॥ తాసాం - ఉచితంయోగ్యం - నిద్రాసమయం స్వాపావసరం-నక్తంచరీత్వాత్తాసాం రాత్రినిర్నిద్రతయా నిద్రావసరః ప్రత్యూషఏవభవిష్యతీతిభావః॥ వీక్ష్యవిలోక్య - వీత్యుపసర్గేణ తాసాం గాఢనిద్రాపారవశ్యం సమ్యక్పరీక్ష్యైవసందేశశ్రావయితవ్యో నతు సహసేతివ్యజ్యతే - ప్రత్యూషేఉషసి "ప్రత్యూషోఽహర్ముఖంకల్యముషః ప్రత్యుషసీఅపీ,, త్యమరః॥ప్రణయేన ప్రేమ్ణా మధురాంప్రియాం ప్రణయేనైవహి సర్వంభవతిమధురం - యథోచ్యతే "వసన్తిహిప్రేమ్ణిగుణానవస్తునీ,,తి॥ "సందేశేనప్రణయమహతా మైథిలీంజీవయిష్య,,న్నితి పూర్వోక్తమత్రస్మారితం "ప్రణయాఽమీ। విస్రమ్భయాచ్ఞాప్రేమాణః-స్వాదుప్రియాతుమధురా,,వితృభయత్రాప్యమరః॥ "వాచఃప్రేమ్ణైవమధురానీరసాస్సన్త్వస్తతోఽన్యథా। తత్ప్రేమమాధుర్యవతీంగిరంబ్రూయాత్ప్రియేజనే,, ఇత్యాద్యుక్తరీత్యా ప్రేమగర్భితత్వేనామృతవదాస్వాదనీయామితిభావః, మదుక్తింమత్సందేశం - ఇత్థం వక్ష్యమాణప్రకారేణ - శ్రావయిష్యన్ అర్జయిష్యన్వసతీత్యాదావివ "లక్షణహేత్వోఃక్రియాయా,, ఇతి శతా-హేతుః ఫలం కారణంచ - శ్రావణార్థమిత్యర్థః, అనేన "ఇక్ష్వాకూణాంవరిష్ఠస్య రామస్యవిదితాత్మనః। శుభానిధర్మయుక్తాని వచనానిసమర్పయన్॥ శ్రావయిష్యామిసర్వాణి మధురాంప్రబ్రువ

న్గిర,, మిత్యేతత్ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే ॥ నెదీయస్యాం అతిశయేనాన్తికస్థాయాం - అన్తికశబ్దాదీయసుని నేదాదేశే ఉగిల్లక్షణో జీప్ - దీర్ఘికాయాం వాపికాయాం “ కృత్రిమాం దీర్ఘికాం చాపి పూర్ణాం శీతేన వారిణా । మణిప్రవగసోపానాం ముక్తాసికతశోభితా,, మిత్యుక్తాం అశోకవనికాగతశింశుపాసన్నతరామితి భావః, నికామం పర్యాప్తం యథాస్యాత్తథా , అధిగతః ప్రాప్తః రసః ప్రీతిః - యేన తథోక్తస్సన్ । ఆస్వాదితపానీయస్సన్నితి వా- సంవేశేన స్వాపేన “స్యాన్నిద్రా శయనం స్వాపస్స్వప్నస్సంవేశ ఇత్యపి,, త్యమరః ।“సంవేశేన అత్యన్తావస్థానా,, దితి వ్యాఖ్యానం తు శబ్దశక్త్యపర్యాలోచననిబన్ధనం - అస్వరసం చ-సంపూర్వస్య విశతేః “ సంవిశేచ్చ యథాకాలం - చరమం చైవ సంవిశేత్ । ఆసీనస్సంవిశంస్తిష్ఠ ,, న్నిత్యాదిమానవభాగవతాదిప్రయోగానుగ్రాహకేణోదాహృతకోశేన స్వాపపవ ప్రసిద్ధేః - రాత్ర్యధికరణకశ్రమాపనయనస్య స్వాపైకసాధ్యత్వాచ్చ “ సంవిశేత్ స్వప్యాత్ - సంవిశన్ శయాన,, ఇతి తత్రకుల్లూకశ్రీధరాభ్యాం వివృతం - శ్రమం దూరాధ్వగమనప్రయుక్తం ఖేదం - అపనయన్ అపగమయన్ సన్ - శ్రమసద్భావే సందేశశ్రావణమకృత్స్నం వా కృత్స్నత్వేఽపి రసపరిపోషవికలం వా సంపద్యేతేతి భావః । శర్వరీం రాత్రిం - యాపయేథాః నయేథాః “యా ప్రాపణే,, ఇత్యస్మాణ్ణిజన్తాల్లిఙ్ “అర్తిహ్రీ,, త్యాదినాపుగాగమః ॥ అత్ర నక్తంచరీణామితి విశేషణస్య రాత్రినిద్రావైధుర్యప్రయుక్తప్రత్యూషనిద్రాళుతాసత్త్వం భావాభిప్రాయగర్భత్వాత్పరికరాఙ్కురః-దీర్ఘికాశబ్దస్త్రీలిఙ్గస్వారస్యాత్ అధిగతరసః సంవేశేనేత్యాదిశబ్దస్వారస్యాచ్చ ప్రస్తుతే రాజహంసవృత్తాన్తే అప్రస్తుతజాయాపతిసంభోగవృత్తాన్తః ప్రతీయత ఇతి సమాసోక్తిశ్చేత్యేతౌ సంసృజ్యేతే-సంవేశశబ్దస్సంభోగవాచకోఽపి భవతి ॥ “ సంవేశనం నిధువనం సంప్రయోగో రహోరతి,, రితి హలాయుధానుశాసనాత్ ॥................................ ॥౨౫॥

మూ ॥ శైత్యైరధ్వశ్రమవినయనైస్సేవితో గన్ధవాహైః
సుప్తస్స్వైరం పులినశయనే స్వన్తరే చన్ద్రపాదైః ।
క్రీడాగీతైః కమలముకుళే లీయతాం షట్పదానాం
కార్యాకాఙ్క్షీ కలయతు భవాన్ రాజహంసప్రబోధమ్ ॥ ॥౨౬॥

వ్యా॥ పూర్వస్మిన్ శ్లోకే సంవేశేన శ్రమమపనయన్నిత్యుక్తం- అథాత్రసంవేశ ప్రకారమేవకథయన్ సమయే ప్రతిబుధ్య స్వేత్యనుశాస్తి॥ * శైత్యైరితి* శీతైః శిశిరైః , అతఏవ, అధ్వశ్రమవినయనైః - వినీయతేఏభిరితివినయనాః "కరణాధికరణయోశ్చ,, తిల్యుట్ । అధ్వశ్రమస్యవినయనాః, తైస్తథోక్తైః దూరపథవ్యాయామఖేదాపనయనైరిత్యర్థః - గన్ధంవహన్తీతి గన్ధవాహాః, తైః మన్దానిలైరితియావత్ ॥ "కర్ణ్యణి,, త్యణ్ సేవితః శుశ్రూషితః చన్ద్రస్య పాదైః మయూఖైః "పాదారశ్మ్యఙ్ఘ్రితుర్యాంశా,, ఇత్యమరః ॥ శోభనమన్తరం యస్యతత్ స్వన్తరం- తస్మిన్ స్తథోక్తే రమణీయమధ్యభాగఇత్యర్థః "అన్తరమవకాశావధిపరిధానాన్తర్ధిభేదతాదర్థ్యే। ఛిద్రాత్మీయవినాబహిరవసర మధ్యేఽన్తరాత్మనిచే ,, త్యమరః ॥ అనేన పులినస్య శైత్యాతిశయాదికం ద్యోత్యతే। పులినంతోయోత్థితద్వీపమేవ శయనంపర్యఙ్కః - తస్మిన్ - స్వైరంస్వచ్ఛన్దం యథాస్యాత్తథా - యావతామార్గశ్రమోమూరీభవేత్తావదితిభావః సుప్తస్సయితస్సన్ - భవాన్ - లీయతాం ॥ "పత్రగుహ్యాన్తరే లీనో హనూమాన్సంవృతోఽభవ,, దిత్యుక్తరీత్యా హనూమానివశింశపాపర్ణైవస్వపృథగ్భూతతయాసంశ్లేషముపగమ్యావతిష్ఠతామిత్యర్థః, అనేనపులినపత్రవాపివిశదతమత్వాత్తద్భేదానవభాసతఇతిద్యోత్యతే- తేన మీలితాలంకారోవ్యజ్యతే"మీలితంయదిసాదృశ్యా ద్భేదఏవనలక్ష్యత,, ఇతి తల్లక్షణం-అనేనైవ పులినాదన్యత్ర పృథగ్దృశ్యతయాఽవస్థానే తవస్వాపావసరే"నైతేధర్మంవిజానన్తిరాక్షసాః పిశితాశనా,, ఇత్యాద్యుక్తప్రకారేణ రౌద్రస్వభావేభ్యః క్రవ్యాదేభ్యశ్శఙ్కే కిమప్యభద్రం క్వచిత్సంభవేదితి రామస్యప్రేమాతిభారాత్ "అతిస్నేహఃపాపశఙ్కీ,, త్యుక్తప్రకారేణాస్థానభయసంభ్రాన్తత్వం ద్యోత్యతే "లీఙ్ శ్లేషణే,, దైవాదికాదస్మాత్తజిశ్యనిలోట్ప్రథమపురుషైకవచనమ్, భవచ్ఛబ్దస్య యుష్మదస్తదన్యత్వేన శేషతయా "శేషేప్రథమ,, ఇతి ప్రథమపురుషః-తత్రైవ సుఖాతిశయేనమాభవాన్నిద్రావశమేషీదిత్యాహ ॥ క్రీడతి ॥ హేరాజహంస - అనేన వక్ష్యమాణగీతపూర్వక ప్రబోధరూపరాజోచితోపచారార్హత్వంద్యోత్యతే । కార్యాకాఙ్క్షీ వివక్షితకృత్యసాధనైకాభిలాషీ, నతుయత్రక్వచిన్నిద్రాళుః పాత్రేసమితః - నహికార్యాకాఙ్క్షీబుద్ధిమాన్క్వచిదపి ప్ర

మాద్యతీతిభావః, యథోచ్యతే "కార్యార్థినోహికుశలాన ప్రమాద్యన్తికర్త
స్వి,, తి॥ భవార్థ - కమలానాం అరవిన్దానాం ముకుళైఈషద్వికసద్వరకోరకే-
జాత్యభిప్రాయకమేకవచనం, ముకుళశబ్దస్తుచాత్వవికసతోరకవాచీ - న
త్వవికసితకలికావాచీ, అతఏవ "కలికాకోరకః పుమా,, నితికలికానామానుశా
స్య "కుట్మళో ముకుళోఽస్త్రియా,,మితికుట్మళనామపృథగేవానుశాస్యతే "కలి
కాత్వం ముఞ్చతీతి ముకుళః "ముచ్లమోక్షణె ,, । బాహులకాదుళచ్ ,, ఇ
తి సుధాయాంస్థితం - అనేన ప్రత్యగ్రవికసితత్వాభిధాయినా మధువ్రత
వ్రాతసంశ్రయణోపయుక్తామన్దమరన్దతున్దిలత్వం ద్యోత్యతే । స్థితానాం చర
తామితిపాఽధ్యాహారః - షట్పదానాం భ్రమరాణాం - క్రీడాయాః గీతాని,
త్రైః, విహారసంజాతగుఞ్జితైరిత్యర్థః - ప్రబోధంనిర్నిద్రతాం - కలయతుస్త్రా
ప్నోతు "కలగతిసంఖ్యానయోః,, అస్మాచ్చౌరాదికాదదన్తాల్లోట్ । అల్లో
పస్యస్థానివద్భావాన్నణిచ్యుప్రియ క్తస్యవృద్ధిః "విహాయతన్త్రాణినిద్రాంచ వర్తి
తవ్యం క్రియాపరైః,, రిత్యుక్తరీత్యాకార్యసాధనైకాయనగతేనత్వయాదేశేకాలే
చ భవితవ్యమప్రమత్తేన - అన్యథా "ఘాతాశ్చార్థావిపద్యన్తే దేశకాలవిరో
ధితాః । విక్లబంపురుషమాసాద్య తమస్సూర్యోదయేయథే,, త్యాద్యుక్తరీత్యా
సునిష్పన్నమపి కార్యంవినష్టమేవభవేదితి-వక్ష్యతి కరిష్యమాణమితిభావః- య
ద్వా - లీయతామితి షష్ఠ్యన్తపదం షట్పదానామిత్యస్య విశేషణం - తదా
కర్తృ్వాదేరావృత్తిగణత్వాల్లీభావాతోఽ్యకిలటస్మృతా । పునిసనయనేను ప్తస్యర్థ - క
మలముకుళే-లీయతాంలగతాం- షట్పదానాం క్రీడాగీతైరితి యోజనా - అన్య
తుల్యం - పూర్వస్మిన్పక్షేస్యసహితాస్యయోఽధ్యాహారశ్చేతి స్వారస్య సహచరి
తం క్లేశద్వయం-అస్మిన్పక్షేకర్త్రాదివిషయలే పాఠకల్పనమిత్యేకః క్లేశఇతి వి
శేషః, యస్తుచారాదికో "లీద్రవీకరణే,, ఇతి పరస్మైపదీ - తస్మాదాధృషీయ
త్వేన ణిజభావపక్షే శపి శతరి లయతామితిస్యాత్-యశ్చ "లీశ్లేషణే,,ఇతిక్ర్యా
యాదికః, అస్మాచ్ఛతరిశ్నాప్రత్యయేప్వాదిత్వాత్ "ప్వాదీనాంహ్రస్వ,, ఇ
తి హ్రస్వే,లినతామితిస్యాత్ - యోఽపిదైవాదికః "లీఙ్ శ్లేషణే,, ఇతి తస్య
జిత్త్వేన తఙీశానచైవభావ్యం, నతుశత్రా-యదత్రకేచిత్ లీనతామితిపఠిత్వా
గణకార్యస్యానిత్యత్వేన సంజ్ఞాపూర్వకవిధేరనిత్యత్వేనవా "ప్వాదీనా,, మితి

ప్రస్తావనప్రవర్తత ఇతి - యద్వా - లీనేతిక్రాన్తాద్దాచారిక్వీపితత్ర్యక్తరూపసిద్ధిరితి - యదప్యన్యే-పీయతామితి పఠిత్వా "పీయేరూప,, మిత్యణాదిగణపాఠాత్ "పీయప్రీతా,, వితి పాతుధాతుమఙ్గీకృత్య తస్మాత్పరస్మైపదిన, న్లోటిరశిపీయతామితిరూపం - పీయతాం ప్రీతింకుర్వతాం తత్రానురక్తానామిత్యర్థ ఇతివదన్తి - తదేతత్సర్వం పాఠాన్తరకల్పనానైరపేక్ష్యేణైన యథాపఠితపాఠే సంభవత్యాముక్తరీత్యాస్వారసికోపపత్తావయుక్తత్వాత్తత్కల్పనస్య - తత్రాపి సంజ్ఞాపూర్వకవిధ్యనిత్యత్వాదగతికగతికల్పనస్యాతిజఘన్యత్వాచ్చ నాస్మాత్పాదరగోచరతాం క్లేశలేశాదపిత్రస్యతాంవిపశ్చితాం - తస్మాదస్మత్ప్రదర్శితైవోపపత్తిస్స్వారసికీత్యాస్తాంతావత్ ॥ అత్ర శైలైరితి గన్ధవాహవిశేషణస్యాభిప్రాయ వినయనసాభిప్రాయత్వాత్పరికరః- పులినేనేయనత్స్వరూపణాయూప్యకం - షట్పదఝుంకారైకేళీడాగీతత్వాధ్యవసానాయూపకాతిశయోక్తి రిత్యేతేషాం సంసృష్టిః - ప్రస్తుతే రాజహంసప్రబోధవృత్తాన్తే అప్రస్తుతమహారాజప్రబోధవృత్తాన్తప్రతీతే స్సమాసోక్తిరుక్తరూపకరూపకాతిశయోక్తిభ్యామనుపస్కృతేతి సంకరః ॥ లీయతామిత్యస్యాపశబ్దపదాభాసమానత్వాదపశబ్దపదాభాసానామచిత్రం "యత్రాపశబ్దధీస్స్యాదభావజ్ఞానాన్నివర్తతే ॥ తత్రాపశబ్దాభాసస్స్యాద్భేదం పురుషో మహః,, నితి లక్షణాత్ ॥......................॥౮౬॥

{ మూ॥ తామారూఢక్ష్మాపలకిసలయాంశింశుపాంస్త్రైవకలక్ష్మ్యో
{ మన్దీకుర్వన్ స్తనసిజఘనుగ్లోషతిప్రం నినాదమ్ ॥ మో
{ హాదీషన్ముషితమనసంబోధయప్రేయసీంమే ఛమ్యామా
{ దౌరఘుజనకయోర్వర్ణయన్వంశకీర్తిమ్ ॥౮౭॥

వ్యా॥ అథ తత్ర "సుపుష్పితాగ్రాంరుచిరాంతరుణాఙ్కురపల్లవామ్ ॥ తామారుహ్య మహాబాహు శ్శింశుపాంపర్ణసంవృతా,, మిత్యుక్తప్రకారేణ హనూమానివ త్వమపి శింశుపామారుహ్య, "సుపుష్పితేపర్ణఘనేనిలీన,, ఇత్యుక్తప్రక్రియయా తత్ర నిలీయ "ఇక్ష్వాకువంశవిఖ్యాతిం శనైఃకీర్తయతాఽనఘ ॥ సామయానరశార్దూల విశ్వాసముపపాదితే,, త్యుక్తరీత్యా - రఘుజనకాన్వయకీర్త్యనుకీర్తనపూర్వకం "అహమాశ్వాసయామ్యేనాంపూర్ణచన్ద్రనిభాననామ్। అదృష్టదుఃఖాందుఃఖార్తాం దుఃఖస్యాన్తమగచ్ఛతీ,, మిత్యుక్తరీత్యా సమా

శ్వాసయేథా ఇత్యాహ ॥ * తామితి * చలాని లోలాని కిసలయాని పల్లవా ని యస్యాస్తాం తథాభూతాం- అనేన హంససంపర్కణార్హత్వం సూచితం -తాం " దక్షిణస్యైశాంజనకదుహితుస్సావ్యదుర్జాతబద్ధసంన్యస్తాకల్పాంకవచన విట పే శింశుపాంసాన్ద్రశాఖా,, మితి పూర్వం ప్రస్తుతామిత్యర్థః । అతఏవ న య చ్ఛబ్దాపేక్షా - తథోక్తంకావ్యప్రకాశే " ప్రక్రాన్త ప్రసిద్ధానుభూతార్థవిషయ స్తచ్ఛ బ్దో యచ్ఛబ్దోపాదానం నాపేక్షత,, ఇతి॥ఆపత్సహాయత్వేన ప్రసిద్ధామితి కె షాంచిద్వ్యాఖ్యానంతు నాతిహృద్యం-ప్రస్తుతత్వేనైవతచ్ఛబ్దార్థనిర్వాహే ప్ర సిద్ధిపర్యన్తానుధావనస్య మన్దప్రయోజనత్వాత్ - శింశుపాం అగరుతరుం " పి చ్ఛిలాఽగరుశింశుపే,, త్యమరః - ఆరూఢః - ఆఙ్ పూర్వకాద్రుహేః క ర్తరి క్తః ఢత్వధత్వష్టుత్వఢలోపదీర్ఘాః - స్వైనైకేసలక్ష్యైః సైవైకలక్ష్యఇతి శివభా గవత వత్సమాసఇతి కేచిత్ - వస్తుతస్తు - స్వైనైవలక్ష్యైః సైవైకలక్ష్యైః - చి దేవచిన్మాత్రమిత్యాదావివాస్యవపదవిగ్రహః - మయూరవ్యంసకాదిత్వా త్సా ధుః - అతఏవ శ్రీభరద్వాజపరిశిష్టే " పుష్టోద్రాస్యైకఫలతే,, త్యత్ర " దా స్యమేవఫలంయేషాం తేషాంభావోదాస్యైకఫలతా - ఏకశబ్దో ఽవధారణా ర్థ,, ఇతి వ్యాఖ్యానం- రహస్య రక్షాయాం మితగద్యాధికారే " అశేషశేష తైకరతి ,, త్యస్య వ్యాఖ్యానావసరే " అశేషశేషతాయామేవరతింశేషశేష తైకరతి,, రిత్యాహాత్తైక రిప్వగ్రహేతంప యోయుజ్యతే । " మైథపైకఫలాంశ్రి య,, మిత్యత్ర నైఘన్యమాత్రఫలా,,మితి సంజీవన్యాం మల్లినాథోక్తిరప్యత్రై వానుకూలేతి లక్ష్మీసహస్రవ్యాఖ్యాయాం ప్రారమ్భస్తబకే " చరణద్వంద్వై కసంసర్గలఇత్యత్ర విస్తరేణనిరూపితమస్మాభిః - స్వమాత్రదృష్టః " పత్రగు హ్యాన్తరేలీనాహనూమాన్ సంవృలోఽభవ,, దిత్యుక్తరీత్యా లత్రాతిమాత్రం ని లీనఇతిభావః - కేచిత్తు " స్వయాస్వీయయాసీతయా ఏకయైవ దృశ్యఇతిభావ ఇతి వ్యాచఖ్యుః - త త్తైషామేవహృద్యం- మనసిజాయితఇతి మనసిజః మన్మ థః " సప్తమ్యాంజనేర్డః ,, " హలదన్తా,, దితి " తత్పురుషేకృతి,,తివా అ లుక్ - తస్య - య్యద్ధనుఃచాపం - తస్య- ఘూోషఇవ - తీవ్రం విరహిజనహృద యనిర్భేదనమితిభావః - అనేన ప్రథమమేవమదనవేదనాదుర్బలాయా స్తస్యావ పంతీవ్రత్వాన్నినాదశ్రవణేజీవితేఽపిస్యాత్సంశయఇతిప్యజ్యతే । ప్రణాదంప్రక్ర

ష్టనినదం - తారతయాసుభూశ్రావ్యమితిభావః - "ఉపసర్గాదసమాసేఽపి ణోపదేశస్య,, ఇతిణత్వం - అమన్దంమన్దం సంపద్యమానం కుర్వన్ మన్దీకుర్వన్ అభూతతద్భావేచ్వీః "శనైశకీర్తయతాఽనఘ,, ఇత్యుక్తరీత్యా నీచీకుర్వన్నితి భావః - అనేనైతన్నినాదస్యతారత్వం సాంసిద్ధికమితివ్యజ్యతే - మన్దతయా కుర్వన్నితి వ్యాఖ్యానంతు తాత్పర్యప్రదర్శనపరతయానేయం - అయంభావః, యథావస్థితోచ్చైర్నినాదప్రకాశనే "సేయమాలోక్యమేరూపం జానకీభాషితం తథా । రక్షోభిస్త్రాసితాపూర్వంభూయస్త్రాసంగమిష్యతి ॥ తతోజాతపరిత్రాసా శబ్దంకుర్యాన్మనస్వినీ । జానమానావిశాలాక్షీ రావణంకామరూపిణమ్ ॥ సీతయాచ కృతేశబ్దే సహసారాక్షసీగణః । నానాప్రహరణోఘోర స్సమేయాదన్తకోపమః ॥ తతోమాంసం పరిక్షిప్య సర్వతో వికృతాననాః । వధేచగ్రహణేచైవ కుర్యుర్యత్నంయథాబలమ్,, ॥ ఇత్యుపక్రమ్య "మాంవాగృహీయురాప్లుత్య బహవశ్శీఘ్రకారిణః । స్యాదియంచాగృహీతార్థా మమచగ్రహణం భవేత్ ॥ హింసాభిరుచయోహింస్యు రిమాంవాజనకాత్మజామ్ । విపన్నంస్యాత్తతఃకార్యం రామసుగ్రీవయోరిద,, మిత్యుక్తరీత్యా - సీతాభయోత్పాదనాదినావా రాక్షసీప్రబోధమాత్రేణవా ఉత్తరోత్తరానర్థసంభవస్యాపి సంభావనీత్వా ద్విపక్షితకార్యవైయాకుల్యాపత్త్యానిసర్గతారంనినాదం మన్దీకుర్వన్నితి, ఆదౌ,మత్సందేశనివేదనాత్పూర్వం - అస్యథామత్సందేశశ్రవణాభిముఖ్యాపయికః ప్రత్యయోనోదియాత్తస్యాఇతిభావః - రమ్యాం సీతాయా మనోహారిణీం రఘుజనకయోః ఏతన్నామ్నోర్మహారాజయోః - వంశస్యాన్వయస్య - కీర్తిం శౌర్యౌదార్య ధైర్యాదిగుణవత్తాప్రథాం - దేవదత్తస్య గురుకులమిత్యాదావివ సమాసఇత్యసకృదవోచామ - పర్యయన్ కీర్తయంశ్చరన్ - "లక్షణహేత్వోః,,రితి శతా - ఉభయపక్షేఽప్యాప్తతమత్వజ్ఞాపనాయ వంశద్వయకీర్తికీర్తనం - మోహాత్ "ఆపద్భ్రాన్తివియోగాద్యైర్మోహశ్చిత్తస్యమూఢతే,, త్యుక్తలక్షణాచ్చిత్తకశ్మలాత్ - ఈషన్మూషితం కించిదప్రవృత్తివిధురీకృతం మనో యస్యాస్తాం తథోక్తాం "సాతంసమీక్ష్యైవభృశంవిసంజ్ఞా గతాసుకల్పేవ బభూవసీతే,, త్యుక్తరీత్యా ఇక్ష్వాకువంశవిఖ్యాతింకీర్తయన్తం హనూమన్తమివత్వామపి తాదృశంవీక్ష్య స్తోకంమోహమాపద్యేతేతిభావః - మే మమ - ప్రి

యసీం ప్రియతమామ్, మదర్థ మేవంపరితప్తతయా నిరవధికప్రీతివిషయామితి భావః - సీతాం- బోధయ, వక్ష్యమాణరీత్యా మత్సందేశహరత్వేనాత్మానం నివేదయన్విమోహం విధేహీత్యర్థః - యద్వా, ఆదౌత్వద్దర్శనాత్పూర్వమ్, మోహాదీషన్ముషితమనసం కన్తలాపహృతచేతసమ్- ప్రేయసీం - రమ్యామ్, రఘుజనకయోః, వంశకీర్తిం- వర్ణయన్, బోధయ, ఉక్తఏవార్థః -ఇతి యోజనాభేదేనవ్యాఖ్యేయమ్ - అత్ర చలకిసలయామిత్యస్య శింశుపావిశేషణస్య హంసస్యైవ కలక్ష్యతార్థ్యాత్వాభిప్రాయగర్భత్వాత్పరికరః, మనసిజ ధనుర్ఘోషతీవ్రామిత్యత్రివాచకలుప్తోపమా - రఘుజనకవంశకీర్తివర్ణనస్య సీతాబోధనహేతుత్వాత్కావ్యలిఙ్గమనుప్రాసశ్చేత్యేతానిసంసృజ్యన్తే ॥.................. ॥౭౭॥

{ మూ॥ పత్యుర్దేవిప్రణయసచివంవిద్ధిదీర్ఘాయుషోమాం
జీవాతుంతే దధత మనఘం తస్యసందేశ మన్తః ।
పౌరాణాంయస్సరమువగమే వీరపత్నీనరాణాం సం
మానాద్ర్యాంసమయమువితంసూచయేత్యూర్జితైస్స్వైః ॥ } ౭౮॥

వ్యా॥ పూర్వస్మిన్ శ్లోకే బోధయేత్యుక్తమ్ - తత్ప్రకారమేవాహ ॥

* పత్యురితి * హేదేవి- పచాదిషు దేవడితి పాఠాట్టిత్త్వలక్షణోఙీప్ । భర్త్రాసహరాజ్యాభిషేక స్తవ ప్రత్యాసన్న ఇతి ద్యోతనాయ దేవీతి సంబోధనమ్ -యథాఽనుశాస్యతే " దేవీకృతాభిషేకాయా,, మితి- మాం-పత్యుః-త్వద్వల్లభస్యేత్యర్థః - పాతీతిపతిః " పాతేర్డతి,, రితి డతిప్రత్యయేటిలోపః - అనేన రక్షకత్వ వాచినా " యథాచసమహాబాహుర్మాంతారయతిరాఘవః । అస్మాద్దుఃఖాంబుసంరోధా త్త్వంసమాధాతుమర్హసీ,, త్యభ్యర్థయమానాం త్వామస్మాల్లజాల-నిరోధవ్యథాభరాద్రక్షితురితి ద్యోత్యతే । ప్రణయస్యసచివః ప్రణయసచివః-తంతథోక్తం-ప్రణయయోగ్యస్సచివఇతిమధ్యమపదలోపీవా-విస్రమ్భసల్లాపసహాయం-ప్రత్యేతస్యమన్త్రిణం-విశ్వసనీయభృత్యంవా-ప్రేమాస్పదం మన్త్రిణంసహాయంభృత్యంవా"ప్రణయఃప్రశ్రయేప్రేమ్ణియాచ్ఞావిస్రమ్భయోరపి।సచివోమన్త్రిచేటయోః।సహాయే,, ఇత్యుభయత్రాపి మేదినీ"ప్రణయసచివం స్నేహేన సఖాయ,, మితి వ్యాఖ్యానంతుపౌనరుక్త్యాదిదూషితత్వేనోదాసితవ్యం - అనేనత్వయాఽప్యవశ్యమహం విశ్వసనీయఇతిద్యోతితమ్ - విద్ధిజానీ

హి " విదజ్ఞానే,, లోణ్మధ్యమపురుషైకవచనమ్- నను సతిహిపతిజీవనె తదేకజీ వితాయామమతత్ప్రియసచివస్యాపి తవావలోకనం భవేదానన్దాయేత్యతఃప తిం విశినష్టి ॥ దీర్ఘాయుషఇతి ॥ దీర్ఘంఆయతం-ఆయుఃజీవితకాలో యస్యసః తస్యతథోక్తస్య " ఆయుర్జీవితకాలోనే,, త్యమరః - పత్యురిత్యన్వయః, అ నేన మహదిదంకృతంకర్మ తవవల్లభేన - యద్వినాఽపి భవతీమీదృశీ మశక్యా ఽపి ముహూర్తమపిజీవితుం విద్యతే దీర్ఘమాయురితి హంసస్యావిస్మయాతిశయో భావీత్యపి ద్యోత్యతె ॥ యథోచ్యతేసీతావలోకనావసరేవారంవారం హనుమ తా " దుష్కరంకృతవాన్రామో హీనోయదనయాప్రభుః । ధారయత్యాత్మ నోదేహం నమఃఖేనావసీదతి ॥ దుష్కరంకురుతేరామో యఇమాంమత్తకాశి నీమ్ । సీతాంవినామహాబాహుర్ముహూర్తమపిజీవతీ,, తి ॥ అనేనైవ - "నూ నంమమైవశోకేన సవీరోలక్ష్మణాగ్రజః । దెవలోకమితోయాతస్త్యక్త్వాదెహం మహీతలే,, ॥ ఇత్యాద్యుక్తరీత్యాఽతిశజాల-పిత్వయానకార్యేతిచద్యోత్యతె ॥ భవతునామసదీర్ఘాయురేవ - భవాంశ్చతస్యప్రియసచివఏవ - తథాఽపి - " ధిఙ్మామనార్యామసతీంయాఽహంతేనవినాకృతా । ముహూర్తమపి రక్షామి జీవితంపాపజీవితా ॥ కాచమేజీవితేశ్రద్ధా సుఖేవాతంప్రియంవినా । భర్తారం సాగరాన్తాయా వసుధాయాఃప్రియంవద ,, మిత్యాద్యుక్తరీత్యా ప్రియతమ విశ్లేషదీనతయా జీవితేఽప్యశ్రద్ధధానాయామమకింత్వదేత్యత ఆత్మానం విశిన ష్టి ॥ జీవాతుమిత్యాదినా ॥ తే తవ- ఏవంజీవితేఽప్యశ్రద్దధానాయాఇతిభావః జీవాతుం జీవనౌషధం "జీవాతుర్జీవనౌషధ,, మిత్యమరః ॥ " కిమాహసీతాహ నుమంస్తత్త్వతః కథయాద్యమే । ఏతేన ఖలుజీవిష్యేభేషజేనాతురోయథా,, త్యుక్తరీత్యా రామస్యేవత్వత్సందెశస్తవాపి తత్సందేశో జీవనౌషధం భవిష్య తీతిభావః ॥ తథాత్వేహేతుమభిప్రయన్విశినష్టి ॥ అనఘమితి ॥ సర్వవ్యథావి ఘాననఘరంధరమిత్యర్థః ॥ " అంహోదుఃఖవ్యసనేష్వఘ,, మిత్యమరః, కైత వాదిదోషగన్ధవిధురమితివాఽర్థః॥తస్య తవభర్తుఃత్వత్సమాగమకాఙ్క్షయైవదీర్ఘా యుషఇతిభావః । సందేశంవాచికం " సందెశవాగ్వాచికంస్యా,, దిత్యమరః అన్తఃమనసి - దధతంధారయన్తం - దధాతెశ్శతరి "నాభ్యస్తాచ్ఛతు,, రితి ను మభావః - త్వదేకనివెదనీయతయాత్వత్ప్రియసందేశమన్తర్గర్భేదధానమిత్యర్థః

అనేన హంసే మన్త్రసంవరణనైపుణాతిశయస్సీతాభిముఖ్యావశ్యంభావశ్చద్యో త్యతే - నకేవలమహంత్వద్భర్తుస్సందేశహారఏవ - అపితు విపక్షపక్షవిక్షప ణాయతముద్యోజయితాఽపీత్యభిప్రాయేణ విశినష్టి ॥ శూరాణామితి॥ యః, శరముపగమేశరత్కాలాగమే - వీరపత్నీనాం వరాః శ్రేష్ఠాః తాసాం అత్యు త్తమవీరపత్నీనామిత్యర్థః - ఉత్తమవీరపత్నీత్వాత్స్వభర్తృవిజయయాత్రో త్సాహినీనామితిభావః - నహ్యవీరపత్నీనాం స్వభర్తృవైక్లబ్యదర్శనీనాం సంభ వతికన్వచిదపి తద్విజయయాత్రాయాముత్సాహః " వీరపత్నీ వీరభార్యా- దైవా ద్వృతేవరశ్శ్రేష్ఠే త్రిషుక్లీబేమనాక్ప్రియే,, ఇతి చామరః - సంమానార్హాంపూ జనీయం శ్లాఘనీయమిత్యర్థః - ఉదితం "ఉద్యోగకాలోఽద్యనరాధిపానాం - అన్యోన్యాబద్ధవైరాణాం జిగీషూణాం నృపాత్మజ । అయముద్యోగసమయః పార్థివానాముపస్థితః,,॥ ఇత్యుక్తప్రకారేణ యుద్ధయాత్రోద్యోగార్హమిత్యర్థః సమయం అవసరం- శూరాణాం విక్రాన్తానాం క్షత్రియాణాం-జైత్రయాత్రో త్సాహినామితిభావః-స్వైః స్వకీయైః, కూజితైః నినాదైః- సూచయేత్ జ్ఞాప యేత్ - యుద్ధాయసంనద్ధైర్భవితవ్యమితిద్యోతయేదితిభావః - అనేన వీరప త్న్యుత్సవసంమాననీయమముంశరదాగమం జ్ఞాపయన్నహం విక్రాన్తమూర్ధ న్యం త్వద్వల్లభమప్యవశ్యంప్రోత్సాహయిష్యేనాత్రసందేగ్ధవ్యమితివ్యజ్యతే ॥ యద్వా ॥ వీరయన్తీతివీరాః " వీరవిక్రాన్తౌ,, ఇత్యస్మాచ్చౌరాదికాత్పచాద్య చ్ "వర్జయేద్వజ్రముత్సృష్టం వర్జయేదన్తకశ్చిరమ్ ॥ త్వద్విధంతునసంక్రుద్ధో లోకనాథస్సరాఘవః ॥ రామస్యధనుషశ్శబ్దం శ్రోష్యసిత్వంమహాస్వనమ్ । శ తక్రతువిసృష్టస్య నిర్ఘోషమశనేరివ ॥ ఇహశీఘ్రంసుపర్వాణో జ్వలితాస్యా ఇ వోరగాః । ఇషవోనిపతిష్యన్తి రామలక్ష్మణలక్షణాః ॥ రక్షాంసిపరినిఘ్నన్తః పుర్యామస్యాంసమన్తతః ॥ అసంపాతంకరిష్యన్తి పతన్తఃకఙ్కవాససః ॥ అ పనేష్యతిమాంభర్తాత్వత్తశ్శీఘ్రమరిందమః । అసురేభ్యశ్శ్రియందీప్తాం విష్ణు స్త్రిభిరివక్రమైః,, రిత్యాద్యుక్తప్రకారేణ సాక్షాద్రావణమేవతృణాయమత్వా వదన్త్యాభవత్యాతుల్యాఇతి భావః । వీరాశ్చతాః పత్న్యశ్చస్వకీయాస్సహధర్మ చారిణ్యః " పుంవత్కర్మధారయే,, త్యాదినా పుంవద్భావః ॥ తాసాం వరాః వరణీయాః- ప్రియన్తఇతివరాః " గ్రహివృ,, దిత్యబితి"దైవాద్వృతేవరశ్శ్రే

ష్ఠ,, ఇత్యత్రాభాసః- తేషాంతథోక్తానాం-శూరాణాం శూరత్వాభావేతేషాంపి రపత్నీవరణీయతానసిద్ధ్యేదితిభావః - సంమానార్హం ఉచితం సమయం స్తైవః కూజితైఃసూచయే దితియోజనా- విజయప్రస్థానశంసికాహళీనినాదేనేవ మదీయతారతర ననదేన సర్వోవిజిగీషవశ్శూరాస్సంనహ్యన్ని జైత్రయాత్రాస్థమితి భావః॥యఏవముచితంసమయంసూచయేత్ తం మాం పత్యుఃప్రియసచివం వి ద్ధీత్యన్వయః-అస్తే,ఇతికరణం ద్రష్టవ్యంఇతి బోధయేతి పూర్వశ్లోకేనాన్వయః, అత్ర పతివిశేషణస్య దీర్ఘాయుషఇత్యస్య - పత్యుః ప్రియసచివ మిత్యాది హంసవిశేషణానాంచ సీతాసమాశ్వాసనోపయికతాభిప్రాయగర్భత్వా త్పరిక రాలంకారః- అనఘమితిసందేశవిశేషణస్య మైథిలీజీవాతుతాంప్రతి విశేషణగ త్యాహేతుత్వాత్కావ్యలిఙ్గంచ । ఉత్తరార్ధేతు - యఏవం శ్రీరామభద్రాయ యుద్ధోద్యోగావసరం సూచయేదితి వక్తవ్యేప్రస్తుతె తత్ప్రత్యాయనాయ సామాన్యమభిహితమితి సామాన్యనిబన్ధనాఽప్రస్తుతప్రశంసాలంకారః “ అప్రస్తుతప్రశంసాస్యా త్సాయత్రప్రస్తుతాశ్రయే,, తి లక్షణాత్ ॥ సాచ పఞ్చవిధా॥ యదాహుః “ కార్యేనిమిత్తేసామాన్యే విశేషెప్రస్తుతెసతి । తదన్యస్యవచస్తుల్యే తుల్యస్యేతిచపఞ్చధే,, తి ॥ త్రయాణామేషాంసంసృష్టిః॥ ...... ॥౨౧॥

మూ॥ మత్ప్రస్తావప్రవణమథసా మైథిలీమానయేత్త్వాం
మ్లానంశోకా ద్వదనకమలం కించి దున్నమ్యభీరుః ।
అన్తస్తోషాదమృతలహరీ లబ్ధసబ్రహ్మచర్యైరమ్భో జా
నాముషసిమిషతా మన్తరజ్గైరపాజ్గైః ॥ ౨౯ ॥

వ్యా ॥ అథైవంకల్యాణవాదినంత్వాం సీతా పరమానన్దోత్తరఙ్గైరపాఙ్గైస్స భాజయిష్యతీత్యాహ ॥ * మదితి * అథ త్వద్వృత్తాన్తనివేదనానన్తరం-సా, దీనాందశామాపన్నేతిభావః-మైథిలీసీతా - అనేన “ అగాధమేధేషుచమైథిలేషు - బహుమేధాహిమైథిలాః,, ఇత్యాద్యుక్తరీత్యాఽతిమేధావినీత్వద్యోతకేన తస్యాః ప్రియహితకారిజనసమ్మాననోచితజ్ఞతాదికం ద్యోత్యతే ॥ భీరుఃత్రస్తాసతీ - అపి శ్రుతిపథగోచరమిదమస్యవచన మాసాంరాక్షసీనా మితికాతరేతిభావః - శోకాత్-మ్లానంక్షీణహర్షం “ మ్లైహర్షక్షయే,, అస్మాత్కర్తరి క్తః - “ఆదేచఉపదేశేఽశితి,, త్యాత్వే “ సంయోగాదెరాతోధాతోర్యణ్వత,, ఇతి

సత్వం, పదనకమలంముఖారవిన్దం కించిత్ ఉన్నమ్యఉన్నమయ్య ఉత్పూర్వ
కాన్నమతే రక్తర్భావిత ణ్యర్థాత్ క్తో ల్యప్-ణ్యన్తాత్తు “ల్యపిలఘుపూర్వాత్,,
ఇతి ణేరయాదేశే ఉన్నమయ్యేత్యేవస్యాత్-అనేనేతఃపూర్వంచిన్తానమ్రత్వం
ద్యోత్యతే- కించానేన సందర్భేణ “తతస్నాపకరకేశాన్తాసుకేశీకేశసంవృతమ్ ।
ఉన్నమ్యవదనంభీరు శ్శింశుపావృక్షమైక్షత,, ఇత్యేతత్పద్యత్వభిజ్ఞాప్యతే। మత్పద్
స్తావమ దన్మృత్తాన్తానువర్ణనే పరిపణంఆసక్తం “పరిపణోనాచతుష్పథే । త్రి
పుతుకరమనిమ్నార్వాస్యంపరిపాపతత్పరదక్షయో,, రితి రత్నమాలా।త్వాం- అ
తఃమనసి-తోషాత్ “ నిశమ్యసీతావచనంకపేశ్చదిశశ్చసర్వాః - ప్రదిశశ్చవీ
క్ష్య । స్వయంపరిహర్షం పరమంజగామ సర్వాత్మనారామమనుస్మరన్ని,,త్యు
క్తప్రకారేణోదఞ్చితా దాననాదిత్యర్థః । బ్రహ్మవేదః “ వేదస్తత్త్వం తపో
బ్రహ్మ ,, త్యమరః- తదధ్యయనమితియావత్ - సమానంబ్రహ్మయస్మిన్తదితిబ
హువ్రీహిః ॥ “ సమానస్యచ్ఛన్దసి,, తి సూత్రే సమానస్యేతియోగవిభాగా
త్సపక్షసాధర్మ్యాదివత్సమానశబ్దస్య సభావః - సబ్రహ్మచతత్ చర్యంచేతిక ర్మ
ధారయః-యద్వా-సహశబ్దస్సదృశవచనోఽప్యస్తి-సచ సృత్తివిషయఏవ- తేన
సహబ్రహ్మశబ్దస్యాన్యపదవిగ్రహోబహువ్రీహిః “వోపసర్జనస్యే,,తి సహశబ్ద
స్య సభావః-సమానంబ్రహ్మ-యస్మిన్సత్ సబ్రహ్మ సబ్రహ్మచతత్ చర్యంచేతి క
ర్మధారయః । చర్యంచరణం “ గదమదచరయమశ్చానుపసర్గే ,, ఇతి చరతే
ర్భావార్థేయత్ - తుల్యవేదాధ్యయనకర్మితమితి ఫలితోఽర్థః, నచాత్ర సమా
నం బ్రహ్మచర్యమితి కర్మధారయే “ చరణే బ్రహ్మచారిణి,,త్యనేన సమానశబ్ద
స్య సభావఇతి భ్రమితవ్యం- నహ్యత్ర బ్రహ్మచారీత్యుత్తరపదందృశ్యతే యేన
సభావస్స్యాత్ కింతు బ్రహ్మచర్యమితి - నహ్యైకదేశవికృతన్యాయాశ్రయణమపి
హాయుక్తం,బ్రహ్మచర్యమిత్యస్య బ్రహ్మచారీత్యతశ్శబ్దాన్తరత్వేనైకదేశవికృత త
చ్ఛబ్దత్వాయోగాత్ - నను తర్హి సహశబ్దస్యైవాన్యపదవిగ్రహఃకర్మధారయో
ఽస్త్వితిచేన్న- బహువ్రీహ్యవ్యయీభావయోః “వోపసర్జనస్య-అవ్యయీభా
వేచాకాలే,, ఇతివత్కర్మధారయే సహశబ్దస్య సభావవిధాయకవచనాదర్శనా
త్- అతోయథోక్తైవోపపత్తిశ్శ్రేయసీ-సబ్రహ్మచర్యంసాధర్మ్యమితియావత్,
అమృతలహర్యాసుధార్ఘుర్యాసహ లబ్ధంప్రాప్తం సబ్రహ్మచర్యం యైః తైస్త

ఖోక్తైః- ఉషసి ప్రత్యూషే-మిషతాంవికసతాం- అమ్భోజానాం అరవిన్దానాం, అన్తరఙ్గైః ఆప్తతమైః తత్తుల్యైరితియావత్ అపాఙ్గైః కటాక్షైరితియావత్ । మానయేత్ పూజయేత్ సబహుమానం నిధ్యాయేదిత్యర్థః ॥ "మానపూజాయాం,, సంభావనాయాంలిఙ్, అనేన హనూమదపేక్షయా త్వమ్యేనప్రీత్యతిశయంకుర్యాదితిద్యోత్యతే । హనూమతోహిదర్శనమాత్రమేవ సతు సబహుమానదర్శనం, యథోచ్యతే ॥ "సాతిర్యగూర్ధ్వంచ తథాప్యధస్తా న్నిరీక్షమాణా తమచిన్త్యబుద్ధిమ్ । దదర్శపిఙ్గాధిపతేరమాత్యంవాతాత్మజంసూర్యమివోదయస్థ,, మితి ॥ అత్ర శ్రీరామప్రస్తావప్రసణత్వస్య విశేషణగత్యాసీతాకటాక్షసంమాననీయతాహేతుత్వాత్పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గం పదనకమలమితి ధర్మవాచకలుప్తోపమయా అమృతలహరీలబ్ధసబ్రహ్మచర్యైః అమ్భోజానామన్తరఙ్గైరిత్యాఖ్యాయమార్థీఖ్యాం ధర్మలుప్తోపమాఖ్యాంచ సంసృష్ట్యా, తాఅప్యన్యోన్యం సంసృజ్యన్తే తా రీయాకోపమాత్వేన ప్రాసేనైకవాచకానుప్రవిష్టేన సంకీర్యతే ॥ పూర్వార్ధేశోకాన్తానంపదసకమలమన్న మిత్యనేన ఇతః పూర్వంపదనకమలనమనద్యోతకేన వ్యజ్యమానస్య "ఇష్టానప్తేపరిప్రాప్తై రైశ్వర్యభ్రంశనాదిభిః । చిన్తాధ్యానాత్మికాతస్యా మనుభావా మతాఇమే ॥ కార్శ్యాధోముఖ్యసంతాప నిశ్వాసోచ్ఛ్వసనాదయ,, ఇత్యుక్తలక్షణచిన్తాఖ్య సంచారిభావస్య శాన్త్యభివ్యక్త్యానశాన్తిః "భావశాన్తి స్త్వభివ్యక్తిః ప్రశమేవ్యభిచారిణా,, మితి "అత్యారూఢస్యభావస్య విలయశ్శాన్తిరుచ్యత,, ఇతిచలక్షణాత్,ఉత్తరార్ధశిరాసాఙ్గకనకసంమాననాలక్షణానుభావేన"మనోరథస్యలాభేన సిద్ధ్యయోగ్యస్యవస్తునః । మిత్రసంగమదేవాది ప్రసాదాదేశ్చకల్పితః॥ మనఃప్రసాదోహర్షస్స్యాదత్రనేత్రాస్యపుల్లతా । ప్రియాభాషణమాశ్లేషః పులకానాంప్రరోహణమ్ । స్వేదోద్గమశ్చహాసేన హస్తసంతాడనాదయ,, ఇత్యుక్తలక్షణహర్షాఖ్యభావస్య, ఏవం భీరుస్సతీకించిత్పదనకమలమన్నమిత్యనేన "లజ్జా-చౌర్యపరాధాద్యైస్స్యాద్వసిష్ఠోత్ప్రేక్షణంమతమ్ । తత్రచేష్టాముహుఃపార్శ్వదర్శనంముఖశోషణమ్ ॥ అవగుణ్ఠనవైవర్ణ్యగద్గదాదాదయోఽపిచే,, త్యుక్తలక్షణ లజ్జాఖ్యసంచారిభావేససహోదయాభివ్యక్తైర్భావోదయః "భావోదయస్స్యాదుత్పత్తావ్యఙ్గ్యాయాం వ్యభిచారి

ణా,, మితి లక్షణాత్॥ ....॥౨౯॥

మూ॥ పశ్యన్తీసారఘుపతిపథూస్త్వామశేషావదాతం
ప్రత్యాశ్వాసాదధిగతరుచిః ప్రాక్తనీవేన్దులేఖా।
మత్సందేశేతదనుసుముఖి సావధానాభవిత్రీ కింన
స్త్రీణాం జనయతిముదంకాన్తవార్తాగమోఽపి॥౩౦॥

వ్యా॥ అథ త్వద్దర్శనాశ్వాసితాసీతాత్వన్ముఖాన్మత్సందేశశ్రవణాన్మఖ్యం భ జిష్యతీత్యాహ ॥ * పశ్యన్తీతి * రఘుపతేః దశరథస్య "దీర్ఘదర్శీమ హాతేజాః పౌరజానపదప్రియ,, ఇత్యాద్యుక్తరీత్యా దీర్ఘదర్శినఇతిభావః- వ ధూఃస్నుషా "వధూర్జాయాస్నుషాస్త్రీచే,,త్యమరః అనేనాస్యాఅపి దీర్ఘద ర్శనీత్వం ద్యోతయతాసత్వామస్యథాజ్ఞాస్యతీతి ద్యోతితం-సాసీతా-త్వాం "ప త్యుర్హైవిప్రియసచివ,, మిత్యుక్తరీత్యా కల్యాణవాదినమితిభావః అశేషంకృ త్స్నం యథాస్యాత్తథా అవదాతంశుద్ధం బహిరన్తశ్చశుద్ధమిత్యర్థః బహిశ్శుద్ధి ర్ధావళ్యం అన్తశ్శుద్ధిస్తుమత్సఖత్వేనాచ్ఛలత్వం పశ్యన్తీజానానేత్యర్థః బహిరి వాన్తరపిశుద్ధంనిశ్చిన్వనేతిభావః "పశ్యార్థైశ్చానాలోచనే,, ఇతిజ్ఞాపనాద్దృ శేర్జ్ఞానార్థకత్వం- బహిశ్శుద్ధేశ్చాక్షుషజ్ఞానవిషయత్వేఽప్యన్తశ్శుద్ధేస్తదవిష యత్వేనోభయసాధారణ్యాజ్జానానేతివ్యాఖ్యానమేవస్వారసికం - ఏతేన"అన్త శ్శున్యంబహిర్ధవళమంత్వాంకటాక్షయన్తీ,, తి వ్యాఖ్యానం నాతిహృద్యమి తిబోధితవ్యం- అతఏవ- ప్రత్యాశ్వాసాత్ అయంవిశ్వసనీయఇతి విస్రమ్భాత్-ప క్షే,దివాకరకరవ్యతికరోచ్ఛ్వసితత్వాదిత్యర్థః। ప్రాక్తనీపూర్వస్మిన్ దర్శే భ వా- ప్రాగిత్యవ్యయాద్భవార్థే "సాయంచిర,, మిత్యాదినా ట్యుల్ప్రత్యయ స్తుడాగమశ్చ-తతష్టిత్త్వలక్షణో జీప్-ప్రాగ్భవాప్రాక్తనీతివిగ్రహః ఇన్దు లేఖాచన్ద్రకలేవ-అధిగతాప్రాప్తారుచిఃదీప్తిః యయా సాతథోక్తాసతీ- యథా ప్రాచీనైవాతిశయనీయసీచన్ద్రకలావిభాకరప్రభానుప్రవేశసమధిగతసౌభాగ్యాశు క్లప్రతిపదిప్రరోహద్దీప్తిర్భవేత్తథాఽర్వాక్త్వదనలోకనాత్ "అవ్యక్తరేఖా మివచన్ద్రరేఖా,, మిత్యాద్యుక్తప్రక్రియయాఽవస్థితాసైవసీతాత్వన్నిర్వర్ణనాన న్తరం త్వయివిస్రమ్భాత్ప్రహృష్టతయా "హర్షరశ్మిభిరుద్ద్యోతం.తస్యాన్తః పురమాబభౌ,, విత్యుక్తప్రకారేణ కించిదుదఞ్చచ్ఛరీరసుషమేతిభావః - య

చ్యా-సీతాపక్షే- అధిగతా రుచిః ప్రియవార్తాశ్రవణస్పృహా యయా సాతథో క్తేత్యర్థః “ అభిషక్తేస్పృహాయాంచ గభస్తావరుచిః స్త్రియా,, మిత్యమరః, అథవా ప్రాక్తని ఇన్దులేఖవ ప్రత్యాశ్వాసాదధిగతరుచిరితి యోజనా-అర్థస్తుతు ల్యవవ-అతఏవ- సుముఖీ “ అతులంచగతాహర్షం ప్రహర్షేణచచానకీ। నేత్రా భ్యాంవక్రపక్ష్మాభ్యాంమమోచానన్దజంపయః ॥ చారుతద్వదనంతస్యా స్తామ్రశు క్లాయతేక్షణమ్ ॥ అశోభతవిశాలాక్ష్యా రాహుముక్తఇవోడురాట్,, ఇత్యు క్తప్రకారేణ ప్రసన్నవదనాచసతీ - శోభనంముఖంయస్యాస్సేతి విగ్రహః “స్వాఙ్గాచ్చోపసర్జనా,,దిత్యాదినాఙీష్-తదను ఏవంసౌముఖ్యలాభాన న్తరం, మత్సందేశేమద్వాదికశ్రవణఇతి యావత్ “ మద్విషయకవాచికే ,, ఇతిశే షాంచిద్వ్యాఖ్యానంతు నయుక్తం రామంప్రతిసీతాయా స్సందేశస్యాప్రా ప్తి కృతత్వాత్- సావధానాఽవహితచిత్తా- భవిత్రీభావినీ - నను “ క్షుస్నివృత్తి ర్భోజనేన వినాతత్కథయాకథ,,మిత్యుక్తరీత్యా ప్రియసందర్శనేనవినాలిప్సి తార్థశ్రవణమాత్రేణైవ కథమేతావానానన్దస్సంభవిష్యతీత్యతఆహ ॥ కిమితి ॥ కాన్తస్య “కథాభిరభిరామాభిః కాన్తైర్గ్లేన్దుస్సదా । ఉపవాదైస్తు రమయేద్య స్సకాన్తఇతీరిత,, ఇత్యుక్తలక్షణస్య వల్లభస్య సమురితసందేశమాత్రేణా జఇతి భావః - వార్తాయాఃవృత్తాన్తస్య-ఆగమః లాభోఽపి- స్త్రీణాం ప్రియవి శ్లిష్టానామితిభావః - ముదం ప్రీతిం- నజనయతికిం - జనయత్యేవేతిభావః,సహి సాక్షాత్ప్రియసమాగమఏవకల్పతేమనస్తాపాయవియోగినీనాం కింతు తద్వా ర్తాగమోఽపీతి భావః ॥ అత్ర రఘుపతిసఖూరిత్యస్యహంసవిశద్ధతాజ్ఞానం ప్రతి తస్యచ ప్రత్యాశ్వాసపూర్వకరుచిప్రాప్తింప్రతి తస్యాశ్చ సౌముఖ్యంప్రతి తస్యచ సందేశశ్రవణసావధానతాంప్రతి హేతుత్వాత్కావ్యలిఙ్గమాలా సామా న్యేన విశేషసమర్థన రూపార్థాన్తర న్యాసేన సంకీర్యతే ॥ అనయాచ కావ్యలి ఙ్గమాలయా ఉత్తరోత్తరకారణభూతపూర్వపూర్వవస్తుగుమ్ఫనాత్మకః కారణ మాలాలంకారో వ్యజ్యతఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిః “ గుమ్ఫఃకారణమా లాస్యా ద్యథాప్రాక్ప్రాన్తకారణై,, రితి తల్లక్షణం ॥ అత్రసీతాయాః హంస శుద్ధతానిర్ణయేనమతిః “ విమృశ్యయుక్తిభిస్సర్వదర్థనిర్ధారణంమతి,, రితిలక్ష ణాత్- ప్రత్యాశ్వాసాదధిగతరుచిరిత్యాదినాహర్షః - మత్సందేశే సావధానేత్యా

నేనౌత్సుక్యం చేత్యేతే సంచారిణః పూర్వపూర్వానుపమర్దేన సంభూయవ్య జ్యన్త ఇతి భావసంధిః "భావసంధిస్తుభావానాంతుల్యానాంవ్యజ్యతాయదీ,, తి తల్లక్షణమ్ ॥.......................................॥౩౦

మూ॥ పశ్చాదేవంకథయభవతీభాగధేయేనజీవన్క-
ల్యాణీంత్వాంకుశలమనఘః కోసలాన్ద్రోజన్మయ
క్ష్మేయేషుశ్రీయోభవతినియతంతానిసర్వాణిసన్తో
లక్ష్మ్యాదేవ్యాస్తవవచభువనేలక్షణాన్యామనన్తి ॥ ॥౩౧॥

వ్యా॥ అథావోమత్కుశలం నివేదయంస్తస్యాః కుశలమనుయుజ్ఞ్ వేత్యాహ ❋ పశ్చాదితి ❋ పశ్చాత్ త్వద్విషయే సీతాయాస్స్వాముఖ్యాదినా విస్రమ్భనిష్పాద నన్తరం "ప్రతీచ్యాంచరమేపశ్చా,, దిత్యమరః-నతు తతః ప్రాగేవ-తథా సతి తావనాలమాశ్వాసయితుం మత్కుశలవర్ణనాదికమపి- ప్రత్యుత "యథా యథాసమీపంసహనూమానుపసర్పతి । తథాతథారావణంసాతంసీతాపరిశఙ్కతే,, ఇత్యుక్తరీత్యా సా శఙ్కేతాపీతిభావః-నహి పరస్పరవిస్రమ్భవిరహేణనిసర్గతః ప్రియాణ్యపికోచేదన్నోన్యస్యమనసేవచనాని- యథాహ్యుచ్యతే "పరస్పరే ణచాలాపం విశ్వస్తౌతౌ ప్రచక్రతు,, రితి- ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారేణ-కథ య బ్రూహి-తదేవాహ ॥ భవతీతి ॥ భవత్యాః తవ,పూజ్యాయాఇతివా- భాగధే యేనసౌభాగ్యేన"భాగరూపే,,త్యాదినాస్వార్థేధేయప్రత్యయః "దైవందిష్టంభా గధేయంభాగ్య,, మిత్యమరః ॥ జీవన్ ప్రాణాన్ధారయన్ సన్ విధేయస్యా స్యోద్దేశ్యానన్తర్యౌచిత్యేఽపి ప్రథమతఏవనిర్దేశో "దృష్టాసీతే,, తి న్యా యాదితిధ్యేయం భవతీభాగ్యమేవాస్య జీవనహేతుః అన్యథా "తవాదర్శనజే నార్యే రాఘవఃపరితప్యతే । మహతాజ్వలతానిత్య మగ్నినేవాగ్నిపర్వతః ॥ త్వత్కృతేమదనశ్చైవశోకశ్చైన్తాచరాఘవమ్ ॥ తాపయన్తిమహాత్మానమగ్న్యగా రమివాగ్నయః ॥ తవాదర్శనశోకేన రాఘవఃప్రవిచాల్యతే । మహతాభూ మికమ్పేన మహానివశిలోచ్చయః ,, ॥ ఇత్యాద్యుక్తామశక్యజీవనాం దశామా పన్నః కథమివజీవేదితిభావః ॥ నకేవలమస్య భవతీభాగ్యేన జీవనమాత్రమే వ అపితు కుశలమపీత్యాహ ॥ అనఘఇతి ॥ అవిద్యమానం అఘందుఃఖమకుశ లమూపం యస్య స తథోక్తశ్చసన్ అత్ర "వైదేహికుశలీరామస్త్వాంచ కౌ

శీలమబ్రవీ,,దిత్యేతత్స్మర్తవ్యం- నకేవలం తజ్జీవనాదేరేవ హేతుర్నృపతిభాగ్యమిత్యభిప్రాయన్విశేష్యం నిర్దిశతి ॥కోసలేన్ద్ర ఇతి ॥ కోసలానాం నివాసో జనపదః కోసలాః “ తస్యనివాస,, ఇత్యణో “ జనపదేలుబి,, తిలుప్- యుక్తవద్భావశ్చ-తేషామిన్ద్రః అధీశ్వరః-అస్యకోసలైశ్వర్యలాభోఽపి త్వద్భాగ్యాధీనఏవేతిభావః అనేన ప్రత్యాసన్నస్తస్యాధిరాజ్యాభిషేకో నేతః పరస్తాదపి కాన్తారచఙ్క్రమక్లేశావశేషసంభావనయా శోచనీయమిత్యపివ్యజ్యతే ॥ నను కింనునామ మమవా తాదృశం భాగ్యం-యాఽహం “కీదృశంతుమయాపాపం పురా జన్మాన్తరేకృతమ్ । యేనేదం ప్రాప్యతే దుఃఖం మయాఘోరం సుదారుణమ్ ॥ ఏషాఽల్పపుణ్యాకృపణా వినశిష్యామ్యనాథవత్ । సముద్రమధ్యే నౌః పూర్ణా వాయువేగైరివాహతా ॥ అహంతు రామత్వయి జాతకామా చిరంవినాశాయ నిబద్ధభావా । మోఘం చరిత్వాఽథ తపో వ్రతం చ త్యక్ష్యామి ధిగ్జీవితమల్పభాగ్యా,, తి మన్దభాగ్యతయాశోచామ్యనుపదమపీత్యత్రాహ ॥ కల్యాణీమితి ॥ కల్యాణీం శుభాం - అస్పృష్టాభద్రగన్ధతయా అనుపాధికకల్యాణశీలాయాస్తవ తాదృశభాగ్యవత్త్వాయాం నకశ్చిదపి సందేహ ఇతిభావః అతఏవ “ అథవాచారుసర్వాఙ్గి రక్షితాస్వేన తేజసా । ననశిష్యతి కల్యాణీ నాగ్నిరగ్నౌ ప్రవర్తత ,, ఇత్యాదావభద్రగన్ధ సంబన్ధవైధుర్యమభిసంధాయాస్యాః కల్యాణీతి నిర్దేశః కృతః ॥ కల్యాణశబ్దస్య బహ్వాదిషు పాఠాత్ ఙీష్-త్వాం- కుశలం క్షేమం-అనుయుక్తే పృచ్ఛతి “ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛా చే,, త్యమరః “ ప్రాపాభ్యాం యుజేరయజ్ఞపాత్రేష్వి,, త్యత్ర “స్వరాద్యన్తోపసర్గాదితి వక్తవ్య ,, మితివార్తికాదనుపూర్వకాద్యుజేర్నిత్యమాత్మనేపదం- దుహ్యాదిషు పృచ్ఛతేః పరిగణనాద్ద్వికర్మకత్వం నచాత్ర పృచ్ఛతేరదర్శనాత్కథం ద్వికర్మకతేతి శఙ్క్యం “ అహమపీదం చోద్యం చోద్య,, ఇతి తత్రాజసూత్రభాష్యే పృచ్ఛతి పర్యాయస్య చుదేరపి ద్వికర్మకత్వదర్శనేనార్థనిబన్ధనత్వాత్సంజ్ఞాయాః-కథం మమేదృశం కల్యాణత్వం నిశ్చీయత ఇత్యత్రాహ ॥ యేష్వితి ॥ భువనే జగతి యేషు లక్షణేషు సత్సు శ్రియః శ్వశ్శ్రేయసం కల్యాణమిత్యర్థః- భవతి-తాని లక్షణాని “ భృఙ్గారావాసనవాజికుఞ్జరరథశ్రీవత్సచాపేషుభిర్మాలాకుణ్డలచామరాఙ్కుశయవైశ్శైలైర్ధ్వజైస్తోమరైః । మత్స్యస్వస్తికవేదికావ్యజనకైశ్శఙ్ఖాతపత్రామ్బుజైః పాదేపా

ణితలేనరాన్నృపతితాంయాన్తిస్త్రియోరాజ్ఞితా,, మితి నారదీయాద్యుక్తానిరేఖా
దిశుభవ్యఞ్జనాని - తాన్యపినకతిపయాన్యేవేత్యభిప్రాయేణ విశినష్టి ॥ సర్వా
ణీతి ॥ సాముద్రికాదిశాస్త్రోక్తాని కృత్స్నాన్యపీత్యర్థః ॥ సర్వాణిలక్షణానీత్య
న్వయః- లక్ష్మ్యా దేవ్యాః-తవచ-యద్వా - లక్ష్మ్యాః - దేవ్యాః సామ్రాజ్యాభి
షేకార్హాయాః తవచ-ఆమనన్తి యువయోరేవసన్తీతి పానగపున్యేన వదన్తీత్య
ర్థః- నహి యువాభ్యామన్యస్యాఏవం జాతీయకలక్షణవత్తాసులభేతిభావః ఆఙ్
పూర్వకాల్ “ మ్నాఅభ్యాసే,, ఇత్యస్మాద్భ్వాదికాద్ధాతోర్లటిశపి “పా
ఘ్రాధ్మాస్థామ్నా,, త్యాదినా మనాదేశః - తాన్యపి కింపామరాఆమనన్తి మె
నాజ్ఞాతతత్త్వతయావస్తుసత్తాయాం సందిహ్యేరన్నిత్యతఆహ ॥ సన్తఇతి ॥ ల
క్షణాదిసర్వశాస్త్రాభిజ్ఞావిపశ్చితఇత్యర్థః-యథోచ్యతే సీతయాదేవ్యైవ నాగా
స్త్రబన్ధావసరే “ ఇమానిఖలుపద్మాని పాదయోర్యైఃకిల స్త్రియః। అధిరాజ్యే
ఽభిషిచ్యన్తేనరేన్ద్రైఃపతిభిస్సహ ॥ వైధవ్యంయాన్తియైర్నార్యోలక్షణైర్భా
గ్యదుర్లభాః । నాత్మనస్తానిపశ్యామి పశ్యన్తీహతలక్షణా ॥ కేశాస్సూక్ష్మాస్స
మానీలా భ్రువౌచాసంగతేమమ । వృత్తేచారోమశేజఙ్ఘేదన్తాశ్చావిరళామమ ॥
శఙ్ఖేనేత్రే కరౌపాదౌ గుల్ఫావూరూచమేచితౌ ॥ అనువృత్తనఖాస్స్నిగ్ధాస్స
మాశ్చాఙ్గుళయోమమ । స్తనౌచావిరళౌపీనౌ మమేమౌమగ్నచూచుకౌ ॥
మగ్నాచోత్సఙ్గినీనాభిః పార్శ్వేవరస్కాశ్చమేచితాః ॥ మమవర్ణోమణినిభో
మృదూన్యఙ్గరుహాణిచ । ప్రతిష్ఠితాం ద్వాదశభిర్మామూచుశ్శుభలక్షణామ్ ॥ స
మగ్రయవమచ్ఛిద్రం పాణిపాదంచ వర్ణవత్ । మన్దస్మితేత్యేవచమాంకన్యాలక్ష
ణినోవిదుః ॥ అధిరాజ్యేఽభిషేకోమే బ్రాహ్మణైఃపతినాసహ । కృతాన్తకుశ
లైరుక్త,, ఇతి ॥ అతోభవత్యాః కల్యాణత్వం నిష్ప్రత్యూహమితిభావః ।
సద్భిరామ్నాతత్వాన్నేదమసత్యం భవితుమర్హతీతిభావః ॥ యథోచ్యతే ॥“న
సన్తోఽనృతవాదిన,, ఇతి ॥ అత్రకల్యాణీమితి విశేషణస్య మహాభాగ్యవత్త్వా
భిప్రాయగర్భత్వాత్పరికరః, తాదృశకల్యాణత్వస్య యేషుశ్రేయోభవతీత్యాది
సదామ్నానరూపప్రమాణోపన్యాసలక్షణశబ్దప్రమాణాలంకారగర్భిత పశ్చార్ధ
వాక్యార్థేన సమర్థనాత్కావ్యలిఙ్గం, లక్ష్మ్యా దేవ్యాస్తనచ తానిలక్షణాన్యామ
నన్తీతిసీతాయా గుణోత్కృష్టయా లక్ష్మ్యా సమీకృత్య వర్ణనాత్తుల్యయోగితాభే

శలమబ్రవీ,,దిత్యేతత్ స్మర్తవ్యం- నకేవలం తజ్జీవనాదేరేవ హేతుర్భవతీభాగ్య మిత్యభిప్రాయన్నివిశేష్యం నిర్దిశతి ॥కోసలేన్ద్రేతి ॥ కోసలానాం నివాసోజనపదః కోసలాః " తస్యనివాస,, ఇత్యణో " జనపదేలుబి,, తిలుప్- యుక్తవద్భావశ్చ-తేషామిన్ద్రః అధీశ్వరః-అస్యకోసలైశ్వర్యలాభోఽపి త్వద్భాగ్యాధీనఏవేతిభావః అనేన ప్రత్యాసన్నస్తస్యాధిరాజ్యాభిషేకో నేతఃపరస్తాదపి కాన్తారచజ్క్రమక్లేశావశేషసంభావనయాశోచనీయమిత్యపివ్యజ్యతే ॥ నను కింను నామ మమవా తాదృశం భాగ్యం-యాఽహం "కీదృశంతుమయాపాపంపురా జన్మాన్తరేకృతమ్ । యేనేదంప్రాప్యతేదుఃఖం మయాఘోరంసుదారణమ్ ॥ ఏషాఽల్పపుణ్యాకృపణావినశిష్యామ్యనాథవత్ । సముద్రమధ్యేనౌఃపూర్ణా వాయువేగైరివాహతా ॥ అహంతురామత్వయిజాతకామా చిరంవినాశాయనిబద్ధభావా । మోఘంచరిత్వాఽథతపోవ్రతంచత్యక్ష్యామిధిగ్జీవితమల్పభాగ్యా,, తి మన్దభాగ్యతయాశోచామ్యనుపదమపీత్యత్రాహ ॥ కల్యాణీమితి ॥ కల్యాణీం శుభాం - అస్పృష్టాభద్రగన్ధతయా అనుపాధికకల్యాణశీలాయాస్తవ తాదృశభాగ్యవత్తాయాం నకశ్చిదపి సందేహ ఇతిభావః అతఏవ " అథవాచారుసర్వాఙ్గీ రక్షితా స్వేనతేజసా । ననశిష్యతికల్యాణీ నాగ్నిరగ్నౌ ప్రవర్తత ,, ఇత్యాదావభద్రగన్ధ సంబన్ధవైధుర్యమభిసంధాయాస్యాః కల్యాణీతి నిర్దేశః కృతః ॥ కల్యాణశబ్దస్య బహ్వాదిషు పాఠాత్ జీష్-త్వాం- కుశలం క్షేమం-అనుయుక్తైపృచ్ఛతి "ప్రశ్నోఽనుయోగఃపృచ్ఛాచే,, త్యమరః " ప్రోపాభ్యాం యుజేరయజ్ఞపాత్రేష్వి,, త్యత్ర "స్వరాద్యన్తోపసర్గాదితి వక్తవ్య ,, మితివార్తికాదనుపూర్వకాద్యుజేర్నిత్యమాత్మనేపదం - దుహ్యాదిషుపృచ్ఛతేః పరిగణనాద్ద్వికర్మకత్వం నచాత్రపృచ్ఛతేరదర్శనాత్కథం ద్వికర్మకతేతిశజ్క్యం " అహమపీదంచోద్యంచోద్య,, ఇతితత్రాజసూత్రభాష్యేపృచ్ఛతి పర్యాయస్యచుదేరపి ద్వికర్మకత్వ దర్శనేనార్థనిబన్ధనత్వాత్సంజ్ఞాయాః-కథంమ మేదృశం కల్యాణత్వం నిశ్చీయతఇత్యత్రాహ ॥ యేషున్వితి ॥ భువనేజగతి యేషులక్షణేషు సత్సు స్త్రియః శ్వశ్రేయసం కల్యాణమిత్యర్థః- భవతి-తాని లక్షణాని " భృఙ్గారావాసనవాజికుఞ్జరరథశ్రీవత్సచాపేషుభిర్మాలాకుణ్డలచామరాఙ్కుశయవైశ్శైలైర్ధ్వజైస్తోమరైః । మత్స్యస్వస్తికవేదికావ్యజనకైశ్శఙ్ఖాతపత్రామ్బుజైః పాదేపా

ణీతలేనరాన్నృపతితాంయా న్నిస్త్రియోరాజ్ఞితా,, మితి నారదీయాద్యుక్తాని రేఖా దిశుభవ్యఞ్జనాని - తాన్యపినకతిపయాన్యేవేత్యభిప్రాయేణ విశినష్టి ॥ సర్వా ణీతి ॥ సాముద్రికాదిశాస్త్రోక్తాని కృత్స్నాన్యపీత్యర్థః ॥ సర్వాణిలక్షణానీత్య న్వయః- లక్ష్మ్యా దేవ్యాః-తవచ-యద్వా - లక్ష్మ్యాః - దేవ్యాః సామ్రాజ్యాభి షేకార్హాయాః తవచ-ఆమన న్తి యువయోరేవసన్తీతి పానఃపున్యేన వద న్తీత్య ర్థః- నహి యువాభ్యామన్యస్యాఏవం జాతీయకలక్షణవత్తాసులభేతిభావః అజ్ పూర్వకాల్ " మ్నాఅభ్యాసే,, ఇత్యస్మాద్భ్వాదికాద్ధాతోర్లటిశపి " పా ఘ్రాధ్మాస్థామ్నే,, త్యాదినా మనాదేశః - తాన్యపి కింపామరాఆమన న్తి నే నాజ్ఞాతతత్త్వతయావస్తుసత్తాయాం సందిహ్యేరన్నిత్యతఆహ ॥ సన్త ఇతి ॥ ల క్షణాదిసర్వశాస్త్రాభిజ్ఞావిపశ్చితఇత్యర్థః-యథోచ్యతె సీతయాదేవ్యైవ నాగా స్త్రబన్ధావసరె " ఇమానిఖలుపద్మాని పాదయోర్యైఃకిల స్త్రియః ఆధిరాజ్యే ఽభిషిచ్యన్తేనరేన్ద్రైఃపతిభిస్సహ ॥ వైధవ్యంయాన్తియైర్నార్యోలక్షణైర్భా గ్యదుర్లభాః । నాత్మనస్తానిపశ్యామి పశ్యన్తీహతలక్షణా ॥ కేశాస్సూక్ష్మాస్స మానీలా భ్రువౌచాసంగతేమమ । వృత్తేచారోమ శేజఙ్ఘేదన్తాశ్చావిరళామమ ॥ శఙ్ఖేనేత్రే కరౌపాదౌ గుల్ఫావూరూచమెచితౌ ॥ అనువృత్తనఖాస్స్నిగ్ధాస్స మాశ్చాఙ్గుళయోమమ । స్తనౌచావిరళౌపీనౌ మమేమౌమగ్నచూచుకౌ ॥ మగ్నాచోత్సఙ్గినీనాభిః పార్శ్వోరస్కాశ్చమేచితాః ॥ మమవర్ణోమణినిభో మృదూన్యఙ్గరుహాణిచ । ప్రతిష్ఠితాం ద్వాదశభిర్మామూచుశ్శుభలక్షణామ్ ॥ స మగ్రయవమచ్ఛిద్రం పాణిపాదంచ వర్ణవత్ । మన్దస్మితేత్యేవచమాంకన్యాలక్ష ణినోవిదుః ॥ ఆధిరాజ్యేఽభిషేకోమె బ్రాహ్మణైఃపతినాసహ । కృతాన్తకుశ లైరుక్త,, ఇతి ॥ అతోభవత్యాః కల్యాణత్వం నిష్ప్రత్యూహమితిభావః । సద్భిరామ్నాతత్వాన్నేదమసత్యం భవితుమర్హతీతిభావః ॥ యథోచ్యతే ॥"న సన్తోఽనృతవాదిన,, ఇతి ॥ అత్రకల్యాణీమితి విశేషణస్య మహాభాగ్యవత్త్వా భిప్రాయగర్భత్వాత్పరికరః, తాదృశకల్యాణత్వస్య యేమశ్రేయోభవతీత్యాది పదామ్నానరూపప్రమాణోపన్యాసలక్షణశబ్దప్రమాణాలంకారగర్భిత పశ్చార్ధ వాక్యార్థేన సమర్థనాత్కావ్యలిఙ్గం, లక్ష్మ్యా దేవ్యాస్తవచ తానిలక్షణాన్యామ నన్తీతిసీతాయా గుణోత్కృష్టయా లక్ష్మ్యాసమీకృత్య వర్ణనాత్తుల్యయోగితాభే

దః " గుణోత్కృష్టైస్సమీకృత్య వచోఽన్యాతుల్యయోగితే,, తి లక్షణాత్ ॥ ఇయంకావ్యదర్శదర్శితాతుల్యయోగితా, ఇమాంతుల్యయోగితాం సిద్ధిరితి కేచిద్వ్యవాహార్షుః ॥ యదాహజయదేవః ॥ " సిద్ధిఃఖ్యాతేషుచేన్నామ కీర్త్యతే తుల్యతోక్తయే ॥ యువామేవహివిఖ్యాతౌ త్వంబలైర్జలధిర్జలై,, రితి ॥ మతాన్తరే త్వత్రవర్ణ్యావర్ణ్యయోస్సీతాలక్ష్మ్యో ర్లక్షణవత్త్వరూపధర్మైక్యవర్ణనా ద్దీపకమేవ ॥ " వదన్తివర్ణ్యావర్ణ్యానాం ధర్మైక్యందీపకంబుధా,, ఇతి లక్షణాత్, ఉక్తయా తుల్యయోగితయా తృతీయసదృశ వ్యవచ్ఛేదఫలకోపమేయోపమావ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిః ॥ "పర్యాయేణద్వయోస్తచ్చేదుపమేయోపమామతే,,తి తల్లక్షణం- అత్ర లక్ష్మీసీతయోరవతారభేదాత్సామ్యోపపత్తిః " విష్ణునాసదృశోవీర్యే,, ఇత్యాదివత్, నన్వత్రభవతీభాగధేయేనేత్యత్ర భవతీశబ్దస్య సర్వనామతయా సమాసవృత్తౌ " సర్వనామ్నోవృత్తిమాత్రే పుంవద్భావ,, ఇతి భాష్యకారేష్ట్యాపుంవత్త్వేనభవితవ్య మితిచేన్న, తస్యా అనిత్యత్వాత్,తథాహి,సాహి,"దక్షిణోత్తరాభ్యామతసుచ్,,తి సూత్రేభాష్యే,అతసుచః స్థానేతసుజేవోచ్యతాంలాఘవాదిత్యాశఙ్క్య,సమాధానావసరే,లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషయాదక్షిణోత్తరాశబ్దాభ్యాంస్త్రీలిఙ్గాభ్యామతసుచి"యచిభ,, మితిభసంజ్ఞాయాం"యస్యేతిచే,,త్యాకారలోపేదక్షిణతఉత్తరతఇత్యభీష్టరూపసిద్ధిః,తసుచిక్రియమాణేతుభసంజ్ఞాభావప్రయుక్తాపవర్గలోపాయోగాద్దక్షిణాతఉత్తరాతఇత్యనిష్టరూపంస్యాత్ అతోఽతసుజేవయథాసూత్రమస్త్విత్యభిధాయ,తసుచిక్రియమాణేఽపి"సర్వనామ్నోవృత్తిమాత్రేపుంవద్భావ,,ఇతి పుంవద్భావాదిష్టసిద్ధిరితి భాషితా ॥ తస్యాశ్చ ప్రయోజనాని, సర్వమయః, సర్వకామ్యతి, సర్వకభార్యః, సర్వప్రియ, ఇత్యాదీని, పూర్వస్యైవేదం "భస్త్రైషాద్వే,,తి లిఙ్గాత్, తేనాకచ్యేకశేషవృత్తౌచన,సర్వికా,సర్వాఇతి-ఇయంచేష్టిరనిత్యా- భవతష్ఠక్ఛసౌ,,రితివిహితఠగాదివిషయేభవత్యాశ్ఛాత్రాఃభావత్కా_భవదీయాఇత్యత్ర పుంవద్భావాయ"తసిలాదిష్వాకృత్వసుచ,,ఇతిసూత్రే "ఠక్ఛసోశ్చే,,తి వార్తికారమ్భాత్తస్యచానయాభాష్యకారైరప్రత్యాఖ్యానాత్,ఇష్టైరేవనిత్యతాభిసంధాతవ్యమిదంప్రత్యాఖ్యాయేత- అతఏవ దక్షిణాపశ్చాత్సూత్రశేఖరే " ఆజస్త,, మితి మూలప్రతీకమాదాయ "అవ్యయసాహచర్యాత్-నతుటాబన్తాద

క్షిణాశబ్ద ఇతి భావః । అతఏవ దాక్షిణాత్య ఇత్యత్ర నపుంసకత్వం, కేచిత్తు- "శక్ఛసోశ్చే,,తి వార్తికారమ్భేణ భాష్యకృతా సర్వనామ్న ఇతీష్ట్యా తదప్రత్యాఖ్యానేన చెప్తైరనిత్యత్వాదనవ్యయస్య గ్రహణేఽపినదోషః - అతఏవానవ్యయాత్ప్రత్యయాన్తరేణ రూపాన్తరంనేత్యాహు ,,రితి నిరూపితంచ సంగచ్ఛతే । ఏతేన " ఏతద్వార్తికమేకతద్ధితేచే,,తి సూత్రంచ నకర్తవ్యం " సర్వనామ్నోవృత్తిమాత్ర,, ఇతి భాష్యకారేష్ట్యా గతార్థత్వా ,, దితి కౌముదీగ్రన్థపరిశీలనేన " భవతిపాదలాక్షారసాఙ్క,, మిత్యాద్యాచార్యపాదప్రయోగేషు పుంవద్భావాభావాదసాధుతాం మన్యమానా అనాదరణీయాః ॥ అన్యేతు ॥ "భాతేర్డవతు,, రితిశాకటాయనసూత్రవ్యుత్పాదితో భవచ్ఛబ్దో నసర్వనామగణాన్తర్గతః- నచ తత్ర గణేపఠితస్య భవతుఇత్యుగన్తస్య ప్రాతిపదికస్య త్యదాద్యన్తర్గతస్య విశేషాభావాద్డవత్వన్తేనాభేద ఇతివాచ్యం । తాదృశప్రబలతర ప్రమాణానుపలమ్భాద్విశేషసద్భావాచ్చ - సర్వనామసంజ్ఞకభవచ్ఛబ్దోహిసంబోధ్యచేతనైకాన్తవృత్తిస్సంబోధన విభక్త్యర్థః - నహితస్య హేభవన్నితి సంబోధనం క్వచిత్కేనచిద్దృష్టమిష్టంవాకస్యచిత్ । అతఏవ " త్యదాదీనాంసంబోధనం నాస్తీత్యుత్సర్గ,, ఇతి ప్రాచాంప్రవాదోఽపి సంగచ్ఛతే । సనూత్సర్గత్వాదేవ క్వచిత్సంబోధన సద్భావోఽనుగమ్యతే । అతఏవభాష్యే - హేస ఇతి తచ్ఛబ్దాత్సంబోధన ప్రయోగో దాహృత ఇతిచేత్ - సత్యం - యద్యపిభాష్యే తచ్ఛబ్దాత్సంబోధనవిభక్తి రుదాహృతా - తథాఽపిసంబోధ్యార్థకభవచ్ఛబ్దాద్యుష్మచ్ఛబ్దాదివసంబోధన నిషేధరూపోత్సర్గప్రవృత్తిర్నవిహన్యతే - డవత్వన్తభవచ్ఛబ్దస్తుభాసమానార్థకస్సంబోధన విభక్త్యర్హ ఏవ - అతఏవ " పరస్యపత్నీయాస్త్రీస్యాదసంబద్ధాచయోనితః । తాంబ్రూయాద్భవతీత్యేవం సుభగే భగినీతిచ ॥ కృతదారోఽస్మిభవతి భార్యేయందయితామమ - భవతిభవత్వ సుహృజ్జనస్సుకామః - భవతిమావిషీదసర్వంభద్రంభవిష్యతి - భవతిభిక్షాందేహి,,త్యాదిమనువాల్మీకిమాఘమురారిమిశ్రాదిసంబుద్ధ్యన్తభవతీశబ్దప్రయోగాః ప్రామాణికాస్సంగచ్ఛన్తే - అతఏవభవతీత్యస్య సుభగేఇతి వ్యాచఖ్యుర్మల్లినాథాదయః - కించ - భగవచ్ఛబ్దవడ్డవత్వన్తో భవచ్ఛబ్దః పూజ్యవాచకోఽపిదృశ్యతే " అవాచ్యోదీక్షితోనామ్నా యవీయానపియోభవేత్ । భోభవత్పూర్వ

కంత్వేన మభిభాషేతధర్మవి,, దితి మనునాభోభవదన్యతరశబ్దేనపూజ్యతమ దీ
క్షితాభిభాషణస్య స్మరణాత్ - అతఏవహిశ్రుత్యాదౌ పూజ్యతాభిధాయిభగవచ్ఛ
బ్దస్థానేభోశ్శబ్దప్రయోగశ్చసంగచ్ఛతే-తథాహి-అధీహిభగవఇతిహోపససాద -
అధీహిభగవో బ్రహ్మేతి,,త్యాదౌశ్రుతౌదృష్టస్యభగవత్పదస్యస్థానే“అధీహిభో
ఇత్యుపసీదేత్ “అధీహిభో ఆమన్త్రయేతగురుం,,ఇత్యాదిసూత్రప్రయోగాత్తయోః
పర్యాయత్వమవసీయతే । భోశ్శబ్దశ్చభవచ్ఛబ్దసమానార్థకఏవ “ విభాషాభవ
ద్భగవదఘవతామోచ్చావస్యే,, తివార్తికేన తస్యభవచ్ఛబ్దనిష్పన్నత్వాత్ -
అతఏవాస్మిన్నేవకావ్యేఆచార్యైః“భవతామాధిరాజ్యాభిషేకా,,దితిభవచ్ఛబ్దః
పూజ్యార్థకతయాప్రయుక్తోఽగ్రే- తస్మాత్- సభవాంస్తత్రభవాంస్తతోభవాని
త్యాదిప్రసిద్ధార్థకతచ్ఛబ్దసమభివ్యాహృతభవచ్ఛబ్దవత్కేవలభవచ్ఛబ్దోఽపి
పూజ్యవాచకోఽస్త్యేవేతిధ్యేయం - ఏవంచ తాదృశభవచ్ఛబ్దప్రకృతికస్య జ్య
న్తస్య సర్వనామత్వాభావేన పుంవద్భావప్రసఙ్గఏవ నాస్తీత్యపివక్తుం శక్యమి
త్యాహుః - “దేవః ప్రమాణం - యదాజ్ఞాపయన్త్యార్యమిశ్రాః - యదభిరుచి
తం తాతాయ - భగవన్తావగ్రేవదతాం- భగవాంస్త్వేవమేతద్బ్రవీతు ,, త్యా
దావివగౌరవాతిశయ ద్యోతనాయ సమక్షమేవానామన్త్రణనిర్దేశఇతి ద్రష్ట
వ్యం - ఏతేనైవ “ భవతీ శేఖరితం - భవత్యధీనైః-ఏకోఽహంభవతీసుతక్షయక
రః - భవతీకచమణ్డలేన - భవతీస్మితచన్ద్రికారమే,,ఇత్యాదయోఽపివ్యాఖ్యా
తాః “ పద్మేత్వన్నయనేస్మరామిసతతంభావోభవత్కున్తలేనీలేముహ్యతి- భవ
ద్దివ్యాపాఙ్గలవస్యవర్ణనవిధౌ,, ఇత్యాది పుంవద్భావఘటితాః ప్రయోగాఅ
ప్యుదాహృతభాష్యకారేష్టేరనిత్యతయైవ సిధ్యన్తీత్యన్యత్రవిస్తరః ...॥ ౩౧ ॥

మూ ॥ యస్యాయస్మిన్న్యవధిరభవద్భూషణాలేపనాది
ర్నీతామేనాం నియతివిభవాద న్తరీపం దవీయః ।

ప్రత్యాసీదన్నిజనయనయోర్వర్త్మని స్థాపయిత్వా
సత్వామేవం వదతికుశలీ దేవిసఖ్యాముఖేన ॥ ౩౨ ॥

వ్యా॥ అథ సందేశకథనం ప్రస్తౌతీత్యాహ ॥ * యస్యాఇతి * హేదేవి,
యస్యాః సీతాయాస్తవ - యస్మిన్ శ్రీరామచన్ద్రేమయివిషయే - భూషణాలేప
నాదిః హారాద్యాభరణాఙ్గరాగాదికోద్దీపనసామగ్రీవిశేషోఽపి - ఆదిశబ్దా

త్పటవాసక సౌరభాదేర్గ్రహణం - వ్యవధీయతేఽనేనేతి వ్యవధిః - వ్యవపూర్వాద్దధాతేః "ఉపసర్గే ఘోః కిః" ఇతి కరణే కిప్రత్యయః - వ్యవధాయక ఇత్యర్థః - అభవత్ ఆసీత్ - నిరన్తరగసర్వావయవసంస్పర్శసుఖసౌభాగ్యసర్వస్వసంరోధవిఘ్నతయా సుసూక్ష్మమపి వ్యవధానం దుస్సహమాసీదితి భావః - కేచిత్తు - భూషణాలేపనాదిరిత్యత్ర "దిశబ్దాద్వస్త్రధారణమపి సంగృహ్ణాతీ" తి వ్యాచఖ్యుః - తన్నాతీవహృద్యం - ఉత్తరోత్తరం వ్యవధాయకసౌక్ష్మ్యవివక్షయైవాదౌ స్థూలస్య భూషణస్య - తతస్తదపేక్షయా సూక్ష్మస్యాఙ్గరాగస్యోపాదానాల్లిఙ్గాత్తతోఽపి సూక్ష్మస్య సౌరభస్యైవాత్ర వ్యవధాయకస్య వివక్షితత్వముచితత్వేనాఙ్గరాగాత్ స్థవీయసో వస్త్రస్యాదిశబ్దేన గ్రహీతుమయుక్తత్వాత్ - అఙ్గరాగసౌరభస్య వ్యవధాయకత్వంచ "అలకామోదోఽపి భారాయతే" ఇతి వదతి శయోక్త్యవలమ్బనమితి ధ్యేయం - ఏనాం ఏవంభూతాం తామిత్యర్థః - నియమ్యతేఽనయేతి నియతిర్దైవం - తచ్చ "నదైవం కేశవాత్పర" మిత్యుక్తస్సర్వేశ్వర ఏవ, తస్యాః విభవాత్ "నియతిః కారణం లోకే నియతిః కర్మసాధనమ్ । నియతిస్సర్వభూతానాం నియోగేష్విహ కారణ" మిత్యుక్తాదపర్యనుయోజ్యాత్స్వాతన్త్ర్యాద్ధేతోరిత్యర్థః - రక్షసేతి కర్తృపద మధ్యాహార్యమ్, అతిశయేన దూరం దవీయః, గిరితరుసరిచ్ఛతపారావారాన్తరితతయా ద్రష్టుంగన్తుం వాఽశక్యమితి భావః । దూరశబ్దాదీయసుని, "స్థూలదూరయువహ్రస్వక్షిప్రక్షుద్రాణాం యణాదిపరం పూర్వస్య చ గుణ" ఇతి యణాదిపరలోపే పూర్వస్య గుణే అవాదేశః "దవీయశ్చ దవిష్ఠంచ సుదూరే" ఇత్యమరః । అన్తర్గతా ఆపోఽస్మిన్నిత్యన్తరీపం, ద్వీపమిత్యర్థః "ద్వీపోఽస్త్రియామన్తరీపం యదన్తర్వారిణస్తట" మిత్యమరః "ఋక్పూరబ్ధూఃపథా" మితి సమాసాన్తే అప్రత్యయే, "ద్వ్యన్తరుపసర్గేభ్యోఽప ఈత్" ఇత్యన్తశ్శబ్దాత్పరీభూతాపశబ్దావయవాకారస్య ఈదాదేశః, నీతాం ప్రాపితాం, నీతామేనామిత్యేవ పాఠస్సార్వత్రికః - నీతామేవం నియతివిభవాదితి తు క్వాచిత్కః, తదా, ఏవం నియతివిభవాదితి యోజనా, ఏవమిత్యనేన నియతివిభవస్య పరిచ్ఛిద్య వర్ణయితుమశక్యత్వం ద్యోత్యతే । యద్యప్యస్మిన్పక్షేఽపి నార్థానుపపత్తిః, తథాఽపి, పూర్వవాక్యనిర్దిష్టయచ్ఛబ్దప్రతినిర్దేశకతదేతదాదిశబ్దాభావేనా విమృష్టవిధేయాంశ దోషస్తుప్ర

సజత్యేన - తత్ప్రపఞ్చస్తు " సాతేయానన్నయినపదవీ,, మితిశ్లోకవ్యాఖ్యా నావసరే కృతో౽స్మాభిః - తస్మాత్ప్రథమికపాతపవస్వచ్ఛ ఇతిపేదితవ్యం అనేనచ సందర్భేణ " హారో౽పినార్పితఃకణ్ఠేస్పర్శసంరోధభీరుణా । ఆవ యోరన్తరేజాతాః పర్వతాస్సరితోద్రుమా,, ఇత్యేతల్ స్మార్యతే - త్వాం,సరా మః - కుశలీసఖే - అనేన పూర్వశ్లోకే అనఘశబ్దేన సూచితంకుశలిత్వం కణ్ఠ తః ప్రకాశితం- ప్రత్యాసీదన్నివ సంనికర్షంప్రాప్నువన్నివేత్యుత్ప్రేక్షా- ప్ర త్యాఖ్యాపూర్వకాత్సదేశ్మతరి " పాఘ్రాత్మే,,త్యాదినాసీదాదేశః - నయనయోః లోచనయోః - వర్త్మనిఅధ్వని- స్థాపయిత్వా-అనవరతభావనానశాల్లోచనగోచ రీకృత్యేపేతిభావః - సఖ్యాసుహృదామయా - ముఖసద్వారేణేతి వ్యస్తరూప కం - సఖిరూపముఖేనేత్యర్థః - ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారేణ, వదతిబ్రవీతి "వ ర్తమానసామీప్యేవర్తమానవద్వా,, తిలట్, అత్రోపపాదితానా మలంకారా ణాం సంసృష్టిః, దపియో౽న్తరీపం నీతామిత్యత్ర " నీనహ్యోర్హ్మరతేశ్చాపి X త్యర్థానాం తథైవచ । ద్వికర్మకేషుగ్రహణం ద్రష్టవ్యమితినిశ్చయ,, ఇతి భా షణాన్నయతె ర్ద్వికర్మకత్వే- తత్రసీతాయాః ప్రాధాన్యాత్తస్యామేవపూర్వం క్రియాప్రవర్తనాదన్తరఙ్గత్వాచ్చ కర్మణి క్తప్రత్యయేన తస్యాఏవాభిధానం - త థాచభాష్యం " ప్రధానకర్మణ్యభిధేయే ద్వికర్మణాం ధాతూనాం కర్మణిలాద యో భవన్తీతివక్తవ్యం - అజాంనయతిగ్రామం - అజానీయతెగ్రామం - అజానీ తాగ్రామమితి,, తి-లాదినిత్యత్రాదిశబ్దేన కృత్యక్తఖలర్థానాం గ్రహణ మిత్య స్మిన్నేవాశ్వాసే యుష్మంనెద్రుమైరిత్యత్ర నిరూపితం విస్తరేణ॥.........॥3౨॥

మూ॥ వేలాతీతప్రణయవివశంధాపమాసేదుషీత్వాం
భోగారమ్భే క్షణమివగతా పూర్వమాలిఙ్గనాద్యైః।
సంప్రత్యేషాసుతనుశరణః కల్పనాసంగమైస్తే చిన్తా
దీర్ఘైరపినకలితా శర్వరీనాపయాతి ॥ ॥ 33 ॥

వ్యా॥ ఇతఃప్రభృతి " అస్యైతత్తేమనసీ,,త్యతఃప్రాక్తనైశ్చతుర్దశభిఃశ్లోకై స్సందేశప్రకారమేవకథయన్నాదౌ సర్వరాత్రౌ మయా౽నుభూయమానామ వస్థాం నివేదయేతి సందిశతి ॥ * వేలేతి * హేసుతను, శోభనవిగ్రహే, అ నైనసంభోగ సర్వస్వసౌభాగ్యోద్దీపకయౌవనలావణ్యసౌకుమార్యాద్యాలమ్బన

గుణసమృద్ధిస్సూచితా, శోభనాతనుర్యస్యాస్సాసుతనుః తతః "ఊరుత,, ఇత్యనేనమనుష్యజాతిలక్షణేఊఙ్, సంబుద్ధౌ "అమ్బార్థనద్యోర్హ్రస్వః,, ఇతి హ్రస్వః, తథాచవామనః "మనుష్యజాతేర్వివక్షావివక్షే,, ఇతి । "ఇతో మనుష్యజాతేః, ఊఙుత,, ఇత్యత్రమనుష్యజాతేర్వివక్షాఅవివక్షాచలక్ష్యానుసారత,, ఇత్యుపక్రమ్య "సుతనుజహిహికోప,, మిత్యత్రమనుష్యజాతేర్వివక్షేతి సుతనుశబ్దా "దూఙుత,, ఇత్యూఙిసతి హ్రస్వత్వేసుతన్విత సిధ్యతీ,, త్యుక్తం తత్సూత్రవృత్తౌతేనైవ ॥ యద్వా ॥ శోభనాతనూర్యస్యాఇతి బహువ్రీహౌసమాసాన్తవిధేరనిత్యత్వాత్ "నద్యృతశ్చ,, తికబభావే అతిచము ఇత్యాదావివసంబుద్ధిహ్రస్వః "సమాసాన్తవిధిరనిత్య,, ఇతి పరిభాషాయాశ్చ "ప్రతేరంశ్వాదయస్తత్పురుషే,, ఇత్యస్మాదాద్యుదాత్తత్వాయాం శ్వాదిషు రాజశబ్దపాఠోజ్ఞాపకః, అన్యథా టజైవాస్మాదాద్యుదాత్తత్వేసిద్ధేకింతేనే,,తి స్పష్టంపరిభాషేన్దుశేఖరే ॥ సచ "గోస్త్రియోరుపసర్జనస్యే,, త్యుపసర్జనహ్రస్వేన భవితవ్యమితి భ్రమితవ్యం, తనూశబ్దస్యోఙన్తా "దృషిచమిత్యనిధనిసర్జిఖర్జిభ్య ఊః,, ఇత్యూప్రత్యయాన్తతయా నిష్పన్నత్వేన స్త్రీప్రత్యయాన్తత్వాభావాత్, యాశర్వరీ, పూర్వంవిశ్లేషాత్ప్రాక్ సంశ్లేషావస్థాయా మిత్యర్థః, వేలామతీతావెలాతీతః "ద్వితీయాశ్రితాతీతే,, సమాసః, ఉన్మర్యాదఇత్యర్థః "వేలాకాలమర్యాదయోరపీ,, త్యమరః, యః, ప్రణయః "అఙ్కురపల్లవకలికాప్రసూనఫలభోగభాగియంక్రమశః । ప్రేమామానః ప్రణయస్స్నేహోరాగోనురాగ ఇత్యుక్తాః,, ఇత్యుక్తరతిభావావస్థావిశేషాన్తర్గతః కలికావస్థాపన్న ఇచ్ఛావిశేషః, సచ, "సప్రేమాబన్ధరహితం యూనోర్యద్భావబన్ధనమ్ । యస్తుప్రేమానుబన్ధేనస్యాతన్త్రీ స్రంసహృదయంగమమ్ ॥ బధ్నాతి భావ కౌటిల్యం సమానఇతిగీయత,, ఇతి ప్రేమమానౌ లక్షయిత్వా "బాహ్యాన్తరోపచారైర్యత్ప్రేమ మానోపకల్పితైః । బధ్నాతిభావవిస్రమ్భం సోయంప్రణయఉచ్యతే,, ఇతిలక్షితః- తస్యచ వెలాతీతత్వ విశేషణేన విభావాదిసామగ్రీ సవిశేష పరిపోషితత్వద్యోతకేన తదనన్తరభావిస్నేహ రాగాను రాగావస్థాపరిణామోద్గామత్వం ద్యోత్యతే ॥ తల్లక్షణానితు, "విస్రమ్భేపరమాంకాష్ఠామారూఢేదర్శనాదిభిః । యత్రద్రవత్యన్తరఙ్గం సస్నేహ ఇతిగీయతే ॥ దుఃఖమప్యధికంచిత్తే

సుఖత్వేనైవరజ్యతే । యేనస్నేహప్రకర్షేణ సరాగఇతికథ్యతే ॥ రాగఏవస్వ సంవేద్య దశాప్రాప్త్యా ప్రకాశితః । యావదాశ్రయవృత్తిశ్చే దనురాగఇతీరిత,, ఇతి ॥ తేన ప్రణయేన, వివశంపరవశం, పరమాంకాష్ఠామశ్నువానం-రసత్వేన పరిణమమానమితి యావత్ ॥ భావంశృఙ్గారరసస్థాయినం రతినామానం భావం, తదుక్తం, ప్రకృష్యమాణోయోభావో రసతాంప్రతిపద్యతే ॥ సఏవభావఃస్థాయీతి భరతాదిభిరుచ్యత,, ఇతి ॥ స్థాయిత్వంచ, సజాతీయవిజాతీయానవధీరితతయా యావదనుభవ మవస్థానం, తథాచోక్తందశరూపకే “ సజాతీయైర్విజాతీయైరతిరస్కృతమూర్తిమాన్ । యావద్రసంవర్తమానఃస్థాయీభావఉదాహృత,, ఇతి ॥ యావదనుభవమిత్యస్య, సంస్కారాత్మనోఽస్యభావస్య సన్తతచిన్తనాదివశేన ప్రబోధాదుత్పద్యమానోవిజాతీయప్రత్యయాసంవలితః ప్రియతమాదిస్మృతిసంతానోవిభావాది మహిమ్నాయావత్తన్మయమివకరోతి తావదవస్థానమిత్యర్థః ॥ తదుక్తం, “ అవస్థితాశ్చిరంచిత్తేసంబద్ధాశ్చానుబన్ధిభిః । వర్ధితాయేరసాత్మాన స్తేస్మృతాఃస్థాయినోబుధై,,రితి, రతిర్నామసంభోగవిషయక ఇచ్ఛావిశేషః- తదుక్తం “ యూనోరన్యోన్యవిషయాస్థాయినీచ్ఛారతిర్భవే,,దితి- అన్యోన్యవిషయాఅన్యోన్యసంభోగవిషయేత్యర్థః, సంభోగశ్చయూనోరన్యోన్యానన్దకరదర్శనాలిఙ్గనాదికంకర్మ, తదుక్తంభావప్రకాశే “కామోపచారస్సంభోగఃకామఃస్త్రీపుంసయోస్సుఖమ్।సుఖమానన్దసంభేదః పరస్పరవిమర్దతః ॥ ఉపచారస్తదానన్ద కారకంకర్మకథ్యత,, ఇతి ॥తద్విషయఇచ్ఛావిశేషఃస్పృహాద్యపరపర్యాయః ప్రమోదాత్మామనోవృత్తివిశేషోరతిరితి నిష్కర్షః, తదుక్తం “ సంపన్నైశ్వర్యసుఖయో రశేషగుణయుక్తయోః । నవయౌవనయోఃశ్లాఘ్య ప్రకృత్యోశ్శ్రేష్ఠరూపయోః ॥ నారీపురుషయోస్తుల్యాపరస్పరవిభావికా । స్పృహాహ్వయాచిత్తవృత్తీరతిరిత్యభిధీయత,, ఇతి, స్పృహాలక్షణమపి తత్రైవోక్తం “ ఆత్మోపభోగకరణం స్పృహణీత్రిప్రియవర్తనా । యాజహాతీతరాన్భోగాన్సాస్పృహేత్యభిధీయత,, ఇత్యలంపల్లవితేన-ఆసేదుషోః ఆసాదితవతోః ప్రాప్తవతోరిత్యర్థః॥ ఆసేదుషీచాసేదివాంశ్చేతి విగ్రహే “ పుమాన్స్త్రియే,, తి పుల్లిఙ్గైకశేషః ఆఙ్పూర్వకాత్సదేః “భాషాయాంసదవసశ్రువ,, ఇతి భూతసామాన్యేభాషాయాంలిట్, తస్యచ

నిత్యంకర్మసుకః, “ అలపకహల్మధ్యే-నాదేశాదెర్లిటీ,, త్యేత్వాభ్యాసలోపౌ ।
నౌ - త్వంచాహంచావాం - తయోః - ఆవయోరిత్యర్థః - “ త్యదాదీనాంమి
థస్సహోక్తౌయత్పరం తచ్ఛిష్యతే,, ఇతి పరశేషః “ త్యదాదితశ్శేషపుంన
పుంసకతో లిఙ్గవచనానీ,, తి పుల్లిఙ్గశేషశ్చ - అతఏవ - ఆసేదుషౌరితివిశేష
ణం సంగచ్ఛతె “యుష్మదస్మదోష్షష్ఠీచతుర్థీద్వితీయాస్థయోర్వాంనావౌ,, వితి
నావాదెశః - అత్రాన్వాదెశావిషయత్వే-ఽపి నావాదెశోభవతి “ ఏతేవాంనా
వాదయో-ఽనన్వాదెశేవావక్తవ్యాః,,ఇతి వైకల్పికత్వేనానుశాసనాల్ - భోగ
స్యసంభోగస్య - ఆరమ్భేఉపక్రమఏవ- ఆదౌభవంఆద్యం - దిగాదిత్వాద్యల్,
అలిఙ్గనం ఆద్యం యేషాంతైః పరిరమ్భాదిసంరమ్భైరెవేత్యర్థః - ఆద్యశబ్దేనచు
మ్బననఖదన్తక్షతాదీనాం గ్రహణం - క్షణఇవత్రింశత్కలాత్మక కాలఇవ - గ
తా “ కిమపికిమపి మన్దంమన్దమాసత్తియోగాదవిరళితకపోలం జల్పతోరక్ర
మేణ । అశిథిలపరిరమ్భవ్యాపృతైకైకదోష్ణోరవిదితగతయామారాత్రిరెవవ్యరం
సీ,, దిత్యుక్తరీత్యా విరతేతిభావః - గతేతికర్తరిప్రత్యయనిర్దేశేన స్వయమే
వగతా నతు బలాద్గమితేతి వ్యజ్యతె “ లఘ్వక్షరోచ్చారమాత్రొనిమేషఃపరి
కీర్తితః। అష్టాదశనిమేషాస్తుకాష్ఠాత్రింశత్తుతాఃకలా ॥ తాస్తుత్రింశత్క్షణ,,ఇత్య
మరః - త్రింశద్ఘటికాత్మికా-ఽపిరాత్రి (స్త్రిం)శత్కలాత్మికెవాతిక్షిప్రంవ్యభాత
ప్రా-ఽయాసీదితిభావః ॥ క్షణమివగతెత్యపి పాఠోదృశ్యతే ॥ తదా-క్షణమిత్య
త్యన్త సంయోగేద్వితీయా - రాత్రిఃక్షణమాత్రకాలఇవగతేత్యర్థః ॥ ఏషాసే
యం-శర్వరీరాత్రిః - సంప్రతిఇదానీం - త్వద్విశ్లేషదశాయామిత్యర్థః - చిన్త
యా “ ఇష్టానభిగమాధ్ధ్యానం చిన్తామోస్యత్వతాపకృ,, దిత్యుక్తలక్షణెనా
ధ్యానేన “ స్యాచ్చిన్తాస్మృతిరాధ్యాన,, మిత్యమరః - దీర్ఘైః ఆయతైః నత్వ
ల్పకాలికైః “ దీర్ఘమాయత,, మిత్యమరః - శతశః అనన్తైరిత్యర్థః - శతంస
హస్రమయుతం సర్వమానన్త్యవాచక,, మితి నైఘణ్టుకాః - అనేకసహస్ర
వారమావర్తితైరితి యావల్ “ బహ్వల్పార్థాచ్ఛస్కారకాదన్యతరస్యా,,మితి
శస్ - తెతవ - కల్పనాసంగమైరిపి బుద్ధివరికల్పితై స్తవత్సంభోగైరపీత్యర్థః -
కెచిత్తు - కల్పనాసంగమైస్తైరితి పఠిత్వా “ తైః తాదృగ్విధైః కల్పనాసంగ
మైః, రితి వ్యాచక్షతె- శకలితా ఖణ్డితాసతీ-నాపయాతి నవ్యపైతి- శకలితేతి

సాకాఙ్క్షోక్తిః, అత్ర " వినిద్రస్సతతంరామ,, ఇత్యేతదనుసంధేయం- అపిశకలితేతి పాఠఏవస్వచ్ఛః- అపిశబ్దస్యావశ్యమపేక్షితత్వాత్- అన్యథా "దుర్దశాం ప్రతిపన్నానా మస్మాకం జీవితంమత,, మిత్యత్రేవ " నోక్తంస్యాద్యత్రైవక్తవ్యం తదాహుర్వాచ్యవర్జిత ,, మిత్యుక్తవాచ్యవర్జితదోషప్రసఙ్గాత్ - ఏతేన " అవిశకలితేతిపఠన్త స్తత్రైవ "అవిశకలితాఖిలావిఘ్నరహితే,, తి వ్యాచక్షాణాఉపేక్షణీయాః - సంశ్లేషావస్థాయాం బాహ్యసంభోగసంభ్రమసమారమ్భఏవ క్షణమాత్రమివగతారాత్రిరఘునాత్వద్విశ్లేషదశాయాంతు సహస్రశః కల్పితైరప్యన్తరసంభోగైర్న విశ్రాన్తిముపైత్యహోబతసుదుస్సహో విరహవేదనాపరిణామ ఇతిభావః ॥ అత్రాలిఙ్గనాద్యైరిత్యనేన- కల్పనాసంగమైరిత్యనేన చ " బాహ్యమాభ్యన్తరంచేతి ద్వివిధంరతముచ్యతే । తత్రాద్యం చుమ్బనాశ్లేష నఖదన్తక్షతాదికమ్ ॥ ద్వితీయంతురతంసాక్షాన్మానాకరణకంమత,, మితివాత్స్యాయనీయోక్తబాహ్యాభ్యన్తరరతసంగ్రహః - అన్తరంత్వత్ర మానసమితివిశేషః - అత్రరాత్రేః క్షణతుల్యతయా గతత్వాసంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధోక్తేస్సంబన్ధాతిశయోక్తిః పూర్వార్ధే - ఉత్తరార్ధేతుశర్వర్యాఅపయానసంబన్ధేఽపి తదసంబన్ధోక్తే రసంబన్ధాతిశయోక్తిః " యోగేఽప్యయోగోఽసంబన్ధాతిశయోక్తిరితీష్యత,, ఇతి లక్షణాత్ - అనయోస్సంసృష్టిః, దయితాసంశ్లేషావసరేఽత్యన్తసుఖహేతోరేవ రాత్రేస్తద్విశ్లేషావసరేఽత్యన్తదుఃఖహేతుత్వస్యాత్రగమ్యమానతయా వ్యాఘాతాలఙ్కారోఽప్యత్రేతి సంక్షేపః ॥ " స్యాద్వ్యాఘాతోఽన్యథాకారితథాకారిక్రియేతచే,, దితి లక్షణాత్ - అత్రపూర్వానుభూత సీతాసంభోగసంతతానుస్మరణాదనుస్మృతిర్నామావస్థావ్యజ్యతే॥ " అర్థానామనుభూతానాందేశకాలాతివర్తనాత్ । సాతత్యేనపరామర్శోమానసస్స్యాదనుస్మృతిః ॥ తత్రానుభావానిశ్వాసో ధ్యానంకృత్యవిహస్తతా । శయ్యాసనాదివిద్వేష ఇత్యాద్యాః స్మరకల్పితా,, ఇతి తల్లక్షణం, ఏవం శర్వరీనాపయాతీత్యనేన జాగరావస్థాచద్యోత్యతే ॥ వేలాతీతప్రణయవివశ మిత్యాదినా గమ్యమానైర్వివిక్తదేశనివాసాదిభి రుద్దీపనవిభావైః భ్రూవిక్షేపస్మితాదిభిరనుభావైః- హర్షాదిభిస్సంచారిభిశ్చ సీతారామయో రతిభావః పరిపోష్యతఇతి సంభోగశృఙ్గారోవ్యజ్యతే పూర్వార్ధే-సచ "భోగారమ్భేక్షణమివగత

తా శర్వరీత్యనేన సర్వోపచారసమ్పన్నత్వప్రతీతేస్సమ్పన్నతరాఖ్యఇతి వ్యజ్యతే ॥ తథాచ రసార్ణవసుధాకరే ॥ " స్పర్శనాలిఙ్గనాదీనామానుకూల్యాన్నిషేవణమ్ । ఘటతే యత్ర యూనోస్సస్సమ్భోగోఽయం చతుర్విధః । సంక్షిప్తస్సఙ్కీర్ణస్సమ్పన్నతరస్సమృద్ధిమానితి తే,, ఇత్యుపక్రమ్య - సంక్షిప్తాదిలక్షణాన్యభిధాయ- "భయవ్యళీకస్మరణాద్యభావాత్ప్రవృత్తవైభవః। ప్రోషితాగతయోర్యూనోర్భోగస్సమ్పన్నతరో మతః,, ఇతి సమ్పన్నతరభోగలక్షణం దర్శితం-అయమేవసమ్భోగో విస్తృతఇత్యప్యుచ్యతే। తథాచసాహిత్యరత్నాకరకృత్ సంక్షిప్తవిస్తృతభేదేనసమ్భోగం ద్విధావిభజ్య సంక్షిప్తమపిత్రిధావిభజ్య విస్తృతో పిత్రివిధః,, మధ్యప్రవాసశాపానన్తరజభేదాదితి విస్తృతమపి త్రిధా విభజ్య " తత్ర మధ్యజో నామ సమీపవిరహమానాన్తరజభ్యోఽన్యోఽనన్తరకాలభావీ - యథా - ప్రోఢాలిఙ్గనచుమ్బనామిలసుఖప్రచ్ఛన్నవేద్యాన్తరాః (ప్రా)యశ్శక్తపరస్పరాధరసుధాపానప్రశాన్తస్పృహాః । (ప్రా)న్తాఘాణితలోచనాగప్రతిముహుః క్షామోక్తిసీతారిణోస్సీతారామయోస్సమాగ్రవిభవాన్శృఙ్గారలీలాబభుః ॥ అయం సర్వోపచారసమ్పన్నత్వాద్విస్తృతస్సమ్భోగః । అయమేవప్రవాసానన్తరం వర్త్యమానః ప్రవాసానన్తరోఽపి భవతీతి తస్యాపీదమేవోదాహరణ,, మిత్యవోచత్ - తథాచ " ప్రోషితాగతయోర్యూనోర్భోగస్సమ్పన్నతరో మతః,, ఇతి రసార్ణవసుధాకరోక్తరుపలక్షణాచ్చైవ । సమీపానన్తరభావిమధ్యజసమ్భోగస్యాప్యుక్తరీత్యా సమ్పన్నతరత్వస్య శపథేనాప్యనివార్యత్వాత్ - తస్మాదత్ర భగవతా జానకీజానినా స్మర్యమాణో విస్తృతసమ్భోగోఽపి మధ్యజఇతి ధ్యేయం - విస్తరస్తన్యత్ర - అయంచ సమ్భోగశృఙ్గార ఉత్తరార్ధాభివ్యఙ్గ్యమానస్య విప్రలమ్భశృఙ్గారస్యాఙ్గమితి రసవన్నామాపరాఙ్గవ్యఙ్గ్యమ్ ॥... ॥ 33 ॥

మూ ॥ ఉద్దామైస్తే కుచకలశయోరూష్మభిర్నిర్గతేన
చ్ఛిద్రం లబ్ధ్వా విరహసమయే తన్ముఖాదున్నతేన ।
కున్దామోదైస్సురభితదిశాగన్ధవాహేన దైన్యం సమ్ప్రా
ప్తోఽహంసహసరసిజైస్త్వన్ముఖామ్భోజమిత్రైః ॥౩౪॥

వ్యా ॥ అథ సీతావియోగప్రభృత్యేతావతా సమయేన తత్తదృతుషు మయానుభూతామవస్థాం తస్యై నివేదయేతి సన్దిశన్నాహ తద్విశ్లేషారమ్భసమను

ప్రాప్తే శిశిరేఽనుభూతామవస్థాం తావదేకేనాహ ॥ * ఉద్దామైరితి * దామన్ శబ్దః "డాబుభాభ్యామన్యతరస్యా" మితి డాపి- ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః "నపుంసి దామసన్దాన" మిత్యమరః । ఉద్గతాః దామాయాః ఉద్దామాః "నిరాదయః కాన్తాద్యర్థే పఞ్చమ్యే" తి సమాసః "గోస్త్రియోరుపసర్జనస్యే" తి హ్రస్వః - తైస్తథోక్తైః - నిష్ప్రతిబన్ధైరిత్యర్థః । అతిభూమిభిరితి యావత్ - ఉద్గతా దామ్న ఇతితు నవిగ్రహః - ఉక్తరూపాసిద్ధేః - అతఏవ - "అత్యఙ్కుశమివోద్దామం - ఉద్దామేన ద్విరదపతినే" త్యాదయః ప్రయోగాస్సఙ్గచ్ఛన్తే - తే తవ-ఇదముత్తరత్ర విరహసమయే ఇత్యత్రాప్యన్వేతి -కుచకలశయోః స్తనకుమ్భయోః ఊష్మభిః ఉష్ణైస్సహకారిభూతైః "గ్రీష్మోష్మబాష్పఊష్మాణ" ఇతి రత్నమాలా "కూపోదకం వటచ్ఛాయా తామ్బూలం తరుణీస్తనౌ । శీతకాలే భవేదుష్ణముష్ణకాలేతు శీతల" మిత్యాభాణకాద్ధేమనస్యేవ శిశిరస్యాపి శైత్యావిశేషాత్ స్తనకలశయోరూష్మలత్వమితి బోధ్య చ్యతేచ మాఘేన శిశిరవర్ణనావసరే "శిశిరకాలమపాస్య గుణోఽస్యనః ఇవ శీతహరస్య కుచోష్మణః । ఇతి ధియాఽస్తరుషః పరిరేభిరే ఘనమతో నమతోఽనుమతాన్ప్రియా" ఇతి ॥ నిర్జితేన త్వత్సంశ్లేషదశాయాం మయా నిశ్శేషం పరాభూతేన-అతఏవ తే తవ విరహసమయే వియోగావసరే-ఛిద్రం లబ్ధ్వా "నిత్యం ఛిద్రానుసార్యరేః - విద్యాచ్ఛిద్రం పరస్యతు" ఇత్యాద్యుక్తరీత్యా వ్యసనేఽవకాశం ప్రాప్యేత్యర్థః- తత్క్షణాత్ సద్యఏవ-యదా త్వయా విశ్లిష్టోఽస్మి తదైవ-నతు ఛిద్రలాభోత్తరం మాత్రయాఽపి విలమ్బితేం "అప్రమత్తో భవేద్రాజా ఛిద్రేబలవతోరిపో" రిత్యుక్తేః - అన్యథా భూయఏవంవిధోఽనుకూలస్సమయ స్తస్య మన్యే దుర్ఘటఇతిభావః - ఉన్నతేన ఉన్నద్ధేన గర్వితేనేత్యర్థః "అన్యేష్వపిచ కాలేషు యదా పశ్యేద్ధ్రువం జయమ్ । తదా యాయాద్విగృహ్యైవ వ్యసనేచోత్థితేరిపో" రిత్యుక్తరీత్యా వ్యసనినం మాం వీక్ష్య ప్రహర్తుముద్యతేనేతిభావః - కున్దానాం వికారాః పుష్పాణి కున్దాని "తస్యవికార" ఇతి విహితస్య వైకారికాణః "పుష్పమూలేషుబహుళ" మిత్యత్ర బహుళగ్రహణాల్లుక్ "ద్విహీనంప్రసవేసర్వ" మిత్యనుశాసనాత్క్లీబతా, యద్వా లుపిక్కృతేఽపి యుక్తవద్భావేన క్లీబత్వమేవ "మాఘ్యం

కున్దే" మిత్యనుశాసనేన కున్దశబ్దస్య క్లీబత్వాత్ - కున్దానాం మాఘ్యకుసుమానాం మాఘమాసవికాసిత్వాన్మాఘ్యసంజ్ఞా-అతఏవ "అథిలనగ్నమమీరజసాఽధికం మలినితాస్సుమనోదలతాళినః । స్ఫుటమితి ప్రసవేనపురోఽహాసత్సపది కున్దలతాదలతాలినః " ఇతి కున్దానాం శిశిరవికాసిత్వమభివర్ణితం శిశుపాలవధే ॥ ఆమోదైః అతినిర్హారిభిఃపరిమళైః సురభయస్కృతాః సురభితాః దిశో యేన తథోక్తేన-సురభిశబ్దాత్తత్కరోతీతి ణిజన్తాత్కర్మణి క్తః "సురభిర్ఘ్రాణతర్పణ" ఇత్యమరః ॥ అనేన మాం వ్యసనినం విజ్ఞాయ మదగ్రే నిరఙ్కుశం స్వవైభవం ప్రకాశయతీతి ద్యోత్యతే। గన్ధం వహతీతి గన్ధవాహః "కర్మణ్యణ్" తేన శైశిరమారుతేన హేతుభూతేన "హేతౌ" ఇతి తృతీయా -అనేన నిసర్గతోఽపి గర్వితత్వం సూచయతా రిపోర్వ్యసనే తస్య గర్వాతిభూమిగమనం క్షేముత్యేన దృఢీకృతం "గన్ధో గన్ధక ఆమోదే లేశే సమ్బన్ధగర్వయో" రితి విశ్వః ॥ అహం-త్వయా విశ్లిష్టఇతిభావః - తవ ముఖామ్భోజస్య వదనారవిన్దస్య మిత్రైః సుహృద్భిః తత్తుల్యైరితి యావత్। సరసిజైః అరవిన్దైస్సహ దైన్యం "నహ్యతోఽధుష్కరతరం లోకే కించ నవిద్యతే । యస్సపత్నశ్రియం దీప్తాం హీనశ్రీఃపర్యుపాసతే ॥ మరణంశోభనం తస్య ఇతి విద్వజ్జనావిదు" రిత్యాద్యుక్తప్రకారాం దీనతాం-సమ్ప్రాప్తః సమ్యక్ప్రాప్తః దైన్యప్రాప్తౌ న కిఞ్చిదపి వైకల్యమితిభావః ॥ యద్వా ॥ ప్రాప్తఇత్యన్తర్భావితణ్యర్థః - ప్రాపితఇత్యర్థః అస్మిన్పక్షే గన్ధవాహేనేతి కర్తరి తృతీయేతి ధ్యేయం "జరాఝుర్ఘురితైః పద్మైశ్శీర్ణకేసరకర్ణికైః । నాళశేషైర్హిమధ్వస్తైర్నభాన్తి కమలాకరాః" ఇత్యుక్తరీత్యా హేమన్తఇవ శిశిరేఽపి ప్రచురప్రాలేయప్రాప్తప్రళయతయా పద్మానాం తదానీం దైన్యప్రాప్తే స్సరసిజైస్సహ దైన్యం ప్రాప్తోఽహమిత్యుక్తం- త్వన్ముఖామ్భోజసమధిగతసాహాయకేన మయాఽభిభూత శ్శైశిరస్సమీరః ప్రవద్విశ్లేషచ్ఛిద్రలాభేన ప్రాప్తప్రౌఢిః తత్సరాత్త్వద్వదనారవిన్దసుహృద్భిరరవిన్దైస్సహ మాం దీనతరం విధత్తఇతిభావః - అనేనచ "యత్త్వన్నేత్రసమానకాన్తిసలిలే మగ్నం తదిన్దీవర" మిత్యాద్యుక్తరీత్యా త్వద్వదనారవిన్దసన్దర్శనభాగ్యవైధుర్యేఽపి "పద్మకోశపలాశాని దృష్ట్వా దృష్టిర్హిమన్యతే। సీతాయా నేత్రకోశాభ్యాం సదృశానీతి లక్ష్మణ" ఇత్యుక్తతద్బాన్ధవా

రవిన్దసన్దర్శనవినోదో౽పి మమ దూరితో మారుతేన శైశిరేణేతి నిర్వేదాతి శయో ద్యోత్యతే ॥ అత్ర కేనచిద్వీరేణ ససహాయేనాసకృత్పూర్వం నిర్జితస్య తచ్ఛిద్రాన్వేషణపరే తస్మిన్పరాక్రమమాణస్య కస్యచిద్విక్రాన్తస్య వృత్తాన్తః ప్రతీయత ఇతి సమాసోక్తిస్సారూప్యనిబన్ధనా-త్వన్ముఖామ్భోజమిత్రై రిత్యత్ర సరసిజానాం ప్రసిద్ధోపమానభావానాముపమేయత్వకల్పనాత్ప్రతీపం నామాలఙ్కారః "ప్రతీపముపమానస్యోపమేయత్వప్రకల్పన" మితి లక్షణాత్-సీతాకుచకుమ్భోష్మసహాయేన రామభద్రేణ నిర్జితస్య శైశిరగన్ధవాహస్య సాక్షాత్తస్మిన్ సీతాముఖారవిన్దమిత్రేషు పద్మేషుచ పరిభావయితృత్వోక్తేః ప్రత్యనీకాలఙ్కారః ॥ అయఞ్చ పూర్వోక్తసమాసోక్తిప్రతీపాభ్యాం సహసరసిజై రిత్యుక్తసహోక్త్యాచోజ్జీవ్యత ఇతి సఙ్కరః- శిశిరమారుతస్య సాక్షాద్విపక్షభూత శ్రీరామచన్ద్ర విషయకపరాక్రమవర్ణనే నైవోక్తాలఙ్కారస్య నిష్ప్రత్యూహత్వే౽పి తత్సాహ్యకారికుచోష్మ సీతాముఖారవిన్దసుహృత్సమ్బన్ధతయా తత్పక్షీభూతేషు సరోజాతేషు పరాక్రమవర్ణనమప్యభ్యుచ్చయ ఇతి ధ్యేయం - బలవత్ప్రతిపక్షపక్షబాధనమివ సాక్షాత్ప్రతిపక్షబాధనమపి ప్రత్యనీకమేవ-యథోక్తం కువలయానన్దే ॥ ప్రత్యనీకం బలవతశ్శత్రోః పక్షే పరాక్రమ ఇత్యత్ర "ఏవం బలవతి ప్రతిపక్షే ప్రతికర్తుమశక్తస్య తదీయబాధనం ప్రత్యనీకమితి స్థితే సాక్షాత్ప్రతిపక్షే పరాక్రమః ప్రత్యనీకమితి కైముతికన్యాయేన ఫలతి ॥ యథా " "మధువ్రతౌఘః కుపితస్స్వకీయ మధుప్రపాంభోద్మని మీలనేన । బిమ్బం సమాక్రమ్య బలాత్సుధాంశోః కలఙ్కమఙ్కే ఘ్నపమాతనోతి " తి- అతఏవ "ప్రత్యనీకం బలవతి శత్రౌ తత్పక్షగే౽పివా । ప్రతీపాచరణం ప్రాహురలఙ్కారవిశారదా "ఇత్యలఙ్కారకౌస్తుభకృతాం ప్రత్యనీకలక్షణఞ్చ సఙ్గచ్ఛతే ॥ కేచిత్తు "గన్ధవాహేన వాయునా - త్వన్ముఖామ్భోజమిత్రైః తవ ముఖసహచరైః సరసిజైస్సహ సరసిజసహాయేన వాయునా హేతునా ధీరో౽ప్యహం దైన్యం ప్రాపిత" ఇతి సహశబ్దస్య హేతుసాహిత్యపరతయా వ్యాచక్షతే - తతో౽ప్యుక్తరీత్యా కర్తృసాహిత్యపరతయా కర్మసాహిత్యపరతయావా వ్యాఖ్యానమేవ స్వారసికం - సీతాముఖారవిన్ద సుహృదామరవిన్దానాం శ్రీరామచన్ద్రదైన్య ప్రాపణం ప్రతి గన్ధవాహసాహ్యకరణవర్ణనానౌచిత్యాత్, శిశిరసమయావశ్యంభావినాహిమే

న విధ్వస్తపర్ణ కర్ణికతయా స్వయమేవదీనానాం తేషామితరసాహ్యాకరణాసా
మర్థ్యాచ్చ,ననునాయంశిశిరసమయవర్ణనపరశ్శ్లోకః,ఇహతత్కణ్ఠోక్త్యభావా
త్ శ్రీరామాయణే శిశిరర్తోర్వర్ణనాచ్చ - యేన పద్మానాంహిమధ్వస్తతావ
శ్యంభావేన గన్ధవహసాహ్యాకరణాశక్తతాసంభావ్యేత, కింతు వసన్తవర్ణనపరఏ
వస్యాదగ్రేతనశ్లోకే తస్యైవవర్ణితత్వాద్వసన్తేచ సరసిజానాముల్లాసస్యనిర్గళ
త్వాదుక్తరీత్యాగన్ధవాహసాహ్యాకరణశక్తేరపిసంభవాత్, గన్ధవాహోఽప్య
యంన శైశిరః కింతువాసన్తఏవ- అస్యచ హేమన్తాదౌ సీతాకుచకుమ్భోష్మసహా
యేన శ్రీరామచన్ద్రేణ నిర్జితతయా తద్వైరశుద్ధికృతే సీతావిరహావసరే వసన్తే
తద్దైన్య ప్రాపణక్షమత్వమపిసంభవత్యేవేతిచేన్న - తథాకణ్ఠోక్త్యభావేఽపి
శిశిరకాల భావికున్దవికాసవర్ణనాల్లిఙ్గాత్తత్కాలవర్ణన పరత్వస్యైవాభ్యుపగన్త
వ్యత్వాత్ శైశిరమారుతస్యైవ శ్రీరామేణోక్తరీత్యా పరాభూతతయా తస్యై
వ తత్ప్రతికర్తృత్వస్య యుక్తత్వాత్-శ్రీరామాయణేచ పఞ్చవటీనివాస వ
ర్ణనావసరే “ శరద్వ్యపాయే హేమన్తఋతురిష్టః ప్రవర్తత,, ఇతి హేమన్త
మభివర్ణ్య తదనన్తరంసీతాహరణ మభిధాయ పమ్పాదర్శనావసరేవసన్తస్య
వర్ణితత్వాత్తన్మధ్యవర్తినః కాలస్యశిశిర రూపతాయా అవర్ణితత్వేఽపి తథైవసం
భావయితుముచితత్వాత్, అత్రాప్యగ్రిమశ్లోకేషు శ్రీరామాయణానురోధేనవ
సన్తవర్షాశరదామేవ క్రమేణవర్ణితత్వాచ్చ, శ్రీరామాయణేహి కిష్కిన్ధాకా
ణ్డే, పమ్పాదర్శనసమయే వసన్తః, సుగ్రీవాభిషేకానన్తరం వర్షాశరదౌచ
క్రమేణ వర్ణితాః, గ్రీష్మస్యావర్ణనంతు తస్మిన్నాద్యమాసే ప్రాయేణవాసన్తి
కచిహ్నానువృత్తైరుత్తరమాసేవర్షారమ్భాచ్చేతిధ్యేయం, అతఏవ శ్రీరామాయణే
వర్షావర్ణనావసరే “ నివృత్తకర్మాయతనో నూనం సంచితసంచయః । ఆషాఢీ
మభ్యుపగతో భరతః కోసలాధిప,, ఇత్యుక్తిశ్చసంగచ్ఛతే । తత్రహి “ఆషాఢీం
ఆషాఢసమాప్తిపౌర్ణమాసీం అభ్యుపగతః వ్రతాఙ్గత్వేన స్వీకృతవాన్ అనేన
“చత్వారో వార్షికామాసా,, ఇతి పూర్వోక్తమాసానామాషాఢః ప్రాథమిక ఇ
తి సూచితమితి “ ప్రవృత్తాస్సౌమ్యచత్వారో మాసావార్షికసంజ్ఞకా,, ఇత్య
త్రాపి “ వార్షికసంజ్ఞకాశ్చత్వారో మాసా ఇతి ఆశ్వయుజాషాఢాభ్యాం చతు
ష్టయాం ఛత్రిన్యాయాత్, దితిచ శ్రీగోవిన్దరాజైర్వ్యాఖ్యాతం- అతఏవచ “ ఆ

షాఢస్యప్రథమదివసే మేఘమాశ్లిష్టసాను,, మితి కాళిదాసోక్తిశ్చ సంగచ్ఛతే తస్మాచ్ఛిశిరసమయవర్ణనపరపవాయం శ్లోక ఇత్యవధేయం-ననుచ గోవిన్దరాజాదిభిర్వ్యాఖ్యాతే “ పూర్వేచతుర్దశేవర్షే పఞ్చమ్యాంలక్ష్మణాగ్రజ,, ఇతి శ్లోకవ్యాఖ్యావసరే చైత్రమాసేసీతాహరణమితినిర్ణయే తత్కథంతదాశిశిరఋతుస్సంభవేత్, యేనాచార్యైస్తదాశిశిరఋతోర్వర్ణనం యుజ్యేత - సహిఋతుః ఫాల్గునావధికఏవ దృష్టఇతిచే త్సత్యం ఋతవోహిద్వివిధాః చాన్ద్రాస్సౌరాశ్చ తత్ర చైత్రాదయశ్చాన్ద్రాః “ మధుశ్చమాధవశ్చవాసన్తికావృతూశుక్రశ్చశుచిశ్చగ్రైష్మావృతూ,, ఇత్యాదిశ్రవణాత్ - నచ తత్ర చైత్రాదయోనోక్తాఇతి శఙ్కనీయం-మధ్వాదిశబ్దానాం చైత్రాది పర్యాయత్వాత్ అతఏవాహుః “ చైత్రోమాసోమధుఃప్రోక్తో వైశాఖోమాధవోభవే,,దిత్యాది-చైత్రాద్యాత్మకానాం వసన్తాదీనాంచన్ద్రగతిపరికల్ప్యత్వాచ్చాన్ద్రత్వం-అతఏవ హోతృమన్త్రేష్వామ్నాయతే “ చన్ద్రమాష్షడ్ఢోతా స ఋతూనకల్పయాతీ,,తి సౌరేష్వృతుషుతు బోధాయనేన “ మీనమేషయోర్మేషవృషభయోర్వావసన్త,, ఇత్యభిధానాన్మీనాదిత్వం మేషాదిత్వంచ వైకల్పికం వసన్తస్యాఙ్గీకృతమ్, తత్రచాన్ద్రరీత్యాచైత్రమాసేశిశిరఋతోరసంభవేపిక్వచిచ్చాన్ద్రసౌరోన్నేపి ఋవేశ్లేషసంక్రమప్రవేశదర్శనాచ్చైత్రేపిశిశిరఋతుస్సంభవత్యేవ-యద్వా-చాన్ద్రఏవమాసోదర్శాన్తః పౌర్ణమాస్యన్తశ్చేతి ద్వేధావికల్ప్యతే॥ తథాచామ్నాయతే - “ అమావాస్యయామాసాన్ సంపాద్యాహరుత్సృజన్త్యమావాస్యయాహిమాసాన్ సంపశ్యన్తి పౌర్ణమాస్యామాసాన్ సంపాద్యాహరుత్సృజన్తిపౌర్ణమాస్యాహిమాసాన్సంపశ్యన్తీ,, తి తత్ర ఫాల్గునస్యనన్తరభావికృష్ణపక్షే సీతాపహారస్స్యాత్ తథాసతి మాసస్యపూర్ణిమాన్తత్వ పక్షేతస్యపక్షస్య చైత్రత్వం దర్శనాన్తత్వ పక్షేఫాల్గునత్వంచ భవత్యేవేతి తస్యశైశిరత్వే నకశ్చిద్విరోధ ఇత్యలం బహునా ॥..॥ 34 ॥

మూ॥ మాధ్వీదిగ్ధైర్విరహివనితా స్వాదలుబ్ధైరమోఘై
రాపూర్ణాన్తం కుసుమధనుష శ్చిత్రపుఙ్ఖైర్దిగన్తాన్।
సీతాపార్శ్వేనభవతుభవానిత్యవోచద్వసన్తం రామ
స్త్రాసాదనమితధను ర్మాళినాసంనతేన ॥ 35 ॥

వ్యా॥ అథత్రిభిర్వసన్తకాలానుభూతామవస్థాంనివేదయతిసందిశతి॥*మాధ్వీ
తి* రామః అయమహమితిభావః-అహమితినిర్దేష్టవ్యేరామఇతిపారోక్ష్యేణనిర్దే
శో దైన్యాతిశయఖ్యాపనాయ-యద్వా-రామః "రామంసత్యపరాక్రమం-అద్య
రామస్య రామత్వంపశ్యన్తుమమసంయుగే - జయత్యతిబలోరామః ,, ఇత్యా
దిభిస్సర్వాతిశాయిబలపరాక్రమత్వేన " రహస్యంచప్రకాశంచే,, త్యాద్యు
క్తరీత్యా సర్వవస్తుతత్త్వసాక్షాత్కారధురంధరేణ భగవతావల్మీకజన్మనా మహ
ర్షిణాఽనుపదమపిశ్లాఘితఇతిభావః- ఈదృశస్యాపిత్వద్విప్రయోగావసరే లబ్ధ
మదనమహావీరసాహాయకస్యవసన్తస్యాగ్రేశౌణ్డీర్యమకించిత్కరమాసీదిత్యభిప్ర
యన్నాహ ॥ మాధ్వీత్యాదినా ॥ మాధ్వ్యామకరన్దేన - దిగ్ధైః ఉపచితైః - లి
ప్తైరిత్యర్థః " దిగ్ధోవిషాక్తబాణేస్యాద్దిగ్ధోలిప్తార్థకేఽన్యవ,, దితివిశ్వః - కుసు
మరూపత్వవివక్షయా మాధ్వీదిగ్ధైరితి విశేషణం " దిహఉపచయే,, కర్మణి
క్తః " దాదేర్ధాతోర్ఘః,, ఇతి ఘత్వే " ఝషస్తథోర్ధోధః,, ఇతి ధత్వే ఘస్య
జశ్త్వేనగః - అనేన సాయకానాం విషదిగ్ధత్వం ద్యోతయతా " నకూటైరా
యుధైర్హన్యాద్యుధ్యమానోరణేరిపూన్ । నకర్ణిభిర్నాపిదిగ్ధైర్నాగ్నిజ్వలిత
తేజనై,, రితి స్మరణాదస్యాన్యాయ్యయుద్ధప్రవృత్తత్వంద్యోత్యతే- తేన దుర్జయ
త్వమపిధ్వన్యతే- విషప్రాయాహిమాధ్వీవియోగినాం-అతఏవ-విరహిణ్యోదయి
తవిశ్లేషహూనాః- యాఃవనితాః అతిమాత్రవల్లభానురక్తాఃస్త్రియః " వనితా
జనితాత్యర్థానురాగాయాంచ యోషితి,, త్యమరః-తాసాం - నతుపుంసాం ।
అనేన "స్త్రియోఽనుకమ్ప్యాస్సాధూనాం దీనామూఢాశ్చజన్తవ ,, ఇత్యత్యతి
మాత్రానుకమ్పనీయతయా ప్రసృతలలనాప్రాణాపహారైకాగ్రతయాఽతినృశం
సత్వం " స్త్రీశూద్రవిట్ క్షత్రవధోనాస్తిక్యంచోపపాతక ,, మిత్యుక్తోప
పాతకభూయిష్ఠత్వం తేనాతితరాంసంవాసానర్హత్వంచ ద్యోత్యతే ॥ ఆస్వా
దేతత్ప్రాణానాం కబళనఇతియావత్- లుబ్ధైః అభిలాషుకైః "లుభగార్ధ్యే,,
కర్తరి క్తః - యద్వా - మాధ్వ్యాఅమృతవదాస్వాదనీయేన మకరన్దేనైవ- న
తు విషేణ - దిగ్ధైః-అథాపి-విరహిణీనాం వనితానాం ఆస్వాదనే లుబ్ధైఃమృగ
యుతుల్యైః "లుబ్ధో మృగయుకాఙ్క్షిణో,,రితివిశ్వః-స్వాద్యతమమకరన్దలిప్తతా
యామేవ మృగయవఇవ హరిణీర్విరహిణీరేవ కబళయన్తి కిముత విషదిగ్ధతా

యామితి భావః - కిమమీలక్ష్యేషు ప్రయుక్తాః క్వచిదపరాద్ధా అపి భవేయుః యేన కతిచిదపి జీవేయురిత్యత ఆహ ॥ అమోఘైరితి ॥ మోఘా నిరర్థకా న భవన్తీత్యమోఘాః " మోఘం నిరర్థక,, మిత్యమరః " అమోఘాస్సూర్యసంకాశా మమైతే నిశితాశ్శరా,, ఇత్యుక్తేభ్యో మద్విశిఖేభ్యోఽప్యమోఘాః కదాచిదపి నాభిత్వాలక్ష్యం వినివర్తన్త ఇతి భావః తైస్తథోక్తైః బాణానామేవమమోఘత్వే సకీదృశం ధనుర్ధారయితాస్యాదిత్యత ఆహ ॥ కుసుమధనుష ఇతి ॥ అస్త్రైరతీక్ష్ణకఠినైర్జగజ్జయతి మన్మథ,, ఇత్యాద్యుక్తరీత్యా సుకుమారశరశరాసనాద్యస్త్రసామగ్రీసత్తాయామేవైవం వియోగినీప్రాణాన్కబళయతి - కిముతతీక్ష్ణతరాస్త్రసామగ్ర్యం లబ్ధాయామితి తతోఽప్యతిశయో వ్యజ్యతే । కుసుమాని ధనుర్యస్యసః - కుసుమధనుః తస్య మన్మథస్యేత్యర్థః " వాసంజ్ఞాయా,, మితి ధనుశ్శబ్దాన్త బహువ్రీహేరనఙ్ వైకల్పికత్వే నేహానానఙ్ - చిత్రాః పుఙ్ఖాః కర్తర్యాఖ్యమూలప్రదేశాః యేషాం తైస్తథోక్తైః " కర్తరీపుఙ్ఖ,, ఇతి యాదవః బాణైరిత్యర్థః " స్థూలక్ష్వేడో విపాఠశ్చ చిత్రపుఙ్ఖశ్శరస్సర ,, ఇతి త్రికాణ్డశేషః-దిగన్తాన్ హరిదన్తరాణి ఆవృణ్వన్తం సమన్తతోఽప్యాచ్ఛాదయన్తం సకలదిగన్తవాసినామప్యతివేలోద్దీపనమితి యావత్ - అనేన వియోగినీభిఃక్వాపి జీవితుం దుశ్శకమితి ద్యోత్యతే । వసన్తం వసన్తర్తుం-త్రాసాత్ పఞ్చశరమహావీరసాహాయకలబ్ధనిరఙ్కుశతదీయవిజృమ్భణనిర్వర్ణనజనితాత్త్రాసాదిత్యర్థః, అనమితః అనమ్రితః ధనుఃచాపో యేన సతథోక్తస్సన్ "బలినావిగ్రహో రాజన్నకదాచిత్ప్రశస్యతే । బలినావిగ్రహోయస్య కుతో రాజ్యం కుతస్సుఖ ,, మిత్యాపద్ధర్మోక్తరీత్యా నక్షమోఽనేన విరోధో బలవతా సర్వపథీనోష్మాయితేనేత్యనారోపితకార్ముక ఏవేతి భావః - అత్ర ధనురిత్యదన్తః పుల్లిఙ్గః " భృమృశీఙ్తృచరిత్సరితనిధనిమిమస్జిభ్య ఉ,, రితి ధనేశ్శబ్దార్థకాదౌణాదిక ఉప్రత్యయః - నతు "అర్తిపృవపి,,త్యాదినా విహిత ఉస్- తథాసతి సాన్తక్లీబతాస్యాత్ - అత ఏవ " ధనుర్వంశవిశుద్ధోఽపి నిర్గుణః కిం కరిష్యతీ,, త్యాదయష్టీకాసర్వస్వాద్యుదాహృతాః " అవష్టబ్ధధనుం రామ,, మిత్యాదయశ్చ ప్రయోగాస్సంగచ్ఛన్తే- ఉదన్తోఽప్యయమితి సుధాయామప్యుక్తం-అన్యథా అసంజ్ఞాయాం "ధనుషశ్చే,, త్యనఙస్సమాసాన్తస్యావశ్యంభావాదనమితధన్వేతి వక్తవ్యం స్యాత్

పూత్రితంచ వామనేన "నధృతధనుషీత్యసంజ్ఞాయా,, మితి సమాసాన్తవిధే రనిత్యతాశ్రయణేన నిర్వాహస్తు సంభవన్త్యామప్యస్యశ్లైవస్వారసికోపపత్తౌ న యుక్తః - నకేవలంప్రతియోద్ధుమనీశతయాకార్ముకమనమితవాన్ - కింతు తం శరణంగన్తుంశిరోనమితవాంశ్చేత్యాహ ॥ మౌళినేతి ॥ సంనతేనసమ్యఙ్నతేన "శిరసాచావనింస్పృశే,, న్నిత్యాద్యుక్తప్రకారేణయథావన్నమ్రేణ నతు యథాకథంచిన్నమితేనేతిభావః - మౌళినాశిరసా "ముణ్డోత్తమాఙ్గమస్తకమౌళిశిరశ్శీర్షమూర్ధకానిస్యు,, రితి హలాయుధః । పుంస్త్వంచాస్య "మౌళిఃకిరీటేధమ్మిల్లే చూడాయామానపుంసకమ్ - మౌళిస్సంయతకేశేషుచూడాయాం మకుటేద్వయో,, రితి మేదినీరత్నమాలాదిష్వనుశిష్టః- ఉపలక్షిత ఇతిశేషః - "సారాసారంబలంవీర్యమాత్మనోద్విషతశ్చయః। జానన్విచరతి ప్రాజ్ఞోన సయాతి పరాభవమ్ ॥ ఏవమేనయదావిద్వాన్ మన్యతేఽతిబలంరిపుమ్ । సంశ్రయేద్వైతసీంవృత్తి మేతత్ప్రాజ్ఞానలక్షణ,, మితి శ్రీభారతోక్తరీత్యా వైతసీం వృత్తిమాశ్రిత్యావనతశిరాఇతిభావః - వైతసీవృత్తిశ్చ తత్రైవ మహాభారతేశాన్తిపర్వణి సరిత్సాగరసంవాదే "సమూలశాఖాన్పశ్యామి నిహతాన్కాయినో ద్రుమాన్ । యుష్మాభిరిహపూర్ణాభిర్నద్యస్తత్రనవేతసమ్ । అకాయశ్చాల్పసారశ్చ వేతసఃకూలజశ్చవః । అవజ్ఞయావానానీతః కించవాతేనవఃకృతమ్ ॥ తదహంశ్రోతుమిచ్ఛామి సర్వాసామేవవోమతమ్ । యథాచేమానికూలాని హిత్వానాయాతివేతసః ,, । ఇతి సాగరేణ పృష్టాగఙ్గయోచ్యతే "తిష్ఠన్త్యేతేయథాస్థానం నగాహ్యేకనికేతనాః । తేత్యజన్తితతఃస్థానం ప్రాతిలోమ్యాన్న వేతసః ॥ వేతసోవేగమాయాన్తం దృష్ట్వానమతినాపరే । సరిద్వేగేఽభ్యతిక్రాన్తే స్థానమాసాద్యతిష్ఠతి । కాలజ్ఞస్సమయజ్ఞశ్చ సదావశ్యశ్చనోద్ధతః । అనులోమస్తథాఽస్తబ్ధస్తేననాభ్యేతి వేతసః ॥ మారుతోదకవేగేన యేనమన్త్యున్నమన్తిచ । ఓషధ్యఃపాదపాగుల్మా నతేయాన్తిపరాభవ ,, మితి-భవాన్-ఏవం వియోగినీవద్వైకతానవిషమాయుధదత్తసాహాయ్యోభవాన్ - సీతాయాఃవిరహదీనాయా ఇతిభావః । పార్శ్వేఽభ్యర్ణప్రదేశే-నభవతు నస్థితిముపైతు-మత్పార్శ్వే భవసిచేద్భవ నతు సీతాపార్శ్వం ప్రాప్నుహీతిభావః । ప్రార్థనాయాంలోట్ ॥ ఇతిఏవం ప్రకారేణ-అవోచత్ అవాదీత్ "బ్రూఞోర్వచ్యాయాంవాచి,,అస్మా

చావాదికాల్లుజి "అన్యతివక్తి,, త్యాదినాచ్లైగజి - ఆర్ధధాతుకాధికారస్థేన "బ్రువోవచి,, రిత్యనేనవచ్యాదేశే "వచఉమ్,, ఇత్యమ్ - యదిసీతాపా ర్శ్వేఽపిభవేద్భవాంస్తదా "వసన్తాయదితత్రాపి యత్రామేవసతిప్రియా ॥ నూనంపరవశాసీతా సాపిశోచత్యహంయథా । శ్యామాపద్మపలాశాక్షీ మృదు పూర్వాభిభాషిణీ ॥ నూనంవసన్తమాసాద్య పరిత్యక్ష్యతిజీవిత,,మిత్యుక్తరీత్యా శోచన్తీజీవితుమపి నశక్నుయాత్ - అతోమమదయమాన మనాస్త్వమేతానదు పకురుష్వేతి దైన్యేనాభ్యర్థితవానేవ - సతు "మమబాణాగ్నినిర్దగ్ధోభస్మీ భూతోభవిష్యసి । అనేన్యస్నతతం చైవ నిస్త్వణపుత్రమపల్లవ,, ఇతివచ్చో ష్టీర్య గర్వితతయాచకర్థే - అతోమహీయసీకాలవైషమ్యగతిరితిభావః ॥ అత్రకసు మకార్ముకసాయకైర్దిగన్తానరణాసమ్బన్ధేఽపి తత్సమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిః - శ్రీ రామచన్ద్రస్య సన్నతమాలితయాసన న్మ్రా ర్థనాఽసమ్బన్ధేఽపితత్సమ్బన్ధో క్తేరన్యాప్యతిశయోక్తిః పూర్వోక్తరీత్యేతి సఙ్కరః ॥ విరహిసనితాస్వాదలుబ్ధేరి త్యత్ర లుబ్ధశబ్దస్య మృగయుపరతయా వ్యాఖ్యానపక్షే రూపకం తాభ్యాం సంసృష్టమిత్యలమ్ ॥ .... ॥ ౩౭ ॥

{ మూ ॥ పార్శ్వేలోత్రైఃపరభృతశతై (ర్ముక్త) ర్ముక్తకోలాహ
{ లానాం మల్లీరేణుస్థగితపుష్పాంవసన్తే రతానామ్ । }
{ భీతేనాహం భ్రమరపటలీ శృఙ్ఖలాః సఙ్కులానాం మా }
{ ర్గేతిష్ఠన్మలయమరుతాం వారితోలక్ష్మణేన ॥......॥ ౩౮ ॥ }

వ్యా ॥ * పార్శ్వఇతి * పార్శ్వే పక్షభాగే లోత్రైః చఞ్చ్వాగ్రమాత్రైరి తియావత్ పరభృతానాం కోకిలానాం "వనప్రియఃపరభృతఃకోకిల ,, ఇత్య మరః ॥ శతైః యూథైః "సజాతీయైకకులంయూథ,, మిత్యమరః ॥ ముక్తాః విసృష్టాః కోలాహలాః కలకలాః యేషు తేషాం తథోక్తానాం పరభృతశతైరితి పాఠే లోత్రైః ప్రసృమరైః పరభృతశతైః కోకిలశతైః ముక్తకోలాహలానాం ప్రకాశితపరభృతరుతాభిన్నకోలాహలానామిత్యర్థః - మల్లీనాం విశారాః పు ష్పాణి మల్లయోఃవైకారికాణః "పుష్పమూలేష్వి,, తి లుపి యుక్తవద్భావః తాసాం "మాలతీమల్లికాషణ్డాః కరవీరాశ్చపుష్పితా,, ఇత్యుక్తరీత్యా వస న్తసమయవికసితానాం మల్లికానాం రేణుభిః పరాగైః స్థగితాని అచ్ఛాదితా

ని వపూంషిగాత్రాణి యేషాంతేషాంతథోక్తానాం మల్లికాకుసుమధూళిధూస రాణామిత్యర్థః। భ్రమరపటలీమధువ్రతసంహతిః శృఙ్ఖలానిగళఇవేత్యుపమితస మాసః “ అథశృఙ్ఖలా। అన్దుకోనిగళోఽస్త్రీస్యా,, దిత్యమరః॥ తయా సఙ్కులా నాం సఙ్కీర్ణానాం “ సఙ్కీర్ణేసఙ్కులాకీర్ణే ,, ఇత్యమరః ॥ అతఏవ మన్థ రం మన్దంయథాస్యాత్తథా “ మన్థరోమన్దరే శైలే స్వర్గమన్దారయోరపి । మ న్థరోబహులేమన్దే ,, ఇతివిశ్వః ॥ నిర్గతానాం ఉదీర్ణానాం, మలయమరుతాం చన్దనాచలమారుతానాం ॥ యద్వా ॥ భ్రమరపటలీశృఙ్ఖలాభిః సఙ్కులానాం పరస్పరాహతధ్వనీనామితియావత్ - వ్యాకులానామితివా “అథసఙ్కులమ్॥ పరస్పరాహతవచస్యర్థేకీర్ణేవ్యాకులేఽపిచే,, తి రత్నమాలా ॥ అన్యత్తుల్యం, అనేనచన్ద్రర్భేణ “ విక్షిపన్నివిధాశ్శాఖాసగానాం కుసుమోత్కటాః । మారు తశ్చలితస్థానైస్షట్పదైరనుగీయతే ॥ మత్తకోకిలసన్నాదైర్నర్తయన్నివ పాద పాన్ । శైలకన్దరనిష్క్రాన్తః ప్రగీతఇవచానిల ,, ఇత్యాదికంస్మార్యతే । మా ర్గే ఆగమనపర్యన్తం, త్వద్విరహవేదనావిహస్తత్వేన ఇతి కృత్యావ్రతిపత్తి మూఢప్యాయమాపతయా నిష్క్రాన్తగతిః స్తబ్ధ ఇతి భావః ॥ అహం “ మాంహ్యా ద్య మృగశాబాక్షీచిన్తాశోకబలాత్కృతమ్ । సన్తాపయతి సౌమిత్రే క్రూర శ్చైత్రో వనానిలః ॥ జీవేయంఖలు సౌమిత్రే మయా సహ సుమధ్య మా । సేవతేయదివైదేహీ పమ్పాయాఃపవనంశుభ ,, మితి వాసన్తమారుతా పమర్శేన శోచన్నితిభావః । భీతేన త్రస్తేన - పథికనివహప్రాణాస్వాదనని ర్దయనిష్ఠురపటీరగిరివిసారిసమీరకిశోరప్రచారగోచరతాయాం ప్రియావిశ్లేష విక్లబోఽయం కథం భవేద్వేతి సమ్భ్రాన్తేనేతిభావః - లక్ష్మణేన సౌమిత్రిణా లక్ష్మీరస్యాస్తీతిలక్ష్మణః పామాదిగణపఠితేన “ లక్ష్మ్యాఅచ్చే ,, తి సూత్రేణమ త్వర్థీయోనప్రత్యయః లక్ష్మీశబ్దేకారస్యాత్వం “ అట్కుప్వా ,, జితి ణత్వంచ, అ నేన “ ఏకతఃకక్రతవస్సర్వే సమగ్రవరదక్షిణాః । ప్రాణాభయపరిత్రాసస్య క లాంనార్హన్తిషోడశీ ,, మిత్యుక్తరీత్యాకృచ్ఛ్రదశాపన్నజనప్రాణరక్షణలక్ష ణమహాభాగ్యవత్తా సూచ్యతే । తేనచ తద్భాగ్యవిశేషేణైవాహం కథంచిదుత్తీ ర్ణస్తాదృశీంవిపదం నహి మన్దభాగ్యస్య మమ తస్యాం దశాయామన్తరేణతమే నం కశ్చిదప్యాసీదవలమ్బనమితిద్యోత్యతే- వారితః “ నంస్తమ్భరామభద్రం

తే మాళవఃపురుషోత్తమే ,, తి తస్మాన్మార్గాదపసారితః - యది లక్ష్మణఏవ తే
ధా మాం నావారయిష్య న్నాహమజీవిష్యమేవేతిభావః - అత్ర ఉక్తవిధేషు
మలయమారుతేషుపార్శ్వగామిభిరాధోరణైరుపాయతస్స్వవశీకరణాయనివేద్య
మానస్తుతికోలాహలానాం స్వతఃకృతబృంహితానాంవా ధూళిధూసరితసకలావ
యవానాంశృఙ్ఖలాసంకులపదానాంనిరఙ్కుశముజ్జిహానానాంమదోత్కటతయా
మన్దగమనానామభినవగృహీతమహాగజానాం వృత్తాన్తస్సారూప్యాత్ ప్రతీయ
తఇతి సమాసోక్తిః - భ్రమరపటలీశృఙ్ఖలేత్యుపమా సజీర్ణార్థా-భిలేనేతిలక్షణా
విశేషణస్యరామనివారణహేతుత్వాత్కావ్యలిఙ్గముక్తసమాసోక్త్యా సంసృజ్యతే
“ కోకిలాలాపమాకన్దమన్దమారుతషట్పదా ,, ఇత్యాద్యుక్తతటస్థోద్దీపనవిభావ
పౌష్కల్యేనచిన్తానిర్వేదాదిభిరనుభావైశ్చ విప్రలమ్భశృఙ్గారసామ్రాజ్యంవ్య
జ్యతఇతి సంక్షేపః ॥ అత్ర మన్దమిత్యస్య నిర్గమనక్రియావిశేషణత్వేన “ సా
మాన్యేనపుంసక” మితి నపుంసకత్వం “ ఇదంచానియతలిఙ్గవిషయం - తేనా
దిం పచతీత్యాద్యేవ, ఆదిశబ్దోహి నిత్యం పుమాన్- ఆద్యపాకానుకూలాక్రియే
త్యర్థః । న్యాయసిద్ధమేతత్ । విశేష్యవిశేషాసన్నిధానేలిఙ్గసర్వనామ్నోనపుం
సకస్య న్యాయ్యత్వాత్-లిఙ్గసర్వనామనపుంసకమితి దాణ్డినాయనేతి సూత్రే
భాష్యే స్పష్టం - అనేనైవ క్రియావిశేషణానాం నపుంసకత్వే సిద్ధే క్రియావిశే
షణానాం క్లీబత్వం ద్వితీయాన్తత్వంచేతి నాపూర్వం - ధాతూపాత్తభావనాం
ప్రతి ఫలాంశస్య కర్మతయాతత్సమానాధికరణ్యా క్రియావిశేషణే ద్వితీయాన్తత్వ
స్యాపి సిద్ధేః - తస్యక్రియాజనకత్వమపి స్వజ్ఞానద్వారాబోధ్యం తదుద్బుధ్యా
పూర్వముద్దిశ్య క్రియాయాం ప్రవృత్తేః - వాచనికత్వేతు యత్ర ధాత్వర్థస్యక
రణత్వేనాన్వయస్తత్రాపిస్యాత్-యథాతృప్తికామఃస్తోకనౌదనంపచతీత్యాదౌ
తృప్తివిషయకామనావత్కర్తృకఃస్తోకవిక్లిత్తికరణకఓదనకర్మకః పాకఇతి బో
ధః - తద్విషయకామనావత్కర్తృకత్వేన తస్యోద్దేశ్యత్వమర్థసిద్ధం - కేషాం
చిత్తృప్త్యాదిషు కర్మత్వవ్యవహారస్తూద్దేశ్యత్వసామాన్యాదితి ది ,, గితి ప్రకృత
సూత్రశబ్దేన్దుశేఖరేస్థితమ్ ॥ .... ॥ ౩౬ ॥

మా ॥ మన్దో వక్ష్యే కిమివ జనకం కింను యోగీశ్వరో మా
మిత్యేవం మే సుతను మనసా వర్తయన్నిస్స ఖేదమ్ ।
రక్తాశోకే జ్వలతి సవిధే లాజవర్ణాభిరామైరంగపుష్పౌఘై
స్త్వత్పరిణయదశాం వ్యఞ్జయన్తః కరఞ్జాః ॥ ॥ 38 ॥

వ్యా ॥ * మన్ద ఇతి * హే సుతను యద్యేతస్య శబ్దస్య సాధుతాస్యాత్తథా నిరూపితమస్మిన్నేవాశ్వాసే వేలాతీతేతి త్రయస్త్రింశశ్లోకే విస్తరేణ, రక్తే లోహితవర్ణే అశోకే వఞ్జులకుసుమే " వఞ్జులోఽశోక ,, ఇత్యమరః ॥ సవిధే ఉపకణ్ఠే - జ్వలతి దీప్యమానే సతి జ్వలతీతి విశేషణాదశోకస్యాగ్నితౌల్యం ద్యోత్యతే । లాజానాం వర్ణాణీవ అభిరామైః రమణీయైః పుష్పౌఘైః కుసుమసముదయైః అశోకస్తబకే నిపతద్భిరితిభావః, తవ సీతాయాస్తే, పరిణయదశాం లాజహోమానుబద్ధవివాహావస్థాం " తథా పరిణయోద్వాహో పయమాః పాణిపీడన ,, మిత్యమరః ॥ వ్యఞ్జయన్తః స్మారయన్త ఇతియావత్, కరఞ్జాః చిరబిల్వాఖ్యాస్తరవః " చిరబిల్వోనక్తమాలః కరజశ్చ కరఞ్జకే ,, ఇత్యమరః " చిరబిల్వామధూకాశ్చ వఞ్జులావకులాస్తథా । చమ్పకాస్తిలకాశ్చైవ నాగవృక్షాశ్చ పుష్పితా ,, ఇత్యశోకానామివ కరఞ్జానామపి వసన్తే పుష్పితత్వముక్తం శ్రీరామాయణే ॥ మన్దః భాగ్యవిధురోఽహం " మూఢాల్పాపటునిర్భాగ్యామన్దా ,, ఇత్యమరః ॥ కచ్చిత్కుశలం సీతాయా ఇత్యనుయుజ్యమాన ఇతి భావః - జనకం సీతాయాః పితరం మిథిలేశ్వరమీదృశస్యమమశ్వశురం, కిమివవక్ష్యే, ఇవశబ్దో వాక్యాలఙ్కారే, కిమితి వదిష్యామి జిహ్వైవ నస్ఫురిష్యతీతి భావః, బ్రూఞోల్లటివచ్యాదేశః, అత్ర " కింనువక్ష్యామి రాజానం ధర్మజ్ఞం సత్యవాదినమ్ । సీతాయా జనకం పృష్టః కుశలం జనసంసది ॥ యామామనుగతామన్దం పిత్రా ప్రవ్రాజితం వన ,, మితి వసన్తవర్ణనావసరే కిష్కిన్ధాకాణ్డోక్తం ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే యోగీశ్వరో జనకః, మాం త్వామేవం వినాశ్యాగతమితి భావః కింనువక్ష్యత ఇతి పురుషవిపరిణామేన యోజనా - ఏవం మన్దభాగ్యాయ తుభ్యం దత్తా త్వత్పౌరుషసారమసమీక్ష్యైవ జాల్మేన మయా కన్యామణిః " కింత్వామన్యత వైదేహః పితా మే మిథిలాధిపః । రామజామాతరం ప్రాప్య స్త్రియం పురుషవిగ్రహం ,, మితి సీతయోదీరితం మన్యే సత్యమేవేతి కిం సోపాలమ్భం వక్ష్యతే- ఇత్యేవమి

త్యనతిరిక్తార్థకో నిపాతసముదయః ఇత్యేవం ఉక్తైనపత్రికా రేణాత్యర్థః, మేమమ్య మన నః ఖేదం వర్ధయన్నిన్నసంపాదయన్నిన్న "లట్‌స్మే,, ఇతిభూతేలట్ - అత్ర కరజ్ఞక ర్తృక సీతాపరిణయదశావ్యఞ్జనస్య శ్రీరామచన్ద్రమనః ఖేదసమ్పాదనహేతు త్వాత్కావ్యలిఙ్గం - ఉక్తవిధానాం కరఙ్గాణాం లాజహోమాభిరామసీతాపరి ణయదశాస్మారకత్వేన వర్ణనాత్ స్మరణాలఙ్కారశ్చ " సదృశానుభవాదన్యస్మృ తిః స్మరణముచ్యతే ,, ఇతిలక్షణాత్ ॥ అన్యస్మృతిః సదృశవస్త్వన్తరస్మృతిః ॥ " సదృశాదృష్టచిన్తాద్యాః స్మృతిబీజస్య హేతవ ,, ఇతి న్యాయేన సదృశానుభ వాత్పూర్వానుభవజనితసంస్కారోద్బోధేసతి సదృశవస్త్వన్తరస్మృతిః స్మరణా లఙ్కారఇతి తదర్థః - తేనచ లాజవర్షాభిరామైరిత్యుపమోపస్కృతేనోక్త కావ్యలిఙ్గముజ్జీవ్యత ఇతి సఙ్కరః ॥ ....॥ ౩౭ ॥

{ మూ ॥ చేతో నైనత్యజతిచపలా హేమకోణాభిఘాతా
{ ధీరోదాత్తస్తనితజలదా త్యాణ్డవారమ్భమిచ్ఛన్ ।
{ వాతోన్నున్నైః కుటజకుసుమై ర్వాసితే శైలశృఙ్గే ర
{ క్షఃపీడారహితదయితా శ్లేషధన్యామయూరః ॥ ౩౮ ॥

వ్యా ॥ అథ వ్యాఖ్యాం వర్షాసమయానుభూతామవస్థాం సందిశతి ॥ * చే త ఇతి * వాతోన్నున్నైః - వాతేన " మేఘోదరవినిర్ముక్తాః కహ్లారసుఖశీతలాః। శక్యమఞ్జలిభిః పాతుం వాతాః కేతకిగన్ధిన,, ఇత్యుక్తప్రకారేణ మారుతేన - ఉ న్నున్నైః ఉత్క్షిప్తైః - కుటజకుసుమైః - గిరిమల్లికాప్రసూనైః " కుటజో గిరిమ ల్లికే,, త్యమరః - వర్షాహి తేషాం కుసుమసమయః - "క్వచిద్బాష్పాభిసంరు ద్ధాన్వర్షాగమసముత్సుకాన్ । కుటజాన్పశ్యసౌమిత్రే పుష్పితాన్గిరిసానుషు,, తి శ్రీరామాయణాదౌ వర్షావర్ణనావసరే తథోక్తేః - వాసితే పరిమళితే - శై లస్యమాల్యవతః - వర్షాసు తత్రైవ నోషితత్వాత్ - శృఙ్గే శిఖరే - ధీరం స్వైరం "ధీరో ధైర్యాన్వితే స్వైరే ధీరస్స్యాత్త్రిషుపణ్డితే,, । ఇతి మేదినీ, క్వచిద పి కుణ్ఠితం యథాస్యాత్తథేతియావత్ ఉదాత్తం మహత్ హృద్యం వా స్తని తం గర్జితం యేషాం తే - తథోక్తాః జలదాః యస్మాత్సః - ధీరోదాత్తస్తనితజల దః తస్మాత్తథోక్తాత్ "స్యాదుదాత్తస్స్వరే పుంసి వదాన్యమహతోస్త్రిషు,, తి రత్నమాలా - ఉదాత్తస్స్వరభేదేఽపి కావ్యాలంకారహృద్యయో,, రితివి

శ్వశ్చ - యద్వా - ధీరోదాత్తంఅతిగభీరంయథాస్యాత్తథా - స్తనితాఃధ్వనితాః జలదాః యేన తస్మాత్తథోక్తాత్ "స్వనశబ్దే,, కర్తరి క్తః స్వనయతేః కర్మణిక్తోవా, ఘటాదిషు స్వనేః పాఠాన్నిత్త్వేనహ్రస్వః "స్వనితంధ్వనితంసమే,, ఇతి విశేష్యనిఘ్నేష్వమరః-తటిత్సుహేమకోణత్వస్య రూపయిష్యమాణత్వాదరూపితమపి జలదేషుదున్దుభిత్వం ప్రతీయతే ॥ చపలాః తటితఏవ హేమకోణాః సువర్ణమయవాదనదణ్డాః "చపలాకమలావిద్యుత్పుంశ్చలీపిప్పలీషుచ। నపుంసకంతు శీఘ్రేస్యాద్వాచ్యవత్తరళేచలే,, ఇతి మేదినీ "కోణో వీణాదివాదన,, మిత్యమరః- తేషాం, అభిఘాతాత్ అభిఘట్టనాద్ధేతోః- అత్రవిషయిభూతానాంతటితాం చపలాశబ్దేననిర్దేశాద్విషయిభూతహేమకోణేషు లాఘవాతిశయ వ్యాపారితతయాఽతిమాత్రచాఞ్చల్యంద్యోత్యతే తేనచవాదన చాతుర్యాతిభూమ్నా జలదరూపవాద్యనాదస్యాస్ఖలితతాలమాధుర్యాదిమత్తయాఽతిశ్రావ్యతమత్వాచ్ఛృణ్వద్భిరనర్తిత్వాఽవస్థాతుమశక్యమితిధ్వన్యతే, ఏతేన యత్కైశ్చిత్ "చపలాహేమకోణాభిఘాతాత్ విద్యుద్రూపసువర్ణదణ్డప్రహారాత్ ధీరోదాత్తస్తనితజలదాత్ గమ్భీరోన్నతగర్జితమేఘాత్ తాణ్డవారమ్భమిచ్ఛ,,న్నితి యోజయిత్వావ్యాఖ్యాతం - తదేతదసున్దరమిత్యనాదరణీయమ్ - అభిఘాతాదిత్యస్య స్తనితేతి సమాసైకదేశేనాన్వయస్య క్లిష్టత్వాత్తదభ్యుపగమేఽపి తద్యోజనాపక్షేధీరోదాత్త స్తనితజలదాదిత్యస్యకర్మధారయతాయాస్స్ఫుటతయా బహువ్రీహిప్రతిపత్తికరస్య తస్యప్రయోక్తుమయుక్తత్వాత్ - యదాహవామనః "నకర్మధారయోబహువ్రీహిప్రతిపత్తికర,, ఇతి "బహువ్రీహిప్రతిపత్తింకరోతియఃకర్మధారయస్సనప్రయోక్తవ్యః - యథా అధ్యాసితశ్చాసౌతరుశ్చ అధ్యాసితతరు,, రితి తత్సూత్రవృత్తిః - తస్మాదస్మదుక్తైవయోజనాస్వారసికీతి సహృదయాస్స్వయమేవ వ్యతివిదన్తే । తాణ్డవంనర్తనవిశేషః - తణ్డునాప్రోక్తం తాణ్డవం "తేనప్రోక్త,, మిత్యణ్ "తాణ్డవంతృణభిన్నాట్యభేదయో,, రితి హేమమేదిన్యౌ -యద్యపి "తాణ్డవం నటనంనాట్యం లాస్యంనృత్తంచనర్తనే,, ఇతి పఞ్చానామపి పర్యాయత్వమేవామరసింహేనోచ్యతే - తథాఽపిభరతశాస్త్రే "ఉద్ధతకరణాఙ్గవిక్షేప మారభటీ వృత్తిప్రధానం తాణ్డవం, కోమలకరణాఙ్గవిక్షేపంకైశికీవృత్తిప్రధానం

లాస్యం, అఙ్గవిక్షేపమాత్రం నృత్తం, వివాహాభ్యుదయాదౌ సర్వరసప్రధానం నాట్యం,, మిత్యాదిపరస్పరం భేదప్రదర్శనాదుదాహృతహేమమేదిన్యోరుపప త్తిః, తస్యనాట్యవిశేషస్య - ఆరమ్భం-ఉపక్రమం- ఇచ్ఛన్- అపేక్షమాణః మయూరాణాంహి వర్షాసమయస్తాణ్డవారమ్భహేతుః "జాతావనాన్తాశ్శిఖిసంప్రనృత్తా ,, ఇతి వర్షావర్ణనేతదుక్తేః రక్షసోరావణస్య పీడాఅపహారాదిబాధా " పీడాబాధావ్యథాదుఃఖ ,, మిత్యమరః తయా గహితాయాః దయితాయాః స్వవల్లభాయామయూర్యాః - ఆశ్లేషేణపరిరమ్భేణ "ఆలిఙ్గనముపగూహనమాహుః పరిరమ్భణంపరిష్వఙ్గమ్ ॥ ఆశ్లేషమఙ్కపాళీం క్రోడీకరణంచతుల్యార్థ,, మితి హలాయుధః - ధన్యఃభాగ్యవాన్ - ఆశ్రితకాన్తాపరిష్వఙ్గ మఙ్గళహేతుభూత సుకృతశాలీత్యర్థః " సుకృతీపుణ్యవాన్ధన్య,, ఇత్యమరః " ధన్యఃపుణ్యవతిత్రిషు,, తి మెదినీచ " ధనగణంలబ్ధే,, తియత్ ॥ మయూరః శిఖావళః చేతః మమ మనః నైవత్యజతి విషయాన్తరప్రసక్తేఽపి నముఞ్చతీత్యేవకారాభిప్రాయః - అనారతం స్మరణగోచరపథభవతీతిభావః, అనేన "పశ్యలక్ష్మణనృత్యన్తం మయూరముపనృత్యతి । శిఖినీమన్మథార్తైషా భర్తారంగిరిసానుషు ॥ తామేవమన్మథావిష్టోమయూరోఽప్యభిధావతి । వితత్యరుచిరౌపక్షౌ రుతైరుపహసన్నివ ॥ మయూరస్యవనేనూనం రక్షసానహృతాప్రియా । తస్మాన్నృత్యతిరమ్యేషు వనేషుసహకాన్తయా ॥ మమత్వయంవనేవాసః పుష్పమాసేసుదుస్సహః । పశ్యలక్ష్మణసంరాగం తిర్యగ్యోనిగతేష్వపి । యదేషాశిఖినీకామా ద్భర్తారంగమతేఽన్తికే ॥ మమాప్యేవంవిశాలాక్షీ జానకీజాతసంభ్రమా । మదనేనాభివర్తేత యదినాపహృతాభవె,, దిత్యేతత్ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే ॥ యద్యపీదం శ్రీరామాయణె వసన్తసర్గనావసరె రాఘవేణోక్తం - తథాఽపి మయూరనృత్తాదేర్వర్షాసమయభావితయా ఔచిత్యాతిశయాద్వాచార్యైర్వర్షనాగమావసరె వర్ణితమితిధ్యేయం - అత్రపూర్వార్ధే ఏకదేశవివర్తిరూపకం- ఉత్తరార్ధేతు రక్షఃపీడారహితదయితాశ్లేషధన్యఇతిరామచన్ద్రేణమయూరస్యస్తుత్యారావణాపహరణపరిక్లిష్టదయితావిశ్లేష నిర్విణ్ణస్యాత్మనోనిన్దాఽభివ్యజ్యతఇతి వ్యాజస్తుతిర్నామాలంకారః -" ఉక్తిర్వ్యాజస్తుతిర్నిన్దాస్తుతిభ్యాం స్తుతినిన్దయో,, రితి లక్షణాత్ ॥ ఇయమప్రస్తుతప్రశంసావిశేష ఇత్యలంకార స

ర్వస్వకారః । తేనహి "సారూప్యనిబన్ధనాప్రస్తుతప్రశంసోదాహరణాన్తరం వైధర్మ్యేణాపిదృశ్యతే । యథా "ధన్యాఃఖలువనేవాతాః కహ్లారసుఖశీతలాః। రామమిన్దీవరశ్యామం యేస్పృశన్త్యనివారితాః,, అత్రవాతాధన్యా ఇత్యప్రస్తుతార్థాదహమధన్య ఇతి వైధర్మ్యేణ ప్రస్తుతోఽర్థః ప్రతీయత,, ఇతి వ్యుత్పాదితం - ఇయమేవాప్రస్తుతప్రశంసా నతు కార్యకారణ నిబన్ధనేతి దణ్డీ ॥ యదాహ ॥ "అప్రస్తుతప్రశంసాస్యాదప్రకాణ్డేతుయాస్తుతిః ॥ సుఖంజీవన్తిహరిణా వనేష్వపరసేవినః । అర్థైరయత్నసులభైర్జలదర్భాఙ్కురాదిభిః । సేయమప్రస్తుతైవాత్ర మృగవృత్తిః ప్రశస్యతే ॥ రాజానువర్తనక్లేశనిర్విణ్ణేనమనస్వినే ,, తి- వస్తుతస్త్వత్రవ్యాజస్తుతిరిత్యేవయుక్తం - స్తుత్యానిన్దాభివ్యక్తిరిత్యప్రస్తుత ప్రశంసాతో వైచిత్ర్యవిశేషసద్భావాత్ । అన్యథాప్రసిద్ధవ్యాజస్తుత్యుదాహరణే ష్వప్యప్రస్తుతాభ్యాంనిన్దాస్తుతిభ్యాం ప్రస్తుతేస్తుతినిన్దేగమ్యేతే ఇత్యేతావతా వ్యాజస్తుతిమాత్రమప్రస్తుతప్రశంసాస్యాదితిప్రళయఏవస్యాద్వ్యాజస్తుతేరితి దిక్ ॥ కించ ॥ దయితాశ్లిష్టమయూరస్మరణ పక్షనైఽత్రవిచ్ఛిత్తివిశేషస్య సహృదయహృదయైకసాక్షికయా వైద్యనాథమతే స్మృతిమదలంకారోభవత్యేవ । సహి సాదృశ్యమూలకానామపి స్మృత్యాదీనాంచమత్కారిత్వేఽలంకారతాయా అనివార్యతామాహ ॥ ప్రపఞ్చితంచైతత్పూర్వస్మిన్నాశ్వాసే "చేతోఽథాసత్యుపహితభుజ,, మిత్యత్ర- విద్యానాథాదీనాంమతేతు స్మృతేస్సాదృశ్యమూలకత్వాభావేననాయమలంకారః । తేహి "సదృశానుభవాదన్యస్మృతిస్స్మరణముచ్యత,, ఇతి తల్లక్షణమాహుః । ఉక్తానామలంకారాణామన్యోన్యం సంసృష్టిః । పక్షాసమయసమృద్ధిపక్షనాత్సమృద్ధిమద్వస్తువర్ణనాత్మకోదాత్తంచేత్యుక్తానా మలంకారాణా మేకవాచకానుప్రవేశ సంకర ఇతిదిక్ ॥.. ॥38॥

మూ॥ శైలస్యక్రప్రతివిలపితాం సాన్ద్రతాపానునిద్రాం
తన్వానానాంనయనసలిలైరార్తరం తేనబాష్పమ్ । ప
శ్యన్తీనాంప్రబలమదనోన్మాదపర్యాకులంమాంప్రాయో
జాతం కిమపిరుదితం వ్యోమ్ని కాదమ్బినీనామ్ ॥39॥

వ్యా॥ * శైలేతి * ప్రబలఃబలీయాన్ - ఉపాయాన్తరైర్నిఖిలయితుమశక్యః

ఇతి భావః - యః - మదనేన మన్మథేన - అత్యారూఢేనేతిభావః - ఉన్మాదః చిత్తవిభ్రమః "తృతీయాతత్కృతార్థేనగుణవచనేనే,, తి సమాసః తేన - ప ర్యాకులంవ్యాకులం "వ్యగ్రోవ్యాసక్తఆకుల,, ఇత్యమరః - పరీత్యనేనాకుల తాయా అపరిచ్ఛిన్నతాద్యోత్యతే। నహిమదనోన్మాదస్యదౌర్బల్యే ఏవం వై యాకులీసంపద్యేతేతిభావః- మాం- త్వయావిప్రియుక్తమితిభావః-పశ్య స్త్రీనాం "నిరీక్ష్యవిద్యున్నయనై,,రిత్యుక్తరీత్యా విద్యుద్రూపవిలోచనైర్విలోకమానా నామితిభావః। అతఏవ - నయనసలిలైః అశ్రుత్వేనాధ్యవసితై ర్నవవారిబిన్దు భిరితియావత్ సాన్ద్రఃనిరన్తరః- యః- తాపః మద్దురవస్థాలోకన జనితస్సంజ్వ రః-అన్యత్ర నిదాఘాగమవ్యతికరప్రయుక్తస్సంతాపః తేన అనువిద్ధాం ఆహ తాం,విషాక్తబాణేనేవేతిభావః-ప్రథమమేవతథావిధసాన్ద్రసంతాపపరాభూతా మిత్యర్థః, తే మైథిల్యాస్తవ మాతరంజననీంమేదినీం సబాష్పాంసాశ్రుజలాం ప క్షే సోష్మాణంచ "బాష్పంనేత్రజలోష్మణో,, రితి రత్నమాలా-తప్తాయస్సఫ లకాదౌసలిలావోక్షణేన య ఊష్మాప్రతిప్లవతే సబాష్పఇత్యుచ్యతే-ప్రథమత ర జలధరోదబిన్దునిపాతె భూమేరూష్మసముజ్జిహీతఇతి నయనసలిలై స్తేమాత రం సబాష్పామిత్యుక్తం-అనేనచ సందర్భేణ "ఏషాఘనపరిక్లిష్టానవవారిపరి ప్లుతా।సీతేవశోకసంతప్తామహీబాష్పంవిముఞ్చతీ,, తి వర్షారమ్భవర్ణనావసరే శ్రీరామాయణోక్తం స్మార్యతె-శైలేషుగిరిషు వ్యక్తంస్ఫుటం ప్రతివిలపితం వి లాపత్వేనాధ్యవసితస్య స్వగర్జితస్య ప్రతివిలాపత్వేనాధ్యవసితంప్రతిధ్వనితం యస్యాస్తాం తథోక్తాంచ-తనాన్వినానాం కుర్వాణానాం కాదమ్బినీనాంమేఘ మాలానాం "కాదమ్బినీమేఘమాలే,,త్యమరః-వ్యోమ్నినభసి -కిమపి ఇదమి త్థమితి పరిచ్ఛిద్యవర్ణయితుమశక్యం, రుదితంరోదనం, రుదిర్ అశ్రుమోచనే,, భావెక్తః, జాతంఆవిర్భూతం ప్రాయఇత్యుత్ప్రేక్షావ్యఞ్జకం అత్రాశక్యవ ర్ణనకరుణతమాన్యదీయశోకవైక్లబ్య నిర్వర్ణనసమధిగతదైన్యతయా స్వయంతు దస్త్రీనా మన్యామపితదనుబన్ధినీం కాంచి న్నిజశోచనదర్శనాక్షమతయారోదు యస్త్రీనాం కాసాంచిద్దయాళుకుటుమ్బినీనాం వృత్తాన్తోఽవప్రస్తుతః ప్రస్తుతేకా దమ్బినీవర్ణనేప్రతీయతఇతిసమాసోక్తిః,కించ,బాష్పాదిశబ్దవాచ్యార్థద్వయ శ్లే షభిత్తికాభేదాధ్యవసాయ మూలకాతిశయోక్త్యా నయనసలిలై రిత్యాదిమాష

కాతిశయోక్త్యా చాఙ్గభూతయా ఉత్తభ్యమానా మదనోన్మాదపర్యాయశీరా మచన్ద్రసందర్శననిమిత్తికా కాదమ్బినీకర్తృకవర్షణోత్తరకర్తృకరోదనక్రియా స్వరూపోత్ప్రేక్షా ఉక్తసమాసోక్తిగర్భోత్తభ్యతే- ఉపపాదిత శ్లేషమూలకాతిశయోక్తిరూపకాతిశయోక్త్యోరుభయోరుపకారకత్వాత్సమాసోక్తిగర్భతాం వినారోదనక్రియాస్వరూపోత్ప్రేక్షాయా నిరవలమ్బనత్వేన తయోరైక కాలికత్వాచ్చ సమప్రాధాన్య సంకర ఇతి సంక్షేపః ॥ ....॥39

{ మూ ॥ దేహస్పర్శం మలయపవనే దృష్టిసంభేదమిన్దౌ
ధామైకత్వం జగతి భువిచాసన్నపర్యఙ్కయోగమ్ ।

{ తారాచిత్రే వియతి వితతిం శ్రీవితానస్యపశ్యన్నూ
రీభూతాం సుతనువిధినాత్వామహం నిర్విశామి ॥40॥

వ్యా॥ ఏవం సుదుస్సహవిరహవేదనాతిశయక బళితతయా "యేశోకమనువర్తన్తే నతేషాం విద్యతేసుఖ,, మిత్యుక్తరీత్యా సుఖలేశాసంభవేన కథంకారం కాలం క్షిపసీత్యత్ర తద్ధేతుః పరంపరయా త్వదుపభోగపవేతీమమర్థం సందిశతి ॥ * దేహేతి * హేసుతను - అనేన పరికమ్భాపయిక సౌకుమార్యాదికం ద్యోత్యతే, మలయపవనే చన్దనాచలమారుతే, దేహస్పర్శం త్వద్గాత్రావమర్శం, పశ్యన్నిత్యేతత్సర్వత్రాన్వేతి । త్వదఙ్గసంస్పర్శిమలయమారుతావమర్శం త్వదఙ్గసంస్పర్శమేవ జానన్నిత్యర్థః "పశ్యార్థైశ్చానాలోచనే,, ఇత్యత్రానాలోచనఇతి పర్యుదాసాత్ జ్ఞాపకాద్దృశే ర్జ్ఞానార్థకత్వం, సీతాయామలయసంనిహితలఙ్కాయామవస్థానాన్మలయ పవనే దేహస్పర్శమిత్యుక్తం - ఇన్దౌ పూర్ణచన్ద్ర ఇతియావత్ । దృష్టిసంభేదం "సంభేదస్స్ఫుటనేసఙ్గే,, ఇతి హలాయుధః-పశ్యన్ దృక్సఙ్గం పశ్యన్ త్వద్దృష్టచన్ద్రదర్శనం త్వద్దర్శనమేవజానన్నితిభావః-అనేన "వాహివాతయతఃకాన్తాతాంస్పృష్ట్వామామపిస్పృశ। త్వయిమేగాత్రసంస్పర్శశ్చన్ద్రే దృష్టిసమాగమ,,ఇత్యేతత్ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే । జగతిలోకే, ధామ్నః గృహస్య ఏకత్వం అభిన్నత్వం పశ్యన్, ఏకస్మిన్నేవ జగత్యుభయోరవస్థానాదభిన్నగృహావస్థితత్వం జానన్నితిభావః, భువిభూమౌ చకారోభిన్నక్రమ ఉక్తగత్యాన్వేతి-ఆసన్నః సవిధగతః యః పర్యఙ్కః శయనం "శయనం మఞ్చపర్యఙ్కపల్యఙ్కా,, ఇత్యమరః,తస్య, యోగం సంబన్ధం పశ్యన్

ఏకధరణ్యాశ్రితత్వమేవైకశయ్యావస్థానం జానన్నితి భావః, అనేన “ బహ్వేతత్కామయానస్య శక్యమేతేన జీవితుమ్ । యదహం సా చ వామోరూరేకాం ధరణిమాశ్రితౌ ,, ఇత్యేతత్ స్మార్యతే - కామిన్యైకశయ్యాశ్రయణవదేకధరణ్యాశ్రితత్వమపి కిఞ్చిదాశ్వాసహేతుర్భవతీతి భావః - తారాభిః నక్షత్రైః - చిత్రే శబలే - వియతి నభసి - శ్రీవితానస్య నానావర్ణలక్ష్మీయుక్తవితానస్య “ అస్త్రీ వితానముల్లోచ ,, ఇత్యమరః ॥ వితన్యత ఇతి వితానం ఊర్ధ్వప్రదేశే వితత్య నిబద్ధం వాస ఇత్యర్థః - శ్రీయుక్తం చ తద్వితానం చ శ్రీవితానమితి మధ్యమపదలోపీ సమాసః - వితతిం విస్తృతిం చ పశ్యన్ “ వితానే జీవలోకస్య వితతే బ్రహ్మనిర్మితే ,, ఇత్యుక్తరీత్యా నానావర్ణోదారతారానికురుమ్బకిర్మీరితమన్తరిక్షమేవ భూరూపపర్యఙ్కోపరి నిబద్ధం వితానం జానన్నితి భావః - పశ్యన్నిత్యత్ర “ లక్షణహేత్వోః ,, రితి శతా - ఉక్తరీత్యా భావనేన హేతునేత్యర్థః - అహం దూరస్థితోఽప్యహం - విధినా దైవేన హేతునా - దూరీభూతాం పూర్వమాసన్నవర్తినీమేవేదానీం సుదూరవ్యవహితామపీతి భావః - అభూతతద్భావే చ్విః - త్వాం - నిర్విశామి ఉపభుఞ్జే “ నిర్వేశ ఉపభోగస్స్యాత్ ,, దిత్యమరః ॥ దవీయసీమపి భవతీముక్తరీత్యా సామగ్ర్యా కల్పయన్నాసన్నవర్తినీమివానుభవన్ సుఖ్యామి - ఈదృశకాల్పనికసుఖభావనయైవ సమయం వినోదయామి - అన్యథా “ శోకేనాభిప్రపన్నస్య జీవితే చాపి సంశయ ,, ఇత్యుక్తరీత్యా జీవితుమశక్యమేవేతి భావః - అత్ర మలయమారుతాదౌ దేహస్పర్శాదిజ్ఞానస్య దూరీభూతసీతోపభోగం ప్రతి హేతుత్వాత్కావ్యలిఙ్గం - తచ్చ జగదాదావేకస్థానత్వాద్యారోపరూపరూపకేణ దూరీభూతాయాస్తస్యా ఉపభోగాసమ్భవేఽపి తత్సమ్బన్ధకల్పనరూపాతిశయోక్త్యా చోన్నహ్యత ఇతి సఙ్కరః ॥ కేచిత్తు “ మలయపవనే దేహస్పర్శం నిర్విశామి - ఇన్దౌ దృష్టిసమ్భేదం నిర్విశామి - జగతి ధామైకత్వం నిర్విశామి - భువి చాసన్నపర్యఙ్కయోగం నిర్విశామి - తారాచిత్రే వియతి శ్రీవితానస్య వితతిం పశ్యన్ విధినా దూరీభూతాం త్వాం నిర్విశామి ,, ఇతి యోజయిత్వా వ్యాచక్షతే - తన్నాతీవ హృద్యం - మలయపవనాదిషు దేహస్పర్శాదిదర్శనస్యైవ దూరస్థితసీతోపభోగనిమిత్తతయా దేహస్పర్శాదిషు సర్వత్ర పశ్యన్ని

త్యేతదన్వయస్య స్వారసికత్వేఽపి తద్విహాయ శ్రీవితానస్య వితతిమిత్యత్రై
వ తదన్వయకల్పనే వినిగమకాదర్శనాత్ - సమ్భవత్యేకవాక్యత్వే స్వారసికే
వాక్యభేదకల్పనస్యాన్యాయ్యత్వాదస్వరసత్వాచ్చేతిదిక్ ॥ .... ॥ ౮౦ ॥

మూ ॥ ప్రాప్తైస్సఖ్యం తవనయనయోఃపద్మకోశైఃప్రబుద్ధై
స్సన్నాహం నస్సమయనియతం సాధు సన్ధుక్షయన్తీ ।
సేనాయోగ్యాంసరణిమధునా దర్శయన్తీశుభాశా సీతే
నూనం త్వరయతి శరత్త్వత్సమీపం నినీషుః ॥...॥ ౮౧ ॥

వ్యా ॥ ఏవం శిశిరాదిబుతుషు వితపమానస్య మమేదానీంత్వత్ప్రాప్త్యు
పయికయాత్రాసన్నాహముద్దీపయన్తీ శరదియం మాం త్వరయతీతి సన్దిశతి ॥
* ప్రాప్తైరితి * హేసీతే - తవ - నయనయోః లోచనయోః - సఖ్యం మై
త్రీం -" సఖ్యుర్య ,, ఇతి భావార్థేయప్రత్యయః - ప్రాప్తైః - కర్తరి క్తః -
ప్రబుద్ధైః విస్రస్తజలధరావరోధతయా నిష్ప్రత్యూహత్వాద్రవికరప్రసరస్యా
తిమాత్రం ప్రఫుల్లైరిత్యర్థః - పద్మకోశైః అరవిన్దకుట్మలైః " పద్మకోశపలాశా
ని దృష్ట్వాదృష్టిర్హిమన్యతె । సీతాయానేత్రకోశాభ్యాం సదృశానీతిలక్ష్మణ ,,
త్యుక్తరీత్యా సీతావిలోచనసాదృశ్యం ప్రాప్తైరిత్యర్థః - నేత్రస్థానీయైరిత్యా
కూతం - నః అస్మాకం - అనన్వాదేశవిషయత్వేనాత్ర నసాదేశో వైకల్పికఇ
తి బోధ్యమ్ " అస్మదోద్వయోశ్చ ,, త్యేకత్వఏవ బహువచనం - లక్ష్మణ
సుగ్రీవాద్యభిప్రాయేణవా - సమయః అవసరః - నియతః శాస్త్రే నిశ్చితో
యస్యతం తథోక్తం " జాతికాలసుఖాదిభ్యః పరానిష్ఠావాచ్యే ,, తి నిష్ఠా
యాః పరనిపాతః - యద్వా - సమయే నియతమితి విగ్రహః " అన్యోన్యా
బద్ధవైరాణాం జిగీషూణాం నృపాత్మజ । ఉద్యోగసమయస్సౌమ్య పార్థివానా
ముపస్థిత ,, ఇత్యాద్యుక్తరీత్యా శరత్సమయే నియమేన కర్తవ్యతయా విహిత
మితిభావః - సన్నాహం అమిత్రనిర్మూలనార్థవిజయయాత్రోద్యోగం - సా
ధు అస్ఖలితంయథాస్యాత్తథా - సన్ధుక్షయన్తీ ఉద్దీపయన్తీ - ధుక్షతేస్సన్దీపనార్థ
కాణ్ణిజన్తాచ్ఛతరి ఉగిల్లక్షణోనుమ్ ॥ నతు యథాకథఞ్చిత్సూచయన్తీతిభావః -
ఇదమేవహి పద్మానాం త్వన్నయనసఖ్యప్రాప్తేః ప్రయోజనం - యత్త్వదస
న్నిధానావసరే త్వన్నయనవిభ్రమసాధ్య మమేదృశసమయనియతసన్నాహో

ద్దీపనే స్వయం సాధనతాం భజన్త ఇతి । న కేవలమియమీదృశోద్యోగోద్దీపనమా త్రకారిణీ - అపితు సేనాప్రస్థానానుగుణసరణిదర్శిన్యపీత్యాహ - సేనేతి - సేనాయాః ధ్వజిన్యాః - యోగ్యాం అనురూపాం - సరణిం పద్ధతిం - అధునా ఇదానీం "అధునే,, తి సూత్రేణ ఇదమస్సప్తమ్యన్తాత్కాలవాచినస్స్వార్థే అధునా ప్రత్యయో నిపాతితః "ఇదమఇశ్,, "యస్యేతిచే,, తి లోపః -ద ర్శయన్తీ ప్రకాశయన్తీచసతీతి యావత్ "మార్గాంశ్చ భృశదుర్గమా,, నిత్యు క్తరీత్యా వర్షాసు కూలముద్వహనదీప్రవాహపఙ్కాదిభిరవరుద్ధాన్మార్గాంస్త దపగమే "సూర్యాతపక్రమణనష్టపఙ్కాభూమిస్సముత్పాదితసాన్ద్రరేణుః। అన్యోన్యవైరామర్షాయతానాముద్యోగకాలోఽద్య నరాధిపానా,,మిత్యుక్త రీత్యా నిర్నిరోధసహస్రభానుమయూఖమాలోపమర్దితకర్దమతయా వరూథినీ ప్రస్థానార్హాం పదవీం విశదయన్తీత్యర్థః । శుభాః శోభమానాః "శుభ శో భాయాం,, "ఇగుపధే,, తి కః "అన్యేభ్యోపీ,, తి డోవా - ఆశాః దిశః యస్యాంసాతథోక్తా "వ్యభ్రంనభశ్శస్త్రవిధౌతవర్ణ,, మిత్యుపక్రమ్య "త మోవిముక్తాశ్చదిశఃప్రకాశా,, ఇత్యుక్తరీత్యా విగళితజలధరావరణతయావిశద తరదిగ్భాగేత్యర్థః, శుభేవిశ్లిష్టదంపతిసంయోజనరూపకల్యాణే "కల్యాణంమ ఙ్గళంశుభ,, మిత్యమరః, ఆశాతృష్ణాయస్యాస్సాతథోక్తేత్యర్థోఽపిగమ్యతే, శ రత్, నఇత్యేతదత్రాప్యనుషజ్యతే,సదద్వితీయాన్తః అస్మానిత్యర్థః-త్వత్సమీపం, నినీషుః ప్రాపయితుమిచ్ఛుస్సతీ, త్వరయతి సంభ్రమయతి, నూనమితినిశ్చయే "ఞిత్వరాసంభ్రమే,, అస్మాద్భావాదికాణ్ణ్యన్తాల్లట్, అస్య ఘటాదిషు పా ఠాన్మిత్త్వేన హ్రస్వః-ఇతఃపరమవిలమ్బితమేవత్వద్దర్శనావశ్యంభావాదాశ్వసి తవ్యమితిభావః, నూనమిత్యనేన "ఉపస్థితంప్రయుఞ్జానస్తవయిసాన్త్వమన ర్థకం,, మిత్యుక్తరీత్యా నకేవలమశ్రుప్రమార్జనాయ నిరర్థకసాన్త్వనోక్తిరియ మితివ్యజ్యతే । అత్రప్రసిద్ధోపమానభూతానాంజలజాతానాం సీతానయనోప మేయత్వవర్ణనాత్ప్రతీపాలంకారః "ప్రతీపముపమానస్యోపమేయత్వప్రక ల్పనమ్ । త్వల్లోచనసమంపద్మం త్వద్వక్త్రసదృశోవిధుః,, రితి లక్ష్యలక్షణ సంగ్రహాత్, ప్రస్తుతశరద్వర్ణనే ప్రియావిశ్లేష విక్లబం శ్రీరామచన్ద్రం నయ నానుభావేన ప్రోత్సాహ్య ప్రస్థానానుకూలమార్గప్రదర్శనేన తత్ప్రదేశగమనా

యత్వ రయస్త్వ్యాశః కస్యాశ్చిత్కరుణ హృదయాయాస్సఖ్యాస్సృత్తాన్తో౽పప్రస్తుతః ప్రతీయతఇతి సమాసోక్తిరుక్తప్రతీపద త్తహస్త్వావలమ్బేతిసంకరః ॥ సకారాది వర్ణ పౌనరుక్త్యలక్షణ వృత్త్యనుప్రాసేనేయమేకవాచకానుప్రవిష్టైన సంకీర్య్య తేచ ॥ అత్రశరత్కాలేనోద్దీపన విభావేన భీతసీతాభయప్రదానాదిభిరనుభా వైర్హర్షాదిభిస్సంచారిభి శ్శ్రీరామభద్రగతస్యోత్సాహాఖ్యస్య స్థాయినః పరి పోషాద్యుద్ధవీరరసోవ్యజ్యతే ॥ తథాచోక్తం భూపాలేన “విభావైరనుభా వైశ్చ స్వోచితైర్వ్యభిచారిభిః । నీతస్సదస్యరస్యత్వ ముత్సాహోవీరఉచ్యతే ॥ ఏషత్రిధాసమాసేన దానయుద్ధదయోద్భవః„ ఇత్యుపక్రమ్య - యుద్ధవీరేహ ర్షగర్వామర్షాద్యావ్యభిచారిణః ॥ సహాయేషణ యుద్ధేచ్ఛాసమరోదయపాల నమ్ । భీతాభయప్రదానాద్యా వికారాస్తత్ప్రకీర్తితా„ ఇతి ॥ ఉత్సాహలక్ష ణంచ తేనైవోక్తం - శక్తిధైర్యసహాయాద్యైశ్శ్లాఘ్యేషు కర్మసు । సత్వ రామానసీవృత్తిరుత్సాహ„ ఇతి ॥ అయంచ విప్రలమ్భశృఙ్గారస్యాఙ్గమితి రస వన్నామాపరాఙ్గస్యఙ్గ్యమితి సంక్షేపః ॥........................ ॥౮౧॥

మూ ॥ తాతాదేశాత్సపదిభరతేన్యస్తరాజ్యాభిషేకం
యామామేకాపనమనుగతా రాజధానీంవిహాయ । తా
మేవత్వాముచితశయనాం బాహుమధ్యేమదీయే దూ
రేకర్తుర్గు(కృత్వాగు)ణవతిముహుర్ధూయతేజీవితంమే॥ ॥౮౨॥

వ్యా॥ అథ “చత్వారోవార్షికామాసా గతావర్షశతోపమాః । మమశోకా భిభూతస్య సౌమ్యసీతామపశ్యతః ॥ చక్రవాకీవభర్తారం పృష్ఠతో౽నుగతావ నమ్ । విషమందణ్డకారణ్య ముద్యానమివచాగతే„ త్యుక్తం స్వపరితాపం ని వేదయేతి సందిశతి ॥ *తాతేతి* తాతస్యపితుః దశరథస్య “తాతస్తుజ నకఃపితే„ త్యమరః ॥ ఆదేశాత్ శాసనాత్ - సపది తత్క్షణమేవ - నతుక్షణ మపి విలమ్బేత్యతిభావః - భరతేకైకేయీనన్దనే - న్యస్తోనిక్షిప్తో రాజ్యాభి షేకః సామ్రాజ్యాభిషేచనం - యేనతం - తథోక్తం - అనేనచ సందర్భేణ - “పురాదైవాసురేయుద్ధే పిత్రాతేమమరాఘవ । రక్షితేనవరౌదత్తౌ సశల్యే నమహారణే ॥ తత్ర మేయాచితోరాజా భరతస్యాభిషేచనమ్ । గమనందణ్డకా రణ్యే తవచాద్యైవరాఘవ ॥ యదిసత్యప్రతిజ్ఞంత్వం పితరంకర్తుమిచ్ఛసి । అ

త్తానంచ నరశ్రేష్ఠ మమవాక్యమిదంశృణు ॥ సంనిదేశేపితుస్తిష్ఠ యథాతేన ప్రతిశ్రుతమ్ । త్వయాఽరణ్యంప్రవేష్టవ్యం నవవర్షాణిపఞ్చచ ॥ భరతశ్చాభిషిచ్యేత యదేతదభిషేచనమ్ । త్వదర్థేవిహితంరాజ్ఞాతేనసర్వేణరాఘవే,, తి కైకేయ్యోక్తే " ఏవమస్తుగమిష్యామి వనంవస్తుమహంత్వితః । జటాజినధరోరాజ్ఞః ప్రతిజ్ఞామనుపాలయన్,, ఇత్యుపక్రమ్య " అహంహిసీతాంరాజ్యంచ ప్రాణానిష్టాన్ధనానిచ । హృష్టోభ్రాత్రేస్వయందద్యాం భరతాయాప్రచోదితః । కింపునర్మనుజేన్ద్రేణ స్వయంపిత్రాప్రచోదితః । తవచప్రియకామార్థం ప్రతిజ్ఞామనుపాలయన్ । గచ్ఛన్తుచైవానయితుం దూతాశ్శీఘ్రజవైర్హయైః । భరతం మాతులకులా దద్యైవనృపశాసనాత్ । దణ్డకారణ్యమేషోఽహమితోగచ్ఛామిసత్వరః । అవిచార్యపితుర్వాక్యం సమావస్తుంచతుర్దశే,, తి స్వేనోక్తంస్మారితమ్ ॥ అనుగతేత్యత్ర- అన్వితివ్యస్తంపదం భిన్నక్రమం మామిత్యత్రాన్వేతి- మామను భరతస్యస్తరాజ్యేన మయాసహేత్యర్థః- అత్రనదీమన్వవసితాసేనేత్యత్రేవ " తృతీయార్థే,, ఇత్యనేనానోః కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞాయాం "కర్మప్రవచనీయయుక్తే ద్వితీయే,, తి ద్వితీయా - " తృతీయార్థే,, ఇతి సూత్రే తృతీయాశబ్దేన తన్నిమిత్తశబ్ద " స్సహయుక్తే,, ఇత్యతోఽప్రధానే స్తరత్వాత్సహశబ్దోలక్ష్యతే । తదర్థసాహిత్యేద్యోత్యే ఇత్యర్థః - సాహిత్యరూపస్సంబన్ధోఽనుప్రోక్తోద్వితీయార్థ,, ఇతి శబ్దేన్దుశేఖరేస్థితం - యా త్వం - ఏకా - " యదిత్వంప్రస్థితోదుర్గం వనమద్యైవరాఘవ । అగ్రతస్తేగమిష్యామి మృద్నన్తీకుశకణ్టకా,, నిత్యాద్యుక్తప్రకారేణానపేక్షితదాసీదాసాది పరిజనసాహాయకేతిభావః - రాజానోధీయన్తేఽస్యామితిరాజధానీ " కరణాధికరణయోశ్చే,, తి ల్యుటి టిత్త్వలక్షణోఙీప్ - తాం అయోధ్యాం "రమ్యచత్వరసంస్థానాం సువిభక్తమహాపథామ్। హర్మ్యప్రాసాదసంపన్నాంగణికావరశోభితామ్॥ రథాశ్వగజసంబాధాం తూర్యనాదవినాదితామ్ । సర్వకల్యాణసంపూర్ణాం హృష్టపుష్టజనాకులామ్ ॥ ఆరామోద్యానసంపన్నాం సమాజోత్సవశాలినీమ్ । సుఖితావిచరిష్యన్తి రాజధానీంపితుర్మమే,, త్యాద్యుక్తప్రకారేణసామ్రాజ్యోపభోగాపయిక వివిధవిచిత్రభోగ్యభోగోపకరణభోగస్థానాదిసమృద్ధిమత్తాం ద్యోతయతాఽనేనమహత్యుపనలేఽపిత్యాగనిమిత్తేఅపరిత్యాజ్యత్వంద్యోత్యతే

విహాయత్యక్త్వా " ఓహాక్ త్యాగే,, అస్మాత్ క్త్వాయాం సమాసేల్యప్ - వీత్యు పసర్గేణమదేశానురక్తతయా రాజధాన్యాం నైస్పృహ్యాతిభారోద్యోత్యతే। యథోక్తంత్వయైవ ॥ " ఈర్ష్యామోహౌపరిత్యజ్య భుక్తశేషమివోదకమ్ । న యమాంవీరవిస్రబ్ధః పాపంమయినవిద్యతే। ప్రాసాదాగ్రే ర్విమానైర్వా వైహాయసగతేనవా ॥ సర్వావస్థాగతాభర్తుః పాదచ్ఛాయావిశిష్యతే ॥ సుఖంవనేనివత్స్యామి యథైవభవనేపితుః । అచిన్తయన్తీత్రీన్లోకాం శ్చిన్తయన్తీపతివ్రతమ్ ॥ ఏవంవర్షసహస్రాణాం శతంవాఽహంత్వయాసహ. । వ్యతిక్రమంనవేత్స్యామి స్వర్గోఽపి నహిమేమతః ॥ నమాతుర్నపితుస్తత్ర స్మరిష్యామినవేశ్మనః । ఆర్తవాన్యుపభుఞ్జానా మూలానిచఫలానిచ । యస్త్వయాసహసస్వర్గో నిరయోయస్త్వయావినా। ఇతిజానన్పరాంప్రీతిం గచ్ఛరామమయాసహే,, త్యాది - వనందణ్డకారణ్యం - నత్వయోధ్యాయాస్తుల్యాంతతోన్యానాం వారాజధానీమితిభావః - గతాప్రాప్తా - అనేన " చక్రవాకీవభర్తారం పృష్ఠతోఽనుగతావన,, మిత్యుదాహృతశ్లోకగతపదాని ప్రత్యభిజ్ఞాప్యన్తే - యేతుభరతేనన్యస్తరాజ్యాభిషేకం - మాం - యా - ఏకా - రాజధానీంవిహాయ -వనమనుగతే ,, తి యోజయిత్వా " వనమనుగతాఽరణ్యమనుసృత్యగతే,, తి వ్యాచక్షతే - తేతు మామితిద్వితీయాయాః క్వాన్వయఇతినపర్యాలోచయన్తి, అనుగతేత్యస్య మామిత్యనేనైవాన్వయఇతిచేత్తర్హి వనమిత్యస్యానన్వయాపత్తిః నచ ద్వికర్మకత్వేన నిర్వాహప్రత్యాశా - గమేస్తదననుశాసనాత్ - మామనుమామనుసృత్య - వనంగతేతి యోజనాయామేవతేషా మప్యాశయఇతిచేత్ - సుష్ఠూక్తంత్వయా - పరంతు- యదితేతథైవాయోజయిష్యన్త, తర్హి వయమపితత్సాధీయఏవామంస్యామహి నతుతై స్తథాయోజితం- వ్యాఖ్యానేనహిపదచ్ఛేదాదిభిన్నంశయనిరాసాయ విశేషప్రతిపత్తయేచభావ్యం, యథోచ్యతే "పదచ్ఛేదఃపదార్థోక్తిర్విగ్రహోవాక్యయోజనా। ఆక్షేపస్యసమాధానంవ్యాఖ్యానంపఞ్చలక్షణ,, మితి " వ్యాఖ్యానతోవిశేషప్రతిపత్తి ,, రితిచ ॥ తస్మాదస్మదుక్తయోజనైవసహృదయసికేత్యాస్తాం తావత్ప్రకృతమనుసరామః, మదీయే " పీనవక్షావిశాలాక్షః,,ఇత్యాద్యుక్తలక్షణస్య మమసంబన్ధిని బాహోర్వక్షసీత్యర్థః । ఉచితంలభ్యస్తంయుక్తంవా, శయనం, యస్యాస్తాం తథోక్తాం "ఉచి

తంస్యాన్నితేయోగ్యే జ్ఞాతేఽభ్యస్తేసమఞ్జసే,, ఇతి రత్నమాలా “ ఉపధాయ భుజంతస్య లోకనాథస్య సత్కృత,, మిత్యుక్తరీత్యా మద్బాహుముపధానీకృత్యపర్యఙ్క ఇవ మద్వక్షసిశయానామితిభావః, తాం త్వామేవ తృణాయమత్వారాజధానీసౌభాగ్యమపిమదేకానురక్తతయావనం ప్రతిమయా సహాగతాం పార్శ్వతశ్శయానాం శయనేఽపిఅపీదంకుసుమ సుకుమారమఙ్గకమస్యాః క్వచిత్కించిత్ మ్లాయేత్ ,సంశ్లేషసౌభాగ్యసర్వస్వమపిభవేద్దుర్లభమితిచ కాతర్యేణ విశాలపీవరోన్నతేమదీయేవక్షస్యేవశాయితాంచత్వామేవేతిభావః, ఏవకారేణ మమనైష్ఠుర్యం కియదితివ్యజ్యతే । దూరేకృత్వా, తిష్ఠత ఇత్యధ్యాహార్యం, అన్యథామారీకరణపరితాపయోరేక కర్తృకత్వాయోగేన క్త్వాప్రత్యయ ప్రయోగస్యాసాఙ్గత్యాపత్తేః, సహి “ సమానకర్తృకయోఃపూర్వకాలే ,, ఇత్యనుశాస్యతే । దూరేకరురితి పాఠేతు నకాదిదనుపపత్తిః, మేమమ, జీవితంజీవనం, జీవనహేతుభూతఃప్రాణోవా, ముహుఃశశ్వత్, నతుయదాకదాచిత్, దూయతేపరితపతి ॥ “ దూఙ్ పరితాపే,, అస్మాద్దైవాదికాల్లట్-స్వపరితాపస్యైవ జీవితేఆరోపః, కుతోమదర్థమేతావాన్పరితాపఇత్యేతస్సంబోధయతి, గుణవతీతి ॥ గుణాః అత్రైవసూచితాఃపతిపారార్థ్యవాల్లభ్యసౌశీల్యాదయసౌన్దర్య సౌకుమార్య లావణ్యాదయశ్చాస్యాస్సన్తీతితథోక్తా, తస్యాస్సంబుద్ధిః-భూమ్నిప్రశంసాయాం నిత్యయోగేఅతిశాయనేవామతుప్, “ మాదుపధాయాశ్చ మతోర్వోఽయవాదిభ్య,, ఇతివత్వం-ఏవంలోకోత్తరగుణోత్తరాయాస్తవవిశ్లేషేఽపి కథంనపరితప్యేయమితిభావః । అత్ర శ్రీరామచన్ద్రజీవిత పరితాపస్య గుణవత్సీతాదూరీకరణహేతుకత్వాత్కావ్యలిఙ్గభేదః ॥ అత్రయామామేకా వనమనుగతేత్యనేన ముహుర్దూయతె జీవితంమే, ఇత్యనేనచ,యథాయథం నిర్వేద విషాదదైన్యస్మృతిచిన్తాఖ్యాస్సంచారిణోవ్యజ్యన్తే ॥ తల్లక్షణానితు ॥ “ తత్త్వజ్ఞానాచ్ఛదౌర్గత్యాదాపదోవిప్రయోగతః । ఈర్ష్యాదేరపిసంజాతం నిర్వేదస్స్వావమాననమ్ ॥ ప్రారబ్ధకార్యానిర్వాహాదిష్టానాప్తేర్విపత్తితః । అపరాధపరిజ్ఞానా దనుతాపస్తుయోభవేత్ ॥ విషాదస్సత్రిధాజ్యేష్ఠమధ్యమాధమసంశ్రయాత్ ॥ హృత్తాపదుర్గతత్వాద్యైరనౌద్ధత్యంహిదీనతా । స్వాస్థ్యచిన్తాదృఢాభ్యాస సదృశాలోకనాదిభిః ॥ స్మృతిఃపూర్వానుభూతార్థప్రతీ

తి స్తత్రవిక్రియాః । కమ్పనో ద్వేపనే మూర్ధ్నో భ్రూవిక్షేపాదయోఽపిచ ॥ ఇ
ష్టవస్త్వపరిప్రాప్తైరైశ్వర్యభ్రంశనాదిభిః । చిన్తాధ్యానాత్మికా తస్యామనుభా
వా మతా ఇమే । కార్శ్యాధోముఖ్య సంతాపనిశ్వాసోచ్ఛ్వసనాదయః" ఇతి॥
సర్వేషామేషా మన్యోన్యానుపమర్దేన సంభూయవృత్తేర్భావసంధిః ॥ ౪౨ ॥

{మూ। సేతుంబధ్వా విపులమచలైస్సాయకైర్వా పయోధౌ
{కృత్వాలఙ్కాం స్రజమివకరే ఖేలతాం వానరాణామ్ ।
{అల్పీయోభిస్సుముఖ దివసైర్యోధయన్యాతుధానా
{న్కఙ్కైశ్శీఘ్రం తవపరచయితా లక్ష్మణశ్చాపఘోషైః ॥౪౩॥

వ్యా॥ ఏవం శిశిరాద్రౌ స్వానుభూతావస్థాదికం సందిశ్యాథ "అయంచవీ
రసందేహ స్తిష్ఠతీవ మమాగ్రతః । సుమహాంస్త్వత్సహాయేషు హర్యృక్షేషు హ
రీశ్వర । కథంనుఖలుదుష్పారం తరిష్యన్తి మహోదధిమ్ ॥ తానిహర్యృక్షసై
న్యాని తౌ వానరవరాత్మజౌ । త్రయాణామేవ భూతానాం సాగరస్యాస్యలఙ్ఘనే ॥
శక్తిస్స్యాద్వైనతేయస్య తవవా మారుతస్యవా ॥ తదస్మిన్కార్యనిర్యోగే వీరై
వందురతిక్రమే । కింపశ్యసిసమాధానం బ్రూహికార్యవిదాంవర" ఇతి హనూ
మతే సీతయా నివేదితం సపరివారస్య స్వస్యసాగరతరణ విషయకంసందేహం
నివారయన్సందిశతి ॥ * సేతుమితి * హేసుముఖ - శోభనంముఖం య
స్యాస్సాతథోక్తా - తస్యాస్సంబుద్ధిః - పయోధౌ సముద్రే పారావారే - అచ
లైః శైలైః - సాయకైః బాణైర్వా - విపులం - యానతాససైన్యస్య సమప్ర
స్థానాయానకాశోభవత్త్వా వద్విశాలమిత్యర్థః ॥ సేతుం - బద్ధ్వా - శైలకరణక
సేతుబన్ధనే స్వస్యేవ లక్ష్మణస్యాపి ప్రయోజకకర్తృతాం సంభావ్యాచలైస్సే
తుంబద్ధ్వేత్యుక్తం - అచలకరణకసేతుబన్ధనస్య కాలసహాయాదిసామగ్రీభూ
యస్త్వసాధ్యతయా తావచ్చిరవిశ్లేషాదుస్సహోఽత్యుత్సుకాయా మమేత్యత్ర
క్షిప్రంతన్నిర్వర్తనోపాయాన్తర మభిప్రయన్నాహ ॥ సాయకైర్వేతి ॥ అక్ష
యతూణీర స్థైర్బాణైర్వేతిభావః । లక్ష్మణే సాయకకరణకసేతుబన్ధకర్తృత్వోక్తి
స్తు "విష్టమ్భయిత్వాబాణౌఘైః రక్షోభ్యంవరుణాలయమ్ । కరిష్యతిపురీం ల
ఙ్కాం కాకుత్స్థశ్శాన్తరాక్షసా" మిత్యుక్తరీత్యాసస్మిన్నివ తాదృశశక్త్య
తిశయ సంభావనయేతి ధ్యేయమ్ - యథాచాయంప్రశస్యతే శ్రీరామచన్ద్రేణై

వ యుద్ధకాణ్డే “ విససర్జైకవేగేన పఞ్చబాణశతానియః। ఇషవ్స్త్రేఽభ్యధిక స్తస్మాత్కార్తవీర్యాచ్చలక్ష్మణః। అస్త్రైరస్త్రాణియో హన్యాచ్చక్రస్యాపిమ హాత్మన,, ఇతి॥ లఙ్కాం- ఖలతాంవిహరతాం వానరాణాం - ఖలతామితి విశేషణేన “ శిఖరైర్వికిరామైనాం లఙ్కాంముష్టిభిరేవవా। ఇతి స్తదధిరేస ర్వే మనాంసిహరిస త్తమా,, ఇత్యాద్యుక్తరీత్యా మహోత్సాహవతాం తేషాంల ఙ్కావిధ్వంసనం లీలామాత్రమితి ద్యోత్యతే। కరేహాణ- స్రజమివకుసుమ మాలామివ “ మాల్యంమాలాస్రజా,, విత్యమరః। కృత్వా - యథాకపికరస మర్పితాకుసుమ మాలాశతశస్త్రుటితానిష్పీడితాచ కదర్థీక్రియతే - ఏవం ల ఙ్కాఽప్యేతైర్వానరవీరైః కదర్థీకరిష్యతఇతి భావః। నిదర్శనయ న్త్విహితత్ర త త్ర సర్వాత్మనా కదర్థీకృతత్వే శాఖామృగకరార్పితాంమాలాం “కపికరమాలే వ శిథిలితాసాఽభూత్ - స్రజేద్వావానరేమాలా,, మిత్యాది - ఈదృశ ఉ ద్యోగః కియతాకాలేన నిష్పద్యేతవేత్యత్రాహ॥ అల్పీయోభిరితి॥ అతిశయే నాల్పే అల్పీయాంసః “ ద్వివచనవిభజ్యే,, త్యాదినా ఈయసున్ - అత్రవిభ జ్యోపపదాప్రయోగేఽపిబోద్ధం తదాదాయ ప్రత్యయోపపత్తిః॥ యథాహ వామనః “ బోద్ధప్రతియోగ్యపేక్షాయా మప్యాతిశాయనికా,, ఇతి॥ ఈయ సునిసత్యప్యల్పశబ్దస్యాత్రకనాదేశాభావస్తు “యువాల్పయోఃకనన్యతరస్యాం,, మితి తస్య వైకల్పికత్వేనానుశాసనాత్॥ త్రైస్తథోక్తైః - దివసైః - అల్పీయో భిరిత్యనేన ద్విత్రైరేవేతిద్యోత్యతే - యాతుధానాన్ నిశాచరాన్। యోధ యన్ సంప్రహారయన్ సన్ - స్వచాపఘోషశ్రవణేన తాన్ సంగ్రామోద్య తాన్కారయన్నితిభావః “ యుధసంప్రహారే,, అస్మాద్దైవాదికాణ్ణిజన్తాచ్ఛతా- అస్యాకర్మకత్వాదణ్యన్తేకర్తౄణాం యాతుధానానాం ణ్యన్తావస్థాయాంకర్మ త్వం “ గతిబుద్ధిప్రత్యవసానార్థశబ్దకర్మాకర్మకాణామణికర్తాసణౌ,, విత్యనుశా సనాత్ - లక్ష్మణః సౌమిత్రిః “ లక్ష్మణోలక్ష్మీసంపన్న,, ఇత్యుక్తరీత్యా విజయ లక్ష్మీసంపన్నః- అతోఽయంశత్రూన్విజేష్యత్యేవానవేతినసందేగ్ధవ్యమితిభావః, లక్ష్మీశబ్దస్య పామాదిషుపాఠాత్ “ లక్ష్మ్యాఅచ్చే,, తి నత్వాల్వే - చాపఘో షైః ధనుర్విస్ఫారైః - తవ “ రామస్యధనుషశ్శబ్దం శ్రోష్యసిత్వంమహాస్వ నమ్। శతక్రతువిసృష్టస్య నిర్ఘోషమశనేరివ॥ ఇహాశీఘ్రంసుపర్వాణో జ్వలి

తాస్యా ఇవోరగాః । ఇషవోనిపతిష్యన్తి రామలక్ష్మణలక్షణా,, ఇతి రావణం ప్రత్యస్మత్పరాక్రమ ప్రభావం వర్ణితవత్యా అస్మద్విజయవృత్తాన్తశ్రవణోత్సు కాయాశ్చేతిభావః ॥ కర్ణశ్రోత్రే - శీధుంమధు " మైరేయమాసవశ్శీధు,, రి త్యమరః ॥ అనద్యతనభవిష్యదర్థకలుట్ప్రయోగేణాగామిరాత్రిపూర్వార్ధపర్య న్తమేవవిలమ్బస్సోఢవ్య స్తతః పరశ్వఏవ శ్రవణానన్దంరచయిష్యతీతి ద్యో తితం - ఆత్మనః పరాక్రమ మప్రశస్య రామేణలక్ష్మణ పరాక్రమస్య ప్రశంస నంతు " కౌసల్యాలోకభర్తారం సుషువేయంమనస్వినీ । తంమమార్థేసుఖంపృ చ్ఛ శిరసాచాభివాదయే,, త్యేతావదేవ సందిశ్య " స్రజశ్చసర్వరత్నాని ప్రి యాయాశ్చవరాఙ్గనాః । ఐశ్వర్యంచ విశాలాయాం పృథివ్యామపిదుర్లభమ్ ॥పి తరంమాతరంచైవ సంమాన్యాభిప్రసాద్యచ ॥ అనుప్రవ్రజితోరామం సుమి త్రాయేనసుప్రజాః ॥ ఆనుకూల్యేన ధర్మాత్మా త్యక్త్వాసుఖమనుత్తమమ్ । అను గచ్ఛతికాకుత్స్థంభ్రాతరంపాలయన్వనే । సింహస్కన్ధోమహాబాహు ర్మనస్వీ ప్రియదర్శనః । పితృవద్వర్తతేరామే మాతృవన్మాంసమాచరన్ । హ్రియమా ణాం తదావీరో నతుమాంవేదలక్ష్మణః ॥ వృద్ధోపసేవీలక్ష్మీవాన్ శక్తోనబహు భాషితా । రాజపుత్రఃప్రియశ్శ్రేష్ఠస్సదృశశ్శ్వశురస్య మే । మమప్రియతరో నిత్యం భ్రాతారామస్య లక్ష్మణః । నియుక్తోధురియస్యాంతు తాముద్వహతి వీ ర్యవాన్ । యందృష్ట్వా రాఘవోనైవ వృత్తమార్య మనుస్మరేత్ । సమమా ర్థాయకుశలం ప్రష్టవ్యోవచనాన్మమ ,, తి మహతాప్రబన్ధేన విశేషతః ప్రశ స్య హనూమన్ముఖేన యస్య కుశలమనుయుక్తవతీ " భ్రాతురాదేశమాజ్ఞాయ లక్ష్మణోవాపరంతపః । కస్యహేతోర్నమాంవీరః పరిత్రాతి మహాబల,, ఇతి యస్మిన్విప్రమ్భవతీచత్వం సలక్ష్మణఏవ తవకర్ణానన్దం రచయిలేత్యభిప్రాయేణ, తస్మాత్ " తాందీనాందీనవదనా,, మిత్యుక్తప్రక్రియయా రక్షోఽవరోధనిరో ధబాధాదౌర్మనస్య ప్రయుక్తదీనవదనతాంపూరేఽపహాయ " అదీనాంభర్తృ లెజసే,, త్యుక్తప్రకారేణాస్మద్విక్రమపరిచిన్తన ప్రయుక్తసౌమనస్యేన సౌము ఖ్యమేవ భజస్వేత్యభిప్రాయేణావావేవ సుముఖీత్యామన్త్రణమితిధ్యేయం - అత్రప్రథమేపాదే సేతుబన్ధనకరణత్వేన యుగపత్తుల్యతయోపస్థిత యో రచలసా యకయోర్విరోధాత్ " దివివాభువివాస్థలెజలేవాభుజదణ్డైగథవాప్రచణ్డ కా

ష్టైః । తవరామయథాఽస్తి యత్రశిక్షావదతస్తైర్వమ్మృథంతథావిధాస్యే,, ఇత్య
త్రైవ వికల్పాలంకారః - తథాచ తల్లక్షణంసాహిత్యరత్నాకరే “ తుల్యప్ర
మాణవైశిష్ట్యా ద్యుగపత్ప్రాప్తయోఃక్వచిత్ । విరోధశ్చేత్సదృశయో ర్వికల్ప
స్తత్రజల్ప్యత,, ఇతి ॥ “ తుల్యంహివిరుద్ధద్వయం యుగపదుపస్థితం వికల్పా
ర్హం - తేన యత్రతుల్యప్రమాణవైశిష్ట్యా త్సమబలయోర్ద్వయో రేకత్రయుగ
పత్ప్రాప్తౌ విరోధస్ఫురతి తత్ర వికల్పాలఙ్కార,, ఇతి తదర్థశ్చ తత్రై
వోక్తః - ద్వితీయపాదే - లఙ్కాంఽస్రజమివేత్యత్ర ధర్మలుప్తోపమా - తృ
తీయపాదే సుముఖీతి విశేష్యస్యోక్తరీత్యా సౌమనస్య భజనాభిప్రాయ గ
ర్భత్వాత్పరికరాఙ్కారః- చతుర్థపాదే విషయభూతమానన్దం నిగీర్యవిషయి వా
చకేన శీధుపదేన తదుల్లేఖనాద్రూపకాతిశయోక్తి రిత్యేతేషాం సంసృష్టిః, అ
త్ర సేతుంబద్ధ్వేత్యాదినా గమ్యమానైః పరాక్రమశక్తి ప్రతాపాదిభిరుద్దీపన
విభావైః - ధృత్యారమ్భాదిభిరనుభావైః హర్షగర్వామర్షాదిభిస్సంచారిభిర్లక్ష్మ
ణగతస్యోత్సాహస్యస్థాయినః పరిపోషణాద్వీరరసోవ్యజ్యతే - తదుక్తంభరతేన
“ ఉత్సాహాధ్యవసాయాదవిషాదిత్వాచ్చసంమోహాత్ । వివిధాదర్థవిశేషాద్వీ
రరసోనామ సంభవతి,, తి - సంచారిణస్తు “ అమర్షః ప్రతిబోధస్చవితర్కో
ఽథమతిర్ధృతిః । క్రోధోఽసూయాఽథసంమోహ ఆవెగశ్చోపథర్షణమ్ ॥ గ
ర్వోమద స్తథోగ్రత్వం భావాపీరేభవస్త్యమీ,, ఇతి - అన్యత్సర్వమేకాన్తరిత
పూర్వశ్లోకే నిరూపితమిత్యలమ్ ॥............................ ॥ ౪౩ ॥

{మూ॥ రక్షోమాళీస్తబకలవనా ద్వైరబన్ధేవిముక్తే}
{గత్వాచోర్వీంగగనపదవీ స్స్వైరిణాపుష్పకేణ ।}
{సిద్ధారమ్భాసపదిభవతా మాధిరాజ్యాభిషేకా}
{త్సంప్రాప్స్యవశ్చిరవిరహతస్సంచితాన్దైవిభోగా } ॥౪౪॥

వ్యా॥ లక్ష్మణస్తేకర్ణానన్దం రచయితేత్యనేన క్వచిదయంమాం రావణగాత్రా
వమర్శదూషితేత్యుపేక్షేతాపీతి మాశఙ్కిష్ఠాఇతి సాన్త్వయన్త్సందిశతి॥ ✱ ర
క్షఇతి ✱ రక్షసోరావణస్య, క్లీబతయానిర్దేశస్తు “జనస్థానేహతస్థానే నిహతే
రక్షసాంబలే । అశక్తేనత్వయారక్షఃకృతమేతదసాధువై ॥ అశ్రమంతుతయోశ్శూ
న్యంప్రవిశ్యనరసింహయోఃగోచరంగతయోర్భ్రాత్రోరపనీతాత్వయాఽధమ!

నహిగన్ధముపాఘ్రాయ రామలక్ష్మణయోస్త్వయా । శక్యంసందర్శనేస్థాతుం శు
నాశార్దూలయోరివ,, ఇతి త్వయైవాస్తత్రా రావణస్యాత్యల్పవీర్యతాముపపాద
యన్త్యా రక్షఇతి నిర్దిష్టస్యేతి ద్యోతయితుం - మౌళయఃశిరాంసి స్తబకా ఇ
వేత్యుపమితసమాసః - కుసుమగుచ్ఛప్రతీకాశానాం శిరసామిత్యర్థః “ స్యా
ద్గుచ్ఛకస్తుస్తబక,, ఇత్యమరః । “ స్తబకఇతివికాసోన్ముఖకలికానామ,, ఇతి ము
కుటః । కలికాకదమ్బస్యేత్యన్యే - అతఏవ టీకాసర్వస్వే “ ఏకప్రరోహాః పు
ష్పాణి పృథగ్వృన్తబహూనిచ । పుష్పగుచ్ఛస్సవిజ్ఞేయోయథాస్యాత్కరవీరక,,
ఇతి స్తబకపర్యాయ గుచ్ఛశబ్దార్థవివరణంచ సంగచ్ఛతే । ఏతేన “ రక్షోమౌ
లిస్తబకలవనాత్ రావణశిరోమఞ్జరీకర్తనా,, దితి కేషాంచిద్వ్యాఖ్యానమనా
దర్తవ్యం - మఞ్జర్యాః స్తబకాదర్థాన్తరత్వాత్ - అతఏవ “ వల్లరీమఞ్జరీస్త్రి
యా,, వితి స్తబకాపర్యాయతయామఞ్జరీనామపృథగేవామరసింహేనానుశా
స్యతే ॥ యద్వా - మౌళయఏవ స్తబకఇతి మయూరవ్యంసకాదిసమాసః - త
స్య - లవనాత్ ఛేదనాద్ధేతోః - స్తబకదృష్టాన్తేన రావణశిరసాం లవనం శ
స్త్రాదినిరపేక్షం నఖాగ్రేణాపి సుకరమితిద్యోతయతా “ పిశాచాన్దానవాన్య
క్షాన్పృథివ్యాంచైవరాక్షసాన్ । అఙ్గుల్యగ్రేణతాన్హన్యా మిచ్ఛన్హరిగణేశ్వ
రే,, త్యుక్తంస్వస్యశక్త్యతిశయవైభవం వ్యఞ్జితం - వైరస్యవిరోధస్య, బన్ధే
ప్రతిబన్ధేఇతియావత్ । విముక్తౌ - కర్తరిక్తిః, మోచనంప్రాప్తే “ మరణా
న్తానివైరాణి,, త్యుక్తరీత్యా వ్యపగతేసతీత్యర్థః - బన్ధశబ్దస్వారస్యాద్వైరేపా
శతౌల్యం ద్యోత్యతే । సిద్ధః నిష్పన్నః ఆరమ్భః రావణవధోద్యోగో, య
యోః స్తౌతథాభూతౌసన్తౌ, “ఆరమ్భస్తుత్వరాయాంస్యాదుద్యమేవధదర్పయోః,,
రితి విశ్వమేదిన్యౌ, యద్వా ఏతత్, ఉత్తరత్ర ఆధిరాజ్యాభిషేకాదిత్యస్యాన
న్తరం సంబధ్యతే - గగనపదవ్యాం అన్తరిక్షసరణౌ, స్వైనఈరితుం శీలమస్యే
తి స్వైరి “ స్వాదీరేరిణోః,, రితి వృద్ధిః ॥ తేన తథోక్తేన స్వచ్ఛన్దసంచరణశీలే
న అప్రతిహతగతినేతియావత్ - యథోచ్యతే విభీషణేన “ అహ్నాత్వాంప్రా
పయిష్యామి తాంపురీంపార్థివాత్మజ । పుష్పకంనామభద్రంతే విమానంసూర్య
సంనిభమ్ ॥ మమభ్రాతుఃకుబేరస్య రావణేనాహృతంబలాత్ । హృతంనిర్జిత్య
సంగ్రామే కామగందివ్యముత్తమ,, మితి ॥ పుష్పకేణకుబేరవిమానేన “ వి

మానంతుపుష్పకం,, మిత్యమరః - ఉర్వీంభూమించ - గత్వా, న కేవలం పుష్పకేణాన్తరిక్షంగత్వా, అపితు భూమిమపీతిచకారార్థః - సపదితత్క్షణమేవ- పుష్పకావతరణానుపదమేవ-నతు స్తోకమపికాలవిలమ్బ ఇతిభావః - భవతాం పూజ్యానాం వసిష్ఠాదీనాం - కర్తరిషష్ఠీ- అత్ర భవాన్ సభవాం స్తత్రభవాంస్త త్రభవానితివత్కేవలభవచ్ఛబ్దోఽపి పూజ్యవాచీదృశ్యతఇత్యస్మిన్నేవాశ్వాసే "పశ్చాదేవంకథయభవతీభాగధేయమే,, త్యేకత్రింశశ్లోకేఽవోచామ - తన్నవిస్తర్తవ్యం, అధికశ్చాసౌరాజాచ - అధిరాజః "రాజాహస్సఖిభ్యష్టజ్,, తి టచ్ - తస్యభావః కర్మవాఽధిరాజ్యం "గుణవచనే,,త్యాదినాష్యఞ్ - తస్మిన్- యోఽభిషేకః అభిషేచనం, తస్మాత్ ల్యబ్లోపేపఞ్చమీ - వసిష్ఠాది పూజ్యజనకర్తృకాధిరాజ్యాభిషేకం ప్రాప్యేత్యర్థః ॥ యథోచ్యతే ॥ " వసిష్ఠోవామదేవశ్చ జాబాలిరథకాశ్యపః । కాత్యాయనోగౌతమశ్చ సుయజ్ఞో విజయస్తథా ॥ అభ్యషిఞ్చన్నరవ్యాఘ్రం ప్రసన్నేనసుగన్ధినా । సలిలేనసహస్రాక్షం వసవోవాసవంయథే,, తి ॥ యద్వా సపదిభవతామితి సమస్తం పదం "సుప్సుపే ,, తి సమాసః- ఇదానీంతనానాంవృద్ధిరాగాదీనాం-పూర్వం మమయౌవరాజ్యాభిషేక మారబ్ధవతస్తాతస్యవానీమతీతత్వాత్సపది విద్యమానానామితిభావః - అధిరాజ్యాభిషేకాత్ - తత్కృతమాధిరాజ్యాభిషేకం ప్రాప్యేత్యర్థః ॥ సిద్ధఃనిష్పన్నః ఆరమ్భఃఉద్యమః - యయోస్తౌతథోక్తౌసన్తౌ - కోశస్థౌక్తః - సఫలాధిరాజ్యలాభపూర్వకానన్యసాధారణసౌభాగ్యలాభోద్యోగౌసన్తావిత్యర్థః - యద్వా - సిద్ధః ఆరమ్భః త్వరా సర్వోపకరణవైభవసాహిత్యేన సంభోగవిషయక సంభ్రమోయయోస్తౌతథోక్తౌసన్తావిత్యర్థః - అనేన కాలాక్షమత్వలక్షణమౌత్సుక్యం సూచితం - చిరంవిరహశ్చిరవిరహః - అత్ర వక్తవ్యం సర్వమస్మిన్నేవాశ్వాసే ద్వాదశశ్లోకే చిరవిరహితానిత్యత్ర నిరూపితమధస్తాత్ - తస్మాత్ చిరవిరహతః - ఆద్యాదిత్వాత్తసిః- సంచితాన్ సంపాదితాన్ మనసాసంకల్పితానితి యావత్ - భోగాన్సంభోగాన్ బహువచనేన భోగస్య సర్వోపచార సంపన్నతయా విస్తృతత్వంగమ్యతే - అయమేవ సంపన్నతర ఇతి వ్యవహ్రియతే - యథోక్తం రసార్ణవసుధాకరే "భయివ్యళీకస్మరణాద్యభావాత్ప్రాప్తవైభవః। ప్రోషితాగతయోర్యూనోర్భోగస్సంపన్న

ఈరిత,, ఇతి ॥ గతమన్యత్ - సంప్రాప్స్యసి, సమ్యక్ విగళితవేద్యాన్త రం యథాస్యాత్తథా, లప్స్యసే ఇత్యర్థః, ఉక్తసంభోగాపయిక క్రీడామోద కాన్త్యాదిసమృద్ధిమత్త్వాద్యోతనాయ దేవీతి సంబోధనం, దీవ్యతేస్తథార్థక త్వాత్ - అత్రబద్ధమోక్షలసనయోః కార్యకారణయోర్భిన్న దేశత్వ వర్ణ నాదసంగతిర్నామాలంకారః "కార్యకారణయోర్భిన్న దేశత్వేసత్యసంగతి ,, రితిల క్షణాత్ - మాళిస్తబకేత్యత్రోపన్యస్తసమాస భేదనిబన్ధనయోరుపమా రూపక యోస్సందేహసంకరః, అన్యయోక్త్యాసంగత్యలంకారేణైకవాచకానుప్రవేశసం కరః । గగనపదవీస్వైరిణావుష్పకేణోర్వీంగత్వేతి విరోధప్రతీతేర్విరోధాభా సః, సిద్ధారమ్యత్వస్య విశేషణగత్యా, చిరకాలసంభృత సంభోగప్రాప్తిహే తుత్వాత్ తాపర్యాలిజ్ఞ్గంచేత్యేతాని సంసృజ్యన్తే, కించ, వర్ణనీయే శ్రీరామవృత్తా న్తే కర్మకృతశరీరబద్ధవిమోక్షేణాయోధ్యాయాం దేశవిశేషం ప్రాప్య, తత్ర "సస్వరాడ్భవతి,, త్యాద్యుక్తరీత్యా ముక్తాధిరాజ్యలాభాత్ "సోఽశ్నుతే సర్వాన్కామాన్సహబ్రహ్మణావిపశ్చితే ,, తి శ్రుత్యాన్బ్రహ్మణా సహభోగాన సుభవిష్యసీతి ప్రతీయమానస్య వృత్తాన్తోపస్తుతః ప్రతీయతఇతి సమా సోక్తిరుక్తాలంకారైకవాచకానుప్రవిష్టస్సంకీర్యతే ॥............ ॥౪౪॥

{ సహా॥ చిత్తేసార్వ త్వదపి భవతీయజ్జనస్థానయద్ధా త్వం
  ప్రాప్తం మాం దశముఖసమానాప్పరయిత్వాఖరాదీన్ । }
{ నాస్త్రాధ్రూతిం స్తనకలశయో మూర్ధ్నిశాలోపయద్భిర్గా
  ఢాశ్లేషైరపిహితవతీ గద్గదాహర్షబాష్పైః ॥ ౪౫ ॥ }

వ్యా॥ ఉక్తేఽర్థే ప్రత్యయ ముత్పాదయితుం "తతోరామస్తువిజయీపూ జ్యమానో మహర్షిభిః । ప్రవివేశాశ్రమం వీరో లక్ష్మణేనాభిపూజితః । తందృ ష్ట్వాశత్రుహన్తారం మహర్షీణాంసుఖావహమ్ । బభూవహృష్టా వైదేహీభర్తారం పరిషస్వజే ॥ తతస్తుతంరాక్షససంఘమర్దనం సభాజ్యమానంముదితైర్మహర్షిభిః। పునఃపరిష్వజ్యశశి ప్రభాననాబభూవహృష్టాజనకాత్మజాతదే,,త్యుక్తం ప్రాక్త నం వృత్తాన్తం స్మారయన్నందిశతి ॥ * చిత్తఇతి * దశముఖసమాక్రాపణేన తుల్యాన్ "పూర్వసదృశసమోనార్థకలహనిపుణ మిశ్రశ్లక్ష్ణై,,రితితృతీయాసమా సః, అనేనత్రిశిరోదిష్టఖరాదినిరాసేఽపి ప్రబలతరదశానన నిరసనంకథంకారంస్ము

శకమితి స్వవచనే సీతాయాశ్శ్రద్ధామాన్ద్యసంభావనాప్యుదస్యతే । ఖరః ఆదిః
ప్రముఖో, యేషాంతాన్, ఆదిశబ్దేన దూషణత్రిశిరః ప్రభృతీనాంగ్రహణం ॥
పారయిత్వాసమాప్య "పారతీరకర్మసమాప్తౌ" ఇత్యస్మాచ్చౌరాదికాత్ క్త్వా
ప్రత్యయః సంప్రాప్తేత్యర్థః ॥ పారయిత్వేతి నిర్దేశేన "తత్త్వనీకం మహా
వేగం రామంసముపసర్పతి । ధృతనానాప్రహరణం గమ్భీరంసాగరోపమ"
మిత్యుక్తరీత్యా తేషాంపారావారవదతిదుస్తరత్వం ద్యోతయతాతదతిలఙ్ఘనే
న స్వస్యబలపరాక్రమాది ప్రభావోనిరవధికఇతిద్యోతితం, జనస్థానయుద్ధాత్
జనస్థాననివృత్తాదాయోధనాత్-సంప్రాప్తం సంముఖతయాఽఽగతం, మాం,
"తతస్తత్ప్రహతంబాణైః ఖరముక్తైస్సుపర్వభిః । పపాతకవచంభూమౌ రా
మస్యాదిత్యవర్చసః ॥ సరామోబహుభిర్బాణైః ఖరకార్ముకనిస్సృతైః । వి
ద్ధోరుధిరసిక్తాఙ్గ" ఇత్యాద్యుక్తప్రక్రియయా ఖరవిధ్వంసితకవచతయా తదీ
యబాణాభిహతసర్వమర్మాణమితిభావః, హర్షబాష్పైః ఆనన్దాశ్రుభిః, గద్గదావిక్ల
తస్వరా, భవతీత్వం, స్తనకలశయోః కుమ్భసదృశయోః కుచయోః, కుచరూపయోః కు
మ్భయోర్వా, ఊష్మణా సుఖస్పర్శేనబాష్పేణ, శస్త్రాణాంఖరాదిప్రయుక్తానా
మస్త్రాణాం, ఆఘాతంక్షతం, రోపయద్భిః "వైనతేయేనసంస్పృష్టాస్తయో
స్సంరురుహుర్వ్రణాః" ఇత్యుక్తరీత్యా స్పర్శమాత్రేణ సంరోహయద్భిః, శస్త్రా
ఘాతక్షతమవిదితసంస్థానతయా సమాదధద్భిరిత్యభిప్రాయః ॥ "రుహబీజజన్మ
నిప్రాదుర్భావేచ" అస్మాద్భ్వాదికాణ్ణిచి "రుహఃపోఽన్యతరస్యా" మితి వై
కల్పికోహస్యపాదేశః, తతశ్శతా, సంపూర్వకస్య రోహయతేరీదృశార్థకత్వమ
న్యత్రాపిదృశ్యతే, యథాహ మురారిమిశ్రాః "హ్యన్తర్వ్రణరోపణౌషధ మి
మౌబాహూబహూత్తామ్యత" ఇతి "తత్తాదృక్ఫణిరాజరజ్జుకషణం సంరూఢ
పక్షచ్ఛిదాఘాతారుంతుదమప్యహోకథమయం మన్థాచలస్సోఢవాన్" ఇతిచ ॥
యథాక్వాథితౌషధీసలిలపూరితకుమ్భముఖనిస్సరదూష్మార్పణేన వేదనామపన
యన్తోభిషజః క్షతాదికంసమాదధతే తద్వదితిభావః, గాఢాశ్లేషైః దృఢపరిష్వఙ్గైః
"గాఢబాఢదృఢానిచే" త్యమరః, అపిహితవతీ ఆచ్ఛాదితవతీ, ఉక్తవిధైర్గాఢ
పరిరమ్భైరేవసంరోపిత క్షతతయామాంతిరోహితతదీయవైకృతం కృతవతీతి భా
వః, ఇతియత్, తదపి నత్విదానీమాశ్వాసనార్థం సందిశ్యమానమిదమేవ,యే

న "ఉపస్థితంప్రియజ్ఞాన స్తవయిసా న్నవమనర్థక,, మిత్యు క్తరీత్యా చాటూ క్తి మాత్రమిదమితి శఙ్కేథాః, అపితు ప్రత్యేతవ్యము క్తవిధంప్రాక్తనం వృత్త మపీతిభావః - భవతీశబ్దప్రయోగాత్ "శేషెప్రథమ,, ఇతి ప్రథమపురుషః- భవచ్ఛబ్దస్య యుష్మద స్మదపేక్షయా శేషత్వాత్ - యథాహి పురాఖరాదిసు రారిపరాభవాన న్తరం గాఢపరిష్వఙ్గప్రదానేన మాంప్రముషితరిపుశస్త్రప్రహా రక్షతివేదనమకార్షీ స్తథేదానీమపి కరిష్యస్యేవ - నాత్రమాత్రయాఽపిసందే గ్ధవ్యం - అతఇదానీంసందిశ్యమానోఽర్థస్సర్వోఽపి ప్రత్యేతవ్యఏవేతిభావః, అత్ర స్తనకలశయోరిత్యత్రోపమారూపకయోస్సందేహసంకరః - స్తనకలశోష్మ ణాశస్త్రక్షతరోపణాసంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధో క్తేఃతిశయో క్తిభేదఇత్యనయో రేక వాచకానుప్రవేశసంకరః। అత్ర పూర్వార్ధేఽభివ్యజ్యమానోవీరరసఉత్తరా ర్థాభివ్యజ్యమానస్య సంభోగశృఙ్గారస్యాఙ్గమితి రసవన్నామ పరాఙ్గస్యఙ్గ్య మితి సంక్షేపః ॥ .... ॥౪౫॥

మూ॥ శచ్యాః క్లేశం క్వచనసమయేతాదృశంచి న్తయిత్వా
స్మృత్వా దేవీమచలతనయాం విప్రయుక్తాం శివేన ।
రక్షాత్మానం కథమపి శుభే జీవితాలమ్బనం మే వ
త్యుచ్ఛేదాద్వ్యసనమపిహి శ్లాఘనీయంవధూనామ్॥ ॥౪౬॥

వ్యా॥ ఏవం మత్సందేశ మభిజ్ఞాయ దైవపరిణతెరుపనతాం మద్విశ్లేషవే ద నాం శచ్యాదినిదర్శనేన సోఢ్వాకతిపయదివసా న్కథంచిదాత్మాగక్షితవ్యః- న తు "సాజీవితంక్షిప్రమహంత్యజామి ,, త్యు క్తరీత్యా సహసాజీవితంజహాసితవ్యమిత్యాశ్వాసయన్సందేశ ముపసంహరతి ॥ * శచ్యాఇతి * క్వచనసమ యేక స్మింశ్చిద్దైవప్రాతికూల్యావసరే - వృత్రహననలక్షణబ్రహ్మహత్యయామూ ర్తిమత్యా సర్వతోవిప్రుతతయాభయా న్మహేన్ద్రేభూయసోదైవవత్సరాన్కమల నాళా న్తసూక్ష్మతన్తువిలీనె- సహుషెచెన్ద్రపదమధ్యాసీనెఇతిభావః - తాదృ శంవాఙ్మనసా పరిచ్ఛేద్యం-శచ్యాః పౌలోమ్యాః - క్లేశం స్వవల్లభవిశ్లేషనహు షప్రధర్షణ ముఖభయజనితదౌర్మనస్య లక్షణందుఃఖం "క్లేశోదుఃఖెఽపిరాగా దౌవ్యవసాయేఽపిచక్వచి,, ఇతి విశ్వః - చి న్తయిత్వాపర్యాలోచ్య, అత్ర "త్రైశీర్షయాఽభిభూతశ్చ సపూర్వం బ్రహ్మహత్యయా।సోఽ న్తమాశ్రిత్యలో

శానాం నష్టసంజ్ఞో విచేతనః ॥ నప్రాజ్ఞాయత దేవేన్ద్రస్త్వభిభూతస్స్వకల్మ
షైః । ప్రతిచ్ఛన్నో ఽవసచ్చాప్సు చేష్టమాన ఇవోరగః,, ॥ ఇత్యారభ్య ఏవం
దుఃఖమనుప్రాప్త మిన్ద్రః సహభార్యయా । అజ్ఞాతవాసశ్చ కృతశ్శత్రూణాం
వధకాఙ్క్షయా,, త్యన్తా ఉద్యోగపర్వగతా మహతీ వృత్రవధకథా ఽనుసంధేయా ॥ న
కేవలం శచ్యాపవేదృశక్లేశస్సన్తప్తః కింతు తతో ఽప్యతిశయితమహిమాయ్యాం
" ప్రేమ్ణాఽత్మనో యో ఽర్ధమదాత్సతాం ప్రియ,, ఇత్యాద్యుక్తరీత్యా పత్యర్ధశ
రీరావస్థాన ప్రకాశితతత్పారార్థ్యవాల్లభ్యాదిశుభగుణాయా భవాన్యా దేవ్యా
అపీత్యాహ ॥ స్మృత్వేతి ॥ స్వచనసమయే ఇత్యేతదత్రాప్యనుషజ్యతే - దక్షా
ధ్వరదగ్ధనాగ[illegible]నావసరే ఇత్యర్థః - అచలతనయాం గిరిరాజపుత్రీం - లోకవిలక్ష
ణజన్మతయా త్వత్తుల్యైవేయం - త్వమచలాతనయా - సాత్వచలతనయేత్యేతావ
దేవ వైలక్షణ్యమితి భావః - న కేవలమేతావతైవ తుల్యత్వమిత్యభిప్రాయేణా
హ ॥ దేవీమితి ॥ దిగధీశ్వరత్వ సామ్రాజ్యే మహాదేవేన సహకృతాభిషేకామి
తి భావః " దేవీకృతాభిషేకాయా,, మిత్యమరః - అనేనాపి త్వత్తుల్యామితి ద్యో
తితం - శివేన శమ్భునా - అనేన మఙ్గళభూయిష్ఠతా ద్యోతకేన క్వచిదపి విప్ర
యోగానర్హత్వం సూచితం - ఈదృశేన పత్యా విప్రయుక్తాం " అరుద్రభాగం త
మవేక్ష్య చాధ్వరం పిత్రా చ దేవే కృతహేళనం విభౌ ॥ అనాదృతా యజ్ఞసదస్యధీ
శ్వరీ చుకోప లోకానిపధక్ష్యతీవ సా,, త్యుక్తప్రకారేణ దక్షకృతనిజభర్త్రవజ్ఞా
నాద్యసహనేన "అత స్తవోత్పన్నమిదం కళేబరం సధారయిష్యే శితికణ్ఠగర్హిణః ॥
జగ్ధస్య మోహాద్ధి విశుద్ధిమన్ధసో జుగుప్సితస్యోద్గిరణం ప్రచక్షతే,, ఇత్యుక్త్వా ఏవ తద
ధ్వరధ్వంసిత శరీరతయా పునర్హిమవతః కళత్రే మేనాయామావిర్భూయా మహే
శ్వరప్రసాదం విశ్లేషవ్యథామనుభూతవతీమితి భావః - అత్ర " సదావిద్విష
తోరేవం కాలో వై ధ్రియమాణయోః । జామాతుశ్శ్వశురస్యాపి సుమహానతిచక్ర
మే,, ఇత్యుపక్రమ్య " ఏవం దాక్షాయణీ దేవీ త్యక్త్వా పూర్వకళేబరమ్ । జజ్ఞే
హిమవతః క్షేత్రే మేనాయామితి శుశ్రుమ ॥ తమేవ దయితం భూయ ఆవృఙ్క్తే పతిమ
మ్బికా । అనన్యభావైకగతిం శక్తిస్సుప్తేవ పూరుష,, మిత్యన్తా శ్రీభాగవతీ
యా కథాఽనుసంధేయా - ఏవం శచీగౌరీదృష్టాన్తేనాతిద్రాఘిష్ఠకాలసోఢా త్త్వదీ
య క్లేశాదపి త్వయాఽనుభూయమానో ఽయం క్లేశో ఽత్యల్పఏవాతో నాతివ్యా

ద్వేగోఽవలమ్బనీయ ఇతి వ్యజ్యతే ॥ స్మృత్వా స్మరణ పథమధిరోప్య ॥ యద్వా అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం వల్లభ సంశ్లేషసుఖం ప్రతి హేతుత్వాద్దైవోపనతక్లేశ సహనేనాప్యాత్మధారణ మావశ్యకమిత్యభిప్రాయేణ నిదర్శనద్వయం - తత్రాదావన్వయ నిదర్శనం - శచ్యాః క్లేశం చిన్తయిత్వేతి ॥ మహాన్తమపి సోఢ్వా క్లేశం " వినాశే బహవో దోషా జీవన్భద్రాణి పశ్యతి । ఏతి జీవన్తమానన్దో నరం వర్షశతాదపి ॥ శక్యం హి జీవతా లబ్ధుం సుఖమైశ్వర్యమేవ వా । జీవితే సర్వమాయత్తమజీవన్కిం ను లభ్యతే " ఇత్యాదినీత్యా స్వవల్లభపునర్లాభానన్ద ప్రత్యాశయా కథం చిదాత్మానం ధారయన్తీ తాదృశానన్దమన్వభూదేవ శచీతి తద్వాత్మధారణక్లేశం సుఖోదర్కమేవ చిన్తయిత్వేతి భావః ॥ వ్యతిరేకనిదర్శనం స్మృత్వా దేవీమచలతనయామితి ॥ స్వజనకదక్షయజ్ఞావసథగమనానభ్యనుజ్ఞాతారం స్వభర్తారం పశుపతిం విసృజ్య తదీయ యజనశాలాముపేత్య తత్ర చ దక్షకృతస్వభర్తృనజ్ఞానాదిక్లేశాసహిష్ణుతయా " సర్వేషాం పురుషార్థానాం శరీరం ఖలు సాధనం " మిత్యాద్యుక్తరీత్యా శరీరం సకలపురుషార్థనిదానమిత్యనాలోచ్య సహసాత్యజన్తీ సద్య స్సఙ్గోఽపి శివేన తస్మిన్ జన్మని విప్రయుక్తైవాసీదితి తత్ క్లేశాసహనం వల్లభవిశ్లేషరూపదుఃఖోదర్కమేవాసీదితి స్మృత్వేతి భావః । కథమపి "సహస్వ కతిచిన్మాసాన్ శీలయిత్వా విలోచనే " ఇత్యాద్యుక్తరీత్యా యత్న గౌరవేణేత్యర్థః ॥ "కథమపి తథాఽప్యన్తం యత్న గౌరవబాధయో" రిత్యుత్పలమాలా ॥ ఆత్మానం శరీరం " ఆత్మా యత్నో ధృతిర్బుద్ధిస్స్వభావో బ్రహ్మవర్ష్మ చే"త్యమరః రక్ష - త్రాయస్వ - పార్వతీవచ్ఛరీరం మా త్యాక్షీః కింతు శచీవత్ " సుఖస్యానన్తరం దుఃఖం దుఃఖస్యానన్తరం సుఖమ్ ॥ సుఖదుఃఖే మనుష్యాణాం చక్రవత్పరివర్తతః । సుఖాత్త్వం దుఃఖమాపన్నః పునరాపత్స్యసే సుఖమ్ ॥ న నిత్యం లభతే దుఃఖం న నిత్యం లభతే సుఖమ్ । శరీరమేవాయతనం దుఃఖస్య చ సుఖస్య చే"తి మోక్షధర్మోక్తరీత్యా దుఃఖస్య సుఖాన్తతాం నిశ్చిత్య సర్వప్రకారేణ శరీరం ధారయ - తథా సతి " ఐశ్వర్యధనరత్నానాం ప్రత్యమిత్రే ప్రవర్తతామ్ । దృష్టా హి పునరావృత్తి ర్జీవతామితి నశ్శ్రుత" మితి రాజధర్మోక్తరీత్యా మత్ప్రాప్త్యైశ్వర్యాద్యానన్దోఽవశ్యంభావీ - అతఏవ హి " మారుదో దేవి శోకేన మా భూత్తే మనసో భయమ్ । శచీవ పత్యా శక్రేణ భర్త్రా నాథవతీ హ్యసీ"తి శచీదృష్టాన్త ప్రద

ర్మనే నైవత్వామాశ్వాసితవాన్స్మనూమానితిభావః ॥ సర్వస్మాదపికర్తణో౽భ్యర్హి తం హ్యాత్మరక్షణం - యథావస్మర్యతే ॥ "ఆత్మానం సర్వదారక్షేద్దారైరపిధనైరపి,, తి వారైర్ధనైః పరిత్యక్తైరపీత్యర్థః ॥ "యేనకేనాప్యుపాయేన మృదునాదారుణేనవా। ఉద్ధరేద్దీనమాత్మానం సమర్థో ధర్మమాచరేత్ ॥ ఆత్మార్థేసంతతిస్త్యాజ్యా రాజ్యంరత్నంధనానిచ । అపిసర్వస్వముత్సృజ్య రక్షేదాత్మానమాత్మనే,, తి - నన్వేవం ప్రియవిశ్లేషదీన ఆత్మాకిమర్థం మయా రక్షణీయఇత్యతఆహ ॥ జీవితాలమ్బనంమేఇతి ॥ యద్వా ॥ త్వయాకృతమాత్మధారణం న కేవలం త్వత్సుఖాయైవ కల్పతె - అపితు, మత్ప్రాణధారణాయాపీత్యభిప్రాయన్నాహ। జీవితాలమ్బనంమెఇతి ॥ మే మమ, త్వాం వినాశరీరధారణానీశ్వరస్యేతిభావః॥ జీవితాలమ్బనం ప్రాణధారణనిదానమితియావత్ - అతఆత్మా౽వశ్యంరక్షితవ్యః, అన్యథా అహమపి నభవిష్యామ్యేవ - త్వంచైవమాత్మానమరక్షన్తీన కేవలమాత్మానమ్రియసి- అపితు మహ్యామపీతిభావః - నను "అహంతు రామత్వయిజాతకామా చిరంవినాశాయనిబద్ధభావా । మోఘంచరిత్వా౽థతపోవ్రతంచత్యక్ష్యామిధిగ్జీవితమల్పభాగ్యా,, త్యాద్యుక్తప్రక్రియయా - ముధాకృతతపో వ్రతా త్వత్సంశ్లెషభాగ్యదపీయసీకిమితి త్వజ్జీవితాలమ్బనం భవేయమిత్యతస్సంబోధయతి ॥ శుభేఇతి ॥ అనుపాధికనిర్దెశాదసంకుచిత కల్యాణశీలెఇత్యర్థః "శుభానిమిత్తానిశుభానిభేజిరే,, ఇతి భగవతావల్మీకజన్మనా తాదృశ్యామపిదురవస్థాయాం శుభామితి విశేషితత్వా త్తవశుభత్వమనౌపాధికమవ్యాహతంచ - నహిదుఃఖాసహిష్ణుతయా౽ల్పభాగ్యేతిత్వయా౽౽త్మనినిన్దితె౽పి తదేవనిరచినోత్సభగవాన్సర్వదర్శీమహర్షిః- అతోనసందేగ్ధవ్యం తవమజ్జీవితాలమ్బనతాయామితి భావః, అత్ర "ఆనీదవాతగ్ంస్వధయాతదేక,,మితి శ్రుతంపరస్యబ్రహ్మణస్స్వస్య శ్రీసీతాయత్తప్రాణసత్వరూపరహస్యం సూచితం, నను- యద్యపి స్యాత్త్వజ్జీవితాలమ్బనంమదాత్మా-తథా౽పి "వ్యసనస్యచమృత్యోశ్చ వ్యసనంకష్టముచ్యతె । వ్యసన్యధో౽ధోవ్రజతి స్వర్యాత్యవ్యసనీమృత,, ఇతిస్మరణాన్మృత్యోరపి పాపిష్ఠంవ్యసనంకథంనునామసహేయ - యేనాథః పాతహేతునా మన్యైహికమాముష్మికంవాఫలం- యథోక్తంజటాయునా "యత్కృత్వానభవేద్ధర్మో నకీర్తిర్నయశోభువి । శరీరస్యభవేత్ఖేదః కస్తత్కర్మసమాచరే,, దితీత్యత్ర

"నమామసజ్జనేనార్యాసమానయితుమర్హతి। ధర్మాద్విచలితుంనాహమలంక్షై దివప్రభా॥ నాతన్త్రీవాద్యతేవీణా నాచక్రోవర్తతేరథః। నాపతిస్సుఖమేధేతయాస్యాదపిశతాత్మజా॥ మితందదాతిహిపితామితంభ్రాతా మితంసుతః। అమితస్యహిదాతారం భర్తారంకానపూజయేత్,,॥ ఇతి స్వపాతివ్రత్యనైర్భర్యంశ్వశ్రూసమక్షం ప్రతిశ్రుతవత్యాః "భర్తృవాత్సల్యభూషణా,, మిత్యాద్యుక్తశీలాయా స్తవైవం మచ్ఛన్దాద్వ్యసనమపి సర్వలోకప్రశంసనీయమేవస్యాదిత్యభిప్రయన్నర్థాన్తరంన్యస్యతి॥ పత్యురితి॥ వధూనాం "పతింయానాభిచరతిమనోవాగ్దేహసంయతా। సాభర్తృలోకానాప్నోతి సద్భిస్సాధ్వీతిచోచ్యత,,ఇత్యాద్యుక్తలక్షణానాం-సాధ్వీనాం-పత్యుః భర్తుః-ఛన్దాత్ వైవాదుపనతంసుమహదపిసోఢ్వావ్యసనంమత్కృతే కథంచిజ్జీవతాదియమిత్యేవంరూపాదభిప్రాయాత్- హేతౌపఞ్చమీ "అభిప్రాయవశౌచ్ఛన్దా,, విత్యమరః॥ యద్వా॥ స్వవిషయంతథావిధం భర్త్రభిప్రాయమనురుధ్యేత్యర్థః "ల్యబ్లోపేకర్మణ్యధికరణేచే,, తి పఞ్చమీ - వ్యసనం అనుభూయమానావిపత్తిః -అశుభం, భ్రంశః, పాపం, కామజాదిదోషోవాఽపి "వ్యసనంత్వశుభేభ్రంశే విపత్తానిష్ఫలోద్యమే। దైవానిష్టఫలేపాపే దోషేకామజకోపజే,,ఇతి రత్నమాలా॥ యద్వా- పత్యురితి సంబన్ధసామాన్యే షష్ఠీ సప్తమ్యర్థే- పత్యౌభర్తరి విషయేఇత్యర్థః - ఛన్దాత్ తదాశ్లేషసుఖలాభోత్కణ్ఠారూపాదభిప్రాయాదిత్యర్థః- వ్యసనమపి- ఉక్తోర్థః- శ్లాఘనీయం లోకద్వయేఽపి శ్లాఘితుమర్హం- పతివ్రతానాం భర్త్రభిప్రాయానురోధేన వ్యసనానుభవోఽపి నీరాజనార్హఏవ భవతి నతు క్వచిత్కేనచిదపినిన్దనీయః- అతఏవహి "తథాగతాంతాం వ్యథితామనిన్దితా,, మితి ప్రాశంస ద్భగవాన్ప్రాచేతసస్తామితిభావః "ప్రోషితేమలినాకృశే,, త్యాద్యుక్తరీత్యా భర్తృవిరహావసరేయథావస్థాతవ్యం-తథాఽవస్థితత్వేనానిన్దితామితితదర్థః॥ అస్య ఏవంకథయేత్యనేన"పశ్చాదేవ,, మిత్యేకత్రింశశ్శ్లోకస్థేనాన్వయః- అత్రసీతాయాస్స్వతుల్యశచీవ్యసనాదిస్మరణస్యనిబద్ధత్వాత్ స్మృత్యలంకారః। జీవితాలమ్బన మిత్యస్యసీతావిగ్రహావశ్య రక్షణీయతాభిప్రాయ గర్భత్వాత్పరికరః। సామాన్యేన విశేష సమర్థనాదర్థాన్తరన్యాసశ్చేత్యేతే సంసృజ్యన్తే॥..............॥౪౯॥

మూ॥ అప్యేతత్తే మనసి నిహితం సాహ్యమవ్యాజబన్ధోః(న్ధో)
ప్రత్యాఖ్యాతుం ప్రభవతి న ఖల్వానృశంస్యం త్వదీయమ్ ।
ప్రాగప్యేవం పరిణతగుణాం నైషధే వీక్ష్య వార్తాం మార్త
త్రాణం వ్రతమితి విమృశ్యాం స (న) శుద్ధాత్మనాం వః ॥౪౭॥

వ్యా॥ ఏవం సీతావిషయకం సందేశం పరిసమాప్య, కర్తవ్యం సందేశప్రాపణరూపసాహాయకమిదం కచ్చిత్సమ్యగ్భవతా వ్యవసితమితి ప్రశ్నవ్యాజేన దృఢయన్ హంసం ప్రశంసతి భగవాన్ శ్రీరఘునన్దనః ॥ అపీతి ॥ హే హంస, అవ్యాజబన్ధోః నిష్కారణసుహృదః నిష్కారణబాన్ధవస్యవా "బన్ధుస్స్యాత్పుంసి బన్ధూకే మిత్రే భ్రాతరి బాన్ధవే" ఇతి మేదినీ - లౌకికానాం బాన్ధవ్యం సోపాధికమేవహి ప్రాయో - యథోచ్యతే శాన్తిపర్వణి రాజధర్మేషు "అర్థయుక్త్యా హి జాయన్తే పితా మాతా సుతస్తథా । మాతులా భాగినేయాశ్చ జ్ఞాతిసంబన్ధిబాన్ధవాః । కారణాత్ప్రియతామేతి ద్వేష్యో భవతి కారణాత్ । అర్థార్థీ జీవలోకో ఽయం న కశ్చిత్కస్యచిత్ప్రియః ॥ సఖ్యం సోదర్యయోర్భ్రాత్రోర్దంపత్యోర్వా పరస్పరమ్ । కస్యచిన్నాభిజానామి ప్రీతిం నిష్కారణామిహ ॥ యద్యపి భ్రాతరః క్రుద్ధా భార్యా వా కారణాన్తరే । స్వభావతస్తే ప్రీయన్తే నేతరః ప్రీయతే జనః ॥ ప్రియో భవతి దానేన ప్రియవాదేన చాపరః । మన్త్రహోమజపైరన్యః కార్యార్థం ప్రీయతే నరః ॥ న కశ్చిత్కస్యచిన్మిత్రం న కశ్చిత్కస్యచిత్సుహృత్ । అర్థతస్తు నిబధ్యన్తే మిత్రాణి రిపవస్తథా" ఇతి ॥ త్వం తు నిరుపాధిక బాన్ధవో లోకోత్తర గుణోఽసీతిభావః - మనసి చిత్తే - ఏతత్ మయా ప్రార్థితం - సాహ్యం సందేశప్రాపణరూపసాహాయకం - సహశబ్దో వృత్తివిషయే సహాయవాచీ - సహభావస్సాహ్యం - బ్రాహ్మణాదేరాకృతిగణత్వాత్ ష్యఞ్ - అపి నిహితం కచ్చిన్నిక్షిప్తం - కర్తవ్యతయాకి మధ్యవసితమిత్యర్థః - అపిరత్ర ప్రశ్నార్థకః "గర్హాసముచ్చయప్రశ్న శఙ్కాసంభావనాస్వపి" ఇత్యమరః ॥ అవ్యాజబన్ధునా భవతా కర్తుమధ్యవసితమేవేదం కిమత్ర ప్రశ్నేన ప్రశ్నచాపలేనేతి స్వయమేవ స్వప్రశ్నం ప్రతిక్షిపన్నాహ ॥ ప్రత్యాఖ్యాతుమితి ॥ త్వదీయం త్వత్సంబన్ధి - అనృశంసస్య భావః ఆనృశంస్యం స్వార్థనిరపేక్షా పరదుఃఖనిరాకరణేచ్ఛా "ఆనృశంస్యం పరో ధర్మః" ఇతి యస్మయా పరమధర్మత్వేన నిర్ణీతమితిభావః - ప్ర

త్యాఖ్యాతుం - సాహ్యామిత్యేతదత్రాపివిభక్తివిపరిణామేన కర్తృతయాఽ న్వేతి। అధ్యవసితం సందేశప్రాపణరూపంసాహ్యం నిరాకర్తుమిత్యర్థః - న ప్రభవతి నేష్టేఖలు - ఖల్విత్యేతదనునయే। జిజ్ఞాసాయాంవా "నిషేధవా క్యాలంకార జిజ్ఞాసానునయేఖల్వి,, త్యమరః - జిజ్ఞాసార్థకత్వపక్షే "అహ్యేత త్తే,, ఇతి ప్రాథమికవాక్యేన సాహ్యాధ్యవసాయ ప్రశ్నః "ప్రత్యాఖ్యాతు మితి ద్వైతీయీకవాక్యేన తదప్రత్యాఖ్యానజిజ్ఞాసాచ స్వవివక్షితార్థాధ్యవగ మనదార్ఢ్యాపాదనాయేతి ధ్యేయమ్॥ త్వదానృశంస్యమేవ నకదాఽపిప్రత్యా ఖ్యాస్యతి త్వంకథం ప్రత్యాఖ్యాతుం ప్రభవసీతి భావః- అనేనానృశంస్యప్రశం సనేన హంసస్యాతి మాత్రపూజితతయా నిత్యసంవాసార్హోత్తమమిత్రత్వం సూ చితమ్, యథోచ్యతే శాన్తిపర్వణి "యస్యనృధ్యానత్యప్యేత క్షమేదీనతరోఽభ వేత్। ఏతదుత్తమమిత్రస్య నిమిత్తమితిచక్షతే,, ఇత్యుపక్రమ్య - మేధావీ స్మృతిమాన్దక్షః ప్రకృత్యాచానృశంస్యవాన్। యోమానితోఽమానితోవా న చదుష్యేత్కదాచన।ఋత్విగాచార్యసఖావాఽత్యన్తసంస్తుతః। గృహేవసేదమాత్యస్తేసస్యాత్పరమపూజిత,, ఇతి॥ నిమిత్తమిత్యస్య లక్షణమి త్యర్థః - సతోఽసప్రత్యాదిశేదిత్యత్ర ప్రేక్షావతాం నిశ్చయం ప్రమాణయతి॥ ప్రాగితి॥ ప్రాగపి పూర్వమపి - నత్వధునైవ - ఏవం అధునాయాదృశోఽభ వతస్సాహ్యేప్రవృత్తిప్రకారః - ప్రాగప్యనేనప్రకారేణైవేత్యర్థః- పరిణతః ప రిపక్వః గుణః ఆనృశంస్యరూపోగుణః - యస్యాంసా తాంతథోక్తాం"పక్వం పరిణతే,,ఇత్యమరః- నైషధేనలే "సనైషధస్యార్థపతే,, రిత్యాదావివశైషికః "తస్యేద,, మిత్యణ్ - నిషధానామయంనైషధఇతి విగ్రహః। నతు నిషధా నాం రాజేతి - తథాసతి "కురునాదిభ్యోణ్య,, ఇతి తద్రాజసంజ్ఞకేణ్యప్రత్య యేనైషధ్యఇతిస్యాత్ - వార్తాం హంసవృత్తాన్తం "వార్తాప్రవృత్తిర్వృత్తాన్త,, ఇత్యమరః - వీక్ష్యసమ్యగాలోచ్యేత్యర్థః॥ దమయన్తీంప్రతి స్వగుణానువర్ణన రూపం సాహ్యం హంసేన నళస్యకృతమితి ప్రసిద్ధిర్నైషధీయచరితే॥ శుద్ధా త్మనాం నిర్మలమనస్కానాం - స్వచ్ఛవిగ్రహాణామిత్యపివ్యజ్యతే। వః యు ష్మాకం - ఆర్తానాం మాదృశాందీనానాం - త్రాణంరక్షణమేవ - వ్రతంనియమ ఇతి "నియమోవ్రతమస్త్రీతచ్చోపవాసాదిపుణ్యక,, మిత్యమరః। విదుః విద

స్తి జానన్తీత్యర్థః “ విదజ్ఞానే,, లట్ “ విదోలటోవా,, ఇతి వైకల్పికో ఝేరుస్ అతో భవతామార్తత్రాణపరాయణత్వాద్ దానృశంస్యమధ్యవసితం సాహ్యంన ప్రత్యాఖ్యాతు మర్హతీతిభావః ॥ హంసశుద్ధాత్మనామితి పాఠఏవ స్వారసికః । పూర్వస్మిన్ శ్లోకె సీతావిషయక సందేశస్య పరిసమాపితత్వేనాస్య శ్లోకస్యహంసం ప్రత్యేవ ప్రవృత్తతయా తదామన్త్రణావశ్యంభావాత్ - యేతు “ హన్తశుద్ధాత్మనా,, మితి పఠిత్వా “ హన్తేత్యాశ్చర్యే,, ఇతి వ్యాచక్షతే - తేషాంపక్షే - అవ్యాజబన్ధోరిత్యస్య సంబుద్ధ్యన్తతయాపాఠే - ఆవశ్యకహంసామన్త్రణస్యాపిలాభేన - హన్తేత్యస్యతిరశ్చామపిభవతామేవం నియమేన దేవాదిదుశ్శకార్తత్రాణ ప్రతధారణమాశ్చర్య మిత్యభిప్రాయః కల్పనీయః । అత్ర అవ్యాజబన్ధోరిత్యస్య విశేషణగత్యా సాహ్యమనస్కార తదప్రత్యాఖ్యానే ప్రతిహేతుత్వాత్కావ్యలిఙ్గభేదః । అప్యేతత్తైఇతి హంసం ప్రతిప్రార్థితస్యార్థస్య తదీయావ్యాజబన్ధుత్వపర్యాలోచన యాఽఽధైయర్థ్యం విచిన్త్య - ప్రత్యాఖ్యాతుమిత్యాదినా ప్రతిషేధాదాక్షేపాలంకారః “ ఆక్షేపస్స్వయముక్తస్య ప్రతిషేధో విచారణా,, దితి లక్షణాత్ । అనయోరేకవాచకానుప్రవేశసంకరః - అయంచార్థాన్తరన్యాసేనాఙ్గేన సంకీర్యతే - యెతు - అవ్యాజబన్ధో స్తేమనసి - నిహితం - ఎతత్సాహ్యమపి ఏషసహాయభావోఽపి - త్వదీయమానృశంస్యం- ప్రత్యాఖ్యాతుం - న ప్రభవతిఖల్వితి యోజయిత్వావ్యాచక్షతే - తత్స్వైరస్యంతఏవ విదాంకుర్వన్త్వితి కిమస్మద్విమర్శనేతి సంక్షేపః॥......... ॥౪౭॥

మూ ॥ ఇత్థంహృద్యైర్జనకతనయాం జీవయిత్వావచోభి
స్సఖ్యంపుష్యన్దినకరకులె దీప్యమానై ర్గుణౌఘైః ।
స్స్వైరంలోకాన్విచరనిఖిలాన్ సౌమ్యలక్ష్మ్యేవ విష్ణు
స్సర్వాకారైస్త్వదనుగుణయా సేవితో రాజహంస్యా॥ ॥౪౮॥

వ్యా॥ ఇయదేవకర్తవ్య మిదానీంత్వయా - యదస్మత్సందేశ ప్రాపణేనజానక్యా ఉజ్జీవనమితి - తతఃపరస్తాత్సర్వేషులోకేషు సహజానేస్తవస్వైరచఙ్క్రమణం ననిర్బధ్నీమ ఇత్యాహభగవాన్ ॥ * ఇత్థమితి * ఇత్థంఉక్తప్రకారేణ - హృదయస్య ప్రియాణిహృద్యాని - తైస్తథోక్తైః “ హృదయస్యప్రియ,,ఇతి యతి “ హృదయస్యహృల్లేఖయదణ్లాసేష్వి ,, తి హృ

దయశబ్దస్య హృతాదేశః । వచోభిః సందేశవాగ్భిః- జనకతనయాం జానకీం- జీవయిత్వాధృతప్రాణాంకృత్వా - దినంకరోతీతి దినకరః - సూర్యః "కృఞో హేతుతాచ్ఛీల్యానులోమ్యేషివ ,, తి టః ॥ తస్య - కులేవంశే - దీప్యమానైః - ప్రకాశమానైః, అనేన "వయసఃకర్మణో౽ర్థస్య శ్రుతస్యాభిజనస్యచ। వేషవాగ్వృత్తిసారూప్య మాచరన్విచరేదిహ,, త్యుక్తరీత్యా తేజశ్శౌర్యాదిభి రభిజనానురూప్యద్యోతకేన తేషాం సఖ్యార్హతాద్యోత్యతే ॥ యథోచ్యతే శాన్తిపర్వణి రాజధర్మేషు " కులీనాదేశజాః ప్రాజ్ఞా రూపవన్తో బహుశ్రుతాః । ప్రగల్భాశ్చానురక్తాశ్చ తేతవస్యుఃపరిచ్ఛదా,, ఇతి ॥ " రూపవర్ణస్వరోపేతస్తితిక్షురనసూయకః । కులీనఃకులసంపన్నస్ససఖ్యార్హోభవేన్నృపె,, తిచ ॥ అనేనైవ నాస్త్యుత్కలేకశ్చిదపి తేజశ్శౌర్యవీర్యాదిహీనో౽భూద్భవతి భవిష్యతిచేతివ్యజ్యతే । నరేన్ద్రైః పార్థివైః, ఇన్ద్రశబ్దేన పరమైశ్వర్యవాచినానిర్దేశ స్సర్వేషామపి సార్వభౌమత్వం ద్యోతయతి ॥ యథోక్తం" సర్వాపూర్వమియంయేషా మాసీత్కృత్స్నా వసున్ధరా । ప్రజాపతిముపాదాయ నృపాణాంజయశాలినా,, మితి " ఇక్ష్వాకూణామియంభూమి స్సశైలవనకాననె,, త్యాదిచ ॥ సఖ్యుర్భావః సఖ్యం మైత్రీం "సఖ్యుర్యః ,, ఇతి భావార్థేయప్రత్యయః - పుష్యన్ వర్ధయన్ సన్నిత్యర్థః - ఇదంచ తవమయి సముత్పన్నం సఖ్యం మాభూన్నస్మాత్ర విశ్రాన్తమితిభావః ॥ పుష్యతేర్హేత్వాదికాచ్ఛతా । నిసర్గతఏవత్వమీదృశో౽నాస్థత్వాప్రార్థన మభిలష్యసీత్యభిప్రాయన్నం బోధయతి ॥ సౌమ్యేతి ॥ హేసౌమ్య - దయాసౌహార్దాదిభిర్నిత్యప్రసన్నేత్యర్థః - నహిసౌమ్యానామమిత్రేష్వపి దృష్టిర్భవ్యతెవిషమా- కిముసఖిసంబన్ధాదిష్వితిభావః-యథోచ్యతె"సమదృష్టేర్హిసౌమ్యస్య నక్వాపివిషమామతి,,రితి- లక్ష్మ్యాశ్రియా"తుల్యశీలవయోవృత్తాం తుల్యాభిజనలక్షణా,,మిత్యుక్తప్రకారేణ సర్వాకారై రనుగుణయేతిభావః॥విష్ణుఃభగవానివ,సర్వాకారైఃసర్వాభిరాకృతిభిఃశీలరూపవయఃప్రభృతిభిః, త్వదనుగుణయా, తవానురూపయా,రాజహంస్యా-త్వద్దయితయా,జాతిలక్షణో౽జీప్, సేవితఃఅనుబద్ధస్సన్ స్వైరంస్వచ్ఛన్దం యథాస్యాత్తథా, నిఖిలాన్ సర్వాన్ లోకాన్ భువనాని,విచర,సంచర"అప్రమేయో౽నియోజ్యశ్చయత్రకామగమోవశీ,, త్యుక్తరీత్యాయథాభగవాన్ సర్వేషు

లోకేషు స్వేచ్ఛయాసంచరత్యేతథాత్వమపి విచరేతిభావః "దేశకాలాధ్వగన్తవ్యాః కర్తసంజ్ఞాహ్యకర్తణా,, మితి లోకానిత్యస్య కర్తత్వం-చరతేరామన్త్రిణార్థేలోణ్మధ్యమపురుషైకవచనం, ఆమన్త్రిణంకామచారానుజ్ఞా-అత్ర, ఈదృశసందేశప్రాపణరూపాన్తరఙ్గవాచికకైంకర్యేణత్వం లక్ష్మీసహచరేణపరబ్రహ్మభూతేన మయా సహసర్వలోకానుసంచరణలక్షణముక్తైశ్వర్యభాగ్భవిష్యసీతిహార్దోఽభిప్రాయోఽపిభగవతా సూచితఇతిగమ్యతే। స్వైరం లోకాన్విచరన్నిఖిలానిత్యనేన "ఏతమానన్దమయమాత్మానముపసంక్రమ్య,ఇమాన్లోకాన్కామాన్నీకామరూప్యనుసంచరన్, సస్వరాడ్భవతి తస్యసర్వేషులోకేషు కామచారోభవతీ,, తి శ్రుత్యర్థప్రత్యభిజ్ఞాపనాత్ ముక్తస్యేవ పరస్యబ్రహ్మణోఽపి సర్వలోక సంచరణం "ఆత్మానముపసంక్రమ్య, అనుసంచర,, న్నిత్యనుశబ్దేన శ్రౌతేనైవ సూచ్యతే॥ ఇదంచ "భవన్తమేవానుచర,, న్నితిశ్లోకే "అమర్యాద,, ఇతి శ్లోకేచ స్తోత్రభాష్యేఽపి సూచితం - అత ఏవైతచ్ఛ్రుత్యుపబృంహణరూపం "సచసర్వేషులోకేషు తమేవహ్యనుసంచరన్। సంమోదతే పమగుణైః కామాన్నీకామరూపధృ,,దితిభరద్వాజసంహితావచనంచసంగచ్ఛతే "యత్రకామగమోవశీ,, త్యదాహృతవచనమప్యముమేవార్థముపోద్బలయతి "యేనయేనధాతాగచ్ఛతి తేనతేనసహగచ్ఛతి తద్యథాతరుణవత్సావత్సంవత్సోవామాతరంఛాయావాసత్వమనుగచ్ఛే,, దితిముక్తస్యపరమాత్మానువిధానశ్రుతిః "యాదృగ్రూపస్సుభగవాన్యత్రయత్రావతిష్ఠతే।ముక్తశ్చపఞ్చకాలజ్ఞస్తాదృశస్సహమోదతే,, ఇతి తాదృశశాణ్డిల్యస్మృతిగప్యత్రైవానుకూలే॥ అత్రకావ్యారమ్భే "వంశేజాత,, ఇతి శ్లోకే సదేవ శ్శ్రీమానిత్యనేన భగవతః "యతోవాఇమాని - సోఽకామయత - సఈక్షతే,, త్యాదిశ్రుతి ప్రసిద్ధ జగజ్జన్మాదికారణత్వసూచనాత్ - జన్మాద్యధికరణార్థస్సూచితః - అనేన శ్లోకేనతు- జగద్వ్యాపారవర్జాధికరణార్థః - ఏవమాద్యన్తయోర్బ్రహ్మమీమాంసాద్యన్తాధికరణార్థసూచనాద్భగవతోరఘునన్దనస్యైవ పరబ్రహ్మత్వం - తచ్చరితస్య బ్రహ్మమీమాంసాతుల్యకక్ష్యతయా ముముక్షూపాదేయతమత్వంచసూచితమాచార్యైరితి రహస్యం - అత్ర హృద్యైరిత్యస్య విశేషణగత్యా సీతాజీవనహేతుత్వాత్కావ్యలిఙ్గం - లక్ష్మ్యైవ విష్ణురిత్యుపమాచసంసృజ్యతే। హార్దాభిప్రాయ ద్యోత

నపక్షేభగవతో హంసస్యచ సర్వలోకసంచరణ రూపధర్మైక్యాత్తుల్యయోగితా ఉపమామాత్రసారేతి ధ్యేయమ్ ॥...................... ॥౪౯॥

మూ ॥ సందిశ్యైవంసహకపికులైస్సేతునాలక్షితాబ్ధిః
పక్షీగ్రీవేయధివినిహతే ప్రాప్యసీతాంప్రతీతః ।
రాజ్యంభూయస్స్వయమనుభవన్రక్షితంపాదుకాభ్యాం
రామశ్శ్రీమానతనుతనిజాం రాజధానీంసనాథామ్ ॥

వ్యా ॥ అథ హంసగమనాభ్యనుజ్ఞానన్తరభావీతివృత్తంసంగృహ్ణానః కావ్యంపరిసమాపయతి భగవానాచార్యః ॥ * సందిశ్యేతి * ఏవం - పూర్వోక్తప్రకారేణ - సందిశ్య జానకీం ప్రతి ప్రాపణీయాం స్వవార్తాం హంసాయ నివేద్య- కపికులైః ప్లవఙ్గనివహైస్సహ - సేతునా నలనిబద్ధేనేతిభావః- కరణే తృతీయా । లక్షితః తీర్ణః అబ్ధిఃసాగరఃయేన స తథోక్తస్సన్ యుధియుద్ధే "సమిత్యాజిసమిద్యుధ ,, ఇత్యమరః ॥ పక్షీగ్రీవేదశకంధరే "పక్తివింశతీ,, తి సూత్రేణ నిపాతనాద్దశార్థకః పక్షీశబ్దస్సాధుః - నాత్రాన్వయవార్ధవిశేషతోఽభినివేష్టవ్యం - వినిహతే - ఆత్మనావిశేషతఃపరివారైస్సహసంహృతే సతీత్యర్థః ॥ సీతాంజానకీం - లబ్ధ్వా ప్రాప్య-ప్రతీతః హృష్టః ఖ్యాతశ్చసన్ మరాధర్ష దశానన వినిర్మూలనేన సీతాలాభాత్ హర్షఖ్యాతీఇతి భావః "ఖ్యాతేహృష్టేప్రతీత,, ఇత్యమరః - పాదుకాభ్యాం పూర్వం భరతాయ చిత్రకూటే ప్రదత్తాభ్యాం స్వపాదుకాభ్యాం- భూయః అతిశయేన బహుయథాస్యాత్తథా రక్షితం "పాదుకేతేతు రామస్య గృహీత్వాభరతస్స్వయమ్ । చరణాభ్యాంనరేన్ద్రస్య యోజయామాసధర్మవిత్ । అబ్రవీత్సతదారామం భరతస్సకృతాఞ్జలిః । ఏతత్తేరక్షితంరాజ్యం న్యాసంనిర్యాతితంమయా ॥అద్యజన్మకృతార్థంమేసంవృత్తశ్చమనోరథః ॥ యస్త్వాంపశ్యామిరాజాన మయోధ్యాపురవాసినమ్ । అవేక్షతాంభవాన్కోశం కోష్ఠాగారంపురంబలమ్ ।భవతస్తేజసాసర్వం కృతందశగుణంమయా ,, ॥ ఇత్యుక్తరీత్యా దశగుణతయా వర్ధయిత్వాపాలితమిత్యర్థః ॥ యద్యప్యత్ర శ్రీరామాయణే రాజ్యస్య భరతేనైవ రక్షితత్వముచ్యతే ॥ తథాఽపి భరతేనాపి పాదుకాధీనతయైవ రక్షితత్వా త్పాదుకాభ్యాంరక్షితమిత్యుక్తిర్న విరుధ్యతే ॥ తదేతదుక్త మయోధ్యాకాణ్డే "అధిరోహార్యపాదాభ్యాం పాదుకేహేమభూషితే । ఏతేహిసర్వలోకస్య యోగక్షేమంవిధాస్యత,, ఇతి భరత

ప్రార్థనానన్తరం “ సోఽధిరుహ్యనరవ్యాఘ్రః పాదుకేహ్యవరుహ్యసః । ప్రాయచ్ఛత్సుమహాతేజా భరతాయమహాత్మనే ॥ సపాదుకేసంప్రగృహ్య రామంవ చనమబ్రవీత్ । చతుర్దశహివర్షాణి జటాచీరధరోహ్యహమ్ ॥ ఫలమూలాశనో వీర భవేయంరఘునన్దన । తవాగమనమాకాఙ్క్షన్వసన్వైనగరాద్బహిః । తవపాదుకయోర్న్యస్త రాజ్యతన్త్రఃపరంతపే,, తి ॥ బహుతరార్థకస్య భూయఇత్య స్యానుభూతి క్రియావిశేషణత్వేన కేషాంచిద్వ్యాఖ్యానంతు నాతీవ హృద్యం। తస్య పునరర్థకత్వమపి నేహయుక్తం - పూర్వంసాక్షాదననుభూతత్వా ద్రాజ్య స్య - తస్మాన స్తదుక్తరీత్యారక్షణక్రియావిశేషణత్వేనార్థవర్ణనమేవాహృత ప్రమాణానుగుణతయా స్వరసతమం । యద్వా ॥ పాదుకాభ్యాం రక్షితం భూయః రాజ్యమితి రాజ్యవిశేషణతయా యోజనా। తదా - పాదుకాభ్యాంరక్షిత మితి హేతుగర్భంవిశేషణం, పాదుకాపాలితత్వాదేవేత్యర్థః ॥ భూయః దశగుణతయా ప్రాజ్యమిత్యర్థః “ ప్రభూతంప్రచురంప్రాజ్య మదభ్రంబహులం బహు । పురుహూఃపురుభూయిష్ఠం స్ఫీతంభూయశ్చభూరిచే,, త్యమరః ॥ రాజ్ఞఃకర్మభావోవారాజ్యం “ పత్యన్తపురోహితాదిభ్యోయగ్,, ఇతి యక్ - పురోహితాదిగణే “ రాజాఽసే,, ఇతి పాఠాత్, రాజశబ్దోఽసమాసేయికం లభతఇతి తదర్థః ॥ బ్రాహ్మణాదిషు రాజశబ్దపాఠాత్ ష్యఞ్వా, స్వరేవిశేషః “ స్వామ్యమాత్యౌపురంరాష్ట్రం కోశదణ్డౌసుహృత్తథా ॥ సప్తప్రకృతయోహ్యేతాస్సప్తాఙ్గంరాజ్యముచ్యత,, ఇత్యుక్తరీత్యా సప్తాఙ్గసంపన్నం రాజ్యమిత్యర్థః । స్వయం, అనుభవన్సన్, పూర్వంపాదుకాద్వారేణానుభూత మధునా సాక్షాదేవానుభవన్నిత్యర్థః ॥ శ్రీమాన్ అప్రతిహతైశ్వర్యశాలీ, రామః దాశరథిర్భగవాన్ , నిజాం స్వకీయాం, రాజధానీం అయోధ్యానామ్నీం మహానగరీం,సనాథాం నాథసహితాం, అతనుతఅకురుత-తావదవధిభరతేనాపి నన్దిగ్రామఏవావాషితత్వాదనాథామివస్థితామయోధ్యాం ప్రవిశ్యతత్రాభిషిక్తస్స్వయం నాథవతీమతనోదితిభావః ॥ ప్రబన్ధాద్యన్తశ్లోకయోశ్శ్రీమచ్ఛబ్దప్రయోగాద్వైచిత్ర్యవిశేషః ప్రదర్శితః “ మఙ్గళాదీనిమఙ్గళమధ్యానిమఙ్గళాన్తానిచ ప్రథన్తే,, ఇతి భాష్యోక్తరీత్యాఽన్తేమఙ్గళంచకృతమిత్యనుసంధేయం, సమృద్ధిమద్వస్తువర్ణనాత్మకముదాత్తమ్॥ .... ॥౪౯॥

{ మూ॥విద్యాశిల్పప్రగుణమతినా(నసా)వేఙ్కటేశేనక్లృప్తం
{ చిన్తాశాణోల్లిఖితమసకృచ్ఛ్రియసాం ప్రాప్తిహేతుమ్।
{ సీతాహంస(రామ)వ్యతికరసఖం రామ(హంస) సందేశర
{ త్నం పశ్యన్తవ్నశ్నవణమనఘంచక్షురుజ్జీవ్యసన్తః॥౫౦।

వ్యా॥ ఏవం కథాం పరిసమాప్యస్వకీర్త్యనువర్తనాయ స్వనామకథన పూర్వకం స్వకావ్యస్య సతాంటాక్షగోచరతామభ్యర్థయతే శిష్యశిక్షణాయభగవానాచార్యః ॥ * విద్యేతి * విద్యాః “ ఋగ్వేదంభగవోఽధ్యేమి యజుర్వేదంసామవేదమాథర్వణంచతుర్థమితిహాసపురాణం పఞ్చమంవేదానాం వేదంపిత్ర్యం రాశిందైవం నిధింవాకోవాక్యమేకాయనం దేవవిద్యాంబ్రహ్మవిద్యాం భూతవిద్యాంక్షత్రవిద్యాం నక్షత్రవిద్యాం సర్పదేవజనవిద్యా,, మితి “ అఙ్గానివేదాశ్చత్వారో మీమాంసాన్యాయవిస్తరః। పురాణంధర్మశాస్త్రంచ విద్యాహ్యేతాశ్చతుర్దశ ॥ ఆయుర్వేదోధనుర్వేదో వేదోగాన్ధర్వఇత్యపి। అర్థశాస్త్రమితిప్రోక్తముపవేదచతుష్టయ,, మితి చోక్తాఃవిద్యాః- తాసాం శిల్పం పరిశీలనపరిష్కరణాదిరూపవ్యాపారః రదేనశిల్పం రూప్యోల్లేఖనాదికర్మ “ శిల్పంస్రువేక్రియాదికే,, ఇతి హేమచన్ద్రః “ శిల్పంకర్మకలాదిక ,, మిత్యమరశ్చ - వాత్స్యాయనోక్తచతుష్షష్టిబాహ్యక్రియాః - ఆలిఙ్గనాదిచతుష్షష్ట్యాభ్యన్తరక్రియాశ్చకలాః- ఆదిశబ్దేన స్వర్ణకారాది క్రియాశ్చశిల్పశబ్దేనాభిధీయన్త ఇతికోశార్థః। రత్నపరిష్కరణస్య శిల్పసాధ్యత్వాద్ విద్యాపరిశీలనాదిక్రియాయాం శిల్పత్వరూపణం, తస్మిన్ ప్రగుణాఋజ్వీ మతిః యస్యతేన తథోక్తేన - ఋజావజిహ్మప్రగుణౌ,, ఇత్యమరః। అనేన సర్వాస్వపి విద్యాసుభ్రమవిప్రలమ్భాదిదోష రూపానార్జవలేశ వైధుర్యేణ మతేఃప్రస్సృమరత్వందోత్యతే। యద్వా॥ ప్రకృష్టాః గుణాః “ శుశ్రూషాశ్రవణంచైవగ్రహణంధారణంతథా ఊహోఽపోహోఽర్థవిజ్ఞానం తత్త్వజ్ఞానంచ ధీగుణా,, ఇత్యుక్తాఅష్టౌగుణాఃయస్యాస్సా, తథోక్తా, మతిఃఆగామిగోచరజ్ఞానవిశేషో యస్యసః, యథోచ్యతే “ స్మృతిర్వ్యతీతవిషయా మతిరాగామిగోచరే,, తి। తేనతథోక్తేన- యద్యపి విద్యాశ్చ శిల్పానిచ తేషు ప్రగుణమతినేతి విగృహ్య ఉదాహృతి కోశేనైవ శిల్పశబ్దేనాత్రచతుష్షష్టికలా అపిశక్యాగ్రహీతుం - తాస్వపి సర్వతన్త్ర

స్వతన్త్రాణా మాచార్యాణాం నైపుణస్యాప్రతిహతత్వాత్, తథాఽపి, చిన్తాది
షువక్ష్యమాణశాణాదిరూపణానుగుణ్యాయ విద్యాపరిశీలనే ఉక్తరీత్యా రత్న
కారక్రియాత్వేన రూపణస్యావశ్యకతయా తాదృశార్థవివక్షైవయుక్తా- ప్రగుణ
మనసేతి పాఠోఽప్యనతిరిక్తార్థః - అనేనాస్య కావ్యగ్రథనానుకూల సామగ్రీ
పౌష్కల్యేన తన్నైపుణమనవధికమతిసులభమతిసరళమిత్యాది ద్యోత్యతే ॥ ఇ
దమపి స్వప్రబన్ధే ప్రేక్షావతాం ప్రవృత్తిముత్పాదయితుం - నహ్యేవంవిద్యా
స్థానాదీన్యపరిశీలయతో యస్య కస్యచిత్కావ్యాభాసమాలులోకిషన్తే గుణదో
షపరీక్షాదీక్షావన్తః ప్రేక్షావన్తః - నను "ఆత్మనిన్దాఽఽత్మపూజా చే"
త్యాత్మస్తుతిర్నిషిధ్యతే తత్కథమాత్మస్తుతిస్సర్వవిదామప్యాచార్యాణా
మితిచేత్సత్యం - నతు సర్వత్రసానిషిద్ధా - క్వచిద్గుణత్వేనాపిదర్శనా
త్తస్యాః ॥ తథాహి ॥ యథా "దాసోఽహం కోసలేన్ద్రస్య రామ
స్యాక్లిష్టకర్మణః । హనూమాన్ శత్రుసైన్యానాం నిహన్తా మారుతాత్మజః ॥ న
రావణసహస్రంమే యుద్ధే ప్రతిబలంభవేత్ । శిలాభిస్తు ప్రహరతః పాదపైశ్చ
సహస్రశః," ఇత్యాదౌ విపక్ష హృదయనిర్భేదనార్థతయా గుణాయైవాత్మ
స్తుతిర్హనూమతః । తథాస్వప్రబన్ధేనిర్దోషతాగుణవత్త్వాది ప్రత్యాయనార్థతయా
ఽత్రాత్మ ప్రశంసనం గుణాయైవకల్పతే । తథాచాన్వగృహ్యతాచార్యైరేవర
హస్యరక్షాయాం "ధిగశుచి," మితిశ్లోకవివరణావసరే ॥ "యథాఖల్వాజ్ఞనే
యాదే స్స్వప్రశంసాక్వచిద్గుణ," ఇతి ॥ అతఏవ ॥ "అద్యరామస్యరామ
త్వం పశ్యన్తుమమసంయుగే," ఇత్యాదౌ ధీరోదాత్తగుణోత్తరస్యాపి భగవతో
దాశరథేరాత్మశ్లాఘాఽపి యుజ్యతే ॥ అవశ్యంచ స్వప్రశంసాకావ్యకృతాక
ర్తవ్యాస్వకావ్యే ॥ "కవికావ్యప్రశంసాచకావ్యేసర్వత్రశస్యతే । తదవశ్యం ప్రశం
సేత కవికావ్యవిచక్షణ," ఇతి కల్పతరూక్తేః । ఏవం లోకోత్తరప్రబన్ధనిర్మా
ణౌపయికపరికరవత్త్వామాత్మనో విద్యాశిల్పేతివిశేషణేనప్రదర్శ్యాథాత్మనామ
ప్రకాశయతి ॥ వేంకటేశేనేతి ॥ వేంకటేశేనతన్నామ్నా "వేంకటేశావతారోయ,"
మిత్యుక్తరీత్యా తదవతారత్వేనవా, వేంకటేశతీర్థదినావతీర్ణత్వేనవాఽస్య వేంక
టేశఇతి సాంస్కారికంనామ, వేదాన్తాచార్యేణేత్యర్థః ॥ నచ "ఆత్మనామ
గురోర్నామ నామాతికృపణస్యచ । శ్రేయస్కామోనగృహ్ణీయా జ్జ్యేష్ఠాపత్యక

శత్రియో,, రితి నిషేధాత్కథమాత్తనామగ్రహణమితిశఙ్క్యం "అసౌనామా
ఽహమస్మీతిస్వంనామపరికీర్తయేత్,, దితివత్ "స్వనామకీర్తయేత్కావ్యే క
విఃకావ్యవిచక్షణ,, ఇతి విధిబలాత్తస్య విహితేతరవిషయతయా లబ్ధలక్ష్యత్వే
నాదోషాత్, ఏతచ్చాస్మత్ప్రణీతాచార్యవేదపాదస్తవవ్యాఖ్యాయాం లక్ష్మీసహ
స్ర రత్నప్రకాశికాయాంచోద్ధరిరామ ॥ అసకృత్ వారంవారం, చిన్తైవశా
ణః రత్నాదినిఘర్షణోపలః "శాణస్తునికషఃకష,, ఇత్యమరః । చిన్తానామచి
త్తైకాగ్ర్యమవధానాపరపర్యాయం, సాచకావ్యస్యాఙ్గం, యథాచ వామనః
"లోకోవిద్యాః ప్రకీర్ణకంచ కావ్యాఙ్గాని,, త్యుక్త్వా,లోకాదిస్వరూపం ని
రూప్య "లక్ష్యజ్ఞత్వమభియోగోవృద్ధసేవాఽవేక్షణం ప్రతిభానమవధానంచ
ప్రకీర్ణక,, మితి ప్రకీర్ణకంవిభజ్య "చిత్తైకాగ్ర్యమవధాన,, మిత్యవధానలక్ష
ణమసూత్రయత్ । "చిత్తస్యైకాగ్ర్యం బాహ్యార్థనివృత్తిః తదవధానం
అవహితంహి చిత్తమర్థాన్పశ్యతీ,, తి తద్వృత్తిః - చిన్తాశాణేన ఉల్లిఖితం ఉ
త్ప్రేక్షితం ఉత్తేజితంచసత్ - క్షప్తంసందృబ్ధం ధారణార్హతయానిష్పాదితంచ-
అసకృచ్చిన్తాశాణోల్లిఖితమిత్యనేన కావ్యరత్నస్యాత్యన్తసావధానపరిష్కృతత
యాఽతిపేశలశోభాతిశయో ద్యోత్యతే । అసకృదిత్యేతన్మధ్యమణిన్యాయాదుత్త
రత్రాప్యన్వేతి ॥ అసకృత్ పునఃపునః - సతుయదాకదాచిదితిభావః శ్రేయ
సాంకల్యాణానాం - భూయస్త్వస్య స్ఫుటప్రతిపత్తయే శ్రేయసామితిష్యస్తత
యా నిర్దేశః - ప్రాప్తిహేతుం లాభకారణం "రక్షన్సమణిర్యత్నాచ్ఛ్రి
యాంసిలభతేనరః । అలక్ష్మీర్దూరతోయాతి నాస్యదైన్యంకదాచన,, దితి రత్న
శాస్త్రాత్ ॥ స్కాన్దేచరత్నపరీక్షాధ్యాయే "ధారయేత్కురువిన్దంయస్సుస
మ్రాడ్భవతిధ్రువమ్ । యస్తుసౌగన్ధికంధత్తేసంపదాయనసాఽకుల,, ఇత్యుపక్ర
మ్య "దోషహీనమథలక్షణైర్యుతం పద్మరాగమణిముద్వహన్తియే। తేతురత్న
మధికంప్రియాన్నిదస్థాయినీంచకమలాంసరస్వతీ,, మితి పద్మరాగప్రభేదగుణవ
ర్ణనావసరే నిరూపితం - హేతుశబ్దస్య "హేతుర్నాకారణ,, మితి నియత
పుల్లిఙ్గతానుశాసనాద్రత్నవిశేషణత్వేఽపి నలిఙ్గవ్యభిచారః - సీతారామయోః
వ్యతికరః సంమేళనం - తస్యసఖి-సీతారామవ్యతికరసఖం "రాజాహస్సఖిభ్య
ఇతిటచ్ - సఖిశబ్దోవిశేష్యనిఘ్నఇత్యాహుఃవిశ్లిష్టసీతారామసమ్మేళనవిధాయీ

త్యర్థః॥ యథోచ్యతే రత్నశాస్త్రే ॥ "ధాన్యాభివృద్ధిదాః కేచిద్ధనవృద్ధిప్రదాః పరే॥ అ
న్యేద్రాహంనిరుద్ధన్తి కేచిద్విషహరాః పరే॥ స్త్రీవశీకరణాః కేచిత్పుంవశీకరణాః ప
రే। మిత్రసంగ్రాహిణః కేచిద్రాజసంగ్రాహిణోఽపరే॥ కేచిత్ స్త్రీపుంసవిశ్లేషవి
నివారణదక్షిణాః। దానాభివృద్ధిదాః కేచిత్కేచిద్గోధనదాయినః॥ అశ్వయానప్ర
దాః కేచిత్కేచిదానన్దదాయినః। ఏవం నానావిధాస్సన్తి మణయో లక్షణాన్వి
తాః। తత్తత్కామాస్సంపరీక్ష్య బిభృయుస్తాన్మణీన్ శుభాన్ । మణిమన్త్రౌషధీ
నాం తు ప్రభావస్సర్వతోముఖః। కేన శక్యః పరిజ్ఞాతుమితి శాస్త్రవిదో విదు" రి
తి - హంసస్య సందేశో హంససందేశః - సీతాం ప్రతి ప్రాపణీయతయా రామచ
న్ద్రేణ హంసాయోక్తస్సందేశ ఇత్యర్థః। తమధికృత్య కృతో గ్రన్థః హంససందే
శః - స ఏవ రత్నం మహామణిః - రత్నత్వరూపణేనాస్య కావ్యస్య స్థిరత్వభోగ్య
త్వ ప్రకాశకత్వ మహార్ఘత్వ మఙ్గళత్వ మాన్యత్వ సురక్షత్వ సుగ్రహత్వాదీని
వ్యజ్యన్తే - యదాహూ రత్నపరీక్షాభిజ్ఞాః "అత్ర సమ్మానదం మాన్యం స్థిరం
భోగ్యం ప్రకాశకమ్। మహార్ఘం మఙ్గళం రత్నం సురక్షం సుగ్రహం నృణా"మి
తి "సీతాహంసవ్యతికరసఖం రామసందేశరత్న"మితి పాఠే ఉదాహృత
వచనానుసారేణ కేషాంచిద్రత్నానాం మిత్రసంగ్రాహకత్వ ప్రసిద్ధేస్సీతాహం
సయోరన్యోన్య మైత్రీసంపాదకం రామకర్తృక సందేశరత్నమితి వ్యాఖ్యేయం-
ఇతోఽపి పూర్వోక్తపాఠ ఏవ స్వారసికః - హంసముఖేన ప్రేరితస్య సందేశస్య సీ
తారామమేళనసాధనత్వవర్ణనస్యైవౌచిత్యాత్ మేఘసందేశ ఇతివద్ధంస సం
దేశ ఇత్యేవ కావ్యనామప్రసిద్ధేశ్చ॥ సన్తః సహృదయాస్సుధియః - తేహి సద
సద్వివేచనచతురా గుణగ్రాహిణశ్చ భవన్తి - యథోచ్యతే॥ "తం సన్తశ్శ్రో
తుమర్హన్తి సదసద్వ్యక్తిహేతవః। హేమ్నస్సంలక్ష్యతే హ్యగ్నౌ విశుద్ధిశ్శ్యామి
కాఽపి వే"తి॥ శ్రీమహాభారతే ఆపద్ధర్మేషు "గుణానేవహి వక్తారస్సన్తస్సత్సు
నరాధిపే"తి॥ అన్యత్రచ॥ "సన్తో గుణేష్వేవ నివిష్టదృష్టయో న కఞ్చన ప్రత్యవ
జానతే క్వచిత్॥ దోషస్యలేశోపి విశేన్న తన్మనో విశంస్తు తత్రైవ విలీయతే
తరా"మ్॥ ఇతి॥ సన్త ఇత్యనేన - "అథ యత్సత్తదమృత"మితి శ్రుత్యుక్త
రీత్యా సచ్ఛబ్దవాచ్యాముక్తాః "అస్తి బ్రహ్మేతి చేద్వేద సన్తమేనం తతో విదు"రి
తి శ్రుతినిరుక్తాః "ఏకాన్త్యం గతా విష్ణౌ భగవత్యాత్మభావనే। తే వైష్ణవా భా

గవతాస్సు నైఇత్యపి తే స్మృతాః,, ఇతి భరద్వాజపరిశిష్టోక్తలక్షణా ముముక్షవో బ్ర
హ్మవిదశ్చ గృహ్యన్తే - తేనేదం కావ్యం " నివృత్తతర్షైరుపగీయమానాద్భవౌష
ధాచ్ఛ్రోత్రమనోఽభిరామా ,, దిత్యుక్తప్రకారేణ ముక్తైస్స్వయంపురు
షార్థతయాఽనుసంధేయం - ముముక్షుభిరపి ప్రతిబన్ధకపాపనివర్తనద్వారా
ఉపాయనిష్పాదకత్వేన సంసారనివర్తకతయోపాదేయం - బద్ధైరప్యతిమనోహ
రివిషయతయాఽదర్తవ్యమితి ధ్వన్యతే ॥ శ్రవణౌ అన్తశ్శ్రవణం - వేశ్మనిఅన్త
ర్వేశ్మమితివ ద్విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః - శ్రోత్రాన్తర్విద్యమానం - నతుస
ర్వసాధారణం-నహి తాదృశేన చక్షుషా భూయోభూయస్సహస్రవారం దృశ్యమా
నస్యాప్యేతస్య స్వరూపయాథాత్మ్యం జ్ఞాయత ఇతి భావః । అనఘం కదాచిదపి
కాచకామిలాది దోషగన్ధానభిజ్ఞమిత్యర్థః । చక్షుః లోకవిలక్షణం చక్షురిన్ద్రి
యం - జ్ఞానమితి యావత్ - ఉజ్జీవ్య ఉపజీవ్య అవలమ్బ్యేత్యర్థః ॥ పశ్యన్తు విలో
కన్తాం శృణ్వన్త్వితి భావః - దృశేః కర్తరి లోటి " పాఘ్రాధ్మా,, ఇత్యాదినా ప
శ్యాదేశః - సన్తః పశ్యన్తు సారగ్రాహిణస్తే యదృచ్ఛయా సకృత్పశ్యన్తోఽపశ్య
న్తాన్నిన్వన్తి - నత్వనీదృశాః పరార్ధవారం సావధానం పశ్యన్తః ప్రశంసన్తోఽపి
వా యథాజాతాః-యథాహుః " అన్ధీభూయ గుణాగుణౌ పుతగవో వా తావధూతా
ఇవ శ్లాఘన్తే యది సాహితీం రసవతీమజ్ఞాస్తతః కిం ఫలమ్ । జానన్త్వజ్ఞ్యచమ
త్కృతీరసగతీరర్థా వితీరాదరాదన్తశ్శ్రద్ధయదశ్నుతే సహృదయస్సాఽజీవనాడీక
వే,, రితి ॥ అత్ర సమస్తవస్తువృత్తిసావయవమధికతాద్రూప్యరూపకం - ప్రసి
ద్ధరత్నాపేక్షయాఽస్య సందేశ గత్నస్యాన్తశ్శ్రవణ చక్షుర్గ్రాహ్యత్వేనాధిక్య
వర్ణనాత్ -జ్ఞానరూపం విషయం నిగీర్య తస్మింశ్చక్షుష్ట్వాధ్యవసానాద్రూపకాతిశ
యోక్తిశ్చ - అనయాచోక్తరూపకముజ్జీవ్యత ఇతి సంకరః- అనేనచ ప్రసిద్ధరత్నా
పేక్షయాఽస్య రత్నస్య వైలక్షణ్యప్రతీతేర్వ్యతిరేకాలంకారో వ్యజ్యత ఇత్య
లంకారేణాలంకారధ్వనిః ॥ కావ్యస్యాస్య రత్నత్వేన రూపణాత్పూర్వోక్తరీ
త్యా భోగ్యత్వాదిప్రతీతేర్వస్తుధ్వనిః । ఆచార్యగత సద్విషయకభావాభివ్యఞ్జ
నాద్భావధ్వనిరితి త్రివిధోఽపి ధ్వనిరత్రానుసంధేయః ॥ అన్తే సన్త ఇతి కీర్తనమ
పి మఙ్గళభూయస్త్వాయేతి ధ్యేయం ॥ యథోక్తం " సతాం సంకీర్తనాద్ధ్యానా
త్ప్రణామాదపి మానవః। వ్యపోహ్య సకలం పాపం సర్వకల్యాణమశ్నుతే,, ఇతి॥౫౦

{మూ॥ ఇతి శ్రీకవితార్కికసింహస్య సర్వతన్త్రస్వతన్త్రస్య శ్రీమద్వేంకటనాథస్య}
{వేదాన్తాచార్యస్యకృతిషుహంససందేశే మహాకావ్యే ద్వితీయ ఆశ్వాసః॥ ******}

వ్యా॥ఇతీతి॥మహాకావ్యే ఇతి“నగరార్ణవశైలర్తుచన్ద్రార్కోదయవర్ణనైః॥ఉద్యానసలిలక్రీడామధుపానరతోత్సవైః॥ విప్రలమ్భైర్వివాహైశ్చకుమారోదయవర్ణనైః॥మన్త్రద్యూతప్రయాణాజినాయకాభ్యుదయైరపి॥అలంకృతమసంక్షిప్తంరసభావనిరన్తరమ్॥సర్గైరనతివిస్తీర్ణైశ్శ్రావ్యవృత్తైస్సుసంధిభిః॥సర్వత్రభిన్నవృత్తాన్తైరుపేతంలోకరఞ్జకమ్॥కావ్యంకల్పాన్తరస్థాయికల్పతేఽనల్పభూతయే॥మహాకావ్యమిదంప్రోక్తం మునిభిఃకావ్యవేదిభిః ॥ యత్కించిద్వర్ణనన్యూన మపికావ్యం మహద్విదు,, రిత్యుక్తలక్షణవత్తయామహత్వేన విశేషితంగ్రన్థరూపం కవికర్మ - తస్మిన్నిత్యర్థః ॥ అత్ర “ నానారత్నైరుపచితగుణాం - అధ్యాసీనాబహుమణిమయ,, మిత్యాదౌ నగరస్య “ యత్రారణ్యాంవరుణవసతె,, రిత్యాదావర్ణవస్య “ విష్ణోర్వాసాదవనివహనాదిత్యాదౌ శైలస్య “ ఉద్దామైస్తైరుచకలశయో,, రిత్యాదౌ ఋతూనాం “ కాలేయస్యాంవ్యపగతఘనే ,, ఇత్యాదౌచన్ద్రోదయస్య “ మూర్ఛాకారైర్దినకరకరై,, రిత్యాదౌ సూర్యోదయస్య “ స్నిగ్ధచ్ఛాయంతదనువితత,, మిత్యాదావుద్యానస్య “ తీర్థేపుంసాంశమితకలుషే,, ఇత్యాదౌసలిలక్రీడాయాః “ ఆరక్తానాంనవమధుశనై ,, రిత్యాదౌ మధుపానస్య “ వేలాతీతప్రణయవివశ,, మిత్యాదౌరతోత్సవస్య“మూన్యాదృష్టిశ్శ్వసితమధిక ,, మిత్యాదౌ విప్రలమ్భస్య “ రక్తాశోకేజ్వలతిసవిధే లాజవర్షాభిరామై,, రిత్యాదౌ వివాహస్య “ వంశేజాత,, ఇత్యాదౌ కుమారోదయస్య “ కాల్యేసేనా,, మిత్యాదౌమన్త్రస్య “ ఇచ్ఛామాత్రాజ్జగదపరథే ,, త్యాదౌ ప్రయాణస్య “ సందిశ్యైవ,, మిత్యాదౌ యుద్ధస్య నాయకాభ్యుదయస్యచ యథోచితం లేశతోవర్ణనాత్ - ద్యూతస్యలేశతోఽప్యవర్ణితత్వేపి మహాకావ్యత్వ మస్యాక్షతమేవేతి వేదితవ్యం - వ్యాఖ్యాతమన్యత్సర్వం పూర్వాశ్వాసాన్తఇతిసర్వంసమఞ్జసమ్ ॥ శ్లో ॥ భగవాన్ శ్రీహయవదనోనిగమాన్తగురూత్తమాకృతిస్సమయా । జగదాచార్యోదివ్యంసుగుణంవ్యాచిఖ్య పన్నిజం

కావ్యమ్ ॥ ౧ ॥ అనవీనగవీశేఖరదేశికవర్యాత్మనా సమవతీర్ణః। అనయా వ్యాఖ్యా
క్రియయాఽఘనయా సంప్రీయతాం హయగ్రీవః ॥ ౨ ॥ నిగమాఞ్చలగురువిరచితనిజ
చరితవ్యాఖ్యయా మయా కృతయా। సీతానన్దవిధాతా ప్రసీదతాత్కోఽపి ధన్వి
నాం నేతా ॥ ౩ ॥ యావద్బుద్ధిబలోదయమేషా రచితా మయాఽధునా వ్యాఖ్యా।
కో వేద నిగమశేఖరగురుసూక్తేర్భావమతిగభీరతమమ్ ॥ ౪ ॥ మనువ్యాసప్రాచే
తసముఖమనోహారిసుగణాం మహోదారామేతాం కృతిమపి వివృణ్వన్నితమతిః।
కదర్థీచక్రేఽసావితి కలుషితం మాఽస్తు హృదయం దయాసిన్ధో శ్రీమన్నిగమమ
కుటీదేశికమణేః ॥ ౫ ॥ క్షమేత టీకాకృతిసాహసం మహద్దయానిధిర్నిగమాన్త
దేశికః। సుదుస్సహం కిం ను సతాం మహాత్మనాం సర్వం హి సర్వంసహయా విష
హ్యతే ॥ ౬ ॥ ప్రవృత్తా వ్యాఖ్యాతుం కతిచిదసమీక్ష్యైవ తదిదం గభీరార్థం కావ్యం
స్వయమిహార్ఝడిత్యేవ విరతాః। సమగ్రం వ్యాఖ్యాయాప్యలమవిదితాచార్యహృ
దయాః పరే హాస్యా జాతా మయి తు కియతీ దేశికకృపా ॥ ౭ ॥ అజ్ఞానాద్యదనుక్తం
చాపల్యాద్యదిహ కిఞ్చిదధికోక్తమ్। భ్రాన్త్యా యదప్యదురుక్తం తత్సర్వం క్షన్తుమర్హ
థ సుధీన్ద్రాః ॥ ౮ ॥ సిన్ధుమివాస్మద్గ్రన్థం మన్థానేనైవ చేతసా మథ్నన్। విషమివ దో
షం హిత్వా మణిమివ గుణమాదదాతి విబుధేన్ద్రః ॥ ౯ ॥ సాలఙ్కారాం రసగుణ
ఘనాం సాధుహృద్యానవద్యాం ప్రౌఢాం వ్యాఖ్యాం లలితనయనాం వీక్ష్య కా
న్తామివైనామ్। దోషోదగ్రామపరసగుణాలఙ్క్రియాం ప్రౌఢిదూరామిచ్ఛేద్ద్ర
ష్టుం పరుషనయనాం కో విరూపామివాన్యామ్ ॥ ౧౦ ॥ నృత్యత్కాణ్డప్రకాణ్డక్షపితని
శిచరవ్రాతదావాగ్నిజాతోన్నిర్వ్యూఢాతప్రచారప్రచురతరశరద్భానుభానూచ్చ
తేజాః। దేయాచ్ఛ్రియాంసి భూయాంస్యనుపమదినకృద్గోత్రవిఖ్యాతిదాతా సీ
తానేతా నతార్తిక్షపణనిపుణహృత్పఙ్కజః పఙ్కజాక్షః ॥ ౧౧ ॥ జిహ్వాసింహా
సనాగ్రస్ఫుటనటనతురఙ్గాస్యమఞ్జీరశిఞ్జాస్పర్ధా నిర్ధార్యవాచా నిచయ చులకిత
ప్రత్యనీకప్రచారః। శ్రీమాన్ రామానుజార్యప్రథితతమమతశ్రీలలామాగ్రధా
మాఽక్షయ్యం త్రయ్యన్తవిద్యాగురురిహ జగతాం భద్రవత్తాం విధత్తామ్ ॥ ౧౨ ॥
సంసారాటోపతాపక్షపణనిపుణవాగ్ధోరణీసారణీశ్రీర్వాణీసంపూజ్యపాదాదిమ
తురగమహామన్దురాఽఽనన్దరాశిః। సంఖ్యాతీతప్రబన్ధప్రశమితవిమతాతఙ్క
శఙ్కాకలఙ్కోన్మోదాన్వేదాన్తసూరిర్దిశతు గురువరస్సర్వతన్త్రస్వత

న్త్రః ॥ ౧౩ ॥ ఆదిశ్రీవణ్శఠారిర్యతిపతిరభవద్యత్పదాబ్జోపజీవ్యస్సోఽయం
శ్రీవత్సవంశ్యో వరదగురురపిచ్ఛాత్రతాం యత్ర భేజే । ద్వైతీయీకావతారోఽయ
మిహ యతిపతేర్బ్రహ్మయశ్చద్వితీయం ధామ త్రయ్యన్తవేదాన్తసూరేస్స ఖలు విజయతాం
బ్రహ్మతన్త్రస్వతన్త్రః ॥ ౧౪ ॥ ఢిల్లీశానార్చితాఙ్ఘ్రిః ప్రతికలనృపతేర్యస్తృతీయో
ఽవతారో దివ్యే దేశే సమగ్రే కృతనిగమశిరోదేశికార్చాప్రతిష్ఠామ్ । యశ్శ్రీ
మద్బ్రహ్మతన్త్రోత్తమ యతితిలకాత్స్థానలక్ష్మీనిధానం కుర్వన్నాత్రప్రపత్తిం స్ఫు
టనిజమహిమాం న్యాసవిద్యామతానీత్ ॥ ౧౫ ॥ యశ్శ్రీకర్ణాటసింహాసనవిది
తమహీశూరసద్రాజధానీ సమ్రాజో వైష్ణవాగ్ర్యాన్వ్యతనుత కృపయా శఙ్ఖచ
క్రాఙ్కనాద్యైః । వ్యాఖ్యాం భాష్యస్య తద్వత్ప్రరముపనిషదాం ద్రామిడీ
నాం చ చక్రే విఖ్యాతోదాత్తభూమా స జయతు పరకాలాభిధానో యతీన్ద్రః ॥౧౬॥
శ్రీశ్రీనివాసనిగమాన్తరమానివాసరామానుజాఖ్య పరకాల మహాయతీన్ద్రాః ।
వ్యూహా ఇవాత్తవపుషో జగతాం హితాయ చత్వార ఊర్జితసమగ్రగుణా జయన్తు॥౧౭
ఘణ్టావతారనిగమాన్తరమానివాస శ్రీదేశికేన్ద్రయతిపుఙ్గవరఙ్గనాథాః । శ్రీబ్ర
హ్మతన్త్రపరకాలపదావతంసా జీయాసురుజ్జ్వలగుణా గురుసార్వభౌమాః ॥౧౮॥
శ్రీవాసబ్రహ్మతన్త్రాగ్రిమపదకలిజిద్దేశికేన్ద్రాఙ్ఘ్రిద్వన్ద్వాబ్జానుగ్రహాత్త
ప్రతిపద వివిధగ్రన్థనిర్మాణశక్తిః । శ్రీకృష్ణబ్రహ్మతన్త్రాదిమపదపరకాలాభిధా
నో యతీన్ద్రో వ్యాఖ్యామేతామతానీచ్ఛ్రితమకుటగురూత్తంసదత్తాన్తరఙ్గః ॥౧౯॥
యామేతాం పరకాలోఽస్య తనోదధికృత్య హంససన్దేశం । ఆచన్ద్రార్కం సైషా
జగతి రసాస్వాదినీ విజయినీ స్యాత్ ॥ ౨౦ ॥ త్రినవత్యుత్తరనవశతచతుస్సహస్రే
షు కలియుగశరత్సు । యాతేషు నన్దనాబ్దే వ్యరచి రసాస్వాదినీ కిల వ్యాఖ్యా ॥ ౨౧ ॥
జయతు జగతి నిత్యం లక్ష్మణార్యస్య పఙ్క్తిర్జయతు నిగమవిద్యాదేశికేన్ద్రస్య సూక్తిః
జయతు హయముఖీ సా దేవతాసార్వభౌమీ జయతు చ వృషశైలే శ్రీనివాసస్థి
రశ్రీః ॥ ౨౨ ॥ ****************ఆ****************

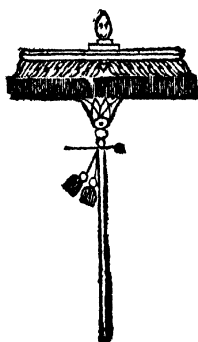
ఇతి శ్రీమద్వేదమార్గప్రతిష్ఠాపనాచార్య పరమహంస పరివ్రాజకాచార్య సర్వతన్త్రస్వతన్త్రోభయవేదాన్తాచార్య శ్రీమత్కవితార్కికకణ్ఠీరవ చరణనలిన యుగళ విన్యస్తసమస్తాత్మభర శ్రీమద్రామానుజ సిద్ధాన్తనిర్ధారణ సార్వభౌమ శ్రీమద్బ్రహ్మతన్త్రపరకాలదివ్యస్థాన మూర్ధాభిషిక్త శ్రీమచ్ఛ్రీనివా

స్వ బ్రహ్మతన్త్ర పరకాలసంయమిసార్వభౌమ కరుణాకటాక్ష వీక్షితస్య తత్కృపా సమధిగత నిగమాన్తద్వితయతాత్పర్యస్య - తాదృశ శ్రీమచ్ఛ్రీనివాస దేశికేన్ద్ర బ్రహ్మతన్త్ర పరకాలగురువర చరణారవిన్దసమర్పితాత్మభరస్య - తాదృశ శ్రీశ్రీరఙ్గనాథబ్రహ్మతన్త్ర పరకాలమునిపగకృపాసంప్రాప్తమోక్షాశ్రమస్య శ్రీమద్రాజాధిరాజ రాజపరమేశ్వర ప్రౌఢప్రతాపాప్రతిమవీర నరపతి బిరుదోన్తత్తత్తద్రాజమణ్డలఖణ్డనశౌణ్డలోకైకవీరయదుకులపయఃపారావారకలానిధి శఙ్ఖచక్రాఙ్కుశ కుఠార మకరమత్స్యాద్యనేకకనకమయబిరుదాఙ్కితశ్రీమత్కర్ణాటమహీమణ్డలమణ్డనాయమాన మహీశూరపురవర మధ్యవిద్యోతమాన సర్వతోభద్ర దివ్యరత్నసింహాసనాధీశ్వర శ్రీమచ్చామరాజేన్ద్ర సార్వభౌమ సంతతి సంతతదేశికస్య శ్రీ శ్రీకృష్ణబ్రహ్మతన్త్ర పరకాల యతీన్ద్రస్య కృతిషు శ్రీహంససందేశవ్యాఖ్యాయాం రసాస్వాదిన్యాఖ్యాయాం ద్వితీయ ఆశ్వాసః

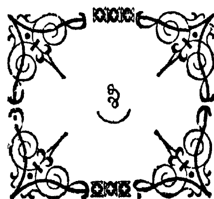
సమాప్తశ్చాయం ప్రబన్ధః

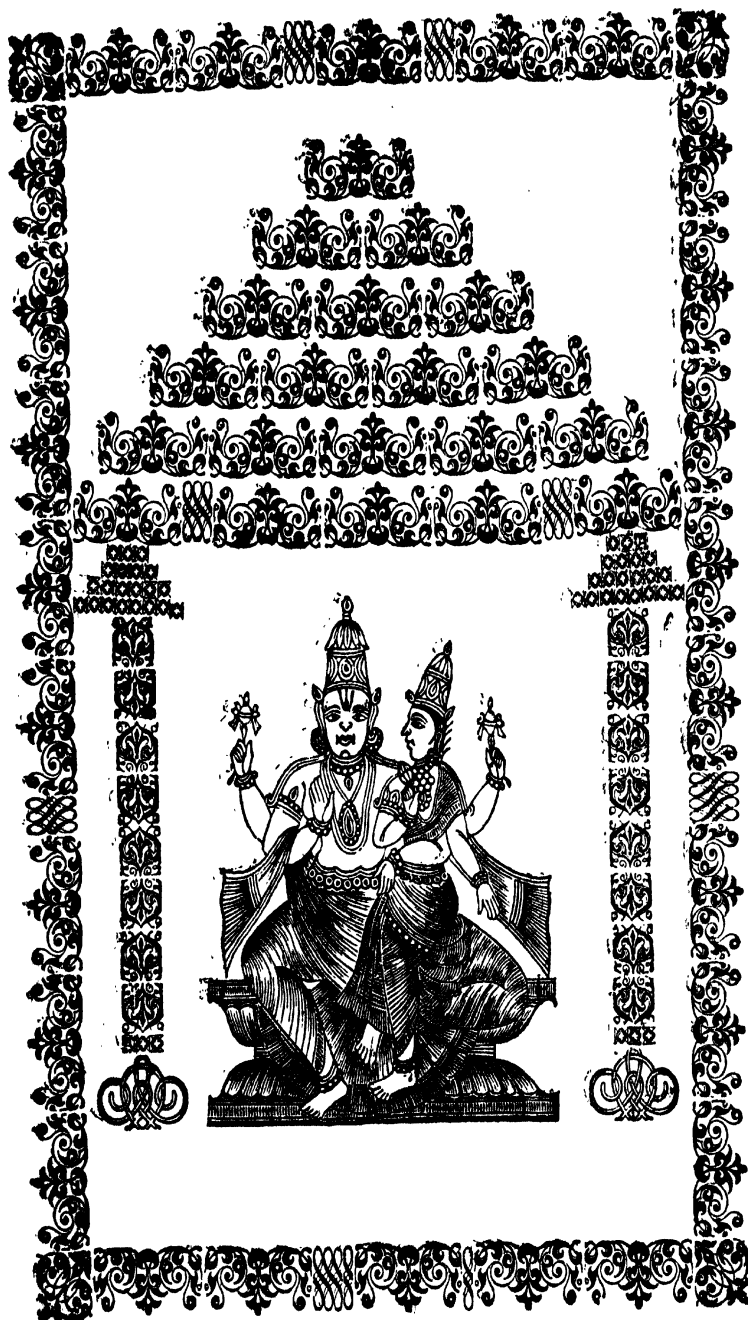
శ్రీమతే హయవదనపరబ్రహ్మణే నమః.

శ్రీమన్నిగమాన్తమహాదేశికాయ నమః.

శ్రీహంససందేశ వ్యాఖ్యా శుద్ధాశుద్ధపత్రికా.

పుట	పఙ్క్తి	అశుద్ధ	శుద్ధ	పుట	పఙ్క్తి	అశుద్ధ	శుద్ధ
౩	౧౩	క్రియాయా	క్రియయా	౩౨	౧౪	రిత్యా	ఇత్యా
౪	౧	కాద్ధీవ్య	కాద్దీవ్య		౨౦	మభ్యా	మధ్యా
౫	౨౭	వాొచ్య తె	వాొచ్య తే	౩౩	౫	భువస	భువన
౫	౨౧	జాగరూ	జాగురూ	౩౫	౫	జౌత్వం	జాత్వం
		ప్రత్యయోని	ప్రత్యయః		౧౦	భవాంత్స	భవాన్త్స
		పాతితః		౩౭	౧	ఇతి	ఇతీ
౬	౧	తదర్ధే	తదర్థే		౧౮	సేత్సుర	సేత్సుర
౭	౨౪	భాపః	భావః		౨౬	దుష్టాప్రపం	దుష్ప్రాపం
	౨౭	త్వాభిపా	త్వాభిప్రా	౪౦	౧౩	వ్యఙ్గనే	వ్యఙ్గకే
౯	౧౫	తేజస్వి	తెజస్వి		౨౫	ధివతి	ధిపతి
౧౦	౯	మనస్సం	మనస్సం	౪౩	౯	అలచ్	అలచ్
౧౩	౧	బోధ్యం	బోధ్యం	౪౪	౨౪	పఘనా	వచనా
౧౩	౨౬	భాపః	భావః	౪౬	౧౬	పాదలాను	పాదలాక్షాను
౧౫	౬	తీ (త్యుత్తరం) హర్షా			౨౦	నమస	సమస
		మర్షలక్షణౌతు		౪౭	౧౯	నపద్వే	నవద్వే
౧౬	౧౬	యాపత్	యావత్	౫౦	౫	కరణ	కిరణ
౧౮	౨౫	భాపసం	భావసం	౬౨	౧౪	పాయస్త్రి	పాయస్త్రీ
౧౯	౩	నిరపధి	నిరవధి	౫౪	౨	క్షియ	క్షయ
	౧౪	భాప	భావ		౭	అర్తా	ఆర్తా
౨౦	౧	లక్ష్మీ	లక్ష్మీ		౧౩	అనద్యతభా	అనద్యతనభా
	౨౪	ఇతిక॥	ఇతిక				
	౨౭	రిత్యుక్త	రిత్యుక	౫౫	౮	కార్గ్య	కార్యై
౨౨	౧	ముడ్యు	ముద్యు	౫౬	౧౬	ద్రాదాప్	ద్రాల్
౨౩	౧౩	స్యాప్టా	స్యాష్టా		౧౭	వృద్ధా(ఇత్యుత్తరం)ఉ	
౨౫	౧౦	విదుషః	విదుషశ్శ			భయపదవృద్ధావా	
౨౮	౧౦	జాయత	జాత	౬౧	౧౦	నద్యుశ్చే	నద్యుతశ్చే
౨౯	౨	భగప	భగవ		౧౪	సామర్థ్యంశక్తిర్వా	సామర్థ్యంవా
	౨౨	ధపళః	ధవళ				
౩౦	౧	సంన్ని	సన్ని				

పుట	పఙ్క్తి	అశుద్ధ	శుద్ధ	పుట	పఙ్క్తి	అశుద్ధ	శుద్ధ
	౧౪	సామర్థ్యయోశ్శక్త	సా		౨౬	వ్యట్క్య	వ్యజ్య
			మర్థ్యస్సైన్యేషు	౯౭	౨౮	కృతాఙ్ఞ	కృతాఙ్జ
౬౩	౧	భోజనాం	భోజానాం	౯౯	౧౪	వ్యపహి	వ్యవహి
	౯	శజ్క్రీ	శఙ్క్రీ	౧౦౦	౧౮	క్షైఒస్సర్వ	క్షైస్సర్వ
౬౮	౨౫	కెశ్రపరచ్చా	{ కేశ్రపర		౧౭	విశిష్టే	వశిష్టే
			జ్చా	౧౦౧	౧౯	శిరశి	శిరశ్శి
౬౯	౧౦	నహ్యసన్న	నహ్యసన్న		౨౧	తాసవర్ధే(ఇత్యుత్తరం)నివృ	
౮౧	౧౦	పూర్వార్ధె,	పూర్వార్ధే			త్తప్రేషణాద్ధతుమతివా	
౮౩	౭	సంస్పృష్టే	సంపృక్తే		౨౩	శెషవ	శేషావ
౮౪	౨౪	యసాం	యాసాం	౧౦౨	౭	భాపం	భావం
౮౬	౧౪	కథాసం	కథానుసం	౧౦౩	౧	యాపత్	యావత్
	౨౫	తస్త్యైవసుంధరా	తస్త్యై		౬	శైశర్య	శైశిర్య
			వవసుంధరా		౧౧	కార్యవ	కార్యవ
౮౮	౨౨	శబ్ట	శబ్ద		౧౫	బ్రివ	బ్రివ
౮౭	౧౭	కుంచుకా	కంచుకా		౧౬	అపశ్య	అపశ్య
౭౦	౧౫	దాత్వయం	దాత్వియం		౧౭	అపశ్య	అవశ్య
	౨౮	హన్న	హన్త్ర	౧౦౪	౧౮	సప్తాకా	సప్తప్రికా
౭౧	౪	ణాసమా	ణాస్సమా	౧౦౮	౬	స్నాస	స్నాన
౭౫	౯	దూతః	ధూతః		౨౪	బన్ద	బన్ధ
౭౬	౧౯	మాన్దా	మన్దా	౧౦౯	౧౩	సామ్యే	సౌమ్యే
౭౮	౮	తత్త్రుణే	తత్తుడే		౨౪	ద్రిమిడ	ద్రిమిడా
౭౯	౨౦	ముత్కృష్టం	మత్కృష్టం	౧౧౦	౭	స్త్రీయాం	స్త్రియాం
౯౧	౫	తామెప	తామేవ		౧౩	ధన్యాఃకృతార్థాః	అతఏ
	౧౯	వీప్సయాం	వీప్సాయాం			వధన్యాఃకృతార్థాస్సంతః	
౯౩	౨	పరఃపణాం	{ పరఃపరా		౨౩	కారై	కారైః
			ణాం	౧౧౧	౧౯	స్థాస్యన్తే	స్థాస్యన్తి
	౨౪	నమాసా	సమాసా	౧౧౪	౧౫	వర్తతె	వర్త్యతె
౯౫	౧౨	మునిర్య	మునిరు	౧౧౬	౨౧	తిశయి	తిశాయి
	౧౫	ఫవం	ఏవం	౧౧౯	౩	మితిచహిర	మితిహిర
౯౬	౮	వికవిత్ర.	వికవిషయవిత్ర	౧౨౦	౧౭	నృథా	వృథా

శ్రీ[illegible]సహిత దేశవ్యాఖ్యాశుద్ధాశుద్ధపత్రికా.

పుట	పఙ్క్తి	అశుద్ధ	శుద్ధ	పుట	పఙ్క్తి	అశుద్ధ	శుద్ధ
	౨౧	శూర్పయణః	శూర్పయ మాణః	౧౩౨	౧౮	లీలార్థం	లీలార్థం
				౧౩౩	౨	జ్ఞావనా	జ్ఞాపనా
౧౨౧	౪	చిన్మతె	చిన్మతం	౧౩౪	౨	సాదృస్యా	సాదృశ్యా
౧౨౪	౧౨	క్లైస్సిచిసిచివృ	క్లైస్సిచి వృ		౧౮	మథ్యభవం	మధ్యభవం
				౧౩౫	౧౦	కరపలయ	కరవలయ
"	౨౧	స్వధావ	స్వభావ		౨౫	గచ్ఛ ష్మ	గచ్ఛన్మ
౧౨౫	౧౧	వూర్వే	పూర్వే	౧౩౬	౫	పర్ణన	వర్ణన
	౨౦	ఆన్యత్ర	అన్యత్ర		౭	ఆల్పం	అల్పం
౧౨౬	౬	అతఏప	అతఏవ	౧౩౬	౮	ఏవంవిథం	ఏవంవిధం
	౧౨	కూటస్ఫ	కూటస్ప		౨౩	సుగంధిః	సుగంధిః
౧౨౭	౫	ద్విథా	ద్విధా		౨౫	తథో క్తైః	తథోక్తైః
	౧౦	భగపత	భగవత	౧౩౭	౯	అవధీరితుం	అవధీరయి తుం
	౧౧	ని రణం	నిగరణం		౧౦	లెఖస్థలన	లేఖకస్థల
	౧౮	పృధిక్య	పార్థిక్య				
	౨౬	లుప్తామాయా	లుప్తాప మాయా	౧౩౮	౨౬	యాపయవా	యావయ వా
౧౨౮	౮	శాస్య	శిష్య	౧౩౯	౧౭	కవిప్రోథోక్తి	కవిప్రో ధోక్తి
	౯	భిథాయ	భిధాయ				
	౧౩	యజ్ఞయ	యజ్ఞియ	౧౪౦	౫	శ్వేతాధాౖ	శ్వేతాదాౖ
	౨౧	విణ్ణవే	విష్ణవే		౧౧	కృషాృంచే	కృష్ణాంచె
	౨౭	నమితి	సమితి	౧౪౧	౫	భాపః	భావః
౧౨౯	౯	బ్రిచో	బ్రిహ్మా చో	౧౪౨	౫	స్ఫాయితజ్బి	స్ఫాయితజ్బి
	౧౩	రథ్నా	రన్థా	౧౪౩	౨౧	స్నేహఏప	స్నేహఏవ
	౧౫	తస్మిస్న	తస్మిన్న	౧౪౫	౨౩	ఇత్యస్మాత్భా	ఇత్యస్మా త్సా
౧౩౦	౮	భాగభెయ	భాగధెయ				
౧౩౧	౬	ఉపమాసస్య	ఉపమాన స్య	౧౪౬	౫	అప్యస్యా	అప్యస్య
				౧౪౭	౧౮	అవకిరణ	అవకిరణసా
	౧౫	భూమాషాప్యక్తో	భూమా వ్యక్తో			అవక్షిపణ	ద్రితయాఅ వక్షిపణ
	౨౦	బన్ధనాణ	బంధవాణ	౧౪౮	౨౪	విబుథ	విబుధ

పుట	పఙ్క్తి	అశుద్ధ	శుద్ధ	పుట	పఙ్క్తి	అశుద్ధ	శుద్ధ
౧౪౯	౨౭	దష్ట్రో	దంష్ట్రో	౧౬౨	౨	విభీషణశ్నైవ	విభీషణశ్నైవ
౧౫౦	౧౨	మాక్తికానాం	మౌక్తికానాం		౮	యాప	యావ
౧౫౧	౧	వైసద్య	వైశద్య		౨౪	ఏతెనైప	ఏతెనైవ
	౧౩	కాభప	కాభవ	౧౬౩	౭	ద్రిష్టప్యం	ద్రిష్టవ్యం
,,	౨౧	ప్రతిలైః	ప్రతిలైః		౧౬	రాజ్యలోభో	రాజ్యలాభో
	౨౨	దేశోభ్యో	దెశేభ్యో		౨౫	విరొధ	విరొధ
౧౫౨	౨౭	ధ్వన్యతె	ధ్వన్యతె		౨౪	పార్ధయా	పార్థయ
౧౫౩	౧౮	అజ్ఞాజ్ఞే	అజ్ఞాజ్ఞే	౧౬౪	౧	దారాంశ్చ పుత్రాంశ్చ	పుత్రాంశ్చ దారాంశ్చ
౧౫౪	౫	దేపలలనా	దేవలలనా	౧౬౫	౯	హనూమ	హనూమ
	౨౧	పుష్కరణీం	పుష్కరిణీం		౧౧	వాక్యస్యైప	వాక్యస్యైవ
	౨౭	పుషురణీం	పుష్కరిణీం		౩	శబ్దస్య	శబ్దస్య
౧౫౫	౨౦	వైస్నప	వైసప		౧౦	లిజ్జత	లిజ్జిత
౧౫౬	౨	పుషురణీం	పుష్కరిణీం	౧౬౭	౨	మణిభీ	మణిభి
	౭	సూధనం	సూదనం		౧౭	మకరత	మరకత
	౨౨	మానసనివాసీ	మానసనివాసీ	౧౬౯	౨౬	చిత్రమిమా	చిత్రమిమా
౧౫౭	౨	పుష్కరణీ	పుష్కరిణీ	౧౭౦	౨౪	మకరత	మరకత
	౯	పుషురణీ	పుష్కరిణీ		౨౬	తస్యైప	తస్యైవ
	౧౮	భపద్వం	భవద్వం	౧౭౧	౧	మర్గోనాక్లిష్టశ	మర్గోక్లిష్టః
౧౫౮	౯	పుష్కరణీ	పుష్కరిణీ	౧౭౨	౨౩	శ్రిపణ	శ్రవణ
	౨౧	అన్నంసేవ్యై	అసంసేవ్యై		౨౩	అవభిజ్ఞ	అనభిజ్ఞ
౧౫౯	౧౩	పూర్వేణా	పూర్వేణా	౧౭౩	౩	ఘటతఇలి	ఘటతఇతి
	౧౮	అభిదత్తె	అభిధత్తె		౧౫	వృత్తాంత	వృత్తాంత
౧౬౦	౯	భాప్యం	భావ్యం	౧౭౬	౨౨	మఞ్జిర	మఞ్జీగ
	,,	విసభవ	విభవ		౨౫	నమనుర్యా	నమస్కుర్యా
,,	౧౭	విమానస్యైప	విమానస్యైవ				
	౨౧	దుర్లభమేప	దుర్లభమెవ				
౧౬౧	౪	కులధన	కులధన				

పుట	పఙ్క్తి	అశుద్ధ	శుద్ధ	పుట	పఙ్క్తి	అశుద్ధా	శుద్ధ
	౨౭	సుస్దరా	సున్దరాఖ్యం		౨౫	నందేహా	సందేహా
		ఖ్యం		౧౯౬	౮	పివ్రీణయ	పిప్రీణయ
౧౭౮	౬	అతపప	అతఏవ	౧౯౭	౧౩	పర్ధితః	వర్ధితః
,,	౧౧	గ్గజైత్య	గ్గజైత్యభిధీయ	౧౯౮	౬	సంగచ్ఛతే	సంగచ్ఛేతే
		భిధీయ	తే"తదాక్రమ	౧౯౯	౨౭	ఇతరచ్ఛ	ఇతరచ్ఛ
		త ఇతి	ణకాలేతుబ్రి	౨౦౦	౧౬	స్యాదదాన	స్యాదధాన
		పౌరా	హ్మణాక్షాళితం	౨౦౧	౧౨	ఏప	ఏవ
		ణికీకథా	పద,,మిత్యుప	౨౦౩	౫	సంభాపనా	సంభావనా
			క్రమ్య "త్రివి		౬	కస్యైప	కస్యైవ
			క్రమపదాశ్లిష్ట		౨౫	దఘ్నైః	దఘ్నైః
			మణినూపుర	౨౦౪	౩	గుచ్ఛాః	గుచ్ఛాః
			పూరితం|జలం	౨౦౫	౧౫	శ్బదస్య	శబ్దస్య
			తచ్ఛేదనాద	౨౦౭	౮	యుజ్యమ	యుజ్యమా
			భ్రాద్గిరిమూ			నా	నా
			ర్ఘ్నిసమాపత		౧౮	పపన	పవన
			త్ ,, ఇతిపౌ		౨౩	సాద్రైః	సాద్రైః
			రాణికీకథా	౨౦౮	౧౧	మేప	మేవ
౧౮౧	౮	నివతితం	నిపతితం		౨౫	స్థితే	స్థితే
౧౮౪	౨౬	భాపః	భావః	౨౦౯	౨౬	సంభాప్య	సంభావ్య
౧౮౫	౧	ద్విజైర్వరై	ద్విజోత్తమై	౨౧౦	౩	భ్యజ్జగ	భ్యజ్జిగ
౧౮౬	౧౦	రరతిశయో	రతిశయో		౫	స్థాస్యతే	స్థాస్యతి
		క్తిః	క్తిః	౨౧౧	౧	యష్టక్	యష్టక్
	౧౯	అధ్యాసీనః	అధ్యాసీనః	౨౧౨	౯	నత్పల్ప	నత్వల్ప
౧౮౯	౮	విశిష్టి	విశినష్టి	౨౧౩	౧౩	ప్రిబన్ధం	ప్రిబన్ధం
౧౯౦	౨౩	ఆప్పృత్తి	ఆవృత్తి		౨౨	పృద్ధా	వృద్ధా
౧౯౧	౧౪	ఇవిశ్వాః	ఇతివిశ్వాః	౨౧౫	౧	రెదో	రెవో
౧౯౨	౧౧	అత్రిధనుః	అత్రిధనుః		౭	దైపం	దైవం
౧౯౪	౨౫	దాపాన్తకం-	దావాసక్తం		౧౮	శైనైప	శైనైవ
౧౯౫	౨	నేవితం	సేవితం	౨౧౬	౩	కాస్యస్యా	కావ్యస్యా
	౮	ద్వమిరచ	ద్వమివచ		౨౧	శమ్బు	శమ్భు

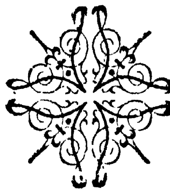
శ్రీహంససందేశవ్యాఖ్యాశుద్ధాశుద్ధపత్రికా

పుట	పఙ్క్తి	అశుద్ధ	శుద్ధ	పుట	పఙ్క్తి	అశుద్ధ	శుద్ధ
	౨౫	కారారేణ	కారేణ		౨౨	అజ్జ	అజ్ఞ
౨౨౨	౧౬	ద్వథమ్	ర్వథమ్	౨౬౭	౨	కృతార్ధ	కృతార్థ
౨౨౩	౩	వర్ణస్య	వర్ణనస్య	౨౮౧	౩	ణసముప	ణోప
౨౨౪	౨౮	ప్రిష్ఠ	ప్రిష్ఠ	౨౮౨	౬	ప్రియ	ప్రియా
౨౨౫	౧౪	లిజ్ఞా	లిజ్ఞా	౨౮౪	౧౧	తుల్యామిత్య	తుల్యేత్య
	౨౨	యిమట్	మయిట్		౨౮	ముదాపా	ముపాదా
౨౨౮	౧౯	పృథిత	ప్రథిత	౨౮౮	౭	కాలికా	కలికా
౨౨౯	౪	శశ్వర్యాః	శర్వర్యాః	౨౮౯	౨౩	వ్యపధా	వ్యవధా
	౨౨	తస్యైవ	తస్యైవ	౨౭౧	౨౦	రాంతరః	రాంతరం
	౨౮	మిజ్జీ	మజ్జీ	౨౭౨	౧౫	త్యక్త్వాత్	త్యక్తత్వాత్
౨౩౨	౨	ల్లజ్ఞా	గ్లజ్ఞా				
౨౩౩	౨౩	శ్లోక	శ్లోకః	౨౭౪	౨౮	సముచ్ఛ	సముచ్చ
౨౩౪	౯	దృత్పరి	దృక్పరి	౨౭౫	౨౨	బద్ధ్వా	బద్ధ్వా
౨౩౫	౯	భాపః	భావః	౨౭౯	౧౫	వేపం	వేవం
	౨౫	ప్రథమి	ప్రాథమి	౨౯౧	౯	సామన్య	సామాన్య
౨౩౬	౨౮	పతీక్ష	ప్రతీక్ష	౨౯౩	౧౫	నూత్ర	సూత్ర
౨౩౮	౧౦	మృద్ధే	మృద్ధే	౨౯౮	౨౦	బలెదం	బతెదం
	౧౯	సమన్త	సమనన్త		౨౪	విశేషెణ	విషెణ
౨౩౯	౩	గారఃతం	గారంతత్	౨౯౭	౧౦	షజ్ఞష	షజ్ఞవ
౨౪౨	౧౭	శైశర్యా	శైశిర్యా		౧౬	అనాతర	అనారత
	౨౬	స్వర్ణరతా	సవర్ణరతా		౧౮	స్వాధీ	స్వాదీ
౨౩౪	౨౫	క్షేత్రజాత	క్షేత్రసం స్కారజాత	౨౯౯	౧౧	దక్షుః	చక్షుః
					౧౫	ద్యన్స్వా	ద్వాన్స్వా
౨౪౬	౨౮	నమర్థ	సమర్థ		౧౯	చిత్తన్య	చిత్తస్య
౨౪౯	౧	సుపర్ణ	సువర్ణ	౩౦౦	౧	ఇలక్షణం	తిలక్షణం
౨౫౦	౩	మధ్యమమివ	మధ్యమివ		౪	ప్రథమి	ప్రాథమి
౨౫౪	౨౧	ప్రప్రతిక	ప్రకృతిక		౫	పూర్వత	పూర్వవ
౨౫౬	౯	భుషణ	భూషణ		౨౧	క్తప్రలమ్భ	క్తవిప్రలమ్భ
	౧౯	విశిష్టార్థ	విశ్లిష్టార్థ	౩౦౧	౨౨	విభాను	విభావాను
౨౬౬	౧౫	జహ్వా	జిహ్వా	౩౦౨	౨౦	వక్షి	పక్షి

శ్రీహంససందేశవ్యాఖ్యాశుద్ధాశుద్ధపత్రికా

పుట	పఙ్క్తి	అశుద్ధ	శుద్ధ	పుట	పఙ్క్తి	అశుద్ధ	శుద్ధ
౩౦౪	౨౧	రిస్తాత	స్తారితం		౧౭	శాస్త్ర్యభి	శాస్త్ర్యభి
	౨౦	మధురాశి	మధురావి	౩౧౭	౧౦	దర్శనీ	దర్శినీ
౩౦౫	౧౨	స్యాధ్య	సాధ్య	౩౧౮	౪	చానకీ	జానకీ
	౨౫	శయసే	శయనే	౩౧౯	౫	కోసలో	కోసల
౩౦౬	౧౦	శైశర్యా	శైశిర్యా		౧౨	సర్ఫతి	సర్పతి
	౧౬	భాసతఇతి	భాసేతేతి	౩౨౧	౫	పానఃపు	పౌనఃపు
	౨౩	ప్రిమ	ప్రథమ		౨౭	లక్ష్మో	లక్ష్మ్యా
౩౦౭	౪	నశాస్య	నశిష్య	౩౨౨	౨	కావ్యద	కావ్యాద
	౫	నశాస్య	నశిష్య		౪	రితీ	రతి
	౧౨	తన్త్రాం	తన్త్రాం		౧౯	విక్ష్య	వీక్ష్య
౩౦౮	౨౩	నిలీన	విలీన	౩౨౩	౨౫	భపతీ	భవతి
౩౦౯	౨౩	జాయత	జాత	౩౨౬	౧౮	లాదీనిత్య	లాదయఇత్య
	౨౭	శ్రిపణా	శ్రవణా	౩౨౭	౬	సుతసు	సుతమ
౩౧౦	౧౫	భావనీత్వా	భావనీయత్వా	౩౨౮	౨౪	ఇత్య	ఇతీత్య
౩౧౧	౧౭	నశాస్య	నశిష్య	౩౨౯	౨౫	గమైరిపి	గమైరపి
	౨౧	క్షితు	క్షితు	౩౩౧	౩	యత్రయా	యత్రయూ
౩౧౨	౯	కురుతే	కురుతె			నో	నో
౩౧౩	౬	దర్శనీ	దర్శినీ	౩౩౩	౯	శైపైః	శైష్మైః
	౨౦	నిర్ఘోప	నిర్ఘోష	౩౩౫	౯	వాసన్తికచి	వాసన్తచి
	౨౭	గ్రిహీవృది	గ్రిహావృఇ	౩౩౬	౩	ణాగ్రేజ	ణాగ్రజ
౩౧౫	౮	అతః	అన్తః	,,	౧౩	మిసమేష	మీనమేష
		సర్వాః-ప్రి	సర్వాఃప్రి		౨౨	దర్శనాన్త	ధర్మాన్త
	౧౪	ధారయః (ఇత్యుత్తరం)అ		౩౩౮	౧౩	స్థూల	స్థూల
		థవాసమానంచతత్ బ్రి		౩౪౦	౨౭	స్థశితాని	స్థగితాని
		హ్మచర్యంచేతి కర్తృధార		౩౪౧	౧౯	అసేన	అనేన
		యఏవాస్తు-యోగవిభాగ		౩౪౪	౨౫	స్వనితం	స్తనితం
		పక్షే-ఉత్తరపదమాత్ర ని		౩౪౫	౨	తథోక్తాది(త్యుత్తరం) ష్ట	
		మిత్తకస్య సభావస్య త				నేరాభ్యావాదికా త్కర్తరి	
		త్రాపి నిరర్గళత్వాత్				క్తః- స్తనయతేశ్చ రాది	
౩౧౬	౧౩	పదన	వదన			కాదదన్తాతర్ణిక్తోవా	

పుట	పఙ్క్తి	అశుద్ధ	శుద్ధ	పుట	పఙ్క్తి	అశుద్ధ	శుద్ధ
		స్వని తెతిపాశే			౨౪	లక్షి	లక్ష్మి
౩౪౯	౧౧	తెత్యేతావ తా	తెఇత్యేతా వతా	౩౬౧	౧౧	శాస్యతే	శిష్యతే
					౨౬	రాపణౌ	రాపణౌ
	౧౫	కారత్వే	కారిత్వే	౩౬౨	౨౦	తథోక్త్వా	తథోక్త్వా
౩౫౦	౩	స్తార్యతే-కా మిన్యే	స్తార్యతే కామినః		౧	ఆది	ఆదిః
			కామిన్యే	౩౬౪	౧౫	రోపయద్భిః	రోపయ ద్భిః
౩౫౨	౧౨	తికః-అ న్యేభ్యో	తికః। శుభ్రాజి తంభాతి-ఆత		౨౩	యథాకాష్ఠ	యథాకష్ఠ
				౩౭౧	౪	జజ్ఞాసా	జిజ్ఞాసా
			ఇతి కోవాఅ న్యేభ్యో		౪	జజ్ఞాసా	జిజ్ఞాసా
				౩౭౮	౧	మచార్యాణాం	మాచార్యాణాం
౩౫౪	౬	హృష్టో	హృష్టో				
౩౫౬	౫	శయాయాం	శయ్యాయాం	౩౮౧	౧౩	అపసస్తా	అప్యస్తా
					౨౦	కాత్యియోక్తిః	కాతిశయోక్తిః
	౧౧	శాస్యతె	శిష్యతె				
	౧౬	యశ్చాబస్యా	యశ్చాచస్యా		౨౪	సద్విపయ	సద్విషయ
౩౫౮	౬	స్రజమిప	స్రజమివ				

Tel 1080